KUR'ÂN'DA ZİHİN EĞİTİMİ

Dr. Yaşar Fersahoğlu

MARİFET YAYINLARI

İnsanın hayatına yön veren her tutum ve tavrın bir **bilgi**, bir **duygu** ve bir de **davranış boyutu** vardır. İlerlemek ve yükselmek isteyen bütün toplumların, eğitim sistemlerinde bu **üç boyuta** dengeli bir şekilde yer vermeleri gerekmektedir. Aksi halde ilerleyemez, büyük medeniyetler kuramaz, refah toplumu olamazlar.
Bu tesbitten sonra şu soruyu sorabiliriz: Acaba İslâm dininde durum nedir? Onun kutsal kitabı **Kur'ân-ı Kerim** konuya nasıl yaklaşmaktadır?
İşte elinizdeki çalışmanın konusu budur. Şu var ki, çalışmanın ağırlık noktası bilgi boyutu ile ilgilidir.
"Kur'ân'da Zihin Eğitimi", giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında insanın yaratılışının nihaî amacı üzerinde durulmakta, bu da **"Allah'a kulluk"** olarak tesbit edilmektedir.
Birinci Bölüm'de, zihin eğitimi ile ilgili bazı kavramlar tanıtılmaktadır.
İkinci Bölüm'de, Kur'ân'ın yöntemi üzerinde durulmaktadır.
Üçüncü Bölüm, Kur'ân'ın zihni eğitilirken esas kabul ettiği ilkelerden oluşmaktadır.
Sonuç kısmında ise kitaptaki konuların kısa bir özeti verilmekte, Kur'ân eğitiminden geçen bir insanın portresi çizilmektedir.
Sahili olmayan bir okyanusu andıran Kur'ân-ı Kerim'e göre **bilgi, duygu** ve **davranış boyutunun zihin eğitimini** nasıl yapacağımız hususunda önemli bir ihtiyaca cevap vereceğini ümit ettiğimiz bu eseri; **"Kur'ân Araştırmaları Serisi"**'nin yeni bir ürünü olarak okuyucularımıza ulaştırmanın mutluluğu içindeyiz...

ISBN 975-359-007-6

KUR'ÂN'DA ZİHİN EĞİTİMİ

KUR'ÂN'DA ZİHİN EĞİTİMİ

Yard. Doç. Dr. **YAŞAR FERSAHOĞLU**
Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi

İkinci Baskı

MARİFET YAYINLARI
Yerebatan Cad. Çatalçeşme Sok.
Defne Han No: 27 Kat: 3
Cağaloğlu - İSTANBUL
Tel: (0.212) 526 22 70 - 513 92 25
Fax: (0.212) 513 92 25

Marifet Yayınları: 112
İslâmî Araştırmalar Dizisi: 42

ISBN 975-359-077-6

Dizgi : Girişim Dizgi/513 28 29
Kapak : Yıldız Metan
Baskı : Bayrak Matbaası
İstanbul - Temmuz - 1998

İÇİNDEKİLER

Birinci Bölüm
ZİHİN EĞİTİMİ İLE İLGİLİ BAZI KAVRAMLAR

İkinci Bölüm

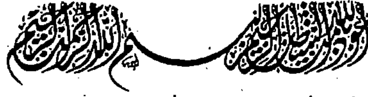
KUR'ÂN-I KERİMİN ZİHNİ EĞİTİRKEN KULLANDIĞI BAŞLICA METODLAR

Üçüncü Bölüm
KUR'ÂN'DA ZİHİN EĞİTİMİNİN İLKELERİ

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a.s.	: Aleyhisselâm
a.y.	: Aynı yer
a.md.	: Aynı madde
Bk.	: Bak
Bkz.	: Bakınız
c.c.	: Celle Celâlühû
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
d.	: Doğumu
Der.	: Dergi
derl.	: Derleyen
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
k.v.	: Kerremallâhu Vechehû
m.	: Miladî
Ör.	: Örnek
r.a.	: Radiyallâhu anhu
s.a.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
ts.	: Tarihsiz
v.	: Vefatı
v.b.	: Ve benzeri
v.s.	: Ve sâire
Y.b.d.	: Yazarı belli değil
y.y.	: Yüz yıl

ÖNSÖZ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى رَسُولِنَا مُحَمَّدٍ
وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ.

İnsanın hayatına yön veren her tutum ve tavrın bir *bilgi*, bir *duygu* ve bir de *davranış* boyutu vardır. İlerlemek ve yükselmek isteyen bütün toplumların, eğitim sistemlerinde bu üç boyuta dengeli bir şekilde yer vermeleri gerekmektedir. Aksi halde ilerleyemez, büyük medeniyetler kuramaz, refah toplumu olamazlar.

Çeşitli inançlar, tapınmalar veya daha geniş anlamda dinler, insanın kutsal kabul ettiği varlık veya varlıklara karşı bir tutum ve tavrı ifade ederler. Bu itibarla onların da bu üç ögeyi eğitim sistemlerine almaları ve onları dengeli biçimde beslemeleri lâzım gelir. Nitekim öyle de olmuştur. Dinler tarihine baktığımız zaman görürüz ki her din şu veya bu oranda bu kurala uymuş, öğretilerinde bu üç ögeye de yer vermiştir. Aralarındaki fark, bunların gerçek bir temele dayanıp dayanmamasında, dengelenip dengelenmemesinde, gelişmelerindeki oran ve sürattedir. Hemen kaydedelim ki, burada dinin algılanma şeklinin de büyük önemi vardır.

Böyle bir tesbitten sonra şu soruyu sorabiliriz: Acaba İslâm dininde durum nedir? Onun kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerîm konuya nasıl yaklaşmaktadır? İşte elinizdeki çalışmanın konusu budur. Şu var ki çalışmanın ağırlık noktası bilgi boyutu ile ilgilidir. Duygu ve davranış boyutuna kısaca temas edilmiş olmakla beraber *bilgi boyutu* üzerinde ağırlıklı olarak durulmuştur.

Bilginin elde edilmesi, işlenmesi, değerlendirilmesi, kullanılması, bu esnada yetilerimizin âhenk içinde, verimli bir şekilde çalışabilmesi, öncelikle bir zihin eğitimine ihtiyaç göstermektedir. Bu nedenle çalışmamızın adını *Kur'ân'da Zihin Eğitimi* olarak koyduk.

"Kur'ân'da Zihin Eğitimi", giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında insanın yaratılışının nihaî amacı üzerinde durulmakta, bu da *"Allah'a kulluk"* olarak tesbit edilmektedir. Kur'ân, ideal bir kulluğu düşünmeye, inceleyip, araştırmaya dayalı bir kulluk olarak nitelemekte, bunun için de bir eğitimden geçmeyi öngörmektedir.

B i r i n c i   B ö l ü m 'de, zihin eğitimi ile ilgili bazı kavramlar tanıtılmaktadır.

İ k i n c i   B ö l ü m 'de, Kur'ân'ın yöntemi üzerinde durulmaktadır.

Burada iki temel yaklaşımla karşılaşılmaktadır. İnsan için bilgi ve bilimin önemini vurgulayan Kur'ân-ı Kerîm, ilk olarak Allah, peygamber, o peygamberin getirdiği kitap, melekler, dünya, âhiret, insan, cin, şeytan v.s. hakkında doğrudan tanıtıcı bilgiler vermekte, bunların birbirleriyle ilişkileri üzerinde durmaktadır. İkinci olarak da bilgi edinmesi hususunda insana direktifler verilmekte, bilgiye konu olan eşya ve olaylara dikkati çekilmektedir. O arada bilginin tanımı ve tasnifi yapılmakta, kaynaklarına işaret edilmektedir. Bu bölümün sonunda doğrudan zihin eğitimiyle ilişkisi olmamasına rağmen önemine binâen *duygu* ve davranışlara da kısaca temas edilmiştir.

Ü ç ü n c ü B ö l ü m, Kur'ân'ın zihni eğitilirken esas kabul ettiği ilkelerden oluşmaktadır.

S o n u ç kısmında ise kitaptaki konuların kısa bir özeti verilmekte, *Kur'ân eğitiminden geçen bir insanın portresi* çizilmektedir.

Bu çalışmanın adına *"Kur'ân'da Zihin Eğitimi"* dememiz, konuya bir çerçeve çizmemiz anlamına gelmemelidir. Çalışmanın içinde de belirttiğimiz gibi Kur'ân, sahili olmayan bir okyanus gibidir. Ona sınır çizmek bizim haddimiz değildir. Bizim yaptığımız, ummandan bir katreye uzanmaktan ibarettir. Alırız, alamayız, ne kadar alır veya alamayız o Allah'ın bileceği bir iştir. Samimi çabamız ve iyi niyetimizden başka hiçbir iddiamız yoktur.

Çalışmamızla ilgili bütün örnek âyetleri, konumuzu taşırır düşüncesiyle kullanmadık. Bunlardan bir kısmını dipnotlarda belirtmekle yetindik.

Bu çalışmada ortaya çıkabilecek hatalar tamamen bize aittir; hiçbir surette Kur'ân'ı bağlamaz.

Tez çalışmamızın başlamasından bitimine kadar yakın ilgi ve yardımlarını gördüğüm danışmanım Prof. Dr. *Dr. Bayraktar Bayraklı*'ya, her fırsatta bana yardıma koşan *Ziya Demir*'e teşekkür ederim.

Bu çalışmanın, bütün insanlığa bâhusus ilim erbabına yararlı olmasını diliyorum. Gayret bizden, tevfîk Allah'tandır.

Yaşar FERSAHOĞLU

Üsküdar-1993

GİRİŞ

Allah hiçbir varlığı, hiçbir olayı amaçsız olarak yaratmamıştır. Hayatta farkına vardığımız veya varamadığımız her olay ve eylemin mutlaka bir amacı, bir hikmeti vardır. Herşey bir sebebe dayalı olarak vukûbulmaktadır. Şuurlu ve irâdeli her hareketin temel vasfı bir amaca yönelik olmasıdır.

Aklın prensiplerinden biri de gâyelilik prensibidir. Bu prensibe göre herşey bir gâyeye varmak içindir.[1] "Ben tabiattaki âhenk ve gâiyet dolayısıyle de Allah'a inanıyorum."[2] diyen *J.J. Rousseau* bu gerçeğe işaret eder. *Mustafa Şekip Tunç*, bu prensibi açıklarken "Varlıkların birer gâyeleri olacaktır, gâyesiz bir şey olmaz" dedikten sonra şöyle devam ediyor: "Büyük dinlerin dünya görüşleri hep hedefli bir finaliteye dayanır. Dünyanın nereden gelip nereye gideceğini, insanların iyi ve kötü âkibetleri açıkça bildirilir. Bunun için dindârlar korku ile yakarma arasında sallanırlar."[3]

Şuurlu ve özgür irâde ile yapılan hiçbir oluş ve eylem yoktur ki belirli bir amaca yönelik olmasın. Her eylemin, her oluşun mutlaka bir gâyesi vardır. Olanlar hep o gâyeye hizmet eder, o gâyenin gerçekleşmesi için çalışır. Kâinatta hiçbir tesadüfe yer yoktur. Her olgunun bir sebebi, bir amacı vardır.[4]

---

1) Nureddin Topçu, Felsefe, İstanbul 1984, 38.

2) H. Hilmi Bilsel, Allah Vardır, İstanbul 1976, s. 41.

3) M. Şekip Tunç, Terbiye Bakımından Psikoloji Dersleri, İstanbul 1947, s. 27, 28.

4) Bekir Karlığa, "İnanmanın Dinamiği", Niçin Allah'a İnanıyoruz?, içinde derl: Monsma, J. Clover; Çev: İ. Sıtkı Ersöz, İstanbul 1976, s. 20-28.

Aynı hakikate ışık tutan *İbn Rüşd*'e göre de: "Cenâb-ı Hakk'ın, kullarına, âlemin kendi mahlûku ve eseri olduğunu anlatmak için kullandığı metod, kâinattaki bütün varlıklarda ve özellikle insanda açık bir şekilde görülen hikmet ve gâiyettir. Bu öyle bir metoddur ki, açıklık bakımından hisse nisbeti ne ise onun da akla nisbeti odur."[5]

Kur'ân tefekkür sisteminde de bu ilkenin geçerli olduğunu görürüz: *"Biz, gökleri, yeri ve aralarındakileri eğlence olsun diye yaratmadık."*[6] Andro Cinovayivi, *"Niçin Allah'a İnanıyoruz?"* isimli kitabın 284. sayfasında Einstein'den bir söz naklediyor. *Einstein* diyor ki: "Kendi hayatını ve diğer yaratıkların hayatını mânâsız olarak kabul eden kişi yalnız bahtsız birisi olmakla kalmaz; aynı zamanda hayata müstahak birisi olmadığını da ortaya koyar."

Gazzalî de âlemde boş ve mânâsız hiçbir şeyin yaratılmadığını, herşeyin bir gâye ve maksad için yaratıldığını ve bunlarda da birtakım hikmetlerin bulunduğunu[7] söylemiştir. "Eğer evrenin her parçasını inceleyecek olursak, görürüz ki, başlangıcından beri evren, bir amaca sahiptir ve ona doğru yönelmiştir."[8]

Herşeyin olduğu gibi insanın hayata gelişinin de tabiatiyle bir amacı vardır. "Bu amacı yerine getirmesini sağlayan yeteneklere sahip olarak ona yönelmiştir. İnsanın tüm mutluluğu, bu amacı yerine getirmesinde yatar. Üzüntüsünün, kederinin ve felaketinin nedeni de bu amacı başaramamasıdır."[9] İnsanı yaratan Allah, bu hedefe ulaşmasında ona rehberlik ediyor. "Kur'ân, insanlığın amacının gerçeğe en uygun bir biçimde ortaya konabilmesi için, bunu, en uygun yollarla açıklar, mükemmel bir dünya görüşü sunar ve bu dünya görüşüne uygun olan ahlakî değerleri ve pratik kanunları kapsar."[10] Allah, Kur'ân'da insanları şöyle uyarıyor: *"Bizim, sizi boşuna yarattığımızı ve sizin bize döndürülmeyeceğinizi mi zannettiniz?"*[11] Bu ifâde başka bir âyetle daha bir vuzûh kazanıyor: *"Ben cinleri ve insanları ancak bana kul-*

5) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 105'den, Yusuf Şevki Yavuz, Kur'ân-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, Bursa 1983, s. 92.

6) Duhân 44/38.

7) Süleyman Hayri Bolay, Aristo Metafiziği ile Gazalî Metafiziğinin Karşılaştırılması, Ankara 1976, s. 157.

8) S. Muhammed Hüseyin Tabatabâî, İslâmda Kur'ân, çev: Erdinç, Ahmed, İstanbul 1988, s. 14.

9) Tabatabâî, a.g.e., s. 90.

10) Tabatabâî, a.g.e., s. 24.

11) Mü'minun 23/115.

luk etsinler diye yarattım."[12] Yukardaki açıklamalardan âşikâr bir sûrette anlaşılmaktadır ki, "İnsan, kendisinden beklenen ve istenen birtakım fiiller için yaratılmıştır."[13] Bunun adı da Kur'ân diliyle*"Allah'a kulluk"*tur. Neden Allah'a kulluk? Çünkü gerçek odur, lâyık olan odur. *Adolph W. Aleck,* insan için bir gâyenin bulunmuş olmasının yetmeyeceğini, gâyenin, uğrunda çalışmaya, savaşmaya değer nitelikte olması gerektiğini vurguluyor ve "Erişmeye değer gâyeler için fedakârlık yapılır."[14] diyor. Kula kul olmanın ne anlamı, ne kalitesi ve ne de gerçeklik payı vardır. Öyle ise gerçek kulluk Allah'a kulluktur.

"Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım" âyetini okurken akla bir soru gelebilir: Bütün varlıklar Allah'a kul olma durumundayken burada niçin cinler ve insanlar konu edilmektedir? Bu sorunun cevabını Mevdûdî, *"Tefhîmu'l-Kur'ân"* isimli eserinde şöyle veriyor: "Cin ve insanlar kendilerine Allah'a ibâdet etme veya yüz çevirme ya da başkalarına ibâdette bulunma hürriyeti verilmiş olan yaratıklardır. Kâinattaki diğer varlıklar ise, böylesine bir irâde hürriyetine sahip değillerdir. Onlar Allah'ın koyduğu yasalara uyarak, Allah'a ibâdet etmenin dışında başka bir seçeneğe sahip olmadıklarından sadece insanlara ve cinlere hitap edilmiştir. Onlar dilerlerse kendilerini yaratan Allah'a ibâdet ederler, dilerlerse ondan yüz çevirip, kendilerini yaratmayan başka varlıklara ibâdet ederler."[15]

Nasıl ki fikir yazılarında bir ana fikir ve okuyucuyu ona götüren yardımcı fikirler varsa amaçlar için de durum aynıdır. İnsanların amaçlarını iki bölümde incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi ana amaç, ikincisi ise insanı ana amaca götüren, götürmesi gereken yardımcı amaçlardır.

Ana amaç insanın hayatına yön veren, onun dünya görüşünü sağlayan, diğer bütün yakın ve yan amaçların etrafında kümelendiği nihâî ve temel amaçtır. İnsanlar burada

---

12) Zâriyât 51/56.

13) İbn Rüşd, el-Keşf, S. Uludağ-Felsefe-Din İlişkileri içinde, İstanbul 1985, s. 350.

14) Adolp W. Aleck, "Ruh Sağlığı ve Karakter Eğitimi", Rudolf Pintner, ve ark., Eğitim Psikolojisi, içinde, çev: Sabri Akdeniz, İstanbul 1987, s. 189.

15) Ebu'l Alâ Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, çev: Muhammed Han Kayanî ve ark., İstanbul 1991, c. V, s. 522.

gerçeğe ne kadar yaklaşırlarsa o kadar mutlu ve bahtiyar olurlar. Hayatları bir anlam kazanır. Gerçekten uzak, bulanık, netlik kazanamamış serâp misâli amaçlar ise sahiplerini uzun vadede bahtiyar kılamazlar. Bunlar, bebeklerin susması için ağzına verilmiş yalancı emziklere benzerler.

Yardımcı amaçlar, nihâî ve temel amacımıza ulaşmamızda bize yardımcı olan amaçlardır. Bunlar araç görevi görürler. Ana amacımıza ulaşırken bize güç verir, yolumuzu aydınlatırlar. Hiçbir zaman ana amacın yerini alamazlar, almamalıdırlar.

Yeri gelmişken belirtelim ki yardımcı ve yan amaçların ana amacın yerine geçmesi insanların çıkmazıdır. Böyle bir durumda ana amaç kaybolur, yardımcı amaçlar onun yerini alırlar. Meselâ iktisâden güçlü veya sağlıklı olmak İslâm inancına göre insanları Allah'a kulluğa götüren vâsıta amaçlardır. İnsanlarda bu bilinç kaybolur da iktisâden güçlü veya sağlıklı olmak birinci plana geçerse, Allah'a kulluk amacı ya kaybolur veya cılızlaşır. O halde yapılacak iş her ikisini de kendi kategorisinde güçlü kılmaktır. Çünkü yardımcı hedeflerin tahakkuku, ana hedefin tahakkukunu hem kolaylaştırır, hem çabuklaştırır. Onun yaşamasına medâr olur. Kezâ ana gâyenin güçlü olması da diğer gâyelerin tahakkukunda, verimliliğinde, onlar için yapılacak mücâdelelerde önemli rol oynar. Bu itibarla insanlar amaçlarını belirlerlerken daha bir şuurlu olmak durumundadırlar. Zira hayatımızın bütün yönü ve hızı bu amaçlara bağlıdır. Saâdetimiz de onlarla kāimdir.

Kur'ân eğitiminin en önemli amacı, insana bu kulluk formasyonunu kazandırmak, bütün insanların kafa ve gönüllerini *"yalnız Allah'a kulluk",* prensibine ayarlamaktır. Tıpkı saatlerin Greenwich'e ayarlandığı gibi. Suat Yıldırım, *"Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş"* adlı eserinde şunları söylüyor: "Kur'ân'ın ihtiva ettiği bu çok çeşitli mevzûların ve cüz'î mânâların hepsi bir tek küllî mânânın etrafında dönmektedir: Bu mihver de, insanları, kendi fikir ve irâdeleriyle Allah'a kulluğa çağırmaktır."[16] *S. Ramazan el-Bûtî* ise konumuza şu şekilde yaklaşıyor: "Kıssalarıyla, ahkâmıyla, inanç sistemiyle ve diğer konularıyla bir bütün olan Kur'ân, sadece bir tek temel amaçla indirilmiştir: İn-

16) Suat Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş, İstanbul 1985, s. 147.

sanlar, Allah'a isteyerek, gönülden kul olsunlar."(17) *"Yeryüzünde nizâm sağlandıktan sonra onu ifsâd etmeyin. Allah'a hem korkarak, hem isteyerek kulluk edin. İyilik yapanlara Allah'ın rahmeti pek yakındır."*(18) *"Şüphe yok ki bunda* (Kur'ân'da), *kulluk edenler için kâfî bir öğüt vardır."*(19) *"Göklerde ve yerde Rahmân'ın huzuruna kul olarak gelmeyecek hiçbir kimse yoktur."*(20) *"Andolsun ki, her millete, Allah'a kulluk edin, azdırıcılardan kaçının diyen peygamber göndermişizdir."*(21) Kur'ân, insanları yalnız Allah'a kul olmak, başkalarına kul olmamak hususunda da uyarıyor: *"Elif, Lâm, Râ. Bu öyle bir kitaptır ki, âyetleri muhkem kılınmıştır. Sonra hikmet sahibi, herşeyi bilen Allah tarafından* (bu âyetler) *tafsîl olunmuştur.* (Şöyle ki:) *Allah'dan başkasına kul olmayın. Ben size onun tarafından müjdelemek ve uyarmak için gönderilmiş bir peygamberim."*(22) Muhammed Kutup, *"Göklerde ve yerde bulunan canlılar ve melekler, büyüklük taslamaksızın Allah'a secde ederler."*(23) âyetini yorumlarken yine kulluğa dikkat çekiyor. Diyor ki: "Gökyüzünde bulunanlar, yeryüzündekiler, herşey, bir ortak noktada birleşiyor. Hepsinin çabası, kendilerini yaratan Allah'a "kulluk" etmektir. Bu ortak çaba, canlı-cansız tüm varlıkları içine alıyor."(24)

Kulluğun boyutları üzerinde de durmak gerekir. Acaba Kur'ân'a göre kulluğun hayat içindeki boyutları nedir? "Ben inandım, herşeyi kabul ediyorum" demekle kulluk görevi yerine getirilmiş olur mu? Hemen belirtelim ki Kur'ân'ın Allah'a kulluk anlayışı diğer dinlerde olduğu gibi belli zaman ve mekân kalıpları içine sıkışmış değildir. Kur'ân'ın kulluk anlayışı bütün hayatı ifade eder. İslâm inancı inanmaktan nefes almaya kadar hayatın bütün kesitlerini içine alır. Konuya dikkat çeken Allah, Kur'ân'da şöyle buyuruyor: *"Andolsun, biz kendilerinden öncekileri de denemişken, insanlar, "inandık" deyince, denenmeden bırakılacaklarını mı sanırlar? Allah elbette doğruları ortaya koyacak ve elbette yalancıları da ortaya çıkaracaktır."*(25)

17) S. Ramazan el-Bûtî, Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu, çev: Şükrü Özen, İstanbul 1987, s. 60.
18) A'râf 7/56.
19) Enbiyâ 21/106.
20) Meryem 19/93.
21) Nahl 16/36.
22) Hûd 11/1, 2.
23) Nahl 16/49.
24) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, çev: Akif Nuri, İstanbul 1979, s. 190.
25) Ankebut 29/2, 3.

Ayetin yorumunda *Süleyman Ateş,* "2-3 üncü âyetlerde insanların, sadece "inandık" demelerinin yeterli olmadığı; imanlarındaki doğruluk derecesinin ortaya çıkması için sınavdan geçirilecekleri; Allah'ın, daha önceki milletleri de denediği belirtiliyor"[26] diyor. Tabiî bu deneme acısıyla tatlısıyla hayatın bütününü ifâde ediyor. İnanç, ibâdet ve davranış planında *Muhammed Kutup,* konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: "Allah'u Teâlâ, *"Ben cinleri ve insanları ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım."* buyururken, sadece günün belli dakikalarını içine alan ibâdet şekillerini kasdetmiyordu. İbâdetten kasıt, insanın bütün davranışlarını, bütün düşüncelerini, bütün duygularını kapsayan şümûllü ve üstün bir mânâ idi."[27]

Tabatabâî, *İslâm'da Kur'ân* adlı eserinde Kur'ân terminolojisine göre din kelimesinin *"hayat tarzı"* anlamına geldiğini zikretmektedir.[28] Aynı eserin 73. sayfasında ise şu ifadeler yer alıyor: "... Allah tarafından insana verilen yaşama biçimi, insanın fıtratına uygun bir yaşama biçimidir. Bu ilâhî kanun insanın doğasıyla, Allah'a kulluk etmek ve boyun eğmekle tamamiyle uyum içindedir.... İslâm, Alllah'a ibâdet etmeyi gerçek hayat tarzından ayırmaz; *din* kelimesini genel anlamda hayat, hem kişisel hem de toplumsal düzeyde insanın günlük hayatını biçimlendiren yol anlamında kullanır." Buradan anlıyoruz ki İslâm bir yaşama tarzıdır ve bu yaşama tarzı fıtrata en uygun olan yaşama biçimidir.

Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*'da *"ibâdet"* kelimesini açıklarken onun sadece namaz ve oruç gibi muayyen ibâdetlere münhasır kalmadığını söylüyor, bunlarla birlikte, "cin ve insanların Allah'dan başkasına tapmamalarını, itâat etmemelerini, hiç kimseye boyun eğmeyip, sadece Allah'ın karşısında eğilmelerini, onun emirlerine itâat edip, ondan korkmalarını, sadece Allah'ın dininin kurallarına uymalarını, O'nun dışında hiç kimseden bir şey beklememelerini ve hiç kimsenin önünde duâ etmek için el açmamalarını tazammun eder" diyor.[29]

---

26) Süleyman Ateş, Yüce Kur'ânın Çağdaş Tefsiri, İstanbul, 1988, c. VI, s. 497.

27) Muhammed Kutup, İslâmda Fert ve Cemiyet, çev: Mehmet Süslü, İstanbul 1985, s. 303; M. Kutup, İslâm Terbiye Metodu, çev: Ali Özek, İstanbul 1976, s. 49.

28) Tabatabâî, İslâmda Kur'ân, s. 13.

29) Mevdûdî, a.g.e., c. V, s. 522.

Kur'ân-ı Kerîm'de ise şöyle buyurulmaktadır: *"Allah, hanginizin daha güzel amel işleyeceği hususunda sizi imtihan etmek için gökleri ve yeri altı günde yarattı..."*(30)

Başka bir âyet: *"Hükümranlık elinde olan Allah yücedir ve herşeye kādirdir. Hanginizin daha iyi iş işlediğini belirtmek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur. O, güçlüdür, bağışlayandır."*(31) Ölüm ve hayat... Bir bütünün iki parçası... Ve bu çizgide yapılan her iyi iş bir imtihan sebebi.

Sadece *"Rabbimiz Allah'dır"* ifâdesiyle işin bitmediğini, bunun yanısıra iş ve davranışların da gerekli olduğunu şu âyet sarih biçimde ifade ediyor: *"Rabbimiz Allah'dır" deyip, sonra doğrulukta devam edenler, her halde onlara bir korku yoktur ve onlar mahzun da olmayacaklardır."*(32)

Sözü daha fazla uzatmadan şunu söyleyebiliriz ki, Kur'ân'ın Allah'a kulluk anlayışı hayatın bütününü ifade etmektedir.

Allah'a kulluk konusunun bir başka boyutu daha vardır ki, o da bu kulluğun îfâsındaki kalite veya seviyedir. Acaba Kur'ân insanlardan nasıl bir kulluk ister? Bu, tahkîke dayanan şuurlu bir kulluk mudur, yoksa körükörüne icrâ edilen taklide dayalı bir kulluk mudur? Hemen belirtelim ki insan gerçeğinden hareket eden Kur'ân-ı Kerîm'in idealize ettiği insan tipi -taklidi kabul etmekle birlikte- tahkîke ulaşmış, kulluğunun şuurunda olan insan tipidir. *Bu insan, inanan, niçin inandığını bilen, bildiklerini yaşayan, belli bir dünya ve hayat anlayışına sahip bilinçli insandır.*

Şöyle bir soru sorulabilir: Kur'ân'ın hedefi bütün insanları bir mütefekkir ve filozof yapmak mıdır? Hayır, tesbit edebildiğimiz kadariyle Kur'ân'ın böyle bir iddiası yoktur. Kur'ân'ın hedefi, insan gerçeğinden yola çıkarak herkesi kendi kābiliyet ve istîdâdı ölçüsünde gelebileceği en iyi yere getirmektir. İslâm avâm dini değildir. Bununla birlikte insan gerçeğini de reddetmez.

İbn Rüşd, *el-Keşf*'de bu gerçeğe işâret ederek diyor ki: "Halk içinde, Peygamberin (s.a.) cumhûr için ortaya koyduğu şer'î delillerden bir şey anlamayacak derecede aklı zayıf ve zekâsı geri olanların mevcut olmaları da imkânsız değildir.

30) Hûd 11/7.
31) Mülk 67/1, 2.
32) Ahkâf 46/13.

Çok az da olsa bunlar mevcuttur. Onlara farz olan da *nakil, taklid* ve *semâ'* cihetinden iman etmektir."[33]

Yukarıda dedik ki: Kur'ân eğitiminin amacı her insanı kendi güç ve kâbiliyetine göre gelebileceği en ideal mertebeye getirmektir. Bu mertebeler teklif sınırından başlar, en yüce insanlık mertebesine kadar ulaşır. Bunun için de insanın iyi bir zihin eğitiminden geçmesi gerekir. Muhâkeme gücünün gelişmesi, duygu dünyasının zenginleşmesi için insanın böyle geniş kapsamlı bir eğitimden geçmesi zarûrîdir. Kur'ân bunu yapar mı? Bunun kesin cevabı "evet"tir. Çünkü incelendiği zaman görülür ki Kur'ân, bir din kitabı olduğu kadar aynı zamanda bir eğitim kitabıdır da.[34] Vâkıa Kur'ân, özel anlamda bir pedagoji kitabı değildir. Açık seçik pedagojik kurallar sıralamaz. Fakat onu derinlemesine inceleyenler, onun insanları eğitirken yanılmaz biçimde, bütün zaman ve mekânlara seslenebilecek evrensel kurallara dayandığını rahatlıkla görebilirler. Bu konuya Kur'ân-ı Kerîm'i tanıtırken yine temas edeceğimiz için burada fazla detaya girmiyoruz.

Peki Kur'ân-ı Kerim bu eğitimi hangi metod ve ilkelere göre yapmaktadır? Bunu yaparken hangi araçları kullanmaktadır? Bu soruların cevabını vermeden önce insanın zihnî veya rûhî yetileriyle ilgili bazı kavramların kısaca tanıtılmasında yarar görüyoruz.

---

33) İbn Rüşd, el-Kefş, s. 191 (Felsefe-Din ilişkileri içinde).
34) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 289.

Birinci Bölüm

ZİHİN EĞİTİMİ İLE İLGİLİ BAZI KAVRAMLAR

1- ZİHİN

Zihin Arapça bir kelimedir. "Anlamak, kavramak, düşünmek v.b." anlamlara gelir.[1] Türkçe *Meydan Larousse*'da zihin kelimesi "Düşünce hayatını sağlayan ilke" olarak tanımlanmaktadır.[2] Günlük dilde ise kelime şu anlamlarda kullanılmaktadır: *"Hâfıza."* Örnek: "Ne kadar ses çıkarırlarsa, ders, o kadar zihinlerine yer eder, diye cevap verdi (R.N. Güntekin); *"Anlayış, kavrayış, akıl."* Örnek: "Kelimelerin mânâsı zihnine girmiyor (H.R. Gürpınar). *Zihin* kelimesiyle yapılmış deyimler de vardır. Örnek: "Zihin açıklığı, düşünme gücü"; *"zihin yormak,* bir konuda fazlaca düşünmek"; "zihni *açılmak,* herhangi bir konuda anlayış ve kavrayışın artması"; *"zihin karışması* veya bulanması, düşünceler arasında bağlantının kesilmesi"; *"zihni saplanmak,* yanlış bir kanıyı sürekli düşünmek"; *"zihni takılmak,* çözümlenmesi gerekli bir şey üzerinde düşünmek"; *"zihnini bozmak,* sürekli olarak aynı şeyi düşünmek" gibi. Bu deyimleri daha da çoğaltmak mümkündür.[3]

---

1) İbn Manzur, Lisanü'l-Arab, "Zihin" md.; Ziya Dalat, Çocuk ve Genç Ruhu, Ankara 1956, s. 250.

2) Meydan Larousse, c. XII, "Zihin" md.

3) Bk. Meydan Larousse, c. XII, "Zihin" md.

Zihin kelimesinin Ingilizce karşılığı *"mind"* sözcüğüdür. "Mind" kelimesiyle yapılan deyimlerle "bir insanın fikrini değiştirdiğinden, görüşünü söylediğinden, aklını kaybettiğinden; bir şeyi hatırlatmaktan, bir şeyi yapmaya niyetlenmekten, kararlı olmaktan, mütereddit bir durumda bulunmaktan" söz edilir. Sağlam irâde, kalın kafa, geri zekâ, kıt akıl gibi deyimlerde de aynı kelime kullanılır. Kezâ, açık fikirli, alçak gönüllü, kötü düşünceli deyimlerini yaparken de "mind" kelimesinden yararlanılır.[4] "Mind" kelimesinin başka mânâları da vardır.[5]

"Mind" kelimesinin yukarda ve dipnotta işaret edilen mânâları her ne kadar farklı farklı görünse de "bilincinde olmak veya bir şeyin farkında olmak, dikkat etmek ya da kollamak, bir şey hakkında dikkat kesilmek" gibi ortak noktaları da vardır. Burada "ortak özellik olan bilinç, denebilir ki, zihin kavramında ana unsur olmaktadır."[6]

"İşitmek, hatırlamak, tasarlamak, düşünmek, ummak" gibi olaylar, bilincinde olma şekillerine örnek teşkil edecek zihin olaylarıdır.[7]

Ziya Dalât, "Zihin, birçok şeyleri içinde tutan geniş bir kelimedir. Nasıl "Şehir" kelimesi içinde, bir sürü ev, sokak, çeşme, bahçe vs. varsa, zihin kelimesinde de düşünme, anlama, belleme, hatırda tutma, dikkat etme, hayal kurma... vs. var" diyor.[8]

"Zihnin (mind) üç temel kābiliyeti veya başka bir ifadeyle "yetisi" olduğu ileri sürülmüştür." Bunlardan birincisi *vukûf* (bilme), ikincisi *teessür* (duyma) ve üçüncüsü de *irâde* (isteme)[9]dir. Bu bölümleme her ne kadar yüzde yüzlük bir geçerlilik ifâde etmese bile genel hatlarıyla doğrudur. Konunun açıklanması bakımından böyle bir tasnife zarûret de vardır. *Shaffer*, "Zihinsel olayları, kesişen, çakışan, kimi

4) Shaffer, Bilinç, Ruh ve Ötesi, çev: Turan Koç, İstanbul 1991, s. 17.

5) *"Mind"* kelimesi fiil olarak kullanıldığı zaman da şu mânâlara gelmektedir: "please mind the baby while I am out (Bakmak, göz kulak olmak); Does he mind his parents? (itâat etmek); Mind your manners (kollamak); Did you mind when no one asked you to dance? (aldırmak, etkilenmek), Bk. Shaffer, a.g.e., s. 17.

6) Shaffer, a.g.e., s. 17.

7) Shaffer, a.g.e., s. 18.

8) Ziya Dalât, Çocuk ve Genç Ruhu, s. 250.

9) Shaffer, a.g.e., s. 18.

yerde paralel giden, kimi yerde birbirinden uzaklaşan yolların oluşturduğu büyük bir ağ olarak düşünebiliriz. Böyle bir ağda, bir hatlar demeti oluşturacak şekilde bir araya gelen çok sayıda yolun bulunduğu bölgeler de olacaktır..." diyerek şöyle devam ediyor: "Buna göre biz, *vukûf, teessür* ve *irâdeden* oluşan kutsal üçlüyü çok büyük sayıda zihinsel olayların bir araya gelmesi olarak düşünebiliriz."(10)

Yine *Shaffer,* vukûf bölgesinde, düşünce ve sanıyı, anlamayı, tahayyülü, dikkat kesilmeyi, ilgi duymayı, algıyı, hatırlamayı ve öteki bilme durumlarını; teessür bölgesinde, bedensel duyumları, hisleri, heyecanları, ruh durumlarını, mizaçları; irâde bölgesinde ise arzuları, dürtüleri, kararları, niyetleri, gayretleri, eylemleri, iddia ve yeltenmeleri saymaktadır.(11) Aynı yazar, "Zihnin özünün, sembolize etme, soyutlama ve dil kullanma kâbiliyetinde yattığını göz önünde bulundurarak bilgi ve haber verme, hatırlama, yargılama, savunma, icâd etme, yeltenme, iddia ve taklid etme gibi tipik insanî etkinlikleri vurgulayan filozoflar da vardır."(12) diyor.

Zihni bir değirmene benzeten *Ziya Dalât* şunları yazıyor: "Bir değirmenin buğdayı işlediği gibi bizim zihnimiz de dışarıdan gözümüzün gördükleri, kulağımızın işittikleri şöyler üzerinde işliyor, onları şekilden şekile sokuyor ve yepyeni tasarımlar yaratıyor."(13) Bu tasarımların *somut* (müşahhas) ve *soyut* (mücerred) olabileceğine işâret eden yazar, zihin olaylarına da temas ediyor. Ona göre görme, işitme, koklama, vb. duyumlar, *çağrışım* (bir tasarımın bağlı olduğu diğer bir tasarımı bilinç sahasına çıkarması), *tasarım* (duyumlarımızın aklımızda kalan izleri), *genelleştirme* (gül, sümbül ve menekşeden çiçeğe varmak gibi tek varlıklardan genel bir kavrama ulaşmak), *husûsîleştirme* (kuş kavramından serçeye inmek gibi genel kavramlardan tek tek fertlere inmek) önemli zihin olaylarıdır.(14)

Ruh olaylarına Ortaçağ filozof ve ruhbilimcilerinin yaklaşımı ile bugünkü yaklaşım farklıdır. Ortaçağ filozofları ruh olaylarını *1- Zihin olayları, 2- Duygu olayları, 3- İrâde olayları* olmak üzere üç bölümde inceliyor, bunları birbirinden

10) Shaffer, a.g.e., s. 22.
11) Shaffer, a.g.e., s. 22.
12) Shaffer, a.g.e., s. 28.
13) Ziya Dalât, Çocuk ve Genç Ruhu, s. 251.
14) Ziya Dalât, a.g.e., s. 250-254.

tamamen ayrı, birbiriyle ilgisi olmayan yetenekler olarak kabul ediyorlardı. Bu görüşün yanlışlığı anlaşılmış ve reddedilmiştir. Bugünkü telakkiye göre ruh olayları bir bütündür. Her olayın bir diğeriyle yakın bağlantısı vardır.(15) Sevdiğimiz bir şeyin kafamızda hem bilgisi, hem sevgisi, hem arzusu vardır.

Fakülte psikolojisi hayli tenkide uğramıştır. *Henry E. Garrett,* konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: "Fakülte psikolojisi, zihnin dikkat, hâfıza, yargı ve muhâkeme gibi bölümlerden veya fakültelerden müteşekkil olduğunu kabul eder"(16) Yazar bu tesbitten sonra fakülte psikolojisini ve ona bağlı olan formel disiplini şöyle eleştiriyor: "Formel disiplin ise bu fakültelerin ayrı ayrı temrin vasıtasıyla, tıpkı egzersizle bir kasın kuvvetlendirilmesi gibi, kuvvetlendirileceğini ileri süren teoridir." "İdrâk etme, hatırlama ve muhâkeme etme ayrı ayrı hareketler değildir. Tersine olarak, deneyime dayanan araştırmalar, zihin "fakültelerimizin" veya kâbiliyetlerimizin bütün tepkilerimizde az veya çok olarak yer aldığını göstermektedir. Zihin kendini faal davranışlarda gösterir; her biri ayrı ayrı terbiye edilecek bölümlerden müteşekkil değildir."(17)

M. Akif Ersoy,

"İnmemiştir hele Kur'ân bunu hakkıyle bilin,
Ne mezarlıkta okunmak ne de fal bakmak için"(18) der.

Kur'ân, *anlaşılmak* ve *gereği yapılmak için* inmiştir. Kur'ân âyetleri üzerinde imâl-i fikr etmek, hikmeti kavramak, hükümler arasındaki ilişkileri tesbit etmek bir zarûrettir. Bu ise zihnî bir faaliyeti gerekli kılmaktadır. Verimli bir zihnî faaliyet ise şüphesiz belli bir eğitime, belli bir disipline ihtiyaç gösterir. Bu sayede zihin güçlenir ve belli bir olgunluğa ulaşır. Bu nasıl olur? *Cominius'a* göre "İnsanı, bu dünyada meydana gelebilen herşey hakkında sağlam bir hüküm verebilecek hale getirmek ve onu zarar verici bir hata işlemeden, verdiği hükümlerden anlayışlı bir şekilde fay-

---

15) Ziya Dalât, a.g.e., s. 250.
16) E. Henry Garrett, Psikolojiye Giriş, çev: Fevzi Ertem - Remzi Öncül, İstanbul 1954, s. 155.
17) Garrett, a.g.e., s. 155-156.
18) Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İstanbul 1987, s. 155.

dalanabilecek hale getirmek kâfidir."[19] *Herbert Sorenson,* zihnî disiplinden şunları anlıyor: "Zihnî disiplin zihin güçlerinin eğitilip güçlendirilmesini ifâde eder. Bu anlayış tarzına göre bir konu doğru gözlemleme yeteneğini ve mantıkî düşünmeyi geliştiriyor, dikkat güçlerini kuvvetlendiriyor ve genel zihin gücü kazanılmasına yarıyorsa yetiştirici bir değer taşıyor sayılır."[20] Başka bir ifadesinde *Sorenson* konuya daha da açıklık getiriyor. Ona göre zihnî disiplin "... zekânın muhâkeme, tasarlama, tahayyül, algılama, dikkati bir noktada toplama güçlerinde artma doğuran eğitim ve disiplini ifâde etmektedir."[21]

J. Payot, zihin eğitiminden bahsederken diyor ki: "... kanaatimizce sağlam öğrenim vermek, hâfızaları bir yığın kavramlarla doldurmak değildir. Önce, her öğrenim devresinde, mahdut bir alana inhisar eden özü öğretmektir; ama bilhassa okuma zevkini geliştirmek, düşünce gücünü, dikkat keskinliğini kuvvetlendirmek, gözlem yaptırmak, karışık şeyleri unsurlarına ayırmak, nesneler arasında derin farkları, hatta benzerlikleri kavrama ihtiyacını uyandırmak ve her birimizde zamanın peşin hükümlerine karşı yiğitçe bir mukavemet yaratmaktır."[22]

J.J. Ryan'a göre de zihin eğitimi "... zihnin düzenli düşünme, irâde, dikkat, algılama vb. melekelerinin belli özel konular üstünde çalışmakla eğitilebileceği ve etkilenebileceği anlamına gelmektedir."[23]

Yukardan beri verdiğimiz bilgiler ışığında uyanık, eğitilmiş bir zihnin bizden ne istediği ile ilgili bir soruya şu cevabı verebiliriz: Bir zihin, daha verimli çalışabilmek için, karmaşık bütünleri açıkça kavrayıp çözümlemek, bunları yaparken serbestçe hareket etmesine imkân veren geniş bir kavrayış kolaylığı, göz alıcılığının, sathî ve çabuk dağılan bir ilginin ivedi hükmü aksine, düşünme, yani ilgi, dikkat ve öl-

19) J. Leif - G. Rustin, Genel Pedagoji, çev: Nejat Yüzbaşıoğlu, Ankara 1974, s. 63.

20) Herbert Sorenson, Eğitim psikolojisi, çev: Gültekin Yazgan, İstanbul 1964, s. 419.

21) Sorenson, a.g.e., s. 448.

22) J. Payot, "Zihin Eğitimi", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, içinde, derl: C. Savard, çev: Nejat Yüzbaşıoğulları, Ankara 1969, s. 170-171.

23) J. J. Ryan, "Eğitimin Aktarılması: Öğrenilecek Konu", Rudolf Pintner, ve ark., Eğitim Psikolojisi, içinde, çev: Sabri Akdeniz, İstanbul 1987, s. 115.

çülü davranma alışkanlığı; uzak veya yakın, halde, geçmişte veya gelecekteki nesneler arasında süratli ilişkiler kurabilme kâbiliyeti; en önemli ile tâlî derecede olanı birbirinden çabucak ayırdedebilme yeteneği; olayların sebeplerini bulma ve neticelerini çıkarma kaygısı ve nihayet kontrol ihtiyacı duyma gibi, bilgi ve metod ister.[24]

Şunu hemen belirtelim ki eğitimci bir mûcize adamı değildir. Elindeki malzemeye, içinde bulunduğu şartlara göre başarılı olur veya olamaz. Eğittiği kimsede var olmayanı var edemez, mevcut kabiliyet ve yeteneklerini geliştirmeye çalışır. Her taştan mermer, her ağaçtan mobilya olamayacağı gibi her insandan da mütefekkir olamaz. Kur'ân-ı Kerim'de buyuruluyor ki, *"De ki: "Herkes yaratılışına göre davranır. Rabbiniz kimin en doğru yolda olduğunu bilir."*[25] Buradaki " شاكلة " kelimesine *Süleyman Ateş,* mizaç, karakter, niyet, mânâsını vermiştir.[26] Bu ifâdeden anladığımız, bir insanın çamuru bozuksa onu tashih mümkün değildir. "Terbiye enerji yaratmaz, enerjileri terbiye gâyesine göre en iyi ve en etkili bir hale getirmeyi sağlar."[27] diyen *Mustafa Şekip Tunç,* sanırım bu gerçeğe işaret etmektedir.

Zihin eğitiminde kaydetmemiz gereken hususları kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

"Zihnin gerçek kanunu, kendi yaptığı işten hoşnut olmasıdır; eğer zihnin meşgul olacağı yeterli ve mânâlı bir iş bulunamazsa, o kendini elinden geldiği kadar tatmine çalışır ve çoğu zaman tamamen biçimsel şeylere bağlanmaya muvaffak olur."[28]

"Zihin durgun olursa, aksine adale gibi gevşer ve körelir."[29]

"Eğitimde genel olarak yapılacak şey, insanın zayıf taraflarını, kuvvetli tarafları geliştirerek örtmektir."[30]

---

24) J. Leif - G. Rustin, Genel Pedagoji, s. 279.
25) İsrâ 17/84.
26) Ateş, a.g.e., c. V, s. 244.
27) M. Şekip Tunç, a.g.e., s. 1.
28) J. Dewey, "Tabiî İlgi ve Sun'î Uyarıcılar", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, s. 179.
29) J. Leif - G. Rustin, Genel Pedagoji, s. 279.
30) Herbert Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 281.

"Çocukta zihnî niteliklerin, müstaid olduğu ölçüde gelişmesi, ancak gerçek problemlere alıştırılması, bunları dikkat ve ustalıkla devamlı olarak uygulaması ile mümkün olacaktır. *Rousseau,* "bu devamlı alıştırmalar sayesinde, fikir, iş ve yorgunluğun bedene verdiği kuvvete benzer bir kuvvet kazanacaktır" diyor.[31]

Günlük hayatta yaşadığımız alelâde tecrübeler öğretici karakterde değildir. Bu hususta önemli olan "Zihnin eşyaya takılması, eşyanın zihni düşündürmesi ve meşgul etmesi; onun için bir mesele ve bir nevi azap haline gelmesi lazımdır; zihin, o nesnenin üstesinden gelmek için, bütün gücünü, bütün imkânlarını seferber etmelidir."[32]

Alain, bu konuda şöyle diyor: "Zihin, ancak tecrübe ile temas edince faaliyete geçer."[33]

"İnsanın kendi çalışma alanında yeterlik kazanması, tanınması, yahut da başarısızlığa uğraması hep hayatın altın çağı da diyebileceğimiz yirminci yaşla kırkıncı yaş arasındaki süreye raslar" diyen *Sorenson* şöyle devam ediyor: "Bir de söyleyelim ki, insan yetişkinlik çağında, özellikle yirminciyle kırkıncı yaşlar arasındaki sürede, ulaşabileceği en yüksek zihin gücüne sahiptir. İşte bu çağda tam zihnî olgunluğa ulaşmış ve eskiden olduğundan daha verimli bir şekilde öğrenim yapabilecek durumdadır."[34] Zihnî büyümenin en hızlı olduğu süreye de dikkat çeken Sorenson, bu sürenin onuncu yaşa kadar olduğunu, bu yaştan itibaren büyüme hızının olgunluğa kadar yavaşlayarak devam ettiğini söylüyor.[35] Ona göre çocuk büyüdükce zihin gücü de artar. Bu artışa bedenin ve beden kısımlarının büyümeleri yanında özellikle sinir sisteminin büyümesi sebep olmaktadır. Büyüyüp olgunlaşmakta ayrıca zihnin kullanılması da etkili olmaktadır.[36] Çünkü zihin böylece tecrübe ve elâstikiyet kazanmaktadır.

Zihnin eğitilmesi demek onun kullanılmasının de eğitilmesi demektir. Uygun olmayan şartlarda sağlıksız yapılan çalışmalar zihni yorar, verimi düşürür, daha ileri safhalarda birtakım komplikasyonlara sebep olabilir.

31) Leif, J. Rustin, G., a.g.e., s. 279.
32) J. Leif - G. Rustin, a.g.e., s. 274.
33) J. Leif - G. Rustin, a.g.e., s. 267.
34) Sorenson, a.g.e., s. 51.
35) Sorenson, a.g.e., 45. 36) Sorenson, a.g.e., 35.

Zihin ve beden yorgunluğu, mahdut olan enerjilerin hissedilir biçimde azalmasına, täkatin kesilmeye başlamasına bağlıdır. "Yorgunlukla birlikte dikkat ve alâkalar gevşemeğe, hareketler isabetsiz olmağa başlar."[37] *Sorenson*,"Zihin yorgunluğu gerçektir, fakat ancak şiddetli ve uzun süren bir zihin çalışması sonunda meydana gelir."[38] diyor. Bu tür uzun süreli çalışmalar ilgide önemli azalmalara da sebep olur. İlginin kaybolmasını önlemenin en iyi yolu veya yollarından biri "dinlenme araları veya gevşeme süreleri" vermektir.

Işığın göz vasıtası, gürültünün de kulak vasıtasıyle sinirleri uyarması ve yorğunluğa sebep olması gibi, tütün, alkol ve benzeri kötü alışkanlıklar da zihnî faaliyete etki eden, yorulmaya sebep olan faktörlerdir.[39]

Düşünme faaliyetinin az enerji gerektirdiği kabul edilmiş olmakla birlikte, zihin çalışmalarının sadece sinirleri değil, vücudumuzu da bütün olarak etkilediği, o esnada duyuların, dolayısıyla kasların hummalı bir faaliyet içinde olduğu, kasların çalışmasıyla yorgunluğa sebep olan kimyasal bileşiklerin (toksinler) ortaya çıktığı, kas yorgunluğunun zihin yorgunluğuna da sebep olduğu kabul edilmiştir.[40]

Zihin gücünü ölçen testler ondokuzuncu yüzyılın sonuyla yirminci yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmıştır. "Zihin gücünü başarı ile ölçen ilk test bir Fransız olan *Alfred Binet* tarafından yapılmıştır."[41]

2- ŞUUR

Hayvandan önemli farklarımızdan biri de şuurlu oluşumuzdur. Bu fark alelâde bir derece farkı olmayıp önemli bir mâhiyet farkıdır.[42] İnsanoğlu eşya ve olayları, daha geniş bir ifadeyle hayatı yorumlarken, onunla ilişkide bulunurken o kadar geniş bir perspektif içinde hareket eder ki bunu hayvanî bir içgüdü ile izah etmek mümkün değildir. Bu, olsa

37) Mustafa Şekip Tunç, a.g.e., s. 95.
38) Herbert Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 457.
39) Sorenson, a.g.e., s. 465 ve 477.
40) Sorenson, a.g.e., s. 463, 464. 41) Sorenson, a.g.e., s. 191.
42) Yümni Sezen, Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi, İstanbul 1984, s. 258.

olsa insanî bir şuurun üstesinden gelebileceği geniş kapsamlı bir faaliyettir. Şuurun net bir tanımının yapılamayışını *M. Şekip Tunç* buna bağlamaktadır. Şuur olmadan hiçbir şeyin farkında olunamayacağını, hiçbir şeyin bilenemeyeceğini, herşeyin şuurla aydınlığa kavuştuğunu ifâde eden yazar, "şuurun tarif edilememesi buradan gelir"(43) diyor.

Bununla beraber birçok düşünür ve bilim adamı şuurun pek çok, değişik tarif ve tavsifini de yapmıştır. *Medikal Psikoloji* isimli eserinde şuuru, "şahsın dış dünyayı kendi ruhsal, bedensel, algılayıcı davranış ve hallerini tanımasını sağlayan mental faaliyetler ve birleşimlere imkân veren uyanıklık halidir" şeklinde tanımlayan *Adasal,* şöyle devam ediyor: "Çevremiz ve kendi vücudumuzdan gelen ve her an değişici vasıfta olan bütün uyarıları, gerekli bütünleme basamaklarından geçirecek kavramamız, gerek çevremiz ve gerekse kendimizden haberli olmamız için yeterli derecede uyanıklık (vigilance) halinde olmamız gerekir. İşte psikiyatride şuur olarak bu uyanıklık fonksiyonu kabul edilmektedir."(44)

*Ömer Mart'*a göre "Şuur, zihnî hayatın, (a) farkında olmaklık, (b) nöronsal alımın merkezî etkisi, (c) bir ruhsal hali yaşama yeteneği, (d) dimağ etkinliğinin öznel (enfüsî) tarafı, (e) çevreye kıyasla "ben" diye muhtelif şekillerde karakterize edilen ayırdedici bir özelliğidir. Yahut şuur, ferdin belirli, herhangi bir andaki ruhsal yaşayışının tümüdür. Veyahut şuur, ferdin kendi dışındaki varlıkları tanıma ve onlara etkide bulunma yeteneğidir. Kısaca şuur, zihnin kendi ruhsal hallerini vasıtasız olarak tanıması, bilmesidir."(45)

Şuuru, "idrâkin idrâki" olarak tanımlayanlar da vardır.(46) *Sabri Özbaydar* şuurluluğu, kendimizde olan şeylerin farkına varma, şeklinde açıklıyor.(47) Bu bilgilerden anlıyoruz ki insanın kendisi ve çevresinden haberdâr olması, kendi varlığı ile diğer varlıkları ayırdedebilmesi şuur sayesinde olmaktadır. İnsan kezâ geçmişi, hâli ve geleceği ile ancak şuur sayesinde bağlantı kurabilmektedir. "Bilinçlilik, bir kimseye

43) M. Şekip Tunç, Psikoloji Dersleri, s. 10.

44) Rasim Adasal, Medikal Psikoloji, İstanbul 1977, s. 739.

45) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, İstanbul 1960, s. 2.

46) S. Ahmed Arvasî, İnsan ve İnsan Ötesi, İstanbul 1988, s. 101.

47) Sabri Özbaydar, Psikoloji Ders Kitabı, İstanbul 1970, s. 18.) Nedâ Armaner, Din Psikolojisine Giriş, Ankara 1980, c. I, s. 119.

ne yaptığını bilme, doğru olanı seçme, anlama yetisi verir."(48)

Bilinci insanın benliği olarak açıklayan *W. James* onu üç bölüme ayırmaktadır: *Fiziksel, sosyal* ve *ruhsal benlik*.(49).

Şuur tabakalarından bahseden *M. Şekip Tunç,* konuyu bir sahne benzetmesiyle açıklamaya çalışıyor. Ona göre şuur sahnenin görünen aydınlık kısmından ibaret değildir. Nasıl ki sahnenin bir de kulisi varsa şuurun da *alt şuur* veya *şuur altı* diyebileceğimiz bir kısmı vardır. Ve nasıl ki aktörler sahneye kulisten intikal ederlerse, şuur sahnesine çıkmak isteyen fikir ve hatıralar da şuur altından intikal ederler. Yani şuur altı şuura çıkabilecek bir hâfızanın yatağı durumundadır.(50) Şuurun bir başka tabakası *"şuur dışı"*dır. Tunç'a göre "bu tabadan haberdan değiliz. Burada şuurdan kovulmuş cinsî heyecanlar, aşağılık duyguları ve atavik inançlar yaşar. Bunlar şuura ancak rüyalarda, ruh hastalıklarında çıkar, ayrıca lapsüs denilen dil ve hareket sürçmelerine sebep olurlar."(51)

Ornstein, her insanın, biri rasyonel ve doğrusal, diğeri de sezgisel olmak üzere iki temel bilinç biçimine sahip olduğunu ileri sürüyor; "En büyük yaratıcı başarılarımız, bu iki bilinç biçiminin birbirini tamamlayıcı bir biçimde işleyişi sonucunda ortaya çıkan ürünlerdir. *Sezgisel bilgimiz,* bilimsel anlamda hiçbir zaman apaçık, kesin değildir. *Bilimsel anlayışın* tam olmaya başlaması, ancak zihnin (intellect), sezgisel sıçrayışları özel bir işleme tabi tutmaya, sezgisel olanı işlemsel ve işlevsel bilgiye "dönüştürmeye" ve açıklamaya başlayabildiğinde olur."(52) diyor.

"Tepkiler ve içgüdüler dışında kazanılmış bütün davranış şekillerinde az çok rol oynayan şuur hareketleridir. Bu hareketlere şuur reaksiyonları yahut şuur fiilleri (acte de la coneccience) denir. Şuur, bu aksiyonlar vasıtasıyla görünür."(53)

---

49) Armaner, a.g.e., c. I, s. 117.
50) M. Şekip Tunç, Psikoloji Dersleri, s. 13.
51) Tunç, a.g.e., s. 13.
52) Robert E. Ornstein, Yeni Bir Psikoloji, çev: Erol Göka - Feray Işık, İstanbul 1990, s. 26.
53) Tunç, a.g.e., s. 10.

Şuur olaylarının başlıcaları şunlardır:

"1- Benlik ve şahsiyet, 2- Bilgi, 3- Kendi eksikliğinin farkına varma ve mükemmelleşme arzusu, 4- Objeleştirme, 5- Realiteyi aşma, 6- Soyutlama, sonsuzluk fikri, cevher arama, 7- Mekân ve zaman kavramı, 8- İman."(54)

Şuur için birçok tâbirin kullanıldığını biliyoruz. Bu cümleden olarak, "Bilme, hissetme, genel mânâda şuur dendiği gibi, düşünen şuur, düşünce, düşüncenin katlanışı, zekânın katlanışı, zekânın eşyayı terkedişi, idrâkin idrâki, bilmenin bilinmesi, objenin sübjektifleşmesi, süjenin objeye yayılması, var olma irâdesi, zarûretin hürriyete dönüşmesi veya hürriyetin zarûreti yok etmesi, içgüdünün zekâya kavuşması ve kendinin farkına varması (Bergson'da şuurun derinleşmesi olan sezgi bu mânâda alınır.), şuuru anlatan tabirlerdir."(55) *Sezen*, idrâk, hayal, hâfıza, akıl, mantık, düşünme, zekâ, bilgi, irâde, benlik, şahsiyet, vicdan, hürriyet gibi kavramları "şuur ananın evlatları" olarak niteliyor, bunların hiçbirinin şuurun bütünü olamayacağını vurguluyor.(56)
Şuur bir seçme olayıdır. Şuur olmasa seçme de olmazdı. Vâkıa içgüdülerle de bir şeyler seçilir ama bunlar otomatik seçmelerdir. Hiçbir zaman maksatlı ve gâyeli değildir.(57) Bu seçme işi daha duyularda başlar ve bunu ihtiyaç ve arzular yönetir. Demek oluyor ki, seçilen herşey kendisinde bir hüküm de taşımaktadır.(58) Öyleyse her şuur halinde bir hüküm vardır. Sonuç ise "Şuurlaşmak, hükümlere sahip olmak, düşünce ve fikirlere yükselme imkânını kazanmak demektir."(59)
Şuur bir *intibâkın* da ifadesidir. O sadece görünenlere değil, görünmeyene de intibâk eder. *Mustafa Şekip Tunç*, "Dinî inançlar böyle bir intibâkın mahsulüdür."(60) diyor.

Arvasî'ye göre "Biz, yalnız varı idrâk etmeye istîdatlı olarak doğmayız, idrâkimizi de idrâk etmeye istîdatlı doğa-

54) Yümni Sezen, Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi, s. 257.
55) Sezen, a.g.e., s. 258, 259.
56) bk. Sezen, a.g.e., s. 259.
57) Tunç, Psikoloji Dersleri, s. 11.
58) Tunç, a.g.e., s. 11.
59) Tunç, a.g.e., s. 12.
60) Tunç, a.g.e., s. 11.

rız. Zekâ bu istîdâdın derecesidir."[61] İnsanın kendisini idrâk etmesi, iç gözlem, içe dönme ile olur. İnsan, kendisini ancak bu yolla keşfedebilir; kendi gerçeğini anlar. Bu ise kapıların açılması anlamına gelir. *Descartes*'in "Düşünüyorum, o halde varım" ifadesi kendi kendisinin idrâki anlamına gelir.

Ahlâkî davranışlarımız şuurlu ve zarûrî olan bir mükemmelleşme arzu ve irâdemizin eseridir. Bu itibarla şuurumuzdan kurtulmadıkça mükemmelleşme arzumuzdan, dolayısıyla sorumluluktan kurtulmamız mümkün değildir.[62] Başka bir ifâde ile, mükemmelleşme arzusu ve sorumluluk hissetmemiz bizdeki şuurun işaretidir.

İslâm Dini ilk iş olarak insanın şuurlanması ile işe başlamıştır. "İlk inen, yüce Allah'ın buyruğuna bakılınca bu durum açıkça göze batar."[63] *el-Akkad,* "İnsanları kötülükten alıkoymak için, iyilik ve kötülük kavramının şuurunu kazandırmak gerekmektedir." diyor ve ilâve ediyor: "İşte bu metod, İslâmî emirlerle kāimdir. Cemiyette ahlâkî kurallar bu şuura ulaşmadıkça ideal bir ahlâkın doğacağına inanamayız."[64]

Hüseyin Atay'a göre "Asıl olan, insanda gerçeği arama şuurunun uyanması ve insanın ondan sorumlu olduğunu bilmesidir. İnsanda bu şuur meydana gelince, gerçeği aramada da, ilmî metodu uygulamada da şuuru ve sorumluluğu mevcut olur."[65]

Kur'ân, insanda daima uyanık ve sağlıklı bir şuurun varlığını esas almıştır. Bu itibarla şuurun sukûtu demek olan her türlü sarhoşluğu yasaklamış, insan aklını muhâfaza altına almıştır. *Muhammed Kutup,* "İslâm ise ruhî duyarlılığın devamlı olmasını, kalmasını ister. Onun hiçbir an kararmasını istemez"[66] derken her halde bu devamlı şuur haline işâret etmektedir.

---

61) S. Ahmed Arvasi, İnsan ve İnsan Ötesi, s. 23.
62) Arvasi, a.g.e., s. 103.
63) Osman Zümrüt, İslâmda Kamuoyu Oluşumu, Ankara 1977, s. 252.
64) Abbas Mahmud el-Akkad, Kur'ân Felsefesi, çev: Ahmed Demirci, Ankara, ts., s. 80.
65) Hüseyin Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, İstanbul 1982, s. 40.
66) Muhammed Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 62.

3- RUH - NEFİS

Yüzyıllar boyunca üzerinde en çok konuşulan, tartışılan konulardan biri de şüphesiz ruh meselesidir. *Ruh nedir?* Bir cisim midir, yoksa bir âraz mıdır? Boşlukta yer kaplar mı, kaplamaz mı? Nesnelere benzeyen bir tarafı var mıdır? Ezelî ve ebedî midir? Ruhların bir yerden başka bir yere intikal etmeleri (tenâsuh) mümkün müdür veya gerçek midir? Bu sorular çoğaldıkça çoğalır.

Ruha değişik mânâlar verilmiş, onunla ilgili sorular değişik fikir ve ekollerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Herşeye rağmen insanoğlu rûhun mâhiyetini izah edememiş, bu konuda aczini itirâfa mecbur kalmıştır. Modern psikoloji de bugün ruhtan çok ruhî tezâhürler ve davranışlar üzerinde durmaktadır.

R u h kelimesi bazan *"nefs"* kelimesiyle eş anlam kazanmış, bazan ondan ayrı telakkî edilmiştir. Biz bu iki kelimeyi ayrı ayrı değerlendirmeyi daha uygun bulduk.

Arapça olan ruh kelımesinin sözlük anlamı *"hafif esinti ve rüzgâr"*[(67)] demektir. Istılahtaki anlamı ise kendi mâhiyetinden çok fonksiyonlarını yansıtmaktadır. *M. Kutup,* "Ruh, muhakkak insanın, kendisiyle meçhûle, duyu organlarından hareketle kapalı "gayb"e ulaşacağı bir güç, bir kuvvet ve tâkattır."[(68)] derken konuya bu açıdan yaklaşıyor. Ona göre "Gizli hâdiseleri keşfetmek, karışık olayları birbirinden ayırmak rûhun faaliyet ameliyelerinden biridir. Haber niteliğindeki rüya da rûhun ameliyelerinden bir ameliyedir."[(69)] Künhüne vâkıf olamayacağımız bu gizli güç bizim Allah'la buluşma, O'nunla temas kurma vasıtamızdır.

Bazıları rûhu, hayatın kendisiyle vücud bulduğu latîf bir esinti, şeklinde tanımlamış,[(70)] bazıları da ruh cesette bir mânâdır, demiştir. *Kelâbâzî*'nin bildirdiğine göre cumhûrun ruh konusundaki tarifi "Cesedin kendisiyle hayat bulduğu-

67) E. E. Calverley, "Nefis", İslâm Ansiklopedisi, c. IX, s. 178-183.

68) Muhammed Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 56.

69) Muhammed Kutup, a.g.e., s. 56.

70) bk. Ebu Bekr Muhammed el-Kelâbâzî, et-Ta'arruf li-mezheb-i ehli't-tasavvuf, Şam 1986, s. 68.

71) Kelâbâzî, a.g.e., s. 68.

bir mânâ" şeklindedir.[71] *Cüneyd,* "Allah ruhla ilgili bilgiyi kendisine ayırmıştır, onun künhüne hiç kimse muttali olamaz", demiştir.[72]

Rûhu "vücutta bulunduğuna inanılan maddesiz hayat ilkesi, hayatın özü, can, manevî benlik" şeklinde açıklayan *Meydan Larousse,* şu bilgileri veriyor: "İslâm dinine göre rûhun niteliği, özü, ne zaman ve nasıl yaratıldığı insanlar tarafından bilinmez. Allah, insanlara bu bilgiyi vermedi. Ruhlar, bedenlerden bağımsız olarak vardır. Ruh, bedene göre öncedir (kadîm), beden rûha göre sonradan yaratılmıştır (mahlûk). Ruh, insan bedeninde Tanrısal bir cevherdir. Sonunda geldiği yere, Tanrısal evrene dönecek, aslına kavuşacaktır. İslâm dini, beden yaratıldıktan sonra, Tanrı'nın kendi rûhundan ona üflediğini, bu bakımdan, rûhun, geçici (fânî) olan insan bedeninde kalıcı (bâkî) bir cevher olduğunu ileri sürer. Rûhun bedenden ayrılarak geldiği kaynağa dönmesiyle insanın dünya hayatı sona erer. Bu, ölümdür. Ruh, bedende canlılığı, anlayışı, düşünmeyi, iyi ile kötüyü ayırdetmeyi sağlar. Ancak, rûhun bedenin neresinde olduğu kesinlikle bilinemez."[73]

Ruh, Fransızca'da bazan *"esprit"* bazan *"âme"* kelimeleriyle ifâde edildiği gibi, bazan "ülkü" anlamında *"pensec",* bazan "yürek" anlamında *"coeur",* bazan "vicdan ve şuûr" anlamında *"Conscience",* bazan "zekâ" anlamında *"intelligence"* ve bazan da "hayat aşaması" anlamında *"elan, vital"* kelimeleri ile ifâde edilmiştir.[74]

Aristo'ya göre yalnız insanlarda değil, bütün bitki ve hayvanlarda onların kemâle doğru ilerlemelerini sağlayan, onları dağınıklıktan, başıboşluktan koruyan bir ruh vardır. Bu rûhun fonksiyonları kalbtedir, beyin ve sinir sistemi ise ancak bir tâdil sistemidir.[75]

Descartes de, insanın bir rûha sahip olduğunu kabul ediyor, bunun yerinin ise pineal (kozalak) bezi olduğunu savunuyor, Ona göre rûhun fonksiyonlarını gösterdiği yer ne

71) Kelâbâzî, a.g.e., s. 68.
72) Kelâbâzî, a.g.e., s. 67.
73) M. Le Bras, "Ruh", Meydan Larousse, c. X, s. 737-738.
74) Rasim Adasal, Medikal Psikoloji, s. 507.
75) bk. Adasal, a.g.e., 514.

beyin, ne de kalptir. "... bu kısımların en iç kısmı olan ufak ve kuvvetli bir bezdir."[76]

Gazzalî, rûha iki ayrı mânâ veriyor. Bunlardan birincisi, "kaynağı kalb boşluğu olan *latîf bir cisim*", ikincisi de "bilen ve idrâk eden bir *latîfe*dir. Kalb atışlarıyla bütün vücuda yayılan, çeşitli duyumların kendisiyle mümkün olduğu, hayat kaynağı ruh birinci ruhtur." Bu rûhun içerde dolaşması ve hareketi, evin içinde lambayı bir muharrikin hareket ettirmesi gibidir. Gazzalî'nin kasdettiği ruh bu ruh değildir.[77] O daha çok "din tabipleri"nin anladığı mânâ üzerinde durur. Tâ ki insan, kalb hastalıkları tedâvi edilerek Allah'a doğru yönelsin. Gazzalî'nin kasdettiği ikinci, yani ""*De ki Ruh, Rabbimin emrindendir...*" âyetinde ifâde edilen ruhtur. Birincisi *can*dır.[78]

İnsan *beden* ve *ruh* olmak üzere iki şeyden yaratılmıştır. Ruh gıda istemez. Onun gıdası inanma, düşünme, hatırlama vb. şeylerdir. *Gazzalî, Aristo*'nun "ilm-i nefs"ine karşılık *"ilm-i kulûb"*u kullanıyor.[79]

Gazzâlî "hayat, ruh ve *nefs* terimlerinin anlamı üzerinde ihtilaf bulunduğunu, bunları belirleyip tarif etmeye kalkıştığımızda birtakım karışıklıklar çıktığını belirttiği gibi, akıl terimini de nefs, kalb ve ruh terimleriyle çok yakın bir ilişki içinde ele alır, hatta bazan bunları müterâdif terimler olarak kabul eder."[80]

Gazzalî de *Aristo*'nun yaptığı gibi *nebâtî, hayvanî* ve *insanî* olmak üzere üç çeşit ruhun (nefs) varlığını kabul eder. Nebâtî ruhta, *"doğurucu"*, *"büyütücü"* ve *"besleyici"* güçler vardır. O, bu güçlerin hayvanî ve insanî ruhta da mevcûdiyetine inanır.[81] Hayvanî rûhun ise *"hareket"* ve *"idrâk"* güçleri vardır. İdrâk gücünü *"dışardan idrâk"*, *"içerden idrâk"* diye ikiye ayırır. Dışarıya çevrilmiş olan idrâk vasıtası beş duyumuzdur. İç idrâk güçleri de, *1- Hayal gücü,*

76) Adasal, a.g.e., s. 518. (pineal bezi orta beyinin arkasında bir bezdir. Bk. Sobotta, Atlas of Anatomy, Münich 1989, c. I, 285.)

77) Gazzalî, İhyâu 'ulûmi'd-din, çev: Ahmed Serdaroğlu, İstanbul 1975, c. III, s. 10.

78) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 184.

79) Bk. H. Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, Ankara 1967, s. 241.

80) Necip Taylan, Gazzalî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri, İstanbul 1989, s. 75.

81) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 178-179.

2- Sûretleri saklayan hafıza gücü, 3- Vehim gücü, 4- Mânâları saklayan hâfıza gücü, 5- Düşünme gücü olmak üzere beş kısma ayrılır. Düşünme gücü sadece insanda vardır.[82] Gazzalî, "en-Nefsu'n-Nâtıka" adı da verilen insan rûhunun iki gücünün var olduğunu kabul eder: *1- Bilici güç, 2- Yapıcı güç.*[83]

Gazzalî'ye göre rûhun *"dış gözü"* ve *"iç gözü"* olmak üzere iki gözü vardır. Birincisi *tabiata ve eşyaya açılmıştır.* Bununla tabiat ilimlerini kurarız. İkincisi *mânevî ve ilâhî âleme doğru açılmıştır.* Onunla da ilâhî ilimleri kavrarız.[84]

Gazzalî, rûhun mertebelerinden de bahsediyor. Ve bu mertebeleri sayarken akıl ile ruh arasında büyük ilişki kuruyor. Bununla beraber aklı sınırlıyor, rûhu da nüfuz bakımından akıl ötesi sahalara götürüyor.[85] Ona göre, rûhun mertebeleri şu şekilde sıralanabilir: *1- Hissedici ruh* (er-rûhu'l-hassâs) *2- Hayalî ruh* (er-rûhu'l- hayâlî), *3- Aklî ruh* (er-rûhu'l-aklî), *4- Fikrî ruh* (er-rûhu'l-fikrî) ve *5- Kutsal peygamberlik rûhu* (er-ruhu'l-kudsî en-nebevî).

Hissedici ruh, beş duyunun verilerini alan ruhtur. Bu ruh, hayvanî rûhun esasını teşkil eder. Süt çocuklarında da bulunur.

Hayvanî ruh, "Duyu verilerini kaydeder; gerektiğinde kendi üstünde bulunan aklî rûha sunmak üzere saklar. Henüz gelişmenin başlangıcında bulunan çocukta bu ruh yoktur."

Aklî ruh, "Duyu ve hayal dışında kalan mânâları idrâk eden ve yalnız insana mahsus bulunan cevherdir."

Fikrî rûha gelince bu da çeşitli fikir, duyum ve mânâları birleştirmek sûretiyle akıl yürütmek, hüküm vermek, doğruyu yanlıştan ayırmak şeklinde ifâde edilebilir.

Peygamber rûhu ise, bununla sahibine "gayb ışıkları, âhiret hükümleri, göklerin ve yerin melekûtundan parçalar hatta rabbânî ve ilâhî bilgilerden bir kısmı açılır. Bu gibi bilgileri diğer aklî ve fikrî ruhlar idrâk edemezler."[86]

---

82) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 180, 181.

83) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 185.

84) Ülken, Eğitim Felsefesi, İstanbul 1967 s. 30. (İhyâ'da H. Z. Ülken'in "ruh" olarak bahsettiği kelime "kalb" olarak geçmektedir. Bk. İhyâ, c. III, s. 45)

85) Necip Taylan, a.g.e., s. 75, 76. 86) Necip Taylan, a.g.e., s. 75, 76.

Ruhsal hayat bir bütündür. Bu bütün içinde çeşitli *davranışlarımız* (behavior), *şuur hayatımız* (conscience), bütün zekâ işlemlerimiz (intelligence), bütün *duygu, heyecan ve tutku hayatımız* (affectivite), bütün *içgüdüsel dürtüler ve bilinç dışı hayatımız* (insoussience) bulunur.[87]

Önceleri isteğe, rûhun önemli güçlerinden biri olarak bakılırdı. Şuur olayları da *düşünce, duygu* ve *istek* olarak üç kısımda ele alınırdı. Bugün ise rûhî faaliyetler, *ruhsal fonksiyonlar ve rûhî güçler* olmak üzere iki bölümde incelenmektedir. Ruhsal fonksiyonlar, tasarımlar, düşünce, gözlem ve benzerlerini; rûhî güçler ise ilgiler, güdüler, duygular, irâdeli yaşayış ve benzerlerini ifâde etmektedir.[88]

Ruhî bütünlüğümüzü teşkil eden aklî melekelerin başlıcaları şunlardır: Orientasyon, idrâk, hâfıza, dikkat, zekâ, muhâkeme, teessüriyet ve irâde.[89] İlerde daha fazla bilgi vereceğimiz için bunların açıklamasına burada girmiyoruz.

N e f s kelimesi üzerinde kısa da olsa birazcık durmanın yararlı olacağına inanıyoruz. *Nefs* kelimesi de sözlük anlamı itibariyle ruh kelimesiyle eş anlamlıdır.[90] *Gazzalî*, nefse iki anlam vermektedir: *1- İnsandaki gazap ve şehvet gücü, 2- İnsanın bizzat kendisi, özü, hakikati olan latîfedir.*[91]

Nefsi *"yetkinlik"* kelimesiyle açıklayan *İbn Sina*, onu iki kısımda mütâlaa ediyor: 1- "kendisi ile türün fiilen tür olduğu yetkinlik" ki *İbn Sina* buna *"İlk yetkinlik"* adını veriyor ve örnek olarak kılıcın sûretini gösteriyor; 2- türün varlığına bağlı olan "yetkinlik" ki İbn Sina buna da *"ikinci yetkinlik"* diyor ve örnek olarak kılıcın kesmesini, insanın ayırım gücünü, inceleme, duyumlama ve hareketini gösteriyor.[92]

İbn Sina nefs için şöyle demektedir: "Nefs, fiiline nisbetle *kuvvet* (yeti); bileşik maddesine nisbetle *sûret;* hayvan

87) bk. Rasim Adasal, Medikal Psikoloji, s. 549.

88) Kerim Yavuz, Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişimi, Ankara 1983, s. 88.

89) Dinçmen, Kriton, Psikiyatri El Kitabı, İstanbul 1967, s. I.

90) Bk. Lewis Ma'lûf, Müncid; Heyet, el-Mu'cemu'l-Vasît, "ruh" ve "nefs" md.

91) Gazzalî, İhyâ, c. III, s. 10-11.

92) Mehmed Dağ, "İbn Sina'nın Psikolojisi", İbn Sina Armağanı, İçinde derl: Aydın Sayılı, Ankara 1984, s. 335.

ve insan türüne nisbetle de *yetkinlik*tir."[93] Ona göre "nefs" adı verilen bu ilke, yetiler arasındaki ilişkileri düzenler; onların faaliyetlerini denetler, birbirlerinden bağımsız olan fiillerini yerine getirmelerini sağlar.[94] Nefs için "yetkinlik" kavramının kullanılması *"yeti"* kavramının kullanılmasından yeğdir. Fakat iki yerde nefse "yeti" anlamının verilmesi uygundur: 1- *"Hareket sınıfına giren şeylerin kendisinden çıkması anlamında."* 2- *"Duyumlama ve kavrama sınıfına giren şeylere sahip olması* anlamında."[95]

İbn Sina nefsin fiillerini üç grupta topluyor: *1- Beslenme, büyüme ve üreme fiilleri.* Bu fiiller hayvan ve bitkilerde ortaktır. *2- Duyumlama, hayal ve irâdî hareket fiilleri.* Bu fiiller bitkilerde bulunmaz, hayvanlarda veya birçok hayvanda bulunur. 3- *Akledilirler* (ma'kûlat)*in kavranması, sanatların îcâdı, yaratıklar üzerinde düşünme, güzelle çirkini birbirinden ayırma fiilleri.* Bu fiiller yalnız insanlara has fiillerdir, bitki ve hayvanlarda yoktur.[96]

İbn Sina'ya görü üç tür nefis vardır: 1- Üreme, büyüme ve beslenme işlevlerini yerine getirmek üzere organlara sahip, tabiî cismin ilk yetkinliği olan *"Bitkisel Nefs"*, 2- Tikelleri kavramak ve istençli harekete sahip olmak üzere organları bulunan tabiî cismin ilk yetkinliği olan *"Hayvansal Nefs"*, 3- Fikrî bir seçim ve aklî bir sonuçlama işlemi sonucunda ortaya çıkan fiilleri yerine getirmek ve tümelleri kavramak üzere organlara sahip tabiî cismin ilk yetkinliği olan *"İnsan Nefsi."*[97] Görüldüğü gibi *İbn Sina* nefisleri fonksiyonlarına göre bir tasnife tâbî tutmaktadır ve bu tasnifle *Aristo, Gazzalî* gibi ilim adamlarıyla aynı görüşü paylaşmaktadır.

İbn Sina'ya göre nefsin faaliyetleri iki kategoride incelenebilir: 1- *Aşağıya, yani bedene yönelik olan faaliyetler,* 2- *Yukarıya, yani kendi özüne ve ilkelerine yönelik faaliyetler.* Bu faaliyetlerden biriyle meşgul olan nefis diğerinden uzak kalır, her ikisini birden yerine getiremez.[98]

İbn Sina mizacın önemine dikkatimizi çekiyor. Ona göre bir nefsin maddesel bir cisimde var olabilmesi için "doğal unsurların belli oranlarda karışımından ve bileşiminden meydana gelen dengeli ve uyumlu bir mizacın bulunması ge-

94) Dağ, a.g.e., s. 392.
95) Dağ, a.g.e., s. 335.
96) Dağ, a.g.e., s. 341.
97) Dağ, a.g.e., s. 342.
98) Dağ, a.g.e., s. 389.

rekir. Mîzacın bu dengelilik ve uyumluluk oranı ölçüsünde maddesel cisim, bitkisel nefsi, hayvansal nefsi ya da insan nefsini almaya hazır duruma gelir. İnsan nefsini almaya hazır olan maddesel cisim, bitkisel ve hayvansal nefsi almaya hazır olan mîzaca göre daha dengeli ve daha uyumlu bir mîzaca sahiptir."(99) *"De ki: Herkes mîzacına göre hareket eder"* âyet-i kerimesiyle Kur'ân da insanın mayasına dikkat çekmektedir.

Ruh kelimesi Kur'ân'da çeşitli şekillerde yirmi yerde yirmibir defa kullanılmıştır. Bunları bir tasnife tâbi tutacak olursak beş grupta toplayabiliriz:

1- *Allah'ın kendi rûhundan üflemesi: "Rabbin meleklere, "Ben balçıktan işlenebilen kara topraktan bir insan yaratacağım. Onu yapıp rûhumdan üflediğimde ona secdeye kapanın."* demişti."(100)

2- *Rûhun Allah'ın emrine bağlanması: "Ey Muhammed, sana rûhun ne olduğunu soruyorlar. De ki: "Ruh, Rabbimin emrinden ibarettir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir."*(101) Burada *"ruh"* ve *"emr"*kelimeleri müfessirler arasında münâkaşa mevzûu olmuştur. Meselâ İsrâ sûresinin 85. âyetinde geçen rûh kelimesinin mânâsıyla ilgili olarak *Mevdûdî,* "Eğer âyeti yer aldığı bölüm içinde okursak, burada "ruh" kelimesinin vahyi getiren melek olduğunu anlarız. Bu, müşriklerin şu sorusuna verilen bir cevaptı: "Kur'ân'ı nereden alıyorsun?" Cevapta sanki şöyle denilmek isteniyordu: "Ey Muhammed, bu insanlar sana Ruh'tan yani Kur'ân'ın kaynağından veya onu elde ettiğin araçtan soruyorlar. De ki: "Bu ruh bana Rabbimin emri ile gelir. Fakat sizin bildiğiniz o kadar azdır ki, insan sözleriyle Allah'dan vahyolunan sözleri birbirinden ayırdedemezsiniz. Kur'ân'ın başka biri tarafından uydurulduğunu sanmamızın nedeni işte budur"(102) demektedir.

Peygamberimiz'e (s.a.) *Ashâbu'l-Kehf, Zü'l-Karneyn* ve *ruh*la ilgili soruların ayrı ayrı yer ve zamanlarda sorulmuş olabileceğini savunan *Süleyman Ateş* bu açıklamayı getiriyor: "Bu rûhun, bedenlere hayat veren ruh olduğunu söyleyenler yanında Kur'ân'ı indiren Cebrâîl veya Allah'ın çok yü-

99) Dağ, a.g.e., s. 369.
100) Hicr 15/29. Diğer örnekler için bk. Sâd 38/72; Secde 32/9.
101) İsrâ 17/85. Diğer örnekler için bk. Nahl 16/2; Mümin 40/15; Şûrâ 42/52.
102) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. III, s. 134.

ce bir meleği olduğunu söyleyenler de vardır. Kuvvetli ihtimale göre burada *"ruh"*dan maksad, Peygamber'e vahiy getirdiği bildirilen melektir... Rûhun, Rabbin emrinden olması iki anlama gelebilir: Allah'ın buyruğuyla hareket eder, O'nun emriyle vahiy getirir. Yahut, emir iş, fiil anlamında kullanıldığı takdirde Allah'ın işindendir. Onu Allah yaratmıştır, mâhiyetini Allah bilir. İnsanların bilgisi azdır..."[103]

Merhum *Ömer Nasuhi Bilmen*'in mütâlaası şöyle: "Tefsirlerde yazıldığı üzere bazı rivâyetlere göre bu ruhtan murat, Cibrîl aleyhisselâmdır, veya meleklerden daha büyük, rûhânî bir mahlûktur veyahut Kur'ân-ı Azîm'dir ki, o Cenâb-ı Hakk'ın emrinden, yani kadîm kelâmından, vahiyden ibarettir, kelâm-ı beşerden ibaret değildir."[104]

S. Kutup, bu âyetteki rûhu başka bir mânâya almamış; onu insana verilen ve mâhiyetini insanların bilemeyeceği ruh olarak kabul etmiştir.[105]

3- *Hz. İsa ile ilgili kullanılması: "Ey Kitap ehli, dininizde taşkınlık etmeyin. Allah hakkında ancak gerçeği söyleyin. Meryem oğlu İsâ Mesîh, Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı kelimesi ve kendinden bir ruhtur..."*[106]

4- *Rûhun meleklerin şerîki olarak tanımı: "Cebrâil* (ruh) *ve meleklerin dizi dizi durdukları gün, Rahmân olan Allah'ın izni olmadan kimse konuşamayacaktır. Konuştuğu zaman da doğruyu söyleyecektir."*[107] Burada ruhla melek bir eylemde şerik haldedir.

5- *Rûhun Cibrîl'i ifadesi: "Ey Muhammed, apaçıp arap diliyle, uyaranlardan olman için onu Cebrâil senin kalbine indirmiştir."*[108]

Nefs kelimesi Kur'ân'da 304 defa zikredilmektedir.[109] Bunların bir kısmı *"kendi" "kendileri"* vb. dönüşlü zamir şeklinde geçmektedir. Örnek: *"Ey Muhammed, sana ilim geldikten sonra, bu hususta seninle kim tartışacak olursa, de*

---

103) Süleyman Ateş, a.g.e., c. V, s. 246.

104) Ömer Nasuhi Bilmen, Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri, İstanbul 1974, c. IV, s. 1097.

105) Seyyid Kutup, Fî Zılâli'l-Kur'ân, çev: İ. Hakkı Şengüler - M. Emin Saraç - Bekir Karlığa, İstanbul, ts., c. IX, s. 372.

106) Nisâ 4/171,

107) Nebe 78/38. Diğer örnekler için bk. Meâric 70/4; Kadir 97/4.

108) Şuarâ 26/193-195. Diğer örnekler için bk. Meryem 19/17; Nahl 16/102.

109) Muhammed Fuâd Abdulbâkî, el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim, "Nefs" md.

ki: "Gelin oğullarımızı, oğullarınızı, kadınlarımızı, kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra lânetleşelim de, Allah'ın lânetinin yalancılara olmasını dileyelim."[110]

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen nefs kelimelerinden bir kısmı da *insan rûhu* anlamında kullanılmaktadır. Örnek: *"Allah'a karşı yalan uydurandan veya kendisine bir şey vahyedilmemişken "bana vahyolundu", "Allah'ın indirdiği gibi ben de indireceğim" diyenden daha zâlim kim olabilir? Bu zâlimleri can çekişirlerken melekler ellerini uzatmış "canlarınızı* (ruh) *verin, bugün Allah'a karşı haksız yere söylediklerinizden, O'nun âyetlerine büyüklük taslamanızdan ötürü alçaltıcı bir azapla cezalandırılacaksınız" derken bir görsen!."*[111]

Kur'ân'da bu mânâda kullanılan insan nefsinin üç temel ayırıcı vasfı bulunmaktadır:

1- *Nefs-i emmâre,* kötülüğü emreden nefis. Örnek: *"Ben nefsimi temize çıkarmam; çünkü nefis, Rabbimin merhameti olmadıkça kötülüğü emreder. Doğrusu Rabbim bağışlayandır, merhamet edendir."*[112]

2- *Nefs-i Levvâme,* ayıplayan, eleştiren nefis. Örnek: *"Bütün genişliğine rağmen yer onlara dar gelerek nefisleri kendilerini sıkıştırıp, Allah'dan başka sığınacak kimse olmadığını anlayan, savaştan geri kalmış üç kişinin tevbesini de kabul etti. Allah, tevbe ettikleri için onların tevbesini kabul etmiştir. Çünkü o tevbeleri kabul eden, merhametli olandır."*[113]

3- *Nefs-i mutmeinne,* sekînete, itmînâne ulaşan nefis. Örnek: *"Ey huzur içinde olan can, o senden, sen de O'ndan hoşnut olarak Rabbine dön!"*[114]

Bu üç tâbir bize *Freud*'ü hatırlatmaktadır. Freud da insan benliğini açıklarken buna benzer bir tasnife ulaşmıştır. Ona göre insan benliği *"id", "Ego", "Super ego"* olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.[115]

110) Âl-i İmrân 3/61.

111) En'âm 6/93. Diğer örnekler için bk. M. Fuâd Abdulbâkî, a.g.e., a.md..

112) Yûsuf 12/53. 113) Tevbe 9/118.

114) Fecr 89/27, 28. Nefis, önceleri böyle bir taksime tâbi tutulmuş iken daha sonra yine Kur'ân'dan istinbat yoluyla bunlara bazı ilâveler yapılmıştır. Mülheme, râdıye, merdıyye, kâmile gibi. Fazla bilgi için bk. Çamdibi, a.g.e., s. 128-129.

115) Paul Fuillaume, Psikoloji, çev: Refia Şemin, İstanbul 1970, s. 308-314; Muammer Bilge, Metabiyoloji, İstanbul 1960, s. 261-267.

4- AKIL

A k ı l, Arapça bir kelimedir. Sözlük anlamı, engellemek, alıkoymak, menetmek, bağlamak, kayıt altına almak demektir.[116] Hayvan bağlanan ipe buradan hareketle *"ikâl"* adı verilmektedir. Aklın bir başka mânâsı ise "bilmek, anlamak, şuurlu olmak, duymak, temkinli ve işinde gücünde derli toplu olmaktır."[117] *Nakib Attas*, aklın "kayıt altına alma" "alıkoyma" anlamlarına işaret ettikten sonra "kelimeler yoluyla bilginin ereğini kayıt altına alan ve tutan fıtrî bir sahipliği göstermektedir."[118] diyor. Bu kelimenin Türkçe karşılığı *"us"*tur.

Akıl kelimesi, Latincede *"ratio"*, *"intellectus"* kelimeleyiryle ifâde edilirken, Yunancada *"nous"* kelimesiyle ifâde edilmektedir.[119]

. Aklın *Kalb* ile eş anlamlı olduğunu söyleyenler vardır.[120]

Kur'ân'a Göre İman Esasları adlı eserinde *Hüseyin Atay*, "Akıl ve taakkul, Tükçeye düşünmek, akıl yürütmek, uslamak, muhâkeme etmek olarak tercüme edilebilir." diyor.[121]

Aklın ıstılahdaki mânâsı değişik şekillerde ifâde edilmiştir. *Meydan Larousse*'da akıl için "İnsanın kendi davranışını bilmesine, yargılamasına ve tayin etmesine yarayan käbiliyet,[122] denirken, *el-mu'cemu'l-vasît*'de "Tasdik ve tasavvurların terkibi, istidlâl ve tefekkür kendisiyle olan şeydir. Veya hak ve bâtılın, hayır ve şerrin, güzel ve çirkinin kendisiyle açıklık kazandığı şeydir." şeklinde bir ifâde kullanılmaktadır. Merhum *Nureddin Topçu* şu tanımları kaydetmektedir: "Akıl, akıl yürütmeler yapma yetisidir." "Akıl, olaylar arasında bağlantılar bulma yetisidir." "Akıl, sebep araştırma yetisidir. Bir olayın sebebini göstermek, onu açık-

116) S. Hayri Bolay, "Akıl", DİA, c. II, s. 238; Nâkib Attas, Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri, çev: Mahmud Erol Kılıç, İstanbul 1989, s. 201.

117) Hüseyin Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, Ankara, ts., s. 101.

118) Attas, a.g.e., s. 201.

119) Bolay, "Akıl", DİA, c. II, s. 239.

120) Attas, a.g.e., s. 201; M. Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 110.

121) Atay, a.g.e., s. 102.

122) Meydan Larousse, c. I, "Akıl" md.

lamak demektir."(123) Başka bir ifâde ile "akıl, insanda bulunan (nefs-i nâtıka) konuşan nefse mahsus bir kuvvettir ki, nefis bununla ilimleri elde eder ve mefhumları, tâbirleri ve terimleri idrâk edip kavramaya muktedir olur."(124) Bir başka tanımı ise şöyle: "Akıl, duyu organları aracılığı ile kendisine ulaşan bilgileri değerlendirerek hakla bâtılı birbirinden ayırabilen, her türlü kavramlar ve fikirler arasında mukâyeseler yapabilen, varlıkları, gâye, imkân ve ihtimal noktasından inceleyip, onlar hakkında doğru bilgiler ortaya koyabilen; ancak, bütün varlık ve oluşları kuşatamadığı için sınırlı bilgi verebilen; insan bünyesinde var olan ve bilginin oluşumuna etki eden kuruntular ve çeşitli arzûlar nedeniyle yanılabilen, bundan dolayı da kendisine ışık tutacak sağlam bir kaynağa muhtaç olan; güzel ile çirkini, faydalı ile zararlıyı bulabilen zihnî bir kuvvettir."(125)

Duyularımızla mahsûsâtı gözleyip algılarken aklımızla da ma'kûlâtı idrâk ederiz. Aklın fonksiyonu daha çok soyut kavramlar sahasında cereyan eder. İnsan ancak akıl sayesinde kendisini, çevresini ve kâinatı tanıyabilir. Yaratılışının amacını yine bu güç sayesinde kavrayabilir. Kendisi ile kendi dışındakiler arasında ancak onunla ilişki kurabilir. İnsan denen yaratığın yaşaması ve tekâmülü ona bağlıdır.

Gazzalî, akılla ilgili birçok tarifin yapılabileceğini söyler. Meselâ, "akıl, zarûrî bilgileri anlatmak için kullanılır. Kezâ akıl, insanda öyle bir garîzadır ki, insan onunla nazarî bilgileri elde etmeye hazır bir durumdadır... Akıl, "tecrübeden elde edilen şeylerin bilgisine sahip olmak" diye de anlaşılır. Nitekim, tecrübesini değerlendiren kimseye akıllı denir. Varlıklı kişiye de akıllı denir ki, burada akıl bir davranış ve durum mânâsında ele alınmıştır. Ameli (fiili) ilim ile birleştirmeye de bazan akıl denir."(126)

Gazzâlî, önceleri akla dört mânâ vermesine rağmen daha sonra bunu ikiye indiriyor:(127) "1- Eşyanın hakîkatini bilme özelliği ki, bu, *mahalli kalb olan ilmin sıfatıdır,* 2- İlim-

123) Nureddin Topçu, Felsefe, s. 37.

124) Cihad Tunç, "İslâm Dininde Kalb ve aklın Önemi", E. Ü. İlâh. Fak. Der. sy. 7, Kayseri 1990, s. 23.

125) Y. Şevki Yavuz, Kur'ân-ı Kerimde Tefekkür ve Tartışma Metodu, s. 67.

126) Necip Taylan, a.g.e, s. 74, 75.

127)Gazzalî, İhyâ, III, s. 12.

leri idrâk eden bir şeydir ki, bu da rûhânî latife olan kalptir."(128)

Daha yeni bir tanım ise şöyle: "Akıl, zihin işlemlerini tümel olarak idâre eden formel ve objektif kavramlar ve ilkelerin bütünüdür."(129)

İslâm ulemâsı "aklın kalbte bir nur olduğu" hususunda ittifak etmiştir.(130)

Ali Medar, akıl üzerinde birçok şeylerin söylendiğini, belirttikten sonra bütün söylenenlerin şu tanımda düğümlendiğini kaydetmektedir: "Akıl, iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan yani hayrı şerden ayırabilen bir özellik (kabiliyet)tir."(131)

Bütün bilim adamları, düşünürler, filozof ve din ulemâsı aklın önemini kabul etmekle beraber aralarında akla verdikleri değerin yoğunluğu bakımından farklar vardır. Özellikle Allah bilgisinin, insanın düşünmeye başlamasıyla mı, yoksa bulunduğu topluluğa bir peygamberin gelmesiyle mi insanı bağladığı konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Genelde *Matürîdîler* birinci, *Eşârîler* ise ikinci şıkkı tercih etmişlerdir.(132)

Necip Taylan konu ile ilgili bilgi verirken şunları kaydediyor. "Felâsifenin etkin ve yaygın kesimi olan Meşşâîlerin en belirgin özelliklerinden birini akılcı olmalarının belirlediği de bilinmektedir."(133)

Eşarî'ye göre, imanı zorunlu kılan akıl olsaydı, o zaman Allah, rasûl göndermeden önce de imanın zorunlu olması gerekirdi. Aksi halde inanmayanların, başka bir ifâde ile Allah'ı tanımayı ihmal edenlerin cezalandırılmaları gerekirdi. Halbuki Allah, *"Biz rasûl gönderene kadar cezalandırmayız"*(134) buyuruyordu. Dolayısiyle aklın bilgiyi (iman) zorunlu kıldığı iddiası inkâr olunmalıydı. Demek ki, Allah'ı bilme zorunluluğu ancak şeriattan gelir.(135)

128) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 198, 199.
129) H. Ziya Ülken, Eğitim Felsefesi, s. 267.
130) Ali Medar, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, çev: Ali Yüksel, İstanbul 1987, s. 33.
131) Ali Medar, a.g.e., s. 35.
132) Toshihiko İzutsu, İslâm Düşüncesinde İman Kavramı, çev: Selahaddin Ayaz, İstanbul 1984, s. 137, 138.
133) Taylan, a.g.e., s. 72. 134) İsrâ 17/15.
135) İzutsu, a.g.e., s. 138.

Mâtürîdî'ye göre insan, Allah'ı hiç vahiy olmadan bile akıl yoluyla bilmek zorundadır. Yani "Allah bilgisinin zorunlu doğası akla dayalıdır."[136]

Süleyman Uludağ, Ebû Hanife'nin fıkıhta akılcı, itikadda selefî olduğunu kaydediyor.[137] *İzutsu* da Ebû Hanife'nin kusursuz bir entellektualizm savunucusu ve diyalektikçi olduğunu bu nedenle de akla fazla değer veren bir tavra sahip olduğunu yazıyor.[138]

Akıl - vahiy veya *akıl - şeriat* ilişkisi ile ilgili *Ebû Hanife*'nin Ebû Yusuf tarafından nakledilen anahtar metin şöyle: "Allah, insanlığa hiç rasûl göndermemiş olsa idi bile, insandan yine akıl yolu ile O'ndan yana bilgi (marifet) sahibi olması beklenecekti."[139]

Bu konuda *Mürcîler*'in iki gruba ayrılmış olmalarına rağmen *İzutsu,* Mürcîler'in "entellektüel rasyonel" bir tutuma sahip olduklarını belirtiyor.[140]

İslâm çerçevesinde ortaya çıkmış en radikal rasyonalistlerin *Mûtezîlîler* olduğunu belirten *İzutsu,* "İnsan, Allah'ı ne ile bilebilir?" şeklinde bir soruya karşı Mûtezilîler'in verdiği cevabın kısaca "akıl ile" şeklinde olduğunu bildiriyor.[141]

Kindî "Dinî bilgilerin doğruluğu aklî kıstaslarla bilinir" diyor.[142]

İbn Rüşd'e göre de aklın verileri önemlidir. Tasavvuf, ilham ve keşf sadece aklın verilerine uygunluğu ölçüsünde değer taşır.[143]

"Kelâm âlimleri aklı, âzamî derecede yüceltmişler, mümkün olan en büyük değeri ona vermişler ve böylece onu kudsiyet mertebesine yükseltmişlerdir." diyen *S. Uludağ,* "Kelâm, imanı kalpten kafaya nakletmiş, gönül müslümanlığını akıl müslümanlığı haline getirmiştir. Artık kelâmda iman, inanılan ve yaşanan bir gerçek olmaktan ziyade düşünülen ve idrâk edilen bir hakikat olmuştur."[144] şeklinde bir tesbitte bulunuyor.

136) İzutsu, a.g.e., s. 139.
137) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, İstanbul 1985, s. 86.
138) İzutsu, a.g.e., s. 135.
139) İzutsu, a.g.e., s. 140.
140) İzutsu, a.g.e., s. 131.
141) İzutsu a.g.e., s. 136.
142) S. Uludağ, Felsefe Din İlişkileri, İstanbul 1985, s. 27.
143) S. Uludağ, a.g.e., s. 31.
144) S. Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 80, 83.

Gazzalî'nin konu ile ilgili tutumu kendisinden sonra da tartışma konusu yapılmıştır. Ona göre metafizik sahalar dışında aklın verdiği hükümler doğrudur. Aklın böyle bir konuma sahip olması onun muhtaç olmadığını göstermez. Akıl daima "dinin yol göstermesine, bütün bilgilerin ve doğruların kaynağı olan Allah'la vicdânî bir ittisal ile bilgilerini tahkik etmeye muhtaçtır."(145) Bu görüşleriyle Gazzalî, dengeci ve telifci bir tutumu sergilemektedir.

Sûfîlerin konu ile ilgili görüşleri nedir? Mutasavvife, bazılarının zannettikleri gibi acaba akla soğuk bakmakta, ona gereken önemi vermemekte midir, yoksa akla önem vermekle birlikte ona bazı sınırlamalar mı getirmektedir? *Süleyman Uludağ* buna şu cevabı veriyor: "Şurasını peşinen ifâde edelim ki, sûfîlerin karşı çıktıkları akıl, hissî ve maddî âlemle ilgili olan tecrübî ve tabiî akıl değil, bu âlemin ötesine ait hükümler verme ve ilâhî hakikati idrâk etme iddiasında olan nazarî ve metafizik akıldır." "Maddî âlemde ve dünya işlerinde aklı ve tecrübeyi tartışmasız rehber kabul eden sûfîler, kelâmcıların akla dayanarak, Allah, Allah'ın sıfatları, fiilleri, isimleri, ruh, manevî ölüm ve öbür dünya hakkında konuşmalarını tek bir kelime ile "saçma" bulurlar."(146) Yine aynı kaynaktan anlıyoruz ki, gerçek tasavvuf, sağlam kaynaklara dayanan, mânâsı sağlam "naklî bilgilerle, aklın verdiği zarûrî, sıhhatli ve faydalı bilgileri hiçbir zaman inkâr etmemiştir. Aksine bu nevi bilgilere önem ve değer vermiş, hatta bunları keşf ve marifetin temeli saymıştır."(147)

Bilim adamları akılla ilgili olarak şöyle bir tasnif yapmıştır:

"1- Saf ve nazarî akıl, bütün müşkileri çözebilir, insanoğlunun akıldan başka bir rehbere ihtiyacı yoktur. *Meşşâî* felsefesinin *görüşü* budur.

2- Akıl esastır. Fakat aklın ana hatlarıyla naslara bağlı kalması şarttır. *Kelâmcıların görüşü* budur.

3- Keşf ve ilham (sezgi), her sırrı anlar, her müşkili çözer, *İşrâkî* felsefesinin *görüşü* budur.

145) Necip Taylan, a.g.e., s. 81, 82.
146) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 151.
147) Uludağ, a.g.e., s. 168, 169.

4- Keşf ve ilham esastır ama keşf ve ilhamın ana hatlarıyla naslara bağlı kalması gerekir.*Sûfîlerin görüşü budur.*"(148)

Felsefe tarihinde akılcılık üç isim altında ortaya çıkmıştır: 1- *Sokrates akılcılığı,* 2- *Descartes akılcılığı,* 3- *Kant akılcılığı.*(149)

Aristo, *"etkin"* ve *"edilgin"* olmak üzere aklı iki derecede inceliyor. Bunu bir benzetme ile açıklamaya çalışan *Aristo'*ya *Kindî, Fârâbî* ve *İbn Sina* da katılmaktadır.(150)

Farâbî için aklın dört derecesi vardır:

1- Güç halinde akıl (el-akl bi'l-kuvve),

2- Fiil halinde akıl (el-akl bi'l-fiil),

3- Kazanılmış akıl (el-akl el-müstefâd),

4- Fa'al akıl (el-akl el-fa'al).(151)

*Kindî'*de "fiil halindeki akl"ın yerine "kazanılmış akıl", kazanılmış aklın yerine ise "kanıtlayıcı akıl" konmuştur.(152)

Gazzalî de dört çeşit aklı kabul etmiştir:

"1- Heyûlânî yahut maddi akıl (münfail akıl da demektedir),

2- Bilmeleke yahut mümkün akıl,

3- Bilkuvve akıl,

4- Müstefâd akıl. Bunlara bir de hepsinin üstünde ve dışında olan fa'al akıl ilâve edilebilir."(153) *Gazzalî* başka bir açıdan "bahşî akıl", "temâşâî ve hadsî akıl" olmak üzere iki akıl türü kabul ediyor.(154)

*İbn Sina'*ya göre nefsin biri diğerine yardımcı olan iki yetisi vardır. Bunlardan birincisi *"nazarî akıl"*, ikincisi ise *"amelî akıl"*dır. Nazarî akıl, tümel kavramları ve önermeleri elde eder, ikincisi yani amelî akıl, uygulamaya ilişkindir. Birincisi "tikel konularda doğruluk ve yanlışlığı; ikincisi ise

148) Uludağ, a.g.e., s. 236.
149) Topçu, Felsefe, s. 40.
150) Mehmet Dağ, "İbn Sinanın Psikolojisi", Aydın Sayılı, a.g.e., s. 376.
151) H. Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, s. 60.
152) Dağ Mehmet, a.g.e., s. 378. 153) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 189.
154) Bolay, a.g.e., s. 201

iyilik ve kötülüğü; birincisi zorunlu, mümkün ve imkânsızı; ikincisi ise çirkin, güzel ve mubâhı (kabîh, hasen, mubah) araştırır."[155]

Akıl denince *akıl yürütmeyi,* akıl yürütme denince de *mantık kurallarını* hatırlarız. Eşya ve olayları bilme, idrâk etme gücü olarak his, vehim ve aklı kabul eden *Gazzalî,* ilk ikisinin güvenilmezliğine işaret ettikten sonra aklın insanı cehaletten koruyan önemli bir güç olduğunu vurguluyor ve vesvese ve hayalin müfekkireyi şaşırtıcı tasallutundan emin olmak için aklın kanunlarının bilinmesi gereğine dikkat çekiyor.[156]

Akılcılar, akıl prensiplerinin sonradan olmayıp, doğuştan var olduklarını söylüyorlar. Bütün bilgilerimizin temelini oluşturan bu prensipler, evrensel, zorunlu ve *"apriori"*dirler. Herşeyden önce zihnimizde mevcutturlar.[157] Bu ilkeler şunlardır:

1- *Gâyelilik prensibi* (Herşey bir gayeye varmak içindir),

2- *Aynîlik prensibi* (Bir şey ne ise odur),

3- *Tenâkuz* (Çelişmezlik) *prensibi* (Bir şey aynı zamanda hem kendisi hem kendisinden başka bir şey olamaz),

4- *Sebeplilik* (kozalite) *prensibi* (Her olayın bir sebebi vardır),

5- *Üçüncü halin bulunmaması* (Bir şey ya vardır ya da yoktur).

Kur'ân, aklın bu ilkelerini kendi ölçüleri içinde kabul eder[158] ve kullanır.

Kur'ân, aklı ve mantığı insan sorumluluğunun temel şartı kabul eder. Aklî yeterliliği olmayan insanlarla çocuklara bir teklifte bulunmadığı gibi onları sorumlu da tutmaz. İslâm'ın genel umdelerinden biri de aklı korumaktır. İslâm eğitimcilerinden *Ali Medar,* İslâm'ın akla yaklaşımı ile ilgili şunları söylüyor: "İslâm, temelde akla ve mantığa önem verip, bu düşünceyi eğtimin temeli sayar. O halde akıl metodu, İslâm eğitiminin önemli bir metodudur. Akıl, asabiyetin ve

155) Mehmet Dağ, a.g.e., s. 372.
156) Necip Taylan, a.g.e., s. 81.
157) Nureddin Topçu, Felsefe, s. 40.
158) Y. Şevki Yavuz, a.g.e., s. 84.

câhiliyetin zıddıdır. Bu İslâmî metod, gerçekçi bir metoddur. Bu metod, hikmet ve kıssalarla öğretim yoludur. Kur'ân-ı Kerîm'de en çok bu metod kullanılmıştır."[159]

Kur'ân, aklı eğitirken tabiatiyle bir iki metodda kilitlenip kalmaz. Kur'ân'ın kullandığı bütün metodların merkezinde akıl vardır, mantık vardır. Vâkıa Kur'ân aklı putlaştırmaz. Onu eğitirken aynı zamanda kendi haddini bilmesini de öğretir. Bu konu üzerinde ilkeler bahsinde duracağız.

Kur'ân, insan aklını eğitirken iki yönlü eğitir: Aklın her tür rahatsızlıktan ve tasalluttan korunması, ulaşabileceği en üst çizgiye kadar inkişafı. Kur'ân'a göre aklı kullanmak önemli, onu doğru kullanmak daha da önemlidir.

Muhammed Kutub'a göre İslâm, aklı terbiye ederken iki esasa dayanmaktadır: 1- Doğru metod. Burada yakînin esas alınarak zan ve taklidden uzak durulması esastır. 2- Kâinât üzerinde düşünme ve araştırma.[160] *Ahmed Avni Konuk* Füsûs tercümesinde aklın iki muallimi olduğundan bahisle şunları söylüyor: "Birisi enbiyâdır ki (a.s.) bu, ukûlü, İsm-i Hâdî'nin ahkâmı dairesinde terbiye edip, "akl-ı maad"[161] mertebesine terakkî ettirirler. Nitekim (s.a.) Efendimiz *"Ben muallim olarak gönderildim"* buyurur. Akıl bu mertebede keskin bir nazar peydâ edip, umûr-ı uhreviyyede salâhı fesaddan ve hayrı şerden tefrik eder... İkinci nevi muallim dahî enbiyâya tebaiyyetten istikbâr ve onları inkâr eden tâifedir ki, bunlar İblisin nâibleridir."[162] Aklın eğitilmesi gereğine de işaret eden *Konuk* şöyle devam ediyor: "İmdi, mâdem ki, "akl-ı maaş"[163] mertebe-i sabâvettedir; bir sabî nasıl terbiye ve ta'lîme muhtaç ise, "akl-ı maaş" dahi öylece terbiye ve ta'lîme muhtaçtır."[164]

İslâm fıtrî ve aklî bir dindir. Onun gıdası bilgidir. Bu itibarla devamlı bilgi toplamayı emreder. İslâm'da bilgi, bilgi için değildir. Bilgi, hakikate ulaşmak için bir araçtır. Bu amaca ulaştırmayan bilgi Kur'ân nazarında safsatadır.

159) Ali Medar, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 116.

160) Muhammed Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 112.

161) "Akl-ı maad": Gelecek hayata, âhirete dönük akıl (Meydan Larousse, "akıl" md.)

162) A. Avni Konuk, Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi, I, haz: Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın, İstanbul 1987, s. 83.

163) "Akl-ı maaş": Dünya hayatına dönük akıl (Meydan Larousse, "akıl" md.)

164) Konuk, a.g.e., s. 83.

Rasûlullah buyuruyor ki: *"İyilik akıl ile keşfedilir. Hak din, akıl ile tanınır. Aklı olmayanın dini de yoktur."*[165] Bu aklın İslâm literatöründeki adı *"akl-ı selîm"*dir.

Hz. Âişe bir gün Rasûlullah'a sorar: "-Yâ Rasûlellah, insanlar dünyada birbirlerinden ne suretle temayüz eder?" Peygamber (s.a.) cevap verir: *"- Akıl ile. Kimin aklı çok ise, onun diğeri üzerine bir üstünlüğü vardır."* "- Peki, âhiretteki üstünlük ne iledir?" *"Akıl iledir."* "- Peki ama, hesap gününde göreceği mükâfât veya mücâzât dünyadaki işine göre değil midir?" *"- Ya Âişe, her fert, ancak Allah'ın kendisine vermiş olduğu akıl kadar iş görmeyecek midir? Buna binâen dünyadaki işleri akılları nisbetinde olacağından âhiretteki mükâfâtları ve mücâzâtları da işlerine göre olacaktır."*[166]

Kur'ân'da 49 yerde *akıl* kelimesinin geçmesi,[167] onun akla verdiği değeri göstermektedir. Bu kelimelerin tamamının fiil şeklinde geçmesi de mânîdârdır. Amaç sadece akılla ilgili bilgi sahibi olmak değil, onu kullanmak, değerlendirmek, amacına uygun çalışmasını sağlamaktır. Çünkü onun sağlıklı çalışması insan ve insanlığın inkişâfına, mutluluğuna medar olacak, çalışmaması veya sağlıklı çalışmaması ise insanın ve insanlığın çöküşünü hazırlayacaktır. Kur'ân bütün kötülükleri *aklın sağlıklı kullanılmamasında* gördüğü gibi, bütün iyilikleri de onun işlevini yerine getirmesinde görmüştür. Kendisine verilen diğer nimetlerle beraber aklını kullanamayan insanları insan kabul etmemiş, onları hayvanlardan da aşağı saymıştır.[168] Dedik ki: Bütün olumsuzluklar aklın sağlıklı kullanılmamasına bağlanmaktadır. Buna birkaç örnek verelim: *"Namazza çağırdığınızda onu alay ve eğlenceye alırlar. Bu, onların akletmeyen bir topluluk olmasındandır."*[169] *"Onlar, sizinle toplu olarak, ancak surla çevrilmiş kasabalar içinde veya duvarlar arkasında savaşı kabul edebilirler. Kendi aralarındaki çekişmeleri ise serttir. Onları birlik sanırsın, oysa kalpleri birbirinden ayrıdır. Bu, akletmeyen bir topluluk olmalarındandır."*[170]

---

165) İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs, Kahire 1352 h. c. II, s. 362'de hadisin son cümlesi mevcuttur.

166) A. Vehbi Ecer, İmanın Akıl ve İlimle Münasebeti, Ankara 1963, s. 21 (Hadisi, sahih hadis kitaplarında bulamadık).

167) M. Fuâd Abdulbâkî, Mu'cem, "akıl" md.

168) A'râf 7/179. 169) Mâide 5/58.

170) Haşr 59/14.

Bir insanın başkalarına iyilik tavsiye ederken kendisini unutması da kezâ aklını kullanamaması ile ilgilidir. *"Kitabı okuyup durduğunuz halde kendinizi unutur da başkalarına mı iyilikle emredersiniz? Düşünmez* (akletmez) *misiniz?."*[171]

Aklı kullanmamak sağlıklı işitmeyi de engeller: *"Aralarında sana kulak veren vardır. Sen, sağırlara, üstelik akılları da almazsa* (akledemiyorlarsa), *işittirebilir misin."*[172]

Allah'ın âyetlerini ancak aklını kullanabilenler anlayabilir. *"... eğer aklediyorsanız, şüphesiz size âyetleri açıkladık."*[173] *Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, insanlara yararlı şeylerle denizde süzülen gemilerde, Allah'ın gökten indirip yeri ölümünden sonra diriltttiği suda, her türlü canlıyı orada yaymasında, rüzgarları ve yerle gök arasında emre âmâde duran bulutları döndürmesinde, düşünen* (akleden) *kimseler için deliller vardır."*[174]

Görüyoruz ki doğanın farkına varmak, onunla iletişim kurmak ondan bilgi ve belgeler almak Kur'ân'a göre *aklı kullanmaya* bağlıdır. Aslında bu kural hayatın bütünü, varlık âleminde cereyan eden olayların bütünü için geçerlidir. Bunun tek tek tâdât etmek tabiatiyle imkânsızdır.

Başka bir açıdan baktığımız zaman görüyoruz ki eşya ve olayların varlığı insan aklına, onun işlevini yerine getirmesine yöneliktir. Umulmaktadır ki insan, doğada yaşayan varlıklara ve olaylara baksın aklını kullansın, oradan mutlak hakikate yani Allah'a ulaşsın. *"Sığırın bir parçasiyle ona vurun" dedik. İşte böylece Allah ölüleri diriltir ve aklınızı kullanasınız diye size âyetlerini gösterir."*[175] *"Allah, âyetlerini düşünesiniz* (akledesiniz) *diye böylece açıklamaktadır."*[176] O halde insana sorulacak bir soru var: "Akletmeyecek misin? Aklını kullanmayacak mısın?" İşte Kur'ân da devamlı, her fırsatta bunu soruyor: *"Andolsun ki, size şerefiniz ve öğüt veren bir kitap indirdik; akletmiyor musunuz?."*[177] *"İbrahim, "o halde Allah'ı bırakıp da size hiçbir fayda ve zarar veremeyecek olan putlara ne diye taparsınız?*

171) Bakara 2/44.
172) Yûnus 10/42.
173) Âl-i İmrân 3/118.
174) Bakara 2/164.
175) Bakara 2/73.
176) Bakara 2/242.
177) Enbiyâ 21/10.

size de, Allah'ı bırakıp taptıklarınıza da yazıkla olsun! Akletmiyor musunuz?" dedi."[178] Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkün. Umalım ki doğanın harikası olan insan bu bilince ulaşsın... Kendine ve çevresine akliyle bakmak bilincine.[179]

حجى، حجرا، نهى، حلمي kelimeleri de akıl karşılığında kullanılmaktadır.[180]

5- KALB

K a l b Arapça bir kelimedir. Sözlük anlamı çevirmek, değiştirmek, bir halden başka bir hale sokmak demektir.

قلب الثوب "Elbiseyi çevirmek, insanı yolundan çevirmek anlamlarına gelmektedir. "Allah dilediğine azâbeder, dilediğine merhamet eder. O'na çevrileceksiniz"[181] âyetindeki انقلاب kelimesi bu anlamda kullanılmıştır. تقلبون kelimesi de bu kelimeden türemiştir. Âyette, *"Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler geçmişti. Ölür veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz? Geriye dönen, Allah'a hiçbir zarar vermez. Allah, şükredenlerin mükâfatını verecektir"*[182] şeklinde kullanılmıştır. Onlar da *"doğrusu biz ancak Rabbimize döneriz."*[183] âyetinde de kelime *"dönmek"* anlamında kullanılmıştır.

İnsan kalbine bu ismin verilmesi çok değişken olmasına bağlanmaktadır.

---

178) Enbiyâ 21/66, 67.

179) Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bk. M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili, İstanbul 1935, c. I, s. 566-568; DİA, "Akıl" md.; Meydan Larousse, "Akıl" md.

180) Ebû Abdillah Muhammed b. Ali el-hakîm et-Tirmizî, Beyânu'l-fark beyne's-sudûri ve'l-kalbi ve'l-fuâdi ve'l-lübb, Kahire 1958, s. 76.

181) Ankebut 29/21.

182) Âl-i İmrân 3/144.

183) A'râf 7/125.

Kalb kelimesi ruh, ilim, şecâat ve diğer bazı mânâlar için de kullanılmaktadır.[184]

Kalb sözcüğü ile daha çok iki anlam ifâde edilmektedir: Birincisi göğsün sol tarafında bulunan kozalak şeklindeki *maddî kalbtir.* İkincisi ise *rûhânî ve Rabbânî* bir *cevher*dir. İnsanın hakikatini bu kalb oluşturur. Buna *"nefs-i nâtıka"* da derler. İnsanın idrâk eden, bilen, muhatap kabul edilen, kendisine teklifte bulunulan ve cezâya uğrayacak olan varlığı bu tarafıdır.[185]

Tahânevî de kalbe aynı anlamları vermekte, *rûhânî* ve *Rabbânî kalbin* Kur'ân ve Sünnet'te ifâde edilen kalb olduğunu, maddî kalbin hayvanlarda ve ölülerde de bulunduğunu söylemekte, kalb sözüyle bazan nefsin, bazan rûhun, bazan da aklın kastedildiğini ifâde etmektedir.[186]

Gazzalî'ye göre de iki çeşit kalb vardır. Onun verdiği bilgiler de yukardakilere uymaktadır.[187] İhyâ'da konuyla ilgili uzun açıklamaları vardır. Bu açıklamalarda gâyesinin kalbin hakikatini bildirmek değil, onun vasıf ve hallerini vuzûha kavuşturmak olduğunu söylüyor.[188]

Kalbin *zâhirî ve bâtınî askerlerinden* bahseden düşünür, dört çeşit kalpten bahsediyor:

"1- *Temiz kalb;* orada parlayan bir nur vardır. Bu, müminin kalbidir.

2- *Kararmış ve ters döndürülmüş kalb.* Bu da kâfirin kalbidir.

3- *Kılıflara konmuş ve ağzı bağlanmış kalb.* Bu da münafıkın kalbidir.

4- *Terkedilmiş, iğrâz edilmiş kalb.* Orada iman da var, nifak da vardır."[189]

---

184) Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Fadl er-Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, Mısır 1324 h., "kalb" md.

185) Seyyid Şerif el-Cürcânî, et-Tarîfât, İstanbul 1308 h., "kalb" md.; Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. I, s. 210.

186) Muhammed Ali b. Ali et-Tehânevî, Keşşâfu Istılâhâti'l-fünûn, Kalküta 1862, c. II, "kalb" md.

187) Süleyman Hayri Bolay, a.g.e., s. 201; H. Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, s. 128.

188) Gazzalî, İhyâ, c. III, s. 9, v.d.

189) Gazzalî, İhyâ, c. III, s. 28, 29.

Gazzalî, Munkız'da, "kalbden maksadım ruhdur ki o, ma'rifetullah'ın mahallidir" diyor. İlâve ederek bedenin nasıl sıhhatlisi, sıhhatsizi varsa kalbin de sıhhatlisi, hastalıklısı olduğunu söylüyor. Allah'ı bilmemek, nefse uyarak O'na isyan etmek kalp için bir hastalıktır.(190) Allah da Kur'ân'da, *"Onların kalplerinde hastalık vardır"*(191) buyuruyor. Bedeni çeşitli ilaçlarla tedâvi etmek mümkün olduğu gibi kalb hastalıklarının tedavisi de bazı manevî ilaçlarla mümkündür. Bu reçeteyi yazacak olanlar ise peygamberlerdir. Bu durumda yapılacak iş "ibâdetlerin hassalarını akıl yoluyla değil, nübüvvet nûruyla idrâk eden peygamberleri taklid etmek"tir.(192)

Gazzalî, İhyâ'da kalbe bilginin girmesini engelleyen faktörleri bir ayna örneğiyle beş bölümde inceliyor. Bunlar kısaca şöyle:

1- Aynanın sûretinin noksanlığı;

2- Kirli ve paslı oluşu;

3- Aynanın sûretin bulunduğu yöne döndürülmemiş olması;

4- Ayna ve sûret arasında bir perdenin bulunması;

5- Sûretin ne tarafta olduğunun bilinmemesi.(193)

Gazzalî'ye göre dolu bir kaba nasıl ki hava giremezse, mâsivâdan arınmamış bir kalbe de ma'rifet giremez. Hatta bu bile yetmez. Ma'rifetin kalbe girebilmesi için Allah'ın dilemesi de lâzımdır.(194) Yazdığı birçok risâlede insan için iki göz kabul eder. Bunlardan birincisi dünyaya çevrilmiş olan *"dış gözü"* ikincisi de manevi dünyaya çevrilmiş *"iç gözü"*dür. "Böylece imanın temeli olarak, ilimleri ve felsefeyi kuran akıldan tamamen farklı ikinci bir akıl kabul ediyor." "İç gözü" veya "kalbin gözü" isimleri ile andığı bu aklın, filozofların psikolojik sınıflamalarındaki akılla alâkası yoktur.(195) Bu *"kalb gözü"* nûr ismine daha lâyıktır ve buna bazan *akıl*, bazan *ruh*, bazan da *insanî nefs* denir. Farklı te-

190) Gazzalî, el-Munkızu mine'd-dalâl, İstanbul 1970, s. 75.
191) Bakara 2/10.
192) Gazzalî, a.g.e., s. 76.
193) Gazzalî, İhyâ c. III, s. 30.
194) Necip Taylan, a.g.e., s. 173.
195) Ülken, H. Ziya, İslâm Felsefesi, s. 124.

rimler üzerinde gereksiz tartışmalara dikkat çeken Gazzalî "aslında bütün bu terimlerin aynı anlamı" belirttiklerini söylüyor.[196]

Nakib Attas'a göre de akıl ve kalb eş anlamlı iki kelimedir.[197]

Hüseyin Atay da Kur'ân-ı Kerîm'den hareketle akıl, kalb ve fuâd kelimeleri arasında sıkı bir ilişki kuruyor. Yazarın belirttiğine göre *"Akıl"* mücerred mânâda kalble ilgili bilme ve anlama mânâlarında kullanılmaktadır.[198] Atay, Kur'ân'ın duyularla aklı yanyana kullandığı gibi kalb ve fuâdı da duyularla birlikte kullandığına ve sonra hepsini bir arada zikrettiğine işaret etmektedir.[199] Bunların yanyana kullanılmasının birçok hikmetleri vardır kuşkusuz. Burada aklımıza gelen bu kavramların birbirlerini tamamladıkları, aralarında kopmaz ilişkilerin bulunduğu nokta-i nazarıdır. Ayrıca yer yer aralarındaki nüanslar da dikkatimizi çekmektedir.

Kalbin câmi bir isim olduğunu ileri süren *Tirmizî* onu *"sadr", "kalb", "fuâd"* ve *"lübb"* olmak üzere dört bölümde inceliyor.[200] Kısa da olsa bunlar üzerinde durmakta yarar var sanırım.

1- S a d r : Konuyu değişik benzetmelerle açıklamaya çalışan *Tirmizî,* sadrı gözün beyaz kısmına benzetiyor. Ona göre müminin sadrı İslâm nûrunun mekânıdır. Nitekim âyet-i kerimeler bunu göstermektedir. Allah şöyle buyuruyor: *"Allah kimi doğru yola koymak isterse onun kalbini* (sadrını) *İslâm'a açar, kimi de saptırmak isterse, göğe yükseliyormuş gibi, kalbini* (sadrını) *dar ve sıkıntılı kılar. Allah böylece, inanmayanları küfür bataklığına bırakır."*[201] Kâfir ve münâfığın sadrı ise şekkin, şirkin ve küfrün mekânıdır. Buyurulmaktadır ki: *"Gönlü îmanla dolu olduğu halde, zor altında olan kimse müstesnâ, inandıktan sonra Allah'ı inkâr edip, gönlünü* (sadrını) *kâfirliğe açanlara Allah katından bir gazap vardır; büyük azap da onlar içindir."*[202] Sadr, ay-

---

196) Taylan, a.g.e., s. 77. 197) Attas, a.g.e., s. 201.
198) Hüseyin Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 42.
199) Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 42.
200) Tirmizî, Beyânu'l-fark beyne's-sudûri ve'l-kalbi ve'l-fuâdi ve'l-lübb, s. 35, vd.
201) En'âm 6/125. 202) Nahl 16/106.

nı zamanda bir takım vesvese ve âfetlerin de girme yeridir. Ayrıca mesmû ilimlerin saklanacağı yerdir. Açmak (genişletmek) ve daraltmak kavramları sadra izâfe edilir. Kalbe izâfe edilmez. Örneği: "*Ey Muhammed, sana bir kitap indirildi, Onunla insanları uyarman ve inananlara öğüt vermen için kalbine* (sadrına) *bir darlık gelmesin.*"(203) "*Andolsun ki, söyledikleri şeylerden senin gönlünün* (sadrının) *daraldığını biliyoruz*"(204) Burada hemen belirtelim ki, peygamberlerin gönüllerinin darlığı kendilerinden değil, insanların Allah'a karşı olumsuz tavırlarından kaynaklanmaktadır.(205)

Müminin sadrı zaman zaman genişleyeceği gibi, zaman zaman da daralabilir. Bu, onun dünya içindeki durumuna bağlıdır. Olaylar karşısındaki tavır ve davranışla ilgilidir. Tûl-i emel içinde olur, bir hastalığa, bir musîbete dûçâr olur kalbi daralır.

Sadr, hak için daraldığı zaman, bâtıl için genişler veya tersi olur; bâtıl için daraldığı zaman hak için genişler.(206)

Sadr, kezâ kin ve cinâyetin de mekânıdır.(207) Buna örnek vereceğimiz âyette şöyle buyurulmaktadır: "*Cennette altlarından ırmaklar akarken gönüllerinden* (sadırlarından) *kini çıkarıp atarız...*"(208) Kin ve cinâyet gibi kötü hastalıklara maruz kalacak sadr için şifâ gerekir. Öyleyse şifâ da sadr içindir diyebiliriz. Örnek: "*Ey insanlar, Rabbinizden size bir öğüt ve kalblerde*(sadırlarda) *olana bir şifâ, inananlara doğruyu gösteren bir rehber ve rahmet gelmiştir.*"(209)

2- K a l b : Sadrın dâhilindedir. Gözün içindeki siyah durumundadır. Yani sadr beyaz, kalb siyah kısımdır. Burası, kanaat, sabır, korku ve ümid, yakîn, rızâ, muhabbet, takva, huşû ve iman nûrunun kaynağıdır. Ayrıca ilim de buradan kaynaklanır.(210) Tirmizî kalbin melik, nefsin memleket olmasından hareketle kalbin nefsin elinde olmayacağını ifâde ediyor. Ve yine ona göre süvârî için meydan ne ise, kalb için sadr da odur.(211) Rasûlullah'ın da belirttiği gibi âzâların sağlığı kalbin salahına bağlı olduğu gibi, bozulmaları da onun bozulmasına bağlıdır.

203) A'râf 7/2.
204) Hicr 15/97.
205) Tirmizî, a.g.e., s. 42.
206) Tirmizî, a.g.e., s. 42.
207) Tirmizî, a.g.e., s. 45.
208) A'râf 7/43.
209) Yûnus 10/57.
210) Tirmizî, a.g.e., s. 36.
211) Tirmizî, a.g.e., s. 37.

Kalb bir lamba gibidir. Lambanın salahı ışıkla olduğu gibi, kalbin salahı da yakîn ve takvâ nûruyladır. Kalbden bu nûr alındığı zaman ışığı sönmüş lambaya döner.

Nefisden gelen, kalble ilişiği olmayan hiçbir amel makbul değildir. Bu amel iyi de olsa kötü de olsa sahibini bir ödül veya cezaya sevketmez.(212) Allah (c.c.) Kur'ân'da *"Allah sizi rastgele yeminlerinizden dolayı değil, fakat kalblerinizin kasdettiği* (kesbettiği) *yeminlerden dolayı sorumlu tutar. Allah bağışlayandır, halîmdir"*(213) buyurur. Buradan anlaşılan sorumluluğun kalbden kaynaklandığıdır.

Görmek ve görmezlik kavramları kalbe izâfe edilir. Örnek: *"Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı, ki, orada olanları akledecek kalbleri, işitecek kulakları olsun. Ama yalnız gözler kör olmaz, fakat göğüslerde olan kalbler de körleşir."*(214)

Bazı hal ve durumlarda *"sadr"* kelimesi *"kalb"* anlamında kullanılmaktadır. Örnek: *"İçinizde olanı gizleseniz de açıklasanız da Allah onu bilir. Göklerde olanları da, yerde olanları da bilir. Allah herşeye kâdirdir."*(215) Bu ve diğer ilgili âyetlerde geçen *"sadr"* kelimesi *"kalb"* anlamında kullanılmıştır.(216) Şu varki bu örneklerde geçen bütün kalbler inkârcıların kalbleridir.

Bazan *"nefs"* kelimesi de *"kalb"* anlamında kullanılmaktadır. Örnek: *"Sen benim içimde olanı bilirsin..."*(217) Âyette geçen nefs kelimesi kalb anlamında kullanılmıştır.(218) Yukarda da belirttiğimiz gibi kalb, iman nûrunun, takvânın, sekînetin, vecd, ihbât, leyyin, itminân, huşû, temhîs, tahâret ve adem-i fikh'ın da kaynağıdır. Bunların örneklerini burada uzun uzun sıralamak istemiyoruz.(219)

Münâfık ve kâfirin kalbi hastalık, şübhe, nifak ve şirkin kaynağıdır.(220) Kur'ân'da şöyle buyuruluyor: *"Ey ina-*

212) Tirmizî, a.g.e., s. 37.
213) Bakara 2/225.
214) Hac 22/46. 215) Âl-i İmrân 3/29.
216) Diğer örnekler için bk. Âl-i İmrân 3/118; Kasas 28/29.
217) Mâide 5/116.
218) Tirmizî, a.g.e., s. 48; Diğer örnek için bk. Bakara 2/235.
219) Örnekler için sırasıyla bk. Mücâdele 58/22; Hucurât 49/7; Nahl 16/106; Fetih 48/26; Fetih 48/4; Fetih 48/18; Bakara 2/260; Mâide 5/113; Hucurât 49/3; Mâide 5/27; Ahzâb 33/53; Mâide 5/41; Âl-i İmrân 3/154; Mü'minun 23/60; Enfâl 8/2; Hac 22/35; Hac 22/54; Zümer 39/23; Hadîd 57/16.
220) Tirmizî, a.g.e., s. 56.

nanlar, doğrusu, puta tapanlar (müşrikler) *pistirler..."*[221]*Münâfıklar* için şu tesbit yapılıyor: *"Döndüğünüzde kendilerine çıkışmamanız için, Allah'a yemin edeceklerdir. Siz onlardan yüz çevirin; çünkü piştirler."*[222] *Şüphe* için, *"Ancak Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, kalbleri şüpheye düşüp şüphelerinde bocalayan kimseler senden izin isterler"*[223]; *inkâr* için, *"Tanrınız tek bir tanrıdır. Âhirete inanmayanların kalbleri bunu inkâr ederler; onlar büyüklük taslarlar"*[224]; *hastalık* için, *"Onların kalblerinde hastalık vardır."*[225] buyurulmaktadır. Sadrın aksine kalb nûrunun sınırı yoktur. İnsanın ölmesiyle de inkıtaa uğramaz.

3- F u â d : Kalbin mertebelerinden üçüncüsü fuâddır. Fuâd, gözün içinde göz bebeğine benzetilmektedir. Fuâd, ma'rifet, akıl, zihin, ruh ve rü'yetin yeridir. Kalb sadrın ortasında olduğu gibi fuâd da kalbin ortasındadır.[226] Fuâdın görmesi, kalbin bilmesiyle aynı zamanda bilgi katmerlenir. Tirmizî ilim ve rü'yetin bir araya gelmesiyle sahibi nazarında gayb açık seçik ortaya çıkar,[227] diyor. Tabiî bunun sonucunda insanda yakîn hasıl olur.

Kalb ve fuâd kelimeleri "basar" kelimesiyle de ifâde edilmektedir. Örnek: *"Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye çevirir. Doğrusu, görebilenler* (uli'l-ebsâr) *için bunda ibretler vardır."*[228]

Rü'yetin kaynağının fuâd olması ile ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: "Muhammed'in gözünün gördüğünü gönlü (fuâd) yalanlamadı."[229] Kalb, ilimde lezzet bulurken, fuâd rü'yetten faydalanmaktadır. Zaten kendisi فائده kelimesinden muştaktır. Şahâdet gerektiren zamanlarda körün ilminin bir fayda vermediği gibi fuâdın görmediği hallerde de ilmin kalb için bir faydası olmaz.[230]

4- L ü b b : Kalbin dördüncü mertebesi *"lübb"*dür. Lübbün fuâd içindeki durumu göz nûrunun göz içindeki durumu gibidir. Lübb, tefrîd ve tevhîd nûrunun mekânıdır.[231]

221) Tevbe 9/28.
222) Tevbe 9/95.
223) Tevbe 9/45.
224) Nahl 16/22.
225) Bakara 2/10.
226) Tirmizî, a.g.e., s. 38.
227) Tirmizî, a.g.e., s. 62.
228) Nûr 24/44.
229) Necm 53/11.
230) Tirmizî, a.g.e., s. 68.
231) Tirmizî, a.g.e., s. 38.

Lübb, ehl-i imana hastır.[232] Çünkü onlar Allah'ın has kullarıdır. Allah'a tâate yönelmişler, dünya ve nefislerinden yüz çevirmişler, takvâ elbisesini giymişlerdir. Allah bu insanları اولى الألباب diye isimlendirmiş, Kur'ân'ın birçok yerinde onları medihde bulunmuştur. Örnek: *"Hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse şüphesiz ona çokça hayır verilmiştir. Bundan ancak akıl sahipleri ibret alır."*[233]

Tirmizî, edibler ve dilcilere göre *"lübb"* akıldır, diyor, fakat aralarında fark olduğunu belirtiyor. Bu fark güneş ışığı ile lamba ışığı arasındaki farka benzetiliyor.[234] Yazara göre lübb büyük bir dağ, selim bir makamdır; dinin gücü onunladır. Bütün nurlar onun varlığı ve salâhı ile varlık ve salâh bulabilir. Bu nur herhangi bir sebeple elde edilmez, ancak Allah'ın fazl u keremiyle hasıl olur.[235]

Kur'ân-ı Kerîm'de 209 defa *kalb*, 46 defa *sadr*, 16 defa *fuâd* ve 16 defa *elbâb* kelimeleri zikredilmektedir. Kur'ân'da *lübb* kelimesi tekil sîgası ile bulunmamaktadır.[236]

Genel ve sağlıklı bir tasnif yapmamış olmakla birlikte şunu söyleyebiliriz ki, Kur'ân, kalbe, duyu organlarını sağlıklı kullanmayı, bilmeyi, anlamayı, düşünmeyi, akletmeyi, öğüt almayı, inanmayı vb. fonksiyonları negatifleriyle birlikte isnâd etmektedir. Kalb sağlıklı ise bunlar pozitif, sağlıksızsa negatif bir gelişme arzederler.

Son olarak şunu kaydedelim: Kalbin içinde bulunduğu bedenle sıkı bir ilişkisi vardır. Ondan bir binit ve bir âlet olarak yararlanmaktadır. Bunu da zihin ve dimağ vasıtasıyle yapmaktadır.[237]

---

232) Tirmizî, a.g.e., s. 72.

233) Bakara 2/269. Diğer örnekler için bk. Mâide 5/100; Bakara 2/197; En'âm 6/90; İbrâhim 14/52; Sâd 38/29.

234) Tirmizî, a.g.e., s. 73, 74.

235) Tirmizî, a.g.e., s. 70, 74.

236) Muhammed Fuâd Abdülbâkî, el-Mu'cemu'l-müfehres, ilgili maddeler.

237) Necip Taylan, a.g.e., s. 98.

6- ÖĞRENME:

A- ÖĞRENMENİN TANIMLARI

İnsanoğlu hayata adımını atar atmaz bir uyum, bir intibak problemiyle karşı karşıya gelir. Bu problemi çözdüğü takdirdedir ki yaşamaya, hayatını idâme ettirmeye hak kazanır. Aksi halde hayat sahnesinden silinir gider.

Bu karmaşık hayat karşısında birkaç refleksten başka kullanabileceği techizâtı da yoktur. Maksadını ifâde edebilecek bir dil bilmemektedir. Belirli kişilik özellikleri oluşturamamıştır. Dünyayı tanıyacak yeterli donanımı yoktur. Kısaca âciz ve çâresizdir. Bu acz ve çâresizliği yenebilmek, hayata sağlıklı bir uyum sağlayabilmek için öğrenmeye ve öğretilmeye muhtaçtır.[238] Çünkü bir dili konuşur hale gelmek, bir takım alışkanlıklar kazanmak, bazı tutum ve tavırlara sahip olmak, belirli kişilik özellikleri geliştirmek, dünyayı gerektiği şekilde algılayabilmek bütün bunlar öğrenmeyi gerektiren olaylardır.[239] Demek ki, çevremize uyum sağlamak için öğrenmek zorundayız.[240] Bundan dolayıdır ki reflekslerimizin bir kısmı hariç davranış formlarımızın hepsi sonradan kazanılmış yani öğrenilmiş davranış formlarıdır.[241]

Aklı yöneten ana fikirlerin doğuştan geldiğini savunan akılcılar için de, bunların sonradan kazanıldığını iddia eden ampristler için de öğrenme inkâr edilemez bir gerçektir.[242]

Bu kadar büyük bir olayın adını koyduktan sonra sorabiliriz: Peki öğrenme nedir? Konuyla ilgili olan bilim adamları ve düşünürler öğrenme ile ilgili birçok tanım yapmışlardır. Bunların tümünü burada sayıp dökmek mümkün olmadığı gibi gerekli de değildir. Birkaç örneğin bizi aydınlatacağı kanaatindeyiz.

---

238) Rasim Adasal, Medikal Psikoloji, s. 817.

239) Clifford T. Morgan, Psikolojiye Giriş, çev: Hüsnü Arıcı, ve ark. Ankara 1991, s. 76.

240) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 194.

241) Mart, a.g.e., s. 196.

242) M. Şekip Tunç, Psikoloji Dersleri, s. 74.

Öğrenme, "bir uyarıcı sonucunda meydana gelmiş olan davranış ve tepkilerdeki değişikliktir."[243] "Yeni alışkanlıklar elde etmek için herhangi bir durum karşısında tepkilerimizi organize etme sürecidir" veya "Denemelerin sonucu organizmanın, benzer durumda farklı reaksiyon gösterme yeteneğini kazanmasıdır" şeklinde tanımlayanlar da vardır.[244]

Mustafa Şekip Tunç'a göre öğrenme, "Refleks ve içgüdüler dışında türlü temâyül ve ihtiyaçların sevki ile, bilgi kazanmak iktidarında olan canlı varlıkların herşeyden önce muhitlerine intibak etmek zoruyla tecrübe ve bilgiler kazanmak yolundaki faaliyetleri"dir.[245]

"Öğrenme, çok defa yeni alışkanlıklar elde etmeye götüren bir proses olarak düşünülmüştür." diyen *Henry, E. Garrett,* ilâve ediyor: "Öğrenmeyi bu şekilde anlamak doğru görülebilirse de "yeni alışkanlıklar elde etmek için bir vaziyet karşısında tepkilerimizi (responses) organize etme prosesidir" diye tanımlamak daha doğrudur."[246]

Morgan, öğrenmeyi şöyle tanımlıyor: "Öğrenme, tekrar ya da yaşantı sonucu davranışta meydana gelen oldukça devamlı bir değişiklik"tir. Bu tanımda öğrenme olayının üç temel özelliği vurgulanıyor: 1- Öğrenmenin bir değişiklik olması; 2- Bu değişikliğin tekrar ya da yaşantı sonucu meydana gelmesi; 3- Oldukça devamlı bir değişiklik olması.[247]

Diğer bazı öğrenme tanımlarını şu şekilde sıralayabiliriz: "Öğrenme, bilgi kazanma etkinliğidir." "Yeni elde ettiğimiz algılarımızı, eskileriyle birleştirerek kavrama işidir." Öğrenme, "...belli bilgi, beceri ve anlayışlar edinme. Tepki ve davranışlarda her zaman ya da kimi durumlarda yaşantıların oluşturduğu değişme"dir."[248]

Tanımlardan da anlıyoruz ki öğrenme bir değişmeyi beraberinde getiriyor. Bu değişme sadece davranışlarda değil

243) Lûtfi Öztabağ, Psikolojide İlk Adım, İstanbul 1970; s. 118.
244) Adasal, a.g.e., s. 817.
245) M. Şekip Tunç, Psikoloji Dersleri, s. 74.
246) Henry E. Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 101.
247) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 77.
248) N. Kemal Önder, Öğretimde Program, İlke ve Yöntemler, İstanbul 1992, s. 37.

aynı zamanda "düşünme, tahayyül etme gibi zihnî vetirelerde de cereyan etmektedir."[249]

Bir öğrenme olayı, "ezberleme, fikirleri ve münâsebetleri anlama, mesâili halletme, heyecânî ifadeleri kontrol eyleme ve onlara cemiyetçe tasvib olunan bir şekil verme" şeklinde olabileceği gibi "...alâkalar, hâlet-i rûhiyeler ve mefkûreler iktisâb eyleme" şeklinde de tecellî edebilir.[250]

B- ÖĞRENME TÜRLERİ

H. Sorenson üç tür öğrenmeden bahsediyor:

1- *Birincil öğrenme:* Herhangi bir alandaki ana bilgileri öğrenmedir. 2- *İlişik öğrenme:* Ana bilgileri öğrenirken o ara başka başka bilgileri de öğrenme olayıdır. 3- *Türev öğrenme:* Her iki bilgiden sonra bir tavra ulaşmayı ifâde eder.[251] Türevler daha kalıcı, tavırlar davranışlar üzerinde daha etkindir.

Öğrenme faaliyetinin ardından elde edilen ürün "bilgi", *"mânâ"*, *"marifet"* ve *"hâlet-i rûhiye"* olarak tesbit edilmiştir.[252] Şayet "hâlet-i rûhiye"de yoksa buraya bir de imanı eklemek yerinde olur kanaatindeyiz.

İzzettin Alıcıgüzel, öğrenme olayının meyvesi olarak bilgi ve becerinin ardından "değer - takdir duygusu"nu da eklemektedir. Ona göre bireyin bilgi ve beceri sahibi olması yeterli değildir, ona birtakım değerlerin de öğretilmesi gerekir.[253]

C- ÖĞRENME OLAYININ ÖGELERİ

Bir öğrenme olayını tahlil ettiğimiz zaman bazı ögelerin ortaya çıktığını görürüz. *Cronbach,* öğrenme olayında yedi ögenin bulunduğunu tesbit etmiştir. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

---

249) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 197.
250) Mart, a.g.e., s. 197.
251) Herbert Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 266, 267.
252) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 232; J. J. Ryan, a.g.e., s. 76.
253) İzzettin Alıcıgüzel, İlk ve Orta Dereceli Okullarda Öğretim, İstanbul 1979, s. 19.

1- *Durum* : Oğrencinin hayatında karşılaşabileceği eşya ve olayları ifâde eder. Öğrenciye "eğitim programları" olarak sunulur.

2- *Bireysel Özellikler* : Öğrencinin fiziksel, psikomotor, zihinsel, duygusal, cinsel, sosyal ve benzeri özelliklerini ifâde eder. Bu özellikler öğrenme olayını ciddî olarak etkiler.

3- *Amaç* : Öğrenci, neyi, niçin öğrendiğini bilmek durumundadır. Bu amacı farkedememiş öğrenci yaptığı işin bir angarya olduğunu sanarak bir gerilime düşebilir. Bu da öğrenmeyi olumsuz yönde etkiler.

4- *Yorumlama* : Öğrenci, öğrenme durumlarıyla karşı karşıya geldiğinde kendi bireysel özellikleri ölçüsünde o durumları değerlendirir ve yorumlar. Bu değerlendirme ve yorumlama öğrenme olayının göstergesidir. Öğrencinin ilgi, ihtiyaç ve amaçlarına cevap vermeyen, kişisel özelliklerine uymayan durumlar öğrenmeyle sonuçlanmaz. Dolayısiyle de yorumlama gerçekleşmez.

5- *Etkinlik* : Öğrenci kendisine sunulan durumu normal düzeyde algılayabilmişse bu durumu yorumlar, değerlendirir. Bu da davranışlarıyla geriye bildirir (feedback). Bu alış - verişin tekrarlanarak sürmesi, etkinliği oluşturur.

6- *Verim* : Öğrenmeye tâbî tutulan öğrencinin yaptığı davranışların amaçlara uygunluğu, "öğrencinin öğrenmedeki verimini" yansıtır.

7- *Engelleme* : Öğrenme esnasında öğrencinin karşısına çeşitli engeller çıkabilir. Bu engeller öğrencinin kendi biyolojik, psikolojik ve organik yapısından kaynaklanabileceği gibi fizik ve sosyal çevresinden de kaynaklanabilir. Tabiatiyle bunlar da öğrencinin öğrenmesini olumsuz yönde etkiler.[254]

Psikologlar öğrenmeyi çağrışımla açıklamaya çalışmışlardır. Çağrışım kanunları ise: *1- Benzerlik, 2- Karşılık, 3- Uzayda yakınlık, 4- Zamanda yakınlık* olmak üzere dört prensibe bağlanmıştır.[255]

John J. Ryan "öğrenmenin bu yönü gerek bilerek ve isteyerek hatırlama, geçmiş tecrübenin tanınması, gerekse çağrışımlardan ileri gelen alışkanlık ya da kendiliğinden

254) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 39, 40, 41.
255) Adasal, a.g.e., s. 817.

(automatic) hatırlamaya tekabul eder" diyor.(256) *Morgan*'a göre de bir cümle içinde bulunan kelimelerle ilgili ne kadar çok yaşantımız varsa cümleyi öğrenmemiz ve hatırlamamız da o kadar kolaylaşacaktır.(257)

D- ÖĞRENME ŞEKİLLERİ

Öğrenme davranışta meydana gelen bir değişme olarak ele alındığına göre bir tepkiyi ifâde eder. Bir etkiye karşı bir tepki. Genel görüş bu tepkinin üç temel yolla elde edildiği şeklindedir. Başka bir ifâde ile öğrenme şekilleri (durumları, yolları) üçe ayrılır: Şartlanma, deneme-yanılma, sezgi ya da kavrayarak öğrenme.(258)

1- *Şartlanma* : Şartlanma, bireyin bir uyarana karşı daha önce yapmadığı bir tepki formu ile cevap vermesidir. Meselâ zil sesi ikinci uyarandır. Köpeğin bu uyarana karşı gösterdiği tepki tabiî değildir; öğrenilmiş bir tepkidir. Yani daha önceleri zil sesine karşı göstermediği tepkiyi öğrendiği salya ifrazıyla göstermektedir.(259)

2- *Deneme - yanılma* : Bir problemle karşılaşan organizma bu problemi daha önce kazandığı davranış formlarıyla çözemezse denemeye kalkışır. Belli sayıda deneme yanılmadan sonra problemin çözümünde başarılı olur.(260) Bu da bir öğrenmeyi ifâde eder. Burada eğitime daha doğrusu eğitimciye düşen görev deneme devresini azaltmak, öğrenme durumunda olan kimseye faydalanabileceği tepki tarzlarını daha çabuk, daha müessir bir şekilde organize etmesi hususunda yardımcı olmaktır.(261) Deneme-yanılma yoluyla öğrenmede zekânın önemli etkisi vardır. Fareler ve balıklar üzerinde yapılan çalışmalar farelerin kapan tuzağındaki hileyi farketmeleri ile balıkların oltadaki yem tuzağını farketmelerinin aynı sürede olmadığını göstermiştir. Çünkü aralarında zekâ farkı vardır.(262)

256) John J. Ryan, a.g.e., s. 69.
257) Morgan, a.g.e., s. 129. 258) Öztabağ, a.g.e., s. 120.
259) Ömer Mart, a.g.e., s. 199; daha fazla bilgi için bk. Morgan, a.g.e. s. 90 vd.
260) Mart, a.g.e., s. 223.
261) Henry E. Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 105.
262) M. Şekip Tunç, Psikoloji Dersleri, s. 77.

Deneme - yanılma yoluyla öğrenmede tabiatiyle sadece zekânın değil, problemin kendisinden, öğrenciden, o arada kullanılan teknik, metod, araç ve gereçlerden kaynaklanan bir takım faktörlerin de etkisi vardır.

Deneme - yanılma yoluyla öğrenme aynı zamanda yaparak öğrenmeyi de ifâde eder. Böyle bir öğrenme şekli *Comenius, F. Froebel, J. Dewey, G. Kerschensteiner* gibi batının büyük düşünür ve eğitimcileri tarafından ısrarla savunulmuştur.[(263)] *Comenius*'a göre çocuk, bilgilerini çevresinde yaptığı denemeler yoluyla öğrenmektedir.[(264)] Çocuk yuvaları ve ana okullarının kurucusu olan *F. Froebel* de çocukların oyun oynayarak, yaparak, yaşayarak öğrenmelerini önermektedir.[(265)] *J. Dewey*'le okul, çocukları hayata hazırlayan yer olmaktan çıkmış, hayatın kendisi haline gelmiştir.[(266)] Alman eğitimci *G. Kerschensteiner* ise öğrenmenin iş içinde yapılmasını ısrarla savunur. Ona göre, böyle bir öğrenme kısa zamanda unutulmayacak, kalıcı bilgiler sağlayacaktır. Ayrıca bu tür bir öğrenme hem zevkli, hem de öğrencinin kişilik ve karakterini geliştirici bir öğrenmedir.[(267)]

Bir Çin atasözünde şöyle deniyor: "İşitirsem unuturum, görürsem belki hatırlarım, yaparsam öğrenirim."[(268)] Yöntembilimde genel eğilim de yaparak öğrenme istikametindedir.[(269)]

Öğrenmenin, görmeden ve duymadan, sâde takrir yoluyla; görerek ve duyarak; üçüncü olarak da yaparak elde edileceğini ifâde eden *P. Lapic*, en ideal öğrenme yolunun yaparak öğrenme olduğunu vurgulamaktadır.[(270)] *J. Locke* için de durum aynıdır: İnsan, bilgilerini çevresinden tecrübeler yoluyla elde etmektedir.[(271)]

Çatal kaşık tutmaktan, araba, uçuk kullanmaya kadar birçok faaliyetimiz motor öğrenmeyi gerektiriyor. Bunların

263) Bk. İzzettin Alıcıgüzel, İlk ve Orta Dereceli Okullarda Öğretim, s. 22, 23, 24.

264) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 22.

265) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 23.

266) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 25.

267) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 25.

268) Abdullah Özbek, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed, Konya 1988, s. 267.

269) Ryan, a.g.e., s. 75.

270) P. Lapic, "Direkt Metot ve Aktif Metod", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, s. 175.

271) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 22.

en iyi şekilde yapılması hayatî önemi hâizdir. Üstün beceri ler ister. *Morgan*, "bütün bu becerilerde, bireyin davranımlarını hızlı ve doğru olarak yapabilmesi için alıştırma gereklidir"(272) diyor. Yaparak öğrenmede hız ve hatasızlık amaçtır. Öğrenmenin ölçütü de budur.

Yaparak öğrenmenin Kur'ân eğitiminde de önemli bir yeri vardır. İslâm'da nazarî ve amelî olmak üzere iki ayrı eğitim - öğretim anlayışı yoktur. Her konuda olduğu gibi bir konuda da tevhîd esastır. Bir konu ele alınırken hem nazarî (teorik) hem amelî (pratik) olarak ele alınır. İbâdet eğitim ve öğretimi de bunun tipik bir örneğidir. Meselâ bir çocuğu namaz öğretilirken uygulatarak öğretilir. Hz. Muhammed (s.a.) bir gün cemaate namaz kıldırmak üzere minbere çıkar ve cemaat de ona uyarak namazı kılar. Bunun sebebini Rasûlullah şöyle açıklar: *"Ey insanlar, minber üzerinde durup size imamlık yapmamın sebebi şu idi: Bana uymanızı iyice sağlamak ve nasıl namaz kıldığımı öğrenmenizi kolaylaştırmak istedim."*(273) *Yaparak, uygulayarak öğretme* Hz. Muhammed'in üzerinde önemle durduğu bir öğrenme şeklidir.(274) *Ali Medâr*, "... İslâm eğitimindeki en köklü değişme, teori ve pratiğin birleşmesi olduğunu vurgulamamız gerekir" diyor.(275)

Bizzat Kur'ân öğretimi, yaparak öğrenmeye dayanır. Onu bir fem-i muhsinden uygulamalı olarak öğrenmek esastır.

Yaparak öğrenme eşyanın tabiatına da uygun bir öğrenmedir. İnsanın dışında bütün canlılarda gördüğümüz bu öğrenme şeklidir. Bir hayvan, yavrusuna avını yakalamasını, karnını doyurmasını, düşmanlarından kendini korumasını anlatarak değil yaparak öğretir. İnsanlar da hayvanları eğitirken aynı şeyi yaparlar.

Yaparak öğrenmenin başka bir avantajı bütün duyuların faaliyete ortak olmasıdır. Bu ise sağlıklı, verimli, kalıcı bir öğrenme demektir.

---

272) Morgan, a.g.e., s. 89.

273) Buharî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîra b. Birdizbe el-Cu'fî, Câmiu's-Sahîh, Cum'a 26, İstanbul 1401/1981, cz. I, s. 220.

274) Özbek, a.g.e., s. 270; A. Nahlavî, Üsûlü't-terbiye, s. 238 den.

275) Ali Medar, İnsan Eğitiminin Kur'anî Metodu, s. 77.

3- *Sezgi ya da kavrayarak öğrenme* : İnsan için ideal olan en önemli öğrenme şekli budur. Kavranmadan yapılan diğer öğrenme şekillerinin de zaten bir pedagojik değeri yoktur.

Bir kavrama (insight) deneyinde herhangi bir problem sorulur. Görünürde bir gelişme olmaksızın belli bir süre geçer. Daha sonra aniden bir çözümle karşılaşırız.

Bu tür bir öğrenmenin benzer durumlara da büyük çapta genellenme imkânı vardır.(276) Gerek *Morgan*'dan, gerekse diğer psikologlardan öğreniyoruz ki kavrayarak öğrenmede sonucun birden bire elde edilmesi gibi bir sezgi tarafı vardır.(277) Çeşitli durumlar arasında süratli bir bağlantı kurma veya yeni duyusal organizasyonlar meydana getirme şeklinde tecellî eden yeni bir anlama ulaşma ameliyesi kavramayı ifâde ediyor. Kavrayarak öğrenmede geçmiş deney ve tecrübelerimizin önemli etkileri vardır.(278) Onlar sayesinde daha kolay ve daha hızlı öğrenebiliriz.

Netice olarak diyebiliriz ki: Birey bir problemin çözüm şemasını kavradığı, olayı bir bütün halinde idrâk ettiği takdirde kâmil bir öğrenmeden bahsedebiliriz. Bu da değişik durumları bir araya getirmeyi, bunlar arasında bir münâsebet kurmayı ve sonunda da yeni bilgi ve fikirlere ulaşmayı tazammun eder.(279)

Diğer bir öğrenme türü de şuurlu taklid ve örnek almadır. Taklid eden veya örnek alan kişi bir başkasının bir sözünü duyar veya yaptığını görür akabinde onu kopye eder.(280) Daha çok zayıf olan kişi kuvvetli olan kişiyi taklid eder veya örnek alır.

Kur'ân eğitim sisteminde mücerred (soyut) ölçüler yanında bir de o ölçüleri şahsında toplayan muşahhas (somut) model vardır ki bu da peygamberdir. Peygamber, Kur'ân'da, insanlara örnek alınacak *"model insan"* olarak tanıtılmaktadır.(281) Yapılacak en güzel iş bu modeli şuurlu bir şekilde kopye etmektir. Körükörüne bir taklidin öğretici bir yönü yoktur.

---

276) Morgan, a.g.e., s. 102.
277) Öztabağ, a.g.e., s. 132.
278) Öztabağ, a.g.e., s. 132.
279) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 231.
280) Morgan, a.g.e., s. 101, 102.
281) Ahzâb 33/21.

Bir başka öğrenme şekli de *"ezberleme"*dir. Ezberleme anlamadan yapılabileceği gibi anlayarak da yapılabilir. Ezberleme, anlayarak, kavrayarak yapıldığı zaman bir anlam taşır. Aksi halde buna *belleme* denir ki fazla bir kıymeti yoktur. *Mustafa Şekib Tunç*, "Ezberciliğin mahzuru esasında değil, tarzındadır. İyice anlaşılmış terim ve düsturların ezberlenmesinde mahzur yok, fayda vardır ve elzemdir." diyor ve ekliyor: "Edebiyatta güzel şiirlerin ezberlenmesi sadece okunup geçilmesinden çok daha hayırlıdır. Estetik zevki, şiirin güzelliğini çok daha kuvvetle tattırır.[282] Kur'ân için de aynı şeyleri söylemek doğru olur.

E- ÖĞRENME İLKELERİ

Öğrenme psikologlar tarafından bazı ilkelere (prensip, kanun) bağlanmıştır. Bu ilkeler bazılarına göre dört, bazılarına göre de üç tanedir. Adasal, *Medikal Psikoloji* adlı eserinde, "1- Motivasyon (dürtü) veya hazır olma; 2- Çeşitli tepki; 3- Pekiştirme (Rein forsman) yahut etki kanunu; 4- Tekrar yahut egzersiz kanunu" olmak üzere dört ilke veya kanun sayıyor.[283] *Henry E. Garrett*'te de bu sayı ve ilkeler aynı. Bunlardan birincisi ne için öğrenmeye çalıştığımızı, ikincisi doğru tepkiyi nasıl elde ettiğimizi, üçüncüsü ne için uygun tepkiyi seçip tekrarladığımızı, dördüncüsü ise nasıl mahâret kazandığımızı izâh eder.[284]

1911 yılında *Thorndike* tarafından ortaya atılan ve genel kabul gören öğrenme ilkeleri şunlardır:[285]

1- *Hazır oluş ilkesi* : Bireyin yeni bilgi ve beceri öğrenmeye hazır ve istek içinde olması "hazır oluş" ilkesi ile ifâde edilir. Hazır oluş müsbet bir vaziyet alıştır. Bireyde böyle olumlu bir yöneliş bulunmazsa arzu ve istekli bulunduğu duruma göre öğrenme daha az ve cılız olur. Şayet tamamen isteksiz ise hiçbir şey öğrenemez.[286] Yani bireyin bir şey öğre-

---

282) Tunç, Psikoloji Dersleri, s. 73.
283) Adasal, Medikal Psikoloji,i s. 818.
284) Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 103.
285) Öztabağ, a.g.e., s. 142, 143; Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 221, 222.
286) Öztabağ, a.g.e., s. 142; Sorenson, a.g.e., s. 353.

nebilmesi için hem bedenen hem zihnen hazır olması gerekir.

Birey hazır durumda ise hareket etmekten haz duyacağı gibi, hareket etmemekten de elem duyar. Tersine harekete hazır olmayan bir insan ise harekete zorlandığı zaman elem duyacak, yaptığı iş angaryaya dönüşecektir.[287]

Bir insanın öğrenmeye hazır olması öğrenmeyi kolaylaştıracağı gibi öğrenilen materyalin hatırda kalmasını da sağlar. Bu itibarla öğretmenin yapacağı en önemli şey öğrencilerinde herşeyden önce bir hazır oluş hali geliştirmektir.[288] Problem veya proje metodunun kullanılması öğretmene, çocukta ilginin uyanması, zihnî hazır oluşu sağlaması bakımından yardımcı olur. Meselâ bir tarih öğretmeni öğrencilerine "şuraya kadar çalışın" diyeceği yerde işleyeceği konuyla ilgili tarihi yerleri gezdirir, öğrencilerin gördükleriyle okudukları arasında bir bağlantı kurmalarını sağlarsa hazır oluş hâlini daha rahat sağlayabilir.[289]

Şurası unutulmamalıdır ki, her türe özgü hazır oluş hâli vardır. Morgan, "Bir organizmaya ancak genetik donanımının elverdiği davranışları öğretebiliriz. Diğer bir deyişle her organizma türü (bazan da soyu) bazı davranışları yapmak üzere hazırlanmıştır; fakat diğer bazı davranışları yapmaya hazırlıklı değildir. Örneğin bir köpeğe ya da insana uçmayı öğretemeyiz, çünkü her ikisi de uçmak için gerekli yapıya sahip değildir.[290] diyor. Bu, insanlar için de geçerlidir. Bu itibarla öğretmen kime neyi öğretebileceğini ve kimi ne kadar hazırlayabileceğini iyi bilmelidir.

Bize göre öğrenme olayının en temel ilkelerinden biri belki birincisi olan hazır oluş, tek yönlü değildir. Öğrencinin hazır olmasında kendisiyle ilgili yönler olduğu gibi, öğretmeniyle ve o öğretmenin öğreteceği materyalle ilgili yönler de vardır. Buna ilerde yine temas edeceğiz.

2- *Etki ilkesi* : Öğrenme bir etki tepki olayıdır. Uyarıcıya karşı gösterdiğimiz tepkiler haz veya elem doğurabilir. *Thorndike,* birey öğrenmelerinin, memnunluk veren tepkiler yönünde daha çabuk gelişmesi, memnunluk vermeyen tepki-

287) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 223.
288) Herbert Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 353.
289) Sorenson, a.g.e., s. 354.
290) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 79.

leri yönünde ya az gelişmesi veya hiç gelişmemesi olayına "öğrenmenin etki ilkesi" demektir.[291] Demek ki netice itibariyle bizde hoş duygular bırakan öğrenme kuvvet kazanır, aksine haz vermeyen, bizde hoş duygular bırakmayan öğrenme ise zayıflar. Yani bu ilke, öğrenme tecrübemizin sonunda oluşan duygu ile yakından ilgilidir.[292] Gösterdiği tepki bireyi tatmin etmişse tekrar edilir, etmemişse bertaraf edilir.[293] İnsan sonucundan memnun olmadığı bir eylemi isteyerek sürdürmez.

P. T. Young'a göre etki prensibi (ilkesi) görünüş, şiddet ve süre terimleriyle ifâde edilebilir. Birey tepkilerinin memnunluk uyandırıp uyandırmadığını bu esaslarla anlarız.[294] Meselâ: laboratuvarda gözlem altında bulundurduğumuz hayvanın uyarıcıya yaklaşıp yaklaşmadığına bakarız. Hayvan pozitif veya negatif bir görüntü sergileyecektir. Bu "görünüş" hayvan davranışının hangi yönde geliştiğini bize anlatacaktır.[295]

Bir de yaklaşımın şiddeti vardır. Bu şiddet uyarıcıya karşı duyulan sevgi veya ihtiyaçla orantılıdır. Meselâ; besin maddesine yaklaşarak onu elde etmeye çalışan hayvanın yaklışımı olumlu bir yaklaşımdır. Fakat hayvanın bütün besinlere aynı şiddette yaklaştığını söyleyemeyiz. Bu, o hayvanın o besine olan ihtiyâçına ve o ihtiyacın oluşturduğu açlık güdüsünün şiddetine bağlıdır. Bir besine karşı şiddetli bir yönelim gösteren hayvan, diğer besinlere karşı ilgisiz ve uzak durur. Tercihten uzak tutulan bu besinlerin organizma üzerinde şiddet etkileri yoktur.[296]

Süre, bir uyarıcıya karşı organizmanın davranışlarını devam ettirmesi halidir. Meselâ; bir hayvanın şiddeti artan bir acıya karşı ne kadar süre tahammül gösterebileceği ölçülebilir. Buna "etkinin süresi" denir. Genel olarak haz sağlayan uyarıcılara karşı gösterilen davranışlar muhâfaza edilmek istenir.[297]

3- *Alıştırma* (tekrar, egzersiz) *ilkesi* : "Hâfıza-i beşer nisyan ile ma'lûldür" diye bir atasözümüz vardır. Her gün birçok şeyler öğrenir birçok şeyler unuturuz. Fakat unutma-

291) Öztabağ, a.g.e., s. 143.
292) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 355.
293) Ömer Mart, a.g.e., s. 222.
294) Öztabağ, a.g.e., s. 143.
295) Öztabağ, a.g.e., s. 143.
296) Öztabağ, a.g.e., s. 143.
297) Öztabağ, a.g.e, s. 144.

mamız gereken şeyler de vardır ve onları unutmak istemeyiz. İşte bunun bir yolu var: *Tekrar* ve *egzersiz*. Öğrendiğimiz şeyleri kullanarak, tekrar ederek unutmamağa çalışırız. Bilgilerimiz ancak bu sayede kuvvet kazanır, canlı kalır.[298] Kullanılmayan, tekrar edilmeyen bilgiler uzun ömürlü olmaz, unutulur giderler. *Garrett*, "iyi egzersiz yapılmış bir hareket, ekseriya, öğrenenin refleks hareketler kadar güveneceği bir cihaz haline gelir." diyor. Fakat Garrett'e göre tekrarın körükörüne yapılması bir fayda sağlamaz. "Öğrenenin, parça faaliyetler arasındaki münâsebetleri" kavraması ve "onların hedefe doğru teselsülünü" anlaması gerekir.[299] Yine tekrarın yararlı olabilmesi için öğrenme şartlarının yani haz ve elem duygusunun aynı kalması lâzımdır. Yoksa kuru bir tekrar "bir bağın kuvvetlenmesini", "bir tepkinin öğrenilmesini" sağlamaz. Tekrarın öğrenme amacı ile yapılması, dikkat ve gözleme dayanması gerekir.[300]

Ömer Mart, "egzersiz kanunu, tekerrür, ta'lîm, tekrar, isti'mâl ve a'dem-i isti'mâl adları ile de anılır." diyor.[301]

Hazır oluş, etki ve alıştırma ilkeleri birbirinden bağımsız müstakil ilkeler değillerdir. Hepsinin biribirleriyle manâsebetleri vardır.[302]

F- ÖĞRENME STRATEJİLERİ

Zaman insanların en kıymetli sermâyesidir. Çağın farkına varmış, aklını kullanma yeteneğine sahip bütün insanlar zamanın değerini takdir ederler. Zaman her konuda olduğu gibi eğitim - öğretim konusunda da büyük bir önemi hâizdir. Dünyanın uygarlık yarışına girdiği çağımızda eğitimcinin hiç mi hiç kaybedecek zamanı yoktur. Yalnız eğitimci için değil öğrenen için de durum aynıdır.

Kendimize şöyle bir soru sorabiliriz: Ne yapalım, nasıl yapalım da en kısa zamanda, en kolay, en verimli ve kalıcı bir öğrenmeyi sağlayabilelim? Bunun cevabı öğrenme stratejilerini oluşturur. Başka bir deyimle öğrenme şartlarını.

298) Öztabağ, a.g.e., s. 142.
299) Henry E. Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 126, 127.
300) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 221.
301) Mart, a.g.e., s. 221.
302) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 356.

Oğrenmeye olumlu veya olumsuz tesir eden faktörler genel olarak üç bölümde ele alınır: Birinci gruptakiler öğrenenle, ikinci gruptakiler öğrenilen materyalle, üçüncü gruptakiler ise o arada kullanılan öğrenme yöntemleriyle ilgilidir.[303] Bazıları bunu öğrenenle ilgili etkenler, öğrenilenle ilgili etkenler olmak üzere iki grupta ele alır.[304]

1-Öğrenenle ilgili etkenler:

İnsanların çeşitli sebeplerden dolayı farklı özelliklere sahip olduklarını biliyoruz. Bu özellikler bireylerin öğrenmelerini şu veya bu oranda etkiliyor. Tabiatıyle az etkileyenler var, çok etkileyenler var. Morgan, öğrenmeyi önemli ölcüde etkileyen faktörleri dört başlıkta ele alıyor:

1- Zekâ, 2- Yaş, 3- Genel uyarılmışlık hali ve kaygı, 4- Daha önceki öğrenmelerden yapılan aktarmalar (transfer).[305]

1- *Zekâ* : Kısaca yeni durumlara intibak yeteneği olarak tanımlayacağımız zekânın öğrenme olayı üzerindeki etkisi herkesçe bilinir.[306] İlerde zekâ üzerinde ayrıntılı biçimde duracağımız için burada fazla detaya girmeyeceğiz.

2- *Yaş* : Yaşın da öğrenme üzerinde önemli etkisi var şüphesiz. Yapılan araştırmalar öğrenme yeteneğinin 20. yaşa kadar arttığını, 20-30 yaşlarında aynı düzeyde kaldığını bundan sonra da her bir yaş için %1'lik bir kaybın sözkonusu olduğunu göstermiştir.[307]

3- *Genel uyarılmışlık hali* : Öğrenmeyi gerçekleştirmenin şartlarından biri genel uyarılmışlık hâlidir (arousal). Bir organizmanın öğrenebilmesi için genel uyarılmışlık haline gelmesi lazımdır. Burada da ifrat ve tefrit verimli bir öğrenmeyi engeller. Uyku hali gibi çok zayıf bir genel uyarılmışlık öğrenmeyi olumsuz yönde engeller. Uyku hali gibi çok zayıf bir genel uyarılmışlık öğrenmeyi olumsuz yönde etkileyeceği gibi aşırı derecede bir genel uyarılmışlık hali de öğrenmeyi olumsuz yönde etkiler.[308] Meselâ; aşırı kaygı (anxiety) veya

303) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 113.
304) Adasal, Medikal Psikoloji, s. 822.
305) Morgan, a.g.e., s. 113.
306) Adasal, a.g.e., s. 823.
307) Ömer Mart, a.g.e., s. 253.
308) Morgan, a.g.e., s. 78.

şiddetli heyecan halleri öğrenmeyi negatif yönde etkileyici hallerdir. Morgan, genel uyarılmışlık hali ile öğrenme arasındaki bağlantıyı tersine U biçiminde bir eğriyle açıklıyor.(309)

Öğrenme olayında sadece genel uyarılmışlık hali de yetmez; güdülenmiş olmak da gerekir. Yine Morgan, genel uyarılmışlık haliyle güdü arasında dairesel bir bağlantı kurmaktadır. Ona göre "Genel uyarılmışlık halinde olan bir denek, ses, koku, çevresindeki yeni nesneler gibi dış uyarıcılarla kolayca güdülenir. Bu uyarıcılar denekte merâka ve açımlayıcı davranımlara (exploratory responses) yol açar."(310) Genel uyarılmışlık hali açlık, susuzluk ve benzeri içsel güdülerle de sağlanabilir.

Madem ki güdülenmiş olmanın öğrenmede önemli etkisi vardır, o halde güdü ve güdülenmeyi biraz açmamızda yarar vardır.

Motiv - güdü - dürtü - itilim :

Bireyde bir harekete sebep olacak derecede kuvvetli olan her uyaran bir dürtüdür.(311) "Öğrenmeyi teşvik eden, mümkün kılan koşullara öğrenme motivasyonu"(312) Bir canlıyı bir öğrenmeye sevk edebilmek için ona mutlaka o öğrenmeyle ilgili bir ödülün verilmesi, şayet o canlı cezâlı bir durumda ise ondan kurtarılması gerekmektedir. Aksi halde bir öğrenmeden bahsedemeyiz.

Adasal, "Dürtünün harekete geçirme derecesi kuvvetine olduğu kadar öğrenenin yaşına, cinsine, zekâsına, ilgilerine, benliğini teşkil eden vasıflarına ve içindeki bulunduğu psişik duruma bağlıdır."(313) diyor.

İtilim, öğrenme faaliyetinin başta gelen ögesidir. Yeterli bir itilim bir öğrenme faaliyetini başlatmakla kalmaz, aynı zamanda onu yönetir ve devamını sağlar.(314) Yeterince itilim (motiv) olmadan ne bir öğrenme, ne bir düzenli düşünme ve ne de çaba ve ilgi gibi başarı için gerekli şartları hazırlamak mümkün değildir.

309) Morgan, a.g.e., s. 78.
310) Morgan, a.g.e., s. 78.
311) Adasal, a.g.e., s. 818.
312) Öztabağ, a.g.e., s. 135.
313) Adasal, Medikal Psikoloji, s. 818.

Öğrenme faaliyetini başlatan itilimler genel olarak iki bölümde incelenir: İçten gelen itilimler, dıştan gelen itilimler. *İçten gelen itilim* için Ryan şunları söylüyor: "İtilimin bu en etkin şekli öğrenilecek konuyu öğrenci için ilginç ve anlamlı kılmakla sağlanır. Öğrenme mükâfatını birlikte getirir. İlgi faaliyetin kendi içindedir ve öğrenciyi işine, çalışmasına bağlar."[315]

İçten gelen itilim ideal bir itilim şekli olmasına rağmen bazan öğrenmenin onsuz da yürütülmesi gerekebilir. Birey zihince olgunlaşmamış olabilir veya elde ettiği sonuçlara ve ideallere karşı duyarlı olmayabilir. İşte bunlar içten gelecek olan itilimin önünde bir engel teşkil edebilir.

Şöhret arzusu, alkışlanma isteği, ihtiras, gurur ve benzeri toplumsal güdüler öğrenmeyi sağlayacak ve faaliyeti kendi yönetiminde devam ettirecek birinci dereceden güdülerdir.[316]

Psikoloji insanda hükmetme, imrenme, toplumca beğenilme arzusu, rakâbet, kıskanma, tecessüs gibi dıştan gelen güdülerin varlığını her zaman kabul etmiştir.[317]

İtilimleri belli bir sayıya inhisâr ettirmek mümkün görünmese bile bazı eğitimci ve ruhbilimciler birtakım sıralamalar yapmışlardır. *Ryan* bunlardan biridir. Ona göre *dıştan gelen itilim* biçimleri şu şekilde özetlenebilir: 1- Övgü ve yergi, 2- Rekabet, 3- Cezâ ve ödül, 4- İlerleyişin bilinmesi (sonuç hakkında bilgi), 5- Diğer itilim kaynakları.[318]

1- Övgü ve yergi : Övgü ve yergi öğrenme faaliyetinin başarıyla sonuçlanmasında en etkili güdülerdendir. Bazı araştırmalar, denenmiş dürtüler içinde en etkilisinin övgü olduğunu göstermiştir.[319] Yine yapılan araştırmalar övgünün, yermek ve kötülemekten daha da etkin olduğunu ortaya koymuştur.[320]

314) John J. Ryan, a.g.e., s. 79.
315) Ryan, a.g.e., s. 79.
316) Adasal, a.g.e., s. 818.
317) Ryan, a.g.e., s. 80.
318) Ryan, a.g.e., s. 80, 81, 82.
319) Ryan, a.g.e., s. 80.
320) Öztabağ, a.g.e., s. 136.

Rastgele insanın "aferin" demesi bireyi etkiler mi? Buna verilecek cevap olumsuzdur. Çünkü övgü ve yergi öğrencinin saygı duyduğu, değer verdiği kimselerden geldiği zaman bir anlam taşır, yani öğrenciyi motive eder.(321) Övgünün, çözümü istenen problemin zorluğu veya kolaylığı ile orantılı olması gerekir. Çok güç bir problemin çözülmesi neticesinde öğrenciye küçük bir sözlü takdir ifadesi öğrencinin düş kırıklığına uğramasına sebep olabilir; aynı tip öğrenme olayları ile tekrar karşılaştığında motiv yetersiz kalabilir. Küçük bir başarı için öğrenciyi ödüllendirerek göklere çıkarmak da onda bir ilgisizliğe sebep olabilir.(322)

Övülmeye alışan bir öğrenci bu motive şartlanabilir. Her zaman övülmeyi bekler. Bunu bulamadığı zaman ise doping sonrası bir duruma düşer.

Yergi de övgü kadar olmasa bile önemli bir motivdir. Başkaları tarafından yerilmeyen, sorgulanmayan bir insanın -hele vicdanî duyguları da körelmişse- her yaptığının veya yapamadığının yanına kalacağı inancı gibi bir çıkmazla karşılaşması kaçınılmazdır. İnsanlara sorumluluğu biraz da çevreleri yükler. Yalnız hemen söyleyelim ki, burda da her türlü aşırılıktan uzak durmak gerekir. Aşırılığa kaçan yermeler, çocukta kendine güvensizliğe, ümitsizliğe, pısırıklığa, problemlerin tekrarı anında paniğe yol açar. Kur'ân eğitim sistemi böyle bir çıkmazı asla kabul etmez. O sorgular ama itmez, azarlar, ama ümitsizliğe sevketmez. İnsanlarda[illegible] lah'ın rahmetinden ümit kesmemelerini(323) ister. Mevlâna "gel!" derken ona tercüman olur.

2 - R e k â b e t : Rekâbet birden fazla insan arasındaki bir yarışı ifâde eder. İnsanlarda yarışma ve kazanma temâyülü her zaman var olagelmiştir. Eğitimci bu temâyülden yararlanabilir. Çünkü öğrenmede önemli bir motivasyondur.(324) Birey başkaları ile rekâbete girişebileceği gibi kendi kendiyle de rekâbete girişebilir.

Başkalarıyla rekâbet insanı kamçılar ama denetimi gerekir. Çünkü başkalarıyla rekâbet içinde olan bir insanda kıskançlık, kırgınlık gibi istenmeyen duygular ortaya çıkabilir. Öğrencilik hayatımızda bizimle rekâbete girişen bir ar-

321) Ryan, a.g.e., s. 80.
322) Öztabağ, a.g.e., 135.
323) Zümer 39/53.
324) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 398.

kadaşımızın bir yazılı imtihan esnasında "arkadaşlar kopye çekiyor" diye bizi öğretmenimize şikayetini hiç unutmam. Halbuki hiç öyle bir davranışımız olmamıştı. Öğretmenliğim esnasında da arkadaşlarıyla rekâbete girdiği için onlardan gizli ders çalışan, onlardan az not almamak için kopyeye teşebbüs eden öğrencileri hatırlarım.

Rekâbet kontrol edilmediği zaman kişilik çöküntülerine, sinir yıpranmalarına da sebep olabilir. Bu yüzden bazı ruhbilimciler rekâbetin bir öğrenme motivasyonu olarak devamlı kullanılmasını sakıncalı bulmuşlardır.[325]

Ryan, "Kendi kendiyle rekâbet, ya da kişinin geçmişteki durumu ile rekâbeti en değerli olan rekâbet şeklidir."[326] diyor. *"Bir günü diğer günüyle eşit olan ziyandadır"*[327] diyen Hz. Muhammed belki bu gerçeğe işaret ediyordu.

Kur'ân-ı Kerîm de rekâbeti bir motiv olarak kullanır. Örnek: *"Herkesin yöneldiği bir yön vardır. Hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Nerede olursanız olun Allah sizi bir araya toplar. Allah, şüphesiz herşeye kâdirdir."*[328] Kur'ân, rekâbeti hayırlı yolda kullanır. Orada yarışı kazananları takdir ve teşvik eder. Tevbe Sûresi'nin 100. âyetinde şöyle buyurulmaktadır: *"İyilik yarışında önceliği kazanan Muhacirler ve Ensar ile, onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnud olmuştur. Onlar da Allah'dan hoşnuddurlar. Allah, onlara, içinde temelli ve ebedî kalacakları, içlerinden ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. İşte büyük kurtuluş budur."* Bir başka yerde konuya şöyle yaklaşılır: *"Rablerine eş koşmayanlar, Rablerine dönecekleri için kalbleri ürpererek vermeleri gerekeni verenler, işte onlar iyi işlerde yarış ederler, o uğurda ileri geçerler."*[329]

Âyetlerde de görüldüğü gibi rekâbet bazı güzel davranışlarla bağlantı kurularak övülmektedir. Şu âyetler iyilikte rekâbetin sonucunu vâzıh bir şekilde bildirmektedir: *"İyilik işlemekte önde olanlar, karşılıklarını almakta da önde olanlardır. Naîm cennetlerinde Allah'a en çok yaklaştırılmış olanlar işte bunlardır."*[330] Yarışı kazananlar için verilecek

325) Lûtfi Öztabağ, Psikolojide İlk Adım, s. 136; Sorenson, a.g.e., s. 398.
326) John J. Ryan, a.g.e., s. 80, 81; Garrett, a.g.e., s. 125.
327) İsmail b. Muhammed el-'Aclûnî, a.g.e., c. II, s. 233.
328) Bakara 2/148.
329) Mü'minun 23/57-61.
330) Vâkıa 56/10, 11, 12.

ödüller devam eden âyetlerde tâdât edilmektedir. Fakat insanlar için, daha doğrusu burada yarışı kazanan insanlar için Allah'a yakın olmanın ne demek olduğu izahtan vârestedir. Biliyoruz ki motivin şiddeti ile ödülün değeri arasında kesin bir bağlantı vardır. Bu itibarla insanlar, Allah'a yakın olmak gibi çok değerli bir ödülle motive edilmektedir.

İyi davranışlarda rekābeti teşvik ve tebrik eden, ödüllendiren Kur'ân, kötü davranışlarla ilgili rekābeti yermekte, tevbih ve takbih etmektedir. Allah (c.c.), elçisi Hz. Muhammed'e hitaben buyuruyor ki: "*Ey Muhammed, küfürde yarışanlar seni üzmesin, şüphesiz onlar, Allah'a bir zarar veremezler, Allah, âhirette onlara bir pay vermemek istiyor. Onlara büyük azâb vardır.*"(331)

3 - C e z â v e Ö d ü l : İnsanların fıtratlarında, kazanmak, kaybetmemek, rahat ve huzur içinde olmak, halinden memnun, geleceğinden endişesiz yaşamak gibi birtakım eğilimler vardır. Hayat boyu bunları elde etmek, elde ettiklerini kaybetmemek için çırpınır dururlar. Cezâ ve ödül onların bu arzularını etkileyen iki önemli motivdir. C e z â, huzur ve rahatlarını yok ederken, ödül ise onları mutlu ve bahtiyar kılmaktadır. Bu itibarla birinden kaçarken öbürüne koşarlar. Yani ikisinin de yaptırım gücü vardır. Ne var ki bunların etki güçleri biribirinden farklıdır. Meselâ; ödüllendirmenin cezâlandırmaya oranla daha etkili olduğu görülmüştür. Şayet cezâ istenmeyen tepkileri engelliyor veya zayıflatıyorsa o zaman etki gücüne sahip demektir.(332)

C e z â veya ödülden pedagojik sonuçlar alabilmek için bazı kurallara uymak zorunluluğu vardır. Bunların başlıcaları şu şekilde sıralanabilir:

1 - Cezâ (özellikle fizik cezâ) en son baş vurulacak bir yol olmalıdır.(333)

2 - Suçsuz cezâ olmaz.

3 - Cezâ bir suça karşı verilecekse o suçtan caydırıcı olmalıdır.

---

331) Âl-i İmrân 3/176. Diğer bazı örnekleri için bk. Mâide 5/51; Mâide 5/62; Enbiyâ 21/90; Mü'minun 23/61; Hadîd 57/21; Mâide 5/48.

332) Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 125.

333) Mustafa Öcal, Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar, Ankara 1990, s. 192.

4 - Cezâda adâlet esastır. Ne amacı aşmalı, ne de suça devamı sağlayacak derecede az olmalıdır. Suç işleyen herkese uygulanmalıdır.(334)

5 - Cezâ insanın bireysel ve sosyal durumuna uygun olmalıdır. Bazı kimselerin gözüne bakmak yeterli bir cezâ tesiri bırakırken duyarsız insanlara fizik cezânın bile etkisiz kaldığını söylemek mümkündür. Bu itibarla cezâ verilecek kimsenin çok iyi tanınması gerekir. Bazı öğrenciler vardır ki öğretmeni yüzüne baktığı zaman kızarır. Böyle bir öğrenci için hiddet ve şiddete baş vurmak fevkalâde yanlış olur. Atalarımız "Anlayana sivri sinek saz, anlamayana davul zurna az" derken insanların bireysel farklılıklarına ve bunlara karşı takınılacak tavra dikkat çekmişlerdir. Yine buradan hareketle diyeceğiz ki:

6 - Cezâ verirken yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, ailevî durum dikkate alınmalıdır.

7 - Sağlıksız insanlara cezâ vermek hem verenin, hem alanın başına felâketler açabilir. Böyle talihsiz durumlara düşen meslektaşlar biliriz.

8 - Cezâ verilecek kimse bir zarara sebep olmuşsa tazmin yoluna gidilmelidir.

9 - Cezâ veren kimse bunu istemeyerek vermeli ve bu halini cezâ verdiği kimseye hissettirmelidir. Mahkemelerimizde ağır cezâ vermek durumunda kalan bir hâkimin kalemini kırma geleneği sanırım bu psikolojiyi yansıtmaktadır.

10 - Eğitim - öğretim faaliyetlerinde cezâ çok ağırsa, sebebi belirgin değilse, doğruluğu kabul görmemişse çocukta cezâ verene, kuruma ve öğrenim biçimine karşı bir küskünlük ve oradan kaçınma isteği doğabilir.(335) Bir okul, öğretmen fobisi zuhûr edebilir.

11 - Garrett, cezânın, yanlış hareketin hemen ardından verilmesi gereğini vurguluyor. Cezâda adâleti savunuyor.(336)

12 - Cezânın herkesin huzurunda alenen veya kimsenin görmediği kapalı bir yerde verilmesi meselesi cezâ alan kim-

334) M. Faruk Bayraktar, İslâm Eğitiminde Öğretmen - Öğrenci Münâsebetleri, İstanbul 1984, s. 256.

335) Ryan, a.g.e., s. 81; M. Faruk Bayraktar, a.g.e., s. 258.

336) Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 125. Aksini savunanlar da var. Bk. M. Faruk Bayraktar, a.g.e., s. 258.

seyle onu gören kimselerde bırakacağı izlenim açısından değerlendirilmelidir. Hangisinde daha terbiyevî sonuçlar alacaksak onu tercih etmeliyiz.

Ö d ü l için de şunları söyleyebiliriz:

1 - Ödül de davranışı tahrik eden bir faktördür.(337)

2 - Öğrencinin başarılı olabilmesi için sadece maddî ödül yetmez. Bunu mânevî ödülle takviye etmek gerekir.(338) Bu da ödül alanın kişiliği ve ihtiyaçlarıyle ilgilidir. Bazı insanları maddî ödüller, bazılarını manevî ödüller, bazılarını da hem maddî hem manevî ödüller motive edebilir.

3 - Öğrenci kendi adına ödül alacak biçimde güdülendirildiği zaman elde ettiği sonuç en yüksek, grup adına çalıştığı zaman daha düşük, motifsiz çalışmaya oranla grup adına çalışmada daha başarılı görülmüştür.(339)

4 - Ödül ya bir başarının karşılığı veya başarıya götüren bir motivdir. Bunda da ölçünün kaçırılmaması gerekir. Yani ödül başarıya denk ve ölçülü olmalıdır. Ödül ihtiyaca cevap verdiği ölçüde insanı motive eder, aksi halde etmez.(340)

5 - Ödül, öğrenciyi şımartmamalı, onda bencil, kendini diğer arkadaşlarından üstün gören duygular uyandırmamalıdır. Okullarımız başarılı öğrencileri ödüllendireyim derken bir yığın ukalâ üretme durumuna düşmemelidir. Bazı karakterler alkışı, takdiri ve ödülü hazmedemeyebilir. Bu durumdaki insanları ödüllendiren okul ve öğretmenler ödül verdikleri kimsede kötü duyguların oluşmaması için gerekli eğitimi vermelidirler. Aksi halde kendilerini de eğitmeye kalkan bir ukalâ ile karşı karşıya gelirler.. Öğretmenlik hayatımda öğretmenleri ve çevresi tarafından "dâhî" unvanı verilmiş nice anormaller gördüm. Bu ünvanı alan zavallı çocuklar kendilerine göre bir "dâhî" tipi çiziyor, onun gibi yürüyor, onun gibi konuşuyor, onun gibi giyiniyor, hülasâ onun gibi yaşıyorlar. Bir türlü tabiî ve gerçekçi olamıyorlar.

6 - Bir öğrenciyi ödüllendirirken diğer öğrencilerin hased ve kıskançlık duyguları kamçılanmamalıdır.(341) Aksi halde hem ödül alan öğrenciye, hem ödül veren öğretmen ve okula karşı olumsuz bir tavır oluşur. Ayrıca ödül alamayan

337) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 218.
338) Sorenson, a.g.e., 383; Mustafa Öcal, a.g.e., s. 191.
339) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 380.
340) Öztabağ, a.g.e., s. 135.
341) Mustafa Öcal, a.g.e., s. 135.

öğrencinin kişiliğinde birtakım çatlamalar meydana gelebilir. Bu itibarla okul ve öğretmenler ödül verirlerken de tedbirli olmalıdırlar.

Cezâ ve ödül, eşyanın tabiatına uygun bir gerçek olmakla birlikte en ideal motivler de değildir. En ideal motiv eylemin ve kişinin içinden zuhur eden motivdir. Bir eylemi bir ödüle şartlanarak yapan bir insanın samimiyeti tartışılabilir. Bundan dolayı her iki motiv de eğitimciler tarafından tartışılmıştır.[342]

Uhud Savaşı'nda gerek münâfıkların ve gerekse müslümanların davranışlarında konumuza ışık tutan çarpıcı örnekler vardır. Orada ganîmete ulaşmaya karşı Bedir'de olduğu gibi şehâdete ulaşma galip gelseydi belki de savaş kaybedilmeyecekti. Halbuki öyle olmamış, müslümanların bir kısmı ganîmete teslim olmuştur.[343]

Firavun'un sihirbazları da bu konuda enteresan bir örnek teşkil eder. *Hz. Musa'*ya karşı mahâretlerini gösterecek olan sihirbazlar "Gâlip gelirsek bize muhakkak ödül var değil mi?" diyerek Firavun'a karşı zamirlerini ortaya koydular. Tabiî sonunda onu yalnız bırakarak Hz. Musa tarafına geçtiler.[344] Bu, şunu gösteriyor: Bir şahıs veya bir olaya benimsemeden, sırf çıkar kaygısıyla angaje olan insanlar güvenilir değillerdir. Onları bu angajmana iten ödül de ideal bir motiv değildir. *Yunus* diyor ki:

Cennet cennet dedikleri
Birkaç evle birkaç hûrî
İsteyene vergil anı
Bana seni gerek seni.[345]

İbrahim Tennûrî Hazretleri de Allah'a karşı duygularını şu mısralarla açıklıyor:

Hoştur bana senden gelen
Ya gonca gül yahut diken
Ya hil'at u yahut kefen
Lütfun da hoş kahrın da hoş.[346]

342) Öcal, a.g.e., s. 190, 191; Ryan, a.g.e., s. 81.
343) Bk. Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. 1, s. 290-310.
344) A'râf 7/113.
345) Mustafa Tatçı, Yunus Emre Divanı, c. II, Ankara 1990, s. 384.
346) Vasfi Mahir Kocatürk, Tekke Şiiri Antolojisi, Ankara 1968, s. 115.

Bu iki Islâm büyüğünde de gördüğümüz şey, onların Allah'a bağlılıkları hiçbir çıkar hesabına dayanmıyor, içlerinden gelen samimî duygulara, kendi içlerinde alevlenen ilâhî aşka dayanıyor.

Şöyle bir soru sorulabilir: Mâdem ki cezâ ve ödül ideal bir motiv değildir, o halde neden Kur'ân iki de bir cennet ve cehennemden bahsediyor? Kur'ân abesle mi iştigal ediyor? Hâşâ!... Kur'ân abesle iştigal etmiyor. Kur'ân insan gerçeğinden hareket ediyor. Kur'ân'ı indiren veya gönderen biliyor ki insanların fıtratları farklıdır. Dolayısıyla algılamaları da motivasyonları da farklı olacaktır. Öyle insanlar vardır ki, ödül, cezâ ve benzeri motivlerle harekete geçmez; inad ederler. Öyle insanlar vardır ki, bu tür motivler sayesinde harekete geçerler. Bir kısım insanlar da vardır ki bunlar hem içten gelen bir motivle benimser, hem de dıştan gelen bu tür motivlerin etkisi altında kalırlar. Öyle insanlar da vardır ki, içten gelen güçlü bir motivle hareket eder, dıştan gelecek bir ödül veya cezâya itibar etmezler. Kur'ân bütün bu gerçekler ışığında eğitim verir. Her insan Kur'ân'da kendi mizacının yaklaşımını bulur. Bizim söylemek istediğimiz, en ideal motiv, hiçbir çıkar hesabına dayanmayan, ivazsız garazsız bir benimsemedir. Bu sonuca ulaşamayan insanlar için tabiatiyle en ideal yol cennet, cehennem ve benzeri motivleri kullanmaktır. Sonuç olarak bu konuyu şöyle bağlayabiliriz: İnsanların kendi gerçeklerine uygun olan yaklaşım, en ideal yaklaşımdır. Kur'ân bunu yapmaktadır.

Yukarda da kaydettiğimiz gibi Kur'ân, cezâ ve ödülü bir motiv olarak kullanmaktadır. Kur'ân'da 147 defa *cennet,* 2 defa *firdevs,* 6 defa *huld,* 11 defa *adn,* 77 defa *cehennem,* 26 defa *cahîm,* 145 defa *nâr* kelimeleri kullanılmıştır.[347]

Kur'ân-ı Kerîm'in konuya yaklaşımını şu şekilde sıralayabiliriz:

1 - *İlâhî adâlet mûcibince herkes yaptığının karşılığını görür.* Örnek: "*Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür.*"[348] "*İnkâr edenler... onlar için şiddetli bir azab vardır. İman edip amel-i sâlih işleyenler... onlar için de mağfiret ve büyük bir mükâfât vardır.*"[349]

347) Muhammed Fuâd, el-Mu'cem, a.g.e., md.ler.
348) Zilzâl 99/7, 8.
349) Fâtır 35/7.

2 - *Cezâ ve ödül konusunda kulun lehine bir durum vardır:* Tevbe eden, af dileyenler için bağışlanma, suç işleyenlerin cezâ olarak suça denk bir cezâ ile karşılanmalarına rağmen, iyilik yapanların daha fazlasıyla ödüllendirilmesi gibi. Örnek: *"Ey inananlar, yürekten tevbe ederek Allah'a dönün ki, Rabbiniz kötülüklerinizi örtsün, sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere koysun....."*(350) *"Her kim iyilikle gelirse ona, ondan daha hayırlısı vradır. Kim de kötülükle gelirse ancak yaptıkları ile cezâlandırılırlar."*(351) *"Sen af yolunu tut, bağışla, uygun olanı emret, bilgisizlere aldırış etme."*(352) *"Kim ortaya bir iyilik koyarsa ona on katı verilir; ortaya bir kötülük koyan ise ancak misliyle cezâlandırılır. Onlara haksızlık yapılmaz."*(353)

Bu âyetlerden de anlıyoruz ki Allah'ın amacı kullarını cezâlandırmak değildir. O istiyor ki insanlar isteklerini yerine getirsinler, hata yapanlar tevbe edip af dilesinler, Allah da onları bağışlasın.

3 - *Adâlet esastır; hiç kimseye zulmedilmez.* Hiç kimseye işlemediği bir suçtan dolayı cezâ verilmez. Hiç kimsenin suçunun cezâsını başkası çekmez. Örnek: *"Allah, şüphesiz zerre kadar haksızlık yapmaz. Zerre kadar iyilik olsa onu kat kat artırır ve yapana büyük ecir verir."*(354) *"Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana ne kötülük dokunursa kendindendir......"*(355) *"Günahkâr kimse diğerinin günahını çekmez. Günah yükü ağır olan kimse, onun taşınmasını istese, yakını olsa bile, yükünden bir şey taşınmaz...."*(356)

4 - *Kur'ân'da genel eğilim cezânın hemen verilmemesidir.* Örnek: *"Ey Muhammed, sen inkârcılara mehil ver; onlara mukâbeleyi biraz geri bırak."*(357) Zaten bunun aksi olsaydı Kur'ân çizgisinin dışına çıkan bütün insanların âcilen cezâlandırılması gerekirdi.

5 - *İlâhî adâlet için her eylemin bir şâhidi vardır.* *"Her ümmete bir şâhid getirdiğimiz ve ey Muhammed, seni de bunlara şâhid getirdiğimiz vakit durumları nasıl olacak?"*(358) *"Yeryüzü Rabbinin nûruyla aydınlaır, kitap açılır,*

350) Tahrîm 66/8.
351) Kasas 28/84.
352) A'râf 7/199.
353) En'âm 6/160.
354) Nisâ 4/40.
355) Nisâ 4/79.
356) Fâtır 35/18.
357) Târık 86/17.
358) Nisâ 4/41.

peygamberler ve şâhidler getirilir ve onlara haksızlık yapılmadan, aralarında adâletle hüküm verilir."[359]

6 - *Cezâ veya ödül dünyada da âhirette de uygulanabilir.* Örnek: *"Kadın, erkek, inanmış olarak kim iyi iş işlerse, ona hoş bir hayat yaşatacağız. Ecirlerini yaptıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz."*[360] Âyetin yorumunda *Mevdûdî,* "Bu âyet, âdil, doğru ve şerefli bir tutum içinde olanların âhirette kazançlı çıkmalarına rağmen bu dünyada daima kaybedeceği gibi yanlış bir fikre kapılan mü'minlerin ve kâfirlerin bu düşüncesinin doğru olmadığını ortaya koymaktadır."[361] diyor. Başka bir âyette şöyle buyurulmaktadır: *"Benim kitabımdan yüz çeviren bilsin ki, onun dar bir geçimi olur ve kıyamet günü de onu kör olarak haşrederiz. O zaman "Rabbim, beni niçin kör olarak haşrettin, oysa ben gören bir kimseydim" der. Allah, "Böyledir, âyetlerimiz sana gelmişti de sen onları unutmuştun. Bugün de öylece unutulursun" der. İşte haddi aşanları, Rabbinin âyetlerine inanmayanları böylece cezalandıracağız. Hem, âhiretin azabı bu dünya azabından daha şiddetli ve daha devamlıdır."*[362]

Daha önceki âyette dünyadaki ödüle işaret edilirken bu âyette hem dünyada hem âhirette verilecek cezâ vurgulanmaktadır.

7 - *Verilen cezâ veya ödülün gerekçesi belirtilir.* Örnek: *"Rablerini inkâr edenler için cehennem azabı vardır. O, ne fena dönüş yeridir."*[363] *"Âyetlerimizi yalanlayanlara ve onlara inanmayı kibirlerine yediremeyenlere gelince, böyleleri cehennemliktirler. Orada ebedî kalacaklardır."*[364] Bu âyetlerde gerekçe Allah'ı inkâr, âyetleri yalanlamak şeklinde belirtilmiştir. Şu âyetlerde de gerekçe, *"Allah'a itâatsizlik"* olarak ifâde edilmektedir: *"Şu muhakkak ki, Allah, kâfirleri lânetlemiş ve onlara çılgın bir ateş hazırlamıştır. Onlar orada ebedî kalırlar ve orada ne bir velî bulurlar, ne de yardımcı. O gün yüzleri ateşte çevrilirken "Ah ne olurdu bizler Allâh'a itaat etseydik!" derler."*[365]

---

359) Zümer 39/69.
360) Nahl 16/97.
361) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. III, s. 58.
362) Tâhâ 20/124, 125, 126, 127.
363) Mülk 67/6.
364) A'râf 7/36.
365) Ahzâb 33/64, 65, 66.

Allah'tan korkanlar için ödül: *"Rabbinin makamından korkan kimseye iki cennet vardır."*[366] Bir başka örnek: *"İşte onlara ben sabretmelerine karşılık bugün bu mükafâtı verdim. Murada erenler gerçekten onlardır."*[367] Burada da sabır ödülün gerekçesi. Şimdi dikkatimiz inanmaya, güzel davranışlara (amel-i salih) sabra ve Allah'a tevekküle çekilmektedir: *"İman edip de amel-i salih işleyenleri, elbette onları cennette altından ırmaklar akan köşklere yerleştireceğiz. Onlar orada ebedî kalacaklardır.* (Böyle) *amel edenlerin mükâfâtı ne güzeldir. Ki onlar, sabredip yalnız Rablerine tevekkül edenlerdir."*[368] *"Onlar, namazı kılan, zekâtı veren ve âhirete kesin olarak inananlardır. İşte onlar, Rablerinden bir hidâyet üzeredirler. Kurtulanlar da işte onlardır."*[369] Namaz kılmak, zekât vermek, âhirete inanmak... Ebedî kurtuluşun gerekçelerinden birkaçı.

Gerekçelerin belirtilmesi, esas problemi göstermesi, dikkatin orada yoğunlaşması bakımından hayli önemlidir.

Kur'ân'da cezâ ve ödülle ilgili ilkelerin daha da çoğaltılması mümkündür. Fakat konumuzu taşırmamak için daha fazla detaya girmiyoruz.

4- İlerleyişin bilinmesi: Sonuç hakkında bilgi, öğrenmeyi önemli ölçüde etkiler.[370]

Öğrenme faaliyetinde bir *geriye bildirme* (feedback) *olayı* vardır. Öğrenci bu yolla başarı veya başarısızlığını öğrenir. Şayet başarılı olduğunu öğrenirse bu onun için daha çok başarma sebebi olur. Çünkü öğrenme faaliyetinde başarı derecesini bilmek, öğrenmeyi daha bir motive eder.[371] Belli bir konuda başarı elde eden öğrencinin o konuya karşı ilgi ve hevesi de artar. Bu da öğrencinin yeteneklerinin artması demektir. *Sorenson,* "İlgi ve bir işe düşkünlük o alanda kazanılan yeteneğin türevleridir." diyor. "Başarı kadar başarı doğuran hiçbir şey yoktur."[372] sözünü tekrar ediyor.

---

366) Rahmân 55/46.
367) Mü'minûn 23/111.
368) Ankebut 29/58, 59.
369) Lokman 31/4, 5.
370) Rasim Adasal, Medikal Psikoloji, s. 822; Morgan, a.g.e., s. 121.
371) Öztabağ, a.g.e., s. 136.
372) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 391.

Başarının bilinmesi bir güdüyü güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda devamını da sağlar.[373]

Öğrenme faaliyeti başarısızlıkla sonuçlanmış, öğrenci bunu da öğrenmişse başarısızlık sebebini, nerelerde hata yaptığını da bilecektir. Bu nedenle bir daha o hatalara düşmez ve daha kolay öğrenir.

Neyi ne kadar başardığını bilmeyen bir öğrenci genellikle yavaş öğrenir veya öğrenemez.[374]

Eskiden okullarımızda yapılan klâsik yazılı imtihan ve ödevlerin bu açıdan büyük faydası vardı. Öğretmen, öğrencinin yazılı kağıdını veya ödevini okur, yaptığı hataları renkli kalemle işaretler, bu kağıtları sınıfta öğrenciye dağıtır, onların hata ve sevaplarını görmelerini sağlardı. Bu usûlün büyük faydaları vardı. Öğrenci hem öğrenmesi gereken konuyu, hem de maksadını ifâde etmeyi öğrenirdi. Hatalarını gören öğrenci, öğretmeninin haksızlık ettiği inancına kapılmazdı. Ayrıca güzel ve okunaklı yazmayı, imlâ kurallarına uymayı öğrenirdi. Bu âdet son zamanlarda ya azaldı ya da yok oldu. Test tekniği ile yapılan sınavlar da şüphesiz öğrenciye geri bildirim açısından faydalı olabilir ama öbürünün yanında bu fayda cılız kalır sanırım. Bu olumsuz gelişme, liseyi bitiren bir öğrencinin dilekçesini başkalarına yazdırması gibi bir sonucu da doğurdu.

5 - *Diğer itilim kaynakları:* Yukardan beri sıralayageldiğimiz itilim kaynakları dışında öğrenmeyi etkileyen başka kaynaklar da vardır şüphesiz. Değişik bilgi ve fikirlerin, ideal ve düşüncelerin, duygu ve heyecanların, sevgi ve korkuların, ümit ve beklentilerin öğrenme faaliyetlerinde büyük katkıları vardır. Bunların hepsini döküp sayacak değiliz. Bize konuyla ilgili fikir verebilecek birkaç örnekle yetineceğiz.

Duygularımız öğrenmemizde kuvvetli bir motivasyon kaynağıdır. Bir öğrenme olayından haz veya elem duymamız başarılı veya başarısız olmamızın en güçlü ilk sebepleridir. Duygulanma tek başına bir olay değildir. Burada beden ve zihin iç içedir. Öğrenmede duygunun etkilerini ilk olarak 1911 yılında *Thorndike* formüle etmeye çalışmıştır.[375]

---

373) Sorenson, a.g.e., s. 374.
374) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 121.
375) Öztabağ, a.g.e., s. 141.

İnsan davranışlarında *heyecanların* da önemli rolleri vardır. Burada kastedilen heyecanlar îtidal halinde bulunan ılımlı heyecanlardır. Yoksa aşırı heyecanlar bir kasırga gibi herşeyi alt üst edebilir.(376)

Sınıfta kalmaktan korkan bir öğrenci kendini öğrenmeye mecbur hisseder. Bu da gösterir ki, *korku* da bir motivasyon kaynağıdır. Şu var ki korku, daha çok korku veren obje veya olaylardan bireyi uzaklaştıran bir motivdir. Başka bir ifâde ile korku, kurtulma hareketlerinin güç ve kuvvet kaynağıdır.(377)

Öğrenme olayında lisan kapasitesinin de rolü vardır.(378) İnsan varlıkları sembolleriyle öğrenir. O sembolleri bilmeden öğrenmeyi gerçekleştirmek mümkün değildir.

Gerek dilin oluşması ve kullanılmasında, gerek sezginin oluşmasında ve gerekse gözlem yoluyla öğrenmede beyin korteksinin ve buradaki birleştirici sahaların önemi vardır.(379)

Rasim Adasal, öğrenmeyi etkileyen şartlardan bahsederken duyu organlarının rolünden de bahsetmektedir.(380)

Buraya kadar gördük ki bir motivasyon olmadan öğrenme olmuyor. *Sorenson,* bir maksad ve motivden yoksun olan öğrencinin yayla devresine gireceğini söylüyor. Bu ise öğrenme eğrisinin düz gitmesi anlamına gelmektedir.(381)

Bir motivin etkili olabilmesi öğrenen kimsenin yaşına, cinsiyetine, zekâsına,ilgilerine, kişilik özelliklerine ve içinde bulunduğu şartlara bağlıdır.(382) Ayrıca bireyin kültür ve bilgi birikimi de motivin şiddet ve miktarına tesir eder.(383)

Güdü (motiv)nün amacından uzaklaşmaması gerekir. Güdü bir araçtır. Zaman zaman bazı öğrenciler tarafından amaç haline dönüşmektedir. Asıl amacı öğrenmek olan bir öğrenci bu amaçtan uzaklaşarak sınıf geçmeyi bir amaç haline getirebilmektedir. Bu altı çizilecek bir yanlıştır. Böyle bir

376) Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 50, 51; Adasal, a.g.e., s. 823; Mart, a.g.e., s. 253.
377) Garrett, a.g.e., s. 51.
378) Adasal, Medikal Psikoloji, s. 823.
379) Adasal, a.g.e., s. 824. 380) Adasal, a.g.e., s. 822.
381) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 333.
382) Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 104.
383) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 217.

öğrenci öğrenmeden çok, sınıf geçmenin yollarını arayacaktır. Ülkemiz okullarında son zamanlarda başvurulan kopye ve benzeri gayrımeşrû yollar câlib-i dikkattir. Diplomalı cahiller ancak böyle yetişirler.

Motivler zamanla değişikliğe de uğrayabilirler. Anne veya babasının isteğiyle piyano çalmasını öğrenen bir çocuk alkışlandığı zaman bir başka motivle karşılaşmış olur. İlk motiv yerini alkışa bırakır.[384]

Öğrenme olayında ruh sağlığının büyük önemi vardır. Ruh sağlığının bozulduğu yerde öğrenme süreci de bozulur. Psikopatolojik haller bireyin algılama, muhâkeme, dikkat ve hâfızasını etkiler. *Adasal*, klinik açıdan en çok göze batan bozuklukların zekâ gerilikleri ve zekâ yıkımları olduğunu belirtiyor.[385]

Şunu da kaydedelim ki, öğrenme faaliyetlerinin başarı ile sonuçlanmasında fizik ve sosyal çevrenin etkisi büyüktür. Öğrenme durumunda bulunan kimsenin içinde yaşadığı kültürel ortam ne kadar uygunsa öğrenmesi o kadar kolaylaşacaktır. Atalarımızın "Balık gölünde büyür" sözü bunu anlatmaktadır.

Öğrenmeyi etkileyen faktörleri sıralarken zekâ, yaş, genel uyarılmışlık hali ve daha önceki öğrenmelerden yapılan aktarmadan (transfer) bahsetmiştik. O arada genel uyarılmışlık hali ile birlikte çeşitli motivasyon kaynakları ile ilgili özet bilgiler verdik. Şimdi biraz da transferden bahsedelim.

Transfer:

Dünyaya gelişimizden ölümümüze kadar her gün yeni şeyler öğrenir, pek çok öğrenme durumlarıyla karşılaşırız. Bu öğrenme durumlarından bir kısmı diğerlerine benzer. İşte insanın bir durumda öğrendiklerini diğer durumlara aktarması olayına transfer denir.[386] Başka bir ifâde ile "Geçmişte öğrendiğimiz bilgi ve hünerlerin yeni öğrenmelerimize -bilgi ve hüner edinmemize- etki etmesi olayına transfer denilir."[387]

---

384) Garrett, a.g.e., s. 104.
385) Adasal, a.g.e., s. 380.
386) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 85, 115.
387) Öztabağ, a.g.e., s. 137.

Olumlu ve olumsuz olmak üzere iki türlü transfer vardır. Geçmişte öğrendiklerimiz yeni öğrendiklerimizi kolaylaştırıyor, bize yardımcı oluyorsa buna *"olumlu* (pozitif) *transfer"* adı verilir.[388] Basketbolün hendbolü kolaylaştırması gibi.

Şayet geçmişte öğrendiklerimiz yeni öğrendiklerimizi engelliyor veya zorlaştırıyorsa buna *"olumsuz* (negatif) *transfer"* adı verilir.[389]

Transfer olayı üç açıdan meydana gelir:

1 - Muhtevanın benzerliği açısından,

2 - Tekniklerin benzerliği açısından,

3 - Prensiplerin benzerliği açısından.[390]

Morgan'a göre uyarıcı benzerliği ile davranım benzerliği olumlu aktarmayı (transfer) kolaylaştırmaktadır.[391]

2-Öğrenilen materyalle ilgili etkenler

Öğrenme olayını kolaylaştıran veya zorlaştıran faktörlerden biri de öğrenmeye konu olan materyalin bizzat kendisidir. Evet, öyle malzeme veya durumlar vardır ki, bunları öğrenmek diğerlerine oranla daha kolaydır. Meselâ:

1 - Algısal bakımından ayırdedilebilir olan yani diğer nesnelerden kolayca farkedilebilen şeyler daha kolay öğrenilebilirler.[392]

2 - Öğrenen açısından fazla çağrışıma sahip olan materyaller daha kolay öğrenilir.

3 - *Morgan,* "Başka kavramlara benzeyen kavramlar ile basamaklar dizisi şeklinde düzenlenebilen çağrışımlar da kolay öğrenilir." diyor.[393]

388) Öztabağ, a.g.e., s. 137.
389) Öztabağ, a.g.e., s. 137, 138; Morgan, a.g.e., s. 115.
390) Öztabağ, a.g.e., s. 138.
391) Morgan, a.g.e., s. 117.
392) Morgan, a.g.e., s. 133.
393) Morgan, a.g.e., s. 133.

4 - Bir malzeme veya bir iş, bir ders konusu ne kadar anlamlı ise öğrenilmesi o kadar kolay olur.[394] Bunu iki şekilde değerlendirmek mümkündür: Birincisi materyal veya durumun kendisinin bir mâna ifâde etmesi, ikincisi ise öğrenen kimsenin amaç ve ihtiyaçlarına cevap vermiş olmasıdır. Her iki halde de öğrenme kolaylaşır. Eğer bir nesne öğrenenin amaç ve ihtiyaçlarına cevap vermiyorsa yeterli ilgiyi çekmeyeceği için öğrenme pek kolay olmaz. Çünkü biz biliriz ki, "Oduncunun gözü ormanda olur."

5 - Hoşumuza giden, bizde ilgi uyandıran malzemeler hem kolay öğrenilir, hem de uzun süre saklanabilir.[395]

6 - Belli bir yapıya sahip olan materyaller daha kolay öğrenilir.

7 - Bireyde dikkat uyandıran objeler daha kolay öğrenilir.

8 - "Şekil ve simetriler" da daha kolay öğrenilen objeler arasındadır.[396]

3 - Öğrenme yöntemleriyle ilgili etkenler

Öğrenirken izlediğimiz yol da öğrenme olayını etkiler. Daha rasyonel yöntemler kullanmamız halinde daha kolay öğreniriz. Rasyonel olmayan ilkel yöntemler öğrenme başarımızı düşürür. Kolay öğrenmede etkili olan etkenleri şöyle sıralayabiliriz:

1 - Öğreneceğimiz materyalleri, kullanacağımız metodları ferdî farklılıkları da dikkate alarak ilgi, bilgi ve tecrübelerimizle birleştirebilirsek daha kolay, daha verimli ve daha kalıcı başarılar sağlayabiliriz.

2 - Yöntem olarak tekdire oranla takdir daha verimli bir yoldur.

3 - "Şunu yapma, bunu okuma!" gibi olumsuz istekler yerine "bunu yap, şunu oku!" şeklindeki istekler verimi artırmaktadır.[397]

394) Ömer Mart, a.g.e., s. 253; Morgan, a.g.e., s. 128.
395) Öztabağ, a.g.e., s. 137.
396) Rasim Adasal, Medikal Psikoloji, s. 823.
397) Mart, a.g.e., s. 252.

4 - Başarısızlıklar üzerinde durmaktan başarılar üzerinde durmak da olumlu sonuçlar almamıza sebep olur.

5 - Dikkat, öğrenmeyi kolaylaştıran en etkin faktörlerden biridir. "Dikkatin teksifi sayesindedir ki öğrenme suhûletle (kolaylıkla) ve isâbetle vâkî olur. Diğer hususlar aynı kalmak şartiyle, dikkat, gayret, azim, ferdi, öğrenmek istediği şeyin sahibi ve mâliki kılar."[398]

6 - Bir hafta içinde yedi saat çalışma imkânına sahib olan bir kimsenin bir günde yedi saat çalışmak yerine bu yedi saati uygun zaman dilimlerine ayırarak çalışması daha kolay ve verimli sonuç almasını sağlar.[399] Çünkü bir konuyu ma'kul olmayan uzunlukta bir süre çalışmak ilgiyi, dikkati çeker, sıkıntı ve yorgunluğa sebep olur.

7 - Bütünü öğrenmenin parça parça öğrenmeden daha verimli olduğu söylenmektedir.[400] *Morgan* bunu bazı şartlara bağlamaktadır. Ona göre bu şartlardan biri, "bütünün, dinlenmeler arasında çok fazla çalışma gerektirmeyecek kadar" kısa olması, ikincisi, "malzemenin çok anlamlı ve kolayca birbirine bağlanabilir" olması lazımdır. Üçüncüsü ise öğrencinin yeteneği ile ilgilidir. Şayet öğrenci zekî ve kolay öğrenen biri ise bütün halinde öğrenmesi daha kolaydır.[401]

8 - Dersi anlatma (recitation)nın öğrenmeyi kolaylaştırdığı tesbit edilmiştir. Bu nedenle öğretmenler çocuklardan birtakım sorular sorarak sınıfın huzurunda anlatmalarını isterler.[402] Bu metod çocuğun konuşma yeteneğini artırdığı gibi kendisine güven duymasını da sağlar.

9 - İlgi ve amaçla birleşebilen tekrarlar öğrenmeyi kolaylaştırır.[403] Aksi halde pek verimli olmazlar. *Sorenson,* yalnız tekrarın yetmeyeceğini, öğrenmenin anlamlı, güdü ve ilgiye dayanması gerektiğine işaret ediyor.[404]

10 - Bazı insanlar görerek, bazı insanlar ise dinleyerek daha iyi öğrenirler. *Morgan,* "İster gözle, ister kulakla olsun, kişiler, aldıkları malzemeyi edegen bir biçimde örgütlüyor ve

398) Mart, a.g.e., s. 253.
399) Mart, a.g.e., s. 247; M. Şekip Tunç, a.g.e., s. 84, 85.
400) Morgan, a.g.e., s. 123; Mart, a.g.e., s. 248.
401) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 123.
402) Morgan, a.g.e., s. 122.
403) Herbert Sorenson, a.g.e., s. 352.
404) Sorenson, Eğitim Psikolojisi s. 352.

kendi kendilerine anlatıyorlarsa öğrenmeleri daha verimli olacaktır." diyor.[405]

Morgan'ın öğrenmeyi kolaylaştıran etkenlerle ilgili görüşlerini dört maddede hülâsâ etmek mümkündür:

1 - Malzemeyi belli aralıklarla çalışmak, toplu çalışmaktan daha verimlidir;

2 - Sonuçlar hakkında bilgi sahibi olmak öğrenmeyi kolaylaştırır;

3 - Sadece okuma yerine aynı zamanda anlatmak öğrenmeyi kolaylaştırır;

4 - Öğrenilecek materyal kısa ise bütün olarak, uzun ise parçalar halinde öğrenmek daha kolay ve verimli olur.[406]

11 - Yapılan denemeler, direktifin öğrenme olayında olumlu sonuçlar verdiğini göstermiştir. Kendilerine direktif verilen bir grup, öğrenmeyi gerçekleştirmiş, verilmeyenler ise aynı şeyi görmelerine rağmen öğrenmeyi ya gerçekleştirmemişler veya çok az gerçekleştirmişlerdir. Sebebi sorulduğu zaman da kendilerine bir şey söylenmediğini ileri sürmüşlerdir.[407]

Burada verimli öğrenme yöntemlerini birkaç maddeyle çerçevelemek tabiatiyle mümkün değildir. İlgi, dikkat, kalite, bilgi birikimi, beceri, öğrencinin yaşı, irsî yetenekleri, yorgunluk, sağlıklı olmak ve daha birçok âmil öğrenmeyi etkiler. Ancak biz bu kadarla yetiniyoruz.

7 - İDRÂK - ALGI:

Öğrenme olayında, çevremize uyum sağlamamızda önemli yetilerimizden biri de i d r â k (algı)dır. İdrakle ilgili bilgi vermeden önce şunu belirtelim ki, bireyin çevresi ve kendi iç dünyası ile irtibat kurabilmesi için kendisi ve çevresi hakkında bilgi sahibi olması, zaman ve mekân hususunda şuurlanmış olması gerekmektedir. Buna eski dilde "itticâh" şimdilerde ise "oryantasyon" adı verilmektedir.[408]

405) Morgan, a.g.e., s. 123.
406) Morgan, a.g.e., s. 119-127.
407) Garrett, Psikolojiye Giriş s. 212, 122.
408) Kriton Diçmen, Psikiyatri El Kitabı, s. 1.

Günlük hayatımızın hemen her boyutunda duyu organlarımız aracılığıyla değişik izlenimler alırız. Duyu organlarımızın çevreden aldığı bu uyarma (stumülüs) ve izlenimleri beyne iletmesi olayına *"duyum"* adı verilir. Bu duyumlar işlenmemiş ham madde gibidir. Bir anlam kazanabilmeleri için bir örgütlenmeye tâbî tutulmaları, yorumlanmaları gerekir. İşte "Duyumları yorumlama, onları anlamlı (meaningful) hale getirme sürecine (process) *"algı"* denir." Demek oluyor ki, bilgilerimiz *duyum* (sensation) ve *algı* (perception) olmak üzere iki aşamada oluşmaktadır.(409) Algı, yaşarken edindiğimiz duyusal bilginin (information) beyin tarafından işlenip yorumlanması olayıdır. Algıyı, "duyu organları yoluyla objelerin kalitelerin, münâsebetlerin farkına varma" şeklinde açıklayanlar da vardır.(410) *John J. Ryan*'a göre "Algı, belli bir anda duyularımızı doğrudan doğruya uyaran nesne ya da olaylar hakkında özgül (specifie) bilgi edinilmesi demektir."(411) Bir başka tanıma göre algı, "eşya ve olayların duyumlar tümü, ya da, örgütlenmiş bütünü olarak kavranılması"dır.(412) Algıda doğruluğa dikkat çeken tanımlar da vardır. Buna göre algı, bireyin duyularına çarpan stumulusların doğru olarak duyulması keyfiyetidir.(413) Bir tanımda ise özdeşleşme vurgulanmaktadır: "Algı, birey duygularının çevresindeki eşya ile nötr olması ve anlaşması olarak açıklanabilir."(414) Burada nötr olma ve anlaşma bir özdeşleşmeyi ifâde etmektedir.

Algı olayında yorumlama son derece önemlidir. Zira *Aristo*'nun da ifâde ettiği gibi duymak, görmek, işitmek, anlamak ve bilmek anlamına gelmemektedir. Bunu küçük yaştaki çocuklar da yapabilmektedir. Bu fiiller sağlıklı bir yorumla hedefine ulaştığı zaman algılamadan bahsedebiliriz.(415) Kur'ân'daki *"And olsun ki, Cehennem için de birçok cin ve insan yarattık. Onların kalbleri vardır ama anlamazlar; gözleri vardır ama görmezler; kulakları vardır ama işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da sapıktırlar. İşte bunlar gâfillerdir."*(416) meâlindeki âyet dikkatimizi

409) Morgan, a.g.e., s. 265.
410) Sabri Özbaydar, Psikoloji Ders Kitabı, İstanbul 1970, s. 26.
411) Ryan, Eğitim Psikolojisi, s. 69.
412) Lûtfi Öztabağ, a.g.e., s. 103.
413) Kriton Dinçmen, a.g.e., s. 2.
414) Osman Zümrüt, İslâmda Kamuoyu Oluşumu s. 69.
415) Adasal, a.g.e., s. 724. 416) A'râf 7/179.

bu noktaya çekmektedir. Görmek, gördüğünü yorumlayamamak, işitmek, işittiğini yorumlayamamak ileri insanların özellikleri olmasa gerektir. Kendisine, hayvanlardan ayrı olarak birtakım yetiler verilmiş olan insanın en büyük özelliği eşya ve olayları yorum gücüdür. Böyle sağlıklı bir yoruma kâbiliyeti olmayan insanlar olayların hikmetini kavrayamaz, eşyanın hakikatine ulaşamazlar. Kur'ân ise insanlardan hikmeti yakalamayı, eşyanın hakikatine ulaşmayı istemektedir. Bu da duymak ve yorumlamakla mümkündür. Kur'ân, gözleri olduğu halde göremeyen, kulakları olduğu halde işitemeyen, kalbleri olduğu halde düşünemeyen insanlardan şikâyet ediyor. Onları, tevbîh, takbîh ve tahkîr ediyor. Zira bu insanlar, kendilerini diğer yaratıklardan üstün kılan bu çok önemli araçları sağlıklı biçimde kullanmıyorlar.

Günlük hayatımızda o kadar çok uyarıcı ile karşılaşırız ki bunların hepsini algılamaya kalksak boğulur, çıldırırız. O halda yapılacak şey seçmektir. Biz de onu yaparız. Yüzlerce, binlerce uyarıcıdan sadece birkaç tanesini seçer, algılarız. O halde şunu söyleyebiliriz: Algılarımız seçme özelliğine sahiptir. Belirgin olarak algıladığımız şeyler dışında kalan bir kısım uyarıcılar vardır ki bunlar dikkatin "sınır alanında" (margin) algılanır. Diğer bir kısmı ise ya kısmen farkına vardığımız veya hiç farkına varamadığımız bulanık bir "ardalanı" (background) oluşturan uyarıcılardır.[417]

Algının seçme özelliğine dikkat çeken *Ornstein*, "Eğer bize ulaşan her enerji kuantumunu her an algılasaydık büyük olasılıkla geçersiz bilgilerin taşkınıyla boğulur giderdik. Düşmek üzere olan bir ağaç, yaklaşan bir kamyon gibi muhtemel tehlikelere dikkat etmek için yeteri kadar ayrıştırma yapamayabilirdik."[418] diyor. Ornstein'in dediği gibi gereksiz algılarla geçersiz bilgilerin taşkınında boğulup giden bir yığın insan vardır. O halde şunu söyleyebiliriz: Bir insanın hayatta herşeyi algılaması mümkün değildir.[419] Uyarıcılar arasından bir seçme yaparak algılamak zorunludur.

Algılama seçicidir. Zira şekillenen bir algı olayında algılayacak bireyin amaç ve ihtiyaçları söz konusudur. Birey

417) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 273; Zümrüt, a.g.e., s. 70.
418) Robert E. Ornstein, Yeni Bir Psikoloji, s. 41.
419) Alfred Adler, İnsanı Tanıma Sanatı, çev.: Şelale Başar, İstanbul 1985, s. 43, 44; Osman Zümrüt, a.g.e., s. 70.

uyarıcılar arasında seçim yaparken amaçlarına cevap verenleri tercih eder.(420)

Uyarıcıların ayıklanmasında kendilerinin bireyin amaçlarına cevap verip vermemesi yanında bireyin ruhî durumu, tutumu ve zihinsel yapısının da etkisi vardır.(421)

Ornstein'e göre "Kendi fizyolojik biçimlenişleri ile duyu sistemlerinin işlevi, bize ulaşan "yararsız ve geçersiz" bilgi mikdarını azaltıcı ve ayıklayıcı sistemler olarak hizmet görmektedir."(422)

Hatıraların zihin vasıtasıyla şekillendirildiğini ve bu işlemin idrâk aşamasında başladığını söyleyen *Mustafa Şekib Tunç*, "İdrâk herşeyi bir fotoğraf makinesi gibi almaz, bir takım seçme ve sentezler yapar" diyor.(423)

Bir uyarıcı olmadığı halde de idrâkimizde bir seçicilik vardır. *Sabri Özbaydar*, bunun bir hazırlık durumu olduğunu belirtiyor; dersin bitmesini bekleyen bir öğrencinin kulağını zil sesine vermesini örnek gösteriyor.(424)

Gaston Bouthoul, *"Zihniyetler"* adlı eserinde şunları söylüyor: "Her algılamanın bir seçmeye dayandığı bilinir. Biz eşyayı, önceden haberli, hazırlıklı olduğumuz ölçüde dikkate alır, eşyanın bizi ilgilendirdiği ve eşya tarafından etkilendiğimizi sandığımız ölçüde ele alırız."(425)

Seçiciliğin dikkatin bir yerde yoğunlaşması bakımından da önemi vardır. Özellikle seçilmeyen uyarıcılar üzerinde dikkatin yoğunlaşmasının imkânı da anlamı da yoktur. Dikkat yoğunluğunu, büyüklük, küçüklük, tekrar, zıtlık, şiddet v.b. özelliklere sahip olan uyarıcı etkilediği gibi, kişinin kendi özel durumları da etkiler. Renklere karşı ressamların, seslere karşı müzisyenlerin daha duyarlı olduğunu biliriz.(426) "Oduncunun gözü ormanda olur" atasözü de bu gerçeği vurgular.

Birey seçerek kendi kişiliğinin de idrâkine varır. Dolayısiyle seçmesi oranında insan kendi varlığının şuuruna intikal eder.(427)

---

420) Zümrüt, a.g.e., s. 70.
421) Zümrüt, a.g.e., s. 70.
422) Ornstein, a.g.e., s. 37.
423) M. Şekip Tunç, a.g.e., s. 68.
424) Özbaydar, a.g.e., s. 29.
425) Gaston Bouthoul, Zihniyetler, çev.: Selmin Evrim, İstanbul 1975, s. 22.
426) Sabri Özbaydar, a.g.e., s. 29.
427) Muhammed Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 164.

Idrâki etkileyen faktörler iki grupta ele alınmıştır:

1 - Dış faktörler, 2 - İç faktörler.[428]

1 - İdrâki etkileyen dış faktörler:

A - *Yakınlık:* Uyarıcıların zaman ve mekân içinde birbirine yakın olması algılamayı kolaylaştırır.

B - *Benzerlik:* Uyarıcılar arasındaki keyfiyet, şekil, şiddet v.b. benzerlikler algı olayını olumlu yönde etkiler.

C - *Devamlılık:* Bir uyarıcının sürekliliği de algılarımızda gruplaşma ve bünyeleşmeye hizmet eder. Devamlı aynı kıyafetle gördüğümüz bir kişiyi daha kolay seçer ve tanırız.

D - *Relatiflik:* Dışımızdaki olay ve varlıkları algılamamızda relatifliğin önemli etkisi vardır. Bir binanın büyük veya küçük oluşunu çevresindeki binalara oranla algılarız. Bu durum aynı olayı farklı şekillerde algılayan bireyler için de geçerlidir. Kayınvâlide gelini tarafından ayrı, oğlu tarafından ayrı algılanabilir. Bir işçinin patronu, bir patronun işçiyi algılaması relatif bir algılamadır.

E - *Algılamada şekil ve arka:* Bir şeklin arka planı (fon) ile kendisi arasında renk veya başka bakımdan bir zıtlık varsa ön plandaki şekil daha kolay algılanır.[429]

2 - İdrâki (algı) *etkileyen iç faktörler:*

A - *Algı ve örgütlenme:* Algıyı tanımlarken beyinde bir örgütlenmeden bahsetmiştik. Bu örgütlenme ne kadar çok ve çeşitli olursa o kadar çok ve çeşitli algıdan bahsedebiliriz.

B - *Algı ve anlam:* Beyindeki örgütlenme bir mânâlandırmayı, bir anlamı da beraberinde getirecektir.[430] Bu ise bilgilerimizin oluşmasında büyük çapta yardımcı olacaktır. İnsan bilgisinin sağlıklı ve güvenilir olması bu örgütlenme ve mânâlandırmadaki başarısına bağlıdır.

Yukardan beri saydığımız etkenlerden hangisi daha kuvvetli ise birey o doğrultuda hareket eder.

428) Öztabağ, a.g.e., s. 109; Zümrüt, a.g.e., s. 70, 71.

429) Öztabağ, a.g.e., s. 109-110; Zümrüt, a.g.e., s. 69, 70, 71.

430) Zümrüt, a.g.e., s. 70; Öztabağ, a.g.e., s. 108.

Algıya tesir eden tabiatiyle birçok etken vardır. *Morgan*, bunların önemli olanlarını, dikkat, hazırlayıcı öğrenme kurulumu, güdü, canlıların içinde bulunduğu gelişim dönemi v.s. olarak sıralamaktadır.[431]

"İnsanlar görmek istediklerini görürler" atasözü algılarımızın güdülerimizle olan ilişkisini yansıtmaktadır.

İyi bir algının iyi bir dikkatle sağlanabileceğini hepimiz biliriz. Zira dikkat, algılamada zorunlu olan örgütleme (organization) olayına hizmet etmekte, onun oluşumunu kolaylaştırmaktadır.[432]

D. Krech ve arkadaşlarının yazdığı *Sosyal Psikoloji* adlı kitapta algıyı etkileyen faktörler şu şekilde sıralanmaktadır:

1 - Bireyin fizik ve sosyal çevresi;

2 - Fizyolojik yapısı;

3 - İhtiyaçları, istekleri, hedef ve amaçları;

4 - Geçmişteki deneyimleriyle elde ettiği yeteneği.[433]

İnsanların bir kısmı dış dünyayı algılarken gözüne ağırlık verdiği halde bir kısmı kulağa ait algılara ağırlık verir. *Adler*, "Bu algılar gerçeğe tam olarak uymazlar. İnsan, dış dünya ile, özelliğine uygun ilişkiler kurar." diyor. Ona göre de algılar hiçbir zaman fotoğraf makinesine benzetilemez.[434]

Algılama olayında daima parçalar bütüne tamamlanmaktadır.[435] Dıştan gelen uyarımları bir bütün halinde algılamamıza idrâkte örgütlenme (organization) adı verilmektedir.[436] Gökyüzünde dolaşan bir bulut kümesini bazan bir ejderhaya, bazan bir insana benzetebiliriz. Bu bir algılama meselesidir, yani bulut kümesinin o şekilde örgütlenmesidir. Bu örgütlenme beyindeki izlenimlerden oluşur. Örgütlenmeyi yapan ise sinir sistemi ve beyindir. Beyin izlenimlerden oluşan malzemeyi çeşitli şekillerde organiza ederek bir bütüne ulaşır, sonunda onu mânâlandırır. Herkes aynı malze-

---

431) Morgan, a.g.e., s. 273.

432) Öztabağ, a.g.e., s. 103.

433) D. Krech ve Arkadaşları, Sosyal Psikoloji, c. I, s. 26 dan; Zümrüt, a.g.e., s. 69.

434) Alfred Adler, İnsanı Tanıma Sanatı, s. 43, 44.

435) Zümrüt, a.g.e., s. 70.

436) Sabri Özbaydar, a.g.e., s. 31.

meyle (izlenimler) aynı örgütlenmeyi yapmayabilir. Çünkü herkes kendi şartlarına ve özelliklerine göre örgütlenmeye gider. Bu eylemi aynı malzemeyle çalışan birden çok ressamın değişik tablolar yapmalarına benzetebiliriz.

Örgütleme olayında ".. bireyin geçmişteki öğrendikleri yani, eğitimden, çevreden, sosyal organizasyondan, alışkanlıklarından ve yaşantılarından gelen etkiler, bireyin heyecansal duyarlığı, kişilik özellikleri, yetenekleri..."(437) inançları, ümid ve korkuları, kültürel(438) ortam, tecrübeler,(439) ihtiyaçlar, rol oynar.

Birçoklarının zannettikleri gibi idrâkin daima objeye dönük olmadığını savunan *S. Ahmed Arvasî*, "insan idrâki hep objeye dönük kalsa idi bakar kör durumunda olacaktı. Tıpkı fotoğraf makinasının objeye dönük kalışı, konusunu ve kendisini bilemeyişi gibi..." dedikten sonra şunları ilave ediyor: "Bilginin doğması için objelerin karşısında, hiç olmazsa, kendini idrâk edebilen bir süjeye ihtiyaç vardır. Bu, süjenin objelerden gelen verileri mânâlandırması, ona kendi rengini vermesi demektir."(440)

Yine *Arvasî*, "İnsanlar, hayvanî ve içgüdüsel bir idrâk ile duyumlara, karmaşık ve güç zihnî faaliyetler ile şuura doğru bir cehd sarfederler." diyor. Ona göre basit idrâkler duyumların elde ettiği somut idrâklerle yetinirlerken, güçlü idrâklerin soyuta ulaşmak isteyen bir iştiyakleri vardır. Yani cılız ve zayıf zekâlar duyuların somut verilerine, güçlü zekâlar ise şuurun soyut verilerine yakın dururlar.(441)

Gazzâlî'ye göre idrâk, idrâke konu olan şeyin aslının değil, sûretinin algılanmasıdır. Başka bir ifâde ile bir şeyin hakikatini değil, misâlini (ide) algılamaktır.(442)

Gazzâlî, bilgiye konu olan şeylerin (obje) yalnız duyular dünyası ile ilgili olmadığını, bunun ötesinde istidlâl (akıl yürütme) yoluyla da bu bilgilere (ma'kûlât) ulaşılabileceğini savunmaktadır. Meselâ, müdrike kuvvetini beş duyumuzdan biriyle algılayamadığımız gibi hayal gücüyle de algılayamayız.(443) Düşünür, idrâki, *zahirî* ve *batınî* olmak üzere iki kı-

437) Öztabağ, a.g.e., s. 104. 438) Zümrüt, a.g.e., s. 71.
439) Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 70; Ryan, Eğitim Psikolojisi, s. 69.
440) S. Ahmed Arvasî, İnsan ve İnsan Ötesi, İstanbul, 1988, s. 35, 36.
441) Arvasî, a.g.e., s. 92.
442) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 187, 188; Necip Taylan, a.g.e., s. 64.
443) Taylan, a.g.e., s. 63.

sımda mütâlaa eder. *Zahirî idrâk* insanla hayvan arasında müşterektir ve beş duyudan ibarettir.(444) *Batinî idrâk* ise, 1 - *Hayal edici kuvvet veya merkez,* 2 - *Hâfıza* (bellek) *kuvveti,* 3 - *Vehim kuvveti,* 4 - *Hatırlama* (zâkire) *kuvveti* ve 5 - *Müfekkire kuvveti* olmak üzere beş kategoride incelenmektedir.(445)

Gazzalî, başka bir tasnifinde de hayvanî ve aklî idrâk olmak üzere iki idrâkten bahseder. *Hayvanî idrâk* "bedendeki organlar vasıtasıyla yani zahirî ve batınî duyular ile cüz'îleri idrak eder. *Aklî idrâk* ise sadece insana hastır ve küllîleri idrâk eder. *Gazzalî,* aklî idrâke ayrı bir yer vermektedir. Nefs-i nâtıka denen akıl, duyulardan gelen verileri işleme tâbî tuttuğu gibi, duyu organlarına ihtiyaç duymadan da algılamada bulunabilir.(446)

Duyuların idrâki, idrâk edene ve idrâk edilene göre relatif bir veche kazanmasına ve yanılabilirliğine rağmen, aklın idrâkinde böyle bir şey yoktur. Aklın idrâki, idrâk edilen objeye tamamen uygundur. Yaşlılarda duyular zayıfladığı halde akıl güçlenmektedir. Aklın ma'kûlâtla ilgilenmesi onu yormaz, aksine güçlendirir. İnsan kendi varlığının farkına duyularla değil akıl yoluyla varır. Aksi olsaydı hayvanların da kendi varlıklarının bilincinde olmaları gerekirdi. Akıl, kendi başına bilgi edinme gücüne sahiptir. Akıl, kendisini idrâk ederken, idrâk ettiğini de idrâk eder. Başka bir ifâde ile akıl, bilir, ayrıca bildiğini de bilir. Hülâsâ Gazzalî'ye göre aklî idrâk, tam ve mükemmel bir idrâktir.(447)

İbn Sina da *dış idrâk, iç idrâk* olmak üzere iki idrâkten bahseder. *Dış idrâk* beş duyu aracılığı ile olurken, *iç idrâk* muhtelif derecelere ayrılmaktadır. Bunlardan bir kısmı şekilleri, bir kısmı ise kavramları algılarlar. Bazıları "ameliye ile anlarlar, bazıları ameliyesiz anlarlar."(448)

Algılarımız yanılmaz değildir. Onlar da yanılır, hata yaparlar. Bir taraftan duyu organlarımızın sınırlı bir alım gücüne sahip oluşu, diğer taraftan iç dünyamızda cereyan eden alışkanlıklar, korkular, istek ve temenniler, yanlış eğitim, aşırı duygu ve heyecanlar, ihtiraslar, kompleksler, tel-

444) Taylan, a.g.e., s. 65, 66.
446) Taylan, a.g.e., s. 70.
445) Taylan, a.g.e., s. 70, 71.
447) Taylan, a.g.e., s. 67, 68, 79.
448) Nureddin Topçu, Bergson, İstanbul 1968, s. 57; H. Ziya Ülken, İslâm Düşüncesi, s. 273. den.

kinler, tok veya aç veya susuz oluşumuz algılarımızı yanıltabilirler.[449]

Algı yanılmaları bireyin kendisinden kaynaklanabileceği gibi objeden de kaynaklanabilir. *Öztabağ,* algı yanılmalarına sebep olan fizik etkenleri üç kısımda inceliyor:

1 - *Hacim ve ağırlık,* 2 - *Hareket,* 3 - *Karşıtlık.*[450]

Geometrik özellikler de algı yanılmalarına sebep olmaktadır. Meselâ;

a) Dikey duruşlar yatay duruşlara oranla daha uzun,

b) Kapalı şekiller açık şekillere oranla daha küçük,

c) Kesilen boşluklar, sürekli olan boşluklara oranla daha uzun görünürler,

d) Paralel çizgi aralarının taranması, çizgi paralelliklerini bozmaktadır.[451]

Kimyevî özellikler de algıları yanıltabilmektedir. Sentetik özellik taşıyan esanslar veya uyarıcılar tat ve koklama algılarını yanıltmaktadır. İçinde herhangi bir meyvenin esansını ihtiva eden bir meşrubat içildiği zaman o meyveden yapılmış meşrubat izlenimi vermektedir.[452]

Algı yanılmaları illizyonlar veya hallüsinasyonlar şeklinde ortaya çıkmaktadır.

İç ve dış etkenlerin tesiriyle meydana gelen algı yanılmalarına illüzyon adı verilmektedir.[453] *İllüzyon,* bir şeyi yanlış olarak, yani gerçekte olduğundan farklı olarak algılamaktır.[454]

"Hollüsinasyon" ise ortada hiçbir şey yokken bazı şeylerin algılanmasıdır.[455]

"İnsanın idrâk ve temyiz gücü arttıkça eşyanın düzeniyle ilgili idrâkleri de meydana geliyor. Ve eşyayı ilk sebep-

449) Adasal, a.g.e., s. 728; Öztabağ, a.g.e., s. 111.
450) Zümrüt, a.g.e., s. 71; Öztabağ, a.g.e., s. 112 den.
451) Zümrüt, a.g.e., s. 71.
452) Zümrüt, a.g.e., s. 71.
453) Öztabağ, a.g.e., s. 111.
454) Özbaydar, a.g.e., s. 27. 455) Özbaydar, a.g.e., s. 28.

lerine doğru bir sıralamaya tâbî tutuyor. Yahut buna gücü yetecek duruma geliyor."(456)

Kur'ân eğitiminin en temel hedefi insanda idrâk ve temyiz gücünün artmasıdır. Bu sayededir ki, eşyanın ve olayların düzeniyle ilgili idrâkler oluşacak ve ilk sebebe yani yaratıcıya doğru bir yürüyüş başlayacaktır. Böyle bir idrâk ve temyiz gücünden mahrum olan insanlar ya taklidin ya da karanlığın kölesi olmaktan kurtulamazlar. Kur'ân, bu tür insanların halini şöyle tasvir ediyor: *"Onlar ateş yakan kimseye benzerler ki, ateş çevresindekilerini aydınlatınca Allah, ışıklarını yok edip onları karanlıklar içinde görmez bir halde bırakmıştır. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; bu yüzden doğru yola dönmezler. Veya onlar, karanlıklar, gök gürlemeleri ve şimşek arasında, gökten boşalan sağanağa tutulup, yıldırımlardan ölmek korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkayan kimseye benzerler. Allah ise inkâr edenleri kuşatmıştır. Şimşeğin çakması neredeyse gözlerini alır; onları aydınlattıkça ışığında yürürler ve üzerlerine karanlık basınca durakalırlar. Allah dileseydi işitme ve görmelerini giderirdi. Doğrusu Allah herşeye kâdirdir."*(457)

8. İ L G İ - A L Â K A

İ l g i , heves, alâka, iştiyâk, tecessüs ve merâk mânâlarında kullanılmaktadır. Tanımı ise şöyledir: *"İlgi,* bizim dikkatimizin, zihnimizin ve irâdemizin kuvvetli bir duygu ile beraber, önünde duran yahut düşüncede, hayalde v.s. olan bir şey için merâkı, düşkünlüğü, sevgisidir.(458) Başka bir ifâde ile "ilgi, canlı - cansız, maddî - manevî değerine göre seçilen ve genellikle dikkatli, şuurlu ve irâdeli olarak belli objelere, olaylara, fikirlere, kişilere v.b. karşı zihnî ve rûhî bir katılış ve yönelіştir."(459) İlgiyi, "kişinin", yaptığı işe kendisini tamamen kaptırması, bir an için kendisini ve meşgul

---

456) Andro Cinovayivi, "Allah'ın Varlığı Mutlak Bir Gerçektir"; Monsma, a.g.e., s. 282.

457) Bakara 2/17, 18, 19, 20, Fussilet sûresinin 53. âyetinde iç ve dış idrâke dikkat çekilmekte, insanın algı alanları ifade edilmektedir.

458) Ziya Dalat, Çocuk ve Genç Ruhu, s. 241; Kerim Yavuz, a.g.e., s. 64.

459) Yavuz, Çcukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişimi, s. 64.

olduğu şey dışında herşeyi unutması" şeklinde tanımlayanlar da vardır.(460)

İlgi tanımını tahlil ettiğimiz zaman şu şartlarla karşılaşırız:

1 - Bir obje olacak ve bu obje bizim zihnimizi ve dikkatimizi etkileyecek;

2 - Biz o objeden hoşlanacağız; onu seveceğiz;

3 - Ona ulaşmak, onu elde etmek isteyecek, ona koşacağız.(461)

İlgi önemli bir motivasyon kaynağıdır. İlgi olmadan bilgi olmaz. Öğrenme olayında yapılacak ilk şey öğrenecek olan kimsede öğreneceği şeye karşı bir ilginin oluşturulmasıdır. Atalarımız "Aşk olmadan meşk olmaz" derken bu önemli noktaya dikkat çekmişlerdir. Öğrenecek kimsede "öğrenme ve kavrama merâkı ve iştahı uyandırılmadıkça, hiçbir zaman geniş ve zengin bir tecrübe sahibi olunamaz. Bu tecrübe olmayınca, yanılmaktan, iğreti hüküm vermekten kurtulamayız."(462) Bir öğretmenin dersine başlamadan önce yapması gereken şey öğrencilerinde, söyleyeceği şeylerle ilgili bir fikrin bulunup bulunmadığını kontrol etmektir. Şayet öğrencilerde öğretmenin söyleyeceği şeylere karşı bir alâka yoksa bütün emekler boşa gidecek demektir.(463) Bu durumda yapılması gereken şey öğrencilere anlatılacak konu ile ilgili bilgi vermek, konu ile çocuklar arasında canlı bir alâka kurmaktır. Öğretmen işini bilirse bu zor bir iş değildir. Okullarımızda üç ders vardır ki yakın zamanlara kadar angarya kabul edilir, hatta onlardan kırık not almak isyana sebep olurdu. Müzikten kırık not alan çocuk "ben müzisyen mi olacağım!" diyerek isyan ederdi. Durum veli için de aynıydı. Müzik dersinden kırık almış bir öğrencinin karnesini ders hocasının huzurunda yırtan okul müdürünü ben gördüm. Resim ve spor dersleri de bu tür talihsiz derslendendi. Özel Alman Lisesinde çalıştığım sürelerde bu üç dersin en önemli derslerden olduğunu müşâhede ettim. Bu dersler neden bir okulda çok önemliydi de başka okullarda angaryaydı? Bunun sebebi açıktı: Bir okulda çocuk için bu derslerin önemi vur-

460) V. Rasmussen, "Dikkat ve Hâfıza", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, s. 78.

461) Dalât, a.g.e., s. 241.

462) J. Leif - G. Rustin, Genel Pedagoji, s. 279.

463) M. Şekip Tunç, a.g.e., s. 89.

gulanmış, diğer okullarda ise önemsizliği anlatılmıştı. Anlatılsaydı ki ruh kabalığından kurtulmanın yolu duygu eğitiminden geçmektedir. Ve insana bu eğitimi verecek olan derslerin başında bu dersler gelmektedir; yani adam olmak için bilmenin yetmeyeceği, bilgi ile duygu dengesinin kurulması gerektiği anlatılsaydı, çocuklar kendilerine okutulmakta olan hiçbir derse tepki göstermeyecek, aksine onlarla yakın alâka kuracak, o dersleri öğrenmeye çalışacaklardı. Nitekim "palas" dersler olarak kabul edilen bu üç ders son zamanlarda irtifâ kazanmaya başladı. Tabiî bu sadece öğretmenin değil, toplumun ve devletin de meselesidir. Kısa vâdeli, mode tercihlere angaje olan toplumlar ufuklu insanlar yetiştiremezler. Okullarımız mânâ ve muhtevâsı zengin olan her dersin hayatî önem taşıdığını öğrencilere anlatmalı ve benimsetmelidirler. Spor, resim ve müzik dersleri irtifâ kazandı ama ortaya başka talihsiz dersler çıktı. Din, felsefe, tarih ve edebiyat derslerinin okullarımızda yeterli alâkaya mazhar olduğunu söyleyebilir miyiz? İnsan sadece ekonomik bir yaratık mıdır?

"Bilim merâk etmekle başlar..." diyen *M. Hans Aiberg,* şöyle devam ediyor: "Merâk öğrenmektir. Öğrenmediğiniz ve açıklayamadığınız, içinizde bir ukde gibi durur. Sonsuzluk kulesinin en dibinde bu merâk bizi dürter durur: Bitişikteki komşumuzda ne var? Karşı dağın ardında ne var. Karşı kıyıda ne var? Ayda ne var? Öteki gezegenlerde, engin uzayda ne var?"[464] Merâklar soruları, sorular keşifleri doğurur. Dikkatli bir bakış merâkın meyvesidir. Arkasından bilim gelir.

Mustafa Şekib Tunç, "Terbiyenin vazifesi zayıf alâkaları kuvvetlendirmek, aşağı alâkaları yüksek alâkalarla bastırmağa çalışmaktır."[465] diyor. Ya alâka hiç yoksa? O zaman şu cümleyi ilâve etmek gerekiyor: Terbiyenin bir vazifesi de öğrenme konusuna karşı alâka uyandırmaktır. Evet terbiye, çocuklarda yeni alâkalar da uyandırmalıdır.

Hiçbir temâyül ve alâkanın uyanmadığı hallerde dikkat hiçbir noktada yoğunlaşmayacağı için "faaliyet kesilir, uzviyet gevşer, uyku gelmeye başlar."[466] Bunun arkası yayla dönemidir.

---

464) M. Hans Aiberg, Arzdan Arşa Sonsuzluk Kulesi, İstanbul 1987, c. I, B. I, s. 23.

465) Tunç, a.g.e., s. 89. 466) Tunç, a.g.e., s. 88.

Şayet çocukta ilginin varlığını ve yönünü kavramış, onun ilgi duyduğu şeylere eğilmeyi becerebilmişsek çocuğun zihninin dâima açık olduğunu göreceğiz. Bu durumdaki bir çocuk "okuduğu şeyleri sadece tekrar edecek yerde, anlamını kavramaya da hazır hale gelmiş"[467] olacaktır.

*Kerschensteiner'*e göre gerçek bir ilgi bireyin bedenî, ahlâkî ve zihnî ihtiyaçlarından doğar. Bu ihtiyaçlar duyulmadığı takdirde eşyanın değerini ortaya çıkaran etki ve tecrübeler gerçekleşemez.[468]

İlgi doğuştan veya sonradan, dolaylı veya dolaysız, nasıl olursa olsun ferdin ihtiyaç ve beklentilerine veya kaygılarına cevap veren objeye yönelikse aktif olabilir.[469]

Gerçek ilgi daima kendiliğinden uyanır; daima duygusal bir karakter taşır. Nefret edilen, can sıkan bir şeyle ilgilenmek için gösterilen irâdî bir çaba gereksiz bir azaptan farksızdır. *Kerschensteiner'*e göre tecessüsü dıştan uyandırmak da mümkündür. Dikkat bu şekilde de çekilebilir. "Ne varki ilgi bizim için bir temâşâ hali değildir; en yüksek derecede aktif bir haldir. Bunun temelinde, doğuştan gelen ya da sonradan kazanılmış bir temâyül dâima mevcuttur."[470]

Öyle istenmeyen alâkalar vardır ki, bunları yok etmek veya susturmak mümkün değildir .Bu durumda yapılacak şey daha güçlü bir alâka uyandırmak ve onun yardımına sığınmaktır. Öğretmen, vereceği yeni bilgilerle geçmiş bilgiler arasında alâka kurabildiği takdirde başarılı olur. Alman filozofu *Herbart,* "Bir dersin iyi hazırlanmış sayılabilmesi eskisi ile yenisi arasında karşılıklı münâsebetler kurulmasına bağlıdır"[471] diyor.

Alâkalarda transfer (aktarma) de mümkündür. Bazı insanların dostlarının, bazı öğrencilerin, öğretmenlerinin alâkalarını paylaştıkları görülmüştür.[472] Öğretmen buradan hareketle öğrencileri için, şahsında ilgi odakları oluşturmalıdır. Çocukları, başarılı bir eğitim sürecinden geçen bir öğretmene, "Ne yapıyorsun ki çocukların bu kadar başarılı

467) J. Leif - G. Rustin, Genel Pedagoji, s. 235.
468) J. Leif - G. Rustin, a.g.e., s. 231.
469) J. Leif - G. Rustin, a.g.e., s. 230.
470) J. Leif - G. Rustin, a.g.e., s. 230.
471) Tunç, a.g.e., s. 89.
472) Leif, J. Rustin G., Genel Pedagoji, s. 231, 232.

oluyor?" şeklinde bir soru sormuş, karşılığında, "Hiçbir şey yapmıyorum, onlar sadece karşılarında devamlı okuyan bir baba görüyorlar" şeklinde bir cevap almıştım. Öğretmen, öğrencilerine model oluşturabilecekleri ilgi odakları da bulabilir. Öğrencisini zengin bir kültür ortamı içine çekebilir. Unutmayalım ki, "Balık gölünde büyür."

Kerschensteiner, parçaya karşı duyulan bir ilgiden bütüne, bütüne karşı duyulan bir ilgiden parçaya geçilebileceğini söylüyor.[473] Hayatımızda, bir Japon'u sevdiği için bütün Japonlar'a ilgi duyan, bir çiçeği sevdiği için botaniğe merâk salan insanlar görmüşüzdür. Tabiî bunun tersi de mümkündür.

İstikrarsız bilgiler sahibini mutlu edemeyeceği gibi çalışmayı, başarmayı da engeller. Lise son sınıfa gelmiş, o zamana kadar herhangi bir mesleğe ilgi duymamış veya kararsız kalmış öğrenciler genellikle başarısız, huzursuz öğrencilerdir. Aksine orta birinci sınıfta fizikçi olmaya karar vermiş çocuklar, öğrenim hayatlarında daha başarılı olmuşlardır. İlgilerin kararsızlıktan kurtulması kökleşmelerine bağlıdır. Kökleşen alâkalar ise bir istidâdı, bir kâbiliyeti müjdelerler. Çünkü insanlarda çalışma azmi ve şevki bu sayede oluşacaktır.[474]

Zihnî yorgunluklar yeni alâkalarla giderilebilir. Çünkü yeni alâkalarla birlikte enerji tazelenmektedir. *Tunç,* yorgunluktan yılınmadığı, konuya karşı alâkalar tazelendiği takdirde gayret ve cehdin yeniden canlanabileceğini söylüyor.[475]

Kezâ tembellik de bir alâka meselesidir. Şayet tembellik fizik bir rahatsızlıktan kaynaklanmıyorsa o konuda ya bir alâkanın uyanmamış olmasını veya uyandıysa bile çok zayıf ve sathî olduğunu düşünebiliriz.

Çocukluk çağında tecessüsten kaynaklanan ilgi zenginliği bizi aldatmamalıdır. Bu alâkaların çoğu, zamanla kurur gider. Çocuğun genel şartlarına uygun olanlar varlıklarını sürdürürler. Meselâ, çocuğa "büyüyünce ne olacaksın?" dediğimizde doktor olur, pilot olur, mühendis olur, avukat olur. Aklına ne geliyorsa sayar. Fakat zamanla kendi özel yete-

---

473) Leif, J. Rustin G., a.g.e., s. 231.
474) Tunç, a.g.e., s. 96.
475) M. Şekip Tunç, a.g.e., s. 94, 95.

neklerini farkeder, ihtiyaçlarını düşünür, aile, öğretmen ve sosyal çevrenin etkisi altında kalır ve bu bir yığın ilgi alanını daraltır. Burada öğretmenin ve geniş anlamda çevrenin yapacağı iş, çocuğun kişiliğini etkileyici müdâhelede bulunmamak, ona sadece rehberlik etmektir. Öğretmenlik hayatımda çocuğunun ilgi alanını kendisi belirleyen, hatta ona meslek icâd eden anne babalar bilirim. Bilmediğim, anlamadığım, sevmediği bir meslekte insanın nasıl başarılı olacağıdır.

Çocuklarına meslek seçen anne babaların davranışları nasıl gerçekçi değilse, bazı gerçeklerin seçtikleri meslekler veya ilgi alanları da gerçekçi olmayabilir. Bu durumda yukarda da söylediğimiz gibi anne, baba ve öğretmen ılımlı bir yaklaşımla ona rahberlik etmeli, neyi yapabileceğini, neyi yapamayacağını ona anlatmalıdırlar.

Bireysel ilgiler olduğu gibi kollektif ilgiler de vardır. Her ikisi de insan hayatının vazgeçilmez eğilimleridir. Birincisi bireyin, dolayısıyla toplumun yükselmesini sağlarken, ikincisi kollektif şuurun oluşmasını, birlik ve beraberlik içinde yaşamayı, paylaşmayı, sosyal insan tipini ortaya çıkarır. Müşterek ilgi alanları olmayan insanlar yalnız insanlardır. Çoğulculuğa yönelen çağın, böyle yalnızlığa mahkum olmuş insanlara ne vereceği tartışılabilir.

Bütün ilgiler aynı düzeyde değildir. Aşağı olanları vardır; yüksek olanları vardır. Kuvvetli olanları vardır; zayıf olanları vardır. Hülâsâ cılız bir ilgiden ihtiras ve iptilâya kadar uzanan alâkalar vardır. Bunlar içinde yüksek olanlar aşağı olanlara, kuvvetli olanlar zayıf olanlara hâkimdir.(476)

İnsan ilgisi ve merâkına konu olmayan her iş angaryadır. Çünkü istenmeden yapılır. Dolayısıyla yorucu ve bıktırıcıdır. Hoşlanarak tenis oynayan bir sporcu halinden son derece memnun olduğu halde, aynı enerjiyi harcayarak yaptığı başka bir işte çabucak yorulup usanabilir. Aynı işi bir daha yapmak istemez. Sebebi, birinci işe ilgili ve iştahlı olduğu halde ikinci işe ilgisiz ve iştahsızdır. O halde eğitimciler eğittikleri kimselerde makûl ve makbûl alâkalar uyandırmalı, onları kötü ve istenmeyen ilgi alanlarından uzak tutmalıdır. Görevini yapan her insan bir spor heyecaniyle yapmalı, mutluluğu yaptığı işin içinde bulmalıdır. Eğitimci bütün bunları yaparken aşırılıklara düşmemelidir.

476) Tunç, a.g.e., s. 89.

Yaşamak, mutlu ve onurlu yaşamak mücâdeleyi gerektirir. Kolaycı, beleşçi bir hayatı yaşamak onurlu insanların işi olmasa gerektir. Bu ise bir azmi, bir cehdi zorunlu kılar. İnsanın bu zor işte muhtaç olduğu güç ve kuvvet, kaynağını ilgi, merâk ve meramdan alır. "Bunlar yoksa uzvî kuvvetler ne olursa olsun sakîl maddiyetin tabiî kanunu olan atâlet hüküm sürer."(477)

Aiberg, Kur'ân'a tercüman olarak şunları söylüyor: "Önce merâk ederiz. Merâktan bilim doğar. Bilim bizi "Allah'ın yarattıkları üzerinde düşünmeye" götürür.(478) *"Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?"*(479) *"İnsan, yiyeceğine bir baksın."*(480) *"Öyleyse insan neden yaratıldığına bir baksın."*(481)

9. DİKKAT

Gerek iç, gerek dış dünyamızda cereyan eden sayısız olaylar ve bu olayların kahramanları vardır. Biz yeryüzüne atılmış şuursuz bir taş parçası değiliz. Çevremizle şuurlu ve devamlı bir alış - veriş halindeyiz. Onlardan etkilenir, onları etkileriz. Bazan onlarla takışır bazan barışırız. Bir kısmından daha çok, bir kısmından daha az etkileniriz. Bunlar içinde bizi ilgilendiren, bizi motive edenler olduğu gibi hiç umursamadıklarımız da vardır. Bizi ilgilendiren harekete geçiren olay ve varlıklara daha bir alıcı gözle bakarız. İşte bizi motive eden varlık veya olayı alıcı gözle seyredebilmemiz için yapmış olduğumuz seçme faaliyetine *"dikkat"* denir.(482)

D i k k a t in en önemli vasfı yoğunlaşmadır. Zihnimizin, üzerinde yoğunlaştığı noktayı daha iyi görür, daha iyi kavrarız. Bu yoğunlaşma ne kadar güçlü ise anlama ve kavrama da o kadar sağlıklı ve kuvvetli olur. "Zihnin böyle çevrilişine dikkat denir."(483)

---

477) Tunç, a.g.e., s. 95.
478) M. Hans Aiberg, Arzdan Arşa Sonsuzluk Kulesi, c. I, B. I, s. 32.
479) Gâşiye 88/17-20.
480) Abese 80/24.
481) Târık 86/5.
482) Lûtfi Öztabağ, a.g.e., s. 98.
483) Ziya Dalat, a.g.e., s. 261.

Dikkat, değişik şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımların ortak niteliği zihnin, kendisini ilgilendiren bir objeyi seçmesi ve onun üzerinde yoğunlaşmasıdır. Sağlıklı bir öğrenme ancak böyle gerçekleşebilir.

Sabri Özbaydar, dikkati, "İdrâki muayyen bir noktaya toplama."(484) şeklinde tanımlarken, *M. Şekib Tunç,* "Zihnin hâricî tesirlere karşı aldığı bir durum.."(485) olarak tarif etmektedir. Bu son tanımda insanın kendine dönmesi, kendi içinde yoğunlaşması ihmal edilmiş gibi gözüküyor.

Bir başka tanıma göre, "Dikkat, şahsın, etrafında ve kendisinde olan hadise ve değişikliklerin farkına varması ve istediği takdirde, muayyen bir işe kendisini konsantre edebilmesi kâbiliyetidir."(486)

*Adasal'*a göre Dikkat (attention), algının özel ve seçici, -çıkarlara, kişinin eğilimlerine, dıştan gelme telkinlere ve uyarmalara göre- bir şekli olarak zekâ fakültelerinin bir objede yoğunlaşmasıdır.(487)

Dedik ki, dikkat bir seçme faaliyedir. Bu seçme olayında bedenimizin ve zihnimizin, faaliyete konu olan olayın özelliğine göre göstermiş olduğu davranışa "seçmeye hazır oluş davranışı"(488) denir. İğneye iplik takarken pozisyonumuzu hatırlayalım...

Bir seçme faaliyetinde göstermiş olduğumuz bu tür vaziyet alışlar bize seçme olayını daha iyi tanıtır ve öğretir. Biz böylece algıya da hazırlanmış oluruz.

Algılarımızı etkileyen en önemli faktörlerden biri de dikkattir. *J. Dewey'*e göre "dikkatin müdâhalesi olmadan öğretilen şeyler ne sindirilebilir, ne de fikrî güç haline" dönüşebilir.(489)

Bir konu üzerine eğilmek, o konuyu kavramak üzere göstereceğimiz ciddî bir dikkat, zihin ufkunu açacağı gibi, onun fikren beslenmesini ve kendi kendisini geliştirmesini

484) Sabri Özbaydar, a.g.e., s. 29.
485) Tunç, a.g.e., s. 88.
486) Kriton Diçmen, a.g.e., s. 5, 6.
487) Adasal, a.g.e., s. 742.
488) Öztabağ, a.g.e., s. 98.
489) J. Dewey, "Tabiî İlgi ve Sun'î Uyarıcılar", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, s. 180.

de sağlar.[490] Alelâde farkındalıkların fazla pedagojik değeri yoktur. *Alain* "Kolay dikkat dikkat değildir." diyor.[491]

Dikkat, düşünceyi belli konular üzerine teksif etmekle kalmaz, aynı zamanda şuuru ve algıyı araya giren parazit ve istikrarsız düşüncelerden de kurtarır.[492] Dikkatlerini belli bir konu üzerinde yoğunlaştıramayan kimseler faydalı gözlemler yapamazlar.[493]

İnsanlar içinde bütün ömrünü tek bir konuda yoğunlaşarak geçirenler olduğu gibi, hayata daha geniş perspektiflerden bakanlar da vardır. Birinciler kendi dallarında uzmanlaşan kişiler, ikinciler ise ansiklopedik bilgi birikimine sahip komple insanlardır.

Dikkat durumundaki bir insanda şu nitelikler göze çarpar:

1 - Duyu organlarında ayarlanma;

2 - Beden durumunda ayarlanma;

3 - Kas gerilmeleri;

4 - Sinir sisteminde ayarlanma.[494]

Dikkatin öğrenme olayındaki etkinliği açıktır. Bu itibarla öğretmen, çocuğun dikkatini iyi yönde kullanabilmeli, onun gereksiz yönlerde ziyan olmasını önlemelidir.

Bilim adamları, dikkati yönüne ve oluşumuna göre değişik şekillerde isimlendirmişlerdir. *Hilmi Ziya Ülken* üç tür dikkatten bahsetmektedir:

1 - *Spontane dikkat:* İlgiye bağlı olan, uyarıcı dışında hâricî bir etki olmadan, kendiliğinden tabiî olarak teşekkül eden dikkate spontane (kendiliğinden) dikkat denmektedir. Kırda gezerken güzel bir kelebeği görüp onu yakalamak isteyen çocuğun dikkati bu tür bir dikkattir. Uzun süreli bir dikkat değildir.

2 - *Kasal Çabalı dikkat:* Bir düğümün çözülmesi, bir halatın çekilmesi gibi kasal çabaya dayanan dikkate bu ad verilir.

---

490) Leif, J. Rustin G., Genel Pedagoji, s. 223.

491) Leif, J. - Rustin G., a.g.e., s. 223.

492) Adasal, a.g.e., s. 743.

493) V. Rasmussen, "Dikkat ve Hafıza", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, s. 77.

494) Öztabağ, a.g.e., s. 98, 99.

3 - *İç düşünmeli dikkat:* Bir problemi, bir bilmeceyi çözerken yaptığımız gibi zihnin bütün yetileriyle konu üzerinde yoğunlaşması olayına iç düşünmeli dikkat denmektedir.[495]

Başka bir tasnife göre dikkatler üç bölümde incelenmektedir:[496]

1 - *İrâde istemeyen dikkat:* İnsanların değişik merâk konuları vardır. Herkes sevdiği, hoşlandığı şeylere ilgi duyar. Meselâ bir kız çocuğu oyuncak bebeklere ilgi duyar ve vitrindeki bebeğe dikkat eder. Bu tür bir dikkate irâde istemeyen dikkat denmektedir. Burada özel bir gayret söz konusu değildir. Buna "alışılmış dikkat" adı da verilmektedir. Sanırım spontane dikkatle aynı anlama gelmektedir.

2 - *İrâdi dikkat:* Birçok sebeplerden dolayı dikkatin şuurlu ve irâdeli olarak belli hedeflere yönelmesi veya yöneltilmesidir. Böyle bir dikkat enerji ve zindeliğe ihtiyaç gösterir. Yeterli beslenmeyen, yorgun, uykusuz ve bitkin kimseler irâdî bir dikkate hazır değillerdir. Zorlansalar da uzun süre başarılı olamazlar. Bu dikkatte, şuurlu ve irâdeli olarak yoğun çaba sarfetmesi sebebiyle zihin çabuk yorulur.

İrâdî dikkatte uyarıcının çekiciliği şart değildir. Ne dikkatin objesi, ne de alınan sonuç çekici olmayabilir. Sonucun çekici olabilmesi irâdî dikkate bağlıdır. Burada irâdeye düşen şey bir dikkatin oluşturulmasıdır. *Mustafa Şekib Tunç,* "İrâdî dikkat terbiye ile kazanılır, cehd ile devam eder."[497] diyor.

Herbart, kendiliğinden dikkatle irâdî dikkati birbirinden ayırırken "kendiliğinden dikkat"i tercih etmektedir. Ona göre öğretim sanatı bu dikkati ortaya çıkarmaya çalışmalıdır. Bununla birlikte Herbart, irâdî dikkati reddetmiyor; irâdî dikkatin ahlâkî bir oluşuma ulaşıldığı zaman yararlı olabileceğini düşünüyor. *Dewey* ve *Kerchensteiner* de aynı görüştedir.[498]

3 - *İrâde dışı dikkat:* Bir konuda yoğunlaşmışken veya nötr vaziyette başka bir uyarıcının aniden dikkatimizi sarsması, ister istemez bizi kendisine çekmesidir. Sınıfta ders

---

495) H. Ziya ülken, Eğitim Felsefesi, s. 178.
496) Öztabağ, a.g.e., s. 102, 103.
497) Tunç, a.g.e., s. 88.
498) J. Leif - G. Rustin, a.g.e., s. 228, 229, 230.

dinlerken karşımıza aniden bir palyaçonun çıkması, veya çevremizde bir bombanın patlaması gibi.[499]

Başka dikkat şekilleri de vardır. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

1 - *Nazarî dikkat:* "Fikirlerin mantıkî bağlarını yahut eşyanın tabiî münâsebetlerini tetkike çalışan dikkattir"[500] (speculatif dikkat).

2 - *Harekî dikkat:* Hareketlere çevrilmiş olan dikkatlere denir.

3 - *Zihnî dikkat:* Çeşitli çalışmalara yönelik bir dikkattir. Salt zihnî faaliyetlere dayanır. Bir işi yapmak için gerekli araç ve vasıtaları bulmaya, o esnada karşılaşılan güçlükleri yenmeye çalışan bir dikkattir.[501]

4 - *Hassî dikkat:* "Daha çok duyumlarda toplanan, duyumları takip eden"[502] dikkattir.

5 - *İçe dönük* (introspektif) *dikkat:* Kendi iç dünyamıza yönelmiş, kendimizi tetkike çalışan dikkate içe dönük dikkat denir.[503]

6 - *Sezgici dikkat:* Eşya ve olayların arkasındaki gizli realitelere nüfuz etmeye çalışan sezgici (intuitif) dikkat adı verilir.[504]

Yukarda da söylediğimiz gibi dikkat yönü ve oluşumuna göre değişik isimler almaktadır. Meselâ; dikkat, derse ve öğretmene çevrilmişse *"eğitim içi dikkat"*, konuyla ilgisi olmayan şeylere yönelikse *"eğitim dışı dikkat"* denmektedir. Yine dikkatin dış dünyaya yönelmesine *"dış dikkat"*, iç âleme yönelmesine *"iç dikkat"*, irâdeli ve isteyerek yapılan dikkatlere *"isteyerek dikkat"*, aksine, ister istemez yani elde olmadan gösterilen dikkatlere *"istemeyerek dikkat"* denmektedir.[505] Bunları detaylara ayırarak çoğaltmak mümkün olduğu gibi, birleştirmek suretiyle azaltmak da mümkündür. Dikkatleri kesin çizgilerle birbirinden ayırmak da mümkün değildir.

---

499) Öztabağ, a.g.e., s. 103.
500) Tunç, a.g.e., s. 90.
501) Tunç, a.g.e., s. 90.
502) Tunç, a.g.e., s. 90.
503) Tunç, a.g.e., s. 90.
504) Tunç, a.g.e., s. 90.
505) Ziya Dalat, a.g.e., s. 261, 262.

Dikkati etkileyen faktörler dış ve iç faktörler olmak üzere iki grupta incelenir:

A - Dış faktörler:

Henry E. Garrett, dikkatimizi etkileyen dış faktörleri dört grupta incelemektedir: 1 - Sayı - sıra - düzen, 2 - Şiddet ve zıt oluş, 3 - Değişiklik ve hareket, 4 - Yapı ve şekil.[506]

Lutfi Öztabağ ise dış etkenler olarak şunları sıralamaktadır: 1 - Uyarıcının cinsi; 2 - Uyarıcının şiddeti, 3 - Uyarıcının büyüklüğü; 4 - Uyarıcının devam ve tekrarı; 5 - Uyarıcının durumu; 6 - Uyarıcının ayrılık ve farklılığı; 7 - Uyarıcının hareketi.[507]

Morgan da dikkati etkileyen dış faktörleri dört bölümde ele almaktadır: 1 - Şiddet ve büyüklük; 2 - Konstrast (zıtlık); 3 - Tekrar; 4 - Hareket.[508]

Bunları kısaca açıklamaya çalışalım:

1 - *Şiddet ve büyüklük:* Şiddet (intensity) ve büyüklük (size) iki önemli etki unsurudur. Dikkatimizi çekme durumunda olan iki uyarıcıdan, önce büyük, parlak ve şiddetli olanın farkına varırız.[509]

2 - *Kontrast* (zıtlık): İçinde bulunduğu veya cereyan ettiği çevre içindeki varlık ve olaylardan farklı veya onlara zıt olan olay ve varlıklar dikkati daha fazla çekerler.[510] Televizyonda film veya önemli programlar arasına konan reklâmlar kontrast bir görüntü ile daha çok dikkat çekerler. Çölde bir ağaç daha çok dikkatimizi celbeder.

Kur'ân'ın en çok kullandığı yollardan biri budur. Bir kıssa anlatılırken olayın seyri içinde aralara kontrast cümleler serpilir. Bu cümleler muhâtaba verilecek mesajı ihtiva eden flaş cümlelerdir. Meselâ; Yusuf kıssasında *Hz. Yusuf,* babasına gördüğü bir rüyayı anlatır. Babası, oğlundan rüyasını kardeşlerine anlatmamasını, aksi halde kendisine tuzak kuracaklarını tenbihler. O arada karşımıza birdenbire bir cümle çıkar: *"Zira şeytan insanın apaçık düşmanıdır."*[511]

506) Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 84, 85.
507) Öztabağ, a.g.e., s. 99, 100.
508) Morgan, a.g.e., s. 275.
509) Morgan, a.g.e., s. 275; Öztabağ, a.g.e., s. 100.
510) Morgan, a.g.e., s. 275; Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 85.
511) Yûsuf 12/5.

Yusuf'un babası yoruma devam eder: *"Rabbi, Yusuf'u birtakım nimetlerle nimetlendirecek..."* Bir cümle daha çıkar karşımıza: *"Doğrusu Rabbin bilir, hakîmdir."*[512] *"Andolsun ki, Yusuf ve kardeşlerinin olayında, soranlara nice ibretler vardır."*[513] Olay devam eder; kardeşleri Yusuf'un babası tarafından sevilmesinden yakınarak ona bir tuzak hazırlama planları yaparlar. Yusuf'u götürüp bir kuyuya atmaya karar verirler. Babaları Yusuf'un seyahatine izin vermeyecek olur. Kardeşleri ısrar ederek Yusuf'u babalarından koparır ve emellerine nâil olurlar. Yusuf kuyuya atılmıştır. Babalarına dönerek Yusuf'u kurt kaptığını anlatmaya çalışırlar. Babalarını inandıramazlar. Kuyuya uğrayan bir kervanın sucuları Yusuf'u bulurlar. Onu ticarî bir mal olarak alıp saklarlar... Derken bir cümle daha çıkar karşımıza: *"Oysa Allah, yaptıklarını bilir."*[514] Sonunda Yusuf birkaç dirheme satılır. Olayı Kur'ân'dan takip edelim: *"Mısır'da onu satın alan kimse karısına, "Ona güzel bak, belki bize faydası olur yahut da onu evlad ediniriz" dedi. Biz işte böylece Yusuf'u o yere yerleştirdik; ona rüyaların nasıl yorumlanacağını öğrettik. Allah, işinde hakîmdir, fakat insanların çoğu bunu bilmezler."*[515] Son ifâde de olayın seyri içinde kontrast bir ifadedir. Gerek bu sûrede, gerekse diğer sûrelerde bu halin çok bol örnekleri vardır.

Aynı cinsten uyarıcılar arasında farklı durumda olan da dikkati olumlu yönde etkiler. Vitrinde top top duran kumaşlar arasında öne çıkmış ve açılmış olan kumaş daha çok dikkatimizi çeker.[516] Sınıf içinde arkadaşları arasında farklı kıyafet ve tavrıyla dikkatimizi çeken öğrencilerimiz olmuştur.

3 - *Tekrar:* Uyarıcının devam ve tekrarı da dikkati etkiler. Fakat unutulmamalıdır ki, bir uyarıcı devamlı, değişmez ve sâbit kalırsa çekici olmaktan çıkar. Bir uyarıcının sürekli ve fakat kesikli olarak verilmesi dikkat çekmede yararlı olur. Vitrinlerde devamlı yanıp sönen ışıklar bunun bir örneğidir.[517]

4 - *Hareket:* Birçok hayvanda olduğu gibi insanlarda da hareket eden bir uyarıcıya ilgi vardır. Duran bir nesneye

---

512) Yûsuf 12/6.
513) Yûsuf 12/7.
514) Yûsuf 12/19.
515) Yûsuf 12/21.
516) Öztabağ, a.g.e., s. 100.
517) Öztabağ, a.g.e., s. 100.

oranla hareket eden bir nesneye daha çok ve çabuk dikkat ederiz. Geceleyin gökyüzünde hareket eden bir ışık duranlara nisbetle daha çabuk dikkatimizi çeker.[518] Kalabalık içinde dikkatini çekmek istediğimiz kimselere el sallarız.

5 - *Uyarıcının cinsi:* Bu ifâde duyumun keyfiyetini anlatmaktadır. Bizi uyarmakta olan nesnenin rengi, sesi ve şekli dikkatimizin yoğunlaşmasında etkendir. Renkliler renksizlere, sesliler sessizlere oranla daha çok dikkatimizi çekerler.[519] Hayatî öneme sahip uyarıcılar da dikkatimizi celbeden uyarıcılardır.

6 - *Uyarıcının konumu ve yeri:* Uyarıcının dikkat çekici olmasında bulunduğu konum ve yerin de önemi vardır. Gazetelerde manşetten verilen haberler, sıradan bir insana kıyasla önemli bir konumda olan insanın hareket ve davranışları daha çok dikkatimizi çeker. "Hocanın sarığı beyazdır, leke götürmez" atasözü bu gerçeği ifâde etmektedir.

B - İç faktörler:

Dikkati etkileyen bazı faktörler vardır ki, bunlar insanın kendisinden, kendine ait şartlardan kaynaklanmaktadır. *Garrett,* bunları, "ilgiler, zihnî tavırlar (attitudes), kurulma (set), bir şey bekleme ve telkin.." olarak zikretmektedir.[520]

Başka bir sıralamaya göre iç etmenler, 1 - Organik itilmeler, 2 - Korkular, 3 - Merâklar, 4 - Toplumsal sebepler, 5 - İlgilerden oluşmaktadır. Bunlar tahlil edildiği zaman görülecektir ki, kökleri ya fizyolojik, ya psikolojik veya sosyal niteliklidir.[521]

Bunlara kısaca göz atalım:

1 - *Organik itilmeler:* Açlık, susuzluk, cinsiyet ve benzeri güdülerimiz dikkati etkileyen en güçlü iç faktörlerdir.

2 - *Korku:* İnsanda acıdan kaçma eğilimi daima vardır. Bu itibarla dikkatin oluşmasında en güçlü iç faktörlerden biri de korkudur.

İki dünyada da insanın mutluluğunu amaçlayan Kur'ân-ı Kerîm zaman zaman bu motivden de yararlanır.

518) Morgan, a.g.e., s. 275; Öztabağ, a.g.e., s. 100.
519) Öztabağ, a.g.e., s. 100; J. Leif - G. Rustin, Genel Pedagoji, s. 229.
520) Henry E. Garrett, Psikolojiye Giriş s. 86.
521) Öztabağ, a.g.e., s. 101.

Ona, güzel ve mutlu şeylerden bahsettiği gibi, önündeki tehlikelerden de haber verir. İnsanların o tehlikelere yaklaşmasını istemez. Peygamberlerin bir özelliği de *"nezîr"* yani korkutucu, sakındırıcı olmaktır. Bu korkutmanın amacı ise yine insanın mutluluğuna yöneliktir. Aslında bireysel farklılıkları bir gerçek olarak kabul eden Kur'ân için tek bir metod değil, metodlar vardır. Her mizaç ve karakter bu metodlardan kendine uygun olanı alır. Öyle insanlar vardır ki, küçük bir korkudan yıkılır. Öyle insanlar da vardır ki, onu disipline edecek tek şey korkudur.

3 - *Merâk:* "Oduncunun gözü ormanda olur" atasözünü burada da tekrarlayacağız. Neye merâk sarmışsak dikkatimiz o noktada odaklaşır. Bir modacının gözü daima vitrinlerdedir. Hayatımda en büyük idealim okul açmak, ülkeme bu doğrultuda hizmet vermekti. Bundan dolayı her gördüğüm arsaya okul arsası olarak bakardım. Kumaşları öğrenci kıyafeti olarak görür, vasıtaları öğrencilerimin bineceği servis aracı olarak incelerdim. Öyle insanlar vardır ki, seyrettikleri filmin konusu ve kalitesi umurlarında bile değildir. Onlar artistlerin üzerindeki kıyafetlerle meşguldürler. Çünkü bunlar modaya düşkün, giyime merâklı kimselerdir.

4 - *Toplumsal sebepler:* Bizim içimizde, bizi bazı konularda dikkatli olmaya iten öyle motivler vardır ki, bunlar sosyal kaynaklıdır. Ödev duygusu bunların bir tanesidir. Öyle öğrenciler vardır, öğrenmek, kendini yetiştirmek amacıyla derslerine çalışır; öyle öğrenciler de vardır ki, onlar için bir "aferin" yeterlidir.

5 - *İlgi:* İlgi duyduğumuz şeye daha bir başka dikkat ederiz. İster fizyolojik, ister psikolojik, isterse sosyal kaynaklı olsun çeşitli ihtiyaçlarımız, ihtiyacımıza konu olan şeylere karşı ilgimizi, dolayısıyla dikkatimizi çeker.[522]

Dikkatin bir noktada yoğunlaşmasını sağlayan veya onun oluşmasına yardımcı olan başka etmenler de vardır şüphesiz. Bunların hepsini burada sıralamak konumuzu taşırır. Birkaç tanesini satır başları halinde şöylece sıralayabiliriz:

— Dikkatin belli bir noktaya teksifinde *"hazırlayıcı kurulum"*un büyük etkisi vardır.[523]

522) Öztabağ, a.g.e., s. 101, 102; Morgan, a.g.e., s. 276; Adasal, a.g.e., s. 743.

523) Morgan, a.g.e., s. 275; Tunç, a.g.e., s. 91.

— *Dikkatin oluşmasında geçmiş tecrübe ve hatıraların rolü önemlidir.*[524]

— *Dikkatin oluşmasında bir diğer etmen irâdedir.*[525] İrâdî bir cehd olmadan uzun süreli bir dikkatte başarılı olamayız.

— *His ve heyecanların dikkatin oluşmasında yardımları vardır.* Şu şartla ki aşırılıklardan sakınmak lazımdır. Aksi takdirde aşırı duygu ve heyecanlar, aşırı tepkilerin doğmasına sebep olabileceği gibi, zihnin serbestçe çalışmasını da engelleyebilir.

— *Dikkat bir çabanın ürünüdür.*

— *Herbert Sorenson,* "Daha dikkatli muhâkemeyi ve reflektif düşünmeyi gerektiren güç problemler, sınıfın, yani grubun dışında, yalnızken en iyi şekilde yapılmaktadır."[526] diyor. Peygamberimizin hayatında, İslâm eğitim ve öğretiminde bunun pek çok örnekleri vardır. Hz. Muhammed'in vahye *Hira*'da mazhar olması, vahiy öncesi orada uzun süreli ruhî bir hazırlık yapması konumuz açısından mânîdârdır. Medine hayatında Medine dışında dostlarıyla beraber kurdukları yedi mescid bir başka örnek. Neden Medine dışında mescid? Neden bir değil de yedi mescid? Bu soruların cevabı konumuzu teşkil eder. Din ulularının hemen hepsinin hayatında bu tür inzivâ halleri vardır. Mâsivâ ile ilgiyi kesmenin en kestirme yolu budur. Kur'ân'daki şu âyetlere bakalım: *"Gecenin bir kısmında ve yıldızların batmağa yaklaştığı sırada Rabbini tesbih et."*[527] *"Gecenin yarısında kalk, yahut yarısından biraz eksilt. Yahut artır. Kur'ân oku, yavaş yavaş, güzel güzel. Çünkü biz senin üzerine ağır bir söz vahyedeceğiz. Çünkü gece kalkışı hem daha tesirli, hem okuyuşça daha elverişlidir. Çünkü sana gündüzün uzun bir meşgûliyet vardır."*[528] Bu âyetler hiçbir yoruma gerek duyurmayacak kadar net ve açıktır. Verdiğimiz örneklere dayanarak diyebiliriz ki: Konsantrasyon yani yoğunlaşma için zamanın da mekânın da büyük önemi vardır.

— "Algıya hazırlık demek olan *dikkat için sansoriyel organların, alıcı dizpotiflerin düzeni gerekir.* Lakin dikkat

524) Tunç, a.g.e., s. 91.
525) Tunç, a.g.e., s. 91.
526) Sorenson, a.g.e., s. 384.
527) Tûr 52/49.
528) Müzzemmil 73/3, 4, 5, 6, 7.

için beyinde ana sistem serebral gövdenin "reticule" denilen örgütündedir."[529]

— *Keder ve neşe hali, kanda şeker oranının düşmesi yani hipoglisemi, yorgunluk gibi hallerde dikkat azalır.* Uyku öncesini, sarhoşluğun ikinci devresini de bunlara eklemek gerekir.[530]

— *Dikkat bozuklukları da dikkatin bir yerde yoğunlaşmasını etkiler.* Dikkat bozuklukları dikkatte azalma şeklinde tezâhür edebileceği gibi artma şeklinde de tezâhür edebilir. Azalma, çeşitli sebeplerden dolayı hastanın çevresine karşı ilgisiz kalmasından kaynaklanabileceği gibi, kendisini rahatsız eden uyarıcılardan kaçmasından da kaynaklanabilir. Hasta dikkatini bir noktada toplayamaz. Dikkat, olaylar arasında devamlı sıçramalar yapar.[531]

Morgan'ın belirttiğine göre dikkat, başlangıçta bir artma, sonra bir azalma, daha sonra tekrar bir artma suretiyle U şeklinde bir gelişim göstermektedir.[532]

Herbert Sorenson, "Maksatlı olarak bakmadığımız bir çevremizdeki şeylerin çoğunun farkına varmayız. Tabiat öğretmeni bir takım kuşlardan, çiçeklerden ve ağaçlardan söz edince görüşümüz aktifleşir, daha önce gözümüze çarpmayan şeyleri görmeğe, farketmeğe başlarız."[533] diyor.

Dikkati eğitirken yapacağımız, yapmamız gereken şey tabiat öğretmeninin yaptığını yapmak, eğittiğimiz kimselerin çevrelerine alıcı gözle bakma alışkanlıklarını sağlamaktır. Vâkıa herkes herşeye dikkat etmek zorunda değildir. Dikkatin de bir seçme özelliği vardır. Fakat ne kadar geniş bir ufuktan bakar, hayattan ne kadar çok malzemeye sahip olursak hayatı, o kadar tam ve sağlıklı yorumlamamız mümkün olur. Hülâsâ eşya ve olaylara daha bir bilinçle bakmak ve onu sıradan bir insandan farklı olarak algılamak yetişkin insanın özelliğidir.

Kur'ân, hayata değişik açılardan, çok yönlü bakmayı telkin ediyor. Onun eğitiminde karıncadan gezegenlere kadar, insanların bakarak bir şeyler öğrenmesi gereken odak noktaları vardır.

---

529) Adasal, a.g.e., s. 743. 530) Adasal, a.g.e., s. 743.
531) Mitat Enç, Ruh Sağlığı Bilgisi, İstanbul 1964, s. 83.
532) Morgan, a.g.e., s. 59.
533) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 375.

10. HÂFIZA

Arapça bir kelime olan h â f ı z a , "Şahsın evvelce öğrendiği veya şâhid olduğu hadiseleri ve bilgileri tekrar istediği zaman tahattur etme kābiliyeti.."(534) olarak tanımlanmaktadır.

Bu tarif, bir fikir vermekle beraber gerek Türkçe, gerekse tanımlama bakımından eksik gibi görünüyor. Hâfızanın en önemli yönü olan "zabdetme", "koruma" ve muhâfaza altına alma özelliklerinden bahsedilmemiş. Bu tanımı şöyle yapmak daha uygun olur kanaatindeyiz: Hâfıza, *insanın, bilgi ve hatıralarını saklaması, gereğinde hatırlaması yeteneğidir.*

Bilim adamları hâfıza olayını değişik kategorilerde incelemişlerdir. *Garrett*'e göre hâfıza olayı 1 - Tesbit (fixsation), 2 - Zihinde tutma (retention), 3 - Hatırlama (recal) ve 4 - Tanıma (recognition) olarak dört kısma ayrılmaktadır.(535) *Ribot*'ya göre ise hâfıza olayı, 1 - Bazı hallerin saklanması (conservation), 2 - Bunların yeniden canlandırılması (reproduction), 3 - Bunların mâzîde yerleştirilmesi (localisation)nden ibarettir. Adasal'ın belirttiğine göre klasik psikoloji bunlara dördüncü olarak tesbiti (fixation) de ilâve etmiştir.(536)

Hâfızayı, tesbit, muhâfaza ve ihzâr olarak üçe ayıranlar da vardır.(537)

Bunlar üzerinde birazcık duralım:

1 - *Tesbit* (fixation): Bize anlatılan bir şeyi tekrarlayabilmemiz tesbit olayının göstergesidir. Öğrendiğimiz şeyi zihnimizde tutabilmemiz, iyi tesbit edebilmemize bağlıdır. İyi bir tesbit herşeyden önce faal bir dikkat gerektirir.(538)

2 - *Zihinde tutma, muhâfaza* (retention): Bize anlatılan şeyi bir süre sonra hatırlayabiliyorsak muhâfaza ediyoruz demektir.

534) Kriton Dinçmen, Psikiyatri El Kitabı, s. 4.
535) Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 150.
536) Adasal, Medikal Psikoloji, s. 760.
537) Dinçmen, a.g.e., s. 4.
538) Garrett, a.g.e., s. 151; Dinçmen, a.g.e., s. 4.

Hâfızanın iki temel şartı vardır:

a - Tecrübelerin oldukları gibi kalması;

b - Bir zaman düşüncesinde ve zaman düzeninde bulunması.[539] Yani hâfıza herşeyin rastgele atıldığı bir hurdacı dükkânı değildir. Bir eczâne tertip ve düzeni içindedir.

3 - *Hatırlama:* Tedâî yoluyla evvelce bildiğimiz bir şeyi tahattur etmektir.[540] Tedâî yani çağrışım bazı kanunlara bağlı olarak teşekkül etmektedir. *Aristo*'nun formüle ettiği tedâî kanunları, 1 - Zamanda yakınlık, 2 - Mekânda yakınlık, 3 - Benzerlik ve 4 - Tezad'dan oluşmaktadır.[541] *Garrett* mekânda yakınlık yerine uzayda yakınlık ifadesini kullanmaktadır.

Mustafa Şekib Tunç, çağrışim kanunlarını "benzerlik, bitişiklik ve zıtlık" olarak sıralamakta, bu hâfızada hayvanlarla müşterek olduğumuzu belirtmekte, hayvanlarla müşterek olmadığımız hâfızanın "fikirlerle, tecrid ve tâmimlerle işleyen mantıkî hâfıza olduğuna işaret etmektedir.[542]

Sarışın birini gördüğümüz zaman sarışın bir yakınımızı hatırlamamız benzerlik yoluyla, geceyi gördüğümüz zaman gündüzü hatırlamamız zıtlık yoluyla, Marmaris sözcüğünü duyduğumuz zaman geçmişte yaptığımız bir tatili hatırlamamız uzayda - zamanda yakınlık yoluyla çağrışıma örnek teşkil etmektedir.

Düşünüp, akıl yürütürken büyük çapta hatırlamada bulunduğumuzu söyleyebiliriz.

4- *Tanıma:* Bu olayda bir âşinalık duygusu, bir önceden görmüşlük hali vardır. Buradaki güçlük, karşılaştığımız şey veya kimsenin geçmişteki yerine tam olarak yerleştirilmesidir.[543]

Hatırlama ve tanıma, saklanan şeyin zihinde ne dereceye kadar kaldığını göstermek suretiyle tesbit ve zihinde tutmanın derecesini de göstermektedir. Zihinde tutma derecesi, *ya hemen hatırlama* veya *gecikmeli olarak hatırlama* şeklinde kendini gösterebilir.[544]

539) Tunç, a.g.e., s. 68. 540) Dinçmen, a.g.e., s. 4.
541) Ömer Mart, a.g.e., s. 198; Garrett, a.g.e., s. 103.
542) Tunç, a.g.e., s. 73.
543) Özbaydar, a.g.e., s. 76. 544) Garrett, a.g.e., s. 151.

Elektronik beyin ve diğer mekanik cihazların hiçbir ayırım yapmadan hatırda tutmasına, saklamasına mukâbil, insan hâfızası seçme özelliğine sahiptir. Kötü veya iyi olanı seçer. "Hâfıza bir seçme fonksiyonu olarak hareket eder. Yaş, çevre, huy, heyecan hali, amaç gibi hallerle değişen kriteryumlara göre şemalar serbestleşir."[545]

Hâfıza seçmesinde sürekli veya geçici eğilimlerin, kişilik özelliklerinin etkisi büyüktür. Kültürlü insanların görme hâfızaları daha kuvvetliyken ilkel insanların işitmeye ait hâfızaları daha gelişmiştir. Bazı hayvanlarda ise koku alma hâfızası daha gelişmiş vaziyettedir.[546]

Genel zihnî yeteneğin bir bölümü olan hâfıza doğumdan yetişkinliğe doğru daima artan bir gelişme gösterir. Doğduğu zaman az bir hâfızaya sahip olan çocuk yaşı ilerledikçe meydana gelen büyüme ve elde edilen tecrübeler sayesinde gelişmiş bir hâfızaya ulaşır.[547] Hâfızanın gelişimi zihnî gelişmeyi andırır. Doğumla başlayan artış yirminci yaş veya ondan sonraki birkaç yaş içinde olgunluğa erişir.[548]

Hâfıza bilim adamları tarafından değişik türlere ayrılarak incelenmiştir. Meselâ; hâfıza bir taksime göre mekanik ve dinamik olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan birincisi yani *mekanik hâfıza,* "çarpım cetvellerini hatırlamak gibi itiyada benzer bir hâfızadır." *Dinamik hâfıza* daha ileri ve tam bir hâfızadır. Biz onun sayesinde alışkanlıklar vasıtasıyla elde ettiğimiz otomatik öğrenmelerden ötelere gidebiliyoruz.[549]

Hâfızanın mekanik tekrar ve faaliyetlerle geliştirilmesi mümkün değildir. Başka bir tasnifle hâfızayı organik ve şahsî olmak üzere iki bölümde ele alan *M. Şekib Tunç*, organik hâfızanın hayatın başlangıcında mevcut olduğunu, bunu değiştirmenin mümkün olmadığını vurguluyor. Onun belirttiğine göre sonradan kazanılan şahsî hâfızayı geliştirmek mümkündür. Şahsî hâfıza, "zihnî fonksiyonların tekâmül seviyesine, kendini bilmenin muayyen bir ana gelmesine bağlıdır. Hatıraların teşekkülü kavrama ile, şekiller inşa etmekle, vaziyet ve vak'aları düzenleme iktidarıyla birlikte gelişir."[550]

545) Adasal, a.g.e., s. 763.
546) Adasal, a.g.e., s. 763.
547) Sorenson, a.g.e., s. 42, 43.
548) Sorenson, a.g.e., s. 52.
549) Tunç, a.g.e., s. 68
550) Tunç, a.g.e., s. 69, 70.

Eğitilmiş bir hâfıza, ya tedâî sistemiyle veya mantıkî sistemle çalışır. Tedâî sistemiyle çalışan hâfızadan çağrışım ne kadar dayanıklı ve çoksa hâfıza o nisbette sağlıklı ve mükemmel olur.(551) Çağrışımların dayanıklılığı doğuştan gelen uzvî yeteneklerle de ilgilidir.

Mantıkî hâfıza tedâî sisteminden daha ileri bir faaliyet şeklidir. Burada hâkim olan faaliyet hâfızayı düşünceye ve onun prensiplerine göre işletmek, fikirler, kavramlar, semboller arasındaki münasebetleri düzenlemektir."(552) Muhâkeme yaparken kullandığımız hâfıza bu tür bir hâfızadır; sadece çağrışım kanunlarıyla işleyen bir hâfıza değildir.

İnsan zihni bütün öğrendiklerini ilânihâye hâfızada saklayacak kapasitede yaratılmamıştır. Öğrendiklerimizin bir kısmını, bazı hallerde tamamını unuturuz. Şunu hemen belirtelim ki, *Ebbinghaus*'un yaptığı çalışmalar öğrenilmiş bir şeyin hiçbir zaman tamamen unutulmadığını göstermiştir.(553) Şuurumuza çıkmayıp unutulmuş gibi görünen bilgi ve hatıralarımız bu teze göre tamamiyle kaybolmamakta, bunların düşünce, muhâkeme ve takdirlerimizde hisseleri bulunmaktadır.(554)

Öğrendiklerimizi zihnimizde uzun süre saklamanın yolu nedir? Unutmaya tesir eden faktörler nelerdir? Biraz da bunlar üzerinde duralım:

1- Öğrendiklerimizin zihinde tutulması için iyi tesbit edilmesi gerekir. Bu ise iyi bir öğrenmeyi gerekli kılar. Unutmayı önlemenin en iyi yollarından biri öğrendiğimiz şeyi iyi öğrenmemizdir.(555) Yüzeysel öğrenmelerde unutma mikdarı fazla ve süratlidir.(556) Aşırı öğrenme, ise unutmayı en aza indiren ideal bir öğrenmedir.(557) Burada kastedilen öğretimin canlı olması da önemlidir. Çünkü canlı bir öğren-

551) Tunç, a.g.e., s. 69.
552) Tunç, a.g.e., s. 73.
553) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 255, 262.
554) Tunç, a.g.e., s. 72.
555) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 412; Mart, a.g.e., s. 257.
556) Mart, a.g.e., s. 257.
557) Sorenson, a.g.e., s. 413. Aşırı öğrenme, öğrenmenin, materyalin artık öğrenilmiş olduğu söylenilebilecek safhadan daha ileriye götürülmesini ifade eder. Bk. a.y.

me saklamanın en iyi şartıdır. Dikkat pasif, tekrarlar gevşek ve gelişigüzelse, kuvvetli bir hatırlama niyeti de yoksa az öğrenilir ve kısa zamanda unutulur.(558)

2- İyi düşünülmüş şeyler kolay unutulmazlar.(559) Bu itibarla hâfızaya yapılacak en büyük hizmet düşünmek ve düşündürmeye alıştırmaktır.

3- Aralarında bağlantı kurulamamış parça bilgiler organize bilgilere oranla daha çabuk unutulurlar.(560) Yeni kazandığımız bilgilerimiz eski bilgilerimize öyle bağlanmalı ki, yeni edinilen bilgi zihinde bekleyenlerle buluşsun ve birleşsin. O zaman saklama uzun ömürlü olacaktır.

4- Öğrenme sürecinin arkasından gelen başka bir faaliyet öğrendiğimiz şeylerin daha çabuk unutulmasına yol açmaktadır. Bu olaya "geriye ketvurma" denmektedir.(561) Bir öğrenme olayının hemen arkasından uyku gelirse unutmanın en az olacağı belirtilmiştir.

5- Hatırlama olayında kişiliğin ve zihin seviyesinin etkisi vardır. Hatıralar bunların kudret ve seviyelerine göre gün ışığına çıkarlar.(562)

6- Öğrenilen materyalin manîdâr yani anlamlı olması hem öğrenmeyi kolaylaştırır, hem de öğrenilen şeyin uzun süre hâfizada kalmasını sağlar. Hiçbir anlam taşımayan materyaller daha kolay unutulurlar. Çünkü bunlar sadece hâfızaya dayanmaktadırlar. Halbuki manîdâr olan materyaller hem hâfizaya dayanmakta, hem de çağrışımla desteklenmektedirler.(563)

7- Yapılan çalışmalar "kullanma ve uygulama yeteneğinin terim bilgisinden daha yavaş unutulduğunu" göstermiştir. Bu itibarla öğretmen, öğrettiği bilgilerle yaşanan hayat arasında canlı bağlar kurmalıdır.(564)

8- Unutmayı azaltmada tekrarın da önemli katkısı vardır. Herhangi bir konuyu öğrenip anladıktan sonra unutmayı en aza indirmek için öğrenilenler belli aralıklarla yeniden gözden geçirilmelidir. Önemli olan bir husus da şudur: Bu

558) Sorenson, a.g.e., s. 412.
559) Tunç, a.g.e., s. 73.
560) Mart, a.g.e., s. 263.
561) Sorenson, a.g.e., s. 416.
562) Tunç, a.g.e., s. 73.
563) Mart, a.g.e., s. 259; Sorenson, a.g.e., s. 411.
564) Mart, a.g.e., s. 255; Sorenson, a.g.e., s. 410.

tazeleme ve uygulamalar kısa bir zaman sonra yapılmalıdır.[565]

9- Bir bünyeyi hâiz materyaller daha az unutulurlar. Eski bilgilerle ilişki kurularak öğrendiğimiz yeni bilgiler, manzûme halindeki kelimeler, başka fikirlerin ortaya çıkardığı fikirler, kelime, yalın fikir ve yalın bilgilerden daha uzun zaman hâfizada yaşarlar.[566]

10- Harekî mahâretler en iyi muhâfaza edilen mahâretlerdir. Bisiklete binme, yüzme ve benzeri itiyatlar kolay unutulmazlar.[567]

Yukardakiler dışında hâfızayı etkileyen başka faktörler de vardır. Meselâ; öğrenilecek şeyin kolay veya zor oluşu, öğrenme metodunun iyi veya kötü oluşu, öğrenenin yaşı, zekâ derecesi, öğrenilen materyale karşı takındığı tavır ve ilgi saklamayı ve hatırlamayı etkiler.[568]

Fikir bağlantılarımız mizacımıza ve genel ruh hâletimize uygundur. Bu itibarla bir kısmımız neşe verici şeyleri, bir kısmımız da ıstırap yaratıcı şeyleri daha rahat hatırlarız.[569]

Zayıf olan hâfızalar için yapılacak şey, türlü tedâî ağları örmek, tekrarlara baş vurmak, öğrenilen şeyleri mantıkî bir sisteme bağlamaktır.[570]

Beyinde bulunan bazı sinir hücreleri bazı uyarımlarla birçok defa aktıf hale geçirildiği takdirde farklı bir yapı kazanmakta ve uzun vadeli hâfıza doğmaktadır. Geçici aktiflikler ise kısa vadeli hâfızayı doğurmaktadır.[571]

Çocuklarda anî hâfıza çok kuvvetlidir. Bu hal okulda onun çabuk öğrenmesini sağlar. Yaşlılarda durum farklıdır. Onlarda anî hâfıza çökmüş durumdadır. Onlarda eski şeyleri hatırlama hâfızası uzun süre canlı kalır. En yeni öğrenilenlerin en çabuk, en eski öğrenilenlerin ise en geç unutulması olayına "hafızanın Ribot kanunu" denmektedir.[572]

565) Sorenson, a.g.e., s. 413.
566) Mart, a.g.e., s. 253; Sorenson, a.g.e., s. 412.
567) Mart, a.g.e., s. 261; Sorenson, a.g.e., s. 402.
568) Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 151.
569) Adasal, a.g.e., s. 747.
570) Tunç, a.g.e., s. 70.
571) Özbaydar, a.g.e., s. 77.
572) Adasal, a.g.e., s. 763.

Unutulmuş bir şeyi tekrar ezberlemeğe kalktığımızda birinciye nisbetle daha kolay ve çabuk ezberlediğimizi göreceğiz.(573) Bu da "tam unutma yoktur" tezini doğrulamaktadır.

*Alfred Adler'*e göre "Hatırlanmaları belli ruhî bir yönün devamı için yararlı verileri hatırlarız. Unutulmaları yararlı verileri unuturuz. Bu durum, hâfızanın, tamamiyle izlenen amaca uyan bir intibakın hizmetinde olduğunu göstermektedir.(574)

*Morgan'*a göre nazarî olarak unutmanın iki sebebi vardır:

1- *Bozucu etki,* 2- *Bellekteki çözülme.*(575) O, hatırda tutulan mikdarı pek çok şeye bağlarken üç önemli faktöre dikkat çekmektedir: "Malzemenin anlamlılığı, malzemenin başlangıçta ne kadar iyi öğrenildiği ve diğer öğrenmelerden gelen bozucu etkiler."(576)

Unutma yüksek öğrenim çağında en hızlı, lise çağında daha yavaş seyrederken daha önceki sınıflarda ise en yavaş biçimde seyretmektedir.(577)

Yapılan araştırmalara göre unutma başlangıçta hızlı giderken bilâhere yavaşlamaktadır.(578)

Hâfıza bozukluklarının da hatırlamaya etkisi vardır. "Şu veya bu şeyi veya gördüğü ve işittiği olayı tesbit edememek, onu uzun bir süre saklayamamak, gerektiği zaman yerini ve zamanını belirtememek ve canlandıramamak gibi haller hâfızanın unutkanlık (amnesique) denilen bozukluklarını teşkil eder."(579)

Hâfıza bozuklukları birkaç bölümde incelenir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1- *Amnesia* (amnezi): Hâfızanın kaybolması veya unutma, şeklinde tarif olunabilir. Kısmî veya tam olabilir. Bazı hallerde devamlı, bazı hallerde geçicidir. Fasılalı veya mah-

573) Tunç, a.g.e., s. 71.
574) Adler, İnsanı Tanıma Sanatı, s. 45.
575) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 140.
576) Morgan, a.g.e., s. 137.
577) Sorenson, a.g.e., s. 415.
578) Mart, a.g.e., s. 256.
579) Adasal, a.g.e. s. 766, 768.

dut mâhiyette olabilir. Insanın geçmişi ile ilgili hatıraları tamamen unutması anlamına gelen "tam unutma" nâdiren vukûbulur.(580)

2- *Paramnesia* (paramnezi): Bir nevi hatırlama hatasıdır. Bu durumdaki hasta, geçmiş olayları ya yanlış olarak hatırlar veya olmamış, yaşanmamış olayları olmuş zanneder.(581)

3- *Hyperamnesia* (hiperamnezi): Belli olaylarla ilgili belleğin aşırı derecede canlı oluşuna bu ad verilir. Bu tabir hâfızanın aşırı derecede artışını ifâde eder.(582)

4- *Hypoamnesia* (hipoamnezi): Bu durumdaki kimsenin belleği yavaşlar, azalır.(583)

Duyumları mânâlandıran, idrâkleri zenginleştiren, öğrendiklerimizi saklayan, gerektiği zaman hatırlatan hâfıza müstakil bir meleke (faculté) değildir. Tedâîler (çağrışım)le çalışır. "Bilgi ve tecrübelerimizin hazinesidir." Hâfıza olmasa düşünce, dolayısıyla dil de olmayacaktı. Olayları önceden kestirmede hâfızanın büyük payı vardır. Havanın kararmasıyla yağmurun beklenmesi onun sayesindedir.(584)

Adasal, hâfıza bozukluklarını özelliklerine göre "saptama unutkanlığı", "hatırlama unutkanlığı", "bütünlüğüne unutkanlık" ve "tam olmayan amnezi" gibi kısımlara ayırmaktadır.(585)

Herbert Sorenson hâfızadan bahisle şunları söylüyor: "Hâfıza zekânın temel unsurudur. Onsuz zekânın var olabileceği pek düşünülemez. İşittiğimiz kelimeleri, gördüğümüz yüzleri, edindiğimiz genel bilgileri, gittiğimiz yerleri ve daha birçok şeyleri hatırlayamasaydık birer zavallı aptaldan başka bir şey olamazdık."(586)

---

580) Mitat Enç, Ruh Sağlığı Bilgisi, s. 82; Dinçmen, a.g.e., s. 4, 5.
581) Enç, a.g.e., s. 83; Dinçmen, a.g.e., s. 4, 5.
582) Enç, a.g.e., s. 83; Dinçmen, a.g.e., s. 4, 5.
583) Dinçmen, a.g.e., s. 4, 5.
584) Tunç, a.g.e., s. 68, 69.
585) Adasal, a.g.e., s. 767, 768.
586) Sorenson, a.g.e., s. 42.

11- ZEKÂ:

a-Zekânın Tanımı

Zekâ, kelime anlamı itibariyle anlama, kavrama, sezme, çözme, icâd etme, keşif gücü gösterme, çabuk anlama, süratli kavrama gücü vb. mânâlara gelmektedir. *Ziya Dalât*, Arapça asıllı olan bu kelimenin "yanan kömür, köz.." anlamına da geldiğini ifâde ederek "ateş gibi zekâ" sözüyle ilgi kuruyor.(587)

Önemli yetilerimizden biri olan zekânın çok çeşitli tanımları yapılmıştır. Ruh bilimciler ve filozoflar, uzun süre fakülte anlayışından hareketle lokalizasyon düşüncesine bağlı olarak zekânın kendine has ayrı ve müstakil bir fonksiyon olduğunu ileri sürmüşler, bununla birlikte bilimsel bir tanım üzerinde ittifak edememişlerdir. Kimisi zekâyı "öğrenme yeteneği", kimisi "çevreye yeter derecede uyma yeteneği" olarak algılamış, bazıları ise zekâyı "başarabilmenin genel bir eğilimi" olarak tanımlamıştır.(588)

İlim dünyasının 1920 lerden sonra zekâyı tarif etme merâkına düştüğünü belirten *Ziya Dalât*, değişik zekâ telakkîlerine işaret ettikten sonra "dikkat edilirse görülür ki, hepsinin tarifi aynıdır, birbirinden farksızdır." ifadesini kullanıyor.(589)

Ziya Dalât, eski zekâ tanımlarını verdikten sonra, bugün eski zekâ anlayışından vazgeçildiğini kaydederek şöyle bir zekâ tanımı yapıyor: Zekâ, "Herhangi bir duruma uyma; güçlükten kurtulma; bütün ruh yeteneklerini kullanarak, bir meseleyi, bir derdi çözme ve bir güçlüğü gidermedir."(590)

Zekâyı tarif eden bilginler, kendilerince önemli olan yönü tanımda ön plana geçirmişlerdir.(591) Tanımların bu kadar çok oluşunun sebebi biraz da buradan kaynaklanmaktadır. Meselâ; bilginlerin bir kısmı zekâyı genel olarak ele alıp onu "yetenekler düzeyi" esasına dayandırırken, bir kısmı "çevreye uyma", "icâd etme" esasına dayandırmaktadır.(592)

587) Ziya Dalât, a.g.e., s. 270.
588) Adasal, a.g.e., s. 832.
589) Dalât, a.g.e., s. 271.
590) Dalât, a.g.e., s. 271.
591) Öztabağ, a.g.e., s. 195.
592) Öztabağ, a.g.e., s. 195.

Aynı konuya temas eden *Sabri Ozbaydar* da psikologlardan bir kısmının zekâyı "soyut düşünme, vâkıalar arasında münasebetler kurabilme ve kendi kendini tenkid edebilme kâbiliyeti, olarak tanımladığını, bir kısmının "çevreye ve yeni durumlara intibâk kâbiliyeti" olarak, bir kısmının ise "öğrenme kâbiliyeti" olarak tanımladığını ifâde ederek şunları söylüyor: "Zekâ kavramından söz edildiği zaman soyut düşünme, problem çözme, kendini tenkid, intibâk, öğrenme kâbiliyeti ve yaratıcılık gibi temel vasıflar bir bütün olarak ifâde ediliyor demektir."[(593)]

"Kalıtımsal açıdan ayrıntılı biçimde araştırılan ilk psikolojik treyt zekâ olmuştur." diyen *Clifford T. Morgan*, zekâyı "zihinsel (intellectual) becerilerin tümü.." olarak tanımlamaktadır.[(594)]

Tarifinde intibâkı esas alan *Bergson*'a göre zekâ, "cansız madde üzerinde hareketimize elverişli olan âletlerin bir fabrikasından başka bir şey değildir. Böylelikle dış dünyaya intibâkımızı temin" eder.[(595)]

Sorenson da zekânın "soyut düşünme yeteneği; öğrenme gücü; doğru ve gerçeğe uygun tepki gösterme; insanın çevresine uyum yeteneği" gibi tanımlarına işaret ediyor ve zekânın "öğrenme gücü" olarak tanımlanmasını maksada elverişli buluyor. Çünkü bir öğrencinin zekî olup olmadığını onun öğrenebilmekteki hızı ve öğrendiklerinin mikdarıyla ölçeriz.[(596)]

Stern, zekâyı "Bir ferdin, tefekkürünü yeni îcaplara şuurlu bir tarzda uydurma kâbiliyeti" olarak açıklarken, *Wells*, "Yeni durumlara daha iyi tepkide bulunabilmek için vaziyetin îcâbettirdiği şekilde davranış şekillerini kombine etmek.."tir diyor.[(597)]

İbn Sina'ya göre zekâ bir sezgi gücüdür.[(598)]

"Zekâ, zekâ testlerinin ölçtüğüdür."[(599)] şeklindeki bir tanıma karşılık, *Piaget*'ye göre "Zekâ, zekâ testinden alınan

593) Özbaydar, a.g.e., s. 99, 100.
594) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 37.
595) Nureddin Topçu, Bergson, İstanbul 1968, s. 62.
596) Sorenson, a.g.e., s. 214. 597) Mart, a.g.e., s. 75.
598) Mehmed Dağ. "İbn Sina'nın Psikolojisi", İbn Sina Armağanı, haz: Aydın Sayılı, içinde, s. 385.
599) Öztabağ, a.g.e., s. 196.

puan değildir. Ona göre, zihinsel ya da bilişsel süreçler, çocuğun dünyayı anlamasını sağlar."[600]

Günümüzde yapılan zekâ tanımları tahlil edildiği zaman dört ana grupta toplandıklarını görürüz: 1- Biyolojik olanlar; 2- Psikolojik olanlar; 3- İşleme bağlı olanlar; 4- Gelişme ile ilgili olanlar.[601] Bunları, 1- Biyolojik olanlar, 2- Eğitsel olanlar; 3- Fakülte anlayışına bağlı olanlar; 4- Ampirik[602] olanlar şeklinde de ifâde edebiliriz. Bunlar üzerinde kısaca duralım.

1- *Biyolojik tanımlar:* "Çevreye intibâk, yeni vaziyete göre davranışı değiştirme veya çeşitlendirme, intibâkı kolaylıkla ve süratle yapmak, biyolojik zekâ tarifinin başlıca" özellikleridir.[603] O zaman şöyle bir tarif yapılabilir: "Biyolojik zekâ, organizmanın çevreye veya çevrenin belirli veche veya vechelerine intibâk kabiliyetidir."[604] Basit hayvanlardan yüksek hayvanlara doğru ilerledikçe bu intibâkın arttığı görülmektedir.

Darwin, Spencer, L. Morgan ve *Binet*, biyolojik anlamı savunmuşlardır. Bunlar, zekâyı, "kalıtımla, doğuştan gelen, denemeden yararlanabilme yeteneği olarak" kabul etmişlerdir.[605]

2- *Eğitsel tanımlar: Terman* ve *Spearman* gibi bilginler zekâyı daha çok ruhsal bir fonksiyon kavramı olarak kabul etmişlerdir.[606] Bu görüşü benimseyen *Colvin*, "Bir fert muhitine intibâk etmesini öğrendiği yahut öğrenebilme kābiliyetini gösterdiği derecede zekidir."[607] diyor. *Buckingham* ise zekâyı kısaca "öğrenme kābiliyetidir". şeklinde tanımlıyor.[608] Öğrenme ağırlıklı olması sebebiyle bu bölüm için eğitsel tanımlar ifadesi kullanılmıştır.

3- *Fakülte anlayışına göre tanımlar:* Bu anlayışta "zekâ ne yapar?" yerine, "zekâ nedir?" sorusu sorulmaktadır. Cevabı ise ilgili tanımı oluşturmaktadır. *Haggarty*'ye göre "Zekâ, evvelce duyu, algı, bellek, imgelem, hüküm, muhâkeme ilh... tarzında tarif olunan kompleks ansal süreçlerin toplamıdır."[609]

600) Morgan, a.g.e., s. 60.
601) Adasal, a.g.e., s. 832.
602) Mart, a.g.e., s. 74.
603) Mart, a.g.e., s. 75.
604) Mart, a.g.e., s. 74.
605) Adasal, a.g.e., s. 832.
606) Adasal, a.g.e., s. 832.
607) Mart, a.g.e., s. 75.
608) Mart, a.g.e., s. 75.
609) Mart, a.g.e., s. 76.

4- *Ampirik zekâ tanımları:* Bu tür bir zekâda gösterdiğimiz tepkilerin sonuçları önemlidir. Şayet sonuç iyiyse hareket zekice yapılmıştır; kötüyse aptalcadır. *Thorndike,* "Zekâ iyi tepkiler kuvvetidir." der. Zekânın özgül bir fakülte olmadığını savunan *Pintner* için "Zekâ, sadece özgül şartlar altında bir tepkinin veya tepkiler grubunun değerlendirilmesidir." Aynı görüşü paylaşan *Piéron* için zekâ, zihnî mekanizma içinde mevcut değildir. Zekâ, "sadece belirli şartlar altında husûl bulan fiilî bir neticedir..."(610)

Birkaç tanım daha vererek zekâ ile ilgili başka bir konuya geçebiliriz:

"Zekâ, evvelce elde edilen tecrübe ve bilgilerden istifade ederek bugünkü hayat şartlarına intibâk etmek kābiliyeti"dir.(611)

"Zekâ, muhitimizle münâsebetlerimizi pratik ve nazarî planda düzenleyen ve bunun için gerekli olan vasıtalar meselesini halleden rûhî bir melekedir."(612)

"Zekâ, aklın öğrenme, öğrenilenden faydalanabilme, yeni durumlara uyabilme ve yeni çözüm yolları bulabilme kābiliyetidir.(613)

b- Zekânın Etmenleri

Zekâ testlerinin amacı zekâyı meydana getiren temel yetenekleri tesbittir. Zekâyı meydana getiren temel yeteneklere *"zekânın etmenleri"* denir. Zekâyı oluşturan etmenlerin ortaya çıkarılma işlemine ise "etmenlerin analizi" adı verilmektedir.(614)

Thurstone ve *Holzinger*'in yaptığı analizlere göre zekâ, "algılama gücü hâfıza, sayı ve matematik yeteneği, kelime kullanmada kolaylık, tümdengelimli ve tümevarımlı muhâkeme, mekân tasarımı" gibi etmenlerden oluşmuş-

---

610) Mart, a.g.e., s. 76.

611) Dinçmen, a.g.e., s. 6. 612) Tunç, a.g.e., s. 97.

613) Halis Ayhan, Eğitime Giriş ve İslâmiyetin Eğitime Getirdiği Değerler, İstanbul 1982, s. 210.

614) Öztabağ, a.g.e., s. 196.

tur.[615] Kelimeler, semboller, mekân kavramları zekânın kullandığı araçlardır.

Zekânın ilk ve önemli şartı algılama ve anlamadır. Onun derecesi de bu anlama ve algılamaya göre değişir. Yeter zamanda yeterince algılayıp anlamayan kimseye zekî insan demek mümkün değildir.

Zekânın esaslı bir işi de kavram (concept)lar oluşturmak, tahliller yapmaktır.

Sorenson, "güçlük dereceleri bakımından farklı olan çeşitli işler yapabilme gücü, yapma hızı, zekânın yükseltisi ve genişliği " gibi fonksiyonları da zekânın etmenleri arasında saymaktadır.[616]

Zekâ, seviye, genişlik, saha ve sür'at gibi özelliklere sahiptir.[617]

"Zekâmız, yalnız objeler dünyasını seyretmekle tatmin olmaz, objektivizmin karşısına sübjektivizmi çıkarır" diyen *S. Ahmed Arvasî*, şöyle devam ediyor: "Bir kanunlar ve kāideler mahbesi haline getirilen ilmi, san'atı, ahlâkı ve dini aklın katılığı ve mekanizmi içinde tutmayarak, ona biraz daha kendi rengini vermek üzere harekete geçer."[618] Zekâ akla nisbetle daha özgürdür.

Bireysel farklılıklar zekâ için de geçerlidir. Gerek sahip olduğu araçları kullanmasına, gerekse algılama,anlama veya hatırlama fonksiyonlarındaki gücüne göre zekâ insandan insana değişmektedir.[619] Eğitimci daima bunun bilincinde olmalıdır.

c- Zekânın Çeşitleri

Thorndike, hayvanlar üzerinde yaptığı denemeler sonucunda üç çeşit zekânın varlığını kabul etmiştir. Bunlardan birincisi soyut (mücerred), ikincisi somut (müşahhas) ve üçüncüsü de sosyal (ictimâî) zekâdır.[620] Bazı kitaplarda ise

615) Sorenson, a.g.e., s. 220.
616) Sorenson, a.g.e., s. 239. 617) Mart, a.g.e., s. 80.
618) Arvasî, İnsan ve İnsan Ötesi, s. 39.
619) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 220.
620) Garrett, a.g.e., s. 160; Mart, a.g.e., s. 80; Adasal, a.g.e., s. 833.

zekâ, soyut ve somut olmak üzere iki genel kategoride incelenmektedir.[621]

1- *Soyut Zekâ:* Sembolleri yani kelimeleri, sayıları formülleri ve şemaları kullanmada etkin olan zekâdır.[622] Başka bir ifâde ile soyut zekâ, sembollere tepkide bulunabilme, onları öğrenebilme kābiliyeti olarak da tanımlanabilir.[623] Soyut zekâya sahip olan insanlar fikrî ve teorik sahada başarılı olan kimselerdir.

2- *Somut Zekâ:* Buna pratik veya mekanik zekâ da denmektedir.

Cisimlerin kullanılmasında, harekî sahalarda başarılı olan zekâdır. Bir aracı kullanma, bir âleti söküp takma gibi pratik beceri ve istidâdımızı ifâde eder.[624] Mühendisler, makine tamir ustaları; iyi yetişmiş işçi ve teknisyenler bu alanda başarılı olan kimselerdir.[625]

3- *Sosyal Zekâ:* İnsanlarla başarılı ilişkiler kurabilmek, onları anlamak, idare etmek, her iki tarafın yararını sağlayacak etki ve tepkilerde bulunabilmek kabiliyetidir, diyebiliriz. Başkalarıyla iyi ilişkilerde bulunabilen kişi sosyal zekâya sahip demektir.

Sorenson, "karekter ve kişilik özellikleri sosyal zekânın bir kısmı sayılmasalar bile onunla sıkı sıkıya ilgilidirler" diyor. Çünkü insan kişiliğini karakterize eden mizaç, huy, sağduyu, dürüstlük, mizah duygusu, tavır ve benzerleri, insanlar arası ilişkilerde başarılı olmanın önemli etmenleridir.[626] El öpeyim derken ısıran, iltifat edeyim derken hakaret eden insanlar, sosyal zekâya sahip olmayan kimselerdir. Bu tür bir zekâya sahip olan insan, dışa dönüktür; insanlarla kolayca dostluk kurar; hülâsâ sosyal ilişkilerde hüner ve anlayış sergiler.[627]

Sosyal yetenek sahibi olan kimseler aynı zamanda sağlıklı kimselerdir. Bunlarda insan ilişkilerine gölge düşüren marazî duygular yoktur. Sevgi, hoşgörü ve anlayış gibi güzel

621) Morgan Psikolojiye Giriş, s. 302.
622) Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 160.
623) Mart, a.g.e., s. 80.
624) Sorenson, a.g.e., s. 220; Mart, a.g.e., s. 80.
625) Garrett, a.g.e., s. 160.
626) Sorenson, a.g.e., s. 221. 627) Garrett, a.g.e., s. 161.

duygular onların en vurucu silahlarıdır. Başkalarına saygıları, kendilerine güvenleri vardır. Gerek insanlarla diyalog kurarken, gerekse o diyaloğu hazırlayan vasıtaları kullanırken fevkalâde başarılıdırlar. Garrett, diplomatların, din adamlarının, tezgâhtarların sosyal zekâ sahibi olmalarının gerektiğine işaret eder.

d- Zekânın Doğuşu ve Gelişmesi

Herhangi bir kimsede zekânın doğması demek, sinir sisteminin belli bir merkezde toplanması demektir. Bu da önce omuriliğin sonra da beyin yuvarlaklarının teşekkülünü gerekli kılar.

Çocuğun dünyaya geldiği ilk zamanlarda gerek sinir sistemi, gerek omurilik ve gerekse beyin yuvarlakları tam teşekkül etmediği için onda zekâ faaliyetine rastlamak mümkün değildir. Bu dönemde çocukta "hayatî faaliyet" egemendir. Her canlı gibi o da çevresi ile olan ilişkilerini "duymak" sûretiyle sürdürür.[628]

Yukarda da işaret ettiğimiz gibi hayatî faaliyetten ruhî faaliyete geçmek ve yüksek idrâklere ulaşabilmek için sinir sisteminin ve onunla ilgili mekanizmanın tekâmül etmesi gerekir.

Bilim adamları doğumdan iki yaşına kadar çocukta zekâ faaliyetinin bulunmadığını söylemekte, bu dönemde çocuğun çevresiyle ilişkilerini "duygularını" kullanarak yürüttüğünü haber vermektedirler. İki yaşından itibaren çocukta birtakım kavramlar oluşmaktadır. Mantıkî bir temele dayanmayan bu kavramlar başlangıçta net değildir. Giderek netleşir. İki yaşından itibaren zekâ hızla gelişmeye başlar.[629]

Sinir sisteminin gelişmesiyle faaliyetimiz fiziko - şimik itilmeler ve teessür intibâlarıyla kalmaz, idrâkler ve idrâkli davranışlar başgösterir. İbtidâî hareketlerimiz, bilinçli, istekli, maksatlı faaliyetlere dönüşür. İntibâk faaliyetleri şartlara uydurulur. Uyarıya verilen cevaplar şartlara göre azalır, çoğalır, hızlanır, yavaşlar, gecikir veya durur.[630] Halbu-

628) Tunç, a.g.e., s. 98.
629) Ayhan, a.g.e., s. 211. 630) Tunç, a.g.e., s. 98.

ki hayatın başlangıcında böyle gelişmiş bir tepki düzenine sahip değiliz.

Bir uyarıya karşı değişik tepkilerde bulunmak insanda bir davranış hürriyetinin kazanıldığını gösterir. Zekâ da böyle bir ortamda gelişir, boy salar.[631]

İnsanın, dünyayı tanıması belirsiz, mübhem intibâlardan idrâk safhasına geçmesiyle mümkündür. Bu sâyede eşya ve olaylar bir anlam ve bir kimlik kazanır. Kelimeler ve değişik semboller ortaya çıkar. Gitgide genişleyen bir semboller dünyası kurulur. Düşünce ve zekâ bu sembollerle çalışır. Zihnimizde, idrâkimizin seçip aldıklarıyla özel bir dünya oluşur.

Zekâ normal hallerde yaşa paralel olarak gelişmektedir. *Binet* ve diğer araştırmacılara göre gelişme orta zekâlarda 15, yüksek zekâlarda 20 yaşa kadar devam etmektedir. Bazı bilim adamları ise gelişmenin 40, 50, hatta 60 yaşa kadar devam ettiğini iddia etmişlerdir.[632] Zekânın ergenlik çağından sonraki gelişmesi "pratik akıl yürütmeden çok, mücerred akıl yürütme ve kelime öğrenme şeklinde" cereyan etmektedir.[633]

Yapılan çalışmalar bir de şunu göstermiştir ki, zekânın gelişmesi egzersizlerle değil olgunlaşma ile mümkündür.[634]

Zekânın gelişimi, somuttan soyuta, pratikten nazarî sahaya doğru bir seyir takib eder. O sadece fikirler, kavramlar ve kelimeler üretmekle kalmaz, zamanla âdetler dünyası gibi son derece soyut bir matematik âlem de yaratır.[635] Zekâ, sonunda, *Arvasî*'nin de işaret ettiği gibi objektif âlemden sübjektif âleme, fizik dünyadan metafizik dünyaya yelken açar. Varlığı ve bilgiyi birer mesele yapar. Zaman zaman kendine döner, tenkid ve muhâsebede bulunur. Zekânın yükseldiği son aşama varlık kavramıdır. Bu noktada zekâ, mücerredlerle düşünen bir yüksek düşünce âleti durumundadır.[636]

Zekâda bireysel farklılıklara işaret etmiştik. Farklı zekâ tipleri genel bir tasnife tabi tutulduğunda *geri*

---

631) Tunç, a.g.e., s. 98.
632) Ziya Dalât, a.g.e., s. 277, 278.
633) Ayhan, a.g.e., s. 212,
634) Mart, a.g.e., s. 72.
635) Tunç, a.g.e., s. 100.
636) Tunç, a.g.e., s. 100.

zekâlılar, üstün zekâlılar ve orta gruplar olmak üzere üç ana grupla karşılaşır.[637] İnsanlar daha detaylı bir tasnife tabi tutulduğu zaman görülür ki, Z. B.leri 25'e kadar olan alıklardan, Z. B.leri 200'ü bulan olağanüstü zekâ tiplerine kadar ulaşmak mümkündür. Çoğunluğun zekâ bölümü 100 veya 90 ile 110 arasıdır.[638]

Genel zekâ dağılımını isimlendirerek açıklamak istersek şöyle açıklayabiliriz: Zekâ bölümleri 70'den 80'e kadar olanlar *geri zekâlılığın sınırında* bulunan kimselerdir. Bütün insanların % 7'sini oluşturmaktadırlar. 70'in altındakiler *geri zekâlılardır.* Alıklar, budalalar, ahmaklar sınıfını oluştururlar (% 2). 80'den 89'a kadar olanlar *geri normalleri* teşkil eder. 90'dan 109'a kadar olanlar normallerdir. Bunlar insanların % 50'sini temsil ederler. 110'dan 119'a kadar olanlar *zekî normallerdir.* Zekâ bölümleri (Z.B.) 120-130 arasında olanlar *üstün zekâlılar*, 130'un üstünde olanlar *çok üstün zekâlı kimselerdir.* Oranları % 2'ir.[639]

e- Zekâyı Etkileyen Faktörler

Zekâyı etkileyen faktörler bazı bilim adamları tarafından altı maddede ele alınmaktadır: *1- Organsal faktörler, 2- Olgunlaşma, 3- Eğitim, 4- Yapılan işler, 5- Kültür ve aile ortamı, 6- Kişilik ve heyecan dengesi.*[640]

Organsal faktörler zekâya, kalıtım, serebral örgütlenme ve fiziksel açıdan etkili olmaktadır.[641]

Olgunlaşma, zekânın gelişmesinde temel şarttır.

Anatomik özelliklerinin zekâ ile bağlantısı yoktur.[642]

Yapılan araştırmalarda *eğitimin* yükselmesiyle zekâ testlerindeki başarının yükseldiği görülmüştür.[643] Buradan hareketle şunları söyleyebiliriz: Zekâ seviyesinde terbiye ve tahsilin önemli katkıları vardır.

637) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 302.
638) Sorenson, a.g.e., s. 229.
639) Sorenson, a.g.e., s. 229, 230.
640) Adasal, Medikal Psikoloji, s. 834-837.
641) Adasal, a.g.e., s. 834.
642) Mart, a.g.e., s. 102. 643) Dalât, a.g.e., s. 311.

Bayan *Burks*, çocukların iyi aileler yanında zekâ bakımından daha avantajlı olduklarını, iyi aile yanında çalışan bir çocuğun zekâ bölümünün 7 puan yükseldiğini ileri sürmüştür.[644] *Shultleworth* ise zekânın % 64 kalıtıma, % 15 aileler arası çevre farklarına, % 13'ünün ise ailenin yetiştirilmesine bağlı olabileceğini savunmuştur.[645] Görüyoruz ki çocuğun zekâsına, içinde yetiştiği ailenin etkisi vardır. Fizik ve kültürel çevreyi de buna katmak gerekir.

Bunlardan başka verâsetin, mizaç, karekter ve kişiliğin, yorgunluk veya zindeliğin zekâ üzerinde önemli etkileri vardır.[646] Kezâ alâka, dikkat, çeviklik ve enerjinin de zekâ üzerinde katkıları vardır.

Zekânın zihin, irâde ve duygularla yakın ilişkisi vardır. Bunları kullanarak problemlerini çözer, derdine çâre bulur.[647]

Zekâ kontrol ve muâyenelerinde görülmüştür ki, zekâ düşüklüğü ile karakter bozukluğu arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır. Yüzü kızarmayan fâhişelerin, hırsızların, kātillerin zekâlarının da düşük olduğu tesbit edilmiştir.[648]

Karakterle zekânın kol kola yürüdüğünü söyleyen *Herbert Sorenson*, şunları kaydediyor: "Suç işleyen, özellikle dolandırıcılık eden kuvvetli zekâ sahibi kimseler vardır. Fakat suç ve cürümlerin çoğunluğu, zekâca normalin altındaki yetişkinler ve çocuklar tarafından işlenmektedir."[649]

Zekâ ile içgüdünün ilişkisi var mıdır? İçgüdüye "zekânın ilk şekli" diyenler vardır. Şu var ki, içgüdüler kalıplaşmış fonksiyonlardır. Az ve güç değişirler. Donuk ve monotondurlar. Sadece organları kullanırlar, âlet yapma yetenekleri son derece sınırlıdır.[650] *M. Şekib Tunç*'un diliyle "Maddî âletler yapmak, manevî bir âlet olan dili sadece birtakım sesler, mimikler ve haykırışlarda bırakmayarak söz

644) Mart, a.g.e., s. 94.
645) Adasal, a.g.e., s. 837.
646) Tunç, a.g.e., s. 101; Özbaydar, a.g.e., s. 100; Enç, a.g.e., s. 26.
647) Dalât, a.g.e., s. 270. 648) Dalât, a.g.e., s. 309.
649) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 236.
650) Tunç, a.g.e., s. 56, 57.

sembolleri haline getirmek, ayni zamanda bir kıymetler âlemi yaratmak yalnız insan zekâsının eseridir."[651]

İnsan zekâsıdır ki, içgüdüden farklı olarak ilkel eğilim, ilgi, ihtiyaçları aşmış, yeni ve insana has temâyüller yaratmıştır. Geliştirdiği bu ileri temâyüllere sosyal bir veche de kazandırmıştır. Bunun sonucu olarak günlük yaşantımız birtakım kāidelere, kanun ve kurallara, ahlâk ve estetik duygulara bağlanmıştır.[652] Yatışımızı, kalkışımızı, yeme ve içmemizi ve daha birçok davranışlarımızı, tutum ve tavırlarımızı bu kurallar belirlemektedir.

İçgüdü taşlaşmıştır; sınırlı bir hareket kābiliyetine sahiptir; elastikiyeti yoktur. Yeni ve değişik bir durumla karşılaştığı zaman çâresiz kalır; yeni bir intibâk faaliyeti gösteremez.[653]

"İçgüdü, canlıdaki otomatizmi ifâde ettiği halde, zekâ kendini yenileme ve mükemmelleştirme irâdesinin gücünü temsil eder." diyen *Arvasî* devam ediyor: İçgüdü ile zekâ kaostan kaçarlarken birbirlerine destek oldukları halde, kendini yenileme konusunda içgüdü, zekâyı frenlemeye çalışır. Canlılarda zekâ seviyesi arttıkça yeniye özlem ve kendini yenileme gücü çoğalır."[654]

Akıl, zekânın ilk hamleyi yaparak bir ivme kazanmasına ve böylece kaosa düşmemesine yardım etmesine rağmen zekâ, kendine bir yerde ayak bağı olan aklın esaretini sevmez, ona aşmaya çalışır.[655]

Doğuştan potansiyel bir güç olarak getirdiğimiz zekâyı eğitim ve öğretimle azaltıp çoğaltmak mümkün görülmemiştir.[656] Yapılan veya yapılacak olan şey onu birtakım yollarla uyandırmak, harekete geçirmek, yolunu açmak ve geliştirmekten ibarettir.

---

651) Tunç, a.g.e., s. 57.
652) Tunç, a.g.e., s. 57.
653) Dalat, a.g.e., s. 271.
654) Arvasî, İnsan ve İnsan Ötesi, s. 48.
655) Arvasî, a.g.e., s. 39.
656) Enç, Ruh Sağlığı Bilgisi, s. 26.

12- İ R Â D E

a- İrâdenin Tanımı

Günlük hayatımızın hemen her anında bir seçim bir tercih yapmak durumundayız. Sabah evden çıkarken traş olsam mı olmasam mı, kravat taksam mı takmasam mı, şu kravatı mı yoksa öbür kravatımı taksam, işe arabayla mı gitsem, taksiyle mi gitsem? İlh... Kravat takmaktan, meslek seçmeye, bir fikri benimsemekten, inanmaya kadar şuurlu ve özgür olarak yaptığımız bütün eylemlerimiz bir irâde olayıdır. Yapıp yapmamak, onu veya bunu yapmak şeklinde tecellî eder.

İ r â d e Arapça asıllı bir kelimedir (İng. Will). İstemek, dilemek anlamına gelmektedir. Psikolojideki mânâsı ise ister zihnî olsun ister uzvî olsun bir eylemi "bilerek, hesaplayarak, kendi kendimizi kontrol ederek, önce karar vermek ve sonra yapmak veya yapmamaktır."(657) Psikolojide bu şekilde değerlendirilen irâde, felsefede "1- *İtici güç:* Yapabilme gücü; özgürlüğünü içinde bulunduran isteme. 2- *Bilinç yetisi:* İnsanın tasarımları ve görüşleri üzerinde bilinçli bir düşünüp taşınma ile, seçerek ve tavır alarak eyleme karar verme yeteneği. 3- *Duygu ve eğilimlere değil, usa dayalı isteme, usa uygun bir erek ve amaç koyma yeteneği;* isteme ve eylemleri usla belirleme gücü. 4- *İstenilmiş olanı gerçekleştirmeye karar verme ve yerine getirme gücü. 5- Yaşamın özgür, ussal bir özle kendini bilinçli olarak gerçekleştirmesi."*(658) gibi anlamlara gelmektedir.

Kerschensteiner irâdeyi şöyle tanımlıyor: "İrâde, bir şeyi faaliyetimiz vasıtasıyla gerçek olarak elde etme tasavvuruna bağlı talep ve isteğin şuurlu bir fiilidir."(659) *Claparede*'e göre "irâde, iki temâyül grubunun çatışması neticesinde bir an için asılı kalan aksiyonu, yüksek temâyüllere üstünlük vermek sûretiyle yeniden doğrultmak fonksiyonunu hâiz olan bir vetiredir."(660) *İsmail Hakkı*, irâdeyi, "İnsanın ferdî

657) Dalât, a.g.e., s. 319.
658) Akarsu, Bedîa, Felsefe Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1988, "istenç" md.
659) Hasan Mahmud Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzalî, İstanbul 1983, s. 48, 49.
660) Çamdibi, a.g.e., s. 47; Neda Armaner, a.g.e., c. 1, s. 123.

gâyeler hâricinde teşekkül etmiş olan herhangi içtimâî zümreye mensup olması sayesinde kendi uzvî tabiatını zorlamak ve uzviyetini yüksek emirlere uygun hale getirmek kudretidir."(661) şeklinde tarif ediyor. İrâdeyi bazı bilim adamları "tasavvur" olarak algılarken, bazıları ise bir "hüküm" olarak kabul etmiştir. *Spencer*'e göre irâde, "tasavvur"dan,*Ribot* ve *P. Janet*'e göre ise "hüküm"den ibarettir.(662) *Descartes*, irâdeyi motifler arasında tercih yapma, şeklinde anlıyor.(663)

İrâdenin diğer birkaç tanımı da şöyledir: İrâde, "motivasyonla ilgili, güdü (motiv) ya da içtepilerden (impulse) birini eyleme dönüştürme gücüdür."(664) "İki zıt sâik arasında bir tercih yapıp karara varmaya yahut mânialarını cehid ile bertaraf eylemeye yahut bir maksad veya gâyeye vüsûl için harekete geçmeye *"irâde eylemek"* denir."(665) İrâde, şahsın arzu ettiği takdirde muayyen bir hareketi yapması veya sözü kullanması ve kezâ, arzu etmediği takdirde muayyen bir hareketi yapmaması veya sözü kullanmaması melekesine" denir.(666) İrâde, "düşüncelerine sebat ile hâkim olmak" şeklinde de tarif edilmekle birlikte yeterli bir tarif sayılmaz.(667)

İrâde şekilleri, 1- *Rasyonel* (akılcı) *irâde*; 2- *Moral* (ahlâkî) *irâde*; 3- *Güce bağlı irâde* olmak üzere üçe ayrılmıştır.(668) Bunlara *dinî irâde* ilâve edilebilir.

Bir irâde olayı genel olarak dört safhada cereyan etmektedir: 1- *Bir hedef ve amacın ortaya çıkması; 2-Düşünme ve yargılama; 3-Karar; 4-Yürütme* yani icrâ.(669) Bir başka tasnif de şöyledir: 1- *Tasarım* (Yapılacak işin önceden şuurda yer alması); 2- *Ayıklama* (Yapılacak iş veya işlemin lehine veya aleyhine olan faktörlerin gözden geçirilmesi suretiyle bir seçime gidilmesi); 3- *Karar verme* (Bir yargıda bulunarak işin yapılması veya yapılmaması hususunda karar verme); 4- *Yapma* (Alınan kararın uygulanması).(670)

661) Çamdibi, a.g.e., s. 47.
662) Çamdibi, a.g.e., s. 47.
663) M. Saim Yeprem, İrâde Hürriyeti ve İmam Matûrîdî, İstanbul 1984, s. 28.
664) Neda Armaner, a.g.e., c. 1, s. 119.
665) Mart, a.g.e., s. 217.
666) Dinçmen, a.g.e., s. 8.
667) Adasal, a.g.e., s. 937. 668) Adasal, a.g.e., s. 938.
669) Armaner, a.g.e., c. 1, s. 121, 122.
670) Adasal, a.g.e., s. s. 939.

b- İrâde Hareketinin Özellikleri

İrâdî bir faaliyeti tahlil ettiğimiz zaman şu özelliklerle karşılaşırız:

1- *İrâdî bir faaliyet bilinçli yapılan özgür bir faaliyettir.* Otomatizme dayanan refleks ve içgüdüsel hareketler moral değer taşısalar bile irâdî sayılmazlar. Kezâ aşırı heyecan ve öfkeden kaynaklanan "dürtüsel" hareketler de irâde hareketi sayılmazlar.[671]

2- *İrâdî bir faaliyet belli bir amaç ve ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır.* Bundan dolayı bir arzu ve isteğin mahsûlüdür. Emel ve arzuların zayıfladığı yerde irâde zayıf düşer. *Wundt, Bain, Ebbinhaus, Rignano* ve diğer bazı bilim adamlarına göre irâdî bir karara sebep olan etkenler duygusal niteliktedir.[672]

3- *İrâdî bir faaliyet bir çatışmanın sonucudur.* Çatışma, birbirinden farklı istekler, fikirler, duygular veya ihtimaller arasında bir tercih yapamama durumudur.[673] Kuvvetli bir ihtiyaç aynı kuvvette başka motif veya durumlarla karşılaştığında çatışma zuhûr eder. Tabiî bunun sonucu *kararsızlık*tır.[674] Kararsızlık ciddî değilse tereddüt, ciddî ve kompleks halde ise *"tezebzüb"* halinde kendini gösterir. Bu da insanı rahatsız eder.[675] Kur'ân-ı Kerim münâfıkları konu alan bir âyette *"tezebzüb"* haline şöyle işaret ediyor: *"Onlar küfür ile iman arasında bir sürü kararsızdırlar."*[676] Kur'ân, kararsız ifadesi için *"müzebzeb"* kelimesini kullanmaktadır. *Elmalılı,* bu kelimeyi "mütereddid" "mütehayyir" kelimeleri ile tefsir etmektedir.[677] *Süleyman Ateş* ise Kur'ân'ın hitap ettiği bu kimselerin ne tam münâfık, ne de tam mü'min olmadıklarını, bazan münkirlerle işbirliği yaptıklarını, bazan da mü'minlerin yanlarında yer aldıklarını belirtmektedir.[678] Anlaşılan bu şahıslar kişilik za'fiyeti ile

671) Adasal, a.g.e., s. 937.
672) Adasal, a.g.e., s. 940.
673) Enç, a.g.e., s. 47; Tunç, a.g.e., s. 110.
674) Garrett, a.g.e., s. 60.
675) Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 216.
676) Nisâ 4/143.
677) Elmalılı, a.g.e., c. II, s. 1502.
678) Ateş, a.g.e., c. II, s. 386.

ma'lûl, herkesten etkilenen zayıf kimselerdir. Kimi dinleseler, kimi görseler ondan etkilenmekte, onun tarafını tutmaktadırlar.

Kararsızlığı aşabilmenin yolu, şıklarla ilgili bilgi toplamak, bu bilgiler üzerinde düşünmek, mukâyeseler yapmaktır.[679] Bu bilgilerin ve yapılan mukâyeselerin sağlıklı olması için önyargı, aşırı duygu ve heyecanlar gibi engelleyici faktörlerin ortadan kalkması şarttır. Aksi halde doğru bir karara ulaşmak imkânsız olur. Çünkü biz biliyoruz ki, "irâde duygu ve düşünceden sonradır."[680]

4- *Herhangi bir konuda karar vermek irâdî bir hareket sayılmaz.* Kararın eyleme dönüştürülmesi de gerekir. İçki mübtelâsı bir kimse içki içmenin kötü, içmemenin de iyi olduğunu bilebilir. Buna rağmen içmeye devam eder. Burada eğilimler arasında bir çatışma olmasına rağmen irâdî bir hareketten bahsetmek mümkün değildir. Çünkü "irâde, iki meyil grubunun çatışması sonucunda bir an için askıda kalan aksiyonu yani eylemi (din, ahlâk, hakikat gibi) yüksek duygu ve düşüncelere öncelik ve üstünlük verme doğrultusunda bir oluşumdur."[681] Çünkü "ahlâk" kelimesi psikolojide "behaviör", felsefede ise "action" kelimeleriyle karşılanmaktadır. Her ikisi de bir eylemi, bir hareketi ifâde etmektedir.

5- *Mustafa Şekib Tunç,* irâdî hareketin özelliklerinden bahsederken şunları söylüyor: "İrâdî faaliyetin bir özelliği de hareketlerin kuvvet ve sür'atini düzenlemesi, cehd sarfetmesi ve engellere karşı koymasıdır. Böylece, hareketlerin umûmî gidişini sağlar, durdurur, kuvvetlendirir, zayıflatır, hızlandırıp yavaşlatır."[682]

Gerçek ve üstün irâdelerde böyle bir cehd ve zorlamaya gerek olmadığı halde sinir sistemleri ve kültür düzeyleri zayıf olan insanlarda gerek duyulmaktadır.[683]

Dinî irâde, "dinsel bilincin dışa yansıyan tüm aktivitesi", olarak tanımlanmaktadır. Dinî faaliyetler, tutum ve tavırlar, vaziyet alışlar bu aktivitenin çerçevesi içerisindedir.

---

679) Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 217.

680) Armaner, a.g.e., c. I, s. 119; Mehmed Aydın, "İlim-İslâm Münasebeti", İsav Bilgi, Bilim ve İslâm, İstanbul 1987, s. 76.

681) Armaner, a.g.e., c. I, s. 120, 123.

682) Tunç, a.g.e., s. 107.

683) Adasal, a.g.e., s. 939.

Dinî şuurun eyleme dönüşmesi insandaki irâde gücüne bağlıdır.[684] Dinî duygu ve düşünceleri eylem haline dönüşmeyen kimselerde dinî irâdeden bahsetmek mümkün değildir.[685] İnançlarını eyleme dönüştürmeyen insanlara Allah şöyle buyurur: *"Ey inanan insanlar, niçin yapmadığınız şeyi söylüyorsunuz? Yapmadığınız şeyi söylemeniz Allah katında büyük bir kötülüktür."*[686] Başka bir âyette ise bildiklerini uygulamayan bilim adamları sırtında kitap yüklü eşeklere benzetilmektedir.[687]

6- *İrâde, ferdden ferde değişebileceği gibi toplumdan topluma da değişebilir.* İngilizler'in, irâdesine hâkim, düşünerek hareket eden, soğukkanlı bir toplum olduğu söylenir.[688]

7- *İrâde olayının toplumsal yönü de vardır.* Bizde irâde gücünün oluşmasını sağlayan faktörler ictimâî yapıdan kaynaklanır. Dinî, meslekî, ideolojik veya moral yargılar üzerinde toplumun etkisi tartışılmaz. O halde şunu söyleyebiliriz: "İnsanların en büyük çokluğu için irâde kollektif yükümlülüklerin pasif bir itaatidir."[689] Bencil temâyüller, ictimâî temâyüllerle çatıştığı zaman yapılacak şey ictimâî temâyülü hâkim kılmaktır.[690] Toplumlara yön vermek isteyen üstün irâde sahibi kimseler bunun tersini de yapabilir. Peygamberler bunun tipik örnekleridir.

8- *İrâdeyi zekâ faktörüne bağlayan bilim adamları da vardır.*[691] İrâde olayında "vasıtalar meselesini halleden" zekâdır.[692]

9- *İrâdenin karakterle de ilişkisi vardır.* Birey davranışları irâdî ve ahlâkî açıdan değişmez ve sağlam prensiplere bağlanırsa karşımıza karakter çıkar.[693] Hatta şunu söyleyebiliriz: İrâdenin olmadığı yerde karakter yoktur.

---

684) Armaner, a.g.e., c. I, s. 119.
685) Armaner, a.g.e., c. I, s. 120.
686) Saf 61/2, 3.
687) Cum'a 62/5.
688) Dalât, a.g.e., s. 331.
689) Adasal, a.g.e., s. 941.
690) Tunç, a.g.e., s. 108.
691) Adasal, a.g.e., s. 941.
692) Tunç, a.g.e., s. 108.
693) Öztabağ, a.g.e., s. 177.

10- *İrâdenin inanmakla alâkası vardır.* "İnanmak, kelimenin mahdut mânâsıyle, kısmen irâdenin eseridir."(694) İslâm akâidinde, küllî ve cüz'î olmak üzere iki irâde biçimi vardır: *Küllî irâde*, Allah'ın sonsuz ve sınırsız irâdesi, *cüz'î irâde* ise isminden de anlaşılabileceği gibi kulun sınırlı irâdesidir ve insan bu irâde nedeniyledir ki sorumlu tutulmuştur.

İnancın âmilleri üzerinde tartışan bilim adamları dört grupta toplanmışlardır: 1- *Zihniyeciler*, 2- *İrâdeciler*, 3- *Hissiyatçılar*, 4- *Toplumcular*.(695)

İrâdecilere göre inancın teşekkülünde irâdenin rolü vardır. Bunlar itikaddaki kabul ve rızânın tamamiyle serbest bir irâdeden oluştuğunu söylerler. Bu tezin önemli savunucularından biri olan *Descartes* şunları söylüyor: "Biz zihinlerimizle hiçbir şeye inanmaz ve inkâr edemeyiz. Zihinlerimiz, inkâr ve kabul edilecek şeyler için idrâk malzemesi hazırlar. Asıl hüküm veren kabul veya reddeden irâdedir."(696) *Descartes*'i destekleyen çağımız bilim adamlarından *Victor Brochart*'a göre "Bir şeyi idrâk ve tasavvur etmekle, onu gerçek ve hata diye tasdik etmek birbirinden çok ayrı şeylerdir. İnanmak irâde etmek demektir."(697) Amerikalı filozof ve psikolog *William James* de bu tezi savunanlardandır. *İnanmak İrâdesi* isimli kitabında akıl ve mantığın insanın yegâne kuvveti olmadığını, insanda inanmak ve bağlanmak kuvveti de" bulunduğunu savunmuştur.(698)

Zihniyeciler ahlâkî ve dinî inançlarda zihne büyük yer verirken, irâdeciler inancı tamamen irâdenin eseri olarak görmektedirler.

Bir âyet-i kerimede Peygamberimiz'e, *"Eğer yüz çevirirlerse ey Muhammed, sana düşenin sadece tebliğ olduğunu bil."*(699) diyen Allah, başka bir âyette *"De ki gerçek Rabbinizdendir. Artık dileyen inansın, dileyen inkâr etsin..."*(700) buyurmaktadır. Bu ise inancın temelinde hür bir irâdenin varlığına delâlet eder.

694) Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, s. 3.
695) Osman Pazarlı, Din Psikolojisi, İstanbul 1968, s. 17, 21.
696) Pazarlı, a.g.e., s. 19.
697) Pazarlı, a.g.e., s. 19.
698) Pazarlı, a.g.e., s. 19.
699) Nahl 16/82. 700) Kehf 18/29.

İnancın oluşmasında şüphesiz bu dört etkenin de rolü vardır. Şu veya bu oranda vardır. Zihnî verilerden yoksun bir imanın tam ve mükemmel olamayacağı gibi, duygusuz bir imanın neye yarayacağı da tartışılabilir. Bunların oluşmasında toplumun rolünü inkâr edemeyiz. Aksi halde bilime ters düşeceğimiz gibi *"Doğan her çocuk fıtrat üzeredir, konuşmaya başlayıncaya kadar bu hal üzere devam eder. Bundan sonra ebeveyni onu yahudî veya nasrânî yapar."*(701) diyen peygamberle de ters düşeriz. Bunların birini kabul edip diğerlerini reddetmek için bir sebep de yoktur. Hatta imanın oluşmasına katkıda bulunan başka sebepler de bulunabilir. Bunlar bir bütün halinde iman olayını hazırlayabilirler. İşte o takdirde mükemmel ve dengeli bir imandan bahsedebiliriz.

11- *Bazı bilim adamları irâdî fiilin özelliklerini dört maddede incelemişlerdir.* 1- *İrâdenin istiklâli,* 2- *Karar verme kâbiliyeti,* 3- *Sağlamlık,* 4- *Sebat.* Bu dört maddeden ikisi karardan önce, ikisi de karardan sonraki özelliklerdir.(702)

c- İrâdeyi Etkileyen Faktörler

Yukarıdan beri sıralayageldiğimiz özellikler şüphesiz irâdeyi etkilerler. Bunlardan birinin veya birkaçının bulunmayışı veya zayıf oluşu irâdenin yok oluşu veya zayıf oluşuna müncer olur. Meselâ özgür olmayan, zoraki bir tercihe irâdî bir davranış demek mümkün değildir. Kezâ sadece kararda kalan, eyleme dönüşmeyen bir olaya da irâdî bir olay diyemeyiz.

Çok heyecanlı veya öfkeli bir insanın berrak düşünmesi mümkün olmayacağına, ruhî kasırgaların girdabına düşeceğine göre böyle bir insanın irâdî gibi görünen davranışları aslında dürtüsel kaynaklı bir davranış olmaktan öteye geçemez.(703) Halbuki irâdî hareket şuurlu ve mantıklı bir harekettir. Dürtülerine bağımlı olan bir kimseden böyle mantıklı bir hareket bekleyemeyiz. İnsanlar her zaman başkalarının

701) Ahmed b. Hanbel, Ebu 'Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, Müsned, Mısır 1313, c. II, s. 233, 275, 393, 410, 481.

702) Çamdibi, a.g.e., s. 49.

703) Adasal, a.g.e., s. 940.

esiri olmazlar; bazan da kendi kendilerinin esiri olurlar. Davranışlarını dürtülerle yönlendiren insanlar özgür sayılmazlar.

Kişilik za'fiyeti içinde bulunan bazı insanlarda irâde mevcûd olmasına rağmen egemen değildir. Kendine güveni olmayan, zayıf karakterli, ürkek, korkak ve sıkılgan insanların irâdeleri bastırılmaya mahkûmdur.

Sadece heyecan, sadece öfke değil, dozu kaçmış, aşırılık sınırına varmış olan bütün duygular irâdeyi etkiler. Kara sevdaya yakalanmış hangi insandan irâdî bir davranış bekleyebiliriz?

Aşırı baskılar, anormal dürtüler, ölçüsüz heyecanlar, yorgunluk, uyuşturucu ibtilâsı vb. irâdeyi olumsuz yönde etkilerken, "dürtüsel halle dizginleme arasındaki şuurlu denge ve enerji, duygusal ilgi ve sempatik haller.." irâdeyi kolaylaştırırlar.[704]

İrâde bozuklukları da irâdeyi etkileyen faktörlerdendir. Psikiyatride 3 çeşit irâde bozukluğu tesbit ve teşhis edilmiştir: 1- İrâde tükenmeleri, 2- İrâde artmaları 3- İrâde sapıklıkları.[705]

İnsan hayatına bir anlam ve disiplin kazandıran böyle bir gücün terbiyesi hayatî bir öneme sahiptir. *Mustafa Şekib Tunç*, "Asıl irâde terbiyesi bir karakter terbiyesidir. Karakter deyince davranışların organik ve itiyatlı bir düzene girmiş olması, muhtelif ahvâl ve fikirler karşısında kendimize has vasıfları olan fiil ve durduruların bulunması anlaşılır."[706] diyor.

İrâdeyi besleyecek olan duygu ve düşüncelerdir. Onu eğitirken duygu ve düşüncelerimizin zenginliğine, bu duygu ve düşünceler arasında bir çelişkinin bulunmamasına dikkat etmek gerekir. *M. Şekib Tunç*, irâdenin sırrını, iyi düşünmeye, acele etmemeye, gerektiği zaman kararı geciktirmeye, doğru ve iyi karar bulununcaya kadar sabretmeye, irâdeyi za'fa uğratacak heyecanlara kapılmamaya bağlıyor. Bunları başarabilmek için insanın kendine çevrilmiş irâdî bir dikkatinin olmasını öngörüyor.[707] İrâdenin terbiyesinde en önemli iş, bu dikkati sağlamak ve kuvvetlendirmektir.

704) Adasal, a.g.e., s. 939, 940.
705) Adasal, a.g.e., s. 942, 943. Daha geniş bilgi için bk. a.g.e., a.y.
706) Tunç, a.g.e., s. 111. 707) Tunç, a.g.e., s. 111.

Mutlak irâdenin, insan irâdesini çepeçevre kuşatarak mükemmelleştirmeye doğru sürüklediğini vurgulayan *Arvasî*, peygamberlerin, velilerin ve büyük ahlâk kahramanlarının insanlardaki bu mükemmelleşme irâde ve şuurunu kamçılamak ve parlatmak için çırpındıklarını haber veriyor;[708] Peygamberin *"Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim"* sözünü buna delil gösteriyor.[709]

Bir kasda, bir amaca yönelik olan, bir niyete dayanan, basiretli, çatışmalı ve bir dinamik faaliyet olan irâde olayı ferdin birliğini ifâde eden bir şahsiyet olayıdır. Tek başına değil, zekâ, düşünce, muhâkeme, cehd vb. ruhun bütün fonksiyonlariyle işbirliği içinde cereyan eder.[710]

Evet, irâde olayı nereden ve kimden etkilenirse etkilensin bir kişiliğin ifadesidir. İrâde olayının en büyük vasfı ise karardır, kararlılıktır. Kur'ân, böyle bir kişilik istiyor: Başkalarından yararlanan fakat kendisi karar veren, verdiği kararı uygulayan, uygulama sonucunda ortaya çıkacak sorumluluğa önceden "evet" diyen bir kişilik. Şu âyetler konumuzu aydınlatır sanıyorum: *"Ey inananlar, kendiniz, ana babanız ve yakınlarınız aleyhlerine de olsa, Allah için şâhid olarak adâleti gözetin; ister zengin, ister fakir olsun, Allah onlara daha yakındır. Adâletinizde heveslere uymayın. Eğer eğriltirseniz veya yüz çevirirseniz bilin ki, Allah işlediklerinizden şüphesiz haberdârdır. Ey inananlar, Allah'a, peygamberine, peygamberine indirdiği Kitab'a inanmakta sebat gösterin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse, şüphesiz derin bir sapıklığa sapmıştır. Doğrusu, inanıp sonra inkâr edenleri, sonra inanıp tekrar inkâr edenleri, sonra da inkârları artmış olanları Allah bağışlamaz; onları doğru yola eriştirmez."*[711]

"Allah'ın rahmetinden dolayı, ey Muhammed, sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı kalbli olsaydın, şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onlara mağfiret dile; iş hakkında onlara danış, fakat karar verdin mi Allah'a güven. Doğrusu, Allah güvenenleri sever."[712]

---

708) Arvasî, İnsan ve İnsan Ötesi, s. 104.
709) Hadis için bk. Ahmed b. Hanbel, Muvattâ, Hüsnü'l-hulk, 8.
710) Tunç, a.g.e., s. 107, 108.
711) Nisâ 4/135, 136, 137.
712) Âl-i İmrân 3/159.

Karar vermek, âdil karar vermek, karar verirken başkalariyle iştişâre etmek, ama başkalarının heveslerine uymamak, karardan sonra sabır ve sebat göstermek, ikidebir karar değiştirmemek irâdî olayın genel nitelikleri. Âyetlerden bunları öğreniyoruz.

Yukarda bir inanıp bir inkâr ederek durmadan karar değiştiren insanlar eleştirilirken, şu âyette, hiç kimsenin etkisinde kalmadan karar veren ve kararlarında sebat gösteren insanlar örnek insanlar olarak tanıtılmaktadır: *"Ey inananlar, aranızda dininden kim dönerse bilsin ki, Allah sevdiği ve onların da O'nu sevdiği, inananlara karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı güçlü, Allah yolunda cihad eden, yerenin yermesinden korkmayan bir millet getirir. Bu, Allah'ın dilediğine verdiği nimetidir. Allah herşeyi kaplar ve bilir."*(713) Bu âyette, verdiği doğru bir karardan dolayı başkalarının ayıplamasını umursamayan şahsiyetli bir toplum ve bir insan tipiyle karşılaşıyoruz.

Kur'ân eğitiminin en önemli amaçlarından biri, eğittiği kimselerde güçlü bir irâdenin oluşumunu sağlamaktır. Bunun en açık örneklerini ibâdetlerde görebiliriz. Oniki yaşından itibaren namaza başladığını kabul ettiğimiz bir müslümanın altmış iki yaşında vefat ettiğini varsayalım. Bu müslüman 50 sene namaz kılmış demektir. Bir insanın yarım yüzyıl her gün beş defa aynı zamanlarda aynı hareketleri yapması, aynı sûre ve duâları okuması güçlü bir irâdeden başka ne ile izâh edilebilir? Uğruna ömrünü harcadığı ve kendisi için bir imtihan sebebi olan malının kırkta birini fakir fukaraya dağıtması ne demektir? Yüz milyar lira parası olan bir müslümanın ikibuçuk milyar lirasını başkalarına dağıtması kolay mıdır? Aynı şartlarda bunu her yıl vermesi herşeyden önce büyük bir irâdeye ihtiyaç gösterir. Bu eğitimden nasibini alan, bu irâdeyi gösterenler sınavı kazanmakta, gösteremeyenler ise sınıfta kalmaktadırlar.

Yüksek irâde gücüne sadece namazda, sadece zekâtta değil, bir müslümanın bütün hayatında ihtiyaç vardır. Çünkü irâde insan olma erdeminin önemli bir unsurudur. Bu itibarla din eğitimcilerinin irâde eğitimi üzerinde fazlaca durmaları gerekir.

İrâde hürriyeti ile ilgili kelâmî ve felsefî tartışmalara girmeden konumuzu burada bitiriyoruz.

713) Mâide 5/54.

İkinci Bölüm

KUR'ÂN-I KERÎM'İN ZİHNİ EĞİTİRKEN KULLANDIĞI BAŞLICA METODLAR

Kur'ân-ı Kerim'de buyurulur ki: "*Siz hiçbir şey bilmezken Allah, sizi, analarınızın karnından çıkardı ve size kulaklar, gözler, kalbler verdi ki şükredesiniz.*"[1]

Bu âyette işaret edildiği üzere insanoğlu dünyaya gelirken bilgisiz olarak gelmektedir.[2] Onun zihni âdeta boş bir levha gibidir. Yaşamak, hayatını sürdürebilmek için kısa zamanda birçok şeyler öğrenmek zorundadır. İnsanın, hayatında öğreneceği, öğrenmesi gereken o kadar çok şey vardır ki, bunları öğrenmek ve insan gibi yaşamak için kaybedeceği bir anı bile yoktur. Öğrenmenin yarış haline dönüştüğü, yarışmayı kaybedenin ayaklar altında ezildiği çağımızı da düşünürsek işin ciddiyeti daha bir önem kazanır sanırım.

Madem ki, durum budur; öyleyse şöyle bir soru sorabiliriz: Ne yapalım, nasıl yapalım ki, en kısa zaman-

1) Nahl 16/78.

2) Bayraktar Bayraklı, İslâmda Eğitim, İstanbul 1983, s. 192. Gazzalî, bilginin insan ruhunda gizli bir güç olarak bulunduğunu, öğrenmeyle bu gizli fiil haline dönüştüğünü savunmaktadır. Bk. a.y.

da, en kolay, en verimli ve en kalıcı öğrenmeyi sağlayabilelim? Bu sorunun aklımıza getireceği ilk cevap metodtur.

Ünlü İngiliz bilgini *Bacon*'a izâfe edilen bir söz vardır. Der ki: "Doğru yolda yürüyen bir topal, yolunu şaşıran bir koşucudan daha önce hedefine varır."[3] Bacon'un, bu sözüyle metodun önemine işaret ettiği açıktır. Peki metod nedir?

Lügatte, usul, yol, yöntem anlamına gelen *metod*, Istılahla, "Belli bir sonuca ulaşmak, bir problemi çözmek, herhangi bir işi görmek, bir teşebbüsü sonuçlandırmak için şuurlu bir şekilde seçilen ve izlenen yol ve başvurulan teknik" olarak tarif edilir.[4]

Metodun başka bir tanımı da şöyledir: *Metod*, "araştırma yolu ile bulunup ortaya konabilecek somut sebep - netice ilişkilerini ve (mümkün olduğu hallerde) bu ilişkilerin temelinde yer alan soyut ilmî kanunları tesbit edebilmek için izlenmesi gereken yol" anlamına gelir.[5]

Öğretimde metod, "Öğrencileri öğretim amaçlarına ulaştırmak için izlenmesi gerekli en doğru, en emin yoldur."[6] Bu tanımın içinde, öğretim faaliyetinde kullandığımız yöntemler, teknikler, ilke ve kavramlar da vardır:

Metod, "Bilinmeyen bir şeyi bulmak, ya da bilinen bir şeyi başkasına isbatlamak için takip edilmesi lazım gelen en mâkul ve en kısa yol.."[7] "Objektif sonuçlar,

---

3) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 140.

4) Mehmed Tütüncü, "Kur'ân ve Hadislerde Eğitim Esasları", D.E.Ü.İlâh. Fak. Der., İzmir 1985, sy. II, s. 240; R. Alaylıoğlu - A. F. Oğuzkan, Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü, İstanbul 1976, s. 205.

5) Âmiran Kurtkan, Sosyal İlimler Metodolojisi, İstanbul 1978, s. 3.

6) İzzettin Alıcıgüzel, İlk ve Orta Dereceli Okullarda Öğretim, s. 28.

7) Osman Pazarlı, Din Eğitim ve Öğretiminde Genel Metodlar, İstanbul 1967, s. 4-5.

kesin gerçekler elde etmek için izlenen yol.."[8] "Bir gâyeye erişmek için takip edilen sistemli yol."[9] vs. şekillerde tarif edilmektedir.

Eğitim - öğretim faaliyetlerinde kullanılan teknik ve metodların amacına işaret eden *Herbert Sorenson*, bu amacı, "kişinin çalışmasına karşı en kuvvetli dikkatini toplamasını ve bu yoldan en yüksek başarının elde edilmesini sağlamak.." olarak tesbit ediyor ve şunları söylüyor: "Öğretmenler gereken etkiyi yapacak metodlar kullandıkları takdirde öğrenciler çalışmaya hazır ve niyetli bir duruma gelir; bir motiv ve maksad sahibi olarak ve bunun sonucu başarmaya azmetmiş bir halde işe sarılırlar."[10]

Eğitim-öğretim faaliyetlerinde "Ne için okutacağız?" sorusunun cevabı *faaliyetin gâyesini*, "Ne okutacağız?" sorusunun cevabı *müfredatı*, "Nasıl okutacağız?" sorusunun cevabı ise *metodumuzu* belirler.[11]

Eğitim - öğretim esnasında kullanacağımız metodlar, konuya, amaca ve şahsa göre değişir. Bu şu demektir: Herkes için, her konu için, her amaç için aynı metodu kullanamayız.[12]

Metod mu, metodlar mı? sorusuna modern pedagoji *metodlar*.cevabını vermektedir.[13] Modern eğitimde olduğu gibi Kur'ân eğitiminde de durum aynıdır. Öğretmen, öğretimin amacına, konunun özelliğine, öğrencilerin amaç, ihtiyaç, yetenek ve genel özelliklerine ve elindeki imkânlara göre hangi metodu veya metodları okutacağını kararlaştırır.[14]

8) Lutfi Öztabağ, Psikolojide İlk Adım, s. 24.
9) Sabri Özbaydar, Lise İçin Psikoloji Ders Kitabı, s. 18.
10) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 374.
11) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 139.
12) Bedi Ziya Egemen, Din Psikolojisi, Ankara 1952, s. 24; Özbek, a.g.e., s. 140.
13) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 29.
14) Bayraktar Bayraklı, a.g.e., s. 193.

Muhammed Kutup, konuya temasla şunları söylüyor: "İslâm, tüm terbiye vasıtalarını kullanır; ruhta gâyeye ulaştıracak hiçbir menfez bırakmaz; ihtiyaç halinde hepsine başvurur."[15]

Metod iki bölümde ele alınır: 1- *Genel öğretim metodları*, 2- *Özel öğretim metodları*. Genel öğretim metodları, bütün derslerde uygulayabileceğimiz "genel nitelikteki amaçları, metod ve teknikleri, ilke veya kuralları, araç ve gereçleri, değerlendirme tekniklerini açıklar", Özel öğretim metodları ise her dersin kendine özgü konuları, amaçları, metod ve teknikleri, ilke araç ve gereçleri ifade eder.[16] Aynı programlarla ders haline getirilen bu metodların hemen hepsi verimli ve başarılı bir öğretime yöneliktir.

Metod hakkında kısaca bilgi verdikten sonra şimdi Kur'ân'ın zihni eğitirken kullandığı metodlara geçebiliriz. Şunu hemen belirtelim: Bu çalışmada insan zihnini eğitirken Kur'ân'ın başvurduğu bütün metodları efrâdını câmi, ağyârını mânî bir şekilde açıklamak iddia ve amacında değiliz. Yapmak istediğimiz, bizim tesbit edebildiğimiz, bize göre aktarılmasında fayda bulduğumuz başlıca metodları açıklamaya çalışmaktır.

1-BİLGİLENDİRME METODU

Kur'ân'a göre yaratılışın amacını *"Allah'a kulluk'* olarak tesbit etmiştik. Allah'a kulluk, bir tavrı ve bir tutumu ifade eder. Tutumlar, durup dururken oluşmaz. Bir bilgi birikimine, bir gözleme, bir araştırmaya ve bunların sonunda duygusal bir eğilime, en sonunda da irâdî bir eyleme dayanırlar.

---

15) Muhammed Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 268.
16) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 28.

Bir tutumun oluşmasında sosyal psikoloji açısından üç temel ögeye ihtiyaç vardır: 1- *Bilişsel* (zihinsel - cognitive) *öge*, 2- *Duygusal* (emotional) *öge*, 3- *Davranışsal* (behavioral) *öge*.[17]

Kur'ân eğitiminin boyutları da bu üç temel ögeden oluşmaktadır: *Bilgi boyutu, duygu boyutu, amel* (icrâ) *boyutu*. Buna *zihnî, kalbî* ve *amelî boyut* da diyebiliriz. Bu üç öge, ne kadar güçlü ve dengeli ise inanç veya kulluk o kadar güçlü, ne kadar zayıf ve dengesiz ise o kadar zayıftır. Hepsini ayrı ayrı ama birbirleriyle dengeli biçimde beslemek, güçlendirmek gerekir. Bilgisiz, duygusuz, amelsiz bir kul İslâm inancında ne kadar hoş karşılanmazsa, bilgili, duygulu ve güzel davranışlara sahip bir kul da o kadar hüsn-ü kabul görür. Kezâ bilgisiz bir ibâdet ne kadar anlamsızsa, duygusuz bir ibâdet de kupkurudur. Yaşanmayan bir dini düşünmek bile mümkün değildir. En ilkel dinlerden en mütekâmil semâvî dinlere kadar bütün inanç sistemlerinde şu veya bu oranda bu üçlü anlayışa rastlamak mümkündür.

Kendisinden önceki dönemin adını *"câhiliye dönemi"* olarak açıklayan İslâm inancı, câhilliği temelinden reddetmiş, kendi çizgisinde yürüyen insanları bilgilendirmiş, bununla yetinmeyip insanlara öncelikle bilgi edinmeyi önermiştir. Bu öneri bazan farz-ı ayn, bazan farz-ı kifâye ve bazan da tavsiye ve teşvik niteliğinde cereyan etmiştir. Kur'ân-ı Kerim, bunun örnekleriyle doludur. Kur'ân'ın Alak sûresinde şöyle buyurulmaktadır. *"Ey Muhammed, yaratan insanı pıhtılaşmış kandan yaratan Rabbinin adıyla oku!. Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin en büyük kerem sahibidir."*[18] Bakara sûresinde ise şöyle buyu-

17) Namık Kemal Önder, Öğretimde Program, İlke ve Yöntemler, s. 22.

18) Alâk 96/1-5.

rulur: *"Ve Âdem'e, bütün o isimleri öğretti. Sonra da onları meleklere gösterdi de, "Haydin, dâvânızda sâdık iseniz, bana şunları isimleriyle birlikte haber verin" dedi. Melekler, "Seni tenzih ederiz, senin bize öğrettiğinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Çünkü herşeyi hakkıyla bilen ve yaptığında hikmet sahibi şüphesiz ki sensin." dediler."*[19]

Âyette geçen *"bütün isimler"* sözünden ne kastedildiği müfessirler arasında tartışma konusudur. Bir kısım müfessirler, bu isimlerin insanların anlaşmasına sebep olan bütün isimler olduğunu, bir kısmı bu isimlerin meleklerin isimleri olduğunu, bir kısmı Âdem'in zürriyetinin isimleri olduğunu belirtmiş, bir kısmı ise isimlerden muradın lisan olmayıp "havâssı eşya, tâbir-i âharle o havâstan müteşekkil suver-i ilmiyye" olduğunu beyan etmiştir.[20]

Mevdûdî, "Istılahlar insanoğlunun eşyayı algılamasına yarayan araçlardır. Gerçekte insanoğlunun eşya ile ilgili tüm bilgisi, onlara isimler vermesine dayanır. Bu nedenle *Hz. Âdem*'e (a.s.) herşeyin isimlerinin öğretilmesi onlarla ilgili bilginin de öğretilmesi anlamına gelir." diyor.[21]

Tefsirinde müfessirleri özetleyerek veren *Süleyman Ateş*, şu bilgileri aktarıyor: "Allah, Âdem'e kendisinden türeyecek bütün çocuklarının, bütün hayvanların isimlerini öğretti; Allah, Âdem'e insanların, hayvanların, göğün, yerin, deniz, at, merkep ve benzeri yaratıkların isimlerini öğretti; Allah, Âdem'e çanak çömlek yapmayı öğretti. Bu görüşler İbn Abbas'a nisbet edilir. İbn Kesir şöyle diyor: "Allah, Âdem'e, bütün eşyanın kendisini, sıfatını ve ne iş yapabileceğini, neye yaradığını öğretti.."[22]

19) Bakara 2/31, 32.
20) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. I, s. 309, 310.
21) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. I, s. 62.
22) Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, c. I, s. 144.

Ayet-i Kerimede tartışılmayan, tartışmasız kabul edilen konu, Allah'ın *Hz. Âdem*'e birşeyler öğretmesi, birşeyler hakkında bilgi vermesidir. Bu ilâhî ikrâm, *Hz Âdem*'le başlamış zamanımıza kadar artarak devam etmiştir. İnsanlar çeşitli yollardan, özellikle peygamberler ve onların getirdiği kitaplar aracılığı ile bilgilendirilmiş, aydınlatılmıştır.

Bugün İslâm inancında da durum aynıdır. Bu telakkîye göre dinsiz ilim düşünülmediği gibi ilimsiz din de düşünülmemektedir.

Konumuza ışık tutan *Ali Medar*, "İslâm eğitiminin temeli düşünmek, araştırmak, bilgi sahibi olmaktır." diyor.[23] Batıdaki ilim-din kavgasına dikkat çeken *Muhammed Kutup*'un tesbiti de şöyle: "Batıda ilim ile din, Allah ile beşer arasında görülen o çirkin nefretleşme müslümanlar arısnda görülmedi."[24]

İslâm düşünce tarihinde önemli bir din - bilim çatışmasının olmadığına işaret eden *Mehmed Aydın*, "İslâm inancının temel kaynağı olan Kur'ân'ın *"ilim"* karşısındaki tutumu, son derece müsbet olmuştur."[25] diyor. *Luka, Matta* ve *Markos* İncillerini dikkatli bir şekilde inceleyen *Richard Robinson* şunları söylemektedir: "İsâ, ilmi tavsiye etmediği gibi ilmî araştırmayı sağlayan ve bizi ilme götüren fazileti, yani aklın kullanılmasını da asla tavsiye etmemiştir.... İsâ, tekrar tekrar inanmayı talep eder. "İman" ile de hiçbir delile başvurmadan, ihtimalleri nazar-ı dikkate almadan imkânsız şeylere inanmayı anlatmak ister."[26] *Robinson*'un eleştirdiği inciller şüphesiz muharref incillerdir.

23) A. Medar, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 79.
24) M. Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 148.
25) Mehmed Aydın, Din Felsefesi, İzmir 1990, s. 226.
26) Aydın, a.g.e., s. 226. An Atheist's values, s. 149'dan.

Bilgilendirmenin *Hz. Âdem*'den başlayarak artan bir hızla günümüze kadar geldiğini belirtmiştik. Buna işaret eden birkaç âyete göz atalım. Allah (c.c.) buyuruyor ki: *"Allah size bilmediklerinizi bildirmek ve sizden öncekilerin yollarını göstermek ve iyi hale dönüşünüzü görerek günahlarınızı bağışlamak diler. Hem, Allah hakkiyle bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."*[27] *"Biz onu* (Zülkarneyn) *yeryüzünde büyük bir kudret sahibi yaptık. Ve ona herşeyin yolunu öğrettik."*[28] *"Vaktâki* (Musa) *rüşdüne erip olgunlaşınca, biz ona bir hüküm ve ilim verdik. İşte biz, güzel iş yapanları böyle mükâfaatlandırırız."*[29] Hüküm ve ilim... Ne güzel ödül!..

"Lût'a da bir hikmet ve bir ilim verdik. Onu, kötülükler yapmakta olan o memleketten kurtardık. Hakikat, onlar kötü, fâsık bir kavim idiler."[30] *"Bir de ona* (Davud) *sizin için, sizi harbin şiddetinden korusun diye zırh san'atını öğrettik. Siz şimdi bunun şükrünü eda ediyor musunuz?"*[31] *"Vaktiyle İbrâhim, babası Âzer'e, "Sen putları kendine birtakım ilâhlar mı yapıyorsun? Doğrusu ben, seni ve kavmini açıkça bir sapıklık içinde görmekteyim." demişti. Bu suretle biz İbrâhim'e, sağlam bilgi ve iman sahiplerinden olması için göklerin ve yerin muhteşem varlıklarını gösteriyorduk."*[32] Bu son âyette bilgi ve iman ile göklerin ve yerin melekûtu arasında birbirlerini tamamlayan kavramlar olarak pozitif bir bağ kurulmaktadır. O halde inancın bilgiden, bilginin inançtan korkmaması gerek. Çünkü korku bir zaafın eseridir. Kendisinde kusur ve zaaf görmeyen her inanç ve tutum bilgiden korkmaz. Hele yeni bilgiler o inanç ve tutuma güç katacaksa kavgaya da korkuya da hiç gerek yoktur.

27) Nisâ 4/26.
28) Kehf 18/84.
29) Kasas 28/14.
30) Enbiyâ 21/74.
31) Enbiyâ 21/80.
32) En'âm 6/74, 75.

Son bir âyete daha bakalım: "*Şüphesiz ki, biz onlara, iman edecek bir kavme hidâyet ve rahmet düsturu olması için, tam bir ilim ile fasıl fasıl ayırdettiğimiz bir kitap gönderdik.*"(33)

Bu âyetin bize öğrettiği şu: İnanma kābiliyeti olan bir kavmin hidâyet ve rahmete ulaşabilmesi için sağlam bir bilgiye, kendilerine hakikati öğretecek bir kitaba ihtiyacı vardır. Allah da bunu yapmış, kullarını her konuda sağlıklı bilgilerle donatmıştır.

İbn Rüşd'e göre şeriatın amacı hak olan ilmi ve yine hak olan ameli öğretmektir. Öğretmek, biri tasavvur ve biri tasdik olmak üzere iki türlüdür. Halk için tasdik yolları, *burhan yolu, cedel yolu* veya *hatabe yolu*dur. Tasavvurun da iki yolu mevcuttur: Ya bir şeyin kendisini veya benzerini tasavvur etmek.(34)

Allah, insanlara değişik yollardan bilgi vermekle yetinmiyor, insanların, bilgilerinin artması için Allah'a yakarmalarını da tâlim ediyor: "*Demek ki o yüce Allah, melik ve hak olandır. Bununla beraber* (Cebrâil tarafından) *sana vahiy tamam edilmeden önce Kur'ân'ı okumakta acele etme. Ve "Rabbim, benim ilmimi artır." de.*"(35)

Buraya kadar Allah'ın, insanoğlunu çeşitli yollardan bilgilendirdiğini belirttik. Şimdi şöyle bir soru sorabiliriz: Allah, insanlara özellikle hangi konularda bilgi vermiştir? Allah (c.c) birçok konularda bilgi vermiştir. Bunların bir kısmına açıkca, bir kısmına da üstü kapalı olarak temas edilmiştir. Bir kısmı hakkında bilgi verilirken, bir kısmına dikkat çekilir. Allah, insan, peygamberler, cinler, melekler, hayvanlar, denizler, gökler, yer, dünya, âhiret, cennet, cehennem, geç-

33) A'râf 7/52.
34) İbn Rüşd, Faslu'l-Makal, s. 150 (Felsefe-Din İlişkileri içinde).
35) Tâhâ 20/114.

miş, hal, gelecek, hepsi Kur'ân'da bilgi konusudur. Bunlarla ilgili doğrudan bilgi verildiği gibi, bunların birbirleriyle olan ilişkileri hakkında da bilgi verilmektedir. Kur'ân'ın ihtivâ ettiği bilgilerin şüphesiz hepsi de önem taşır. Önem, kabul etmeliyiz ki, izâfî özellik taşıyan bir kelimedir. Bir konunun zaman, mekân ve şahsa göre önemi değişebilir. Bir bilgi, falan için çok önemli olduğu, özellik taşıdığı halde bir başkası için aynı oranda taşımamış olabilir. Meselâ; çalıştığımız saha, işlediğimiz konular itibariyle şu anda bizim için önem taşıyan bilgiler, Allah, insan, Kur'ân, peygamber, âhiret ve dünya ile ilgili bilgilerdir. Yarın daha değişik konulara yönelmiş olabiliriz. O durumda, bu konular önemini yitirmiş sıradan konular sayılmazlar. O halde konuyu şöyle bağlayabiliriz: Her bilgi gerektiği yer ve zamanda daha bir önem kazanır.

Kur'ân'ın bilgi verdiği sahalara geçmeden önce bilgi konusunda bazı açıklamalar yapmanın yararlı olacağına inanıyoruz.

A- BİLGİ ve BİLİMİN TANIMI

a- BİLGİ NEDİR?

B i l g i Arapça ilim, marifet, malûmât, hikmet, burhan, sultan, âyet mânâlarında kullanılan bir kelimedir. Genel olarak insan zihnine konu olan herşey demektir. Sözlük anlamıyla ilim, mutlak olarak bilmek, bir şeyin şuurda hasıl olması, sağlam olarak bilmek, kesin olarak bilmek, deneyerek bilmek, bir şeyin gerçeğini bilmek mânâlarına gelmektedir.[36] *Felsefe Sözlü-*

36) İbn Manzur, Lisanu'l-Arap, c. X", "İlim" md.

ğü'nde bilgi için, "Bilme edimi; bilinen şey; bilme edimi sonunda ulaşılan şey... Bir şeyin bir şey olarak kavranması", gibi mânâlar verilmektedir.[37]

Bilginin birbirine yakın değişik tanımları yapılmıştır. Meselâ; bilgi, "Ben ile ben dışı var olan şeyin kurduğu ilişki.."[38] olarak tanımlandığı gibi "Bilinen (objenin) misâlinin kalbe ulaşması..", "süje ile obje arasındaki bağ." şeklinde de tanımlanmıştır.[39]

Gazzalî'ye göre *ilim*, "aklın, eşyanın hakikatini ve şekillerini alması" veya "eşyayı olduğu gibi bilmek ve tanımak"[40]tır.

Bilginin, bilen (süje), bilinen (obje) ve bilgi olmak üzere üç ögesi vardır. Bunu bilen ve bilinen olarak mütâlâ edenler de olmuştur.[41] *Gazzalî*'ye göre süje ile obje arasında bir ilişki yoksa bilgi meydana gelmez.[42]

İslâm bilginleri arasında yaygın olarak kullanılan târifler ise şöyle: "İlim, âlim (bilen) ile ma'lûm (bilinen) arasında tahakkuk eden nisbettir." "Bir nesnenin suretinin akılda (zihin) husûl bulmasıdır."[43]

Gazzalî'nin başka bir tanımında ilim, "müfred zatları (tek tek özleri) ve bu özlerin birbiriyle olan münâsebet ve menfî şekildeki münasebetlerini idrâk etmek.."[44] olarak tanıtılmaktadır.

Attas, bilgiye daha değişik açıdan yaklaşmaktadır. Ona göre bilgi "Mahlûkât düzeni içerisinde nesne-

---

37) Bedia Akarsu, Felsefe Sözlüğü, "bilgi" md.
38) Osman Zümrüt, a.g.e., s. 59.
39) Necip Taylan, a.g.e., s. 50; T. Mengüşoğlu, Felsefeye Giriş, İstanbul 1983, s. 51.
40) Taylan, a.g.e., s. 32.
41) Zümrüt, a.g.e., s. 59; Taylan, a.g.e., s. 50.
42) Taylan, a.g.e., s. 50.
43) Pazarlı, a.g.e., s. 10, 11; Hüseyin Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 16.
44) Bolay, a.g.e., s. 21; Gazzalî, Mihakku'n-Nazar, s. 8'den.

lerin uygun yerlerini bilmek"tir. Böyle bir bilgi varlık düzeni içerisinde Allah'ı hakkıyle değerlendirmeyi de sağlayacaktır.[45]

İbn Sina, bilginin oluşumunu şu şekilde açıklıyor: Zihin tümelleri kavramaktadır. Bu durumda tikelleri (cüz'î) algılayacak bir organa ihtiyaç vardır. Burda duyumlar dış dünya ile zihin arasında bir köprü vazifesi görmekte, dış dünyadan tikelleri duyumlar vasıtasıyla alan zihin bunu genelleştirerek ilme dönüştürmektedir.[46]

Bilgilerimiz, motivasyon, dikkat ve algı olaylarının ard arda cereyanı ile teşekkül eder. Önce bir uyarıcı tarafından motive ediliriz. Bizi motive eden uyarıcıya karşı vaziyet alır, dikkatimizi o noktada yoğunlaşırız. Dikkat ettiğimiz bu uyarıcıyı ayrıntılarıyla kavrar, örgütler ve algılarız. Algılanan bu uyarıcılar bilgilerimizi oluşturur.[47]

Bilginin oluşabilmesi için süje ile obje arasında birtakım bağların bulunması gerektiğine yukarda işaret etmiştik. Bu bağları şu şekilde sıralayabiliriz: 1- Algılama bağı, 2- Düşünme bağı, 3- Anlama bağı, 4- Açıklama bağı.[48]

Gazzalî'ye göre bir insanda bilgi edinme güçleri üç devrede oluşmaktadır: 1- İdrâk safhası, 2- Temyiz safhası (yedi yaşlarında ortaya çıkar), 3- Akıl safhası.[49]

---

45) Attas, a.g.e., s. 205.
46) Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 19; İbn Sina, el-Burhan, s. 161'den.
47) Öztabağ, a.g.e., s. 117.
48) Zümrüt, a.g.e., s. 59.
49) Taylan, a.g.e., s. 62.

b- BİLİM NEDİR?

B i l i m (ilim), "gözlem ve deney ile elde edilmiş sistematik bilgi"dir.[50] Bilimin daha detaylı bir tanımı da şöyle: Bilim, "...zaman ve mekân dünyasında yer alan şeylerin, olgu ve olayların yapılarını, onlar arasındaki sebep-sonuç bağlantılarının oluşturduğu düzeni keşfetmeyi; bu konuda elde edilen verileri dedüktif bir sistem içinde toplamayı ve nihayet bütün olup - bitenlerin hangi temel yasalara göre cereyan ettiğini belirlemeyi gâye edinen beşerî faaliyetler.."dir.[51]

Gazzalî'ye göre bir bilginin ilim olabilmesi için tasavvur (marife) derecesinden çıkarak tasdik derecesine ulaşması gerekir. Bunun iki safhası vardır: 1- Apiori yani zihinde evvelce var olan bilgiler; 2- Tasdik veya tekzibi gerektiren merhale. Bu ikinci safhaya ancak "delil, isbat (burhan) ve kıyas ile ulaşılır."[52]

Bir bilginin değer ifade edebilmesi için zihnin uyanık ve aktif olması gerekir. Başka bir ifade ile, zihnin eşyaya takılması, eşyanın zihni düşündürmesi ve meşgul etmesi, onun bir mesele ve bir nevi azap haline gelmesi lazımdır. Makbul olan bilgi böyle bir çabanın ürünü olan bilgidir.[53]

Bilginin sıradan bir algı olayı olarak kalmaması, kişiye maledilmesi de gerekir. *Montaigne*, bunu bal arası örneğiyle açıklıyor. Ona göre arılar her çiçekten bal özü alır ama yaptıkları bal kendilerine aittir. "Ortada ne kekik kokusu, ne de mercanköşk çiçeği vardır."[54]

---

50) Fethullah Han, Kur'ân ve Kâinat Âyetleri I, çev: Safiye Gülen, İstanbul 1988, s. 15.
51) Mehmet Aydın, Din Felsefesi, s. 211.
52) Bolay, a.g.e., s. 21; Gazzalî, Mihakku'n-nazar, s. 8'den.
53) J. Leif - G. Rustın, Genel Pedagoji, s. 274.
54) J. Leif - G. Rustın, Genel Pedagoji, s. 271.

Kur'ân da zihinde dondurulmuş ölü bilgiler istemiyor.

Muhammed Kutup, "Zihinde kalan, aksiyon haline gelmeyen, donuk, ölü fikirlerin İslâm nazarında hiç kıymeti yoktur.." diyor. Ona göre İslâm'ın ve Kur'ân'ın istediği bilgi kalbden kalbe geçen, vicdanları harekete getiren, pratiğe dönük faydalı bilgidir.[55] İnkârcılar "Gökleri ve yeri kim yarattı? sorusuna "Allah!" diye cevap veriyorlardı. Demek gökleri ve yeri Allah'ın yarattığını biliyorlardı. Fakat bu bilginin pratikte hiçbir faydası yoktu. Bu nedenle Kur'ân, o bilgiye değer vermiyor ve sahiplerini *"bilmeyenler"* olarak tanıtıyor.

Kur'ân, eşya ve olayların hakikatini yansıtmayan, öze inemeyen sathî bilgileri de tercihe şâyan bulmuyor. Dünya hayatının sadece zâhirî bilgilerine sahib olan insanlar için şöyle buyuruluyor: *"Onlar, dünya hayatının görünen kısmını bilirler. Onlar, âhiretten habersizdirler."*[56]

c- MARİFET NEDİR?

M a r i f e t, bir şeyi olduğu gibi idrâk etmek[57] anlamına geldiği gibi, şüphe kabul etmeyen ilim anlamına da gelmektedir.[58]

Gazzâlî'ye göre marifet, "Hakkı vasıtasız olarak, herhangi bir keyfiyet içinde ifade edilemez şekilde ve şüphe götürmez bir biçimde müşâhede etmektir". Onda alelâde bilgi, "ilim" sözcüğü ile ifade edildiği halde kalbin ürünü olan bilgi için *"marifet"* veya *"irfân"* keli-

55) M. Kutup, İslâm'da Ferd ve Cemiyet, s. 305.
56) Rum 30/7.
57) Cürcânî, Ta'rîfat, "mârifet" md.
58) Taylan, a.g.e., s. 97.

meleri kullanılmaktadır. İlim, ateşi görmekse, marifet ona dokunmaktır. Bu itibarla marifet ilme nisbetle hakikati daha net, daha kesin olarak bize tanıtan bilgidir.(59)

Marifeti, "Hakikate erdikten sonra zuhûr eden ilâhî ilhâmât, varidât ve "ilm-i ledünnî" olarak tanımlayanlar'da vardır.(60) *Marifet kesbî değil, vehbîdir.* Marifet erbâbı, "Nefs-i emmâreden kurtulmuş, levvâme sıfatını geçmiş, mülheme sıfatıyle muttasıf olmuş, nefsin süflî arzularından ve şeytanın vesveselerinden kurtulmuştur."(61)

d- HİKMET NEDİR?

H i k m e t lügatte, hakka uygun söz, adâlet, ilim, hilm, felsefe anlamlarına gelmektedir.

Cürcânî, *Tar'rîfat*'ında hikmet için özel olarak şu mânâları vermiştir: Hikmet, kendisinde eşyanın hakikatından bahsedilen bir ilim; aklın aşırılıklardan uzak, itidâl halindeki bilme gücü; ilim, icâd ve efâl; helâl ve haramın bilinmesi; hakka uygun söz; ma'kûl ve haşviyattan uzak söz; amelle beraber ilim...(62)

Nâkib Attas hikmeti şöyle tanımlıyor: "Hikmet, kendisinde bilgi olan kişinin bu bilgiyi, adâleti tezâhur ettiren bir tarzda tatbik etmesini sağlayan Tanrı vergisi bir bilgidir."(63)

---

59) Taylan, a.g.e., s. 96, 97, 98; Mahir İz, Tasavvuf, İstanbul 1981, s. 59.

60) A. Muhtar Büyükçınar, "Tasavvuf ve Tarikat Hakkında Birkaç Söz", Mahir İz, Tasavvuf, içinde, s. 15.

61) Büyükçınar, a.g.e., s. 15.

62) Cürcânî, Ta'rifât, "hikmet" md.

63) Attas, a.g.e., s. 174.

Ali Medar, hikmet, "mantıklı düşünmek, gerçekleri araştırmak ve gerçek bilgi anlamına gelir." diyor.[64]

Ahlâkın esasını *hikmet, şecâat, iffet* ve *adâlete* bağlayan Gazzalî, hikmet için şunları söylüyor: "Hikmet, bir hal ve keyfiyyettir ki, ihtiyarımızla yaptımız işlerimizde doğruyu yanlıştan onunla ayırd ederiz." Başka bir ifadesinde ilim kuvvetinden bahisle diyor ki: "Bunun güzelliği (ilim kuvvetinin), iyiliği, sözlerde doğruyu ve yalanı, inançlarda hak ile bâtılı, işlerde güzel ile çirkini kolaylıkla ayırd edebilecek bir hal almasıdır. İlim sayesinde bu kuvvetlerin elde edilmesinden meydana gelen neticeye de hikmet denir.[65]

Gazzalî'ye göre *"hikmet"* sözü iki anlama gelmektedir:

"1- Eşyanın düzeninin ve en ince, en yüce mânâlarını mücerred olarak kuşatmak ve onlardan umulan gâye tamamlanıncaya kadar bu eşyanın nasıl olmaları gerektiği hususunda belirli bir hükme varmaktır.

2- Eşyanın tertip ve düzeninin yaratmaya ve bunları tam ve sağlam bir şekilde tesise sebep olan bir kudretin bu lafza eklenmesidir."[66]

Gazzalî, tefekkür kuvvetinin gerektiği şekilde terbiye ve ıslah edilmesiyle hikmetin hasıl olacağını söylüyor.[67]

Allah (c.c.) Kur'ân'da şöyle buyuruyor: *"Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse şüphesiz ona çokca hayır verilmiştir. Bundan ancak akıl sahipleri ibret alır."*[68]

64) Ali Medar, İslâm Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 89.
65) Gazzalî, İhyâ, c. III, s. 126, 127.
66) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 157; el-İktisâd, s. 165'den.
67) Çamdibi, a.g.e., s. 161. 68) Bakara 2/269.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, bu âyeti tefsir ederken hikmet kelimesinin 29 mânâsına işaret etmiş. Bunlardan 23 tanesini tadât ediyor. Özetle şöyle: H i k m e t ; .

1- Kavilde ve fiilde isabettir; 2- İlm u ameldir; 3- İlim ve fıkıh demektir; 4- Meânî-yi eşyayı mârifet ü fehimdir (Eşyanın hakikatini anlama yeteneği); 5- Akıl fî emrillâhdır (Allah'ın emrindeki akıldır); 6- Fehm demektir; 7- İcâd demektir; 8- Eşyayı mevzî ve mertebesine koymaktır (Herşeyi kendi yerine koymak); 9- Ef'âli hasene-i sâibeye ikdâmdır (Fiilleri güzel şeylere yöneltmek); 10- Siyâsette insan tâkati ölçüsünde Allah'a iktidadır; 11- İlâhî ahlâkla ahlâklanmaktır; 12- Tefekkür fî emrillâh ve ona ittibâdır; 13- Allah'a tâat, fıkıh, din ve ameldir; 14- Kendisiyle vesvese ile makam fark edilen bir nurdur; 15- Doğruya isabet eden cevap sür'atidir; 16- Savaba reddir; 17- Ervâhın müntehâ-yi sükûnet ve itmînânıdır; 18- Sebepsiz işârettir; 19- Cemî ahvâle hakkı işhâddır; 20- Din ve dünya salahıdır; 21- İlm-i ledünnîdir; 22- Vurûd-ı ilhâm için tecrîd-i sırdır; 23- Bunların hepsidir.[69]

Mukâtil'den rivâyet olunduğuna göre hikmet kelimesi Kur'ân'da dört anlamda yorumlanmıştır:

1- *Kur'ân mânâsında.* Örnek: Bakara 2/231.

2- *İlim ve anlayış mânâsında.* Örnek: Lokman 31/12.

3- *Nübüvvet mânâsında.* Örnek: Nisâ 4/54.

4- *"Acâib-i esrâriyle"* Sûre-i Nahil'de geçen âyetlerdeki mânâlarda. Örnek: Nahl 12/125.

Fahreddin Râzî, bu dört mânânın *"ilim"* mânâsına râcî olduğunu söylemiştir.[70]

69) Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c. I, s. 915-926.
70) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 928.

Bursalı İsmail Hakkı, "Felâsifenin hikmet tesmiye ettiği mâkûlât, hakikatte hikmet değildir; zira mümin ve kâfir anda müsâvîdir ve âfet-i vehm ü hayâl şevâibinden hâlî değildir. Bir mânâ ki kesb-i fikir ile hâsıl olmuş ola, zannîdir ve bir emir ki keşf-i Hak'la vücud bulmuş ola, kat'îdir." diyor. Ona göre vahiy nasıl "mevhibe-i enbiyâ ise hikmet de" "mevhibe-i Evliyâ"dır.(71)

Yukarda da belirttiğimiz gibi Kur'ân'da sultan, âyet, burhan kelimeleri de kesin bilgi ve hak anlamında kullanılmıştır.(72)

B-BİLGİNİN TASNİFİ

B i l g i, bilim adamları tarafından değişik ölçüler ve bazlardan hareketle çeşitli taksimâta tabi tutulmuştur. Bu taksimi yapan bilim adamlarından bir kısmı konuları esas almış, bir kısmı kaynağını esas almış, bir kısmı uygulanıp uygulanmadığına bakmış, bir kısmı ise bilginin doğruluğunu dikkate almıştır. Bunların hepsini sayıp dökme ne mümkündür, ne de gereklidir. Bununla birlikte bir iki örnek vermede fayda vardır.

Bazı bilginler, bilgiyi nefiste sabit olanlar, duyularla idrâk olunanlar, kıyâs ile elde edilenler olmak üzere üç bölümde incelerken, bazıları tasavvur ve tasdik olarak iki bölümde ele alıyorlar.(73)

Başka bir tasnif de şöyledir: İlimler kadîm ve hadis olmak üzere iki kısma ayrılır. Kadîm ilim Cenâb-ı Hakk'ın zâtına mahsustur; insanların hadis olan ilmi-

---

71) Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1976, s. 81.

72) Bk. Âraf 7/71; Yûnus 10/68; İbrâhim 14/10; Yusuf 12/105; Yunus 10/92; Nisâ 4/174; Mü'minun 23/117.

73) S. Abdülzâde Muhammed Tahir - Serkiz Urpilyan, Mahzenü'l-'Ulûm, İstanbul 1308 h., s. 38.

ne benzemez. Hâdis olan ilim ise üç kısma ayrılır: Bedihî ilim, zarûrî ilim ve istidlâlî ilim. Bedîhî ilim mukaddimeye ihtiyaç göstermeyen ilimdir. Küllün cüzden büyük oluşunun bilgisi gibi. Zarûrî ilim de mukaddimeye muhtaç değildir. Beş duyumuzla elde ettiğimiz ilimdir. İstidlâlî ilim ise mukaddimeye muhtaç olan ilimdir. Sâniin sübâtuna, a'râzın hudûsuna olan ilimdir.(74)

Nureddin es-Sâbûnî'nin *Mâturîdiyye Akâidi* isimli eserindeki taksimi ise şöyle: İlim (mutlak mânâda bilgi) *kadîm* ve *hâdis* olmak üzere yine iki kısma ayrılmaktadır. *Kadîm ilim* yukarda da işaret ettiğimiz gibi Allah'ın zâtı ile beraber bulunan ilimdir; kulun hâdis olan ilmine benzemez. *Hâdis* olan ilim de zarûrî ve iktisâbî kısımlara ayrılır. *Zarûrî ilim*, süjenin kendi irâde ve gayreti olmaksızın, Allah'ın, nefsinde meydana getirdiği ilimdir. Kişinin kendi varlığını, açlık ve susuzluğunu, haz ve elem gibi çeşitli hallerini hissederek bilmesi gibi. Bu tür bilgi, bütün canlılarda müşterektir. İktisâbî ilim, kulun sebeplere tevessül ederek, kendi gayret ve irâdesi sonunda Allah'ın nefsinde meydana getirdiği ilimdir.(75)

Hilmi Ziya Ülken, " عالم الغيب والشهادة " âyetini de örnek göstererek Kur'ân'da ilâhî ve insanî olmak üzere iki tür bilgi bulunduğunu kaydetmektedir. *İlâhî bilgi*, "insan aklının ulaşamayacağı gayb (invisible) âlemi ile insan aklının üzerinde muhâkeme yürütebileceği şehâde (sensible) âlemine ait bilgidir. *İnsan bilgisi* ise sadece idrâk ve muhâkemeler dünyasına aittir.(76)

---

74) S. Abdülzâde Muhammed Tahir - Serkiz Urpilyan, a.g.e., s. 38.
75) Nureddin es-Sâbûnî, Mâtürîdiyye Akâidi, Çev: Bekir Topaloğlu, Ankara 1979, s. 55.
76) Ülken, İslâm Düşüncesine Giriş, İstanbul 1953, s. 68.

Yukardaki âyetten hareketle genel mânâda, bilgiyi, fizik ve metafizik bilgi olarak ikiye ayırmak da mümkündür.

Nâkib Attas'a göre genel bir tasnif yapılırsa iki tür bilgiyle karşılaşır: Vehbî ve kesbî bilgi. *Vehbî bilgi* Allah vergisi, yani Allah'ın lütfu keremiyle insanın kalbinde zuhûr eden bilgidir. Kulun, bu seviyeye ulaşabilmesi için iman, âmel ve ahlâk bakımından sağlam bir altyapıya sahip olması gerekir. *Kesbî bilgi*, "tasavvura ve tasavvurların düşünülebilenlerin (ma'kûlât) ve hissedilebilenlerin (mahsûsât) tecrübesine dayalı zihnî çaba ve araştırmalara" dayanan bilgidir. *Attas*'a göre kesbî bilginin, vehbî bilginin rehberliğine ihtiyacı vardır.[77]

Gazzalî, ilimleri aklî ve şer'î diye iki kısma ayırmakta, aklî ilimleri, *zarûrî* ve *iktisâbî* diye ikiye taksim etmektedir. İktisabî ilimleri de *dünyevî - uhrevî* olmak üzere iki grupta incelemektedir.[78] *Gazzalî*'nin, ilmi değişik açıdan başka tasnifleri de vardır. Meselâ, bir tasnifinde bilgiyi, evveliyât, müşâhedât-ı bâtıniyye, mahsûsât-ı zâhire, tecrübiyyât, ma'lûmât bi't-tevâtür, meşhûrât ve vehmiyyât olmak üzere yedi kısımda incelemektedir.[79] O, ilimleri dinî ve lâdinî diye ikiye ayırmanın doğru olmadığına işaret eder, "şer'î ilimlerin çoğunda aklîlik bulunduğu gibi, aklî ilimlerin çoğunun da şeriat bakımından bir sakıncası olmadığını.." belirtir.[80] *Gazzalî*, iki çeşit bilgiyi benimser: 1- *Varlıkların zâhirî*, yani dış *görünüşleriyle ilgili bilgi*. Bu bilgiye akıl ve duyu organlarının yardımiyle ulaşılır. 2- *Varlıkların özüyle ilgili bilgi*. Buna da ilham ve keşf yoluyla ulaşılır.[81]

---

77) Attas, İslâmî Düşünüşün Problemleri, s. 170-172.

78) Gazzalî, İhya, c. III, s. 36-39.

79) Bk. Necip Taylan, Gazzalî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri, s. 53-58; Bolay, a.g.e., s. 22; Gazzalî, Mıhakku'n-nazar, s. 60'dan.

80) Taylan, a.g.e., s. 35. 81) Bolay, a.g.e., s. 204.

C- BİLGİNİN KAYNAĞI (BİLGİ EDİNME YOLLARI)

Bilginin kaynağı ile ilgili tasnifler de vardır. Bazı eserlerde bu tasnifler *"bilgi edinme yolları"* adı altında yapılmaktadır. Böyle bir başlığı kullananlar bilginin nihâî kaynağının Allah olduğunu düşünerek kullanmış olabilirler.(82) Bazıları ise *"esbâb-ı ilim"* ifadesini kullanmaktadır.

Sâbûnî, bilgi edinme yollarını üçe ayırıyor:

1- Duyular, 2- Doğru haber, 3- Akıl. Akıl yoluyla elde edilen bilgiyi zarûrî (bedihî) ve istidlâlî diye iki kısımda inceliyor.(83)

Hilmi Ziya Ülken'in belirttiğine göre *İbn Arabî* kaynağı veya geliş yolu itibariyle ilmi üçe ayırmaktadır:

1- *Akıl ilimleri:* Bu ilim medrese ulemâsına vergidir.

2- *Tasavvufî hallerin ilmi:* Peygamberlere vergidir; iç tecrübeyle elde edilir.

3- *Esrar ilmi:* Gizli (esoterique) hakikatlere aittir; gaybî ilimlere karşılıktır. Bütün insan bilgisinin amacı bu noktaya ulaşmaktır.(84)

Farâbî'ye göre de bilgi elde etme yolu üçtür: Birincisi duyular, ikincisi akıl (intellect), üçüncüsü de nazar (speculation)dır.. İlk ikisi ile doğrudan, vasıtasız bilgi elde edilirken, üçüncüsü ile vasıtalı ve speculatif bilgi kazanılır.(85) *Farâbî* bilginin değerini konusunun

82) Attas, a.g.e., s. 170.
83) Sâbûnî, a.g.e., s. 55, 56.
84) Ülken, İslâm Felsefesi, s. 244.
85) Ülken, İslâm Felsefesi, s. 55.

şerefine, kanıtının kuvvetine ve temin edeceği faydaya bağlamaktadır. Faydası nedeniyle şer'î ilimler, kanıtının kuvveti nedeniyle geometri ve mantık, konusunun şerefi nedeniyle de yıldızlar ilmi erdemli ilimlerdir. Ona göre ilâhî ilimde bu üç özellik bir arada bulunmaktadır.[86]

Kur'ân-ı Kerim'de iki âyet vardır ki, bu âyetlerde şöyle buyurulmaktadır: *"Allah sekiz çift hayvan yaratmıştır: Koyundan iki ve keçiden iki; de ki: "İki erkeği mi yoksa iki dişiyi mi veya o iki dişinin rahimlerinde bulunan yavruları mı haram kılmıştır? Doğru sözlü iseniz bana bilgiye dayanarak cevap verin." Deveden iki, sığırdan iki yaratmıştır; de ki: İki erkeği mi yoksa iki dişiyi mi veya o iki dişinin rahimlerinde bulunan yavrularını mı haram kılmıştır? Yoksa Allah size bunları buyururken orada mı idiniz?" İnsanları, bilmediklerinden sapıtmak için Allah'a karşı yalan uyduran-dan daha zâlim kimdir? Allah, zâlim milleti doğru yola eriştirmez."*[87]

Elmaî, bu âyetlere dayanarak üç türlü bilgi kaynağından bahsetmektedir:

1- *Akıl yolu:* Burada mantıklı bir şekilde haramlık yolu özetlenmektedir.

2- *Vahiy yolu:* Burada yasak (haram) değişmemiş naklî bilgi ile bildirilmektedir.

3- *Duyu yolu:* Haram konurken, orada olayın duyu organlarından biri olan gözle görülmesi.[88]

Yukarda, *Sâbûnî*'nin de aynı yolları sıraladığını görmüştük. Bu görüşe *Ömer et-Taftazânî* ile *Ebu Mansûr el-Mâtürîdî*'yi de eklemeliyiz.[89]

86) Ülken, a.g.e., s. 66.

87) En'âm 6/43, 44.

88) Zâhir b. Avvad el-Elmaî, Kur'ân'da Tartışma Metodları, çev: Ercan Elbinsoy, İstanbul 1984, s. 440.

89) Celal Kırca, "İslâm'a Göre Bilgi Vasıtaları ve Tefsire Olan Etkisi", E.Ü. İlâh. Fak. Der., sy. 4, Kayseri 1987, s. 110.

Hüseyin Atay, Bakara sûresinin 151. âyetine dayanarak bilgi edinme yollarının *duyular, akıl ve vahiyden* ibaret olduğu sonucuna ulaşıyor. Bu âyetin meâli şöyledir: *"Nitekim biz size, âyetlerimizi okuyacak, sizi her kötülükten arıtacak, size kitabı ve hikmeti öğretecek ve bilmediklerinizi bildirecek aranızdan, bir peygamber gönderdik."*[90] *Atay*'a göre âyetlerin anlatılması ve açıklanması duyuları, kitap ve hikmetin öğretilmesi aklı, bilinmeyenlerin bildirilmesi de vahyi akla getirmektedir.[91]

Kelâmla ilgili kitaplarda bilgi edinme yolları *akıl, his* ve *haber-i sadık* olarak sıralanırken keşf ve ilhama yer verilmemiştir.[92] Felsefe ise duyu, akıl ve sezgiyi esas almıştır.[93]

Gerek Kur'ân-ı Kerim'den yaptığımız tesbitlere dayanarak ve gerekse yukarda verdiğimiz bilgileri birleştirerek Kur'ân'da bilgi edinme yollarının duyular, akıl, sezgi (keşf ve ilham), rüya ve vahiyden ibaret olduğunu söyleyebiliriz.

Bunları maddeler halinde açıklamaya çalışalım:

a- DUYULAR

Duyularımız, dünyaya açılan pencerelerimizdir. Onlar olmadan dış dünyayı tanımamız mümkün değildir. Bir an için bütün duyularımızı kaybettiğimizi düşünürsek konunun önemini daha iyi kavrarız sanırım. Tatma duyumuzun dümûra uğradığı bir hayatın ne anlamı kalır? Görme duyumuz olmasa çevremizde oluşan renk cümbüşünü nasıl kavrar, içinde yaşadığımız dün-

---

90) Bakara 2/151.
91) Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 44.
92) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 111.
93) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 61.

yamızı nasıl tanımlarız? Körün fili tarifi gibi değil mi? Her duyunun kendine has bir dünyası olduğu kabul edilir.(94) Bu dünyaları yıkıvermek veya meçhuller âlemi haline getirmek bize neye mal olur? Düşünmesi bile sıkıcı.

D u y u l a r , çevresiyle devamlı ilişki içinde bulunan insanın istihbarat elemanlarıdır. Ancak onların bize verdiği bilgilerle hayata uyum sağlayabiliriz. Dışımızda mevcut olan varlık ve olayları onlar sayesinde algılayabilir, tepkilerimizi onlar sayesinde organize edebiliriz.

"Duyular hâfızanın en sâdık kılavuzlarıdır" diyen *Comenius*'a göre görülen, duyulan ve tadılan şeyler hâfızaya sağlam bir şekilde yerleşir ve oradan bir daha çıkmaz.(95) *Pestalozzi* de aynı konuya dikkat çekerek diyor ki: "Bir nesnenin varlığını ya da görünüşlerini arayıp taramada ne kadar çok duyu organlarını harekete geçirirsen, o nesne hakkındaki bilgin o nisbette daha doğru olacaktır."(96)

Unutulmamalıdır ki, duyu organlarının pasif bir çalışması da dış dünyayı tanımak için yeterli değildir. Öyle zamanlar olur ki, bakar fakat görmeyiz, dinler fakat işitmeyiz.(97) O halde iş sadece bakmak, sadece dinlemek değil, baktığını görmek, dinlediğini duymaktır. Bu ise sağlıklı bir algının, mükemmel bir yorumun varlığını aklımıza getirir. Aksi halde hayvanlardan ne farkımız kalır. Çünkü onlar da bakmakta, onlar da görmektedir. İnsanla hayvan arasındaki büyük fark duyumların sağlıklı biçimde yorumlanmasıdır. Bu yorumu yapamayan insan, insanlık vasfını kaybeder, hayvanlar seviyesine düşer. Kur'ân, bunlar için *"An-*

94) Ülken, İslâm Felsefesi, s. 131.
95) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 249.
96) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 253; Kuğu Şarkısı, s. 41, 43'den.
97) Öztabağ, a.g.e., s. 97.

dolsun ki, cehennem için de birçok cin ve insan yarattık; onların kalbleri vardır ama anlamazlar; gözleri vardır ama görmezler; kulakları vardır ama işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da sapıktırlar. İşte bunlar gâfillerdir."[98] buyuruyor. Neden daha da sapıktırlar? Çünkü hayvandan farklı olarak kendilerine bir yorum gücü verilmiş olmasına rağmen bu önemli yeteneği sağlıklı biçimde kullanmamışlardır.

J.J. Rousseau'ya göre duyuları çalıştırmak, onları kullanmak demek değildir; onları kullanmak demek, ölçmeyi, hesap etmeyi, tartmayı, karşılaştırmayı ve muhâkeme etmeyi öğrenmektir, öğretmektir. Bakmak ve takdir etmek kâbiliyetini, emin ve çevik bir ele sahip olmayı, büyüklükler ve şekiller arasındaki gerçek nisbetleri tanımayı öğretmek gerekir.[99]

Demek ki eşya ve olaylara bakmak yeterli değildir. Hiçbir ön yargıya, şartlanmışlığa mahkum olmadan eşya ve olaylara özgürce bakmak gereklidir. Kendilerinin veya başkalarının tutsağı olan insanlar görmek istedikleri şeyleri arar, aradıkları şeyleri görürler. Kur'ân eğitiminin böyle çıkmazına rastlamadım. O, kâinâtın, olduğu gibi, bütün hârikalarıyla tanınmasını istiyor. İstiyor, çünkü oradan mutlak gerçekliğe ulaşılacağını biliyor. Kur'ân biliyor ki, evreni, hatta kendini keşfedemeyen insan, Allah'ı keşfedemez. Ona göre insan için en önemli mesele kendisini ve çevresini tanımasıdır. Bu da bütün kemâliyle bakmak, görmek; dinlemek ve duymakla mümkündür. Bir ressam gibi bakmak, bir müzisyen gibi dinlemek.

Adler, "Bir kimseyi tanıyabilmek için onun dış dünyaya hangi organı ile açık olduğunu anlamamız gerekir."[100] diyor.

---

98) A'râf 7/179.
99) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 252.
100) Adler, İnsanı Tanıma Sanatı, s. 43.

Duyular genelde beş olarak bilinir. Aslında bilim adamları, bunları ona kadar çıkarmaktadır. Görme, işitme, tad, koku, dokunma duyusu. Bilim adamları deri duyusunu bir değil, dokunma, sıcak, soğuk ve ağrı olarak dört adet kabul etmişlerdir. Bu sekiz duyuya, kendilerine "proprioseptif" duyular adı verilen knestetik ve vestibüler duyuları eklediğimiz zaman duyularımızın toplam sayısının ona ulaştığını görürüz.(101)

Mekanizma nasıl çalışır kısaca buna da göz atmakta fayda vardır. Her duyu "receptor" adı verilen bir hücre grubuna sahiptir. Bu hücre grubuna "alıcı" da denir. Bunlar çevremizdeki bazı değişik enerji türlerine duyarlık gösterecek şekilde özelleşmişlerdir. Görme ve koklama duyularının alıcıları sinir hücrelerinden, tad, işitme, vestibüler ve diğer deri duyularının alıcıları da deri hücresinden oluşmuştur.

Her alıcı bir lif aracılığı ile sinir hücrelerine bağlanmıştır. Çoğunlukla birden fazla alıcı ile bağlantı kuran sinir lifi, "genellikle de fazla bağlantı yapmadan sinir sistemine girer. Ancak alıcıları aslında beynin bir parçası olan koku ve görmede lifler beyne sinir akımı (impulse) göndermeden önce duyu organlarındaki diğer sinir hücreleriyle bağlantı kurar."(102)

Morgan'a göre bir alıcı uyarıldığı zaman iki olay hızla birbirini izler: "1- Uyarıcı enerji, jeneratör potansiyeli (generator potantial) adı verilen elektrik enerjisine dönüşür... 2- Alıcı hücredeki jenaratör potansiyeli yeterince yüksek düzeyde olduğu takdirde sinir hücresi ile bağlantılı sinir lifinde sinir akımını başlatır... Sinir akımı, sinir sisteminde lif boyunca ilerler ve çeşitli sinir hücrelerindeki aktarılmalardan sonra beyin kabuğuna (cerebral cortex) gelir."(103)

101) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 244.
102) Morgan, a.g.e., s. 245.
103) Morgan, a.g.e., s. 245.

Her alıcı, bir duyusal şifreye sahiptir. "Bu şifre alıcının uyarılmasından doğan yaşantının niteliğini belirler."[104]

Yukarda bahsettiğimiz jeneratör potansiyeli, yani elektrik enerjisi uyarıcının şiddetiyle doğru orantılıdır. Sinir akımının oluşması için bu jeneratör potansiyelinin belli bir düzeye gelmesi gerekir. Buna mutlak eşik adı verilir. Daha şiddetli bir uyarıcı, daha büyük bir enerji, bu da beyne giden daha fazla sayıda sinir akımı demektir. Bu da bizi şu sonuca götürür: Bir uyarıcı ne kadar sayıda sinir akımının beyne gitmesine yol açıyorsa o kadar şiddetli algılanıyor demektir.[105]

İnsanın ayırdedebileceği sinir akımı sayısının belli sınırı vardır. "Bunun sonucu olarak, şiddet farklarını ayırdedebilme de sınırlıdır." Bu sınıra "fark eşiği" (differantial threshold) adı verilir.[106] Bütün alıcılar farklı uyum yapma özelliğine sahiptirler.

Sinir uçlarının ve sinirlerin bir uyarıcı sonucunda harekete geçmesi, uyarıcının vibrasyonuna uygun, benzer ve eşdeğer titreşimler (senkranizasyon) göstermesi olayına "uyarılma" denir.[107] Uyarılmada uyarıcının şiddeti, sinir liflerinin incelik veya kalınlığı rol oynar.

Uyarıcılar vasıtasiyle meydana getirilen sinir akımları özelliklerine göre beyindeki ilgili bölgelere iletilir. Burada duyulur ve anlaşılırlar. Beyne gelen bu akımların ilgili merkez ve bölgeler tarafından alınarak, neye ait olduklarının anlaşılmasına da "duyum" adı verilir.[108] Bunun için ilgili beyin merkezlerinin, taşıyıcı sinirlerin ve duyu organlarının sağlıklı olması gerekir.

---

104) Morgan, a.g.e., s. 257.
105) Morgan, a.g.e., s. 246.
106) Morgan, a.g.e., s. 246.
107) Öztabağ, a.g.e., s. 68.
108) Öztabağ, a.g.e., s. 68.

Kur'ân-ı Kerim'de *"Allah sizi annelerinizin karnından bir şey bilmediğiniz halde çıkarmış, size kulak, göz ve kalb vermiştir."*[109] buyurulmuştur. Bu âyet bize insan bilgisinin sonradan kazanıldığını, göz, kulak ve kalbin de bilgi edinme vasıtaları olduğunu anlatmaktadır. Bu organlar sıradan, refleks ve içgüdülerin sorumsuz elemanları da değildirler. Kendilerine göre hayatî işlevleri ve bu işlevleri yerine getirirken sorumlulukları vardır. Bir başka âyette şöyle buyurulur: *"Bilmediğin şeyin ardına düşme; doğrusu kulak, göz ve kalb, bunların hepsi o şeyden sorumlu olur."*[110] Duyu organlarımız bizim için bir imtihan sebebidir. Onlar, görevlerini ne kadar verimli yaparlar, bize gerçek duyumlar sağlayabilirlerse imtihanı kazanmamız o kadar kolaylaşır. Onları kullanamadığımız veya yanlış yolda kullandığımız takdirde sınavı kaybederiz. İnsan için buyuruluyor ki: *"Onu imtihan edelim diye, kendisini işitir ve görür kıldık. Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör."*[111]

Muhammed Kutup, "Hiçbir maddî güç, duyu organlarından ve organların idrâk ettiklerinden, İslâm'ın yaptığından daha fazla faydalanmağa gücü yettiğini iddia edemez." diyor.[112] Kur'ân, duyu organlarının idrâk ettikleriyle insan kalbini devamlı beslemiş, terbiye etmiş kalble duyular arasında devamlı ve sarsılmaz bir bağ kurmuştur. Duyularından yeterince ve sağlıklı biçimde yararlanmayanların düşünemeyeceklerini, sâlim düşünebilmek için duyulardan yararlanmanın gerektiğini vurgulayan Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurulur: *"İnkâr edenlerin durumu, çağırma ve bağırmadan başkasını duymayarak haykıran gibidir. Sağırdırlar; dilsizdirler; kördürler; bu yüzden akledemez-*

109) Nahl 16/78.
110) İsrâ 17/36.
111) İnsan 76/2, 3.
112) M. Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 222.

ler."(113) A'râf sûresinde duyularını kullanarak doğruyu bulamayan insanlar zemmediliyor: *"Onları doğru yola çağırsanız duymazlar. Sana baktıklarını görürsün, oysa görmezler."*(114)

Kur'ân'ın duyulara atfettiği önem biraz da duyuların verdiği bilginin niteliğine bağlıdır. Her zaman ifade ettiğimiz gibi daima insan gerçeğinden yola çıkan bu kitap, insanı aklın soyut verileriyle başbaşa bırakmaz, soyut bilgileri duyulardan gelen müşahhas bilgilerle takviye eder. Bir peygamber olmasına, kalbiyle de inanmış bulunmasına rağmen *Hz. İbrâhim*'in *"görmek istemesini"* başka ne ile izah edebiliriz? Mücerred verilere karşı vurdumduymaz olan insanın, muşahhas bilgiler karşısında hiç itiraza mecâli yoktur. Bakınız Kur'ân, bu gerçeği nasıl ifade ediyor: *"Kesin olarak biliyoruz ki, onların söyledikleri seni gerçekten üzüyor. Doğrusu onlar, seni yalanlamıyorlar, ancak zâlimler, Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlar."*(115) *Mevdûdî* bu âyeti özet olarak şöyle yorumluyor: "Yalancı olarak reddettikleri sen değilsin; onlar bizim mesajımızı reddediyorlar; biz herşeye sabreder ve onlara süre üstüne süre verirken, sen ne diye kaygılanırsın?"(116) Peki, neden peygamber değil de Allah'ın âyetleri?

Bilim adamları, görme ve işitme duyularını *"yüksek duyular"*, bunun dışındaki duyuları ise *"alt duyular"* olarak kabul etmişlerdir.(117) Neden? Çünkü en önemli duyularımız görme ve işitme duyularımızdır.(118) Günlük hayatımızda ençok bu duyularımızı kullanırız. *Adolph W. Aleck*, görme ve işitme duyuları-

113) Bakara 2/171.
114) A'râf 7/198. Bu âyette iki tevcih vardır: Müşriklerin taptığı putlar veya kendileri. Bk. Bilmen, Tefsir, c. II, s. 1142.
115) En'âm 6/33.
116) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. I, s. 544.
117) Henry E. Garrett, Psikolojiye Giriş s. 70; Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 258.
118) Adasal, a.g.e., s. 822.

nın düzenli, örgün eğitimdeki önemine işaret ettikten sonra şunları söylüyor: "İşitme ve görme bozukluğu ile birlikte, çok defa, sakıncalı zihin yönelimleri de görülüyor. Bunlar çok defa zararlı engellemelere temel olur. İyi işitmeyen çocuklar, bazan normal toplum yönelimleri geliştirmek fırsatından yoksun bırakılır. İnsanlar, bu çocuklara, haksız yere, aptal gözüyle bakar. Çocuk iyi işitmediği ya da iyi görmediğinden, gelişmesi kösteklenebilir."[119]

Yapılan çalışmalar görsel ve işitsel araçların daha çok ilgi uyandırdığını, öğrenmeyi arttırdığını göstermiştir. Öğretimde en yüksek verim görsel ve işitsel araçlar vasıtasiyle elde edilmiştir. Bu bulgudan hareket eden eğitimciler eğitim-öğretim faaliyetlerinde, sesli-sessiz sinema filmleri, radyo, projeksiyon araçları, levhalar, haritalar, modeller, örnekler, gösteri tecrübeleri, resimler, san'at galerileri, müze ve benzeri işitsel ve görsel materyaller kullanmayı önermişlerdir.[120]

Görme ve işitme duyuları arasında bilim adamları gözü tercih etmişlerdir. Meselâ, *Gazzalî*'ye göre duyu organlarının en önemlisi görme duyusudur. Çünkü en kuvvetli duyudur; bilgi ve idrâklerinin oluşmasında en büyük rolü o oynamaktadır.[121] O, görme duyusu bakımından eşyayı üçe ayırmıştır:

1- Kendisi görünmeyenler; karanlık cisimler bu kategoridedir;

2- Kendisi görünen fakat kendisi vasıtasiyle başkası görünmeyenler; yıldızlar bu kategoriye girerler.

3- Hem kendisi görünen, hem de kendileri vasıtasiyle başkaları görünenler; güneş, ay vb. bu kategoriye girmektedir.[122]

---

119) Aleck, a.g.e., s. 187, 188.
120) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 397.
121) Taylan, a.g.e., s. 67; Bolay, a.g.e., s. 197.
122) Taylan, a.g.e., s. 66.

Duyu organlarının dünyayı algılamadaki önemi üzerinde duran *Adler*, "Bunlar içinde en önemlisi gözdür." diyor. Çünkü insan en çok göz vasıtasiyle dış dünyadan haberdar olmakta, gerekli tecrübeleri onunla sağlamaktadır. Diğer duyulara oranla görsel algılarda süreklilik daha çok dikkat çekmektedir.[123]

Garrett, görme algısı alanının işitme algısı alanına göre daha geniş olduğunu söylemektedir.[124] "Görme alanı"nın bu öneminin pedagojik bakımdan büyük bir fikir telkin ettiğini ifade eden *Mustafa Şekib Tunç*, gözü, zekânın "en zengin ve aydın öncüsü" olarak nitelemektedir.[125]

Morgan, Psikolojiye Giriş adlı eserinde "İnsanlar dünyayı tüm duyu organları (sense organ) yoluyla algılarlar; dolayısıyle görsel algı, işitsel algı ve diğerleri gibi her duyuma ilişkin algıları vardır. Ancak, normal hallerde en büyük ağırlığı görsel algılar taşır."[126] diyor.

Hz. İbrâhim'den sonra *Hz. Musa*'nın görme[127] arzusu, görmenin diğer duyular yanındaki yerine işaret ediyor. Edindiğimiz bütün bilgilerden sonra görüyoruz ki, insanlarda egemen olan en büyük tutku görme tutkusudur.

Göz, 390-760 milimikron (bir milimetrenin milyonda biri) boyunda olan dalgaları alabilecek duyarlılıktadır. Bunların altında veya üstünde olan dalgaları göremez.[128]

Kulağın da göz gibi yetenekleri sınırlıdır. Her titreşimi alamaz. Ses dalgalarının frekansları binlerce Hz. olabilir. Kulağın işitebileceği frekanslar ise 20-

123) Adler, İnsanı Tanıma Sanatı, s. 42.
124) Garrett, a.g.e., s. 84.
125) Tunç, a.g.e., s. 80.
126) Morgan, a.g.e., s. 265.
127) A'râf 7/143.
128) Öztabağ, a.g.e., s. 69.

2000 Hz. arasındadır. Kulak, bu rakamların altındaki veya üstündeki frekansları işitemez.[129] Bazıları kulağın saniyede 16 titreşimi alabileceğini kaydetmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de ençok yer verilen duyular, görme ve işitme duyularıdır. Bunları bazan ayrı ayrı, bazan ikisini birlikte, bazan da kalble beraber üçünü birarada kullanmaktadır. Bunlardan örnekler vermede yarar var sanırım.

1- Görme duyusu ile ilgili âyetler:

"O, gökten su indirendir. Her bitkiyi onunla bitirdik; ondan bitirdiğimiz yeşilden, -birbirine benzeyen ve benzemeyen- yığın yığın taneler, hurmaların tomurcuklarından sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar çıkardık. Ürün verdiklerinde ürünlerine, olgunlaşmalarına bir bakın. Bunlarda, inananlar için şüphesiz deliller vardır."[130] Burada Kur'ân'ın istediği bakış mânâsız, sıradan bir bakış olmayıp, bilinçli, öğrenmeye yönelik bir bakıştır.

"Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? İsteseydi onu durdururdu. Sonra biz, güneşi ona delil kılıp yavaş yavaş kendimize çekmişizdir."[131]

"Tanrılarımız üzerinde direnmeseydik, doğrusu neredeyse bizi onlardan uzaklaştıracaktı." derler. Azabı gördükleri zaman, kimin yolunun sapık olduğunu bileceklerdir."[132] Bu âyette duyduklarına itibar etmeyen insanların gördükleri zaman öğrenecekleri ifade edilmektedir.

"Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte gelip Rabbi onunla konuşunca, Mûsâ, "Rabbim, bana kendini göster, sana

129) Morgan, a.g.e., s. 255; Öztabağ, a.g.e., s. 72.
130) En'âm 6/99.
131) Furkan 25/45, 46.
132) Furkan 25/42.

bakayım" dedi. Allah, "sen beni asla göremezsin ama dağa bak, eğer o yerinde kalırsa sen de beni göreceksin" buyurdu. Rabbi dağa tecellî edince onu yerle bir etti ve Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, "Ya Rabbi, münezzehsin, sana tevbe ettim, ben inananların ilkiyim" dedi."[133]

Bu âyetten ilk bakışta üç önemli şey öğreniyoruz: 1- Bilgisel doyumun en ideal olanı gözle görmektir. 2- Görme duyusu sınırlı bir duyudur. 3- Sınırlı duyularımızla herşeyi algılamaya kalkmamalıyız.

Aşağıdaki âyetler görerek öğrenmeye işaret eden önemli örneklerdir: *"İnsan, yiyeceğine bir baksın."*[134] *"Öyleyse insan neden yaratıldığına bir baksın."*[135] Baksın çünkü oradan öğreneceği çok şeyler var. *"Onlar, üstlerindeki göğü nasıl yapmışız, süslemişiz bir bakmazlar mı? Onda hiçbir çatlak da yoktur."*[136] Bu âyetlerin sayısını daha da arttırmak mümkündür.

2- İşitme duyusu ile ilgili âyetler:

Bilgi elde etme yollarından biri de *dinlemektir.* Kur'ân-ı Kerim'de dinleyen, duydukları üzerinde düşünerek doğruyu bulabilen insanlar övülmektedir. *"Onlar ki, sözü dinlerler ve onun en güzeline uyarlar. İşte onlar Allah'ın kendilerini doğru yola ilettiği kimselerdir ve onlar, akl-ı selim sahipleridir."*[137] Âyet-i kerimede övülen, takdir edilen kimselerin özelliklerini sıralayacak olursak şunları söyleyebiliriz:

1- Bahse konu olan insanlar kendilerine söylenenleri kemâl-i ciddiyetle dinlemektedirler. 2- Duydukları şeyleri birbirleriyle karşılaştırmaktadırlar. 3- Bu karşılaştırma sonunda en güzel sözü bulmakta ve ona uymaktadırlar. Bunlar doğruyu bulmuş, akıllı kimseler-

133) A'râf 7/143.
134) Abese 80/24.
135) Târık 86/6.
136) Kaf 50/6.
137) Züme 39/18.

dir. Ayette zihnî bir süreçle karşı karşıyayız. Bu sürecin ilk şartı da *dinlemek*tir. Sonra *mukâyese* ve sonra *hüküm*. Tabi, bunların hepsi aklın rehberliğinde cereyan etmektedir. Bütün kötülüklerin cehâletten, bilgisizlikten kaynaklandığını bilen Yüce Allah, Kur'ân aracılığı ile önce bu cehâleti ortadan kaldırmak istiyor. Bunun yollarından birinin de dinlemek olduğunu gösteriyor. *"Eğer müşriklerden biri aman dilerse ona aman ver. Tâ ki Allah'ın kelâmını dinlesin. Sonra onu emin olduğu yere kadar gönder. Çünkü bunlar hakikaten bilmez bir kavimdir."*[138] Câhil bir kavmin, içine düştüğü çıkmazdan kurtulabilmesi için bilgilenmesi, bunun için de dinlemesi gerekiyor. Allah, bunun tahakkuku için bizzat Peygamberine emir veriyor: *"Bırak dinlesinler..."*

Rasûlullah (s.a.), her güzel işte olduğu gibi bu konuda da örnek davranışlar sergiliyordu. İyi bir dinleyici idi. Onun bu hali bazan muârızlarını rahatsız eder, bundan dolayı peygamberi incitirlerdi. Konu ile ilgili olarak şöyle buyuruluyor: *"Yine içlerinden öyleleri vardır ki, peygamberi incitiyorlar ve "O her söyleneni dinleyen bir kulaktır." diyorlar. De ki: "Sizin için bir hayır kulağıdır. Allah'a inanır, müminlere inanır. Ve iman edenleriniz için bir rahmettir." Allah'ın rasûlünü incitenler için ise acıklı bir azap vardır."*[139]

Âyet, münâfıkların, peygamber için, "O saf bir adam. Herkes ona yaklaşıp dilediğini söylüyor; o da her duyduğuna inanıyor." şeklindeki sözlerine cevap veriyor: O, sizin zannettiğiniz veya tavsif ettiğiniz gibi olur olmaz herşeyi dinleyen saf birisi değildir, O, *hayır kulağı*dır. İnsanlar için hayırlı olan şeyleri dinler. Herkesi dinler belki ama müminlere inanır. Sözün en doğru ve en güzelini seçer.

138) Tevbe 9/6.
139) Tevbe 9/61.

İnsanları yöneten, onlara yön verme durumunda olan bir kimsenin sağlıklı bilgiler edinmesi kadar tabiî ne olabilir? Bu da ancak herkesi dinlemekle mümkündür. Herkesi dinlemek, herkesin etkisi altında kalmak demek de değildir. Doğru karar vermenin en güzel yolu herkesi dinlemektir. Bugünkü modern dünya çoğulculuk adına bu savaşı vermiyor mu?

Kur'ân-ı Kerim, duyularını sağlıklı biçimde kullanamayan kimseleri *"ölüler"* olarak da nitelendiriyor. *"Ancak işitmesi olanlar dâvete icâbet ederler. Ölülere gelince, onları Allah diriltir; sonra hepsi onun huzuruna çıkarılırlar."*[(140)] İşitmesi olmayanlar, yani içtenlikle dinlemeyenler dâvete icâbet etmezler. Çünkü bunlar aynen ölü gibidirler. Ölü için nasıl bir tepki sözkonusu değilse, dinlemeyen, duymayan kimse için de olumlu ve normal bir tepki sözkonusu değildir.

Kur'ân eğitiminde, Kur'ân'ı dinlemenin özel bir önemi vardır. Çünkü esas odur, ölçü odur. Kur'ân'î bir altyapıya dayanmayan bilgiler insanlar ve insanlık için zararlı da olabilir. Dünyamız bugün bunun acı ve taze örneklerini yaşamaktadır. Bu itibarla bugün İslâm entellektualizminin en büyük hedef ve görevi bilginin İslâmîleştirilmesidir. Kötüye kullanılan bilgi, hayatı zehir eden korkunç bir silaha dönüşebilir.

Allah, Kur'ân'da şöyle buyurmaktadır: *"Kur'ân okunduğu zaman hemen onu dinleyin ve susun. Umulur ki, merhamet edilirsiniz."*[(141)]

İşitmedikleri, özü kavrayamadıkları ve kabullenemedikleri halde kendi kendilerini aldatarak *"işittik"* diyen insanlar az değildir. Kur'ân, bu insanlara dikkat çekerek onlar gibi olmamayı öğütlüyor. Allah buyuruyor ki: *"İşitmedikleri halde "işittik" diyenler gibi olma-*

---

140) En'âm 6/36. 141) A'râf 7/204.

yın."(142) Çünkü böyle bir davranış insanın hem başkalarını, hem kendisini aldatması demektir. Eskilerin "cehl-i mürekkep" dedikleri hal bu olmalıdır. Bu durumda olan insanlar, bilmeyen ama bilmediğini de bilmeyen kimselerdir.

Âyette, hakkı, kulakları ile duydukları halde onu kabul etmeyen, ona inanmayan münâfıkların durumu ifade edilmektedir. Âyetin devamında bu kimseler, "yerde debelenenlerin en kötüsü", aklını kullanmayan, sağır ve dilsiz olarak tanıtılmaktadır.

Kur'ân, âyetlerin yol gösterici olabilmesi için birtakım şartları öngörmüştür. Bunlardan biri de dinlemektir. Dinleyen insan âyetlerden yararlanabilir. Dinlemeyen kimseler için hiçbir âyetin anlamı ve yararı yoktur.(143)

3- Kulak, göz ve kalbi bir arada zikreden âyetler:

Kur'ân, doğru yorumlanmayan duyumu, normal duyum olarak kabul etmez. Bir duyum doğru yorumlanmışsa Kur'ân için bir anlamı vardır. Bunun için alınan duyumların kalbe uluşması, onun imbiğinden geçmesi gerekir. Meselâ bir âyette şöyle buyurulmaktadır: *"İçlerinden, sana bakanlar da var. Fakat bâsiretleri de yokken körlere sen mi hidâyet edeceksin."*(144) Âyetten anladığımıza göre bir şeyin hakikatini görmek, ona inanmayı, onu kabul etmeyi gerektirir. Bu da basîret yani kalb gözüyle mümkündür. Kalb gözüyle bakmayan insanlar, Kur'ân'ın anladığı mânâda görmüş sayılmazlar. Bu âyeti başka bir âyet şöyle tavzih etmektedir: *"Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki, orada olanları akledecek kalbleri, işitecek kulakları olsun.*

142) Enfâl 8/21.
143) Bilgi için bk. M. Kutup, İslâm Düşüncesinde San'at, s. 50 v.d.
144) Yûnus 10/43.

Ama yalnız gözler kör olmaz, fakat göğüslerde olan kalbler de körleşir."[145]

Duyuların değerlendirilmesinde kalbe büyük rol veren Kur'ân-ı Kerim, birçok âyette kalbi görme ve işitme duyusuyla bir arada zikretmektedir. İnsanın yaratılış sürecinden bahseden bir âyette şöyle buyuruluyor: *"Sonra onu düzeltip içine ruhundan üfledi ve sizin için kulaklar, gözler ve kalbler yaptı. Siz pek az şükrediyorsunuz."*[146] Âyette insanların az şükrettikleri, çok şükretmeleri gerektiği vurgulanıyor. Çünkü kendilerine verilen bu üç nimet o kadar önemlidir ki, bunları verdiği için Allah'a çok çok şükretmek gerekir. Bir başka âyet ise şöyle: *"Halbuki sizin için o kulağı, o gözleri, o gönülleri yaratan odur. Ne az şükredersiniz."*[147]

İnsanlara verilen *göz, kulak* ve *kalb* gibi yetilerin gereğince kullanılmaması hoş karşılanmaz. Hatta böyle insanlar hayvan mesâbesine veya daha aşağılara indirilerek, onların kötü geleceklerine işaret edilir. Örnek: *"Andolsun ki, cin ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Onların kalbleri vardır onunla* (gerçeği) *anlamazlar; gözleri vardır onlarla görmezler; ve kulakları vardır onlarla işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibidirler. Hatta daha da aşağıdırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir."*[148] Bu yetilerini gerektiği gibi kullanmayan insanlar bazı âyetlerde ölü, sağır ve kör olarak tavsif edilirler. Örnek: *"Şüphesiz sen ölülere duyuramazsın. Arkalarına dönmüş kaçarlarken sağırlara da dâveti işittiremezsin. Sen o körleri sapıklıklarından hidâyete erdirecek de değilsin. Sen ancak, âyetlerimize iman edeceklere işittirsin de onlar müslüman olurlar."*[149]

145) Hac 22/46.
146) Secde 32/9.
147) Mü'minun 23/78.
148) A'râf 7/179.
149) Neml 27/80; Rum 30/52, 53.

Allah, bunca bilgi ve belge karşısında kendisine inanmayan insanları, organik olarak görüyor olsalar bile, *"görür"* ve *"işitir"* kabul etmemektedir. Modern pedagojide de insanın tavır ve davranışında bir değişikliğe yol açmayan öğrenmeler öğrenme kabul edilmemektedir.[150] Eğitimin bir niteliği de bireyi, duyuş, düşünüş ve tavır yönünden değiştirme süreci olmasıdır. Tabi bu değişikliğin olumlu yönde teşekkül etmesi lazımdır.[151] Böyle olumlu bir değişmeye yanaşmayan kimseler için şöyle buyuruluyor: *"Onlar, öyle kimselerdir ki, Allah, kalblerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlemiştir. Gaflet içinde olanlar da işte bunlardır."*[152] *"Onlar, sağırdırlar, dilsizdirler, kördüler;* (Hakka da) *dönmezler."*[153] *"Yoksa onların çoğunu işitirler veya akıl ederler mi zannediyorsun? Onlar başka değil, hayvanlar gibidirler. Hatta gidişçe daha sapıktırlar."*[154] *"O halde sen mi işittireceksin o sağırlara? Yahut sen mi hidâyet edeceksin o körlere ve açık bir sapıklık içinde bulunanlara?"*[155]

Gazzalî, bilgi kaynağı olarak insanda ilk defa duyuların teşekkül ettiğini savunur.[156] Ona göre duyular yanılmaz değildir. Bu yanılma ihtimalini şöyle sıralar: 1- Bedendeki ilgili bir organın bozulmasiyle algı ya gerçekleşmez, ya zayıf gerçekleşir veya yanlış gerçekleşir. 2- Duyu organları kendilerini idrâk imkânından mahrumdurlar. 3- Duyu organları uyarıcılar yeterli değilse algılayamazlar. 4- Aşırı uyarıcılar duyuları ya

---

150) N. Kemal Önder, Öğretimde Program İlke ve Yöntemler, s. 37.

151) İzzettin Alıcıgüzel, İlk ve Orta Dereceli Okullarda Öğretim, s. 12, 13.

152) Nahl 16/108.

153) Bakara 2/18.

154) Furkan 25/44.

155) Zuhruf 43/40. Diğer örnekler için bk. Ahkaf 46/26; Hûd 11/20; Kehf 18/101; Bakara 2/171; Ra'd 13/13; Bakara 2/19; Hâkka 69/6.

156) Taylan, a.g.e., s. 61.

bozar veya zayıflatır. 5- Yaş ilerledikçe duyular zayıflar.[157]

Gazzalî, insanın önce dış gözü ile bakmasını, sonra iç gözü ile görmesini ister. Ona göre dış göz iç gözün anahtarıdır. Dış gözü olup da iç gözü olmayan kimsenin mertebesi hayvana yakındır.[158] Düşünürün bu görüşünden hareket eden *S. Ahmed Arvasî*, şuurlu insanlardan bahisle şunları söylüyor: "Bu ahlâk kahramanları, varlığa "iç gözleri" ile bakarlar. "Dış gözleri" ile, yani duyumları ile gördüklerini, "iç gözleri" ile gördüklerine göre tevil ederler."[159]

Konumuzu Arapça bir sözle bitirelim:

من فقد حسا فقد فقد علما.

Duyusunu kaybeden kimse bilgisini kaybetmiştir.

b - AKIL

Bilgi edinme yollarından biri de a k ı l 'dır. Daha önce *"akıl"* konusunda da belirttiğimiz gibi, Kur'ân'ın birçok âyetlerinde, aklın Allah tarafından verilmiş bir nimet olduğu, doğruyu yanlıştan, hakkı bâtıldan, güzeli çirkinden, hayrı şerden ayırmak ve doğruyu bulmak için mutlaka kullanılması gerektiği vurgulanmaktadır. *Akıl*, doğruyu yanlıştan, hayrı şerden ayırmanın önemli ölçülerinden biri olduğu gibi, önemli bilgi edinme yollarından da biridir. Duyularımızla çevremizden topladığımız bilgileri onunla değerlendirir, onun sayesinde yeni bilgiler üretiriz. Ürettiğimiz bu sağlıklı bil-

157) Bolay, a.g.e., s. 197; Taylan, a.g.e., s. 69.
158) Arvasi, İnsan ve İnsan Ötesi, s. 114.
159) Arvasi, a.g.e., s. 113.

giler bizi yeni yeni bilgilere götürür. Bu bilgi birikimi ise hayatı daha sağlıklı bir şekilde yorumlamamızı, yaşanan bu hayat içinde kendi yer ve rolümüzü öğrenmemizi sağlar.

Aklın iki tür bilgisi vardır: Bunlardan birincisi *zorunlu* (bedîhî - apriori) *bilgilerdir*. Gazzalî'nin "evveliyât" dediği bu bilgilerin duyularımızla ilgisi yoktur. Bütünün parçalardan büyük olduğunu bilmemiz bu tür bilgilere bir örnektir. İkincisi ise *istidlâlî bilgilerdir*. Bunlar akıl yürütmeyi, zihnin çaba göstermesini gerektiren kazanılmış bilgilerdir. Birinci tür bilgi için yapılacak pek bir şey olmamasına rağmen, ikinci tür bilgiler için çaba ve gayrete ihtiyaç vardır. Nazarî veya istidlâlî bilgiler, daha önce çeşitli yollardan edindiğimiz bilgilerin belli şartlarda işlenmesi sonucunda ulaştığımız bilgilerdir.[160]

Akıl yürütürken hataya düşmemek, doğru ve sağlıklı düşünebilmek için birtakım kurallar koyan mantık ilmine göre, delil aramak, delil kullanmak, delile başvurmak anlamına gelen istidlâlin üç türü vardır: 1- *Tümdengelim* (Ta'lîl veya Kıyas), 2- *Tümevarım* (İstikrâ), 3- *Analoji* (Temsil).[161]

Bu yollardan yürüyerek önbilgileri değerlendiren aklımız, yeni yeni bilgiler elde eder. Tabiatiyle önbilgilerimiz ne kadar doğru delillere dayanır, ne kadar doğru hükümler ifade ederse onlara dayanarak elde ettiğimiz yeni bilgilerimiz de o derece sağlıklı ve yanılmaz olur. Bu nedenledir ki, Kur'ân'ın zihni eğitirken kabul ettiği ilkelerden biri kesin bilgiye dayanmaktır. *"Bilmediğin şeyin ardına düşme; doğrusu kulak, göz ve kalb, göz ve kalb, bunların hepsi o şeyden sorumlu*

160) Cihad Tunç, "İslâm Dininde Kalb ve Aklın Önemi", E. Ü. İlâh. Fak. Der. sy. 7, s. 24.
161) Cihad Tunç, a.g.m., sy. 7, s. 24.

olur."[162] Burada kastedilen bilgi tahmin ve varsayımdan uzak, kesin bilgidir.[163]

Gazzalî'ye göre akıl yürütmede iki hareket noktası vardır: 1- *Tümevarım*, tümdengelim veya analoji yoluyla bilinen temel önermelerden hareket ederek yeni fikirler kazanmak; 2- *Hads* (sezgi) yoluyla, başka bir ifadeyle kaynağı belirsiz bir önermeye dayanarak bir sonuca ulaşmak. Bu ikinci yolda hads (sezgi), düşüncenin prensiplerinden sonuca vasıtasız olarak intikal etmektedir.[164]

Şöyle veya böyle, aklın yaratılış amacı, mevcut bilgileri değerlendirmek, yeni bilgiler kazanmak, sağlıklı sonuçlara ulaşmaktır. Bunun için her an bir çaba ve gayret içerisinde olması gerekir. İslâm inancı ferdin göstereceği bu aklî çabayı ibâdet telakkî etmiştir. Kur'ân'da sanki herşey aklın kullanılmasına, gerçeğe ulaşmasına yöneliktir. Şöyle buyuruluyor: *"İşte Allah, size âyetlerini böyle açıklar; umulur ki aklınızı kullanırsınız."*[165] İnsanın gerçeğe ulaşmasına vasıta olan herşey âyettir. Bu âyetlerin muhatabı ise insan aklıdır. Hedefi, insana aklını kullandırarak hakikate ulaşmasını sağlamaktır. Evrende birçok hakikat vardır. İslâm inancına göre nihâî ve mutlak olan hakikat Allah'dır. Kur'ân'a göre, insan aklı ne yapıp yapıp bu hakikate ulaşmalıdır. Buraya ulaşması için etrafında bir yığın işaret (âyet) vardır. Ölülerin diriltilmesi bir âyettir. *"Sığırın bir parçasıyla ona vurun" dedik. İşte böylece Allah ölüleri diriltir ve aklınızı kullanasınız diye size âyetlerini gösterir."*[166] *"Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, insanlara yararlı şeylerle denizde süzülen gemilerde, Allah'ın gökten indirip yeri ölümünden sonra diriltiği*

162) İsrâ 17/36.
163) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. III, s. 110.
164) Taylan, a.g.e., s. 83. 165) Bakara 2/242.

suda, her türlü canlıyı orada yaymasında, rüzgârları ve yerle gök arasında emre âmâde duran bulutları döndürmesinde, düşünen (aklını kullanan) *kimseler için deliller* (âyetler) *vardır."*[167] İnsandan istenen şey, bu âyetlere bakmak, aklını kullanarak buralardaki gizli hakikatleri kşefetmek ve oradan bütün hakikatlerin kendisinde düğümlendiği mutlak hakikate uzanmak.

Kur'ân, zaman zaman *"umulur ki aklınızı kullanırsınız"* dediği insanlara, zaman zaman sorar: *"Aklınızı kullanmayacak mısınız?""Andolsun ki, size şerefiniz ve öğüt veren bir kitap indirdik; akletmiyor* (aklınızı kullanmıyor) *musunuz?"*[168]

Zaman zaman aklını kullanmayan insanların durumlarına dikkat çeker: *"Onlar sizinle toplu olarak, ancak surla çevrilmiş kasabalar içinde veya duvarlar arkasından savaşı kabul edebilirler. Kendi aralarındaki çekişmeleri ise serttir; onları birlik sanırsın, oysa kalbleri birbirinden ayrıdır. Bu, akletmeyen* (aklını kullanmayan) *bir topluluk olmalarındandır."*[169]

Bazan aklını kullanmayan insanların acı itiraf ve nedâmetlerini sergiler. Allah'ı inkâr ederek, cehenneme mahkum olmuş kimseler için şöyle buyurulur: *"Onlar, "Evet, doğrusu bize bir uyarıcı geldi, fakat biz yalanladık ve "Allah hiçbir şey indirmemiştir; siz büyük bir sapıklık içindesiniz" demiştik" derler. "Eğer kulak vermiş veya akletmiş* (aklımızı kullanmış) *olsaydık, çılgın alevli cehennemlikler içinde olmazdık." derler."*[170]

Kur'ân'a göre bütün olumsuzlukların sebebi aklı doğru kullanmamaktan kaynaklanır. *Hz. İbrâhim*, pu-

166) Bakara 2/73.
167) Bakara 2/164.
168) Enbiyâ 21/10.
169) Haşr 59/14.
170) Mülk 67/9, 10.

ta tapanlara Kur'ân diliyle şöyle seslenir: *"İbrâhim, "O halde Allah'ı bırakıp da size hiçbir fayda ve zarar vermeyecek olan putlara ne diye taparsınız? Size de, Allah'ı bırakıp taptıklarınıza'da yazıklar olsun! Akletmiyor* (aklınızı kullanmıyor) *musunuz?"*[(171)] Aklını kullanan bir kimsenin helvadan put yapıp tapmasına ve sonra yemesine imkân var mı? Bir başka âyet şu olumsuzluğa dikkat çekiyor: *"Namaza çağırdığınızda onu alay ve eğlenceye alırlar. Bu, onların akletmeyen* (aklını kullanmayan) *bir topluluk olmasındandır."*[(172)]

Konuyla ilgili bütün âyetleri buraya almamız imkânsızdır. Sanırım şu söz İslâm'ın akıl karşısındaki müsbet tavrını belirlemeğe yeter: *"Aklı olmayanın dini de yoktur."*[(173)]

c- SEZGİ

S e z g i kelimesinin Arapça karşılığı *"hads"* ingilizce karşılığı ise *"intuition"*dur. Hads kelimesinin sözlük anlamı zan, tahmin, sezgi, seziş demektir. Kelimenin çoğulu olan *hadsiyât* da mümkün olan şeyler anlamında kullanılmaktadır.[(174)]

İntuition kelimesi Latinceden İngilizceye geçmiş bir kelimedir. Latince intueri, bakmak, içinden bakmak, dikkatle bakmak, mânâsındadır.[(175)] İngilizcede kazandığı anlam ise "âni, vasıtasız, doğrudan doğruya, doğrudancılıktır."[(176)]

---

171) Enbiyâ 21/66, 67.
172) Mâide 5/58.
173) Aclûnî, Keşfü'l-hafâ, c. II, s. 362.
174) Ferid Develioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara 1962 "hads" md.; Lewis, Ma'lûf, Müncid, a.md.
175) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 246.
176) Hüseyin Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 27.

Sezginin değişik tanımları yapılmıştır. Batılı bilim adamları sezgiyi uzun süre zihin yorduktan sonra birdenbire algılanan duyusal gözleme ve mantıksal çıkarsamaya veyahut da aniden algılama ile birdenbire açığa çıkıveren meknuz (gizli duran) hislere ve duygusal yığılmaya indirgemişlerdir.(177)

Descartes, sezgiyi, "apaçık fikirleri elde etme" vasıtası olarak kabul etmiştir. Ona göre sezgi, "mâhiyeti ne olursa olsun, muhâkemede prensip ve temel olarak kullanılan, apaçık bir hakikatin bilgisidir."(178)

Bilgi kaynaklarını deney, akıl ve sezgi olarak üçe ayıran *Spinoza*'ya göre sezgi, objelerin mâhiyetini doğrudan bilmektir. Bu durumda sezgi, deney ve akıl yoluyla kavrayıp algılayamadığımız bilgilerin kaynağı olmaktadır.(179)

Robert H. Kameron, "Sezgi, Allah'ın bizim gönlümüze akıttığı ve kendisiyle birçok şeyleri öğrendiğimiz ışık kaynağıdır." diyor.(180)

Bergson'un sezgiyi tarifi de şöyle: "Kendisinde biricik ve tanımı imkânsız olan şeyle birleşmemizi sağlamak için, bizi bir varlığın içine sürükleyen zihnî sempatiye sezgi denir."(181) *Bergson*, sezgiyi metafiziğin metodu olarak kabul eder; sezgiyle mutlak varlığın bilgisine ulaşılacağına inanır. Onun sezgi anlayışı kendisinden önceki sezgi anlayışlarından farklıdır.(182) O, iç gözlemle yetinmeyerek, zihin hayatının derinliklerine dalındığında dil ve bilimin ulaşamadığı, düşüncede bulunmayan, ruhumuzu en iyi muhâkemeden daha iyi

177) Attas, a.g.e., s. 240.
178) Nureddin Topçu, Bergson, s. 47.
179) Atay, a.g.e., s. 27.
180) Kameron, "İnsan Bizzat Allah'ın Varlığına Delildir", Niçin Allah'a İnanıyoruz? içinde, s. 245.
181) Topçu, Bergson, s. 60.
182) Topçu, a.g.e., s. 59.

anlatacak ve kendiliğinden gelen bir sesin bir işaretin yakalanacağına inanır.[183] Onun için sezgi, başlangıcı olmayan bir düşünce hareketi değildir. Olsa olsa belli bir düşünce sisteminin sonu ve gâyesi olabilir. "Zihnin en dalgın gözüktüğü anda doğuveren hiç bilinmedik keşifler, her zaman değilse de ekseriya, önceden kullanılmış uzun bir cehdin, aynı fikirleri tekrar tekrar ele almaktan yorulmak bilmez ve arası kesilmez, inatçı bir düşüncenin gâyede vardığı en yüksek noktadır."[184] Onun bir hazırlık ve kuluçka dönemi vardır.

Bergson, ön hazırlığı olmayan, bilgisiz bir aydınlanmayı kabul etmez. "Mutlakın bilgisi" olarak tanımladığı sezginin, özellikle dış dünyanın bilgisini temin etmek için ilimlerle tamamlanması gereğine inanır.[185]

Bergson'a göre zekâ, zihin için bir sıçrama tahtasıdır. Zihin, zekâ sınırlarını aşarken hız ve gücünü zekâdan almaktadır. Düşünür, sezginin içgüdüden doğduğuna inanır.[186] O, içgüdü ile ilgisi nokta-i nazarından sezgiyi şöyle tanımlıyor: "Menfaat bağlarından sıyrılmış, kendi kendisinin farkına varmış, konusunu düşünmeye ve bu konuyu hadsiz hesapsız genişletmeye kâbiliyet kazanmış olan içgüdüdür."[187]

Sezgi, psikolojik sezgi, keşfedici sezgi, estetik sezgi veya deneysel (emprique) sezgi, aklî (rationelle) sezgi gibi değişik tasniflere tabi tutulmuştur.[188] Bunlar üzerinde durmayacağız.

Buraya kadar vermeye çalıştığımız bilgileri özetleyecek olursak şunları söyleyebiliriz: *Sezgi zihnî bir aydınlanmadır.* Bu aydınlanma olayında herhangi bir

183) Armaner, a.g.e., s. 54.
184) Topçu, a.g.e., s. 67.
185) Topçu, a.g.e., s. 67, 86.
186) Topçu, a.g.e., s. 63, 65.
187) Topçu, a.g.e., s. 58.
188) Topçu, a.g.e., s. 51 v.d.

vasıta yoktur. Zihnî bir işlem sözkonusu değildir; doğrudan doğruyadır. Duyuların verilerine, aklî bir istidlâle baş vurulmaz. Tartışılmaz, çünkü izahı ve isbatı mümkün değildir. Aydınlanmanın cereyan ettiği insanın kendisi bile olayın nasıl zuhur ettiğini açıklayamaz. Anîlik ve kesinlik özelliği taşır.[189] Vasıtasız olmakla birlikte bir altyapıya, bir hazırlık devresine, bilgi birikimine muhtaçtır. Israrlı bir gayreti gerektirir.

İslâm bilim dünyasında *sezgi* karşılığında *hads, tasavvufî bilgi, kalbî bilgi, keşf, ilham, ledünnî bilgi, gaybî bilgi, marifet, feyz, basîret, firâset* gibi ifadeler kullanılmıştır. Aynı anlamda *dinî sezgi* ifadesini kullananlar da olmuştur.[190]

Lügat ve ansiklopedilerde sezgi, zihnin istidlâle gerek duymadan hakikatleri açık ve vasıtasız olarak bilmesi olarak tanımlanmaktadır.[191]

İbn Sina, deneysel sezgiler için müşâhede, manevî sezgiler için de hads sözünü kullanmıştır. Ona göre hads, zihnin bir fiilidir. "Onunla kendiliğinden orta terimi istinbat eder. Zekâ hadsin kuvvetidir.[192]

Hads'i, "defî, yani gayr-i tedrîcî olarak mebâdîden metâlibe zihnin meleke-i intikalidir," şeklinde tanımlayanlar da olmuştur.[193]

Hads, sûfiyede "keşf-i zamir" sözüyle ifade edilmiştir. İlham, onların tabiiyle keşf-i zamir, insanın Hakk'a ulaşmasını sağlar. Sûfiye, sezgiyi *mükâşefe* mânâsında kullanmıştır. Mükâşefe, "mâverâ-i hicâpda

189) Topçu, a.g.e., s. 47; Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 27; Leıf - Rustın, a.g.e., s. 246; Taylan, a.g.e., s. 84.

190) Taylan, a.g.e., s. 92; Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 40, 41; S. Uludağ, Felsefe Din İlişkileri, s. 30.

191) Bk. Türk Ansiklopedisi, Ankara 1980, c. XXVIII, "Sezgi" md.; Mustafa Namık Çankı, Büyük Felsefe Lugatı, İstanbul 1955, c. II, "Hads" ve "İntuition" md.

192) Pazarlı, Din Psikolojisi, s. 11. 193) Pazarlı, a.g.e., s. 11.

olan umûr-ı gaybiye ve maânîye hakkıyle muttalî olma." şeklinde tanımlanmıştır. Bir kısmı surî, bir kısmı manevî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. *Sûrî*'den murad, âlem-i misâlde beş duyu ile meydana gelendir. *Manevî keşif* ise Allah'ın tecellîlerinden hasıl olan mücerred (soyut) hakikatler ve gizli mânâlardır.[194]

İlham, hiçbir aracı olmadan Allah'dan alınan bilgi, olarak tanımlanmıştır.[195] *İbn Arabî*, "Veliler, bilgilerini, peygambere vahiy getiren meleğin aldığı kaynaktan almaktadırlar." diyor.[196] Sûfîler, ilhamı esas, akıl ve nakli onu anlamaya yarayan vasıtalar olarak kabul ederler. Onlara göre akıl ve nakil belli ölçülerde dinî bilgilerin kaynağı olmakla beraber, en yüce, en kutsal bilgiler keşif ve ilhamla yani sezgiyle elde edilen bilgilerdir.[197] *İbn Arabî*'ye göre "keşf ve ilâhî feyz, düşüncenin verdiğinden daha çok şey bahşeder."[198]

Önceleri, hakikate bilgi yoluyla ulaşılabileceğini sanan *Gazzalî*, sonradan tasavvuf yolunu tutmuş, aklî ve naklî ilimlere ek olarak *kalbî* (keşf-i ledünnî) *ilimlere* de yer vermiştir. Diyor ki: "Aklın öte tarafında bir meleke daha vardır ki, orada bir başka göz açılarak zâhirî gözle görülmeyen gaybî hakikatleri ve ileride olacak şeyleri görür."[199] Ona göre tasavvuf, akıl ile iman arasındaki dramda sığınılacak tek yerdir. Düşünür, orada imanın hakikatine bir yakîn bulacağından emindir. Çünkü "Biricik, kat'î, vasıtasız, hadsî ve metafizik yakîne götüren" en emin bilgi odur.[200] Ona göre "Tatmayan bilmez, ulaşmayan idrâk edemez" sözü, hadsî bilgiyi öz olarak anlatır.[201]

194) Pazarlı, a.g.e., s. 11.
195) Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 140.
196) Uludağ, a.g.e., s. 140.
197) Uludağ, a.g.e., s. 127, 128.
198) Uludağ, a.g.e., s. 30.
199) Topçu, Bergson, s. 58.
200) Topçu, a.g.e., s. 58.
201) Taylan, a.g.e., s. 84.

Gazzalî, kalbî bilgiyi bir havuz benzetmesiyle açıklar. Bir havuzun suyu ya dışardaki derelerden gelir veya havuzun içindeki bir kuyudan çıkar. Burada kalbi havuza, suyu da bilgiye benzeten *Gazzalî*, beş duyunun verilerini dereler olarak kabul eder. *Gazzalî*'ye göre bu dereleri, yani duyularımızı halvet ve uzletle kapatarak kalbin derinliklerine dalmak, havuzu kalbî bilgilerle doldurmak mümkündür.(202)

Farabî'ye göre apaçık bilgiye ulaşma vasıtası olan sezgi iki türlüdür. Biri duyulara ve akla dayanır ve dış dünyayı tanımamızı sağlar. Diğeri spekülasyona dayanır, eşyanın ilkelerini kavramaya yarar. Bu ikinci bilgiyle soyut ve seçik şekillere nüfûz edebiliriz. Hakiki ilim de buna dayanır.(203)

İbn Sina da kesin bilgiye ancak sezgi yoluyla varılabileceğini savunur.(204) Ona göre sezginin gerek nitelik ve gerek nicelik bakımından dereceleri vardır. Ferdî farklılıklar burada da egemendir. Bazı insanlar çabuk, bazı insanlar geç kavrarken bazı insanlar çok, bazı insanlar az kavrayabilmektedir. İnsanların bir kısmının en yüksek düzeyde kavramasına rağmen, hiç sezgi gücü olmayanlar da vardır.(205)

İbn Sina'ya göre akledilir gerçekler iki yoldan kavranır: Bunlardan birincisi sezgi, ikincisi öğrenme yoludur. Bu ikinci yolun başında da sezgi gücü bulunmaktadır. Çünkü ilk defa hiç kimseden bir şey öğrenmemiş olan kimse de akledilir gerçeği sezgi yoluyla kavramıştır.(206)

---

202) Taylan, a.g.e., s. 101.
203) Ülken, İslâm Felsefesi, s. 55.
204) Topçu, Bergson, s. 57.
205) Mehmet Dağ, "İbn Sinanın Psikolojisi"; haz. Aydın Sayılı, İbn Sina Armağanı, s. 385.
206) Mehmed Dağ, a.g.e., s. 385.

Mükâşefe, Şehâbeddin Sühreverdî'nin felsefesinin hareket noktasıdır. Ona göre akıl ve nazar insanı hakikate ulaştırmaktan uzaktır. Hakikat ancak yaşayarak idrâk edilir. Mükâşefe ile insan zulmetten nura derece derece yükselir.(207)

Sühreverdî akıl üstü sezgiyi değişik yerlerde değişik anlamlarda kullanmaktadır: 1- Hakikatin kalbde doğrudan doğruya sezilmesi anlamında; 2- Akılla ilgili bir şeyin birdenbire ilham yoluyla meydana çıkması anlamında; 3- Uyku ile uyanıklık arasında perdenin kalkarak bazı sırların görünmesi anlamında.(208)

Sühreverdî'ye göre sezgi sadece içe ait, sübjektif bir süreç değildir. Bu itibarla onu sadece psikolojik bir yeti olarak algılamak doğru değildir. Mükâşefe daha çok objektiftir ve bilgiye dayanan (epistemologique) bir yetidir. Bu yolla sadece psikolojik hakikatler değil, fizik dünyaya ait birçok şeyler de kavranabilir. Mükâşefe bir cezbe hali de değildir. Zihin burada bir kıvraklık kazanarak gerçeğe doğrudan ulaşma imkânını bulmuştur. Burada *Bergson*'la *Sühreverdî* arasında bir yakınlaşma vardır.(209)

Sûfiyeye göre Allah ve O'nun dışındaki varlıklarla ilgili bilgi (ma'rifet) şehevî arzu ve engellerden uzaklaştırıldığı, amaçlanan hedefe fikirle yöneltildiği takdirde nefse (kalbe) ilkâ olunur.(210) *İbn Rüşd* buna itiraz ederek şöyle diyor: "Biz deriz ki: Varlığını kabul etsek bile bu yol, insan olmaları itibariyle bütün insanları şümûlüne alan bir yol değildir. Eğer insanlar için kasd (tercih ve tavsiye) olunan yol bu olsaydı nazar ve düşünme yolu bâtıl olur, bu yolun insanlarda mevcut olması abes ve mânâsız kalırdı. Halbuki Kur'ân, baş-

207) Topçu, a.g.e., s. 56.
208) H. Z. Ülken, İslâm Felsefesi, s. 195.
209) Ülken, a.g.e., s. 195.
210) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 213 (Felsefe - Din İlişkileri içinde).

tan sona kadar nazar, itibar ve istidlâle davet etmekte, nazar yolları hakkında düşünceleri uyarmakta ve harekete geçirmektedir."[211]

Yukarda da belirttiğimiz gibi *Gazzalî*'ye göre riyâzet, mücâhede, sûfiyâne tefekkür, ısrarlı bir taleple bâtınî bilgilere ulaşmak mümkündür.[212] *Gazzalî*, ledünnî bilgiye sahip olmayı üç şarta bağlar: 1- İlimleri tahsil ve onlardan yararlanmak; 2- Doğru bir riyâzet ve sağlıklı bir murâkabe; 3- Tefekkür.[213]

Erbâb-ı tasavvuf ve kalbî bilginin gerçekliğini kabul eden herkesin birleştiği bir nokta, ledünnî bilginin her hal ü kârda, herkese gelen bir şey olmadığı, birtakım şartlara bağlı bulunduğudur. Bu şartlar, yukardakilere ilâveten, Allah'a karşı içtenlikle yerine getirilen âmel ve ibâdetleri, uzun egzersiz ve dinî tecrübeleri, sürekli murâkebe ve mücâhedeyi, her lahza kulluk şuuru içinde bulunmayı, masivâyı aradan kaldırmayı, bütün engelleri yok etmeyi içine alır.[214]

Gazzalî tasavvufî bilginin niteliklerini şöyle sıralar: Mükâşefe ilmi, sıddîk ve mukarriblerin ilmidir. Şartlarına uyulduğu takdirde kalbe inen bir nurdur. Bu bilgiye sahip olanlar sıradan insanların göremediği şeyleri görür. Önünde geniş ufuklar açılır. Zamanla Allah'ın zatı, sıfatları ve fiilleri ile ilgili marifet sahibi olur. Nübüvvet, melek, şeytan ve vahiy gibi kavramlara nüfûz eder. Cemâlullahı temâşâ eder.[215]

Vasıtasız bir bilgi olması nedeniyle diğer bilgilerden daha güvenli ve kesindir. Hadsî bilgiler, tecrübî bilgiler kabîlindendirler. Saf ve temiz zihinlerde doğar-

---

211) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 214 (Felsefe - Din İlişkileri içinde).
212) Taylan, a.g.e., s. 108.
213) Taylan, a.g.e., s. 111.
214) Attas, İslâm Düşüncesinin Problemleri, s. 170, 171, 240, 241.
215) Taylan, a.g.e., s. 41.

lar. Nefis, bu tür bilgileri kabülde kendisini mecbur hisseder. Çünkü bu bilgiler için şüpheye mahal yoktur.

Hadsî bilgilerin bir itiraz karşısında isbatı da mümkün değildir. Zira hem ferdîdirler hem de bir bürhanla teyid ve takviyeleri mümkün değildir.(216)

Tasavvufî bilgiler devamlılık arzederler. Belli bir aşamadan sonra irâde dışıdırlar.(217)

Gazzalî'ye göre kalbdeki bir eksiklik, kalbde oluşan kirler, kalbin bilgiyi istememesi, taklide dayalı inanç ve kanaatler, istenen şeyi bilmemek gibi sebepler, kalbî bilgiye perde olan engellerdir.(218) O, sûfînin keşf ve ilhama dayanan bilgisi ile nebevî bilgiyi birbirinden ayırır. Sûfî'nin o bilgiyi elde etmek için hazır olması gerekirken peygamber için böyle bir şart yoktur. Onun bilgisi bütünüyle vehbîdir.(219)

وعلمناه من لدنا علما âyet-i kerimesindeki ilmi, *ledünnî ilim* olarak kabul eden *A. Avni Konuk* görüşünü şöyle açıklıyor: "Bu ilm-i ledünnî ehl-i kurba, delâil-i akliyye ve şevâhid-i nakliyye ile değil, ta'lîm-i ilâhî ve tefhîm-i Rabbânî ile ma'lûm ve mefhûm olur. Bu da üç kısım üzerine olup, birincisi *"vahiy"*, ikincisi *"ilham"*, üçüncüsü *"firâset"*tir... "Firâset" bir ilimdir ki, âsâr-ı sûretin teferrüsü sebebiyle guyûbdan mekşûf olur. Bu ilim, evliyâ ile havass-ı mü'minîn'in arasında müşterektir. Nitekim hadis-i şerifde *"Mü'minin firâsetinden korkunuz. Zira o Allah'ın nûruyla bakar"* buyurulur.(220) İlham ile firâset arasındaki fark budur ki, firâsette umûr-ı gaybiyyenin keşfi, âsâr-ı sûretin te-

216) Taylan, a.g.e., s. 84.
217) Taylan, a.g.e., s. 105.
218) Taylan, a.g.e., s. 102, 103.
219) Taylan, a.g.e., s. 172, 173.
220) Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, Sünen (el-Câmiu's-sahîh), Tefsir Sure 15, 6, İstanbul 1981, c. 5. s. 298.

ferrüsü ile olur; ilhamda ise âsâr-ı sûretin teferrüsü sebep değildir."[221]

Vahiy ile ilhâm arasındaki farka temas eden *Konuk*, ilhâmın vahye tâbi olduğunu, yani evliyânın ilhâmı ancak rasûle tabi olmak suretiyle elde edebileceğini ifade ediyor.[222]

Hüseyin Atay, ilhâm ve vahiy kelimelerinin kullanışta aynı anlamda imiş gibi görünmelerine rağmen aralarında fark olduğunu belirtiyor: Vahiy her ne kadar fasılalı da olsa devamlılık ve sür'atlilik niteliği taşıyan bir görevi ifade eder. İlhâm ise bir fikrin ânî olarak kalbe doğmasıdır; sürekli değildir. Tekrarı da kesin değildir.[223] Konuyla ilgili olarak *İmam-ı Rabbânî* şöyle demektedir: "İlhâm, peygamberlerin me'haz (asıl alınan yer) olan ilhâmlarına benzemektedir. Hernekadar ilhâm zannî ve peygamberlerin ilmi kat'î ise de.."[224]

Bir bilgi kaynağı olarak Kur'ân'da sezgi var mı? *el-Menâr* isimli eserin sahibi olan *Muhammed R. Rıza,* duyular, akıl ve vahy ile birlikte vicdanı da sezgi anlamında bilgi kaynağı olarak kabul etmektedir.[225] *Hüseyin Atay* da Kur'ân'da her ne kadar sezginin karşılığı olan hads kelimesi bulunmasa bile, sezgi anlamı veren kelimelerin bulunduğunu belirtmekte, kalb, basîret, fuâd kelimelerini örnek olarak göstermektedir. Onun belirttiğine göre *Râgıb el-Isfahânî ez-Zarîa ilâ Mekârimi'ş-Şerîa* isimli eserinde "basîret" kelimesini "akl-ı garîzî" olarak açıklamış, "akl-ı garîzî" sözünü de "nefsin gözü" anlamında kullanmıştır.[226] Bazı bilim

221) A. Avni Konuk, a.g.e., s. 84, 85.
222) Konuk, a.g.e., s. 85.
223) Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, s. 71.
224) Arvasî, İnsan ve İnsan Ötesi, s. 94.
225) M. R. Rıza, Tefsîru'l-Menâr, Beyrut, ts., c. III, s. 148.
226) Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 33, 40, 41.

adamlarının sezgi ve vicdanı pratik akıl içinde, aklın bir basamağı olarak gördüklerini, ayrı bir bilgi kaynağı olarak kabul etmediklerini belirten *Yusuf Şevki Yavuz*, "Kur'ân'a göre bilgi, duyular, akıl ve vahiy kaynaklarından doğmaktadır, denebilir." diyor.[227]

Kur'ân'da şöyle buyuruluyor: *"Ey iman edenler, Allah'dan korkup sakınırsanız* (takva üzere olursanız) *size doğruyu yanlıştan ayıran bir nur ve anlayış* (furkân) *verir; kötülüklerinizi örter ve sizi bağışlar. Allah büyük fazl sahibidir."*[228]

Âyette geçen *"furkân"* kelimesini *Mevdûdî* "tüm işleri doğru bir şekilde anlamaya yarayacak gerçek bilgi..."[229] olarak açıklıyor. Allah'a hakkıyle kulluk eden, onun emir ve yasaklarından ayrılmayan kimselere vadedilen bilgi.. *Ömer Nasuhî Bilmen "Sizin için bir furkân kılar"* ifadesini açıklarken, "kalblerinizde hak ile bâtılın arasını tefrîke medâr olacak bir hidâyet vücuda getirir.." şeklinde yorumda bulunuyor.[230] *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır* ise "O sizin için bir furkân yapar. Size bir fârık tahsis eder..." dedikten sonra *furkân* kelimesini şöyle açıklıyor: "Furkân, fark u temyiz veya fârık demek olduğu gibi sabah mânâsına da gelir. Nitekim " بت افعل كذا حتى سطع الفرقان " der-ler ki, "şöyle yapıp duruyordum; tâ sabah oluncaya kadar" demektir. Bu mânâ demek olur ki: "Sizi zulmet-i leylde parlıyan fecr-i sâdık gibi bir fark u imtiyâz ile parlatır da parlatır..."[231]*Seyyid Kutup* da âyeti tefsir sadedinde şunları söylüyor: "Allah korkusu insan gön-

227) Y. Şevki Yavuz, Kur'ân-ı Kerimde Tefekkür ve Tartışma Metodu, s. 78.

228) Enfâl 8/29.

229) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. II, s. 165.

230) Bilmen, Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlîsi ve Tefsiri, c. III, s. 1178.

231) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. III, s. 2392.

lüne bir aydınlık verir. Ve bu aydınlıkla insan, yolun giriş çıkış noktalarını görür. Ne varki bu gerçeği -bütün itikâdî gerçeklerde olduğu gibi- ancak tadan bilir. Bizim yaptığımız tavsifler bu hakikatin tadını, tadmayanların damağına ulaştırmaz..." Yorumuna devam eden *Kutup*, takvâ olmayınca meselelerin his, akıl ve enerji planında kördüğüm olacağını, fikir ve düşünce cephesinde de aynı kilitlenmenin başgöstereceğini, hak ile bâtılın birbirine karışacağını, ileri sürülen delillerin insan aklını -sussa bile- tatmin etmeyeceğini, bu durumda münâkaşanın boş bir çekişme halini alacağını... belirtiyor; bu kilitlenmeyi gidermenin yolunu takvâda arıyor. Ona göre akıl, takvâ nûruyla aydınlanır, hakkın parlaklığıyla donanırsa, yollar belirir; gönül huzura kavuşur; vicdân rahatlar; insan, ayağını istikrarlı olarak basar ve yolda yürürken sebat ede ede yürür.(232)

Süleyman Ateş'e göre *"furkân"* kelimesi kurtuluş, yardım anlamına tefsir edilirse de geniş mânâda "hak ile bâtılı, iyi ile kötüyü birbirinden ayırdetme yeteneğidir."(233)

Yukardan beri verilen izahlardan anladığımıza göre furkân kelimesinin mânâsında esas olan, hakkı bâtıldan, hayrı şerden, güzeli çirkinden ayırmaktır. Bu, bir kalbî aydınlanma ile birlikte tahakkuk etmektedir. Bu da aklımıza *"vicdân"* kelimesini getiriyor. Çünkü vicdân kelimesi de genel olarak "İnsanın içindeki iyi ile kötüyü ayırdeden duygu" olarak mânâlandırılmaktadır.(234) *Cürcânî*, *Târîfât*'ında " الوجد " kelimesini hiçbir zorlama ve tasannu' olmadan kalbde beliren ve kalbde doğan şey, olarak

232) Seyyid Kutup, Fîzılâli'l-Kur'ân, c. VI, s. 522, 523.
233) Süleyman Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, c. III, s. 503.
234) Ferid Develioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Sözlük, "vicdân" md.

açıklıyor; sür'atle çakıp sönen şimşekler için de bu kavramın kullanıldığını belirtiyor.(235)

Konuyu üç maddede özetleyebiliriz:

1- Allah'dan hakkıyle korkan ve sakınan kimseler için bir iyilik vardır.

2- Bu iyilik insana verilen furkân yani iyi ile kötüyü, doğru ile yanlışı ayırdetme yetisidir.

3- Bu yeti bir aydınlanma ile birlikte kendini göstermektedir. Bu aydınlanmayı "furkân" kelimesinin "sabah" anlamına gelmesinden çıkarabiliriz; *Kutup*'un yorumundan çıkarabiliriz; *Cürcânî*'nin verdiği bilgilerden çıkarabiliriz.

İlhâmı, sebeplere başvurmaksızın Allah tarafından feyz yoluyla kalbe ilkâ olunan birtakım manevî haller, olarak tanımlayan *Ö. N. Bilmen*, bunların, sahipleri için huccet olmakla birlikte başkalarını bağlamayacağını bildirmektedir. Ona göre "hads, vicdan, tecrübe, istikrâ" gibi şeyler bilgi elde etme yollarından (esbâb-ı ilim)dır. Fakat müstakil olmayıp, akla râci olmaları gerekir.(236)

İslâm tasavvufunun litaratüründe yer alan, *kalbî bilgi, tasavvufî bilgi, ledünnî bilgi, keşf* ve *ilham* vb. değişik isimler alan sezgi, alelâde bir sezgi olmayıp özel bir eğitimi gerektirmektedir. Bu eğitimin temelinde bilgi vardır, akıl vardır. *Ömer Nasûhî Bilmen*, konuyla ilgili olarak *S. Ahmed er-Rifâî*'nin şu sözlerine dikkat çekiyor: "Efendiler, devamlı, "Ebû Yezid böyle söyledi; Haris şöyle söyledi; Hallac bunları dedi" deniyor. Bu nasıl sözdür? Bunlardan önce *İmam Şâfî, İmam Mâlik, İmam Ahmed, İmam Nu'mân*, bunlar ne dedi? Buna bakmalısınız. Kulluk meselelerini bunların

235) Cürcânî, Ta'rîfât, " الوجد " md.
236) Bilmen, Muvazzah İlm-i Kelâm, İstanbul1955, s. 12, 13.

sözleriyle tashih etmelisiniz." Burada kendilerine dikkat çekilen kimseler ilmi ve aklı temsil eden İslâm bilginleridir.[237]

d- VAHİY

İslâm dini; öğretilerinde aklı esas almış, o dini getiren peygamber, aklı olmayanın dininin olmayacağını haber vermiştir. Gerçekten de İslâm dini incelendiği, tarafsız bir gözle tedkik edildiği zaman görülecektir ki, bu din için akıl son derece önemlidir. O, bir kimsenin kendisine muhatap olabilmesi için ilk şart olarak akıllı olmasını ileriye sürmüştür. Aklı olmayan bir kimse kâbil-i hitap olmadığı gibi sorumluda değildir. Rasûlullah'ın *"Bir kimse, akıl gibi, sahibini hidâyete ulaştıran bir şey kazanmamıştır."* dediği rivâyet edilmiştir.[238] Bir başka rivâyette ise onun, *"Akıl kalbde bir nurdur; hakla bâtılın arasını ayırdeder."* buyurduğu nakledilir.[239] Peygambere göre *"insanların en fazîletlisi en akıllısıdır."*[240] Zira İslâm dini ahmakların dini değildir. Peygamber, *"Ahmak, Allah'ın yarattıkları içinde kendisine en fazla buğzedilen kimsedir."* buyurur.[241] Bir defasında Rasûlullah'ın huzurunda bir adamdan övgüyle bahsedildi. Hz. Peygamber bunun üzerine *"aklı nasıldır?"* diye sordu. "Ya Rasûlallah, onun ibâdetinden, ahlâkından, fazilet ve edebinden bahsediyoruz" dediler. O yine sordu: *"Aklı nasıldır?"* "Ya Rasûlallah, biz onun ibâdetini ve bütün hayırlarını övüyoruz, sen bizden aklını soruyorsun!" dediler.

237) Bilmen, a.g.e., s. 42.
238) İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, el-Metâlibu'l-âliye bi zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye, Kuveyt 1973, c. III, s. 20-21.
239) Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, Edebü'd-dünya ve'd-din, İstanbul 1299 h., s. 5.
240) Maverdî, a.g.e., s. 10. 241) Maverdî, a.g.e., s. 11.

Onlara şöyle söyledi: "*Ahmak* (akılsız) *bir âbid, cehâleti sebebiyle günahkârların içine düştüğü günahlardan daha büyüğüne düşebilir.*"(242) Bu ifadeler, her tür fazilete sahip olsalar bile aklı kıt olan kimselerin her an bir tehlikeye düşebileceklerine işaret etmektedir. Başka bir ifade ile aklın bir insan için herşeyden önce geldiğine dikkat çekilmektedir.

Akla bu kadar değer veren İslâm dini onun belli bir güce sahip olduğunu, insanları belli bir yere kadar götürebileceğini, yani gücünün sınırlı olduğunu kabul eder. Buradan hareketle hayat denen varlık âleminde yine onunla beraber, fakat onun elinden tutarak ilerlemeyi uygun görür. Onun elinden tutarak, ona rehberlik edecek olan da ilâhî vahiydir. Peygamberler bu ilâhî vahyin öğretmenidirler. İnsanlara o vahiy adına rehberlik eder, onunla yol gösterirler. Onlara Allah tarafından özel olarak seçilmiş, ilâhî vahyin tebliği ile memur kılınmış müstesna kimselerdir.

V a h i y (İng. İnspiration), "v-h-y- fiilinin masdarıdır. Sözlükte gizli konuşmak, emretmek, ilhâm etmek, imâ ve işaret etmek, acele etmek, bir şeyi gizli ve süratli olarak kalbe bildirmek, seslenmek, fısıldamak, mektup yazmak, "revalasyon" yapmak mânâlarına gelmektedir.(243)

İnspiration kelimesinin sözlük anlamı, vahiy, telkin, nefes alma, teneffüs demektir.(244) Revalation kelimesi ise ifşâ etmek, açıklamak ve vahiy anlamlarına gelmektedir.(245)

---

242) Maverdî, a.g.e., s. 9.

243) İbn Manzûr, Lisanu'l-Arap, "vahiy" md.; İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, Ankara 1989, s. 37; Hüseyin Atay, Kur'ân'da İman Esasları, s. 71; Mennau'l-Kattân, Mebâhis fî u'lûmi'l-Kur'ân, İstanbul, ts. s. 27.

244) The New WEBSTER Encylopedia Dictionary of the English Lanquage, New York 1968, V, I, "İnspiration" md.

245) The New WEBSTER Encyclopedia Dictionary of the English Lanquage, V, II, "Revalation" md.

Vahiy, Allah'ın doğrudan doğruya insan üzerine tesiri veya Allah'ın tabiat üstü bir ilhâmı ile insan zihnine ilkâ ettiği hakikatler, olarak tanımlanır.[246] Nebilerden birine indirilmiş Allah kelâmı veya Allah'ın, kulları arasından seçtiği bir kimseye hidâyet yollarını süratli ve gizli bir şekilde bildirmesi.." şeklinde tanımları da vardır.[247]

Kur'ân-ı Kerim'de vahiy, değişik yerlerde değişik anlamlarda kullanılmaktadır. Bunları sırasiyle görelim:

1- *İmâ* ve *işaret etmek* anlamında kullanılan vahiy: *"Zekeriyya mihrabdan kavminin huzuruna çıktı ve onlara sabah akşam Allah'ı tesbih etmeyi vahyetti."*[248]

2- *Fısıldamak,* gizlice söylemek anlamında kullanılan vahiy: *"Biz böylece insan ve cin şeytanlarını peygamberlere düşman ettik ki, bunlar biribirlerini aldatmak maksadiyle süslü ve yalan sözlerini vahyederler. Rabbin istese idi, onlar bunu yapamazlardı. Sen onları iftiraları ile başbaşa bırak."*[249]

3- *Telkin* ve *teşvik etmek* anlamında kullanılan vahiy: *"Üzerinde Allah'ın adı zikredilmeyeni yemeyin. Çünkü fısk yapmış olursunuz. Şüphesiz şeytanlar, dostlarına sizinle mücâdele etmelerini vahyederler. Eğer onlara itaat ederseniz müşrik olursunuz."*[250]

4- *Emretmek*, emir vermek anlamında kullanılan vahiy: *"O gün yer bütün haberlerini anlatacaktır. Çünkü Rabbin kendisine* (o veçhile) *vahyetmiştir."*[251]

5- *İlhâm etmek* anlamında kullanılan vahiy: *"Rabbin bal arısına," dağlardan, ağaçlardan ve* (in-

246) Osman Pazarlı, Din Psikolojisi, s. 182.
247) Mennâu'l-Kattân, Mebâhis, s. 28.
248) Meryem 19/11.
249) En'âm 6/112.
250) En'âm 6/121.
251) Zelzele 99/4, 5.

sanların sizin için yapacakları) *çardaklardan evler edin. Sonra meyvelerin her birinden ye de Rabbinin* (bal imâlinde öğrettiği ve) *kolaylıklar gösterdiği yaylım yollarına git" diye vahyetti."*[252] İslâm'da *"fıtrî ilhâm"* adı verilen bu vahyi batılılar *"içgüdü"* olarak tanımlamaktadır.[253]

6- *İmâ* veya *emir* anlamında kullanılan vahiy: *"Hani havârîlere, "Bana ve Rasûlüme iman edin." diye vahyetmiştim. "İman ettik; hakiki müslümanlar olduğumuza sen şahid ol! demişlerdi."*[254]

7- *İlhâm* veya *rûya* anlamında kullanılan vahiy: *"Musa'nın anasına, "Onu emzir. Sana ona ait bir tehlike gelince kendisini denize bırak* (boğulacağından), *korkma* (ayrılığından), *kederlenme. Çünkü biz onu yine sana geri döndüreceğiz. Hem onu peygamberlerden biri de yapacağız." diye vahyettik."*[255] *Kâdî Beydâvî,* burada geçen vahiy kelimesinin ilhâm (inspiration) veya rüya (vision) anlamında kullanıldığını açıklamıştır.[256]

8- *Allah tarafından peygamberlere bildirilen ilâhî hakikatler* anlamında kullanılan vahiy: *"Nuh'a, ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz ve İbrâhim'e; İsmail'e, İshak'a, Ya'kûb'a, evladlarına, Îsâ'ya, Eyyûb'a, Yûnus'a, Hârun'a ve Süleyman'a vahyettiğimiz ve Dâvûd'a Zebûr'u verdiğimiz gibi şüphesiz sana da vahyettik."*[257]

Vahiy, *"ilâhî olan"* ve *"ilâhî olmayan"* diye iki grupta incelenmiştir. İlâhî vahiy muhataplarına göre

---

252) Nahl 16/68, 69, Enfâl sûresinin 12. âyeti de aynı anlamı vermektedir.

253) Mehmed Sofuoğlu, Tefsîre Giriş, İstanbul 1981, s. 10; İ. Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s. 38.

254) Mâide 5/111. 255) Kasas 28/7.

256) Sofuoğlu, a.g.e., s. 11; Cerrahoğlu, a.g.e., s. 39.

257) Nisâ 4/163.

beş türlüdür: 1- Cansız varlıklara seslenen vahiy; 2- Canlılardan bal arısına seslenen vahiy; 3- Meleklere hitap eden vahiy; 4- İnsanlardan Hz. Îsâ'nın havarîleri ile Hz. Mûsâ'nın annesine seslenen vahiy; 5- Peygamberlere, özellikle Hz. Peygambere seslenen vahiy.[258]

*İlâhî olmayan vahy*in Kur'ân'da iki örneği vardır: 1- Hz. Zekerriyya'nın kavmine karşı yaptığı vahiy; bu vahiy imâ ve işaret etmek anlamında kullanılmıştır. 2- İns ve cin şeytanlarının birbirlerine karşı yaptıkları vahiy. Burada vahiy, gizlice söylemek, fısıldamak, telkin etmek, söylemek, teşvik etmek anlamlarında kullanılmıştır. Bunların örneklerini yukarda verdik.

Kur'ân-ı Kerim de Hz. Peygambere vahiy yoluyla Allah tarafından gönderilmiş bir kitaptır. Buna işaret eden âyetler mevcuttur. Örnek: *"Sizi ve* (sizden sonra) *erişenleri inzâr etmekliğim için bu Kur'ân bana vahyolundu."*[259] *"Biz sana bu Kur'ân'ı* (bu sûreyi) *vahyetmek suretiyle en güzel beyanı kıssa olarak sana anlatacağız. Halbuki sen daha evvel bundan elbette haberdâr olmayanlardandır."*[260] *"Şehirlerin anası* (halkı)*na ve etrafında bulunanlara, gelecek tehlikeleri haber vermen için ve hakkında hiçbir şüphe bulunmayan o toplanma gücünün dehşetiyle korkutman için sana böyle Arapça bir Kur'ân vahyettik."*[261]

Şu âyet, Allah'ın prensib olarak insanlarla konuşma, onlara tebliğ yol ve şekillerini açıklamaktadır: *"Ya bir vahiy ile, ya bir perde arkasından, yahut bir elçi gönderip de kendi izni ile dileyeceğini vahyetmesi olmadıkça Allah'ın hiçbir beşere kelâm söylemesi vâkî olmamıştır. Şüphesiz ki o, çok yücedir, mutlak bir hüküm ve hikmet sahibidir."*[262] Bu âyetten anladığımıza

---

258) Sofuoğlu, a.g.e., s. 9-12; Cerrahoğlu, a.g.e., s. 35-40.
259) En'âm 6/19.
260) Yûsuf 12/3.
261) Şûrâ 42/7.
262) Şûrâ 42/51.

göre Allah, insanlara ya vahiy yolu, ya perde arkasından veya bir elçi vasıtasiyle seslenmektedir.

Gerek vahiy kelimesinin ve gerekse çeşitli âyetlerin mânâlarından anladık ki, vahiy ve ondan oluşan ilâhî kitapların geliş amacı, insanları içinde yaşadıkları gerçekler hakkında bilgi sahibi yapmak, onları cehâletin karanlığında yanlış yollara düşmekten kurutarmaktır. İnsan hayatı ve o hayatın cereyan ettiği dünya korkunç bir labirent gibidir. İnsanın bu labirentte çıkış yolunu bulabilmesi için Allah tarafından kendisine verilmiş olan imkânlar vardır. Duyu organları ve aklı onun en önemli imkânlarıdır. Fakat unutmayalım ki bu imkanlar da sınırlıdır. *Ziya Paşa,*

İdrâk-i meâlî bu kadar akla gerekmez;
Zirâ bu terazî bu kadar sikleti çekmez.

derken bu gerçeği vurgulamıştır. Yolunu bulabilmesi için insana duyular vermiş olan Allah, bu duyuları akılla takviye etmiş, bununla da yetinmemiş, bunların tamamını vahiy ile güçlendirmiştir. Çünkü Allah ezelî ve ebedî olan bilgisiyle bilmiştir ki, insanın bütün imkânları sınırlıdır; hata yapabilir, çâresiz kalabilir. Bu itibarla onların mutlak ve yanılmaz bilgiyle takviye edilmesi gerekir. Kur'ân'da peygambere hitaben şöyle buyurulur: "*İşte biz sana da böylece emrimizden bir ruh vahyettik. Halbuki* (vahiyden evvel) *kitap nedir, iman nedir sen bilmezdin. Fakat biz onu nur yaptık. Bununla kullarımızdan kimi dilersek ona hidâyet veririz. Şüphesiz ki sen herhalde doğru bir yolun rehberliğini yapıyorsun.*"[263]

Bilgi kaynağı olarak akıl, kalb ve duyuları sıralayan *Hüseyin Atay,* dördüncü olarak Kur'ân'ın kabul et-

263) Şûrâ 42/52.

tiği bir bilgi kaynağından bahsediyor, bunun da vahiy olduğunu söylüyor.[264]

Kelâm bilginleri, vahyi doğrudan bir bilgi kaynağı saymamış, doğru haberi iki kısma ayırdıktan sonra vahyi bunlardan biri olarak kabul etmişlerdir.[265]

Vahyin geliş şekilleri de İslâm eğitim ve öğretimi bakımından bize göre önem taşımaktadır. Bir hikmete mebnîdir. Araştırmaya, mümkünse uygulamaya değer.

e- RÜYA

R ü y a , Kur'ân-ı Kerim'in zikrettiği bilgi kaynaklarından biridir. Her rüya tabiatiyle bilgi kaynağı kabul edilmez. Kur'ân'ın bilgi kaynağı olarak kabul ettiği rüyaya *"er-Rü'ya es-Sâdika"* veya *"er-Rü'ya es-Sâliha"* adı verilmektedir.

Hz. Peygambere gelen vahyin ilk şekli, O'nun uykudayken gördüğü sâdık rüyalardır. Peygamber, sonradan vukûbulacak olayları bu rüyalarda öğrenmiştir.[266] Hz. Âişe'nin "Rasûlullah hiçbir rüya görmezdi ki sabah aydınlığı gibi çıkmasın"[267] şeklindeki ifadeleri sâdık rüyanın bilgi kaynağı olduğunu göstermektedir. Peygambere vahyin rüya-i sâdıka ile başlamasını, uyanıkken gelecek olan vahye bir hazırlık olarak yorumlayan *Mennâu'l-Kattân*, Kur'ân'da rüya ürünü bir şey bulunmadığını, çünkü Kur'ân'ın tamamının uyanık halde iken geldiğini zikretmektedir.[268]

Kur'ân'da geçen kıssalardan bir kısmı da rüyanın bir bilgi kaynağı olabileceğine işaret etmektedir. Özel-

264) Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 43.
265) Atay, a.g.e., s. 43; Y. Şevki Yavuz, a.g.e., s. 78.
266) Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s. 48; Sofuoğlu, a.g.e., s. 22.
267) Buharî, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrâhim el-Cu'fî, el-Camiu's-Sahîh (Sahîhu'l-Buhârî), İstanbul 1981, c. VIII, s. 67, Tabîr, I.
268) Mennâu'l-Kattân, a.g.e., s. 33.

likle *Hz. İbrâhim*'in oğlu *İsmail*'i rüyâsında kesmesi ve bu rüyânın gereğinin Allah tarafından istenmesi, konumuz açısından önem taşır. Olay Kur'ân'da şöyle anlatılmaktadır: *"Rabbim, bana iyilerden olacak bir çocuk ver." diye yalvardı. Biz de ona yumuşak huylu bir oğlan müjdeledik. Çocuk kendisinin yanısıra yürümeye başlayınca, "Ey çocuğum, doğrusu ben, uykuda seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin?" dedi. "Ey babacığım, ne ile emrolundunsa yap. Allah dilerse, sabredenlerden olduğunu göreceksin." dedi. Böylece ikisi de Allah'a teslimiyet gösterip, babası oğlunu alnı üzerine yatırınca biz, "Ey İbrâhim, rüyayı gerçek yaptın. İşte biz iyi davrananları böylece mükâfatlandırırız" diye seslendik."*[269]

Kur'ân'da, rüyanın bilgi kaynağı olmasına ilişkin bir olay da *Yusuf* kıssasıdır. Kıssada anlatıldığı veçhile Yusuf, bilinen iftira sonucu hapishaneye atılır. *"Hapse onunla beraber iki genç daha girdi. Biri, "Rüyamda şaraplık üzüm sıktığımı gördüm" dedi. Diğeri, "Başımın üzerinde, kuşların yediği bir ekmek taşıdığımı gördüm" dedi. "Bize bunu yorumla. Senin iyi bir kimse olduğunu görüyoruz." Yusuf, "Rabbimin bana öğrettiği bilgi ile, daha yiyeceğiniz yemek gelmeden size onu yorumlarım. Doğrusu ben, Allah'a inanmayan ve âhireti inkâr eden, bir milletin dinini bırakmışımdır."*[270] Hz. Yusuf, arkadaşlarının rüyalarını şöyle tâbir eder: *"Ey mahpus arkadaşlarım, biriniz efendisine şarap sunacak, diğeri asılacak ve kuşlar başından yiyecektir, sorduğunuz iş işte böylece kesinleşmiştir."*[271]

Bir de Yusuf'u hapse mahkûm eden hükümdârın rüyası vardır. Şöyle anlatır: *"Ben, yedi semiz ineği yedi zayıf ineğin yediğini; yedi yeşil başak ve bir o kadar da*

269) Sâffât 37/100-105.
270) Yûsuf 12/36, 37. 271) Yûsuf 12/41.

kurumuş başak görüyorum. Ey ileri gelenler, eğer rüya yormasını biliyorsanız rüyamı söyleyiniz." dedi. Etrafındakiler, "Birtakım karışık rüyalar; biz böyle rüyaların yorumunu bilmeyiz." dediler."[272] Sonra rüya Hz. Yusuf'a anlatılır. Yusuf'un bu rüyayı yorumu ise şöyledir: *"Yusuf, devamlı yedi sene ekip ekip, biçtiğiniz ekinin yediğinizden artanını başağında bırakın. Sonra bunun ardından yedi kurak yıl gelir; bütün biriktirdiğinizi yer, yalnız az bir mikdar saklarsınız. Sonra halkın yağmur göreceği bir yıl gelir, o zaman sıkıp sağarlar" dedi."*[273]

Kur'ân, sadık rüya için sadece *"rüyâ"* kelimesini kullanırken, kâzib yani aslı astarı olmayan, evhâm ve hayalden ibaret olan birtakım düşler için *"edğâs-ı ahlâm'* "ı tabirini tercih etmiştir. *Elmalılı, "edğâs-ı* ahlâmı "edğâs gibi karmakarışık ahlâm, demet demet evhâm halîtası, hayâlât yığını düşler." olarak açıklamaktadır.[274] Merhum, yukardaki âyetlerin açıklamasını yaparken, ikisinin de uyku halinde nefiste temessül etmesiyle birlikte *"rüya"* ile *"hulûm"*ü birbirine karıştırmamak gerektiğini vurgulamaktadır. Onun belirtmesine göre "rüya mücerred enfüsî bir hadise değildir. Onun zımnında ubur ve intikâl olunabilecek hakiki bir mânâ ve meâl gizlidir. Hulûm ise vâkîde hiç meâli olmayan, boş bir vehm ü hayalden ibarettir ki, haddizatında bir te'sir-i hâricîden neş'et etmiş olsa bile âfâkî bir hakîkat ifade etmez."[275] Demek oluyor ki rüya Kur'ân'-ı Kerim'de bir hakikatin ifadesi olarak kabul edilirken, hulûm veya "edğâs-ı ahlâm" asılsız hayaller yığını sayılmaktadır. Rüyanın yorumlanma imkânı varken, hulûm bir mânâ ve meâle sahip olmaması sebebiyle tabiri mümkün değildir.

272) Yûsuf 12/43, 44.
273) Yûsuf 12/47, 48, 49.
274) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. IV, 2863.
275) Elmalılı, a.g.e., c. IV, s. 2863.

Yusuf sûresinde bir de Yusuf'un kendisinin gördüğü, babasının yorumladığı bir rüya vardır ki, diğerleri gibi o da aynen tahakkuk etmiştir.(276)

Rüya, Rasûlullah'ın sözleriyle de tevsik edilmiştir. Onun ifadesine göre sâlih rüya sadece peygamberlere has değil, müminlere de hastır. Şöyle buyurmaktadır: *"Mübeşşirâttan başka nübüvvetten bir şey kalmadı.* "Mübeşşirat nedir?" diye sordular. *"Sâlih rüya"* diye cevap verdi.(277) Buhârî'de böyle geçen hadisin başka bir ifadesi de şöyle: *"Vahiy kesildi, mübeşşirât kaldı: Mümin'in rüyası."*(278)

Sâdık rüya herkesin rastgele göreceği bir düş değildir. Temiz ve nezih ruhlara nasib olur. Bunun için fikren ve vicdânen saf ve samimi olmak gerekir. İlim ve İrâde adlı eserin müellifi *Emin Feyzî,* hayvanî zevk ve heveslerin zebunu olan kimselerin ruhları süfliyyette kalmaları nedeniyle ya hiçbir şey göremeyeceklerini veya görseler bile yalan yanlış göreceklerini, bu rüyalara da ancak *"rüyâ-i kâzibe"* yani yalancı rüya denebileceğini ifade ediyor.(279)

Mehmed Tevfik Özcan, *Sıkıntı* (Angoisse) isimli eserinde "Cinsî nazariyede inad ve ısrarla iddia edildiği şekilde, rüyaların istikbâl ile alâkası (yok) değildir; vardır. Cinsî nazariyenin hangi iddiasında zaten tutunacak yer bıraktık?" dedikten sonra şu soruyu soruyor: "Bilâhere rüyaları hakikat olmuş, yani rüyaları istikbalde aynen tahakkuk etmiş milyonlarca insan, bu mevzûda da bizi te'yid ve Freud'u cerh eden canlı şahitler değil midir?"(280)

---

276) bk. Yûsuf 12/4 v.d.

277) Buharî, Sahih, Ta'bîr, 5.

278) Mennâu'l-Kattân, bu hadisin aslının bir üstteki hadis olduğunu belirtmektedir. Bk. a.g.e., s. 33.

279) Emin Feyzî, İlim ve İrade, s. 108.

280) Mehmed Tevfik Özcan, Sıkıntı, Ankara 1966, s. 103.

*İstihâre*yi de sadık rüya kabul eden yazar, *Fatih*'in istirhâmı üzerine, İstanbul'un fethi ile ilgi yattığı ıstıhâreden sonra *Akşemseddin*'in şu cevabı verdiğini zikreder: "Falan gün, falan saat, falan kaleden hücumla İstanbul'un fetih kapısı açılacaktır."(281) Zamanı gelince İstanbul, aynı gün, aynı kapı ve aynı kaleden fethedilmiştir.

Rasûlullah'ın *istihâre*yi emretmesi sâdık rüyaya verdiği önemi yansıtmaktadır. O, müminlerden küçük büyük her işlerinde istihâre etmelerini istemiştir.(282) Çünkü, "İstihâre eden ümidsiz ve mahrum olmaz; istişare eden pişman olmaz; iktisâd eden fakir olmaz."(283)

İstihâreyi emreden peygamberimiz zaman zaman rüya tabirinde de bulunmuştur. Bir defasında bir kadın kendisine gelerek rüyasında evinin orta direğinin kırılarak yıkıldığını söyler. Rasûlullah, kocasının bulunup bulunmadığını, varsa nerede olduğunu sorar. Kadın, kocasının seferde olduğunu söyler. Bunun üzerine Hz. Peygamber kocasının sağ-sâlim döneceğini ve mes'ûd olacaklarını müjdeler. Sonunda olay aynen gerçekleşir.

Başka bir zaman aynı rüyayı gören kadın, durumu *Hz. Ebû Bekr*'e anlatarak yorumunu ister. Hz. Ebû Bekr, kocasının seferde vefat ettiğini söyleyince kadın aynı rüyayı Rasûlullah'a da anlattığını fakat onun kocasının geleceğini söylediğini haber verir. *Hz. Ebû Bekr* "Onlara öyle keşfolunmuş, bize de böyle ilhâm olundu." diye cevap verir. Bu hâdise de aynen vukû bulur.(284)

281) Özcan, a.g.e., s. 103.

282) Zeynu'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf ez-Zebîdî, Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, çev: Kâmil Mirâs, Ankara 1981, c. IV, s. 136.

283) Zebîdî, a.g.e., s. 135.

284) Hafız Hulûsî, Mîzânu'n-Nüfûs, İstanbul 1305 h., s. 3.

İbn Arabî, Fusûs adlı eserini rüyasında gördüğü Hz. Peygamberin emriyle ve onun istediği şekilde yazdığını kaydeder.[285]

Gazzalî, akıl ve idrâklerin üzerinde bulunan nübüvvet sahasına nüfuz etmenin, onu bir dereceye kadar kavramanın yolunu uyku ve rüya olarak gösterir. İnsan uykudayken gaybden haberdâr olur, gelecekte vukûbulacak şeyleri açık olarak veya tâbirle anlaşılacak bir şekilde idrâk eder.[286]

İbn Miskeveyh, sâdık rüyanın peygamberlikten bir parça olduğunu söylemiştir.[287] Peygamberin *"Müminin gördüğü rüya nübüvvetin 46 cüzünden bir cüzdür."*[288] sözü *Miskeveyh*'i desteklemektedir. Daha önce de değişik biçimde kaydettiğimiz gibi Peygamberimiz, *"Peygamberlik müjdeleri olarak benden sonra salih ve sadık rüyâdan başka bir şey kalmamıştır."*[289] buyurmuştur.

Rüyâ, modern psikolojisinin de tartışma konularından biridir. Özellikle üzerinde en çok tartışılan konu, rüyaların gelecekle ilgili bilgi verip vermeyeceği, bu bilgilerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğidir.[290] Konuyla ilgili değişik görüşler ileri sürülmüştür; onun detaylarına girmiyoruz.

---

285) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 140; İbn Arâbî, Fusûs, önsöz.

286) Necip Taylan, a.g.e., s. 63.

287) H. Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, s. 86.

288) Buhârî, Tabîr, 2, 26.

289) Ebu'l-Hüseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî, Sahîh-i Müslim (el-Câmiu's-Sahîh), İstanbul 1981, c. I, s. 348; Salât 207, 208.

290) Özbaydar, a.g.e., s. 84.

D- SIHHATLERİ AÇISINDAN BİLGİ ÇEŞİTLERİ (DERECELERİ):

Kur'ân-ı Kerim bilgiyi sıhhatine göre de değerlendirmiş, onu sahhatleri açısından kısımlara ayırmıştır. Bu taksim, insanın dikkatini bilginin kalitesine yöneltmiş, değer ifade etmeyen bilgilerle boşuna zaman kaybetmesini önlemiş, dolayısıyla yolunu bulmasına yardımcı olmuştur.

Kur'ân, insan zihnini eğitirken bilgilerin sıhhat açısından farklı olduklarını, bunlardan bir kısmının insanı hakikate ulaştıramayacaklarını, binâenaleyh bu tür bilgilere bel bağlamamak gerektiğini açıklamış, insanın hakikate ancak tartışmasız kesin bilgilerle ulaşabileceğini vurgulamıştır. Bunlardan örnekler vermiş, asılsız bilgilerin insanları nerelere götürdüğünü, onlara neye mal olduğunu, kesin bilgiye dayananların neler kazandığını örnekleriyle anlatmıştır.

Mutlak hakikate ancak bilgiyle ulaşılabileceğini bilen Kur'ân-ı Kerim, işe bunun eğitimini vermekle başlamıştır. Bu eğitimin ilk temel şartı, insanda bilgi şuurunun uyanmasıdır. Bunu, bilgi vasıtalarının iyi kullanılması, bilginin kaynakları, bu kaynakların akıllıca değerlendirilmesi takib eder. Ennihâyet elde edilen bilgilerin birtakım değerlendirmelere tabi tutularak değişik kategorilere ayrılması, bu kategoriler içerisinde en sağlıklı bilgilerin kullanılması gelir. Kur'ân-ı Kerim, bilgiyi kullanırken de "kem âlât ile kemâlât olmayacağı" gerçeğinden hareket eder. Sağlıksız, geçersiz bilgilerle hakikate ulaşılmaz.

Bilim adamları Kur'ân-ı Kerim'de bahse konu edilen bilgileri sıhhat dereceleri açısından genellikle üç bölümde incelemişlerdir: 1- *Asılsız bilgiler;* 2- *Zan ifade eden bilgiler;* 3- *Kesin bilgiler.*

Farâbî'ye göre, bilgi yolları, kesin bilgi elde edilen yol, kesine yakın bilgi elde edilen yol, hakikate aykırı bilgi elde edilen yol olmak üzere üç kısımdır; birinciye *"burhan"*, ikinciye*"cedel"*, üçüncüye *"safsata"* denir.[(291)]

Hüseyin Atay da bu üçlü görüşe katılmakta, Kur'ân'daki bilgileri ilim, zan ve kuruntu olarak üç bölümde incelemektedir.[(292)]

Bazı ilim adamları ise bunu *"kesin bilgi"*, *"ilim"* ve *"zan"* olarak derecelendirmiştir.[(293)] Biz de değerlendirmelerimizi üçlü görüşe uygun olarak yapmağa çalışacağız. Yalnız sıralamayı takdim tehirle uygun buluyoruz. Yani ilim, zan ve vehim yerine, *vehim, zan* ve *ilim* sırasını takip edeceğiz.

a- ASILSIZ BİLGİ

Günlük hayatımızda *"saçma"* olarak isim verilen bu bilgi için vehim, kuruntu, safsata kelimeleri de kullanılmaktadır. Bu bilginin en büyük özelliği yalana dayanması, aslının olmamasıdır. Buna, bilgi olmayan bilgi demek daha doğru olur ama izahı, ifadesi güçleşebilir.

Kur'ân'ın birçok yerinde asılsız bilgiye işaret eden örnekler vardır. Bunlardan bir iki örnek verelim: *"Yahudiler, "Uzeyr, Allah'ın oğludur." dediler; Hıristiyanlar, "Mesih, Allah'ın oğludur." dediler. Bu, daha önce inkâr edenlerin sözlerine benzeterek ağızlarında geveledikleri sözdür. Allah onları yok etsin! Nasıl da uyduruyorlar."*[(294)] Kur'ân, İhlas suresinde bu bilgiyi tekzib

291) Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 33.
292) Atay, a.g.e., s. 33.
293) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 61.
294) Tevbe 9/30.

ediyor: *"Ey Muhammed, de ki: "O Allah, bir tekdir. Allah herşeyden müstağnî ve herşey O'na muhtaçtır. O doğurmamış ve doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'na denk değildir."*[(295)]

Kur'ân-ı Kerim'in değerlendirmesine göre zanların çoğu asılsız bilgi sınıfındandır. Şöyle buyuruluyor: *"Ey inananlar, zannın çoğundan sakının, zira zannın bir kısmı günahtır..."*[(296)] Bu tür zanna bir iki örnek: *"Eğer yeryüzündeki insanların çoğunluğuna uyarsan, onlar seni Allah yolundan saptırırlar. Çünkü onlar, sırf zanna uyarlar ve yalnız kendi ölçülerine göre hüküm verirler."*[(297)] *"Dediler ki: Dünya hayatından başka hayatımız yoktur. Ölürüz ve yaşarız. Bizi zamandan başkası helâk etmiyor" Halbuki buna dâir bir ilimleri yoktur. Onlar sadece* (öyle) *sanıyorlar* (zannediyorlar)." *"Allah'a ortak koşanlar, "Allah dileseydi babalarımız ve biz ortak koşmaz ve hiçbir şeyi haram kılmazdık" diyecekler. Onlardan öncekiler de, bizim acı gücümüzü tadana kadar böyle demişlerdi. Onlara de ki: "Bize karşı çıkaracağınız bir bilginiz var mı? Siz ancak zanna tâbî oluyorsunuz."*[(298)] Kur'ân onlardan devamlı bilgi istiyor, onlar ise yalandan başka birşey söylemiyorlar. *"Haberiniz olsun, göklerde kim var, yerde kim varsa hepsi Allah'ındır. Allah'dan başkasına tapanlar dahi, Allah'a ortak koştuklarına tâbî olmuyorlar, ancak "zanna" tâbî oluyorlar ve yalandan başka birşey söylemiyorlar."*[(299)]

---

295) İhlâs 112/1-4.
296) Hucurât 49/12.
297) Câsiye 45/24.
298) En'âm 6/148. Diğer bazı örnekler için bk. Yûnus 10/36; Bakara 2/77, 78; Necm 53/27, 28; Câsiye 45/32; Yûnus 10/66.
299) Yûnus 10/66.

b- ZAN İFÂDE EDEN BİLGİ

Zan kelimesi, sözlük anlamı itibariyle, sanma, sezme, şüphe, kesin olmayan bilgi mânâlarında kullanılmaktadır.[300] Cürcânî, *Ta'rîfât*'ta zannı, zıddı muhtemel olmakla beraber tercih edilen itikad olarak tanımlamaktadır.[301] *Mahzenü'l-u'lûm*'da da kelimeye aynı anlam verilmiştir.[302] Zan kelimesi bazan yakîn ve şek mânâsına da gelmektedir.[303] Kur'ân'da şöyle buyuruluyor: *"Tâlût orduyla birlikte ayrıldıktan sonra, "Doğrusu Allah sizi bir ırmakla deneyecektir. Ondan içen benden değildir. Onu tatmayan -eliyle sadece bir avuç avuçlayan müstesnâ - şüphesiz bendendir" dedi. Onlardan pek azı hariç, sudan içtiler. Kendisi ve kendisi ile olan inananlar, ırmağı geçince, "Bugün Câlût ve ordusuna karşı koyacak ·gücümüz yok." dediler. Kendilerinin Allah'a kavuşacağını bilenler ise* (الذين يظنون) *"Nice az topluluk çok topluluğa -Allah'ın izniyle- üstün gelmiştir; Allah sabredenlerle beraberdir." dediler."*[304] Bu âyet-i kerime'de *"zan"* kelimesi *"yakînen bilme"* anlamında kullanılmıştır.

Yukarda zan kelimesinin şek anlamına da gelebileceğini belirtmiştik. Bununla birlikte zan ile şek arasındaki şu farkı belirtmeliyiz: *Şek*, birbirine zıd olan iki şeyden birini tercih edemeyerek tereddüt halinde kalmaktır. Şek'de birbirine zıd iki ihtimalden ikisi de birbirine müsâvî (eşit) durumdadır. Bir taraftan diğer tarafa meyli gerektirecek herhangi bir tercih sebebi

300) İbn Manzûr, Lisanu'l-Arap; İbrâhim Üneys ve ark., el-Mu'cemu'l-Vasît; Ferid Develioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat, "zan" md.
301) Cürcânî, Ta'rîfât, "zan" md.
302) S. Abdülzâde Muhammed Tahir ve ark., Mahzenü'l-U'lûm, s. 21.
303) Cürcânî, Târîfât, s. 66; Muhammed Tahir ve ark., Mahzenü'l-U'lûm, s. 21.
304) Bakara 2/249.

yoktur. Zan böyle değildir. Zanda bir tarafın tercihi sözkonusudur. Şu var ki zanda bir tarafın tercih edilmesiyle diğer taraf terk olunmaz. Eğer bir taraf tercih edilir, mercûh, yani tercihe şâyan bulunmayan taraf terkedilirse buna *"gâlip zan"* adı verilir. İki ihtimalden tercihe şâyan bulunan tarafa meyl, nasıl zannı oluşturursa, mercûh yani tercihe şâyan bulunmayan tarafa meyl de vehmi oluşturur.[305]

Zannî bilgi genellikle ihtimal ifade eden bilgidir. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, "Ey iman edenler, zannın birçoğundan sakınınız..."* âyetini tefsir ederken zannın bir kısmının günah olmasına işaretle şunları söylüyor: "Çünkü zan ihtimâl üzere bir hüküm olduğundan bir kısmı hakka hiç isâbet etmez; etmeyince de gayrin (başkasının) hakkı taalluk eden (başkalarını ilgilendiren) hususta o suretle aleyhine hüküm, bühtân ve iftirâ ve binâenaleyh bir vebâl olur..."[306]

Zannın hepsi de günah değildir. Hatta Allah'a ve müminlere hüsn-i zan beslemek vâciptir. Bir âyet-i kerime'de, *"Onu işittiğiniz zaman, erkek kadın müminlerin, kendiliklerinden hüsn-i zanda bulunup da, "Bu apaçık bir iftiradır." demeleri gerekmez miydi?"*[307] buyurulmuştur.

Bir hadîs-i kudsîde Allah,

"Ben, kulumun bana zannı yanındayım." buyurmuştur.[308]

Rasûlullah'ın da zanla ilgili beyanları vardır. Bunlardan birinde *"Hüsn-i zan ibâdetin güzelliğindendir.'*

305) Muhammed Tahir ve ark., Mahzenü'l-U'lûm, s. 21; Tehânevî, Keşşâf-ı Istılâhâti'l-fünûn, "zan" md.
306) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. VI, s. 4471.
307) Nûr 24/12.
308) Müslim, Zikir, 2; Ahmed Davudoğlu, Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi, İstanbul 1980, c. II, s. 5.

buyurur.(309) Başka bir hadisinde ise *"Her biriniz Allah'a hüsn-i zanda bulunarak ölsün."* buyurmuştur.(310)

Elmalılı, zannın bir kısmının mubah, bir kısmının vâcib, bir kısmının da haram olduğunu belirtmektedir. Onun bildirdiğine göre maîşetle ilgili bazı zanlar mubah, uygulamada, hakkında kesin bilgi bulunmayan hususlarda zannî delille amel vâcib, yakînin vâcib olduğu ilâhiyât ve nübüvvât meselelerinde zan haramdır. Keza Allah'a ve ehl-i Salâh'a karşı sû-i zan da haramdır.(311)

İsmail Hakkı İzmirli, ihtimal ifade eden kelimeleri yüzdelik oranlarla açıklamağa çalışmıştır. Ona göre % 1'lik ihtimal vehim; % 2 - % 50 arasındaki ihtimal şüphe; % 50'den sonraki ihtimal zan; % 90 ihtimal üstün zan; % 100'lük ihtimal ise yakîndir.(312)

c- YAKÎN İFADE EDEN BİLGİ

Y a k î n kelimesinin lügat mânâsı, kesin ve şüphesiz bilgi demektir.(313) Istılahda ise, kesin, vâkıa mutâbık, değişmez itikad anlamına gelmektedir.(314) Başka bir ifade ile bir şeyin başka bir şey değil ancak kendisi olduğuna itikaddır.(315) Yakîn, itikad olması ha-

---

309) M. Abdurraûf el-Münâvî, Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmii's-Sağîr, Mısır 1938, c. III, s. 385, hadis no: 3722.

310) Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, Sünen-i Ebû Dâvûd, İstanbul 1981, c. III, s. 484, 485; Cenâiz, 17.

311) Elmalılı, a.g.e., c. VI, s. 4472. Bilgi için bk. Mevdûdî, a.g.e., c. V, s. 450-452.

312) Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1966, c. II, s. 457.

313) Cürcânî, Ta'rîfât; İbrâhim Üneys ve ark., el-Mu'cemu'l-vasît, "Yakîn" md.

314) Tehânevî, Keşşâf-ı Istılâhâti'l-fünûn, "yakîn" md.

315) Cürcânî, a.g.e., "yakîn" md.

sebiyle şekden, kesin olması hasebiyle zandan, vâkıa mutâbık olması hasebiyle de cehâletten ayrılır.[316]

Gazzalî, "şüphe ve şüphe imkânı karışmayan itikâda kelâm âlimleri ve nazariyecilere göre "yakîn" adı verilir."[317] diyor.

Yakîn kelimesi masdar mânâsında kullanıldığı zaman, "Bir şeyi vâkıa mutâbık itikâd-ı sahih ile şüphesiz olarak cezmen bilmek" anlamına gelmektedir.[318] *Isfahânî*'ye göre ilmin sıfatı olan yakîn, "fehmin sebâtiyle nefsin sükûnudur."[319] Yakîn, marifetin de dirâyet ve emsâlinin de üstündedir. *İlm-i yakîn* denebilir, fakat marife-i yakîn denemez.

Îkân, istîkân, teyakkun ve *yakîn* kelimeleri müterâdif kelimelerdir. *Elmalılı*, yakînle ilgili şunları kaydediyor: "Yakîn, vâkıa mutâbık ve herhangi bir teşkik ile zâil olmayacak sûrette şekk ü şüpheden ârî olan sâbit ve câzim bir itikad demektir. Tâbir-i âharla yakîn, şekk ü şüphe bulunmayan ilm-i mütkân, reyb karışmayan ilim, nakzına ihtimal bulunmayan ilimdir."[320]

Kur'ân-ı Kerim'de kesin bilgi (yakîn) üç bölümde ele alınmaktadır: *1- İlme'l-yakîn; 2- Ayne'l-yakîn; 3- hakka'l-yakîn.*[321] *İslâmî Düşünüşün Problemleri* adlı eserinde *Nâkib Attas* bu konudan bahisle şunları söylüyor: "Kur'ân-ı Mecîd, bilginin kat'îlik (certainty) seviyelerinin üç derecede olduğundan bahseder: 1- Tümdengelimli (istidlâlî) ya da tümevarımlı (istikrâî) olsun çıkarsamaya dayalı kesinlik, *"ilme'l-yakîn"*, 2- Doğru-

316) Tehânevî, Keşşaf, "yakîn" md.
317) Gazzalî, İhyâ, c. I, s. 187.
318) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. IV, s. 3080.
319) Elmalılı, a.g.e., c. VIII, s. 6055.
320) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 201.
321) Şerafeddin Gölcük ve ark., Kelâm, Konya 1988, s. 78; Ali Arslan Aydın, İslâm İnançları ve Felsefesi, Ankara 1964, s. 68; Attas, a.g.e., s. 161.

dan müşâhede neticesinde kesinlik, *"ayne'l-yakîn"* ve 3- Doğrudan tecrübe ile elde edilen kesinlik, *"hakka'l-yakîn"*.(322)

Kur'ân'daki kesin bilgi (yakîn) derecelerini maddeler halinde kısaca açıklamaya çalışalım:

1- İ l m e ' l - y a k î n : Aklın ve naklin, başka bir ifadeyle nazar ve haberin verdiği bilgiye *"ilme'l-yakîn'* bilgi denir.(323)

Akıl ile nakil çelişir mi? sorusuna mütehassıslar "hayır" cevabını veriyorlar. Onlara göre şayet böyle bir çatışma ortaya çıkmışsa ya aklın kendisinde bir zaaf vardır ya da nakil sarâhaten intikâl etmemiştir.(324) Geliş yollarında bir hata da olabilir. Çünkü haber bir iletişim ürünüdür. Bu iletişimde rol alan muhtelif halkalar vardır.

Kur'ân'da geçen bütün ilim ifadeleri yakîn anlamına gelmekle beraber, Tekâsür sûresinde "ilme'l-yakîn"ın açık bir örneği vardır. Buyuruluyor ki: *"Öyle değil, tereddütsüz bir ilim ile bileceksiniz."*(325) Bu tereddütsüz ilim (yakîn) için *İbnü'l-Cevzî*, "O mükteseb ilimlerin en beliğidir. Kalb onunla itminân bulur, güven onunla hasıl olur." diyor.(326)

2- A y n e ' l - y a k î n : *"Havâss-ı selîme"* adı verilen duyularımız, tecrübe veya müşâhedelerimiz vasıtasiyle elde ettiğimiz bilgilere *"ayne'l-yakîn"* bilgiler denir.(327) Kur'ân'da yine *"Tekâsür"* sûresinden bir örnek

---

322) Attas, a.g.e., s. 161.
323) Gölcük ve ark., Kelâm, s. 78.
324) Gölcük ve ark., Kelâm, s. 78.
325) Tekâsür 102/5.
326) İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, Zâdü'l-Mesîr fî 'ilmi't-tefsir, Beyrut 1984, c. I, s. 27.
327) Ali Arslan Aydın, İslâm İnançları ve Felsefesi, Ankara 1964, c. I, s. 68.

verelim: *"Sonra andolsun onu yakîn gözüyle göreceksiniz."*[328]

3- H a k k a ' l - y a k î n : Yaşayarak elde edilen bilgidir.[329] Bu bilgide bütün yetilerimizin katkısı vardır. Ayrıca *"hiss-i bâtınî"* denen kalb gözüyle de görülmesi ona ayrı bir değer katmaktadır. *Attas "hakka"l-yakîn"* bilgiye şu âyeti örnek olarak göstermektedir: *"O, şüphesiz kesin gerçektir."*[330] Âyette konu edilen Kur'ân-ı Kerim'dir. *Hz. Musa*'nın, Allah'ı görmek istemesiyle ilgili tecrübesi de kanaatimizce hakka'l-yakîn bilgiyi ifade etmektedir.[331]

Yukarda maddeler halinde sıraladığımız yakînî bilgiler her ne kadar şeksiz, şüphesiz olsalar, kesinlik ifade etseler de bazı bilim adamları tarafından kendi aralarında derecelendirilmişlerdir. Onlara göre ayne'l-yakîn bilgi, ilme'l-yakîn bilgiden daha yüksektir. Zira, "Verilen haber, görülen şey gibi değildir.[332] *Hz. İbrâhim*'in, Allah'ın, ölüleri nasıl dirilttiğini görmek istemesi ayne'l-yakîn bilginin derecesini göstermektedir. Halbuki *Hz. İbrâhim*, Allah'ın ölüleri nasıl dirilttiğini ilme'l-yakîn bilmektedir. Ama onunla yetinmeyip gerçeği bir de gözüyle görmek istemiştir.[333] Günümüz eğitim anlayışının geldiği veya gelmek istediği yer de burasıdır. Öğretmek istediğimiz objenin mümkünse kendisini, değilse maketini, o da mümkün değilse resmini göstermek, şeklini çizmek en güzel öğretme yoludur.[334]

Hakka'l-yakîn bilgi, yakîn ifade eden bilgilerin en yüksek mertebesini teşkil eder.[335] Çünkü "Tatmayan

328) Tekâsür 102/7.
329) Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, Kelâm, Konya 1988, s. 79.
330) Hâkka 69/51. 331) A'râf 7/143.
332) Gölcük ve ark., a.g.e., s. 78; Aydın, a.g.e., c. I, s. 68.
333) Bakara 2/260.
334) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 22. 335) Aydın, a.g.e., c. I, s. 69.

bilmez. Hakka'l-yakîn mertebesine ulaşan kimselere *"ehl-i marifet"* veya *"ârifler"* denir. Bunların elde ettiği bilgilerin sözle ifadesi güçtür.[336]

Bu bilgiyi daha genel mânâda değerlendirecek olursak modern bilimin deney ve tecrübelere dayanarak elde ettiği bilgiyi de bu sınıfa dahil edebiliriz. Umulur ki bu deney ve tecrübelerde eşyanın hakikatine ulaşma imkânı bulunabilsin. Çünkü ancak o zaman bilgi marifet sıfatı taşır. Marifet ifade etmeyen bilginin Kur'ân'a göre bir değeri yoktur.

İlim adamları yakîn derecelerini bazı teşbihlerde anlatırlar. Bunlardan bir tanesi Kâbe teşbihidir. Bu benzetmeye göre Kâbe'nin nakil ve rivâyet yolu ile bilinmesine *"ilme'l-yakîn"*, gözle görülmesine *"ayne'l-yakîn"*, yanına yaklaşarak el sürülmesine *"hakka'l-yakîn"* adı verilir.[337]

Hakikate ulaşmada bilginin rolünün tartışılmazlığını kabul eden İslâm bilim dünyası, bilginin değerlendirilmesinde farklı tercihlere sahip olmuştur. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1- Nass, nakil ve rivâyete ağırlık verenler: *Selefiye* gibi.

2- Akıl, istidlâl ve muhâkemeye ağırlık verenler: *Kelâmcılar* gibi.

3- Keşf, feyz ve ilhâma ağırlık verenler: *Sûfiye* gibi.[338]

---

336) Gölcük ve ark., a.g.e., s. 79.
337) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 169.
338) Uludağ, a.g.e., s. 15.

E- NEDEN BİLGİ?

Kur'ân eğitim ve öğretiminin mutlak ve nihâî amacı ma'rifetullahtır. Bu terkip geniş mânâsiyle Allah'a kulluk anlamını ifade etmektedir. O halde şöyle de söyleyebiliriz: Kur'ân eğitim ve öğretiminin nihâî amacı insanın kâmil mânâda, Allah'a kul olarak hazırlanmasıdır. Allah'a kulluk kavramı o kadar muhtevalı bir kavramdır ki bilgisiz, sıradan bir insanın onu ihata etmesi mümkün değildir.

Bir de insanı kulluğa götüren yol veya yollar vardır. Bu yol veya yollar nâmütenâhî sahte ve çıkmaz yollarla iç içedir. Bu nâmütenâhî çıkmazlar içinde "sırat-ı müstakîm" adı verilen doğru yolu bulabilmek bilgisiz, câhil insanın işi değildir.

Bu yolda yürürken kullanacağımız araç - gereç ve vasıtalar vardır. Bu vasıtaları kullanmak da insandan bir takım bilgi ve beceriler ister.

Nihayet bir de bu yolda yürüyen, bu vasıtaları kullanmak durumunda olan insanın kendisi vardır. Kendini tanımadan kendi kâbiliyet ve yeteneklerini bilmeden o amaca vuslat da kolay bir iş değildir.

Görülüyor ki, bizi amacımıza sağlıklı biçimde ulaştıracak olan bütün yolların, bütün araç ve gereçlerin ortak bileşeni ilimdir, bilgidir. Bilgi olmadan ideal anlamda müslüman olmak mümkün değildir. Cehâlete alternatif olarak gelen bir dinin mensupları câhil olamazlar. Olurlarsa perişan olurlar ve onlar adına faturayı din öder. Bunun hesabı ise ağırdır.

Her zaman tekrarladığımız bir benzetmemiz vardır: Deriz ki: İslâm dini sâhili olmayan bir okyanus gibidir. Bu okyanusta kulaç atmak için insanın birçok bilgilerle donanması gerekir. Aksi halde boğularak de-

niz hayvanlarına yem olur. Şayet o bilgi ve becerileri öğrenmişse sonsuzluk ufkuna yelken açar.

Bilgi rehberdir; hedeflere onunla varılır. Bilgi ışıktır; karanlıklar onunla aydınlanır. Bilgi şifâdır; bütün hastalıklar onunla tedâvi edilir. Yeterli bilgiden yoksun olan inançlar, hurâfelere boğulur. Sağlıklı bilgilerle beslenmeyen tutum ve tavırlar bir sadmede yıkılıp giderler. Atalarımızın ne güzel sözleri vardır: "Câhilin sofusu şeytanın maskarasıdır." "Yarım doktor candan eder; yarım hoca dinden eder."

İlim, insanın, Allah'ın kudret ve azametini daha iyi görmesine yardım eder. *Albert Macomp Winsthis,* "Ben değişik bilim dallarında çalışma yapmış ve uzun yıllarını bu yola vermiş birisi olarak ilim dünyasında Allah'a imanımı sarsacak hiçbir şeyle karşılaşmadığımı bütün kalbî samimiyetimle ifade ederim." dedikten sonra şöyle devam ediyor: "İlmî çalışmalar benim, Allah'a imanımı sarsacağına bilakis daha da kuvvetlendirdi. Ve eskiden çok daha sağlam ve metin bir hale getirdi."(339)

Ünlü fizikçi *Lord Calwin*'in, "Derinliğine düşündüğünüzde ilimlerin sizi Allah'ın varlığına inanmaya zorladığını göreceksiniz." sözünü nakleden *Cotheran,* "Ben bu ifadeye bütünüyle katıldığımı belirtmekte hiçbir beis görmüyorum." diyor.(340) *Robert Morris* de aynı görüşte. O da Allah'ın varlığına imanın, insan şuur ve vicdânından gelen şahsî bilgisinin genişliği nisbetinde geliştiğine inanıyor.(341)

Sadece dinî ilimler değil, gerek morfoloji, gerek fizyoloji, gerek genetik, gerek organik kimya bütün bi-

339) Albert Macomp Winsthis, "İlimler Allah'a İmanımı Daha Çok Kuvvetlendiriyor"; John Clover Monsma, Niçin Allah'a İnanıyoruz?, içinde s. 204.

340) Johne Cliwland Cotheran, "Kesin Sonuç"; Monsma, a.g.e., s. 65.

341) Robert Morris, "Geniş Kapsamlı Bir Tercüme"; Monsma, a.g.e., s. 55.

lim dalları, insanları Allah'ın varlığına götüren delillerle doludurlar.[342]

Din ile bilimin, Allah inancıyla ilmin barışamayacağını savunan muannid bilimcilere *Emile Boutroux* şu cevabı veriyor: "Felsefe tasdik ve ilân eder ki, din, ilmin terakkîsiyle mahvolacak bir bâtıl olmaktan uzak olup, temeli realiteye dayanmaktadır. Din ebedîdir; zira mevzûu ebedî varlık Tanrı'dır."[343]

Bilimin bâtıl ve uydurma dinlerle çatışacağı fikri doğrudur. Fakat kaynağını ilâhî vahiyden alan semâvî dinlerin, bunlar içinde özellikle İslâm dininin bilimden korkacak hiçbir yanı yoktur. Bu, müslümanlık gayretiyle ulaştığımız sübjektif ve duygusal bir kanaat değil, yaptığımız araştırmadan sonra vardığımız ve insaflı her bilim adamının varacağına inandığımız bir sonuçtur. Kur'ân bilimin gelişmesini, bilginin yayılmasını istiyor. Bunu daha sonra vereceğimiz örneklerde göstereceğiz. Kur'ân, bilginin gelişmesini istiyor, çünkü bu suretle kendisinin daha iyi anlaşılacağını, doğruya, güzele saygının ancak böyle sağlanacağını biliyor. O biliyor ki, bilimin savaşı kendisiyle değil, hiçbir gerçek yönü bulunmayan bâtıl ve temelsiz inançlarladır. Doğruluk saygısının bilimle kazanılacağını savunan Spencer'e göre bilim, "bir takım bâtıl inançların düşmanı olsa bile bu bâtıl inançların sislediği gerçek dinin düşmanı değildir."[344]

Ünlü fizikçi *George İrril Davits*'in enteresan bir tesbiti vardır; diyor ki: "Halk arasında umûmiyetle yaygın olan, inançsızların ve ateistlerin daha çok ilim adamları arasından çıktığı ve bilginlerin dinsiz olduğu

342) Woltaire Oscar Linderberg, "Bilimsel Metodun Kullanılması"; Monsma, a.g.e., s. 85.

343) P. Staffer, "Emile Boutroux'nun İman Felsefesinden İlim ve Din", İlim - Ahlak - İman, derl: R. Balaban, Ankara, ts. içinde, s. 185-189.

344) Leıf - Rustın, Genel Pedegoji, s. 87.

fikri yerinde ve doğru bir fikir değildir. Hatta ilim erbâbı arasında daha sağlam bir inancın hâkim olduğunu söylersek bu düşüncenin tarafsızlığı ortaya çıkar."[345]

Ne kadar bilirseniz o kadar keşfedersiniz. Bu keşifler karşınıza Allah'ın sonsuz kudret ve azametini çıkaracaktır.

Din güzel ahlâktır. Bu güzel ahlâk bilginin gelişmesine paralel olarak gelişir ve "bazan bilişsel gelişimin bir parçası olarak düşünülür."[346]

Bacon "Bilgi kuvvettir."[347] diyor. İnsan başkalarını etkilemek veya başkalarının etkisinden kurtulmak, yani özgür olmak için herşeyden önce o kuvvetten yararlanır.

Kur'ân, kendisinin öncelikle anlaşılmasını istiyor. Onu anlamanın yolu ancak ve ancak bilgili olmakla mümkündür.[348]

İnsanın hayvandan farkı bilgi yeteneğinin mevcûdiyetidir. *M. Hans Aiberg*, "Hayvandan farkımız olan bilim yeteneğimiz, bilgi tanklarımızın dolmasıyle büyür, gelişir, derinleşir ve Allah'a ulaşır."[349] diyor.

Evet, bilgiden mahrum olan inançlar hurâfeye boğulur. Böyle bir din ise ancak avâmın dinî olabilir. İslâm avâm dini değildir. Ona hakkiyle mensup olmak için seviye ister. Onu temsil eden insanın en büyük özelliği bilen, bildikleri üzerinde düşünen kimse olmasıdır. Bilginin bulunduğu yerde hurâfeye yer yoktur. Bilginin çoğaldığı, hurâfenin yok olduğu bir dine karşı

345) George İrril Davits, "İlmî Keşifler Allah'ın Varlığını İsbat Ediyor"; Monsma, a.g.e., s. 97.
346) Morgan, a.g.e., s. 65.
347) Zümrüt, a.g.e., s. 60.
348) Fethullah Han, a.g.e., s. 156.
349) M. Hans Aiberg, Arzdan Arşa Sonsuzluk Kulesi, c. I, B. I, s. 23.

ilgi daha da artar.[350] Çünkü ilimler ilerledikçe dinle aralarındaki ayrılık azalmaktadır. Önyargılarla kısıtlanmamış, objektif ve özgür bir ilim anlayışı, insanı daha çok Allah'a inanmaya sevkeder.[351] Ve çünkü ilim tesbit etmiştir ki, kâinatta kendi kendisini yaratacak hiçbir madde mevcut değildir.[352] Bu gerçeği tesbit eden *Mc. Dougol*, "Modern ilim, Allah'a doğru tevâzuyla yürümeyi öğrenmiştir." demektedir.[353] Bu kanaat sadece *M. Dougal*'ın kanaati değildir. Nobel ödüllü *A. Carrel*, zaman kâşifi *L. du Nouy*, beyin fizyolojisi *Remy Collin*, tıpçı *G. Geley*, biyolojist *Rhine* ve birçok bilim adamı bu kanaati paylaşmaktadır.[354]

Sokrat, hiç kimsenin isteyerek kötülük yapmayacağını, insanlardaki ahlâkî kusurun bilgisizlikten kaynaklandığını savunurken, "iyi olmak için doğruyu bilmek lazım." diyen *Confucius* onu teyid[355] ediyor.

Kur'ân'ın telakkisine göre de hidâyetin daha çok bilgiden kaynaklandığı gibi, sapıklıkların çoğu da bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Kur'ân'da geçen *"Onlar bilmiyorlar"* ve benzeri âyetlerden yola çıkan *H. Ziya Ülken*, şunları kaydediyor: "Bütün bu âyetler sapıklığın bilgisizlik, hidâyetin (doğru yolun) bilgiden ileri geldiğini söylüyor. Bu bilgi, âlimlerin öğrettiği nazarî bilgi değil, Allah'ın kitabı vasıtasiyle öğrenilen derin bilgi (Gnosis=İrfan)dir."[356]

---

350) George İrril Davits, "İlmî Keşifler Allah'ın Varlığını İsbat Ediyor"; Monsma, a.g.e., s. 96.

351) İrwing William, "Tek Başına Materyalizm Yeterli Değildir"; Monsma, a.g.e., s. 117.

352) George İrril Davits, "İlmî Keşifler Allah'ın Varlığını İsbat Ediyor"; Monsma, a.g.e., s. 98, 99.

353) M. Sâdettin Evrin, Müsbet Mânevviyât Etüdleri, Ankara 1955, c. II, s. 126.

355) H. Ziya Ülken, İslâm Düşüncesine Giriş, s. 60.

356) Ülken, a.g.e., s. 60.

Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyuruluyor: *"Fakat zulmedenler, bilgisizce hevâlarına uydular. Artık Allah'ın saptırdığını kim hidâyete erdirebilir? Onlara yardımcılar da yoktur."*[357] Bu âyet-i kerimede zulmeden kimselerin hevâlarına uymalarının sebebi bilgisizlik olarak gösterilmektedir. Başka bir âyet de şöyle: *"Allah'dan başka velîler edinenlerin misâli, kendine bir yuva yapan örümceğin misâli gibidir. Halbuki evlerin en zayıfı, muhakkak ki örümcek yuvasıdır. Keşke bilselerdi."*[358] Bu âyette de Allah'dan başka dost edinen kimselerin düştükleri hatanın sebebi bilgisizlik olarak anlatılmaktadır. Âyetin sonundaki cümleden anladığımıza göre o insanlar girdikleri yolun çıkmaz olduğunu, Allah'dan başka dost edinmenin sapıklık olduğunu bilselerdi o yanlışı yapmayacaklardı. Bir başka âyet: *"Allah çocuk edindi" diyenleri uyarmak için indirdi* (Kur'ân'ı). *Buna dâir ne kendilerinin bir ilmi vardır, ne de atalarının. Ağızlarından çıkan o ne büyük bir kelimedir. Yalandan başka bir şey söylememektedirler."*[359] Burada da insanlar atalarına şartlanmanın, bilgisizliğin ağına düşmüşlerdir. Ataları da kendileri de Allah'ın çocuk sahibi olmayacağını bilselerdi bu duruma düşmeyeceklerdi.

Şu âyet câhil insanların bilgisizlikleri sebebiyle ne korkunç şeyler yapabileceklerini anlatmaktadır: *"Bilgisizlik ve akılsızlık yüzünden çocuklarını öldürenler ve Allah'ın, kendilerini rızıklandırdığı nimetleri, Allah'a iftira ederek haram ve yasak sayanlar, şüphe yok ki ziyan ettiler. Gerçekten saptılar ve doğru yolu bulamadılar."*[360] Bilgi ve akıl. Ve bunlardan yoksun olan insanların sonsuz dramları. Yusuf kıssasında, cehâletleri sebebiyle, kardeşlerinin Yusuf'a yaptıkları

357) Rum 30/29.
358) Ankebut 29/41.
359) Kehf 18/4, 5.
360) En'âm 6/40.

anlatılır. Bu kıssada babaya, kardeşe ihânetin, bayağılığın kıskançlığın sebebi olarak yine cehâlet vurgulanmaktadır.

Yonttuğu taşa Tanrı diye tapanlar, kız çocuklarını diri diri mezara gömenler, şeytanın aklına gelmeyecek planlarla babalarını aldatıp kardeşlerini kuyuya atanlar, hep bunlar, cehâletin karanlığında etraflarına dehşet saçan insanlardır. Allah'ın bunları hayvandan daha aşağı yaratıklar olarak tavsif etmesi boşuna değildir. Câhil olmak bunların suçu mudur? diye bir soru sorulabilir. Fakat unutmayalım ki, bu kimseler çâresizlikleri sebebiyle bilgisiz, câhil kalmış kimseler değillerdir. Bunlar, kendilerine bütün yollar gösterildiği, gerekli bütün bilgiler verildiği halde akıllarını kullanmayarak, hakikatlere kulaklarını tıkayarak câhil kalmakta ısrar eden muannid kimselerdir. Allah bunlara da peygamber göndermiş, bunlara da kitap indirmiştir. Fakat bunlar her gelen mesajı anlayıp dinlemeden yalanlamışlar, öğrenmeye, bilgi sahibi olmaya bir türlü yanaşmamışlardır. İnsan bir şeyi bilmiyorsa öğrenmeye, kavrayamıyorsa kavramaya çalışmalı değil midir? Hayır, bunlar öyle yapmamışlar, cehâleti bir imtiyâz kabul etmişlerdir. Bu tür insanlar dün vardı, bugün de vardır, yarın da olacaktır. Eğitimcilerin görevi bunların sayısını en aza indirmektir. Şu âyet bize ışık tutuyor: *"Hayır, onlar, bilgileriyle kavrayamadıkları veya te'vili kendilerine hiç gelmemiş olan bir şeyi yalan saydılar. Bunlardan evvel gelip geçenler de böyle yalanlamışlardı. Ama bak, zâlimlerin âkibeti nasıl oldu?"*[(361)]

Bir insan topluluğu düşünelim ki, nereden geldiğini, kim tarafından getirildiğini, bundan sonra nereye gideceğini ve ne olacağını çoğunluğu bilmiyor. Bunla-

361) Yûnus 10/39.

rın bir kısmı insanı hayata getiren varlığın "leylek" olduğunu söylüyor da Allah olduğunu söyleyemiyor. Marifet mânâsında bilmiyor, bilmek de istemiyor. Bu topluluk ne yapar? Kur'ân-ı dinleyelim: *"Onlar ise Allah'ı bırakıp da kendisine hiçbir delil indirilmeyen ve hakkında kendileri için hiçbir bilgi bulunmayan şeye tapıyorlar. O zâlimlerin hiçbir yardımcısı da yoktur."*[362] Bunların hayatı çelişki ile doludur. Bunlar asılsız ve bâtıl dogmalara inanacak kadar ahmak olmadıklarını söyleyen, fakat hayatlarını kahve falıyla tanzime çalışan kimselerdir. Günübirlik yaşarlar, gelir-geçer moda fikirlerin egemenliği altındadırlar. Bir değer dünyaları yoktur. Bir kısmı mutlu gibi görünse de mutlu değillerdir. Onlar için yaşamak beslenmek, ölmek bitmek demektir. Bunların çoğu kendi yarattıkları tanrıların kullarıdır. Bunlar suda boğulan kimse gibi, kendilerini kurtarmaya çalışanları dibe çekerler. Aynı şeyi peygamberlere bile yapmaya kalkışmışlardır. Kur'ân'da buyuruluyor ki: "(ey Habibim), *üzerinde Allah'ın lütfu ve rahmeti olmasaydı onlardan bir grup seni bile vereceğin hükümde hakdan saptırmayı kurmuşlardı. Onlar kendilerinden başkasını saptıramazlar ve sana hiçbir zarar da yapamazlar. Zira Allah, sana kitabı ve hikmeti indirmekte ve bilmediklerini sana öğretmektedir. Hem senin üzerinde Allah'ın lütuf ve nimeti çok büyüktür."*[363]

Âyette bir taraftan dalâlete düşmüş kimselerin peygamberi bile yanıltmaya çalıştıkları bildirilirken bir taraftan da bilgi ve hikmetin insan için ne denli bir zırh olduğu vurgulanmaktadır. Allah kime bu zırhı vermişse çok şey vermiş[364] demektir.

Hz. Musa zamanında ona inanan, kavmini onun yoluna çağıran mümin bir zat vardı. Şöyle dertleniyor-

362) Hac 22/71.
363) Nisâ 4/113.
364) Bakara 2/269.

du: *"Ey milletim, nedir başıma gelen? Ben sizi kurtuluşa çağırıyorum; siz beni ateşe çağırıyorsunuz. Siz beni Allah'ı inkâr etmeye, bilmediğim bir şeyi O'na ortak koşmaya çağırıyorsunuz. Ben ise sizi, güçlü olan, çok bağışlayan Allah'a çağırıyorum."*(365)

Bu zâtın diliyle Kur'ân bize bir öğüt daha veriyor: Hakkında doğru-dürüst bilgiye sahip olmadığın bir şeyin ardına düşme. O mümin zat, bilmediği bir şeyin ardına düşmemekle insanlara, özellikle müminlere örnek teşkil etmektedir.

Kur'ân'ın bu önerisi peygamberler için de geçerlidir. *"Allah şöyle buyurdu: "Ey Nuh, o senin ailenden değildir. Çünkü o, sâlih olmayan bir amel işlemiştir. Bilmediğin bir şeyi benden isteme. Ben seni câhillerden olmaktan men ederim."*(366)

Hz. Nuh'a bilmediği bir şeyi istememesi emredilip, câhillerden olması men edilirken bizim peygamberimize şöyle buyurulmaktadır: *"Affı al, iyiliği emret, câhillerden yüz çevir* (onlara aldırış etme)."(367) Câhil kelimesini, "düşüncesiz hareket eden, inkârcı, bir şey bilmez" olarak açıklayan *S. Ateş*, tefsirinde şunları kaydediyor: "Burada câhil, düşünmeden his ve şehvetlerine göre hareket eden, birden bire kızan; düşüncesiz, kaba, münkir insan anlamınadır. Yüce Allah, elçisine böyle câhillere aldırmamasını, onların kaba davranışları ve kırıcı sözleri yüzünden moralini bozmamasını... emrediyor."(368)

Kur'ân'a göre dalâlet nasıl bilgisizlikten, cehâletten kaynaklanıyorsa hidâyet de ilim ve marifetten doğmaktadır. Kur'ân'da bununla ilgili birçok âyet-i kerime vardır. Birkaç örnek verelim. Buyuruluyor ki:

365) Mümin 40/41, 42.
366) Hûd 11/46. 367) A'râf 7/199.
368) Süleyman Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, c. III, s. 432.

"Kendilerine ilim verilmiş olanlar ise, sana Rabbinden indirileni görüyorlar ki, o, hakkın kendisidir. O, hamde lâyık, herşeye gâlip olan Allah'ın yolunu gösteriyor."[369] *"Fakat içlerinden ilimde derinleşmiş olanlarla mümin olanlar, senden önce indirilenlerle beraber sana indirilene de iman ediyorlar. Namazı kılanlar, zekâtı verenler, Allah'a ve âhiret gününe inananlar, işte onlara büyük bir mükâfât vereceğiz."*[370]

Kim bu büyük ödüle lâyık görülenler? Peygambere, ondan öncekilere, Allah'a, âhiret gününe inananlar, namazı kılanlar, zekâtı verenler. Bunlar kimler? Müminler, ilimde derinleşmiş olanlar. Bir başka örnek: *"Kıyâmet kopacağı gün, günahkârlar* (dünyada), *kısa bir andan fazla durmadıklarına yemin ederler. Onlar evvelce de böyle* (haktan) *çevriliyorlardı. Kendilerine iman ve ilim verilenler de şöyle diyeceklerdir: "Andolsun ki, Allah'ın kitabında takdir edilmiş tekrar dirilme gününe kadar kaldınız. İşte bu dirilme günüdür. Fakat siz bunu bilmiyordunuz."*[371]

Kur'ân'a göre insan, bir şeyin kendisi için yararlı olup olmadığını bilgisiyle kavrar. *"Ey iman edenler, cuma günü namaz için çağırıldığınızda hemen Allah'ın zikrine koşun ve alım satımı bırakın. Bu sizin için daha hayırlıdır; eğer bilirseniz."*[372] Bakara sûresinde de oruçla ilgili bir uyarı vardır: *"Ey inananlar, oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, Allah'a karşı gelmekten sakınasınız diye, size sayılı günlerde farz kılındı. İçinizden hasta olan veya yolculukta bulunan, tutamadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutar. Oruca dayanamayanlar, bir düşkünü doyuracak kadar fidye verir. Kim gönülden iyilik yaparsa o iyilik kendisinedir. Oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır; eğer bilirse-*

369) Sebe 34/6.
370) Nisâ 4/162.
371) Rum 30/55, 56. 372) Cum'a 62/9.

niz."(373) Bu âyetlerde altı çizilecek cümleler son cümlelerdir.

Kur'ân, kendisine muhatap olacak kimselerde asgarî bir bilgi birimini öngörüyor. Çünkü bu birikimden mahrum olan kimseler onun her söylediğini anlamakta güçlük çekerler veya hiç anlamazlar. *"Hem bu misâller yok mu, biz onları insanlar için veriyoruz. Bununla beraber onlara âlimlerden başkası akıl erdiremez."*(374) İnsanlar bunun için ilme teşvik edilmiş, bunun için Kur'ân'ın ilk emri "oku!" olmuştur.

Bir şehirden başka bir şehre giden kimse hangi şehre gittiğini, gideceği yere kaç kilometre kaldığını yol boyunca sıralanan işaretlerden anlar. Bu insan, okuması yazması olmayan bir kimse ise yoldaki işaretlerden hiçbir şey anlamaz. Anlamayınca da ya gideceği yerin tersine bir yere gider veya ulaşacağı yere tesâdüfen bin bir zorlukla ulaşır.

Gerek Kur'ân'ın kendi içinde ve gerekse dışarda insanı hakikat yolunda amacına ulaştıracak birçok işaretler vardır. Kur'ân bunlara daha çok *"âyetler"* demektedir. İnsan bu *âyetlere* (işâretlere) bakarak yolunu bulabilir. Fakat bu âyetleri anlamak için de insanın asgarî bir bilgi birikimine ihtiyacı vardır. Tevbe sûresinde şöyle buyurulmaktadır: *"Eğer tevbe eder, namaz kılar ve zekât verirlerse, sizin din kardeşiniz olurlar. Biz âyetlerimizi, bilen bir toplum için açıklıyoruz."*(375)

Kur'ân, haksızlıkları nedeniyle cezalandırılmış kavimlerden kalan işaretlere de dikkat çeker. Bunu anlayacak olanlar da bilgi sahipleridir. *"İşte haksızlıklarına karşılık çökmüş bulunan evleri! Bunda bilen bir millet için şüphesiz ders vardır."*(376)

373) Bakara 2/183, 184.
374) Ankebut 29/43.
375) Tevbe 9/11.
376) Neml 27/52.

İnsanla Allah arasındaki ilişkilerde de bilginin önemli rolü vardır. Çünkü Allah'ı bütün sıfatlarıyla tanıyan, onun sonsuz kudret ve azametine muttalî olan kimse, Allah'a karşı sıradan bir kimse gibi davranmaz. Onu lâyıkıyla tanıdığı gibi emir ve yasaklarını daha iyi anlar, onları uygularken daha da şuurlu olur. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerimde, *"İnsanlar, yerde yürüyenler ve davarlar da böyle türlü türlü renktedirler. Allah'ın kulları arasında ondan korkan ancak bilginlerdir. Doğrusu Allah güçlüdür, bağışlayandır."*[377] buyurulmuştur.

Bilgili kimseler, bilginin yegâne kaynağının Allah olduğunu bilir, kendi bildikleriyle böbürlenmezler. Bunun en güzel örneğini peygamberler ve meleklerde görüyoruz. *"Allah, peygamberleri topladığı gün, "size ne cevap verildi?" der. Onlar, "Bizim bir bildiğimiz yoktur. Doğrusu görünmeyenleri bilen ancak sensin." derler."*[378] *"Allah, "ey Meryem oğlu İsâ, sen mi insanlara "Beni ve annemi Allah'dan başka iki tanrı olarak benimseyin." dedin? demişti de, "Hâşâ, hak olmayan sözü söylemek bana yaraşmaz. Eğer söylemişsem, şüphesiz sen onu bilirsin. Sen benim içimde olanı bilirsin; ben senin içinde olanı bilmem. Doğrusu, görülmeyeni bilen ancak sensin" demişti. "Ben onlara sadece "Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin" diye bana emrettiğini söyledim. Aralarında bulunduğum müddetçe onlar hakkında şahidim. Beni aralarından aldığında onları sen gözlüyordun. Sen herşeye şâhidsin."*[379]

Meleklerin tavırları da aynıdır. Şöyle buyuruluyor: *"Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra eşyayı meleklere gösterdi. "Eğer sözünüzde samimi iseniz*

377) Fâtır 35/28.
378) Mâide 5/109.
379) Mâide 5/117.

bunların isimlerini bana söyleyin" dedi. Cevap verdiler (melekler) *"Sen münezzehsin; öğrettiğinden başka bizim bir bilgimiz yoktur. Şüphesiz sen, hem bilensin, hem hakîmsin."*[380] Kendilerine ilim verilenlerin tavrı bu. Bir de cehâlet örneği görelim: *"Kãrûn Mûsâ'nın milletindendi. Ama onlara karşı azdı. Biz ona, anahtarlarını güçlü bir topluluğun zor taşıdığı hazîneler vermiştik. Milleti ona, "Böbürlenme, Allah şüphesiz böbürlenenleri sevmez. Allah'ın sana verdiği şeylerde âhiret yurdunu da gözet; dünyadaki payını da unutma. Allah'ın sana yaptığı iyilik gibi sen de iyilik yap. Yeryüzünde bozgunculuk isteme. Doğrusu Allah bozguncuları sevmez." demişlerdi. Kãrûn, "Bu servet ancak bende mevcut bir ilimden ötürü bana verilmiştir" demişti. Allah'ın, önceleri ondan daha güçlü ve topladığı şey daha fazla olan nice nesilleri yok ettiğini bilmez mi? Suçluların suçları kendilerinden sorulmaz."*[381] *Kãrûn* bütün ihtişamiyle kavminin karşısına çıkıp arz-ı endâm edince dünya hayatına gönül vermiş câhil kimseler ona imrenir *"keşke bizim de böyle servetimiz olsa" derler. İşte bu anda ilim yine kendini gösterir: "Kendilerine ilim verilmiş olanlar ise "Yazıklar olsun size! Allah'ın mükâfâtı inanıp yararlı iş işleyenler için daha iyidir. Ona da ancak sabredenler kavuşabilir" demişlerdi."*[382]

Yukarda verdiğimiz âyetler, gerçekten bilgi sahibi olan insanların şımarmayacağını, gerek Allah, gerekse insanlar karşısında böbürlenmeyeceğini, böyle hoş olmayan bir duruma ancak Kãrûn gibi servetiyle şımarmış câhil ve bilgisiz kimselerin düşebileceğini güzel bir üslûp içinde anlatmaktadır.

---

380) Bakara 2/31, 32.
381) Kasas 28/76, 77, 78.
382) Kasas 28/80.

Bilgi, Kur'ân'a göre sahibini sorumlu da kılar. Câhil bir kimsenin bazı konularda mâzeret hakkı olabilir. Fakat kendisine bilgi verilmiş kimselerin yaptıkları yanlışlar için itizâr imkânları yoktur. Allah şöyle buyuruyor: *"Kendi dinlerine uymadıkça yahûdî ve hıristiyanlar senden asla hoşnud olmayacaklardır. De ki: "Doğru yol ancak Allah'ın yoludur." Sana gelen ilimden sonra onların heveslerine uyarsan and olsun ki, Allah'dan sonra ne bir dost ve ne de bir yardımcı olur."*[383] Aynı sûrenin başka bir âyetinde, *"Sen kitap verilenlere her türlü delili getirsen yine de kıblene uymazlar. Sen de onların kıblesine uyacak değilsin. Onlar birbirlerinin kıblesine de uymazlar. And olsun ki, eğer sana gelen ilimden sonra onların heveslerine uyarsan, şüphesiz o zaman zulmedenlerden olursun."*[384] buyurulmaktadır.

Sorumluluk, kendilerine ilim verilen kimseler için geçerli olduğu gibi, kavimler için de geçerlidir. *Âl-i İmrân* sûresinde şöyle buyurulmaktadır: *"İnandıktan, peygamberin hak olduğuna şehâdet ettikten, kendilerine belgeler geldikten sonra inkâr eden bir milleti Allah nasıl doğru yola eriştirir? Allah zâlimleri doğru yola eriştirmez. İşte bunların cezâsı Allah'ın, meleklerin, insanların hepsinin lânetine uğramalarıdır."*[385]

Kur'ân'ın bilginlere yüklediği sorumluluk sadece dalâlette olanların hevâlarına uymamak şeklinde pasif bir direnişten ibâret değildir. Onların yapacakları işler de vardır. Kendi toplumlarının maddî mânevî kalkınmalarını sağlamak, iyi ve doğru yola teşvik ederken, her türlü kötülükten uzak tutmak, ahlâklı, fazîletli insanlar yetiştirmek bilginlerin görevidir. Mâide sûresinde şöyle buyurulmaktadır: *"Onlardan çoğunun*

383) Bakara 2/120.
384) Bakara 2/145.
385) Âl-i İmrân 3/86, 87.

günaha, haksızlığa ve haram yemeğe koşuştuklarını görürsün. Yaptıkları ne kötüdür. Rabbe kul olanlar ve bilginlerin onlara günah söz söylemeyi ve haram yemeyi yasak etmeleri gerekmez miydi? Yapmakta oldukları ne kötüdür!"[386]

Bilginlerin, içinde yaşadıkları toplumları tanzim etmek, o toplumları meydana getiren insanların insan haysiyetine yaraşır bir şekilde yaşamalarını sağlamak başta gelen görevleridir. Böyle rehberlerden mahrum olan toplumlar, hiçbir değere sahip olmayan sürüler gibi yaşarlar. *Hasan-ı Basrî*, "İlim adamları olmasaydı, insanlar hayvanlar gibi olurdu. Çünkü onlar, öğretim vasıtasiyle insanları barbarlıktan çıkarıp insanlık seviyesine yükseltirler."[387] diyor. çünkü *"Âlimler, peygamberlerin varisleridir."*[388]

Kur'ân-ı Kerim, insanların çoğunun kendilerini aydınlığa çıkaracak bilgiden mahrum olduklarını kaydediyor. Bu gerçeği ifade eden birçok âyet-i kerime vardır. Bunlardan da birkaç tane görelim. Buyuruluyor ki: *"Ey Muhammed, hakka yönelerek kendini Allah'ın insanlara yaratılışta verdiği dine ver. Zirâ Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler."*[389] *"...Allah, işinde hâkimdir, fakat insanların çoğu bunu bilmezler."*[390] *"İyi bilin ki, göklerde ve yerde olanlar Allah'ındır. İyi bilin ki, Allah'ın verdiği söz gerçektir, ama çoğu bunu bilmez."*[391] *"Bu, Allah'ın va'di. Allah verdiği sözden caymaz, fakat insanların çoğu bilmezler."*[392] *"Ey Muhammed, biz seni bütün insanlara ancak müjdeci ve uyarıcı olarak göndermişizdir; fakat insanların çoğu*

387) Gazzalî, İhyâ, c. I, s. 37.
388) Buharî, İlim, 10.
389) Rum 30/30.
390) Yûsuf 12/21.
391) Yûnus 10/55.
392) Rum 30/6.

bilmezler."[393] *"De ki: "Şüphesiz rabbim rızkı dilediğine genişletir ve bir ölçüye göre verir; fakat insanların çoğu bilmezler."*[394] *"Göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. Fakat insanların çoğu bilmezler."*[395] *"De ki: 'Sizi Allah diriltir, sonra öldürür, sonra sizi şüphe götürmeyen kıyâmet gününde toplar. Ama insanların çoğu bilmezler."*[396]

Kur'ân-ı Kerim pek çok âyetinde bu gerçeği tesbit ettikten sonra bir ilâhî arzuyu belirtir: *"Keşke bilselerdi."* Birçok kerre bu arzu tekrarlanır.[397] Çünkü Kur'ân'a göre bu bilgisizliğin faturası insanlık için çok ağır olmuştur. Buyurulmaktadır ki, *"Yeryüzündekilerin çoğunluğuna itaat edersen seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyarlar; sadece tahminde bulunurlar."*[398] Hayatı, körün fili tanımı gibi algılamak ve öyle yaşamak. Bu, insan onuruna yakışacak bir şey değildir. Fakat gel gör ki, cehâletin, bilgisizliğin insanı götüreceği başka bir yer de yoktur. Bunun içindir ki Kur'ân-ı Kerim'de, *"De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"*[399] buyurulmuş, *"Allah içinizden iman edenleri yüceltir; bunlardan kendilerine ilim verilmiş olanları ise kat kat derecelerle yükseltir."*[400] vaadinde bulunulmuştur.

Bütün iyi niyetli ve müşfik yaklaşımlara, her türlü ikâz ve uyarılara rağmen cehâlette ısrar eden insanlara Kur'ân-ı Kerim'in bir uyarısı daha vardır; ama bu sefer biraz daha ürpertici: *"Bilecekler, bileceksiniz!"*

---

393) Sebe 34/28.
394) Sebe 34/36.
395) Mümin 40/57.
396) Câsiye 45/26.
397) bk. Zümer 39/26; Ankebut 29/41; Bakara 2/102, 103; Nahl 16/41.
398) En'âm 6/116.
399) Zümer 39/9.
400) Mücâdele 58/11.

"Kitabı ve peygamberlerimize gönderdiklerimizi yalanlayanlar elbette bileceklerdir."[(401)] *"Yarın, kimin pek yalancı ve şımarık olduğunu bileceklerdir."*[(402)] *"Sonunda, kendilerine va'dolunanı gördükleri zaman kimin yardımcısının daha güçsüz ve sayısının daha az olduğunu bileceklerdir."*[(403)] *"Azabı gördükleri zaman, kimin yolunun sapık olduğunu bileceklerdir."*[(404)] Hep onlar mı bilecekler? Siz de bileceksiniz. *"De ki: "Herkes gözlemektedir, siz de gözleyin. Şüphesiz, düz yolun sahiplerinin kimler olduğunu ve kimlerin doğru yolda bulunduğunu bileceksiniz."*[(405)] Görerek, yaşayarak bir öğrenme. Ama ne kadar pahalı!..

İlmin ve onu yüklenen âlimin değerini hakkiyle bilen Hz. Peygamber, *"Yer ve gök ehli, âlim için Allah'dan mağfiret diler"* buyurmuştur.[(406)] Bir başka hadisinde *"Kıyâmet gününde âlimlerin mürekkebi, şehidlerin kanı ile tartılır."*[(407)] buyurmaktadır. Ona göre ümmetten iki sınıf düzelirse bütün insanlar düzelir; bozulursa bütün insanlar bozulur. Bunlar *âmirler* ve âlimlerdir.[(408)]

İbn Abbas "Benim için gecenin, azıcık bir vaktini ilme ayırmak, bütün geceyi ibâdetle geçirmekten daha sevimlidir." diyor.[(409)]

Hasan Basrî hazretleri *"Ey Rabbimiz, bize dünyada da hasene ver, âhirette de hasene ver."*[(410)] âyetinde geçen hasenelerden birincisini *ilim* ve *ibâdet*, ikincisini ise *cennet*le tefsir etmiştir.[(411)]

401) Mümin 40/70. 402) Kamer 54/26.
403) Cin 72/24. 404) Furkan 25/42.
405) Tâhâ 20/135.
406) Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, s. 196.
407) Aclûnî, a.g.e., c. II, s. 400.
408) M. Abdurraûf el-Münâvî, Feyzü'l-Kadîr, c. IV, s. 209, hadis no: 5046.
409) Gazzalî, İhyâ Tahrîc, el-Hâfız el-Irâkî, Mısır 1356, c. I, s. 14.
410) Bakara 2/201.
411) Gazzalî, İhyâ, c. I, s. 25.

Bu kısa açıklamadan sonra ilim öğrenmenin neden her müslümana farz olduğunu[412] daha iyi anlıyor, ilmin Çin'de bile olsa öğrenilmesi[413] gerektiğini daha sağlıklı bir şekilde değerlendirebiliyoruz. Bu durumda yapılacak iş kendiliğinden ortaya çıkıyor: Her hâlu kârda öğrenmek, bilgimizi artırmak, bilginin yayılması için geceyi gündüze katmak, ferd ve toplum bazında eğitim - öğretim seferberliği ilân etmek, bunlara ek olarak Allah'ın bize yararlı bilgi vermesi için duâda bulunmak: De ki: *"Rabbim, ilmimi artır."*[414]

Buraya kadar bilginin kendisini açıklamaya çalıştık. Şimdi Kur'ân-ı Kerim'de bilgi konusu olan şeylerden bahsedebiliriz; fakat hemen söyleyelim; Kur'ân'da bahse konu olan o kadar çok şey vardır ki, bunların hepsini burada saymanın imkânı yoktur. Biz daha çok eğitim - öğretim açısından ilgimizi çeken, değerlendirilmesinde yarar gördüğümüz konulara temas etmeye çalışacağız. Bunlar içinde ilk olarak tanımak ve tanıtmak istediğimiz konu *"insan"* konusudur.

F- KUR'ÂN'DA BİLGİ KONUSU OLAN VARLIKLARDAN BAZILARI

Daha önce Allah'ın, insanları bilgilendirdiğinden bahsetmiştik. Fakat bunların neler olduğunu o anda açıklamadık. Okuyucunun bilgi konusunda aydınlatılmasını uygun bulduk. Şimdi bunlardan bahsedebiliriz. Allah'ın, Kur'ân-ı Kerim'de haklarında bilgi verdiği ve bizim konumuzu yakından ilgilendiren konular şunlardır:

412) İbn Mâce Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, Sünen-i İbn Mâce, İstanbul 1981, mukaddime 17.
413) M. Abdurraûf el-Münâvî, a.g.e., c. I, s. 542, hadis no: 1110.
414) Tâhâ 20/114.

a- İNSAN

Kur'ân'da, *abd,*[415] *beşer,*[416] *benîâdem*[417] ve *insan*[418] olarak zikredilen insanın, bilginler tarafından değişik şekillerde tanımı yapılmıştır. Yaygın olan tanımlara göre insan, Tanrısal bir varlık, akıllı hayvan (homo sapiens), âlet kullanan hayvan (homo faber), toplumsal hayvan (homo kinoninos) veya ekonomik hayvan (homo ekonomicus) olarak tarif edilebilir.[419]

Cürcânî *Ta'rîfat*'ta insanı "hayvan-ı nâtık" olarak tanımlamaktadır ki sınırız insan için efrâdını câmî, ağyârını mânî en uygun tanım budur. Çünkü bu tanımla insan diğer yaratıklardan ayrılmaktadır. Düşünen hayvan, konuşan hayvan, akıllı hayvan v.b. bu tanımda bulmak mümkündür.

İlâhî görüşe göre *"insan, Allah'ın yeryüzüne lutfettiği, üstün yapıcı yeteneklere sahip, fakat organik ve biyolojik yapı bakımından zayıf olan bir varlıktır."*[420]

Kur'ân'da insanın doğrudan bir tanımı yapılmamış, değişik yerlerde, değişik husûsiyetlerine temas edilmiştir. İlerde bununla ilgili örnekleri vermeye çalışacağız.

Kur'ân'a göre, insanın yaratılacağı haberi Allah tarafından ilk olarak meleklere bildirilmiştir. Haber şöyle: *"Rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife var edeceğim" demişti. Melekler, "Orada bozgunculuk yapacak, kanlar akıtacak birini mi var edeceksin? Oysa biz seni överek yüceltiyor ve seni devamlı takdis ediyoruz" dediler. Allah, "Ben şüphesiz sizin bilmedikleri-*

415) Bakara 2/221; Kehf 18/1; İsrâ 17/1.
416) Âl-i İmrân 3/47;
417) A'râf 7/31; İsrâ 17/70. 418) Nisâ 4/28.
419) Osman Zümrüt, İslâm'da Kamuoyu Oluşumu, s. 14.
420) Zümrüt, a.g.e., s. 4.

nizi bilirim." dedi."[421] İnsanı ilk olarak meleklerin bu ifadelerinden tanıyoruz.

İnsanın yaratılışı:

Kur'ân-ı Kerim'de insanın yaratılışı ile ilgili hayli detay var. Bazı âyetler insanın yaratılışını genel bir haber niteliğinde verirken bazıları onun yaratılışını teferruatiyle anlatmaktadır. Meselâ genel bir haber niteliğinde şöyle buyurulmaktadır: *"Ey insanlar, sakının o Rabbinizden ki, sizleri bir tek nefisten yarattı. Ondan eşini yarattı da, ikisinden birçok erkekler ve dişiler üretti. Sakının o Allah'dan ki, onun ve erhâmın hürmetine birbirinizden dilek dilersiniz. Çünkü o Allah, üzerinizde gözetici bulunuyor."*[422] Bu âyetten anladığımıza göre önce *Hz. Âdem* çamurdan yaratılmış, O'ndan eşi *Hz. Havva* yaratılmış, ikisinin izdivâcı ile de insan nesli üremiş gelmiş. Başka bir âyet yukardaki haberi teyid ediyor: *"İşte, görülen şeyleri de, görülmeyeni de bilen yegâne hakîm ve çok esirgeyen Allah ki, yarattığı herşeyi güzel yapan, insanı yaratmaya da çamurdan başlayan O'dur. Sonra insanın zürriyetini hakîr bir sudan meydana gelen nutfeden yapmıştır. Daha sonra, onu düzeltip tamamladı ve ona kendi ruhundan üfledi. Sizin için kulaklar, gözler ve gönüller yarattı. Yine de ne az şükredersiniz."*[423] *"Sizi önce yarattık; sonra şekil verdik. Sonra da meleklere "Âdem'e secde edin." dedik. Derhal secde ettiler. Fakat İblis secde etmedi; o secde edenlerden olmadı."*[424]

Görüldüğü gibi yukardaki üç âyet-i kerime ile insanın hayata geliş mâcerası özetlenmektedir. Biraz detaya girelim: *"Andolsun biz, insanı çamur hülâsâsından yarattık. Sonra onu sağlam bir yerde*

421) Bakar 2/30.
422) Nisâ 4/1.
423) Secde 32/6-9. 424) A'râf 7/11.

(rahimde) *bir nutfe* (tohum) *yaptık. Sonra o nutfeyi* (rahimde döllendirerek) *bir kan pıhtısı haline getirdik. Arkasından o et parçasını da kemikler haline çevirdik de kemiklere et giydirdik. Sonra onu bambaşka bir yaratılışla inşâ ettik. Şekil verenlerin en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir. Sonra siz bundan sonra öleceksiniz. Sonra da muhakkak siz kıyâmet gününde diriltileceksiniz."*[425]

Biraz daha detaya indiğimiz zaman göreceğiz ki Kur'ân, insanın yaratılışı sadedinde döllenme olayından, dölleyici meninin mâhiyetinden, döllenmiş yumurtanın ana rahmine tutunmasından, embriyonun gelişme safhalarına kadar herşeyden bahsetmektedir. Kur'ân'ın bu kadar detaya inmesi, insanın kendini ve yaratıcısını tanıması bakımından çok önemlidir. Çünkü herşey bu tanıma üzerine bina edilecektir.

Şimdi bu üreme safhalariyle ilgili âyetleri özetle sıralamaya çalışalım:

1- Döllenme olayı ile ilgili âyetler: Kur'ân'da bu olayın bir damla meni sâyesinde vukû bulduğu anlatılmaktadır. *"İnsanı nutfeden* (bir damla meniden) *yarattı..."*[426] *"Sizi bayağı bir sudan yaratıp onu belli bir süreye kadar sağlam bir yere yerleştirmedik mi?"*[427] *"Onun için insan neden yaratıldığına baksın. O bir atılan sudan yaratıldı. O, erkeğin sulbu ile kadının göğüs kemikleri arasından çıkar. Elbette Allah, insanı* (ölümden sonra hayata) *döndürmeye kâdirdir."*[428] *"Biz insanı katışık bir nutfeden yaratmışızdır..."*[429]

Maurice Bucaille, son âyette geçen " امشاج " kelimesinin bazılarının zannettikleri gibi erkek ve dişi-

425) Mü'minun 23/12-16.
426) Nahl 16/4.
427) Mürselât 77/20-22.
428) Târık 86/5-8.
429) İnsan 76/2.

ye ait elemanların karışımı olmadığını, aslında meninin çeşitli elemanlarla mücehhez bulunduğunu savunmakta, Kahire'de yayımlanan *el-Müntehâb* isimli tefsirin de kendisini teyid ettiğini belirtmektedir. Bucaille, aynı yerde meniyi oluşturan elemanları da açıklamaktadır.[430]

Maurice Bucaille'in bildirdiğine göre normal bir boşalmadan elde edilen birkaç santimetreküp meninin, bir santimetreküpünde 25 milyon sperma hücresi bulunmaktadır. Yumurtanın döllenmesine sebep olan ve üremeyi temin eden eleman, 1/10000 milimetre boyunda bir hücredir. Normal hallerde erkek tarafından çıkarılan ve sayıları on milyonları bulan hücrelerin içinden sadece bir tek eleman yumurtanın içine girebilir, geri kalan büyük çoğunluk yolda kalarak gitmesi gereken güzergâhı katedemez.[431]

2- Meninin özellikleri: Kur'ân, döllenmeyi sağlayan meninin bazı özelliklerinden bahseder. Meselâ o, *"Atılıp dökülen bir sıvı"*[432] olarak tanıtılır. Başka bir âyette, *"Değersiz bir sıvı"*[433] şeklinde tavsif olunmaktadır. Başka bir âyette de *"karışık olan"* veya sadece bir *"karışım"*dan ibarettir.[434]

3- Yumurtanın ana rahmine tutunması: Kur'ân, döllenmiş yumurtanın yerleştiği döl yatağından (rahim) açıkça bahseder. Döllenme olayı gerçekleşir gerçekleşmez yumurta döl yatağı oyuğuna yuva yapmak üzere iner. Yumurtanın yapışması (nidation) denilen olay budur.[435] İlgili âyetlere bakalım:

---

430) M. Bucaille, Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim, çev. Suad Yıldırım, İzmir 1981, s. 299.
431) Bucaille, a.g.e., s. 300.
432) Târık 86/6. 433) Secde 32/8; Mürselât 77/20.
434) İnsan 76/2. Fazla bilgi için bk. Bucaille, a.g.e., s. 298.
435) Bucaille, a.g.e., s. 300.

"Ey insanlar, öldükten sonra tekrar dirilmekten şüphede iseniz bilin ki, ne olduğunuzu size açıklamak için biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra pıhtılaşmış kandan, sonra da yapısı belli belirsiz bir çiğnem etten yaratmışızdır. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde tutarız. Sonra sizi çocuk olarak çıkartırız..."(436) Bu âyette rahim ismen geçmekte iken şu âyette " قرار مكين " olarak zikredilmektedir: *"Sizi bayağı bir sudan yaratıp onu belli bir süreye kadar sağlam bir yere yerleştirmedik mi?"*(437)

4- Embiroyunun gelişme safhaları: Kur'ân bu konuda da sarih ifadeler taşımaktadır. Embriyonun ana rahminde geçirdiği safahatı ardarda açık seçik belirtir.(438) Nûh sûresinde şöyle buyuruluyor: *"O sizi merhale merhale yaratmıştır."*(439) *"And olsun ki, insanı süzme çamurdan yarattık. Sonra onu nutfe haline sağlam bir yere yerleştirdik. Sonra nutfeyi kan pıhtısına çevirdik. Kan pıhtısını bir çiğnem et yaptık. Bir çiğnemlik etten kemikler yarattık. Kemiklere de et giydirdik. Sonra onu başka bir yaratık yaptık. Yaratanların en güzeli olan Allah ne uludur."*(440) Zümer sûresinde buyuruluyor ki: *"Sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan eşini var etmiştir. Sizin için hayvanlardan sekiz çift meydana getirmiştir. Sizi annelerinizin karınlarında üç türlü karanlık içinde yaratılıştan yaratılışa geçirerek yaratmıştır. İşte bu, Rabbiniz olan Allah'dır. Hükümrânlık O'nundur. O'ndan başka Tanrı yoktur. Öyleyken nasıl olur da O'nu bırakıp başkasına yönelirsiniz?"*(441) *Fethullah Han* bu âyeti açık-

436) Hac 22/5.

437) Mürselât 77/20-22. Diğer bazı âyetler için bk. Alâk 96/1, 2; Mü'minun 23/14; Mümin 40/67; Kıyâmet 75/37, 38, 39, 40.

438) Bucaille, a.g.e., s. 296. 439) Nûn 71/14.

440) Mü'minun 23/12-14. Fazla bilgi için bk. İnfitâr 82/6-8; Nahl 16/4.

441) Zümer 39/6.

larken şunları söylüyor: "Burada Kur'ân, insanın üç karanlık içinde, yani üçlü bir embriyonik zar içinde geliştiği ana rahminin anatomik tasvirine işaret etmektedir. Döllenme ve embriyonun rahimde oluşması ile başlayan insanın üremesine ve insanın yaratılmasına nesnel olarak işaret edilmektedir. Daha sonra rahim zarı, özel, geçici bir zara dönüşür. Plasenta gelişerek hâmilelik boyunca cenin ve anne arasında bir birlik oluşur."(442)

Maurice Bucaille, Kur'ân'ın gerek döllenme ve gerekse embriolojik safhalarla ilgili verdiği bilginin bugün bilinen hususlara tamamen uyduğunu, çağdaş bilimin tenkid edebileceği hiçbir yönünün bulunmadığını kaydediyor.(443)

Fethullah Han da *Bucaille* ile aynı görüştedir. Ona göre de Kur'ân'daki insanın yaratılması ve üremesiyle ilgili bilgiler modern biyoloji ve genetik bilgilere aynen uymaktadır. Anatomi ve embrioloji ile de ters düşen herhangi bir tarafı yoktur.(444)

5- İnsanın yapısı: Kur'ân, insanın madde ve ruhdan oluştuğunu kabul eder. Bu anlayış geleneksel felsefe tarafından da kabul edilmektedir.(445)

Hilmi Ziya, Kur'ân'ın insan telakkisini realist olarak tanımlamaktadır. Ona göre Kur'ân'ın insan telakkisi, ne onun kötü bir mayadan yaratıldığı, bundan dolayı asla düzelemeyeceği, ne de aslında iyi olduğu ve sathî olarak bozulduğu esasına dayanır. Kur'ân'a göre insan iyi ve kötü olarak iki cevhere sahiptir. Yani insanda potansiyel olarak iyi veya kötü olma eğilimi vardır. Madde veya beden olmak haysiyetiyle kötülük yap-

---

442) Fethullah Han, Kur'ân ve Kâinat Âyetleri, s. 126.
443) Bucaille, a.g.e., s. 297, 303.
444) Fethullah Han, a.g.e., s. 112, 126.
445) Hüseyin Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 31.

mağa, ruh olmak haysiyetiyle de iyilik yapmağa yetenekli bir yaratıktır.[446]

Konuyla ilgili bir âyet dikkatimizi çekiyor: *"Biz, insanı en güzel şekilde yarattık. Sonra onu aşağıların en aşağısı kıldık."*[447] Âyette geçen *"takvim"* kelimesi müfessirlerce değişik şekillerde yorumlanmış, kimi sûret ve havâssının güzelliği, kimi kāmetinin doğruluğu demiş, kimi de *"ahsen-i takvim"* sözünü akıl, idrâk ve temyiz ile zînetlenmiş olmak şeklinde algılamıştır. Gençliğe, güç ve kuvvete yoranlar da olmuştur. *Elmalılı* bu görüşleri sıraladıktan sonra *takvim* kelimesini daha genel bir anlamda değerlendirmiş, insan için güzel olan herşeyi bu mânâya dâhil etmiştir. Bununla beraber, şekil ve sûretten çok, ahsen-i takvimi insanın duygusunda, özellikle güzellik denen mânâyı anlamasında ve o duygudan güzellerin güzeli *"ahsenu'l-hâlikîn"*'i ve onun hüsn-ı mutlakla en güzel olan sıfat-ı kemâlini tanıyıp onun ahlâkıyle ahlâklanmakta aramıştır.[448] Ona göre insan doğarken bu kemâle sâhip olarak değil, bu kıvama, bu kemâle ve bu güzelliğe kābiliyeti olmak mânâsında ahsen-i takvimde yaratılmıştır. Aksi halde insanda hiçbir fânîlik şâibesi, bir aşağılık hali bulunmazdı. Halbuki öyle olmadığı, insanın bir takım süfliyât ile iç içe bulunduğu görülüp duruyor.[449]

Elmalılı, bu süflîliklerden kurtularak kemâle ermenin yolunu beden yükünden kurtulup ruh güzelliğine ve temizliğine ulaşmakta görüyor.[450] Buradan hareket eden *Muhammed Kutup,* İslâm düşünce sisteminin insanı sadece bedeni ile ele alarak rûhu bir kenara

446) H. Ziya Ülken, İslâm Düşüncesine Giriş, s. 49.
447) Tîn 95/4, 5.
448) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. VIII, s. 5936, 5937.
449) Elmalılı, a.g.e., c. VIII, s. 5937.
450) Elmalılı, a.g.e., c. VIII, s. 5938.

bırakmadığını, her zaman ruhu bedenle birlikte düşündüğünü kaydetmektedir.[451] *Hilmi Ziya Ülken*, insanda üstün ve aşağı iki prensibin devamlı çatışma halinde bulunduğunu, onun ulvîliği kadar aczinin de buradan kaynaklandığını söyler.[452] Bir kısım insan, ruhun yücelmesiyle ulviyet kazandığı halde bir kısmı da bedenin süflî arzu ve heveslerine yenik düşerek alçalmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim, insan ruhunu tahlil ederken şu tesbitlerde bulunmaktadır: *"İnsanlara bir zarar dokunduğu zaman Rablerine gönül vererek yalvarır duâ ederler. Sonra onlara kendi tarafından bir rahmet tattırdığı vakit de bakarsın onlardan bir kısmı Rablerine ortak koşuyorlar."*[453] *"Eğer Allah, rızkı kullarına bol bol veriverseydi onlar yeryüzünde mutlaka azarlardı..."*[454] *"Fakat insana bir sıkıntı dokunuverince bize yalvarır. Kendisine tarafımızdan bir nimet verdiğimiz zaman da "O bana bilgimden dolayı verildi" der. Bu bir imtihandır, fakat pek çokları bilmez."*[455] *"Ama insan, her ne zaman Rabbi onu imtihan edip de ona ikrâm eyler ve ona nimet verirse, o vakit, "Rabbim bana ikrâm etti." der. Ama her ne zaman da imtihan edip rızkını daraltırsa, o vakit de "Rabbim bana ihânet etti." der."*[456]*"Hakikat insan, tahammülsüz ve huysuz yaratılmıştır. Kendisine şer dokunduğu zaman sızlanır. Kendisine hayır dokunduğu zaman cimrilik eder."*[457] Herkes böyle midir? Tabiatiyle hayır. Âyetin devamında namazını devamlı kılanlar, yoksula yardım edenler, ceza gününü doğrulayanlar, Allah'ın azabın-

451) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 32.
452) Ülken, İslâm Düşüncesine Giriş, s. 58.
453) Rum 30/33. Aynı zaafa işaret eden diğer âyetler: Fussilet 41/51; Zümer 39/8.
454) Şûrâ 42/27.
455) Zümer 39/49.
456) Fecr 89/15, 16.
457) Meâric 70/19-21.

dan korkanlar bu insanlara benzemezler.[458] Yukardan beri sıraladığımız âyet-i kerimelerde insanın zaaflarından bahsettik. İnsan neden böyledir? şeklide bir soru sorsak şu cevapla karşılaşırız: İnsan zayıf olarak yaratılmıştır.[459] Mal biriktirmeyi çok sever. Malın kendisini ebedî kılacağını zanneder.[460] Rabbine karşı pek nankördür.[461] Çok câhil çok zâlimdir.[462] Çok acelecidir.[463] Çekişmede herşeyden ilerdedir.[464]

Tabatabâî, İbrâhim sûresinin 34. ve Ahzab sûresinin 72. âyetinden bahisle şunları söylüyor: "Bu âyetler, insanın doğasına işaret etmektedir ki, eğer düzeltilmezse, başkalarının haklarına el uzatır ve böylece onların çıkarlarını sahiplenir."[465]

Günümüzde de sıkıştığı zaman namaza başlayan, işi bittiği zaman kıbleye dönmeyen insanlar vardır. Allah isteklerini yerine getirsin diye hayır hasenâtta bulunan, işleri olmayınca da bir daha hayır işlemeyeceğine binbir yemini birden eden acınası insanlar zamanımızda da çoktur. Bunların hepsinin ortak özelliği câhil olmalarıdır.

Kur'ân'ın beyanına göre, *"İnsan hiç şüphesiz hüsran içindedir. Ancak inanıp yararlı iş işleyenler, birbirine gerçeği tavsiye edenler ve sabırlı olmayı öğütleyenler bunun dışındadır."*[466]

Kur'ân ve onun yorumlarından anlıyoruz ki, insanın yaratılışı Allah'a imanı gerektirmekle beraber küfre de müsâittir.[467] Tabiatında meleğe yakın taraflar bulunduğu gibi şeytana yakın taraflar da vardır.

458) Meâric 70/22-27.
459) Nisâ 4/28.
460) Hümeze 104/2, 3; Âdiyât 100/8.
461) Âdiyât 100/6; Hac 22/66.
462) Ahzâb 33/72.
463) İsrâ 17/11; Enbiyâ 21/37.
464) Kehf 18/54.
465) Tabatabâî, a.g.e., s. 93.
466) Asr 103/2, 3.
467) Elmalılı, a.g.e., c. VI, s. 5020.

6- İnsanın değeri: İnsanı yaratan Allah, onu kendisinden sonra en değerli varlık olarak yaratmıştır. Kur'ân'dan öğrendiğimize göre onun değeri daha yaratılmadan önce belli olmuştur. Bakara sûresinin 30. âyetinde meleklere hitâben îrâd edilen ilâhî beyan bunun en açık delilidir. Şöyle buyuruluyor: *"Rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife var edeceğim" demişti..."*[468] Sonunda, yaratılmış olan bu halifenin adı *insandı*. Hayat sahnesinde Allah adına işleri tedvir edecek, onun kanunları ile nizâm-ı âlemi tanzimde bulunacaktı. Çünkü bu göreve lâyık biçimde, *ahsen-i takvim* üzere, yani en güzel biçimde yaratılmıştı.[469]

Muhammed Hamdi Yazır, Bakara sûresinin 30. âyetini açıklarken, *"kalfa"* kelimesinin halife kelimesinden bozma bir kelime olduğunu, Fransızcada halife kelimesi karşılığında *"reprezantan"* kelimesinin kullanıldığını belirttikten sonra, bu kelimeden masdar olan hilâfet kelimesinin "vekâlet gibi asâletin mukâbili olarak başkasına niyâbet etmek, yani az veya çok onun yerini tutarak, onu temsil etmek" anlamına geldiğini belirtmektedir. Halife tayin etmenin değişik sebeplerine işaret eden yazar, buradaki sebebin sadece asilin yani Allah'ın, vekil tayin ettiği kimseyi şereflendirmek, ona ikrâmda bulunmak olduğunu zikretmektedir. Allah'ın, yeryüzündeki dostlarını kendi adına halîfe tayin etmesi onların Allah katındaki değerini gösterir.[470] Çünkü Allah, bu görevi insana çâresizliğinden veya başka zorlayıcı bir sebepten dolayı vermemiştir. Ona izzet ve ikrâmda bulunmuştur. Bu ne demektir? Bu demektir ki: "Kendi irâdemden, kudret ve sıfatımdan ona bazı salâhiyetler vereceğim, o bana izâfeten, bana niyâbeten mahlûkâtım üzerinde bir takım tasarrufâta sahib olacak, benim namıma ahkâmımı icrâ ve tenfiz

468) Bakara 2/30. 469) Tîn 95/4.
470) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 300.

eyleyecek, o bu hususta asil olmayacak, kendi zâtı ve şahsı namına bi'l-asâle icrâ-yı ahkâm edecek değil, ancak benim bir nâibim, bir kalfam olacak, irâdesiyle benim irâdelerimi, benim emirlerimi, benim kanunlarımı tatbike memur bulunacak..."[471] Böylece yeryüzü insana emânet edilmiştir.

İnsanın her bakımdan en güzel biçimde yaratılmış olduğunu yukarda incelemiştik. Onun değeri ile ilgili başka bir âyet dikkatimizi çekiyor. Buyuruluyor ki: *"And olsun ki, biz insanoğullarını şerefli kıldık. Onların karada ve denizde gezmesini sağladık. Temiz şeylerle onları rızıklandırdık. Yarattıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık."*[472]

İnsan, bundan daha değerli bir iltifata nâil olmuş, meleklerden, kendisine secde etmeleri istenmiştir. Bundan daha büyük bir şeref düşünülebilir mi? *"Meleklere, "Âdem'e secde edin"* demiştik. İblis müstesnâ hepsi secde ettiler. O ise kaçındı. Büyüklük tasladı ve inkâr edenlerden oldu."[473] Bu konu, önemine binâen ve bilmediğimiz başka hikmetlerden dolayı Kur'ân'da tekrar tekrar anlatılır.

İnsanın yaratılışındaki fevkalâdelik ona verilen değeri göstermektedir. İnsan ister biyolojik, ister fizyolojik, ister psikolojik açıdan hangi yönüyle incelenirse incelensin onun yaratılışındaki olağanüstülük hemen dikkatimizi çeker. Bunu konuyla ilgili bilim kitaplarında, ansiklopedilerde her zaman görmek mümkündür. Meselâ, bir insanın DNA molekülü (deoksiribonükleik asit)nün, 100000 Britannica Ansiklopedisinin sayfasına eşit uzunlukta biyolojik bilgilere sahip evrensel bir harika olduğunu düşünebilir miyiz?[474] Bu sebepden

471) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 299. 472) İsrâ 17/70.
473) Bakara 2/34; İsrâ 17/61; Sâd 38/71.
474) Fethullah Han, a.g.e., s. 157.

dolayı olsa gerek ki *Farabî*, âlemin, *"büyük insan"*, insanın da *"küçük âlem"* olduğunu söylemiştir.[475] Bilim çağından uzay çağına geçilmiş olmasına rağmen insanın keşfedilmeyen tarafının keşfedilene oranla çok daha büyük olduğunu söyleyebiliriz. Belki bir gün insan, kendini keşfedememenin aczini itirafa mecbur kalacaktır. İnsan o kadar büyük, o kadar esrar dolu yaratılmıştır. Ona verilen akıl, güzeli çirkinden temyiz gücü, insana verilen nimeti ve değeri göstermesi bakımından yeter de artar bile.

Hz. Ali'ye izâfe edilen şu beyitler insanın değerini anlatmaktadır:

İlâcın sendedir de farkında olmazsın
Derdin de sendendir fakat ki görmezsin
Sanırsın ki sen sâde, küçük bir cirimsin
Halbuki sende dürülmüş en büyük âlem.[476]

Dedik ki: Allah, insanı yeryüzünde kendi adına hükümrân ilân etmiştir. İnsan, Allah adına, Allah'ın kanunlarıyla nizâm-ı âlemi tesis edecektir. Bu, geçici bir görev olmayıp kıyâmete kadar sürecektir. Bir nesil, kendisine verilen görevi kendisinden sonraki nesillere intikâl ettirecek, halifelik görevi bir bayrak yarışı gibi sürüp gidecektir.

İnsana böyle şerefli bir görevi veren Allah, tabiidir ki, görevini tam olarak yerine getirmesi için onu sınırsız imkânlarla donatacaktır. Öyle de olmuştur. Lokman sûresinde buyuruluyor ki: *"Allah'ın göklerde olanları da, yerde olanları da buyruğumuz altına verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmez misiniz? İnsanlardan, Allah hakkında*

475) Ülken, İslâm Felsefesi, s. 61.
476) Elmalılı, a.g.e., c. VIII, s. 5936.

hiçbir bilgisi olmadan, doğruluk rehberi ve aydınlatıcı bir kitap bulunmadan tartışanlar vardır."[477] Nahl sûresinde şöyle buyuruluyor: *"Geceyi, gündüzü, güneşi, ayı sizin emrinize âmâde kılmıştır. Yıldızlar da O'nun buyruğuna boyun eğmiştir. Bunlarda, akleden kimseler için dersler vardır."*[478] Bir başka âyet de İbrâhim sûresinden: *"Gökleri ve yeri yaratan, yukardan indirdiği su ile size rızık olarak ürünler yetiştiren, emri gereğince denizde yüzmek üzere gemileri, nehirleri, belli yörüngelerde yürüyen ay ve güneşi, gece ile gündüzü sizin buyruğunuza veren Allah'dır."*[479] Şu âyette Allah'ın şefkati açıkça görülmektedir: *"Allah'ın yerde olanları ve emriyle denizlerde yürüyen gemileri buyruğunuz altına vermiş olduğunu; buyruğu olmaksızın yere düşmemesi için göğü O'nun tuttuğunu görmez misin? Doğrusu Allah, insanlara karşı şefkatli ve merhametli olandır."*[480] İnsana verilen şeyler saymakla bitmez. *"Kendisinden isteyebileceğiniz herşeyi size ver- \llah'ın nimetini sayacak olsanız bitiremezsiniz. Doğrusu insan pek zâlim ve çok nankördür."*[481]

Haklar, görevleri, nimetler sorumlulukları doğurur. Kâinâtın tek yaratıcısı olan Allah, insanı sayılamayacak, meziyet, nimet ve imkânlarla yaratmış, bu nimetleri ruh ile tamamlamıştır. Bu özellikler onu diğer yaratıklardan üstün kılar ve tabiî bu sayısız nimetler muvâcehesinde insan, Allah karşısında sorumludur. İnsanın bu bilinci yakalaması kaderinin dönüm noktası olacaktır. Kur'ân, bu sorumluluğa işaret ederken şunları söylüyor: *"Allah O'dur ki, sizi, yeryüzünün halifeleri yaptı. Ve derecelerle kiminizi kiminizin üstüne çıkardı. Bu, size verdiği şeyler de sizi imtihan etmek içindir. Muhakkak ki Rabbin, cezâlandırması çabuk*

477) Lokman 31/20.
478) Nahl 16/12.
479) İbrâhim 14/32, 33.
480) Hac 22/65.
481) İbrâhim 14/34.

olandır. Ve gerçekten çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir."(482)

7- Neden İnsan?: Kur'ân eğitim ve öğretiminde en önemli mesele veya meselelerden biri insanın kendi gerçeğini bilmesidir. Kendi gerçeğini bilmeyen veya yanlış bilen bir insana hakikatı öğretmek mümkün değildir. Bu itibarla bir eğitimci eğiteceği kimseye öncelikle bunu anlatmalıdır. O kimdir? Nereden nereye gitmektedir? Hayattaki en büyük amacı nedir? Bu amaca hangi şartlarda kim veya kimlerin yardımıyla ulaşabilir? Tek başına, hiç kimseden yardım görmeden bu amaca ulaşacak güç ve kudrette midir? Bu yolculukta elinde bulunan imkânlar nedir?

Kur'ân, insana kendisini tanıtıyor. Ona Allah'a kulluk amaciyle yaratıldığını, mutluluğunun bu amaca ulaşmakla mümkün olabileceğini, amacına tek başına elindeki imkânlarla yetişmesinin mümkün olmadığını, Allah'a sığınmadan, O'nun yardımını almadan mutlu olamayacağını, mutlaka O'nun buyruklarına uyması gerektiğini anlatıyor. Ve yine anlatıyor ki, Allah onun nihâî amacına ulaşması ve böylece ebedî mutluluğa erişmesi için bazı kimseleri görevlendirmiştir. Onlar özel olarak yetiştirilmiş kimselerdir. Kendilerini Allah adına eğitip terbiye edeceklerdir. Bunlara da uyulması gerekir. Çünkü insanlığa öğretmen olarak gönderilmişlerdir.

Kur'ân-ı Kerim'de bu konuda insana söylenebilecek herşeyin özeti şudur: *"Ey insanlar, siz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise zengin ve her hamde lâyıktır."*(483) Bu söz karşısında insandan beklenen gayet açıktır: *"Hamd, âlemlerin Rabbi, rahmân ve rahîm*

---

482) En'âm 6/165.   483) Fâtır 35/15.

olan, din gününün sahibi bulunan Allah'a mahsustur. (Allah'ım), *ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz. Bizi doğru yola, nimete erdirdiğin kimselerin, gazaba uğramayanların, sapmayanların yoluna eriştir."*[484] demek.

Mesele buraya yazıldığı kadar basit mi? Herkesin bu çizgiye hemencecik gelmesi kolay değildir. Bunun şartları vardır. Bu şartların en önemlisi insanın aczini, yetersizliğini içtenlikle kabul etmesidir. Bunu bir benzetmeyle anlatmak daha kolay olur sanırım. Sağlıklı yaşamayı amaç edinen bir insan düşünelim. Bu insan ne zaman ve niçin doktora gider? Ya rahatsızlık hissettiği veya kendisinde bir rahatsızlığın olup olmadığını anlamak istediği zaman gider. Kendi rahatsızlığının farkına varmayan, varsa bile bu rahatsızlığı kendisinin daha iyi tedâvi edebileceğine inanan insan niçin doktora gitsin? Gitmez. O halde yapılacak iş: 1- İnsanların sağlıklı yaşamayı amaç edinmelerini, 2- Bunun için bir doktora muhtaç olduklarının bilincine varmalarını sağlamak. Bu bilince ulaşmış olan kimse doktora ihtiyacını kabul etmekle birlikte, "hangi doktor?" diye de sorabilir. Aklı başında hiç kimse kendisini tedâvi edemeyecek doktora gitmez. O halde 3- Bir kimsenin tedâvi olacağı doktorun bilgi gücüne de inanması gerekir. 4. Şart ise insanın kendisini tedâvi edecek olan doktorun reçetesinin kendisine şifâ sağlayacağına inanmasıdır. Her ne kadar doktora inansa bile eline verilen reçetenin faydasız bir kağıt parçası olduğuna karar veren bir kimse o reçetede öngörülen ilâçları kullanmaz.

Dedik ki: İnsanın kendi gerçeğini tam olarak tanıması, İslâm eğitiminin esasını teşkil eder. Kur'ân'ı incelediğimiz zaman gördük ki, kendi gerçeğini tanıma

484) Fatiha 1/1-7.

konusunda insanlar genel olarak üç kısma ayrılmaktadır: 1- *Kendilerini olduklarından yukarda görenler.* Kur'ân'da, bunlar mağrur ve mütekebbir insanlar olarak tanıtılır. 2- *Kendilerini olduklarından daha aşağı görenler.* Kur'ân'a göre bunlar da zelil insanlardır. 3- *Kendi gerçeklerini olduğu gibi görenler.* Bunların Kur'ân'da birçok isimleri vardır. Genel ve yaygın isimleri mü'min ve müslimdir.

Bu tipleri ayrı ayrı incelemekte fayda vardır.

1- Kendilerini olduklarından yukarı görenler:

Bunlar, kendileri hakkında küçük çapta hüsn-ü kuruntu besleyenlerden kendisini tanrı ilân edenlere kadar birçok kategorilere ayrılabilir. Bunlara dışardan bir şey öğretmek ve kabul ettirmek mümkün değildir. Çünkü öğretilecek herşey onlarda mevcuttur, onların dışardan öğrenmeye ihtiyaçları yoktur. Kendilerinde olmayan şeyler ise zaten gereksiz şeylerdir. Bu, ferd planında da toplum planında da böyledir. Kur'ân'ın belirttiğine göre birçok kavimler bu yüzden helâk olup gitmişlerdir. S. Ramazan el-Bûtî, *Kur'ân'da İnsan ve Medeniyet* adlı eserinde "Kur'ân bize helâk olup yıkılmış hiçbir ümmeti anlatmaz ki bu helâkin sebebini haber vermiş olmasın. Bu sebep o ümmetin kendi zâtını ve hakikatini tanıma rüşdünden uzaklaşmasıdır."[485] diyor.

Kur'ân'dan öğrendiğimize göre kendini büyük görenlerin zirvesinde *Firavun* vardır. Kendisini tanrı, etrafındekileri kul olarak kabul eden Firavun, *Hz. İbrâhim*'in *"benim Rabbim hem diriltir, hem öldürür"* sözüne karşılık *"ben de diriltir, öldürürüm"* demiş-

485) S. Ramazan el-Bûtî, Kur'ân'da İnsan ve Medeniyet, çev: Resul Tosun, İstanbul 1987, s. 52.

ti.[486] Bu yüzden, Hz. Mûsâ'dan öğrenmeye yanaşmadı. *"O vakit ki ona Rabbi o mukaddes Tuvâ vâdisinde seslenmişti: "Haydi Firavun'a git, çünkü o pek azdı. De ki: "Temizlenmeye arzun var mı? Sana Rabbini tanıma yolu göstereyim ki O'ndan korkasın" o büyük mücizeyi de* (âsâyı) *gösterdi. Fakat o yalanladı isyan etti. Sonra geri dönüp koştu. Derken adamlarını topladı da bağırdı: "En yüksek rabbiniz benim!" dedi."*[487] Başka bir âyette şunlar haber veriliyor: *"Firavun dedi: "Ey ileri gelenler, sizin için benden başka bir ilâh bilmiyorum. Ey Hâmân, haydi benim için çamura bir ocak yak da tuğla pişir, kule yap. Belki Mûsâ'nın ilâhının sırrına ererim. Doğrusu ben onu yalancılardan sanıyorum."*[488] Görüldüğü gibi Firavun'un bu ifadeleri çelişkilerle dolu. Hem kendisini ilâh ilân ediyor, hem de sırrına ermek istediği, eremediği şeylerden bahsediyor. *Hz. Mûsâ*'nın yalancı olduğunu söylerken de zan içinde olduğunu ifade ediyor. Zan içinde bir tanrı.

Kendisini tanrı ilân ederek, etrafına kullar toplayan ve bir türlü hakikati kabule yanaşmayan Firavun, *Hz. Mûsâ*'nın mûcizeleriyle gerçeği, yani aczini görmüştür. Bir an ayağı yere basan bu yalancı tanrı, kullarım dediği insanlardan öğrenmek istedi: Şimdi ne yapacağız? *Hz. Mûsâ*'nın mûcizeleri karşısında Firavun kavminden ileri gelenler, *"Muhakkak bu çok bilgin bir sihirbazdır. Sizi yurdunuzdan çıkarmak istiyor" diyorlar. Bu durumda bir anlık acze düşen Firavun, kendi adamlarına "O halde ne tedbir düşünüyorsunuz?" diyerek çözüm yolları soruyor. "Firavun, "Bir mûcize getirdiysen ortaya koy bakalım, doğru sözlülerden isen bunu yaparsın." dedi. Mûsâ, asâsını yere atar atmaz apaçık bir yılan oluverdi; elini çıkardı, bakanlar, bembeyaz olduğunu gördüler. Firavun milletinin ileri ge-*

486) Bakara 2/258.
487) Naziât 79/16-24.
488) Kasas 28/38.

lenleri, "Doğrusu bu, bilgin bir sihirbazdır; sizi memleketinizden çıkarmak istiyor." dediler. Firavun, "Ne buyurursunuz?" dedi. "Onu ve kardeşini eğle; şehirlere toplayıcılar gönder; bütün bilgin sihirbazları sana getirsinler." dediler. Sihirbazlar Firavun'a geldi, "Yenecek olursak bize şüphesiz bir mükâfat var değil mi?" dediler. Firavun, "Evet, yenerseniz gözdelerden olacaksınız" dedi. Sihirbazlar, "Ey Mûsâ, marifetini ya sen ortaya koy veya biz koyalım." dediler. Mûsâ, "siz koyun" dedi. Sihirbazlar marifetlerini ortaya koyunca insanların gözlerini sihirlediler ve onları ürküttüler; büyük bir sihir yaptılar. Biz de Mûsâ'ya "Asânı koyver" dedik; o da koyverdi. Hemen onların uydurduklarını yutmaya başladı. Hak tahakkuk etti; onların yaptıkları boşa gitti. İşte orada yenildiler, küçük düştüler. Sihirbazlar secdeye kapanıp, "Âlemlerin Rabbine, Mûsâ ve Hârun'un Rabbine inandık" dediler. Firavun, "Ben size izin vermeden mi O'na inandınız? Doğrusu bu, halkı şehirden çıkarmak için düzdüğünüz bir hiledir; fakat siz göreceksiniz. And olsun ki, ellerinizi ayaklarınızı çaprazlama keseceğim; sonra da hepinizi asacağım." dedi."(489)

Birinci şoktan çabuk kurtulan Firavun bu ikinci çaresizliği ile adeta grogi vaziyetindedir. Etrafına ölüm korkuları salmaktadır. Bütün yalancı tanrıların sandığı gibi korkunun herşeyi halledeceğini zannetmektedir. İçinde bulunduğu yoğun hiddet onun aklını kullanarak gerçeği görmesini engellemiştir. Şiddet daima bir zaafın sonucudur. Bu gerçek bir defa daha Firavun'da görülmektedir. Fakat uzun sürmeyecektir.

Bu arada kendi gerçeğini anlayan, Allah'ın peygamberi Hz. Mûsâ karşısında kesin yenilgiyi alan sihirbazlar derhal iman etmişlerdir. *"Sihirbazlar dedi-*

489) A'râf 7/106-124.

ler ki: "Âlemlerin Rabbine iman ettik... Hârun ve Mûsâ'nın Rabbine."(490)

Firavun da ilerde kendi gerçeğini hakka'l-yakîn görecek, gerçeği kabule mecbur kalacaktır. Çünkü "Normal hayatında transcendental varlığa inanmayan bir insan çaresiz kaldığı, bütün reel fenomenler onu terkettiği, ona karşı çalıştığı zaman, yine O'na dayanacak ve birçok hallerde O'ndan bazı dileklerde bulunacak"tır.(491) Nitekim tarih bunun örnekleriyle doludur. Kur'ân'da şöyle buyuruluyor: *"Onları kara bulutlar gibi dalga sardığı vakit, dini Allah'a hâlis kılarak Allah'a yalvarırlar. Onları karaya çıkardığı vakit ise içlerinden doğru gidenler de bulunur. Âyetlerimizi bile bile inkâr edenler, ancak gaddâr ve nankör olanlardır."*(492) *"Azap üzerlerine çökünce dediler ki: "Ey Mûsâ, sana verdiği söz hürmetine bizim için Rabbine duâ et. Eğer bizden bu azabı kaldırırsan yemin ederiz ki, sana iman edeceğiz. Ve İsrâiloğullarını seninle mutlaka göndereceğiz."*(493)

Bu durum dün böyleydi; bugün de böyledir; yarın da böyle olacaktır: *"Hayır hayır, yer çarpıla çarpıla yıkılıp düzlendiğinde ve Rabbinin emri gelip melekler saf saf dizildiğinde ki, cehennem de o gün getirilmiştir. İnsan o gün öğüt almaya çalışır. Fakat öğütten ona ne fayda"*(494). Evet, insan aczini anladığı, yetersizliğini gördüğü zaman öğüt alıyor, öğrenmeye çalışıyor. Ferdî farklılıklar sebebiyle bazıları bir iki tecrübeyle meseleyi kavrıyor, bazıları daha uzun tecrübeler istiyor, bazıları ise bu âyette görüldüğü gibi çok geç kalıyor; gerçeği, iş işten geçtikten sonra anlayabiliyor.

---

490) A'râf 7/121, 122.
491) T. Mengüşoğlu, Felsefeye Giriş, s. 303.
492) Lokman 31/32.
493) A'râf 7/134.
494) Fecr 89/21-23.

Birinci aczini *Hz. Mûsâ*'nın mucizesi karşısında anlayan ve çevresindekilere *"Ne buyuruyorsunuz?"* diyerek aczini itiraf eden Firavun, ikinci aczini sihirbazlarının yenilip, kendisini terketmesiyle yaşıyor ve üçüncü aczinde teslim olmaya mecbur kalıyor: *"İsrâiloğullarını denizden geçirdik. Firavun ve askerleri haksızlık ve düşmanlıkla ardlarına düştüler. Firavun boğulacağı anda, "İsrâiloğullarının inandığından başka tanrı olmadığına inandım; artık ben O'na teslim olanlardanım" dedi. Ona, "Şimdi mi?..." dendi."*[495]

Bütün mesele insanın kendini tanıması meselesidir. *Etienne Gilson, Ateizmin Çıkmazı* isimli kitabında gerçek ateistlerin (Tanrıtanımazlar) kendilerini bir çeşit aristokrasi mensubu kişiler olarak gördüklerini yazıyor.[496] Kendisine üstün varlık gözüyle bakan bu insanlar, adeta kendi kendilerini esir alıyorlar. Bu üstünlük psikozu onların etrafını sisleyerek gerçekleri görmelerini engelliyor. *Said Ramazan el-Bûtî* bu insanlara işaretle diyor ki: "Dikkat ediniz, sahte ilâhlık tahtları kurmuşlarsa, bu sadece kendi varlıkları hakkında sadâkatle düşünmeye bir saatlik vakit ayıramamalarından ve etrafındakileri gözlerinin görmemelerinden kaynaklanmaktadır."[497] Kur'ân bu yapıdaki insanlar için şunları söylüyor: *"Yeryüzünde haksız olarak büyüklük taslayanları, âyetlerimizi* (anlamaktan) *uzaklaştıracağım. Onlar ki, her âyeti görseler de ona iman etmezler. Doğru yolu görseler de o yolu tutmazlar. Eğer sapıklık yolunu görürlerse o yolu tutarlar. Öyle yaparlar. Çünkü onlar âyetlerimizi yalanlamayı âdet edinmişlerdir. Ve onlardan gâfil olagelmişlerdir."*[498] *"Kendilerine verilmiş hiçbir bûrhan ve*

495) Yûnus 10/90, 91.
496) Etienne Gilson, Ateizmin Çıkmazı, çev: Veysel Uysal, İstanbul 1991, s. 23.
497) R. Ramazan el-Bûtî, Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu, s. 23.
498) A'râf 71/146.

salâhiyet olmaksızın Allah'ın âyetleri hakkında münâkaşa edenlerin sinelerinde ancak yetişemeyecekleri bir kibir vardır..."[499] *"Onlara, "Gelin Allah'ın rasûlü sizin için istiğfâr ediversin" denildiği zaman da başlarını bükerler ve görürsün ki kibir taslayarak yan çizer giderler."*[500]

Kendi gerçeğini olduğu gibi tanıyamamış, kendi güç ve kâbiliyetlerinin sınırları hakkında sağlıklı bilgiler edinememiş kimseler, Allah'ın kendi ilâhları olduğu gerçeğini kavrayamadıkları gibi, kâinâtın oluş, gidiş ve sonucu hakkında da yeterli bir inanca, bir dünya görüşüne sahip olamazlar. İnsan, ancak kendi kimliği ve hakikati hakkında bilgi sahibi olduğu zaman hayatı sorgulayabilir; bu hayat içindeki rolünü bulabilir. Kendisinde olmayan güçler vehmeden insan, gururun kölesi olur. Gurur ise istiğnâyı doğurur. Kendisini herşeyden müstağnî gören insana ne anlatılabilir, ne kabul ettirilebilir? Bunların azgınlıktan başka yapacakları pek bir şeyleri yoktur. Dünyadaki bütün diktatörler bu insanların arasından çıkmıştır. Alak sûresinde bunlara işaret edilerek buyuruluyor ki: *"Ama, insanoğlu kendini müstağnî sayarak azgınlık eder."*[501] Başka bir âyette Peygamber bunlara karşı uyarılıyor: *"Ama kendisini öğütten müstağnî görene gelince; sen onun üzerine düşüyorsun. Onun temizlenmesinden sana ne."*[502] Bundan dolayıdır ki Peygamberimiz (s.a.) *"Âlimin sermâyesi, kibirliliği terk etmektir."*[503] buyurmuştur.

Kur'ân içinde, Firavun'dan sonra kibri temsil eden ikinci örnek, *toplumların ileri gelen seçkinleridir.* Kur'ân'ın birçok âyetinde bu seçkinlerden bahsedilir.

499) Mümin 40/56.
500) Münâfikun 63/5.
501) Alâk 96/6, 7.
502) Abese 80/5, 6, 7.
503) Bu hadisi sağlam hadis kaynaklarında bulamadık.

Peygamberlerin en çok zorlandığı kimseler bu sınıfı temsil eden kimseler olmuştur. *"Bunlar öyle insanlardır ki, bunlara "insanların inandığı gibi inanın" dendiği zaman, "Biz o beyinsizlerin inandığı gibi mi inanacağız?" derler."*[(504)] Kendi sınıflarından olmayan kimseler onlar için beyinsiz, çapulcu, ayak takımıdır. Bunlar doğru yolda bile olsalar onlar için bir değer ifade etmez. *Hz. Muhammed'e* karşı çıkanlar bunlar olduğu gibi, *Salih'e, Hûd'a, Şuayb'e, Nuh'a* ve diğer bütün peygamberlere karşı koyanlar da bunlardır. Bunlara kendinden öncekilerin perişan akibetleri ibret teşkil etmedi. İnançsızlıkları bir soyaçekim sadâkatiyle nesilden nesile, kavimden kavme sürüp gitti. Kur'ân, bu gerçeği şöyle dile getiriyor: *"Bunun gibi, her kasabanın bir takım ileri gelenlerini orada hile yapan suçlular kıldık. Oysa yalnız kendilerine hile yaparlar da farkına varmazlar. Onlara bir âyet geldiği zaman, "Allah'ın peygamberlerine verilen bize de verilmedikçe inanmayız" derler. Allah, peygamberliğini vereceği kimseyi daha iyi bilir. Suç işleyenlere Allah katından bir aşağılık ve hilelerinden ötürü de şiddetli bir azap erişecektir."*[(505)] *"Şuayb kavminden iman etmeyi kibirlerine yediremeyen ileri gelenler dediler ki: "Ey Şuayb, sen ve sana iman edenler ya kesin olarak bizim dinimize dönersiniz, yahut da seni ve sana iman etmiş olanları memleketimizden mutlaka çıkarırız." Şuayb da "Ya biz istemesek de mi?" dedi."*[(506)] Bu âyetten anladığımıza göre aristokratlar kendileri, öğrenmeye, inanmaya yanaşmadıkları gibi yanaşanlara da hayat hakkı tanımıyorlar." *Kavmin ileri gelen kâfirleri diğerlerine dediler ki: "Yemin ederiz ki, eğer Şuayb'e uyacak olursanız büyük ziyana uğrayanlardan olursunuz."*[(507)]

504) Bakara 2/13.
505) En'âm 6/123, 124.
506) A'râf 7/88.
507) A'râf 7/90.

Semûd kavmine kardeşleri *Salih* gönderilmişti. *"Kavmi içinden, kibirlerine yediremeyen ileri gelenler, zayıflardan, iman etmiş olanlara, "siz" dediler, "Salih'in, gerçekten Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu biliyor musunuz?" Onlar da, "Doğrusu biz onunla gönderilene inanıyoruz" dediler.. O kibirlerine yediremeyenler, "Biz, o sizin iman ettiklerinize inanmıyoruz." dediler."*[508] Bu misâlleri daha da çoğaltmak mümkün. *Adasal*'ın şu tesbiti konumuza ışık tutuyor: "İnsanlık, hayatının ilk çağlarından beri *Bergson*'un "Homo sapiens" dediği düşünen insanın günlük felsefesinde en önemli problemi kendi varlığını anlamak olmuştur."[509] *"Âd kavmi, yeryüzünde haksız yere kibirlenmek istediler, "Bizden daha kuvvetli kim var?" dediler. Kendilerini yaratmış olan Allah'ın onlardan daha kuvvetli olduğunu görmediler mi? Onlar âyetlerimizi bile bile inkâr ediyorlardı."*[510]

Kendi âcizliklerinin farkına varmayan uyarıldıkları zaman da kabule yanaşmayan bu insanlara Allah bazan anlayacakları dilden konuşmuştur: *"Gerçekten biz, Firavun sülâlesini, senelerce kıtlık ve gelir noksanlığı içinde tutup kıvrandırdık. Düşünürler de ibret alırlar, diye."*[511] *"Biz de kudretimizin ayrı ayrı alâmetleri olmak üzere başlarına, tûfan, çekirge, haşerât, kurbağalar ve kan gönderdik. Yine de kibirlendiler. Onlar öyle mücrim bir kavim idiler."*[512]

Bu âyetten anlıyoruz ki, ne yaparsanız yapınız insandan kibir hastalığını gidermedikçe onu hidâyete ulaştırmak mümkün olmuyor. Bu, Allah'ın aczi şeklinde anlaşılmamalıdır. Allah isterse bir saniyede insanları yola getirebilir. Ama o zaman insanların özgür

508) A'râf 7/75, 76.
509) Adasal, a.g.e., s. 507.
510) Fussilet 41615.
511) A'râf 7/130.
512) A'râf 7/133.

irâdelerine müdâhele edilmiş olur ki, bu, sorumluluğu ortadan kaldırır.

Kur'ân, bir taraftan insanın kendini tanımamasının ona neye mal olduğunu anlatırken, bir yandan da ondan kibri gidermeye çalışıyor. Yukardan beri âyetlerde anlatılanlar aynı zamanda insanın, bugünün insanının eğitimine yöneliktir. "Gurur insana bu kadar pahalıya mal olmuştur; sakın sen bu illete yakalanma" mesajı verilmektedir. Bu mesaj yumuşak, sert değişik üslûplarda verilmiştir. Kur'ân, insanı eğitirken bir iftattan başka bir ifrata düşmüyor, bir taraftan insana ölçülü biçimde aczini, yetersizliğini anlatırken, diğer taraftan onun şeref ve haysiyet duygusunu, yaratıklar arasındaki önemli yerini belirtiyor, ondan tarihî misyonunun gereğini istiyor. Bunu yaparken geçmişten örnekler veriyor, gelecekten örnekler veriyor. Meselâ geçmişten bir örnek: Allah, *Hz. Nûh*'u da kavmine peygamber olarak gönderdiğini, Nûh'un onlara kendini tanıttığını, onları uyardığını açıkladıktan sonra şöyle buyuruyor: *"Bunun üzerine kavminden, inanmayanların ileri gelenleri dedi ki: "Biz seni ancak bizim gibi bir insan görüyoruz. İlk bakışta en aşağı tabakalarımızdan başkasının da sana tâbi olduğunu görmüyoruz. Sizin bizden fazla bir meziyetinizi de görmüyoruz. Hatta sizi yalancı zannediyoruz."*[513] Âyette mütekebbir bir zihniyetle karşı karşıyayız. Kendi ifadelerinden de anlıyoruz ki bu zihniyet bütün iddiasına rağmen zan içerisindedir. "Yakînen biliyoruz." diyemiyor, "zannediyoruz" diyor. Zannın ise insanı bir yere götürmeyeceğini biliyoruz. Gelecekle ilgili bir örnek: *"Nihâyet onların zenginlerini ve ileri gelenlerini azap ile yakaladığımız zaman feryâd edeceklerdir.* (Onlara şöyle denilecek): *"Bugün feryâd etmeyin çünkü siz bizden yardım görmeyeceksiniz. Karşınızda âyetlerim okunuyordu da siz*

513) Hûd 11/27.

ardınıza dönüyordunuz. Ona kafa tutarak (kibirlenerek) *gece toplantıları yaparak ona hezeyan diyordunuz."*[514]

Allah, bazan, insanlara âcizliklerini yaşatarak da öğretiyor: *"Biz hangi memlekete bir peygamber göndermişsek, ora halkını, peygambere iman etmeleri halinde sıkıntıya sokmuşuzdur. Belki bu sıkıntı sebebiyle iman ederler diye."*[515]

Allah, geçmişten ve gelecekten örnekler vererek uyardığı insana soruyor: *"De ki: "Sizi gece ve gündüz o Rahman'dan kim koruyabilir?..."*[516] *"De ki: "Söyleyin bakayım, eğer Allah kulağınızı ve gözlerinizi alıverir ve kalblerinizi mühürleyiverirse, kimdir Allah'dan başka bir ilâh ki, onu size getirip verecek?.."*[517] *"De ki: "Söyleyin, suyunuz çekilirse size bir kaynak suyunu kim getirir?"*[518] *"O canı geri çevirseniz, eğer davanızda sâdık iseniz."*[519] Ve son soru: *"Ey insan, seni kerim olan Rabbine karşı kim aldattı? O Allah ki, seni yarattı, düzen verdi, denkleştirdi. Seni dilediği herhangi bir sûrette terkib etti."*[520] Evet, *"Ey insan seni kerîm olan Rabbine karşı kim aldattı?"*

2- Kendisini olduğundan aşağı görenler:

Kendisini olduğundan yukarda görmek nasıl bir aşırılıksa, aşağı görmek de bir aşırılıktır. Kur'ân eğitiminde ifrât ve tefrit şâyân-ı tercih olmayıp istenmeyen şeylerdir. Çünkü aşırılıklar genellikle aksini doğururlar. Fazîletin ifrâtı rezîlettir. Aşırı tevâzû ya zillete veya gizli bir tekebbüre iskeledir. Bu itibarla İslâmî ölçülerde aşırılıklar kabul edilmez. Aşırılıkların istenme-

514) Mü'minun 23/64-67.
515) A'râf 7/94.
516) Enbiyâ 21/42.
517) En'âm 6/46.
518) Mülk 67/30.
519) Vâkıa 56/87.
520) İnfitâr 82/6-8.

yen tutumlar olduğunu anlamak zor değil. Fakat zor olan neyin aşırı olduğu veya olmadığıdır. Bu sınırı hakkıyle bilmeyen bir insan, bir hayli aşırı işleri normal kabul edebileceği gibi, bir o kadar normali de aşırı kabul edebilir. Kanaatimize göre İslâm toplumlarının önemli sıkıntılarının bir kısmı buradan kaynaklanmaktadır. Bunun sebebi de büyük çapta bilgisizliktir. Atalarımız, "Câhilin sofusu, şeytanın maskarasıdır" derken bu önemli noktaya parmak basmışlardır. Yeri gelmişken bir daha söyleyelim: İslâm dini avâmın dini değildir. O, mensuplarından asgarî düzeyde bilgi birikimi ister.

Dedik ki: İnsanın kendisini olduğundan aşağı görmesi bir aşırılıktır. Çünkü karşımıza şahsiyet (kişilik) problemini çıkarmaktadır. Şahsiyet zaafiyle ma'lûl bir insanın bizim tanıdığımız İslâmı temsil etmesi mümkün değildir. Böyle bir insandan inandığı şeyleri savunması da beklenemez. O halde şunu söyleyebiliriz: Müslüman şahsiyetli insandır.

Kendisini olduğundan veya olması lâzım gelenden aşağı gören şahsiyetsiz insana bir şeyler öğretmek, onu bir şeye inandırmak şahsiyetli insana göre daha kolaydır. Çünkü direnci yoktur. İyi ama bize karşı direnci olmayan insanın başkalarına karşı da direnci olmayacaktır. Bir fikri, bir inancı sizden ne kadar kolay ve rahat almışsa başkasından da aynı kolaylıkla alacaktır. Siz bir şey öğreteceksiniz hiç itiraz etmeden öğrenecek, başkası o şeyin zıddını anlatacak onu da kuzu kuzu kabul edecektir. Böyle bir insanda istikrar olur mu? Bunlar iki yüzlü değil, belki ikiyüzlü insanlar olmaya mahkumdur. Halbuki müslümanın tek yüzü vardır.

Kişilik hastalığına yakalanmış insanların en ideal örneği münafıklardır. Bunların kime, nereye, hangi fikre, hangi inanca bağlı olduklarını bilmek mümkün

değildir. sizinle konuşur sizin gibi düşünür, başkalarıyla konuşurlar onlar gibi düşünürler. Dostluklarına da düşmanlıklarına da güvenilmez. İçleri başkadır, dışları başka. Kur'ân'da bunlar için şöyle buyuruluyor: *"İnananlara rastladıkları zaman, "inandık" derler, elebaşlarıyle başbaşa kaldıklarında, "Biz şüphesiz sizinleyiz; onlarla sadece alay etmekteyiz." derler."*[521] Başka bir âyette bunların karekteri şöyle tahlil edilmektedir: *"Sizi gözleyenler, Allah'dan size bir zafer gelirse, "Sizinle beraber değil miydik?" derler; eğer kâfirlere bir pay çıkarsa onlara, "Size üstünlük sağlayarak sizi mü'minlerden korumadık mı?" derler. Allah, kıyâmet günü aranızda hüküm verir. Allah, inkârcılara, inananlar aleyhinde asla fırsat vermeyecektir. Doğrusu münâfıklar, Allah'ı aldatmağa çalışırlar. Oysa O, onlara aldatmanın ne olduğunu gösterecektir. Onlar namaza tembel tembel kalkarlar. İnsanlara gösteriş yaparlar. Ne onlarla, ne de bunlarla olur, ikisi arasında bocalayarak Allah'ı pek az anarlar. Allah'ın saptırdığı kimseye yol bulamayacaksın."*[522] Kur'ân'a göre münâfıkların en büyük sermâyesi yalandır: *"Bakmaz mısın şu münâfıklık yapanlara?!. Kitap ehlinden inkâr eden kardeşlerine* şöyle diyorlar: *"Yemin ederiz ki, eğer siz yurdunuzdan çıkarılırsanız her halde biz de sizinle beraber çıkarız; sizin hakkınızda ebediyyen kimseye itaat etmeyiz ve şayet size savaş açılırsa muhakkak size yardım ederiz." Oysa ki Allah, şahidlik ediyor ki, onlar kesinlikle yalancıdırlar."*[523] En büyük silâhları da yemindir: *"Ey Muhammed, eğer kendilerine emredersen, o iki yüzlüler, savaşa çıkacaklarına bütün güçleriyle yemin ederler. De ki: "Yemin etmeyin; itaatiniz mâlûmdur. Allah yaptıklarınızdan şüphesiz haberdârdır."*[524] *"Münâfıklar, "Allah'a ve peygambere*

521) Bakara 2/14.
522) Nisâ 4/141-143.
523) Haşr 59/11.
524) Nûr 24/53.

inandık, itaat ettik." derler; sonra da bir takımı yüz çevirirler. İşte bunlar inanmış değillerdir."(525)

Görüldüğü gibi kendini beğenerek böbürlenen, kendisinde doğa üstü güçler vehmeden insan ne kadar tehlikeliyse, kendisini küçük ve değersiz gören zelîl, inançsız, ilkesiz insan da o kadar tehlikelidir. Eğitimcilerin toplumlarına yapacakları en büyük hizmet, o toplumlara kişilik sahibi şahsiyetli insanlar yetiştirmektir. Bunu yapamaz, veya yapmakta geç kalırlarsa o toplumun içine kanser girmiş demektir. Şahsiyet zaafı ile ma'lûl olan kimseler bir defa toplumun yönetimini ele geçirirlerse bir daha onlardan kurtulmak kolay olmaz. Çünkü düzenlerini öyle kurarlar ki, o düzenin her ünitesinde şahsiyetli adamın yeri yoktur. Düzen bir kuruldu mu toplumun sahip olduğu bütün üniteler kişiliksiz adam kusar. Böyle toplumlarda herkes birbirini alkışlar, herkes birbirini yer. Bu toplumlar başka sağlıklı toplumların paryası olmaya mahkûmdur.

Şahsiyetsiz adam korkaktır, çünkü inancı yoktur; korkunçtur, çünkü ilkesi yoktur. Kur'ân'ın, insana kendisini tanıtması onun bu bataklıklara düşmesini önlemeye yöneliktir. Kur'ân'a göre insanın kendisini büyük sanarak kibirlenmesi de, kendisini küçük görerek zillete düşmesi de onun çıkmazıdır. Hatta dininin izzetini temsil eden bir müslümanın, kendi adına tevâzû göstermesi hoş karşılanabilir ama dini adına vakarını kaybetmesi hoş karşılanmaz.

3- Kendi gerçeklerini tanıyanlar:

Kendini tanıyan insan, kendi varlığının gerçeklerini kâmil mânâda bilen insandır. O nedir? Nereden gelmiştir? Gelişinin amacı nedir? Nereye gitmektedir? Nasıl gitmektedir? Hayat nedir? Hayatın amacı nedir? Bu amaca ulaşmak için yeterli donanıma sahip midir?

525) Nûr 24/47.

Bu insan hep kendi yetersizliğinin bilinci içindedir. "Allah'ın ganî, kulun fakir olduğunu "düstûr edinmiştir. Ne kadar mala ve ne kadar ilme sahip olursa olsun dâima âciz ve ihtiyaç içinde olduğunun idrâki içindedir. Onun hâcet kapısı Cenab-ı zü'l-celâldir. Hayatta bir imtihan için geldiğini, bu itibarla bu imtihana hazır olması gerektiğini bilir. Ona göre dünya hayatı -değerlendirmek gerekmekle beraber- bir oyun ve oyuncaktan ibarettir, gönül vermeye değmez. Âhiret yurdu daha hayırlıdır. Ebedî hayat oradadır. Samimi bir inancı, salih bir ameli vardır. Her türlü riya ve gururdan uzaktır. Yüzünde hep inancının vekârını görmek mümkündür. Sevdiğini Allah için sever, sevmediğine Allah için buğzeder. Bir kişilik problemi yoktur. Allah ve Allah'ın yarattıklarıyle uyum içindedir.

Bu özellikleri taşıyan bir insan tipini öğrenme psikolojisi açısından ele aldığımız zaman, onun, yetersizliğinin farkında ve daima öğrenmeye hazır bir kimse olduğunu görürüz. Onun öğrenmedeki amacı imanda itmînândır. Bunun için de kesin bilgiye ihtiyacı vardır.

Bütün peygamberler, bütün İslâm büyükleri bu insan tipinin ideal örneği olmakla beraber, biz burada *Hz. İbrâhim*'i örnek göstereceğiz. O, bir peygamber olmasına, sorduğu şeyin cevabını ilme'l-yakîn bilmesine rağmen Allah'dan ölüleri nasıl dirilttiğini öğrenmek istiyor. *"İbrâhim, "Rabbim, ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster." dediğinde, "İnanmıyor musun?" deyince de, "Hayır, öyle değil, kalbim iyice kansın* (itmi'nân bulsun) *demişti. "Öyleyse dört çeşit kuş al, onları kendine alıştır, sonra onları parçalayıp her dağın üzerine bir parça koy, sonra onları çağır; koşarak sana gelirler. O halde Allah'ın güçlü ve hakîm olduğunu bil."* demişti.[526] *Hz. İbrâhim,* daha önce 258. âyette *"Rabbim di-*

526) Bakara 2/260.

rilten ve öldürendir." demek sûretiyle Allah'ın öldürüp diriltme hususundaki kudretini ilme'l-yakîn bildiğini göstermişti. Bunu Allah'a sorması ise kendinin de ifade ettiği gibi itmînâna kavuşmak için kesin bilgi elde etmeye yöneliktir. Hazreti İbrâhim de bilmektedir ki, imanın olgunluğuna ulaşmak ancak itmînân ile mümkündür. Ve çünkü Allah nefse hitabederken o sıfatı kullanarak hitap etmiştir. *Hz. İbrâhim* yine biliyor ki, Allah'la kul arasında karşılıklı rızanın bulunduğu makam bu makamdır. *"Ey huzur* (itmînân) *içinde olan nefis, O senden, sen de ondan hoşnud* (râzı) *olarak Rabbine dön! Ey nefis, iyi kullarımın arasına, cennetime gir."*[527] İnsanın nihâî amacı budur. Buna götüren yol ise kesin bilgiden geçmektedir.

Konuyu modern eğitim açısından ele alırsak orada da bu kuralların geçerli olduğunu görürüz. Orada da öğrencinin bir amacının olması,[528] bu amaca ulaşmak için öğrenme ihtiyacını hissetmesi gerekir. Yetersizliğini farketmesi gerekir.[529] Biz diyoruz ki: Amaçlar ihtiyaçları, ihtiyaçlar ilgileri, ilgiler bilgileri doğurur. Bunlardan yoksun olan bir öğrenciden sağlıklı bir öğrenme beklenemez. Çalışmamızın başında da söylediğimiz gibi bir öğrenme konusuna ihtiyaç duymayan, o konuda kendisini yetersiz kabul etmeyen öğrenci o konuyu öğrenmek istemez.

Hazır olma ilkesi öğrenmenin en önemli ilkesidir. İnsanın hazır olmasını sağlayan önemli motivlerden birkaçı da, bir amaca sahip olması, kendisine teklif edilen öğrenme durumlarının o amaca ulaşmasında etken olacağına inanması, o konuda yetersizliğini kabul etmesidir. Müzik dersini reddeden öğrenci ya ilerde müzisyen olmayacağını, ya teklif edilen programın onun ihtiyaçlarına cevap vermeyeceğini veyahut da o

527) Fecr 89/27-30.
528) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 19.
529) Önder, a.g.e., s. 19.

öğretmenin o programı okutamayacağını düşünerek reddediyor. Bu, coğrafya dersi için de, edebiyat dersi için de geçerlidir. Bir öğrenci düşünün ki, "bunların hiçbirinin bana gereği yok, ben kamyon şoförü olacağım" diyor, iyi bir kamyon şoförünün de bazı bilgilerle donanmak zorunda olduğunu kabul etmiyorsa ona ne öğretilebilir? Kendi yeteneklerinin farkında olmayan bir başka öğrenci de "ben pilot olacağım" diyebilir. O halde sözü şöyle bağlayabiliriz: Eğitim ve öğretimde en verimli, en güvenilir yol, insanın gerçeklerine uygun olan yoldur. Bunun içinse insanın öncelikle kendisini tanıması gerekir. İslâm eğitim sistemi bunu, *"kendini bilen Allah'ını bilir"* sözüyle özetlemiştir.[530] *Ş. Ahmed Arvasî*, "İnsan önce kendini inkâr etmedikçe kādir-i mutlak'ı inkâr edemeyecektir." diyerek bu gerçeği başka türlü ifade etmektedir.[531] *Kant*'a göre, "İnsanın fert olarak mükemmelliği, hayatta kendi gâyelerini, kendi ödev anlayışlarını tesbit edip edememesinden ibarettir."[532] *Cominius*'a göre kendini eğitim mesleğine vakfetmiş olan insanlar şu yönde çaba göstermelidirler: Eğittikleri kimseler, "kendi üstünlüklerini ve özel değerlerini bilerek yaşasınlar ve bu ulvî amaca ulaşmak için ellerinden geleni yapmaktan geri durmasınlar."[533]

Konumuzla ilgili son sözü *Yunus*'tan dinleyelim:

İlim, ilim bilmektir
İlim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsin
Ya nice okumaktır.[534]

530) Aclûnî, Keşfu'l-hafâ, c. II, s. 343.
531) Arvasi, İnsan ve İnsan Ötesi, s. 22.
532) Leif - Rustın, Genel Pedagoji, s. 79.
533) Leif - Rustın, Genel Pedagoji, s. 62.
534) Hayri Selçuk, Yunus Divanı, İstanbul 1979, s. 294.

b - ALLAH (c.c.)

Kur'ân eğitim ve öğretiminin önemli boyutlarından biri de *Allah bilgisi*dir. Bu bilgi Rab - kul ilişkilerini düzenlemek açısından önem taşır. İman benimsemeyi ifade eder. İnsanın tanımadığı bir şeyi benimsemesi de imkânsızdır. Bir varlığı ne kadar iyi ve çok yönlü tanıyorsak ona karşı tutum ve tavrımız o kadar güçlü ve sağlam olur.

Gazzâlî'ye göre insanın en belirgin özelliği bilgi sahibi olmasıdır. Bu bilgiler içinde en şerefli olan ise zât, sıfat ve fiilleri bakımından Allah bilgisidir.[535] Bu bilgi insan fıtratında apriori olarak mevcuttur. Fakat sonradan çeşitli sebeplerle ya unutulmuş veya saptırılmıştır. *Gazzalî*, Allah bilgisinin insanın fıtratında mevcut olduğunu, *"Onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan, "Allah yarattı." derler."*[536] âyetini delil getirerek savunmaktadır. Ona göre Allah bilgisinin insanda doğuştan var olduğunu gösteren bir örnek de, *"Hatırla ki, Rabbin, ademoğullarının sulplerinden zürriyetlerini çıkarıp da onları nefislerine karşı şahid tutarak, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" diye buyurduğu vakit, onlar da, "Evet, Rabbimizsin, şâhid olduk." demişlerdi."*[537] meâlindeki âyet-i kerimedir. Buradaki ikrar nefislerin ikrarıdır. Dil ve bedenle ilişkisi yoktur. Nefislerin bir bedene girmesinden sonra bu gerçek ya hatırlanarak ikrâr edilmiş veya unutularak inkâr edilmiştir.[538]

Kur'ân nokta-i nazarından Allah'ın varlığı bir problem teşkil etmez. Tartışma O'nun sıfatları üzerin-

535) Necip Taylan, a.g.e., s. 149.
536) Zuhruf 43/87.
537) A'râf 7/172.
538) Taylan, a.g.e., s. 150.

dedir. *Muhammed Kutup*, "Kur'ân- Kerim insanlara Tanrı'nın varlığını söylemek için inmemiştir. Çünkü onlar, Kur'ân olmadan da bunu bilmektedirler." diyor.[539] Ona göre tarihi süreç içerisinde insanlığın problemi Allah'ın varlığını bilmemek ve ona ibadet etmemek olmamış, aksine, Allah'ı lâyıkıyla bilememek, bu yüzden O'na gerektiği gibi ibâdet edememek olmuştur.[540]

Kur'ân-ı Kerim, Allah var mıdır? şeklindeki mukadder bir soruya, *"Allah hakkında şüphe mi var?"* şeklinde bir ifadeyle cevap veriyor. *"Sizden önce geçen Nûh, Âd, Semûd milletlerinin ve onlardan sonra gelenlerin haberleri -ki onları Allah'dan başkası bilmez- size ulaşmadı mı? Onlara peygamberleri belgelerle geldiler, fakat ellerini ağızlarına götürüp, "Biz sizinle gönderilene inanmıyoruz. Bizi çağırdığınız şeyden de şüphe ve endişe içindeyiz." dediler. Onların peygamberleri, "Gökleri ve yeri yaratan, günahlarınızı bağışlamaya çağıran ve bir süreye kadar sizi erteleyen Allah'dan mı şüphe ediyorsunuz? dediler. Onlarda "Siz de sadece bizim gibi birer insansınız. Bizi babalarımızın taptıklarından alıkoymak istiyorsunuz. Öyleyse bize apaçık bir delil getirmelisiniz." dediler."*[541] Allah hakkında şüphelerini beyan eden insanların atalarının taptıklarına şartlanmış olduklarını kendi ifadelerinden anlıyoruz. Şartlanma, bir kilitlenme, bir kördüğümdür. Kur'ân-ı Kerim'in zihni eğitirken kabul ettiği önemli ilkelerden biri de şartlanmayı yok etmektir. Çünkü herhangi bir konuda şartlanmış olan bir kimseye bütün belgelere rağmen hakikati kabul ettirmek mümkün değildir. Bu tür insanlar için Kur'ân'da, *"Onlar'a gökten bir kapı açsak da, oradan çıkmağa koyulsalar, "Gözlerimiz*

539) M. Kutup, Kur'ân Araştırmaları, çev: Akif Nuri, İstanbul 1981, c. I, s. 18.

540) Kutup, a.g.e., c. I, s. 19. 541) İbrâhim 14/9, 10.

döndü, biz herhalde büyülendik." derler."[542] buyurulmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de, Allah'ın varlığı ile ilgili o kadar çok bilgi ve belgeden bahsedilmektedir ki, bunların hepsini bir bir saymak burada mümkün değildir. Bilim adamları ve düşünürler bunları tasnife tâbi tutarak belli bir takım kategorilere ayırmışlardır. Biz bu tasnife kabaca göz atarak teferruata girmeyeceğiz.

Kelâmcılar, Allah'ın varlığı ile ilgili delilleri, 1- Hudûs delili, 2- İmkân delili, 3- Gâye ve nizâm delili, 4- Kabûl-i âmme delili, 5- İlm-i evvel delili[543] olmak üzere beş maddede ele alırken, *İslâm filozofları,* bunları, 1- Hudûs delili, 2- İmkân delili, 3- Gâye ve nizâm delili, 4- İlk sebep delili, 5- Hareket delili ve 6- Ekmel varlık delili olarak altı maddede değerlendirmişlerdir.[544] *Batı düşüncesinde* ise bu deliller, 1- Varlık delili, 2- Kozmolojik delil, 3- Gâye ve nizâm delili, 4- Ahlâk delili olarak dört bölümde incelenmiştir.[545] Bu delillerin başka şekil ve isimler altında da tasnifi yapılmıştır.[546]

Allah, insan idrâkinin kavrayamayacağı bir varlıktır. Onun mâhiyetini tasavvur mümkün değildir. Tasavvur edilmesi ve üzerinde düşünülmesi mümkün olan husus Allah'ın yüce sıfatlarıdır. İnsan, Allah'ı o sıfatlar ve o sıfatların tecelli ettiği yaratıklarla tanır. Bu itibarladır ki, Kur'ân-ı Kerim Allah'ı tanıtırken onun sıfatlarını ele almıştır.

Gerek Kur'ân'ın ilk sûresinde ve gerekse ilk nâzil olan âyetlerde Allah'ın bir ismi "Rab" ismidir. *"Hamd,*

542) Hicr 15/14, 15.
543) Şerafeddin Gölcük ve ark., Kelâm, s. 130-138.
544) Gölcük, a.g.e., s. 138-141.
545) Gölcük, a.g.e., s. 141-147.
546) Bk. M. Kenan Çığman, Allah'ın Varlığının Delilleri, İstanbul 1988, s. 18 v.d.

âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.."[547] *"Yaratan Rabbinin adıyla oku!..."*[548] O halde, Allah'ın Kur'ân'da zikredilen ilk sıfatı mutlak mürebbîlik sıfatıdır. Bunu *"rab"* kelimesinin mânâsından çıkarıyoruz.

R a b (الرب) kelimesinin fiil kökü değişik bablarda, değişik anlamlarda kullanılmıştır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

1. " ربا - يربو "dan artmak, çoğalmak mânâsında kullanılmıştır.

2. " ربى - يربى "dan, olmak, meydana gelmek, neş'etmek, ortaya çıkmak, çocuğu yetiştirmek, büyütüp beslemek, geliştirmek mânâlarına gelmektedir.

3. " رب - يرب "dan, idâre ve ıslâh etmek, düzeltmek, işini üzerine almak, terbiye etmek, gözetmek, düzene koymak gibi mânâlara gelmektedir.[549]

Bu durumda Rab (الرب) kelimesi, efendi, sahib, mürebbî, düzene koyan, büyütüp besleyen, nimet veren, tedbir eden anlamına Allah'ın güzel isimlerinden biridir.[550] Kefil olan, koruyucu, hükümrân, kanun koyan anlamlarına da kullanılmaktadır.[551] Bu isim yaratıklar için ancak izâfetle kullanılabilir.

" ربالمال - ربالدار " gibi. Rab kelimesi tek başına Allah'dan başkası için kullanılmaz.[552] Rab

---

547) Fatiha 1/1. 548) Alâk 96/1.

549) M. Faruk Bayraktar, İslâm Eğitiminde Öğretmen - Öğrenci Münasebetleri, s. 1; Cürcânî, Târîfât, " رب " md.; İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr, c. I, s. 10; Nevzat Ayasbeyoğlu, İslâmiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler, İstanbul 1991, s. 97.

550) M. Faruk Bayraktar, a.g.e., s. 1.

551) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. I, s. 41 552) Süleyman Ateş, a.g.e., c. s. 71.

kelimesi terbiye mânâsında bir masdar olmasına rağmen mubâlağa kasdiyle mürebbî anlamında kullanılmıştır. Terbiyenin gerektirdiği herşeye sahip kuvvetli ve ekmel bir mürebbî anlamına gelmektedir. Bunun içinde sahip ve mâlik mânâları da vardır.[553]

Kur'ân'da Rab kelimesi terbiye karşılığında kullanılmıştır. Bu terbiyeye mutlaklık izâfe edildiği zaman Allah'ın terbiyesi kastedilmiş olur. Yani mutlak mürebbî Allah'dır. Bir terbiyeci vardır ki, terbiye ettiği şeyin sahibi başkadır. Allah için kullanılan terbiye mânâsı terbiye ile ilgili herşeyi içine alır.

Terbiye (التربية) kelimesi tef'il bababındandır. Sözlük anlamı itibariyle bir şeye neşv ü nemâ vermek, büyütmek, yükseltmek anlamlarına gelmektedir.[554] Istılahda ise "Bir şeyi kademe kademe, tedrîc ile kemâline eriştirmektir ki, bunun eseri istifâ ve tekâmül olur."[555]

Özetleyecek olursak Allah - Rab kelimesinin ihtiva ettiği bütün mânâlar muvâcehesinde - âlemlerin Rabbidir.[556] O, bir ve tekdir. *"Allah, ki O'ndan başka tanrı yoktur. Daima diri ve yaratıklarını koruyup yöneticidir."*[557] *Tanrınız bir tek tanrıdır. Ondan başka tanrı yoktur. O rahmândır, rahîmdir."*[558] *"Yalnız, ilâhınız bir tek ilâhdır."*[559] *"Allah herşeyi yaratandır ve O herşeye vekildir."*[560] *"Bütün göklerin ve yerin hazîneleri O'nundur..."*[561] Kur'ân insan zihnini Allah kavramiyle eğitmeğe çalışırken tevhid kanununu esas

553) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 63, 64; M. Faruk Bayraktar, a.g.e., s. 2.
554) M. Faruk Bayraktar, a.g.e., s. 2.
555) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 64.
556) Fatiha 1/1.
557) Bakara 2/255.
558) Bakara 2/163.
559) Kehf 18/110; Fussilet 41/6.
560) Zümer 39/62. 561) Zümer 39/63.

almaktadır. Yüce Allah'ın tek olduğu ilkesini bazı esaslardan hareket ederek açıklar. Bunları şöyle sıralayabiliriz: *a. Güç; b. Nizâm; c. Eğitim.*

Kur'ân, Allah'ı tanıtırken en çok O'nun birlik sıfatı üzerinde duruyor. "(Ey Habîbim), *de ki: "Bana sadece ilâhınız ancak bir ilâhdır, diye vahyolunuyor. Şimdi siz müslüman oluyor musunuz?"*[(562)] *"Senden önce hiçbir rasul göndermedik ki, ona şöyle vahyetmiş olmayalım: "Benden başka ilâh yoktur. Onun için hep bana ibâdet edin."*[(563)] *"Allah O dur ki, ondan başka ilâh yoktur. O, büyük arşın rabbidir."*[(564)] *"Yerde, gökte Allah'dan başka ilâhlar olsa idi, yer ve gök fesada uğrardı. Arşın rabbi olan Allah, onların isnâd ettikleri vasıflardan münezzehdir."*[(565)] *"O halde sakın Allahla beraber diğer bir ilâha ibadet etme ki azaba uğramışlardan olursun."*[(566)] *"Ehl-i kitapla, içlerindc zulmedenler müstesna, en güzel sûretten başka bir şekilde mücadele etmeyin. Onlara, "Bize indirilene de, size indirilene de iman ettik. Bizim ilâhımız da sizin ilâhınız da tekdir. Şu kadar ki, biz, yalnız O'na teslim olmuşuz" deyin."*[(567)]

Kur'ân'ın, Allah'ın birliği üzerinde durmasının sebebi -başka hikmetlerle beraber- tartışmanın daha çok o noktada yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır.[(568)] Çünkü müşrikler Allah'ın varlığını kabul etmekle birlikte O'na kendi kafalarından ortaklar icâd ediyorlardı. Kur'ân'da, onların bu tutumlarına işaret edilerek şöyle buyuruluyor: "*.... Allah, onların eş tutmakta olduklarından çok yücedir.*"[(569)] Allah'ın birliğini her vesileyle

562) Enbiyâ 21/108.
563) Enbiyâ 21/25.
564) Neml 27/26.
565) Enbiyâ 21/22.
566) Şuarâ 26/213.
567) Ankebut 29/46.
568) Atay, Kur'ân'da İman Esasları, s. 29.
569) Nahl 16/11.

dile getiren Kur'ân, O'na ortak koşanlara zaman zaman gözdağı vermektedir: *"Allah ile beraber bir ilâh edinen onlar yarın hakikati bileceklerdir."*[570] *"Allah ile beraber başka ilâh edinme ki, sonra kınanmış ve dayanaksız kalmayasın."*[571] *"...Sakın Allah'la beraber başka tanrı edinme. Yoksa yerilmiş ve kovulmuş olarak cehenneme atılırsın."*[572] Zaman zaman da muhataplarını akl-ı selîme çağırıyor: *"Allah, hiçbir çocuk edinmedi.. Onunla birlikte hiçbir ilâh da yoktur. Eğer olsa idi her ilâh kendi yarattığını istediği yöne götürür ve elbette bazısı bazısının üstüne* (galebe edip) *yükselirdi. Allah onların vasıflandırdıklarından münezzehdir."*[573] Allah tanıtılırken sonsuz bir gücün sahibi olarak tanıtılmaktadır. Akl-ı selim iki tane sonsuz gücü kabul etmez. Bir varlık düşünelim ki, herşeye gücü yetmektedir. Herşeye gücü yeten ikinci bir varlık bulamayız, zira herşeyin içinde bu ikinci varlık da mevcuttur. Şayet ikincinin herşeye gücünün yettiğini kabul edersek o zaman ortaya birincinin aczi çıkar. Başka bir ifadeyle A'nın herşeye gücü yetiyorsa B'ye de yetiyor demektir. B'ye gücü yetmiyorsa o zaman âciz demektir ki, âciz tanrı olmaz. Şayet B'nin herşeye gücünün yettiğini düşünürsek durum değişmez. O halde şöyle söyleyebiliriz: Herşeye gücü yeten iki şey olmaz. Bunu daha değişik bir açıdan değerlendiren *Arvasî*, "Bir olan hür olabilir."[574] diyor. Allah'ın birliği ile ilgili olarak *İrrel Chıster Rex* şunları söylüyor: "Bu kâinattaki gâyenin birliğini ifade eden birçok hadiseler vardır. Kâinatın başlangıçta mutlaka tek bir ilâh tarafından meydana gelmiş olmasını ve bu tanrının bütün kâinata hükmetmesini gösteren deliller sayısızdır."[575]

570) Hicr 15/96.
571) İsrâ 17/22.
572) İsrâ 17/39. 573) Mü'minun 23/91.
574) Arvasî, İnsan ve İnsan Ötesi, s. 97.
575) İrrel Chister Rex, "Kâinat Merkezî Bir Gücün Etkisi Altındadır", Monsma, a.g.e., s. 213.

Kur'ân'a göre müşrikler kimleri Allah'dan başka rabler olarak kabul ediyorlardı? *"Onlar, âlimlerini ve râhiplerini Allah'dan başka rabler edindiler. Meryem oğlu Mesih'i de. Halbuki onlar, ancak bir olan Allah'a ibâdet etmekle emrolunmuşlardı. Allah'dan başka hiçbir ilâh yoktur. O, müşriklerin ortak koştuğu şeylerden münezzehdir."*(576) Tabi müşriklerin rab edindiği varlıklar sadece bunlar değildir. Onlar, dikkatlerini çeken herşeyi rab kabul ediyor, bunların bir kısmını bir süre tapındıktan sonra kaldırıp atıyorlardı.

Arzdan Arşa Sonsuzluk Kulesi'nin yazarı *M. Hans Aiberg*, Allah'ın birliği ile ilgili olarak bir tesbitte bulunuyor. Şöyle: "İçinde sayısız tanrısız bilim adamı olmasına rağmen bilim, Allah'ın ehadiyyeti ve vahdâniyyetine yönlenmiştir. Teklik ve tekillik, bilimi, Allah'a ulaştırmıştır. Bu kaçınılmaz gidişe de karşı koymanın mümkünü yok."(577)

"Birden fazla tanrı kavramı, insanlığın gerçeklik bilgisi, kâinat ve vicdan anlayışı, ahlâkî görevler ve dinî emirler mefhûmunu ifsâd etmek demektir." diyen Akkad, Kur'ân'ın, Allah'ın varlığına dair ne kadar kesin deliller getirmişse bir o kadar da birliğini gösteren delillere işaret ettiğini belirtmektedir. Ona göre Kur'ân'da Allah'ın varlığı birliğine paralel olarak anlatılmaktadır. Kur'ân, Allah'ın varlığına birliği açısından bakar. Çünkü Allah'ın birliği akîdenin özünü teşkil eder.(578) *"Eğer göklerde ve yerde Allah'dan başka tanrılar olsaydı, hem gökler, hem de yerler fesada uğrardı."*(579)

576) Tevbe 9/31.
577) M. Hans Aiberg, a.g.e., c. I, B. I, s. 237, 238.
578) Akkad, a.g.e., s. 76.
579) Enbiyâ 21/22.

"İki veya daha fazla tanrı arasında ihtilafın varlığı, ittifakın sağlanmasına mâni değildir" diyen bazı kelâmcıların görüşlerini saçma bulan *Akkad*, "mutlak kemâl gerçekliği iki olamayacağı gibi aynı zamanda "ebed" de iki "ebed" olamaz" diyor.(580) Şayet "birçok tanrıların varlığını düşünecek olursak, eğer tüm tanrılar bir Allah'ın buyruklarına uyuyorlarsa, O'nun koyduğu kader ve irâdesiyle oluşan kazânın hükmü dışına çıkamazlar. Öyleyse bunlar tanrı değil, evrende gördüğümüz şu varlıkların kendisidir. Eğer tüm tanrılar bir Allah'ın koyduğu kadere uymuyorlar, O'nun emirleriyle hareket etmiyorlarsa, Allah'ın irâdesi karşısında O'nun arşına yol ararlar. O'nun arşını elde etmek için uğraşırlar. O halde, birden fazla tanrı kavramı ittifak değil, ihtilâfa yol açar."(581)

İbn Rüşd, Mü'minûn sûresinin 92. âyetini yorumlarken şöyle demektedir: "Bu âyet, fiilleri değişik (ve tek tip) olmayan birçok ilâhlar kabul edenleri (yağmur yağdıran ilâh, bereket ilâhı diyenleri) reddetmektedir. Çünkü, birinin yaptığını öbürünün yapmasına elvermeyecek şekilde fiilleri muhtelif olan ilâhlardan "bir" mevcûdun meydana gelmemesi icabeder. Bu takdirde âlem "bir" olduğu için, fiilleri mükemmel olan ilâhlardan âlemin vücûda gelmemesi zarûrî olur."(582)

"Eğer göklerde ve yerde Allah'dan başka tanrılar olsaydı, hem gökler, hem de yerler fesade uğrardı."(583) âyetini iki padişah benzetmesiyle açıklayan *İbn Rüşd* diyor ki: "Bizâtihi ma'lûm olan hususlardandır ki, herbiri diğerinin işini yapan ve yetkisine sahip olan iki padişah bulunsa, bir şehrin (ve devletin) bunlar tarafından idâre edilmesi mümkün olmaz. Zirâ bir neviden

580) Akkad, a.g.e., s. 76.
581) Akkad, a.g.e., s. 77.
582) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 225, 226.
583) Enbiyâ 21/22.

olan iki fâilden tek (tip) bir fiil vücûda gelmeyeceğinden, ikisinin birlikte yapacağı iş ve idâre sonunda şehrin (ve devletin düzeninin) bozulması zarûrî olmak lazım gelir. Ancak biri iş görür ve idâre eder de öbürü âtıl ve boş kalırsa, o zaman bu durum meydana gelmez; ama böyle bir şey de ilâhların sıfatına aykırı olan ve bulunmaması şart olan bir şeydir."[584]

"Ey Muhammed, de ki: "Eğer dedikleri gibi Allah'la beraber tanrılar bulunsaydı, o takdirde hepsi arşın sahibiyle savaşmaya bir yol ararlardı."[585] âyetini yorumlarken de *İbn Rüşd,* şunları söylüyor: "Arzda ve semâlarda mevcut Allah'dan başka, âlemi îcâd ve halk etmeye kādir ilâhlar bulunsa ve bunların âleme nisbeti de yaratıcının ona nisbeti derecesinde olsa bu ilâhların Allah'la beraber arş üzerinde olmaları îcâbederdi. Bu takdirde de bir tek yere mensup, yekdiğerinin dengi iki mevcut var olurdu. Şüphesiz ki, iki denk varlık belli bir yere belli bir nisbetle mensup olamazlar. Çünkü nisbette ittihad ve birlik olursa mensupta da ittihat ve birlik bulunmuş olur."[586]

Muhammed Hamidullah, politeizme (birçok tanrıların varlığına) inanmanın müteaddit tanrılar arasında -bir iç harp çıkmasa bile- güçlerin taksimi problemini çıkaracağına işaret ediyor, ilâhî güçlerin taksimini, tatbiki mümkün olmayan bir şey olarak değerlendiriyor.[587] O, bazı mütefekkirlerin tanrıya fenalık isnâd etmemek düşüncesiyle iki ayrı tanrı düşündüklerini belirttikten sonra, buna itiraz ediyor, iyilik tanrısının kötülüğe râzı olmasını kötülükte suç ortağı olması anlamına alıyor, kötülük tanrısının çok defa gâlip gelmesi halinde de zayıf kalan iyilik tanrısının durumu-

584) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 225.
585) İsrâ 17/42.
586) İbn Rüşd, el-Keşf, 226.
587) M. Hamidullah, İslâm'a Giriş, çev: Kemal Kuşçu, İstanbul 1976, s. 79.

nun tartışılırlığını ileri sürüyor.[588] Ayrıca iyilik ve kötülüğün de izâfî olduğuna dikkat çeken bilim adamı, Allah'ın birliği (monoteizm) inancının aklı tatmin edebileceğini söylüyor. Ona göre Allah'ın birliği, O'nun sıfatlarının çok olduğunu da ortaya çıkarmaktadır.[589] Allah'ın 99 sıfatı için *99 Esmâu'l-Hüsnâ*'sı (en güzel isimleri) vardır: Hâlikdir, bütün varlıkların özüdür, hakîmdir, âdildir, merhametlidir, her yerde hâzır ve nâzırdır, herşeye kādirdir, herşeyi bilicidir, herşeyi takdir edendir.[590]

Tirmizî rivâyetinde yer alan Allah'ın 99 ismini şu şekilde sıralayabiliriz:

Hüvallâhüllezî lâ ilâhe illâhû, er-Rahmânü, er-Râhîmü, el-Melikü, el-Kuddûsü, es-Selâmü, el-Mü'minü, el-Müheyminü, el-Azîzü, el-Cebbârü, el-Mütekebbirü, el-Hāliku, el-Bâriü, el-Musavviru, el-Gaffârü, el-Kahhârü, el-Vehhâbü, er-Rezzâku, el-Fettâhu, el-Alîmü, el-Kābizu, el-Bâsitu, el-Hâfidu, el-Râfiu, el-Muizzü, el-Müzillü, es-Semî'u, el-Basîrü, el-Hakemü, el-Adlü, el-Latîfu, el-Habîru, el-Halîmu, el-Azîmü, el-Gafûru, eş-Şekûru, el-Aliyyü, el-Kebîru, el-Hafîzu, el-Mukıtü, el-Hasîbü, el-Celîlü, el-Kerîmü, er-Rakıbü, el-Mücîbü, el-Vâsiu, el-Hakîmü, el-Vedûdü, el-Mecîdü, el-Bâisü, eş-Şehîdü, el-Hakku, el-Vekîlü, el-Kaviyyu, el-Metînü, el-Veliyyü, el-Hamîdü, el-Muhsî, el-Mübdiü, el-Muîdü, el-Muhyî, el-Mümîtü, el-Hayyü, el-Kayyûmü, el-Vâcidü, el-Mâcidü, el-Vâhıdü, es-Samedü, el-Kādiru, el-Muktediru, el-Mukaddimu, el-Muahhiru, el-Evvelü, el-Âhiru, ez-Zāhiru, el-Bâtınü, el-Vâlî, el-Müteâlî, el-Berrü, et-Tevvâbü, el-Müntekımü, el-Afüvvü, er-Raûfü, Mâlikü'l-mülki, Zü'l-Celâli ve'l ikrâmi, el-Muksitu, el-Câmiu, el-Ğaniyyu, el-Muğnî, el-Mâniu, ed-Dārru, en-Nâfiu, en-Nûru, el-Hâdî, el-Bedîu, el-

588) M. Hamidullah, a.g.e., s. 79.
589) M. Hamidullah, a.g.e., s. 80.
590) M. Hamidullah, a.g.e., s. 80.

Bâkî, el-Vârisü, er-Reşîdü, es-Sabûru (Celle Celâlüh)[591]

Allah'ın halk arasında yaygın olarak öğretilen *sıfatları* şunlardır: 1- Allah vardır; 2- Allah'ın varlığının başlangıcı yoktur; 3- Allah ebedîdir; varlığının sonu yoktur; 4- Allah birdir, hiçbir eşi ortağı yoktur; kulluk ancak ona edilir, yardım ancak ondan istenir; 5- Allah'ın hiçbir benzeri yoktur; bu itibarla hiçbir şeye benzetilemez; 6- Allah'ın varlığı başkasının varlığına bağlı değildir. O kendi zâtiyle mevcuttur; 7- Diridir, hayat sahibidir; 8- Sonsuz ilim sahibidir; herşeyi eksiksiz bilir; 9- Allah herşeyi işitir; 10- Allah herşeyi görür. İşitmediği hiçbir şey olmadığı gibi, görmediği hiçbir şey de yoktur; 11- Allah'ın güç ve kudreti sonsuzdur. O'nun gücünün yetmeyeceği, üstesinden gelemeyeceği hiçbir şey yoktur. Herşeye gücü yeter; 12- Allah kelâm sahibidir. Bu kelâmı, ifade edemeyeceğimiz şekilde kullanır. Yani insanlar gibi ağzı, dili, sesi yoktur. Vahiy bu sıfatla tecellî etmiştir; 13- İrâde sahibidir; herşey ancak onun istemesiyle olur. O'nun istemediği hiçbir şey olmaz; 14- Herşeyin yaratıcısı, herşeyi yoktan var eden Allah'dır. Neye, niçin "ol" derse hemen olur. Yoku var ettiği gibi varı da yok edebilir.[592]

Allah'ın sıfatları Kur'ân'da büyük bir yekûn tutar. Bu itibarla bunların tamamını burada zikretmek, örneklerini vermek konumuzu taşıracağı kanaatindeyiz. Konu ile ilgili genel anlamda fikir sahibi olabilmek için bazı örnekler vermeyi de uygun buluyoruz.

Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyuruluyor: *"De ki: O Allah bir tekdir, Allah, hiçbir kimseye, hiçbir şeye muhtaç değil, herşey ve herkes O'na muhtaçtır. O doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir şey O'na denk değildir."*[593]

---

591) Doç. Dr. Metin Yurdagür, Esmâ-i Hüsnâ, İstanbul, 1996, s. 61.
592) H. Hilmi Bilsel, Allah Vardır, İstanbul 1976, 131, 134.
593) İhlas 112/1-4.

"Allah'dan başka hiçbir tanrı yoktur. O, diridir; zâtı ile ve kemâli ile kãimdir. Onu uyku tutmaz. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Gizli ve âşikâr herşeyi bilir. O'nun izni olmadan kimse kimseye şefaat edemez. İnsanlar O'nun ilminden ancak kendisinin dilediği kadarını kavrayabilir. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri kucaklar; onları muhafaza etmek O'nu yormaz. O, çok yüce ve çok büyüktür."(594)

"Göklerin ve yerin yaratıcısı O'dur. O, bir şey yapmak isteyince "ol" der, o iş olur."(595)

"O öyle bir Allah'dır ki, kendisinden başka tanrı yoktur. Gizli ve âşikar herşeyi bilir. O, çok esirgeyen ve çok bağışlayandır. O, öyle bir Allah'dır ki, kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. Mülk ve melekûtun yegâne sahibidir. Noksanı gerektiren herşeyden münezzehdir. Selâm ve selâmet tâ kendisidir. Peygamberlerini mucizeleriyle birlikte tasdik ve te'yid edendir. Herşeye nigehbândır; gâlib-i mutlaktır. Halkın hâlini salâha götürendir. Büyüklükte eşi olmayandır. Her ortaktan münezzehdir. O, öyle bir Allah'dır ki, vucûda getireceği herşeyi hikmeti gereğince takdir edendir; onları var edendir. Varlıklara sûret verendir. En güzel isimler O'nundur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nu tesbih eder, O, gâlib-i mutlaktır. Yegâne hüküm ve hikmet sahibidir."(596)

"O, hem evveldir; hem âhirdir. Hem zâhirdir, hem bâtındır. O, herşeyi kemâliyle bilendir."(597)

"Ey insanlar, sıra sıra duran ve önlerindekini sürdükçe süren ve Allah'ı andıkça anan meleklere and olsun ki, sizin tanrınız birdir. Göklerin, yerin ve ikisi

594) Bakara 2/255.
595) Bakara 2/117.
596) Haşr 59/22-24.
597) Hadîd 57/3.

arasında bulunanların rabbidir. Doğuların ve batıların rabbidir."[598]

Hamd o Allah'adır ki, göklerde ne var, yerde ne varsa hep O'nundur. Âhirette de hamd O'nundur. O, hüküm ve hikmet sahibidir, herşeyden haberdârdır. O, yere ne giriyor ve ondan ne çıkıyor, gökten ne iniyor ve ona ne yükseliyorsa hepsini bilir. O, rahîmdir, ğafûrdur."[599]

"Görmez misin Allah, göklerdekini ve yerdekini hep bilir. Üç kişi, aralarında fısıltı ile konuşurken dördüncüleri mutlaka Allah'dır. Beş kişi olsalar altıncıları mutlaka O'dur. Gerek daha az ve gerek daha çok her nerede olsalar mutlak o, beraberlerindedir. Sonra bütün yaptıklarını kıyamet günü kendilerine haber verir. Şüphesiz, Allah, herşeyi tamamiyle bilir."[600]

"O'nu gözler idrâk edemez, fakat o, bütün gözleri ihâta eder. O, bütün incelikleri bilir, herşeyden haberdârdır."[601]

"Allah'ın çocuk edinmesi hiçbir zaman olur şey değildir. O (bundan), *münezzehdir. O, bir işin olmasını dileyince sadece ona "ol" der ve o da oluverir."*[602]

"Sizi bir topraktan, sonra bir nutfeden, sonra bir kan pıhtısından yaratıp, sonra sizi en kuvvetli çağınıza eresiniz ve sonra da bir takım ihtiyarlar olasınız diye büyüten O'dur. İçinizden kimi de daha önce vefat ettiriliyor. O, sizi belli bir ecele eriştiriyor. Tâ ki aklınızı kullanasınız."[603]

"Sana kullarım beni sorduğunda onlara bildir ki, ben gerçekten yakınımdır. Bana duâ ettiği zaman duâ

598) Sâffat 37/1-5.
599) Sebe 34/1, 2.
600) Mücâdele 58/7.
601) En'âm 6/103.
602) Meryem 19/35.
603) Mümin 40/67.
604) Bakara 2/106.

edenin duâsını kabul ederim. O halde onlar da benim dâvetime icâbet etsin, bana iman etsinler ki, doğru yolu bulsunlar."(604)

"Hiçbir zaman ölmeyecek, daima diri olan Allah'a dayan ve O'nu hamd ile tesbih et. Kullarının günahlarından O'nun haberdâr olması yeter."(605) *"O, yaptığından mes'ûl olmaz..."*(606)

"Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. O, hiçbir çocuk da edinmedi. Mülkde O'nun ortağı da yoktur. O, herşeyi yarattı da hepsinin mukadderatını tayin etti."(607)

"Eğer yerdeki ağaçlar hep kalem olsa, deniz de mürekkep; arkasından yedi deniz daha ona katılsa, yine Allah'ın kelimeleri tükenmez. Şüphe yok ki, Allah, azîzdir, hakîmdir."(608) *"Allah, rüzgârları gönderip* (onunla) *bulutu kaldıran, onu dilediği gibi gökyüzünde yayan ve onu parçalayandır. Derken yağmuru görürsün arasından çıkar. Nihayet onu kullarından dilediği kimseye döküverdi mi hemen onların yüzü güler."*(609) *"Ölüden diriyi, diriden ölüyü o çıkartır. Ölümünden sonra yeryüzüne o hayat verir. İşte siz de böyle* (kabirlerinizden) *çıkarılacaksınız."*(610) *"Nice canlılar vardır ki, rızıklarını kendileri taşımazlar. Onları da sizi de Allah rızıklandırıyor. O herşeyi işiten, herşeyi bilendir."*(611)*"Allah, kullarından dilediğine rızkı genişletir ve dilediğine kısar. Şüphesiz ki Allah, herşeyi bilendir."*(612) *"Kullarıma haber ver ki, gerçekten bağışlayıcı, çok merhametli olan benim. Bununla beraber azâbım da acıklıdır."*(613) *"Sizin yanınızdaki tükenir;*

605) Furkan 25/58.
606) Enbiyâ 21/23.
607) Furkan 25/2.
608) Lokman 31/27.
609) Rum 30/48.
610) Rum 30/19.
611) Ankebut 29/60.
612) Ankebut 29/62.
613) Hicr 15/49, 50.

Allah'ın yanındaki ise tükenmez..."[614] *"Eğer Allah, sana bir keder dokundurursa onu, kendisinden başka kaldıracak yoktur. Eğer sana bir hayır dokundurursa, yine o herşeye kãdirdir."*[615]*"Sizi yeryüzünde yaratıp yayan O'dur. Hep O'na döndürüleceksiniz. Dirilten ve öldüren O'dur. Gece ve gündüzün değişmesi de O'nun eseridir. Artık akıllarınızı kullanmayacak mısınız?"*[616] *"Kullarının tevbelerini kabul eden, kötülüklerini bağışlayan ve her ne yaparsanız bilen yine O'dur. İman edip de iyi amel işleyenlere icâbet eder* (duâlarını kabul eder). *Onlara lütuf ve ihsanından artırır. O kâfirlere gelince onlara şiddetli bir azap vardır."*[617] *"Doğrusu, gökleri ve yeri zevâl bulmasınlar diye Allah tutuyor. And olsun zevâl buluverirlerse onları, ondan sonra kimse tutamaz. Gerçekten o, halîmdir, gafûrdur."*[618] *"Hakikat O'dur. Güldüren, ağlatan, elbette öldüren de O'dur, dirilten de O'dur."*[619] *"Herşeyi yaratıp düzene koyan O'dur. Takdir eden ve hidâyeti gösteren O'dur. Otlağı gösteren O'dur. Sonra da onu kapkara bir çöplük haline getiren O'dur."*[620] *"Allah'dan başka ilâh yoktur. Onun için müminler hep Allah'a dayansınlar."*[621] *"De ki: "Ey mülkün sahibi Allah'ım, dilediğine mülk verirsin; dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Ve dilediğini azîz, dilediğini de zelîl edersin. "Hayır" yalnız senin elindedir. Muhakkak ki sen herşeye kãdirsin. Geceyi gündüzün içine sokarsın, gündüzü de gecenin içine koyarsın. Ölüden diri çıkarırsın, diriden ölü çıkarırsın. Dilediğine de hesapsız rızık verirsin."*[622]

---

614) Nahl 16/96.
615) En'âm 6/17.
616) Mü'minun 23/79, 80.
617) Şûrâ 42/25, 26.
618) Fâtır 35/41.
619) Necm 53/43, 44.
620) A'lâ 87/2-5.
621) Teğâbûn 64/13.
622) Âl-i İmrân 3/26, 27.

Yukardan beri sıraladığımız âyetlerden özetle şunları çıkarıyoruz: Allah vardır. Varlığının başlangıcı ve sonu yoktur. Varlığı bir başka sebebe bağlı değildir; kendi zâtiyle kãimdir. Allah birdir, tekdir; hiçbir eşi, ortağı ve benzeri yoktur. Kâinâttaki düzen bunun en güzel delilidir. Birden fazla Allah olsaydı bu düzen mümkün olmazdı. Herşeyin sahibi ve yaratıcısı O'dur. Herşeyi besleyip büyüten, terbiye eden O'dur. Doğmamış, doğurmamıştır. Çocukları ve eşi yoktur. Hem âşikâr, hem gizlidir. Nereye ve ne zamana ait olursa olsun, gizli - açık herşeyi görür ve bilir. Herkesten herşeyin hesabını sorma hakkı ve gücü vardır; ama kendisi yaptıklarından veya yapmadıklarından sorumlu değildir. Hâkimdir; âdildir; rahmândır; rahîmdir. İyileri ödüllendirir; kötüleri cezâlandırır. Tevbeleri kabul eder; affedicidir. Öldürür, diriltir. Cezâ gününün de tek sahibidir. Sonsuz kudret ve azamete sahiptir. İhsanı ve nimeti çoktur; şükre lâyıktır. Gözler O'nu idrâkten âcizdir. Güzel olan bütün sıfatlara sahip, bütün kötülük ve çirkinliklerden münezzehdir. Onun güzel sıfatlarının sınırı yoktur. Tek ve gerçek ilâhlığının zaman, mekân ve varlıklar açısından sınırı yoktur. Bütün zamanların, bütün mekânların, bunlar arasındaki bütün varlıkların rabbi, yaratıcısı, rızık vereni, koruyucusu ve hükümrânıdır. Cisim, cevher, a'râz, sûret ve şekil değildir. Cüz ve mahdut olmaktan münezzehdir. Keyfiyet değildir. Erkek ve dişiliği yoktur. O'nu muhtelif isimlerle anmak mümkündür. O'nun en muhtevâlı ve câmî olan ismi " A l l a h " lafzıdır.

Allah'ı mâhiyetiyle tanımak mümkün değildir. O'nu tanımanın en güzel yolu sıfatlarıyle tanımaktır. Allah ve O'nun yarattıklarını ne kadar iyi tanırsak O'nu o kadar iyi takdir ederiz. Bu itibarla insanlar hep O'nu tartışmış, hep O'nu tanımanın yollarını aramıştır. *Muhammed Hamidullah*, "İnsan Hālikını, O'na

itâat etmek arzusu ile dâima bilmek istemiştir."(623) diyor. Değerli eğitimci *Ali Medâr* buna açıklık getiriyor: "Allah'ı en mükemmel ünvanlarla tanımak, en yüce sıfatlarla medhetmek, O'nu her eksiklikten tenzih etmek, evrenin yaratılışı, bakımı ve korunması ile ilâhî lütuflar ve yardımlar arasında bir bağlantı kurmak ve tüm bunların karşısında bir hayranlık duymak, insan ruhunda "tapma" dediğimiz olayı meydana getirir. Tapmak, Allah ile insan arasında sitâyişkârâne ve şükran duygularıyle dolu bir bağdır. Bu bağlantı, yalnız insan ile Allah arasında kurulabilir..."(624)

Berberini, terzisini merak eden insanoğlu kendisini yoktan var edeni merak etmez mi? İnsanın hayatı hep bu merakla geçmiştir. Arayan bulmuş; bulan bilmiştir. Bulamayanlar veya aramayanlar ise icâd etme, uydurma yolunu tercih etmişlerdir. Gerçek bilginle câhil arasındaki önemli fark budur: Birincisi gerçeği kaynağından öğrenir, ikincisi, kendisinden uydurur. Birincisi gerçek bilgiye dayanırken ikincisi hurâfeye yaslanır. Bu tapınılacak ilâh konusunda olduğu gibi inanılan ilâhın sıfatları konusunda da aynıdır.

İnsanın bir varlığa gönül vermesi için onun bir takım meziyetlerinin bulunduğuna inanması gerekir. Gerçek Tanrı'yı bulan, O'nun özelliklerini tanıyan birisi için problem yoktur. Gerçek Tanrı'yı bulamayan veya özelliklerini bilemeyen kimse ne yapacak? Eline bir putu alacak, ona bir takım meziyetler yamayacaktır. Üçüncü bir yol yoktur. Bu son durum ise tanrısını kendisi icâd eden insanın çıkmazıdır. O halde en akıllı yol gerçek ilâhı, gerçek meziyetleriyle tanımaktır. Ne kadar tanıyorsak o kadar benimser veya reddederiz. Allah'ı ne kadar tanırsak o kadar benimseyeceğimizi, yalancı tanrıları ne kadar iyi tanırsak o kadar reddedece-

623) M. Hamidullah, İslâm'a Giriş, s. 69.
624) Ali Medâr, İnsan Eğitiminin Kur'ân'î Metodu, s. 99, 100.

ğimizi savunan Kur'ân-ı Kerim tanıtma yöntemini tercih etmiştir. Meselâ buyuruluyor ki: "*De ki: "Allah'a eş tuttuğunuz ortaklardan, önce yaratacak sonra onu çevirip* (tekrar diriltecek) *var mı?" De ki: "Önce yaratıp sonra onu iâde edecek* (diriltecek) *olan Allah'dır. O halde nasıl döndürülüyorsunuz?*"[625] Gördüğümüz gibi Kur'ân burada tercihe aday olan her iki taraf için de bilgi vermekte, muhatabın elindeki bilgilerle mukâyeseler yaparak tercihini ona göre yapması sağlanmaktadır. Bir başka mukâyese örneği: "*Böyle iken Allah'a cinlerden ortak koşarlar. Halbuki o cinleri de Allah yarattı. Bazıları da Allah'a oğullar ve kızlar uydurdular. Ne söylediklerini bilmiyorlardı. Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehdir ve o çok yücedir.*"[626] Bu âyet konumuz açısından çok önemli meseleleri ihtiva etmektedir. Birinci plânda yine Allah ve Allah'a ortak koşulan cinler hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre Allah yaratıcı, cinler de O'nun yarattığı varlıklar. Bu bilgilerle bir mukâyese yoluna gidilirse Allah'ın tartışılmaz üstünlüğü, eşsizliği ortaya çıkar. Buna rağmen nasıl olur da bir insan cinleri Allah'a ortak koşabilir? Kur'ân bu mantıksızlığa dikkat çektikten sonra ikinci olarak bazılarının Allah'a oğullar ve kızlar isnâd ettiklerini haber veriyor. Kur'ân'ın bildirdiğine göre bu isnad, Allah hakkında geçerli bir bilgiye dayanmıyor, aksine O'nunla ilgili bilgisizlikten kaynaklanıyor. Çünkü onlar Allah'ın sıfatlarını yeterince bilselerdi böyle yersiz bir yakıştırmaya gitmeyeceklerdi. Üçüncü olarak Kur'ân-ı Kerim, muhatabına yeterli bilgiye sahip olduktan sonra sağlıklı mukâyese metodunu da telkin etmektedir.

Konuyu eğitim psikolojisi açısından değerlendirelim. Hazır olmak yine en önemli ilkemiz. Bir öğrenci-

---

625) Yûnus 10/34. 626) En'âm 6/100.

nin öğrenmeye hazır olabilmesi için önce öğretmeni benimsemesi gerekir. Öğrencinin öğretmenini benimseyebilmesi için de onu değişik yönlerden tanıması lazımdır. Öğretmeninin bilgisine, daha geniş ifadeyle eğitim düzeyine güvenmeyen, onun iyi niyetinden kuşku duyan bir öğrenciden derse hazır olması beklenmemelidir. Bu itibarla öğretmen öğrencisine öncelikle kendisini tanıtmalı, öğrencinin derse hazır olmasını sağlamalıdır. Kendisini tanıtmak da ayrı bir yöntem işidir. Öğretmen yeterli formasyona sahipse bunda zorluk çekmez.

Kur'ân, insanlara öncelikle mutlak mürebbî Cenâb-ı zülcelâl hakkında bilgi vererek onların Allah'ı tanımasını ve benimsemesini sağlamaktadır. Bu bilgiye ulaşamamanın sonucu şöyle anlatılır: *"De ki: "Ey câhiller, bana Allah'dan başkasına kulluk etmemi mi emredersiniz? Ey Muhammed, and olsun ki, sana da, senden önceki peygamberlere de vahyolunmuştur: "And olsun, eğer Allah'a ortak koşarsan işlerin şüphesiz boşa gider ve hüsranda kalanlardan olursun. Hayır, yalnız Allah'a kulluk et ve şükredenlerden ol." Onlar Allah'ı gereği gibi değerlendiremediler. Bütün yeryüzü, kıyâmet günü O'nun avucundadır. Gökler O'nun kudretiyle dürülmüş olacaktır. O, putperestlerin ortak koşmalarından yüce ve münezzehdir."*[627]

Burada altı çizilecek olan cümle "Onlar Allah'ı gereği gibi değerlendiremediler" cümlesidir. Allah'ı gereği gibi değerlendirememenin en önemli sebebi, O'nu tanımamak, O'nun hakkında yeterli bilgiye sahip olmamaktır. İnsaflı kimseler Allah hakkında yeterli bilgiye sahip kılınırlarsa O'na inanmak ve O'na kulluk etmekte tereddüt etmezler. Bütün mesele Allah'ı en güzel şekilde nasıl tanıtacağımızı bilmek, bir de insanların ko-

627) Zümer 39/64-67.

nuya bütün ön yargılardan ve şartlanmalardan uzak olarak yaklaşmasını sağlamaktır. İşte din adamlarının görevi, Allah'ı insanlara tanıtmak, onların sağlıklı bir değerlendirme yapmalarını temin etmektir. Kur'ân'ın zihin eğitimindeki hedefi de budur.

c - KUR'ÂN

Öğrencinin derse hazır olabilmesi için sadece öğretmenini tanıması ve benimsemesi yetmez. Onun okutacağı müfredâtı da tanıması ve benimsemesi gerekir. Bu müfredatta nelerden bahsedilmektedir? Anlatılan şeyler kendisiyle ilgili midir? İhtiyaçlarına cevap verecek midir? Öğrenci bu soruların cevaplarını olumlu yönde alırsa derse hazır olabilir. Burada en önemli iş programla öğrenci arasında olumlu bir bağın kurulmasıdır. Bu bağ kurulmadığı, öğrenci, programı reddettiği takdirde ondan derse hazır olması beklenemez. Okullarımız da bunun örnekleri çoktur. Öyle öğrenciler vardır ki, öğretmen tahtanın başında didinip dururken gözü saatinde, kulağı zil sesindedir. Çünkü dersi benimseyememiştir. Çünkü o programın, beklentilerine cevap vereceğine inanmamaktadır. Kendi beklentilerine cevap vermeyen veya kendi ilgi alanına girmeyen bir derse öğrencinin dikkat kesilmesi mümkün müdür? Okullarımızda olumlu örnekler de çok şüphesiz. Yukarda anlattığımız öğrencilerin yanında öğretmeniyle özdeşleşmiş, dersine konsantre olmuş, zil çaldığı zaman sıraya vuran öğrenciler de görmüşüzdür. Bunlar dersin konularıyla kendi aralarında olumlu bağlar kurabilmiş veya kurdurulabilmiş talihli öğrencilerdir.

İslâm eğitim anlayışında da durum değişmemektedir. Bir insanın öğrenmeye, inanmaya hazır olabilmesi için kendisine sunulan kitabı benimsemesi lazım-

dır. Tabi bunun için de aydınlanmalıdır. Onun içindir ki, iman esasları içinde kitaplara iman da şart koşulmuştur. Allah, sadece şart koşmanın problemi çözmeyeceğini bildiği için insanları, kitapları konusunda da bilgilendirmiş, onların kitaplarını iyi tanımalarını sağlamıştır. Çünkü eğitim bir bütündür. Bu bütünün parçalarından biri yok edildiği zaman sistemin kimliği değişir. Bir bütünün bütün olabilmesi için bütün parçalarını içine alması gerekir.

Şimdi sorabiliriz; *Kur'ân nedir?*

Kur'ân, Arapça bir kelimedir. Sözlük anlamı, toplamak, okumak, tilâvet etmek, bir şeyden karîne olmak, yaklaştırmak demektir.[628] Istılahî mânâsı, "Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa (s.a.)'ya Allah tarafından indirilen, lafzı ile ibâdet olunan, Mushafın iki kabı arasında bulunan ve mütevâtiren nakledilmiş olan nazımdır."[629]

Şimdiye kadar Kur'ân'dan insan ve Allah'la ilgili bilgiler aldık. Acaba Kur'ân kendisi ile ilgili neler söylüyor? Yani Kur'ân nedir? Bilmenin en doğru yolu bu olsa gerektir. Çünkü Kur'ân'ı Kur'ân'dan daha iyi anlatacak bir kaynak yoktur.

Kur'ân'a göre Kur'ân'ın özelliklerini özetle şöyle sıralayabiliriz:

1- Kur'ân bir öğüttür:

İnsan bu öğüt sayesinde Rabbine kul olmak anlamına gelen hidâyete ulaşabilir. *"Muhakkak ki o* (Kur'ân), *hem senin için, hem kavmin için bir öğüttür. İlerde ondan mes'ûl olacaksınız."*[630] *"Biz ona şiir öğ-*

628) İsmail Karaçam, Sonsuz Mucize Kur'ân, İstanbul 1987, s. 89; İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s. 31, 32.

629) İsmail Karaçam, a.g.e., s. 89; Mehmed Sofuoğlu, Tefsire Giriş, s. 9.

630) Zuhruf 43/44.

retmedik. Bu ona yakışmaz da... O sadece bir öğüt ve apaçık bir Kur'ân'dır."[631] *"O Kur'ân, bütün âlemler için bir ihtar, bir öğüttür."*[632] *"Ey Muhammed, Kur'ân'ı sana sıkıntıya düşesin diye değil, ancak Allah'dan korkanlara bir öğüt ve yeri ve yüce gökleri yaratanın katından bir kitap olarak indirdik."*[633]

2- Kur'ân Allah tarafından gönderilmiştir:

"Bu kitabın indirilmesi azîz ve hakîm olan Allah tarafındandır."[634] *"Bu kitabın indirilişi azîz ve alîm olan Allah tarafındandır."*[635] *"Bu Kur'ân, Rahmân ve Rahîm olan Allah tarafından indirilmiştir."*[636] *"Ne önünden, ne ardından ona bâtıl yanaşamaz. O* (Kur'ân), *hikmet sahibi ve hamde lâyık olan Allah tarafından indirilmiştir."*[637] *"Kendisinde şüphe olmayan bu kitabın indirilişi âlemlerin Rabbindendir. Yoksa onu uydurdu mu diyorlar? Hayır, O, Rabbinden* (gelen bir) *haktır. Kendilerine senden önce uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi uyarasın diye, umulur ki kurtuluşa ererler."*[638] Kur'ân'ın Allah katından gelmediğini iddia eden kimseler için şöyle buyuruluyor: *"De ki: "Söyleyin bakalım, eğer o Kur'ân Allah tarafından da siz onu sonra inkâr etmiş iseniz, o uzak ihtilafa düşenden daha sapık kim olabilir?"*[639] *"Onlar hâlâ Kur'ân'ı gereği gibi düşünüp anlamaya çalışmazlar mı? Eğer*

631) Yâsîn 36/69.
632) Sâd 38/87.
633) Tâhâ 20/2-4; diğer bazı örnekler için bk. Hâkka 69/48-51; Müddessir 74/54, 55; Abese 80/11, 12; Tekvîr 81/25-28; Enbiyâ 21/10; Nûr 24/34; Yûnus 10/57, 58; A'râf 7/2; Kaf 50/45.
634) Ahkaf 46/2.
635) Mümin 40/2.
636) Fussilet 41/2.
637) Fussilet 41/42.
638) Secde 32/2, 3. Diğer bazıları: En'âm 6/155; Şûrâ 42/7; Zümer 39/23; Sâd 38/29; Yâsîn 36/5, 6; Vâkıa 56/77-82; Câsiye 45/2; Tûr 52/33.
639) Fussilet 41/52.

Kur'ân, Allah'dan başkası tarafından olsa idi elbette içinde birçok çelişkiler bulurlardı."[640] Bu âyette de belirtildiği gibi Kur'ân'ın uydurulduğunu iddia eden kimseler Kur'ân'ı incelememiş, Kur'ân bilgisinden yoksun kişilerdir. Kur'ân üzerinde düşünüp, onu anlamaya çalışsalardı bu insanlar böyle kanaate saplanmayacaklardı. Bu kadar uğraşmayı göze alamadıklarını düşünelim; kafalarını birazcık kullansalardı yine böyle mantıksız bir sonuca ulaşmayacaklardı. Okuma - yazma bilmeyen bir kimse Kur'ân gibi eşsiz mûcizeyi nasıl uydurabilir? *"Sen bundan evvel hiç kitap okur değildin. Elinde de onu yazmadın. Böyle olmasaydı, o iptal için bahane arayanlar şüphe edebilirlerdi."*[641] Değil bir ümmî, bütün insanlar bir araya gelse, yanlarına yardımcılar da alsalar onun benzerini getiremezler. *"De ki: "And olsun ki, eğer insanlar ve cinler, bu Kur'ân'ın benzerini meydana getirmek üzere toplansalar, birbirlerine yardımcı da olsalar yine onun benzerini getiremezler."*[642] Benzerini değil onun gibi on[643] sûre, hatta bir sûre bile getiremezler.[644] Kur'ân kendinden o kadar emin ki muârız ve münkirlerine meydan okumaktadır. Hem de aklı hakem tanıyarak.

Kur'ân'ın Alah tarafından gönderildiğine itiraz edenlerin bu menfî tavırları onların Allah'ı da yeterince tanımadıklarını göstermektedir. *"Onlar, "Allah insana bir şey indirmedi." dedikleri için Allah'ı hakkiyle takdir edemediler. De ki: "Mûsâ'nın insanlar için nûr ve hidâyet olarak getirdiği ve sizin, kağıt parçaları halinde ortaya çıkardığınız ve çoğunu da gizlediğiniz o kitabı kim indirdi? sizlere bununla kendiniz ve atalarınızın bilmediği hakikatler öğretildi. Sen, "o kitabı in-*

640) Nisâ 4/82.
641) Ankebut 29/48.
642) İsrâ 17/88.
643) Hûd 11/13.
644) Yûnus 10/38.

diren Allah'dır de." ve sonra onları bırak. Daldıkları bataklıkta oyalanıp dursunlar."[645]

3-Kur'ân Hz. Muhammed'e indirilmiştir:

"Ey Muhammed, Kur'ân'ı sana indiren şüphesiz biziz."[646] *"O peygamberleri mûcizelerle ve kitaplarla gönderdik. Ey Rasûlüm, sana da Kur'ân'ı indirdik ki kendilerine indirileni insanlara anlatasın. Olur ki iyice düşünürler."*[647] Âyet-i kerime'de Peygamberimizin misyonuna da işaret edilmektedir. Rasûlullah buna göre İslâm okulunun öğretmenidir. Öğretmenin yapacağı iş bellidir: Kendisine verilen programa göre insanları eğitip öğretmek. Kur'ân, şartlama ve belletmeye dayanan bir eğitim - öğretimi kabul etmiyor. Anlamaya, sonucunda da düşünmeye götüren bir eğitim - öğretimi öngörüyor. Peygamber, insanlara kendilerine indirileni anlatacak, bunun sonunda onların düşünmelerini sağlayacak. Kur'ân'ın istediği bu. Buyuruluyor ki: *"Biz sana, hayırlı ve bereketli bir kitap indirdik ki, âyetlerini inceden inceye düşünüp taşınsınlar, akılları tam olanlar ondan öğüt alsınlar."*[648] Bu âyette düşüncenin meyvesinden de bahsedilmiş: *Öğüt almak.* Kur'ân, insanlardan düşünmüş olmak için düşünmelerini istemiyor. Amacı olmayan düşüncenin bir zihin egzersizinden başka önemli bir yararı olmaz. Kur'ân'ın insanlardan istediği amaçlı düşüncedir. İnsanı hakka götürebilecek bir düşünce...

Evet, Kur'ân Hz. Muhammed (s.a.)'e indirilmiştir. *"Sana bu kitabı indirmemizin sebebi de, onlara, ihtilaf ettikleri şeyi beyan etmenden ve iman edeceklere hidâyet ve rahmet olmasından ibarettir."*[649] *"And ol-*

645) En'âm 6/91. Diğer bazı örnekler: En'âm 6/114; Şuarâ 26/210, 211; Neml 27/6.
646) İnsan 76/23.
647) Nahl 16/44.
648) Sâd 38/29.
649) Nahl 16/64.

sun biz rasullerimizi açık mûcizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitap ve ölçü indirdik ki, insanlar adâleti yerine getirsinler..."[650] Allah, peygamberler vasıtasiyle öyle bir ölçü göndermiştir ki, insanlar adâleti ancak bu değer ölçüsüyle yerine getirebilirler. Adâleti, herşeyi ve herkesi lâyık olduğu yere koymak mânâsında düşünürsek bu kelimeyle Kur'ân'ı özetleyebiliriz. İnsanlığın iki seçeneği vardır: Ya zulmün karanlığında boğulup yok olmak veya adâletin aydınlığında mutlu ve mes'ûd olarak yaşamak. Kur'ân ikinci yolu öngörüyor. Allah'ı lâyık olduğu yere, insanı lâyık olduğu yere, hayvanı lâyık olduğu yere koymak. Daha geniş ifadesiyle herşeyi yerine koymak. Kime nasıl davranmak gerekiyorsa öyle davranmak. Kimi nasıl sevmek gerekiyorsa o kadar ve öyle sevmek, kimden ne kadar istenmesi gerekiyorsa o kadar istemek, kime ne kadar vermek gerekiyorsa o kadar vermek v.s. Kur'ân'ın insanları getirmek istediği nokta bu noktadır. *"Hakikat biz sana o kitabı hak ile indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği vechile hükmedersin. Hâinlere hiçbir surette mûdâfaa vekili olma."*[651] Allah'ın gösterdiği vechile hükmetmek... İşte bu adâlettir. Kaynağı ise Kur'ân-ı Kerim. Rasûlullah buyuruyor ki: *"Hiçbir peygamber yoktur ki, ona insanların inanmak zorunda kalacakları türden bir mûcize verilmiş olmasın. Bana verilen mûcize ise Allah'ın bana vahyettiği* (Kur'ân)*dir. O nedenle onların içinde ümmeti en kalabalık bulunanının ben olacağımı umuyorum."*[652] Rasûlullah, bu ebedî mûcizenin asliyetini koruma hususunda o kadar titiz davranmıştır ki, Kur'ân'la karıştırılabilir endişesiyle kendi hadislerinin yazılmasına bile kısıtlama getirmiştir.[653]

---

650) Hadîd 57/25.
651) Nisâ 4/105.
652) Buhârî, İ'tisâm, I.
653) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 21.

İsmail Cerrahoğlu, Kur'ân-ı Kerim'in Hz. Peygambere indirilişinin asıl gayesini, "insan aklını ve değerini yükseltmek, onu doğru yola sevketmek, maddî ve manevî yönden en iyi şekilde menfaatlendirmek.." olarak açıklıyor.[654]

Kur'ân'ın bir adının da *furkân* olduğunu daha önce gördük. Furkân da bir ölçüdür. Uzunu kısayı, enliyi ensizi, ağırı hafifi nasıl ölçüyle anlıyorsak hak ile batılı, hayır ile şerri, güzel ile çirkini de bu *Furkân* sayesinde anlayabiliriz. İnsanın bunun için de bir eğitimden geçmesi gerekir. Bu eğitimci de Rasûlullahdır. *"Elif Lâm Râ. Bu Kur'ân, insanları, Rablerinin izniyle karanlıklardan aydınlığa, herşeye gâlip ve hamde lâyık olan Allah'ın yoluna çıkarman için, sana indirdiğimiz bir kitaptır."*[655] Bu kitabın bir peygamberin öğretmenliği olmadan herkes tarafından bütün detaylarıyla kavranması da mümkün değildir. Dört işlemi içeren basit bir matematik kitabı için bile bir öğretmene ihtiyaç olduğunu düşünürsek Kur'ân gibi bütün hayatı kucaklayan bir kitap için peygambersiz düşünemeyiz. Yani bu aynı zamanda bir zarûrettir. *Taberî*, Nahl sûresinin, *"Sana da, insanlara gönderileni açıklayasın diye Kur'ân'ı indirdik. Belki düşünürler."*[656] meâlindeki âyet-i kerîmesini yorumlarken şunları söylemiştir: "Allah Teâlânın beyanından anlaşılıyor ki, Kur'ân'ın bir kısmını te'viline elçisinin izahı olmaksızın ulaşmak mümkün değildir. Vâcip, mendup, irşâd şeklindeki emir çeşitleri ile, nehiy nevileri, hak ve hadler, mahlûkâtın birbirlerine karşı olan vazifeleri hakkındaki hükümleri gibi âyetler bu cümledendir. Allah'ın elçisinden bir nas olmadıkça veya ümmetini

654) Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, c. I, s. 14.
655) İbrâhim 14/1. Konu ile ilgili diğer bazı âyetler için bk. Kasas 28/87; Ra'd 13/1; Âl-i İmrân 363, 4; Şûrâ 42/52; Ankebut 29/49; Bakara 2/53; Mâide 5/48; Kehf 18/1, 2.
656) Nahl 16/44.

te'viline irşâd edecek bir delâlet vârid olmadıkça, bu hususlarda hiç kimsenin söz söylemesi câiz olmaz."[657]

4- Kur'ân Hz. Muhammed'e vahiy yoluyla gelmiştir:

"O Kur'ân ancak vahyolunan bir vahiydir. Onu çok çetin kuvvetlere sahip olan (Cebrâil) *öğretti."*[658] *"Rabbinin kitabından sana ne vahyolunduysa onu oku. O'nun sözlerini değiştirecek yoktur. Sen de O'ndan başka bir sığınak bulamazsın."*[659] *Tabatabaî*, konumuzla ilgili olarak şu görüşlere yer veriyor: "Kur'ân; açık bir şekilde, kendisinin vahyedilmiş bir kitap ve vahyi de maddî dünyanın anlama ve algılamasının ötesinden bir çeşit konuşma olduğunu vurgulamaktadır. Vahiy duyu veya akıl ile algılanamaz, fakat belirli kimselere Allah'ın emriyle verilen başka yetenekler aracılığıyla anlaşılabilir. Bu görevin verilmesi işine peygamberlik adı verilir."[660] Kur'ân'ın vahyedildiğini gösteren pek çok âyet vardır. Bunlardan bazıları: *"Ve sizi onunla inzâr etmek için bu Kur'ân bana vahyolundu."*[661] Âyette vahyin gerekçelerinden birine de işaret edilmektedir: İnzâr etmek için. *"Biz bu Kur'ân'ı sana vahyederek en güzel ifade ile sana anlatacağız."*[662]

5- Kur'ân Arap diliyle nâzil olmuştur:

"Bir Kur'ân ki, pürüzsüz Arapça (olarak indirdik) *ta ki korunsunlar diye."*[663] *"Biz o kitabı anlayasınız diye Arapça bir Kur'ân olarak indirdik."*[664] Bu âyetlerde Kur'ân'ın Arapça gelişinin gerekçesi yanlış

657) Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, c. I, s. 38.
658) Necm 53/4, 5.
659) Kehf 18/27.
660) Tabatabaî, a.g.e., s. 89.
661) En'âm 6/19.
662) Yûsuf 12/3.
663) Zümer 39/28.
664) Yûsuf 12/2.

ve tehlikeli şeylerden korunma, kitabı iyi anlama olarak gösterilmektedir. Şu âyette de gerekçe müjdelemek ve korkutmak: *"Biz o Kur'ân'ı sırf muttakîlere müjdeler versin ve inad edenleri korkutsun diye senin lisanınla indirerek kolaylaştırdık."*(665) Bir başka gerekçe: *"Eğer biz onu başka bir dil ile indirseydik muhakkak diyeceklerdi ki: "Âyetleri açıklansa ya. Araba yabancı dille* (hitap) *olunur mu?..."*(666)

Kur'ân-ı Kerim'deki ifadeler gerçekçidir. İnsanlara ulaştırılmak istenen bir tebliğ mutlaka bir dille ulaştırılacaktır. Merkezdeki halkın dili ne ise o tebliğin o dille gitmesi kadar tabiî bir şey yoktur. Merkezde bir taban oluşturmanın gerçekçi yolu budur. Merkezin kendi diliyle bir tabana sahip olan öğreti, daha sonra değişik yollardan evrensel kamuoyuna kendini tanıtabilir. Konfiçyus'a izâfe edilen bir düşünce vardır. Kendisine, "Şayet bir ülkenin, bir milletin başına getirilirsen yapacağın ilk iş ne olur?" diye sormuşlar, "onların dilini çok iyi öğrenirim" diye cevap vermiş. Bir fikri, bir düşünceyi, bir inancı insanlara kabul ettirmenin en güzel yolu muhatabımızın dilini çok iyi kullanmaktır. Kur'ân, hem fikir, hem uygulama alanında bunu en güzel şekilde yapmıştır. Onun gerek mânâ, gerek lafız bakımından akılları durduracak bir i'câza sahip olması, kısa zamanda büyük bir alana yayılmasının sebeplerindendir. *Yunus* diyor ki:

Söz ola kese savaşı,
Söz ola bitüre başı,
Söz ola âğûlı aşı,
Bal ile yağ ide bir söz.(667)

---

665) Meryem 19/97.
666) Fussilet 41/44.
667) F. Kadri Timurtaş, Yunus Emre Divanı, İstanbul, ts., s. 79.

Söz öyle bir silahdır ki iyi kullanıldığı zaman savaşları durdurur. Onu kullanmasını bilmeyen başından olur. Öyle söz vardır ki, zehirli aşı bal ile yağ haline getirir. Allah'ın bir sıfatı da kelâm sıfatı değil midir? Rasûlullah'a az sözle çok mânâ ifade etme yeteneğinin verilmesi -Allahu a'lem- bu hikmete binâendir. *Ebû Hüreyre* (r.a.)nin bildirdiğine göre, "Peygamber (s.a.), *"Ben cevâmiu'l kelîm ile gönderildim...."* demiştir.[668] *"Cevâmiu'l-kelîm"* az lafızla çok mânâ ifade eden edebî vecîzelere denmektedir.[669] Hadiste geçen *cevâmiu'l-kelîm* sözü ile Kur'ân-ı Kerim'in murad edildiği belirtilmektedir.[670] Murad, ister Kur'ân olsun, ister Rasûlullah'ın sözleri olsun netice değişmez; bir fikrin bir inancın başkalarına kabul ettirilmesinde dil önemli bir faktördür. Kur'ân bu gerçeğe işaret etmektedir.[671]

Kur'ân Arapça nazil olmuştur ama Arap edebiyatında Kur'ân'ın bir örneğini bulmak da mümkün değildir. Lafız ve mânâ açısından ondaki olağanüstülük hemen sezilmektedir. Kur'ân'daki ifadeler nâmütenâhî yüzeyi olan bir kristal gibidir. Hangi açıdan hangi yüzeye baksanız değişik ışık hüzmeleriyle karşılaşırsınız. Bu değişiklik zaman ve mekân açısından da böyledir. Kur'ân'da geçen bir ifadeyi başka zaman ve mekânlarda değişik derinliklerde algılayabilirsiniz. Aynı ifadeyi evinizde başka, çarşıda başka, mezarda başka boyutta anlamanız mümkündür. Kezâ genç iken başka olgunluk yaşında başka, ihtiyarlıkta başka intibâlar almak mümkün. Buradaki değişiklikler bir çelişkiyi değil alınan intibâdaki derinliği yansıtmaktadır. Hülâsâ Kur'ân okuyan bir insan her hal ü kârda

668) Buharî, Tabir, 22.
669) Zebidî, Tecrîd-i Sarih Tercümesi, c. VIII, s. 359.
670) Zebidî, a.g.e., c. VIII, s. 359.
671) Diğer bazı örnekler: Duhân 44/58; Ahkaf 46/12; Şuarâ 26/192-197; Tâhâ 20/113.

ondan farklı lezzetler tadabilir. Hem mânâ hem lafız bakımından.

Kur'ân Arapça olmakla beraber orijinaldir.[672] Arapça bilen her arap onu anlayamaz. Kur'ân'ı anlamak, ondaki ince nüansların farkına varabilmek için Kur'ân okulundan geçmek gerekir. Onun kullandığı her kelimenin kendine has orijinal bir anlamı vardır. O orijinal mânâyı bilmeyen, Kur'ân'ı anlayamaz veya yanlış anlar.

Kur'ân'ın muhatabı insandır. Amacı ise onu etkilemektir. Bunun için makûl ve güzel olan her vasıtayı kullanır. Teşbihler, temsiller, istiâreler yapar. Çeşitli mecaz ve kinâyelere baş vurur. Tıbak, cinas, secî, hüsn-i ta'lil, tevriye ve benzeri edebî sanatları bol bol kullanır. Bunları kullanırken sanat için sanat düşüncesinde değildir. Bütün amacı güzel ses, güzel söz ve güzel mânâ ile insanı etkilemektir. Kendi çizgisinde, kendi yolunda.

Genellikle sanat eserlerinde bilimsel ifadelere yer verilmediği gibi bilimsel eserlerde de duygusal ifadelere yer verilmez. Kur'ân bu bakımdan da orijinal özellikler taşır. Onda bilgi ile duygu, gerçekle ideal iç içedir. Bazan bilgiler duyguları frenlerken, bazan duyguların bilgileri ateşlediği görülür. Kur'ân'ın idealizmi gerçeklere dayanır. Onda ütopik bir dünya görüşüne yer verilmez.

Belâgat, hal ve duruma göre söz söyleme sanatıdır. *Belâgattaki* başarı, muhatabı etkileme oranında kendini gösterir. Kur'ân *belâgatına* yetişebilecek bir başka eser daha yoktur.[673] Kur'ân hem *belâgat* hem *fesâhat* bakımından bir mûcizedir.

672) bk. Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, s. 35 v.d.
673) Suad Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş, s. 121.

"Kur'ân'da mânâ ve ses bakımından sözün önemi büyüktür. En güzel sözlerle en güzel mânâları ifade etmek onun îcâz örneklerindendir."[674] Onda kullanılan üslûp ve ifadenin özelliği açık ve anlaşılır olmaktır. Sözleri ve cümleleri öyle bir araya getirilmiştir ki, muhatabın bundan etkilenmemesi mümkün değildir. *Hz. Ömer*'i bir dinleyişte müslüman yapan bu üslûptur. *Suad Yıldırım* büyük müfessir *İbn Atiy*'den şöyle bir nakilde bulunuyor: "Kur'ân'dan bir lafız çıkarılacak olursa bütün arap lisanı altüst edilse bile, onun yerini tutabilecek tek kelime bulunamaz."[675]

M. Şekip Tunç, "Beden ve zihne çeviklik veren rûhî iştahlardır." diyor.[676] Bu iştahın ne demek olduğunu Kur'ân'ı okuyan, onunla sırdaş olanlar daha iyi bilirler. Büyük İslâm medeniyetinin ilk muharrik gücü, tabir câizse ilk roketi bu kutsal kitaptır, denebilir. Müslümanlar ne yapmışlarsa ondan hız alarak yapmışlardır. Kur'ân aktivitesinin bir özelliği de devamlılık arzetmesidir. Bütün dinî telakkîlerin, bütün ideolojilerin nefeslerinin tıkanmasına, yollarda dökülüp kalmalarına rağmen Kur'ân'ın getirdiği aktivitenin ilk start halindeki kadar canlı ve taze olması başka nasıl izah edilebilir? Maddî ve manevî herşey, tadıldığı zaman doyum sağlarken Kur'ân'da tadıldıkça iştahın artması onun icâz özelliklerindendir. Bir kitabı iki defa okuyan, bir filmi iki defa seyreden insan usanır. Kur'ân'ı iki milyon defa okuyan insanın sadece iştahı açılır.[677] Kur'ân'ın sahip olduğu bu şansa gelmiş geçmiş zamanların hiçbir kitabı sahip olmamıştır. Kur'ân'ın üslûp özelliklerinden biri de onun sözlerindeki ses ve mûsikîsidir. Onu okurken bazan tatlı bir mel-

674) Hüseyin Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, s. 100. Daha fazla bilgi için bk. S. Kutup, Kur'ân'da Edebî Tasvirler, s. 13 v.d.
675) Yıldırım a.g.e., s. 136.
676) Tunç, a.g.e., s. 95.
677) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 44.

temin rûhumuzu okşadığını, bazan bir fırtınanın hırçınlaşarak sizi silkelediğini hissedersiniz. Bazan kaymak gibi, bazan kasisli yollardan yürüdüğünüzü düşünürsünüz. Bazan his ve heyecan sağnağına yakalanır, coşar, galeyâna gelirsiniz, bazan büyük, devâsâ dalgalardan sonra sakinleşen okyanusa dönersiniz. Nasıl bir yelkenlide yelken rüzgâra tabi ise Kur'ân'da da ses mânâya tâbîdir.[678]

"Kur'ân ne nazımdır, ne de nesirdir; fakat her ikisinin de özelliklerini barındırır." diyen *Tabatabaî*, Kur'ân'ı zamanının hatta bütün zamanlarının en güzel şiirlerinden daha üstün görüyor.[679] Kur'ân'da hece dizisi bakımından nesre göre daha disiplinli, şiire nisbetle daha serbest bir üslûp dikkati çeker.[680] *Abdullah Draz*, Kur'ân üslûbunu fonetik açıdan değerlendirirken onu ne şehirlinin ifadesi kadar yumuşak, ne de bedevîlerin ifadesi kadar sert buluyor. Ona göre bu iki üslûbu meczeden Kur'ân-ı Kerim âhenkli bir ses yapısına ulaşmış, ancak zihinlerde tasavvur olunabilecek bir ses armonisini gerçekleştirmiştir.[681] Bu büyüleyici üslûp sayesinde Kur'ân, insanları alışkanlıklarından koparmakta, onları âdetlerin kölesi olmaktan kurtarmaktadır. *Muhammed Kutup*, "Doğrudan doğruya sistemin esaslarını ortaya koyan teşrî âyetlerinde bile müzikal ton ve canlı nabız ortadan kalkmaz."[682] diyor.

Dedik ki: Kur'ân'da fonetik husûsiyet genellikle mânânın sese hâkimiyeti şeklindedir. Bu özelliği birçok yerde görmek mümkündür. Meselâ, Gâşiye

678) Örnekler için bk. Suad Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş, s. 127; S. Kutup, Kur'ân'da Edebî Tasvirler; Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat; Suphi Salih, Mebâhis ve İ'câzu'l-Kur'ân'la ilgili diğer eserler.

679) Tabatabaî, a.g.e., s. 137.

680) Abdullah Draz, Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru, s. 116.

681) Abdullah Draz, a.g.e., s. 116.

682) Muhammed Kutup, Kur'ân Araştırmaları, c. I, s. 9.

sûresinin 8-16. âyetlerini okurken insan cennete hak-kazanmış insanların refah ve mutluluklarını, kevser ırmağının akarken çıkardığı tatlı sesi duyar gibi olur.[683]

Kur'ân üslûbunda ifrat ve tefrite yer yoktur. Onun lafızlarında haşviyattan sayılabilecek bir fazlalık olmadığı gibi, mânâyı zayıf bırakacak bir eksiklik de yoktur.[684] Kur'ân'daki bütün deliller, bilgiler, belgeler tartışmalar hep bu olağanüstü üslûpla ambalajlanarak takdim edilir.[685]

Sözü şöyle bağlayabiliriz: Bir fikrin veya bir inancın kamuoyunda ma'kes bulmasında en önemli vasıta dildir. Çünkü o bir andlaşma ve iletişim vasıtasıdır. Eğitimi de bir iletişim olayı kabul edersek dilin önemi ortaya çıkar. Kur'ân'ın Arapça nâzil olması, dil seçiminin, olağanüstü bir üslûpta kullanılması da dilin kullanılmasının önemini vurgulamaktadır. Kısacası, dili seçmek önemli olduğu gibi onu kullanmak da önemlidir.

6- Kur'ân'da çeşitlilik esastır:

Çöle ilk girdiğimiz an yeni bir şey görmenin hissiyle heyecanlanırız. Biraz ilerlediğimiz zaman ilk andaki dikkatimizin yavaş yavaş kaybolduğunu, biraz daha ilerlediğimizde uykumuzun geldiğini hissederiz. Çünkü gördüğümüz manzaraya alışmaya başlamışızdır. Çevresi akıl almaz güzelliklerle dolu, her adımda yeni bir hârika ile karşılaştığımız bir yoldan yürüdüğümüzü düşünelim. Burada da yukardakinin aksine gözümüzü dört açtığımızı, etrafa dikkat kesildiğimizi fark ederiz. Demek ki biteviye yaşadığımız herşey, bizde alışkanlıklar doğuruyor, bu alışkanlıklar zamanla

683) Suad Yıldırım, a.g.e., s. 132, 133.
684) Yıldırım, a.g.e., s. 135.
685) Elmaî, a.g.e., s. 100.

dikkat ve algılarımızın, şuur uyanıklığımızın kâtili durumuna geliyorlar.

İnsanın bir özelliği de çevresine, içinde bulunduğu ortama uyum sağlamasıdır. Bu yüzden devamlı yeni uyarımlara ihtiyaç duyar.(686) Aldığımız yeni bir kaseti birkaç kez dinledikten sonra bir köşeye atarız. Girdiğimiz bir odada sesli çalışan bir vantilatör derhal dikkatimizi çeker. Bir süre sonra o sesin algımızdan kaybolduğunu, vantilatöre dikkat sarfetmekten vazgeçtimizi görürüz. Yani gördüğümüz her yeni bizim ilgi ve dikkatimizi kamçılarken onlarla tanışıp bildik hale gelmemiz neticesinde ilgimizin zayıfladığını, onlara daha soğuk baktığımızı müşahede ederiz.(687) *Ornstein*, tüketim mallarının çoğunda belli aralıklarla değişiklikler yapılmasını buna bağlamaktadır. Ona göre bu ufak tefek değişiklikler o mallara yeniden farkedilme şansı tanımaktadır.(688) Yeniden farkedilecekler ve satılacaklar. Bu malları alan kimselerin psikolojileri de farklıdır. Bunlar, 1- Aldıkları mala ihtiyaçları olduğu için alabilirler; 2- Yeni bir şey almanın mutluluğunu yaşamış olmak için alabilirler; 3- O malı almanın ekonomilerine fayda sağlayacağına inandıkları için almış olabilirler; 4- Yeni ve farklı bir şey almakla fark edilir olmayı, dikkat çekmeyi arzuladıkları için almış olabilirler. Bu eylemin şuurlu veya şuursuz olması önemli değil. Son maddeyi teşkil edenler -istisnalariyle birlikte- daha çok kişilik problemi olan, kültür düzeyi düşük olan insanlardır. Olay, toplumun geri kalmışlığı ile de ilgilidir. Özellikle kültür düzeyi yüksek bilgi toplumlarında ne fert böyle bir manevraya tenezzül eder, ne de toplum böyle davranan insanlara prim verir. Geri kalmış toplumların geri kalmış insanları, toplum içerisinde

686) Ornstein, Yeni Bir Psikoloji, s. 43, 44.
687) Ornstein, a.g.e., s. 43.
688) Ornstein, a.g.e., s. 43, 44.

normal yollardan elde edemedikleri sosyal statüyü böyle yan yollara girerek elde ederler. Bu bir telâfi yoludur. Gözü açık satıcılar yaptıkları reklâmlarda insanların bu zaaflarından yararlanmak isterler.

Sorenson, "Öğrenme eğirisinde başlangıçta hızlı bir yükselme görülmesinin başka bir sebebi de karşımıza çıkan problemlerin veya işlerin ilkin bizim için yenilik teşkil etmeleridir."[689] diyor. Duyguların da zamanla körleştiğini söyleyen *Sorenson*, biteviyeliğe düşmekten sakınmayı öğütlüyor. Ona göre süratli değişiklikler de doğru değildir. Çünkü devamlı sarsılan zihin kendini toparlama fırsatı bulamaz.[690]

Allah'ın, hayata koyduğu kanunlar (sünnetullah)dan biri de hayatın sürekli ve değişken oluşudur. Bu kanuna göre hiçbir şey eski değildir. Herşey yenilenen eskidir. Allah dışında hiçbir varlık ayniyle iki dakika önceki varlık değildir. Odur, fakat değişmiş olan odur. Bu değişiklikler biraz yavaş seyretmeleri, biraz da alışkanlık sebebiyle yeterince algılanamamaktadırlar. İslâm'ın büyük sûfisi *Yunus*,

Biz sevdik aşık olduk sevildik ma'şuk olduk
Her dem yeni doğarız seyre kim usanası[691]

derken herhalde bu gerçeğe işaret ediyordu.

Kur'ân'da da çeşitlilik prensibi geçerlidir. *Muhammed Kutup*, "Kur'ân'da her mevzûda vârid olan âyetlerin iki tanesinin birbirine denk ve eşit olduğunu görmek imkânsızdır." diyor. Aslında çeşitlilikte de bir güzelliğin bulunduğunu, çeşitliliğin insan rûhundaki melâli ve bıkkınlığı ortadan kaldırdığını söylüyor.[692]

689) Sorenson Herbert, Eğitim Psikolojisi, s. 330.
690) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 229.
691) Hayri Selçuk, Yunus Divanı, s. 137.
692) Muhamed Kutup, Kur'ân Araştırmaları, c. I, s. 480.

Ona göre Kur'ân'da tekrar gibi görünen şeyler de gerçek tekrar değil, çeşitlilikten ibarettir.[693]

Kur'ân'da biteviyelik yoktur. Bu itibarla onu okuyan bir kimse her an yeni bir manzara, yeni bir mesaj, yeni bir şahıs, yeni bir ifade ile karşılaşabilir. Zamirler değişir, isimler değişir, sîgalar değişir, konular değişir. Fakat bu değişiklikler hiçbir zaman zihni kilitlemez, ruhdaki dengeyi bozmaz.

Bu değişikliklerin bireysel farklılıklar açısından da önemi vardır. *el-Elmâî*'ye göre, "Ne önünden ne ardından kendisini çürütecek bir şey gelmeyen Allah'ın kitabı Kur'ân, hitabetinde değişik üslûplar kullanmak, insanların farklı meşreplerine, amaçlarına ve idrâklerine göre çeşitli iknâ yollarında ve değişik yönlendirme biçimlerinde sanatlar icrâ etmek yoluna gitmiştir.[694] Kur'ân'ı bilinçli olarak okuyan mânâsını da anlıyorsa kendisini olağanüstü hârikalar dünyasında uçuyormuş gibi hisseder. Her an yeni bir hayranlık, yeni bir ilgi, yeni bir merakla dolup taşar. Bu tenevvû onun kalb tellerini ihtizaza getirir. Yukarda sıraladığımız edebî sanatlara ek olarak teşrî, kıssa, cedel ve münâzara, mev'iza v.b. edebî türleri kullanırken de çeşitliliği esas alır. Bazan bir yalın ifadeyi tasvir, tasviri tarih takip edebilir. Kur'ân'daki bu tenevvû' bir taraftan Allah'ın kelâm sıfatının tecellîsine medar olurken, bir taraftan muhatabın derûnî dünyası ile sıcak ve canlı bağlantı kurmakta, kurulmuş bağlantının sürekliliğini sağlamakta, diğer bir taraftan da bu çok çeşitlilik içinde duygu dünyasının zenginleşmesine yardım etmektedir. Çeşitliliğin ayrıca insana seçme imkânı, seçme zevki vermek gibi terbiyevî bir yönü de vardır.

İnsana Allah'ın yüce sıfatları tanıtılırken bazan meterolojiden, bazan jinekolojiden, bazan astronomi-

693) M. Kutup, a.g.e., c. I, s. 480.
694) Elmaî, a.g.e., s. 74, 75.

den, bazan biyoloji, bazan fizyolojiden hareket edilmektedir.[695] İnsanı tanıtırken de ilmî çeşitlilik, esası teşkil etmektedir. Bu muhataba değişik açılardan yaklaşma imkânı sağlamakta, onlar için ilgi alanları oluşturmaktadır.

Kur'ân, ihtivâ ettiği çeşitlilikle insanın yapısında mevcut olan eğilimlere de işaret etmiş olmaktadır. Çünkü o, üslûbunu seçerken de insan gerçeğinden hareket etmektedir. İnsanın değişiklik, çeşitlilik hususundaki eğilimini *Refik Halid* şu güzel ifadelerle dile getirir: "İnsan ıstırap, heyecan ve değişiklik peşinde koşan bir mahlûktur. Siz sade muhallebi yiyeyim diyorsunuz, afiyet olsun, fakat sonunda bıkarsınız. Can, dayak yemek bile ister... Her gün, mütemâdiyen, değişiksiz yenen nesne, zehir olur."[696]

7- K u r ' â n h a k k ı n d a ş ü p h e y e y e r y o k t u r :

"Elif, Lâm, Mîm. Bu doğruluğu şüphe götürmeyen ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara yol gösteren kitaptır."[697] *Elmalılı*, âyette geçen *"Reyb"* kelimesi hakkında şu bilgileri veriyor: *"Reyb*, esasında nefse bir ızdırap, bir kuşku vermek manasına masdar iken, örfî lugatte bu ızdıraba başlıca bir sebep olan şekk ü şüphe mânâsında istîmâli galebe etmiştir. Yani reyb, şekke yakın ve fazla olarak sû-i zan gibi bir töhmet mânâsını da mutazammındır. Fakat asıl mânâsı şüphe ve kuşku, yani kuşkulu şüphedir."[698]

Bir kitap için şüpheyi gerektirecek hususlar şunlar olabilir: *1- Gelişi esnasında yani vahyinde şüpheyi*

---

695) M. Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 63, 64; Maurice Bucaille, Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim, s. 181.
696) Refik Halid Karay, Bir Avuç Saçma, İstanbul 1939, s. 51.
697) Bakara 2/1, 2.
698) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. I, s. 164, 165.

gerektirecek bir hususun bulunması; 2- Tebliğ esnasında şüpheyi mûcip bir durumun bulunması; 3- Kendi içinde insanı şüpheye sevkeden bazı çelişkilerin bulunması; 4- Akıl ve ilimle kitap arasında şüpheye sebep olabilecek bir çatışmanın bulunması.

Gerek geçmişte konu ile ilgili edindiğimiz bilgilerden, gerek âyetin yorumu ile ilgili beyanlardan anlıyoruz ki ilk iki madde ile ilgili şüpheyi mûcip herhangi bir şey yoktur. Zaten Allahu zü'l-celâl de " لاريب فيه " buyurmakla Kur'ân'da şüpheye yer verecek herhangi bir şey olmadığını temin ve tescil etmiştir.[699] *"Kendisinde şüphe olmayan bu kitabın indirilişi âlemlerin Rabbindendir."*[700] *"... Onda şüphe edilecek hiçbir şey yoktur. Âlemlerin Rabbinden indirilmiştir."*[701] *"Artık and olsun gördüklerinize ve görmediklerinize ki, Kur'ân, hiç şüphesiz kerîm bir Rasûl'ün getirdiği sözdür. O, bir şair sözü değildir. Siz pek az inanıyorsunuz. Bir kâhinin sözü de değildir. Siz pek az düşünüyorsunuz. O, âlemlerin Rabb'inden indirilmiştir."*[702] Şüphenin de bir mantığı olması gerekmez mi? *"Sen bundan evvel hiç kitap okur değildin. Elinle de onu yazmadın. Böyle olmasaydı, o iptal için bahane arayanlar şüphe edebilirlerdi."*[703] *"De ki: "And olsun ki, eğer insanlar ve cinler, bu Kur'ân'ın benzerini meydana getirmek üzere toplansalar, birbirlerine yardımcı da olsalar yine onun benzerini getiremezler."*[704] *Buna rağmen "Yoksa "Onu kendi uydurdu" mu diyorlar? Öyle ise de ki: "Haydi onun gibi on uydurma sûre getirin. Allah'dan başka gücünüzün yettiğini de çağırın. Eğer doğru söylüyorsanız* (bunu yaparsınız) *Yok eğer bunun üzerine size cevap vermedilerse, artık bilin ki, o*

699) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 165.
700) Secde 32/2.
701) Yûnus 10/37.
702) Hâkka 69/38,43.
703) Ankebut 29/48.
704) İsrâ 17/88.

Kur'ân, Ancak Allah'ın ilmiyle indirilmiştir. Ve O'ndan başka ilâh yoktur. Artık müslüman oluyorsunuz değil mi?"[705]

İnadında ısrar edenler biraz daha indirim yapılarak köşeye sıkıştırılıyor: *"Onu peygamber uydurdu" mu diyorlar? De ki: "Öyleyse haydin onun gibi bir sûre getirin ve Allah'dan başka gücünüzün yettiği kim varsa onu da yardıma çağırın. Eğer sözünüzde doğru iseniz."*[706] Kur'ân, kendisinden bu kadar emin. Muârızları ise çâresiz. Üçüncü madde hususunda şöyle buyuruluyor: "Onlar hâlâ Kur'ân'ı gereği gibi düşünüp anlamaya çalışmazlar mı? Eğer Kur'ân Allah'dan başkası tarafından olsa idi elbette içinde birçok çelişkiler bulurlardı."[707] Kendisinde, insanı şüpheye düşürecek çelişkilerin bulunmadığını savunan Kur'ân-ı Kerim, bunu kavramak için Kur'ân üzerinde gereği gibi düşünüp onu anlamaya çalışmanın lüzumuna işaret ediyor.[708] Çünkü ona yapılan itirazlar daha çok onu tanımamak, onun üzerinde düşünmemekten kaynaklanıyor. Bu sebepten dolayı Kur'ân-ı Kerim her fırsatta kendisi üzerinde düşünülmesini istiyor.[709] *"Bunlar Kur'ân'ı düşünmezler mi? Yoksa kalbleri kilitli midir?"*[710]

Dördüncü madde ile ilgili tesbiti bilim adamlarından alalım. *Maurice Bucaille* diyor ki: Kur'ân'ın çok bariz özelliği olan bu bilimsel tarafları başlangıçta beni derinden derine hayrete düşürdü. Zira on üç asırdan fazla bir zaman önce kaleme alınan bir metinde, çağdaş, bilimsel verilere tamamen uygun olarak, son derece çeşitli konulara ilişkin bilgilerin keşfedilebileceğine,

705) Hûd 11/13, 14.
706) Yûnus 10/38. 707) Nisâ 4/82.
708) İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, c. I, s. 41.
709) Cerrahoğlu, a.g.e., C., I, s. 40.
710) Muhammed 47/24.

o zamana kadar hiç mi hiç inanmamıştım. İşe başlarken, İslâm'a hiç inanmıyordum. Her türlü peşin hükümden uzak olarak, tam bir tarafsızlıkla metinleri incelemeye giriştim."[711] "Kitab-ı Mukaddeste çok büyük bilimsel hatalar bulunduğu halde, burada (Kur'ân'da) bir tek yanlışa bile rastlayamıyordum."[712] "Kur'ân'ın yaratılış hakkında verdiği bilgilerle, kâinatın oluşumu konusundaki çağdaş bilgiler arasında, hiçbir sûrette, en ufak bir aykırılık bulunmamaktadır."[713] "İnsan embriyonunun gelişmesi gibi gözlem alanına giren olaylara gelince, Kur'ân'ın bildirdiği çeşitli safhalar, çağdaş embriyoloji ile pekâlâ karşılaştırılabilir ve Kur'ân'ın bu konudaki âyetlerinin bilimle tam bir uygunluk gösterdiği keşfedilebilir."[714]

Tabatabaî, "Eğer Kur'ân, insan sözü olmuş olsaydı, kesinlikle, doğa ve maddenin geçici dünyasındaki diğer nesnelerde olduğu gibi bir değişme tarafından etkilenmiş olması gerekiyordu."[715] diyor. Ona göre de Kur'ân'la evrenin gerçekleri arasında bir tenâkuz yoktur.[716] Jeo kimyacı *Donald Robert Cor* ise şunları söylüyor: "Müsbet ilimlerle uğraşanlar için son derece büyük önem ifade eden kâinattaki nizam, bu kâinatı Allah'ın yoktan var ettiği ve onu koruyup idâre ettiğini söyleyen semâvî kitaplarla tamamen ittifak eder."[717]

8- Kur'ân-ı Kerim yol göstericidir.

Rehber-i hidâyettir; sebeb-i hidâyettir. Doğru yola irşâd eden en son ve en mükemmel semâvî kitaptır. Fatiha sûresinde, Allah'dan kendisini hidâyete erdir-

711) Maurice Bucaille, Kitab-ı Mukaddes Kur'ân ve bilim, s. 179.
712) Maurice Bucaille, a.g.e., s. 181.
713) Maurice Bucaille, a.g.e., s. 221.
714) Maurice Bucaille, a.g.e., s. 185.
715) Tabatabaî, a.g.e., s. 81.
716) Tabatabaî, a.g.e., s. 73.
717) Denald Robert Cor, "Jeolojik Metodlar"; Monsma, a.g.e., s. 171.

mesini isteyen kimseye sanki bir cevap olarak buyuruluyor ki: *"Elif, Lâm, Mîm. Bu, doğruluğu şüphe götürmeyen ve Allah'a karşı gelmekten sakınan* (muttakî)*lara yol gösteren kitaptır."*(718) Hidâyete ermek isteyen kimse bu kitaba sarılmak zorundadır. Şu var ki, bu kitap vasıtasıyle hidâyete ermek bazı şartlara bağlanmış görünüyor. *Mevdûdî*, Kur'ân'dan yararlanabilmenin şartlarını şu şekilde sıralıyor:

1- Muttakî olmak; yani Allah'dan korkan, hakla batılı ayıran ve salih kimseler arasına girmek isteyen biri olmak."(719)

2- Gaybe inanmak.

3- Kişinin Kur'ân'ı uygulamaya hazır olması. Namaz, Kur'ân'ın emrettiği en önemli görevlerden biri olması hasebiyle bu uygulamanın simgesi kabul edilmektedir.

4- Kişinin, Allah'ın ve insanların hakkını kitabın talimâtı doğrultusunda vermeye yani infakta bulunmaya hazır olması.

5- Vahye gönülden inanmak.

6- Öldükten sonra dirilmeye yani âhirete inanmak.(720)

Yukarda verdiğimiz âyetin devamında bu şartlar sıralanmaktadır: *"Ki onlar, gaybe inanırlar; namazı dosdoğru kılarlar ve rızık olarak verdiklerimizden infâk ederler ve* (yine) *onlar, sana indirilene, senden önce indirilenlere iman ederler ve âhirete de kesin bir bilgiyle inanırlar. İşte bunlar, Rablerinden olan bir hidâyet üzeredirler ve kurtuluşa erenler de bunlardır."*(721)

---

718) Bakara 2/1, 2.
719) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. I, s. 49.
720) Mevdûdî, a.g.e., c. I, s. 49, 50, 51.
721) Bakara 2/3-5.

Fatiha sûresinde istenen hidâyete insanın nasıl ulaşacağı Bakara sûresinin bu ilk beş âyetinde özetlenmektedir. Bu bir yerde Kur'ân'ın da özetidir, denebilir. Çünkü bundan sonra bütün konular bu kelime, yani *hidâyet* kelimesi etrafında oluşup gelişecektir. Kur'ân'ın amacını *"insanın hidâyeti"* olarak iki kelimede özetlemek mümkündür.

Bize göre Kur'ân vasıtasıyle hidâyete ermenin en önemli şartı hürriyettir. Bu şart diğer şartların da şartıdır. Takvâ kelimesinin zımnında bu şart da gizli olarak vardır. Hürriyet seçme hakkıdır. Hürriyeti olmayan hiçbir kimsenin seçme hakkı yoktur. Seçme hakkı olmayan bir kimseye bâtıla karşı hakkı alternatif olarak sunmanın pratik hiçbir faydası olmaz. Hürriyeti olmayan insanlar trene benzerler. Kendilerine çizilen yolun dışına çıkamazlar. Onlardan bunu beklemek de haksızlık olur. Bu durumda yapılacak ilk iş, insanların kafa ve kalblerindeki prangayı sökmektir. Özgürlüğü esas almayan hiçbir eğitim sistemi insana sorumluluk yükleyemez. Allah'ın hayata koyduğu önemli kanunlardan biri de hak ve sorumluluk dengesidir. Bu dengenin bozulduğu yerde düzen de bozulur.

İnsanlar sadece başkalarının kulu kölesi olmazlar, aynı zamanda kendi nefislerinin de kulu kölesi olabilirler. *Woltaire Oscar Linderberg,* bütün bilimsel verilerin kendilerini Allah'a inanmaya götürmesine rağmen insanların ters yönde hareket etmelerini iki sebebe bağlamaktadır:

1- Mensup olduğu toplum veya devletin, imansızlığı ve ateizmi teşvik etmesi;

2- İnsanın kendi taassubuna yenik düşmesi.[722] Görülüyor ki insan iki türlü esir alınabiliyor. Başkaları tarafından, kendisi tarafından.

722) Woltaire Oscar Linderberg, "Bilimsel Metodun Kullanılması"; Monsma, a.g.e., s. 86.

Andro Cinovayivi, Allah'ın insana verdiği hakları hiç kimsenin ondan alamayacağını, fakat insana kardeşi insan tarafından verilen hakların onun elinden geri alınabileceğini söylemektedir.[723]

Değerli eğitimci *Ali Medâr*, "Bir takım heves, istek ve eğilimlerimize teslim olmak hürriyet değil, hürriyetsizliktir. Aynı zamanda onlara esir olmaktır." diyerek insanın kendi kendine tutsak oluşuna dikkat çekiyor.[724] *Tabatabaî*, bu esaretin karekterini açıklıyor: "Başka bir analiz de gösterir ki, kendi arzularına tapmakla başkasının isteklerine tapmak arasında bir fark yoktur."[725] Çünkü ikisi de esarettir.

İslâm'ın getirdiği tevhid inancı bu iki tür köleliği de kaldırmış, insanların sadece Allah'a kul olmalarını sağlamıştır. Bu da bir kölelik değil midir? şeklindeki mukadder bir soruya verilecek en kısa cevap "hayır"dır. Çünkü mutlak adâletin bulunduğu bir yerde bizim anladığımız mânâda bir kölelikten bahsetmek imkânsızdır. Allah mutlak adâlet sahibidir. Öyle olmasaydı bunca nimetine rağmen kendisine kafa tutan milyonlarca insanı bir anda yok eder veya başka zecrî yollardan kendisine inanmalarını sağlardı. O'na ortak koşan müşrikler de bunu itiraf ediyorlar: *"Bir de müşrikler, "Allah dileseydi ne biz, ne atalarımız O'ndan başka bir şeye tapardık. Ve O'nun buyruğu olmadan hiçbir şeyi haram kılmazdık." dediler. Bunlardan evvelkiler de böyle yaptılar. Buna karşı peygamberin vazifesi ancak açık bir tebliğ değil mi?"*[726] Bir başka âyette şöyle buyuruluyor: *"Eğer Rabbin dilese idi, yeryüzünde kim varsa hepsi toptan iman ederlerdi. O hal-*

---

723) Andro Cinovayivi, "Ahlakî Determinizme İlâve Olarak İrâde Hürriyeti"; Monsma, a.g.e., s. 293.

724) Ali Medâr, İnsan Eğitiminin Kur'ân'î Metodu, s. 87, 88.

725) Tabatabaî, a.g.e., s. 29. 726) Nahl 16/35.

de insanları hep mümin olsunlar diye sen mi zorlayacaksın?"[727]

Bakara sûresinin ikinci âyetinde Kur'ân'ın muttakîler için bir hidâyet rehberi olduğu belirtilmişti. *Muttakî* kelimesini biraz açmakta yarar görüyoruz.

Muttakî kelimesinin *"ittikâ"* ve *"takvâ"* kelimeleriyle ilgisi vardır. *İttikâ*, vikâyeyi kabul etmek, vikâyeye girmek demektir. *Vikâye* ise kişiyi sıyânet, yani elem ve zarar verecek şeylerden korumak anlamına gelmektedir. Bu durumda ittikâ veya onun ismi olan takvâ, iyi sakınıp korumak, kuvvetli bir himâyeye girerek korunmak demektir.[728] "En şâmil ve en kuvvetli vikâye ise ancak Allah'ın vikâyesidir." diyen *M. Hamdi Yazır*, bunun sebebini şöyle açıklıyor: "Zira vikâye-i beşer istikbâle ve âkıbete tamamen hâkim olamadığı gibi halde meşhûd olan elem ve zararların bile hepsine hâkim olamaz."[729] O halde gerçek ittikâ Allah'ın korumasına sığınmadır. İttikâ veya takvâyı, "İnsanın kendisini Allah'ın vikâyesine koyarak âhirette zarar ve elem verecek şeylerden iyice koruması" veya "seyyiâttan tevakkî, ve hesenâtı iltizâm etmesi" şeklinde tarif eden *Elmalılı*, Kur'ân'da bu iki kelimenin üç mertebede kullanıldığını zikretmektedir: 1- Ebedî azapdan korunmak için her türlü şirkten uzak olan iman; 2- Büyük günahları işlemekten, küçük günahlarda ısrardan kaçınmak suretiyle farzları yerine getirmek; 3- Kalbi hakdan meşgul edecek herşeyden arınarak bütün varlığiyle Allah'a yönelmek.[730]

Mâide sûresinin 93. âyetinin bu üç mertebeyi cem ettiğini bildiren *Elmalılı*, Nahl sûresinin 90. âyetinin

727) Yûnus 10/99.
728) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 168.
729) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 168.
730) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 169.

de aynı özelliği taşıdığını bir hadîse dayanarak haber vermektedir.[731]

Takvâ kelimesiyle bağımsızlık arasında bağ kuran *Ali Medâr* İslâmî eğitimin hedefini, takvâ duygusunu güçlendirerek, ferdin güçlü olmasını sağlamak, onu bağımsızlığa kavuşturmak olarak tesbit ediyor.[732] Ona göre "Takvâ ve bağımsızlık, bir sistemin döner sermâyesidir. Toplumdaki takvâ, hürriyeti kazandırır..."[733] İslâm'ın ana karekterini teşkil eden dinamizm, kaynağını hür düşünceden almaktadır. *Muhammed Kutup*, "İnsanı her türlü dünyevî değerlerin "kul"luğundan kurtarıp yalnız ve yalnız Allah'a kul eden ve "insan olma" değerini ayaklar altına alarak vicdânının herhangi bir maddî veya manevî yük altında ezilmekten kurtulmasını sağlayan evrensel hürriyeti İslâm sağlamıştır." diyor.[734]

İslâm'ın, insana yüklediği sorumluluk, ona tanıdığı özgürlükten kaynaklanmaktadır.

Evet, Kur'ân bir rehberdir. İnsanlar karanlıklardan aydınlığa onunla çıkabilir. *"Sizi karanlıklardan nûra çıkarsın diye kuluna apaçık âyetler indiren O'dur..."*[735] Kur'ân bir rehberdir, insanlar gerçekleri onunla görebilir. *"Bu* (Kur'ân) *insanlar için kalb gözleridir. Kesin olarak inanan bir kavim için de hidâyettir, rahmettir."*[736] Ona kesin olarak inanmayanlar hakikati göremezler, yollarını bulamazlar. Kur'ân bir rehberdir, insanlara hakikati açıklar, onlara bilmediklerini bildirir. *"Elif Lâm, Râ. Bunlar, işte* (hakikatleri) *açıklayan kitabın âyetleridir."*[737] O bir

731) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 170.
732) Ali Medâr, İnsan Eğitiminin Kur'ân'î Metodu, s. 84.
733) Medâr, a.g.e., s. 89.
734) M. Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 133.
735) Hadîd 57/9.
736) Câsiye 45/20.
737) Yûsuf 12/1.

rehberdir. Geçmişten haber verir, halden ve gelecekten haber verir.[738] *"Gerçekten bu Kur'ân, insanlara en doğru yolu gösterir..."*[739] Müjdeliyerek, korkutarak. *"Hem müjdeci olarak, hem uyarıcı olmak üzere indirilmiştir. Fakat onların çokları* (Kur'ân'dan) *yüz çevirmişlerdir. Onlar artık işitmez."*[740] Kur'ân bir rehberdir, insanlar doğru ile yanlışı, güzel ile çirkini onunla farkederler. *"Şüphesiz o Kur'ân hak ile bâtılı ayıran bir sözdür."*[741]

Kur'ân, İslâm eğitiminin olağanüstü niteliklere sahip ilâhî programıdır.[742] Ona içtenlikle bağlanmak gerekir. Kur'ân'ın belirttiğine göre ona bağlananlar dara düşmezler. *"Kitaba sarılanlar ve namaz kılmakta olanlara gelince, o ıslâh edicilerin mükâfâtını hiçbir zaman zâyi etmeyiz."*[743] Kitaba sarılmak, programa sadâkat, eğitimin başarısının asgarî şartıdır. Bu programın temel gâyesi, "İnsanı bir tek yaratıcının var olduğuna inandırmak ve öteki bütün münasebetler örgüsünü bu inanca göre düzenlemektir."[744]

Kur'ân birçok konuda bilgi vermekle beraber bir bilim kitabı değildir. Böyle olmakla birlikte insanları kendileri için faydalı olan her tür bilgiyi öğrenmeğe sevkeder.[745] Onlara ilmî konularda ipuçları verir.

Kur'ân bir haberdir. *Haber-i sâdık*tır. Bir haberde aranan önemli özellikler, ilgi çekicilik, önemlilik (top-

738) bk. Nûr 24/55; Neml 27/69; Mü'minun 23/4, 6.
739) İsrâ 17/9.
740) Fussilet 41/4.
741) Târık 86/13.
742) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 61, 62; M. Kutup, Kur'ân Araştırmaları, c. I, s. 100.
743) A'râf 7/170.
744) Mehmet Aydın, "İlim - İslâm Münasebeti"; İsav, Bilgi Bilim ve İslâm, s. 76.
745) Suat Yıldırım, a.g.e., s. 191, 202; Abdullah Draz, Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru, s. 195; Tabatabaî, a.g.e., s. 111; Fethullah Han, a.g.e., s. 18.

lum yararına ihtiyaç giderici olmak), tazelik (önceden duyulmamış olmak) ve doğruluktur.[746] Kur'ân bu açılardan değerlendirildiğinde gelmiş geçmiş bütün zamanların tek örneği kabul edilebilir. Bu itibarla onun ışığında aydınlanmak en akıllıca yoldur. *"Şu emrettiğimiz yol, benim dosdoğru yolumdur; hep ona uyun. Başka yollara ve dinlere uyup gitmeyin ki, sizi O'nun yolundan saptırıp parçalamasınlar. İşte Allah, kötülükten sakınasınız diye bunları emretti."*[747]

Kur'ân Allah'ın koruması altındadır. Bu itibarla ilelebed yaşayacak, hiçbir değişikliğe mâruz kalmadan varlığını sürdürecektir: *"Şüphe yok ki, o Kur'ân'ı biz indirdik ve onu biz elbette muhâfaza edeceğiz."*[748]

d - PEYGAMBER

Eğitimin bir iletişim olayı olduğunu biliyoruz. Bu iletişim olayında rol alan bir takım ögelerin varlığını da biliyoruz. Bunlar kaynak, o kaynaktan çıkan mesaj, mesajın alıcıya intikal ettiği kanal veya kanallar, mesajın alıcıya ulaştığı ortam ve nihâyet alıcı.[749]

Eğitim - öğretim faaliyetlerinin amacı kişide müsbet bir tutumun oluşumunu sağlamaktır. Bu nedenle eğitim bir tutum kazandırma sürecidir, diyebiliriz. Tutum kazandırma veya tutum değiştirme, iletişim ile eğitim - öğretim ve öğrenme süreçlerinin ortak bileşenidir. Bir insanda tutumun değişmesi için tutumun ögeleri sayılan düşünce, duygu ve davranışın değişmesi gerekir.[750]

746) Osman Zümrüt, a.g.e., s. 62; Pierre Denoyer, Modern Basın, s. 61'den.
747) En'âm 6/153.
748) Hicr 15/9.
749) N. Kemal Önder, Öğretimde Program, İlke ve Yöntemler, s. 32.
750) Önder, a.g.e., s. 31.

İslâm eğitim sisteminde peygamber bu iletişim zincirinin önemli bir halkasıdır. Görevi, kaynaktan aldığı mesajı alıcıya ulaştırmaktır. Kur'ân *terminolojisinde buna* " t e b l i ğ " adı verilmektedir. *"De ki: "Allah'a itaat edin; peygambere itaat edin." Eğer yüz çevirirseniz, bilin ki o peygamber kendisine yükletilenden ve siz de kendinize yükletilenden sorumlusunuz. Eğer ona itaat ederseniz doğru yolu bulursunuz. Peygambere düşen sadece apaçık tebliğdir."*[751] *"Allah'a eş koşanlar, "Allah dileseydi O'ndan başka hiçbir şeye ne biz ve ne de babalarımız tapardı. Onun buyruğu olmaksızın hiçbir şeyi haram kılmadık." dediler. Kendilerinden öncekiler de böyle yapmıştı. Peygamberlere apaçık tebliğden başka ne vazife düşer?"*[752] *"Ey peygamber, Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur. Doğrusu Allah kâfirlere yol göstermez."*[753]

Peki tebliğ nedir?

T e b l i ğ " بلّغ " fiilinden türemiştir. "Tef'îl" veznindedir. " بلغ "nın masdarı olan " بلوغ " kelimesi erişmek, yetişmek, yetişip kâmil olmak, tâkatin üstünde mihnet ve meşakkate uğramak anlamlarına gelmektedir.[754] Tebliğ ise, erişdirmek, atın dizginini gevşetip uzatmak demektir.[755] Kur'ân'da çokça kullanılan " بلاغ " kelimesi ise yetiştirmek, ulaştırmak, kifâyet etmek mânâlarınadır. Yetiştirilen nesne için de kullanılır.[756]

751) Nûr 24/54.
752) Nahl 16/53.
753) Mâide 5/67.
754) Fîrûzâbâdî, Kâmûs Tercümesi, c. II, "bülûğ" md.
755) Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. II, "Tebliğ" md.
756) Fîrûzâbâdî, a.g.e., c. II, "Belâğ" md.

Allah, kendisine kul olarak yarattığı insanoğlunun, yaratılışının amacına uygun olarak yaşamasını sağlamak için kitaplar ve o kitapları öğretip uygulayacak peygamberler göndermiştir. Bu kurum, ilk peygamber *Hz. Âdem*'den, son peygamber *Hz. Muhammed*'e kadar süregelmiş, insanlığın haysiyetine yaraşır şekilde, Allah'a kul olarak yaşaması için mücâdele etmiştir. "*And olsun, biz senden önce nice peygamberler göndermişizdir. Onlardan kiminin kıssasını sana naklettik, kimininkini nakletmedik. Hiçbir peygamber, Allah'ın izni olmaksızın bir mûcize getiremez. Allah'ın emri gelince de hak ile hükmolunur. Bâtıl bir dâvâ güdenler işte bu noktada hüsrana uğrarlar.*"[757] "*Her ümmet için bir rasul vardır. O rasulleri geldikleri vakit, aralarında adâletle hüküm verilir. Onlara zulmedilmez.*"[758]

Şu âyetlerde peygamberlerin görevleri ile ilgili vuzuh var: "*And olsun biz her ümmete "Allah'a ibâdet edin ve tâğût'a* (Allah'dan başka herşey) *tapmaktan kaçının" diye bir peygamber gönderdik...*"[759] "*And olsun ki Allah, inananlara âyetlerini okuyan, onları arıtan, onlara kitap ve hikmeti öğreten, kendilerinden bir peygamber göndermekle iyilikte bulunmuştur. Halbuki onlar önceleri apaçık bir sapıklıkta idiler.*"[760] Bu son âyette peygamberlerin görevleri: 1- İnananlara Allah'ın âyetlerini okumak; 2- Onları kötü duygu, düşünce ve inançtan temizlemek; 3- Onlara kitap ve hikmeti öğretmek olarak sıralanmaktadır. Bir muallimin başlıca görevleri de bunlar değil midir? Aslında insanların Allah'dan istedikleri de budur. Bu isteği Hz. İbrahim ve İsmail'in duâlarında görmek mümkün: "*Ey Rabbimiz, hem de onlara içlerinden öyle bir peygamber gön-*

757) Mümin 40/78.
758) Yûnus 10/47.
759) Nahl 16/36.
760) Âl-i İmrân 3/164.

der ki, üzerlerine âyetlerini okusun ve kendilerine kitabı ve hikmeti öğretsin ve içlerini dışlarını temizleyip paklasın.."[761]

Allah, peygamber göndermesinin gerekçesine işaretle şöyle buyuruyor: *"Ellerinin takdim ettiği günahlar yüzünden başlarına bir musîbet gelip de o vakit, "Ey Rabbimiz, bize bir rasul gönderseydin de âyetlerine uyup mü'minlerden olsaydık ya." diyecek olmasalardı* (seni göndermezdik)."[762] *"Eğer biz onları bundan evvel azap ile helâk etmiş olsa idik muhakkak, "Rabbimiz, ne olurdu bize bir rasul gönderse idin de biz zelîl ve rüsvây olmadan evvel âyetlerine uysa idik" derlerdi."*[763]

İnsanlar başarısızlıklarının sebeplerini daha çok dışarda arar, bir türlü kendilerine dönemezler. Başarısız bir öğrenci başarısızlığının sebebini ya öğretmensizliğe veya öğretmenin yetersizliğine bağlar. Ümmetler de kavimler de böyledir. Başarısızlıklarının, inançsızlıklarının, ahlâksızlıklarının sebebini kendi dışlarında arar, yaptıklarının veya yapmadıklarının suçlarını başkalarına fatura ederler. Bu tür toplumlarda özeleştiri dediğimiz güzel hasleti bulmak imkansızdır. İşte Allah böyle uydurma bir bahanenin yolunu tıkamak için peygamber gönderdiğini beyan buyurmaktadır. Zâten ilâhî adâletin gereği de budur. İlâhî adâlet insanları bilmedikleri, bilemedikleri şeyden sorumlu tutmaz. Bundan dolayıdır ki, *"...Biz peygamber göndermedikçe kimseye azap etmeyiz."*[764] buyurulmuştur. Bazı davranışlar vardır ki, insan, aklını kullanmak sûretiyle onun üstesinden gelebilir, ama bazı davranışlar da vardır ki öğreticiye bir muallime ihtiyaç göste-

761) Bakara 2/129.
762) Kasas 28/47.
763) Tâhâ 20/134.
764) İsrâ 17/15.

rir. Bu muallim ve öğretmenler insanlığa rehberlik eden peygamberlerdir.

Hz. Muhammed (a.s.) de âhir zaman ümmetinin peygamberidir. Allah tarafından özel olarak seçilmiş, yetiştirilmiş, bu görevle görevlendirilmiştir. *"Muhammed, içinizden herhangi bir adamın babası değil, o Allah'n elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah herşeyi bilendir."*(765) *"Muhammed, Allah'ın elçisidir..."*(766)

Hüseyin Atay, peygamberin Allah'a karşı sorumluluğunu, O'nun elçisi olmak, vereceği emâneti yerine ulaştırmak; insanlar karşısındaki durumunu ise Allah'ın emir ve yasaklarını bildiren bir elçi olarak açıklamaktadır.(767)

Kur'ân'da Rasûlullah'ın misyonu şu ifadelerle açıklanmaktadır: *"O Allah'dır ki, ümmîler içinde kendilerinden bir peygamber gönderdi. Üzerlerine O'nun âyetlerini okuyor ve onları temize çıkarıp fikirlerini açıyor, kendilerine kitap ve hikmet öğretiyor. Halbuki bundan önce onlar açık bir sapıklık içindeydiler."*(768) Açık sapıklık içinde bir kavim... Ve onlara gelen bir peygamber.... Âyetler okuyor; fikirlerini açıyor; kitap ve hikmeti öğretiyor; onları temize çıkarıyor.

Onun önde gelen özelliklerini sıralayacak olursak şunları söyleyebiliriz:

1-Onun en belirgin vasfı eğitici ve öğretici olmasıdır. Kendisi de bu yönüne işaret etmiş, *"Şüphesiz ben muallim* (eğitici - öğretici) *olarak gönderildim."*(769) buyurmuştur. Başka bir

765) Ahzâb 33/40.
766) Fetih 48/29.
767) Hüseyin Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, s. 71, 73.
768) Saf 62/2.
769) İbn Mâce, Mukaddime, 17.

hadislerinde de *"Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."*[770] buyurmaktadır.

2- O bizim gibi bir insandır. Bu itibarla insanda görülen tabiî davranışlar onda da görülür. Elçilik görevi dışında bir olağanüstülüğü yoktur. Yer, içer, yatar, kalkar, eşleri ve çocukları vardır, v.s... Normal insanlardan farkı ilâhî vahye mazhar olmasıdır. *"Ben ancak sizin gibi bir beşerim. Ne var ki bana şöyle vahyolunuyor: "İlâhınız bir tek ilâhdır. Onun için her kim Rabbine kavuşmayı arzu ederse salih amel işlesin ve Rabbinin ibadetinde O'na hiçbir ortak koşmasın."*[771]

Peygamberlik müessesesinin böyle bir insan tarafından temsil edilmesini hazmedemeyerek itiraz edenler olmuştur. *"Kendilerine doğru yolu gösteren hidâyetçi geldiği zaman insanların imân etmelerine, "Allah, bir insanı mı peygamber gönderdi?"* demeleri mâni oldu."[772] *"Şöyle dediler: "Bu ne biçim peygamber ki, yemek yer, sokaklarda gezer. Ona, beraberinde bulunup uyaran bir melek indirilseydi ya. Yahut, kendisine bir hazine verilseydi veya besleneceği "bir bahçe olsaydı ya." Bu zâlimler, inananlara, "Siz sadece büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz" dediler."*[773] Bunların itirazları hiçbir mantıklı sebebe dayanmıyordu. Kur'ân bunların tutarsız tavırlarını şöyle anlatıyor: *"Doğrusu kâfirler, içlerinden kendilerine uyarıcı bir peygamber geldiğine şaştılar da dediler ki: "Bu çok tuhaf bir şey! Öldüğümüz ve bir toprak olduğumuz vakit* (bizi tekrar hayata dönmekle korkutuyor) *ha? Bu* (akıl almaz) *uzak bir dönüş."*[774] *"Muhammed'e bir melek indirilmeli değil miydi?" dediler..."*[775] Şu âyette peygamberi

770) Malik b. Enes, Muvattâ, Hüsnü'l-Hulk, 8.
771) Kehf 18/110.
772) İsrâ 17/94.
773) Furkan 25/7, 8.
774) Kaf 50/2, 3.
775) En'âm 6/8.

reddedenlerin reddediş sebebleri açıklanmaktadır: *"Bizimle karşılaşmayı ummayanlar, "Bize ya melekler indirilmeli, ya da Rabbimizi görmeliyiz." derler. And olsun ki, kendi kendilerine büyüklenmişler, azgınlıkta pek ileri gitmişlerdir."*[(776)] Zamirleri şu âyette daha da açığa çıkmaktadır: *"Bu Kur'ân, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilmeli değil miydi?"* dediler.[(777)] Belli ki Rasûlullah'ı küçük görüyor, Kur'ân'ın ona gelmesini hazmedemiyorlar. Bu duygusallık onların hakikati kabul etmelerini engelliyor. Allah bilir biraz daha konuşsalar "Bu Kur'ân bize neden gelmiyor?" diyeceklerdir. Duygusallığın sonu bu.

Allah, onların itiraz ve isteklerini reddederek şöyle buyuruyor: *"Muhammed'e bir melek indirilmeli değil miydi?" dediler. Bir melek indirmiş olsaydık iş bitmiş olurdu da onlara göz bile açtırılmazdı."*[(778)] *"Ey Muhammed, senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler de, şüphesiz yemek yerler, sokaklarda gezerlerdi..."*[(779)] *"Bu Kur'ân, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilmeli değil miydi?" dediler. Ey Muhammed, Rabbinin rahmetini onlar mı taksim edip paylaştırıyorlar?..."*[(780)] *"And olsun ki biz, senden evvel de peygamberler gönderdik. Onlara da eşler ve çocuklar verdik..."*[(781)] *"İnsanlar için, içlerinden bir kişiye* (peygambere), *"İnsanları uyar ve iman edenlere Rablerinin katında kendileri için bir kadem-i sıdk* (Allah'ın huzurunda müminler için gerçekten samimiyetle şefaat edecek peygamber) *olduğunu müjdele" diye vahyedişimiz şaşılacak bir şey mi oldu ki?..."*[(782)]

Şu âyette tevbih tehdide dönüşmektedir: *"Daha önce inkâr edip de, inkârlarının karşılığını tadan kim-*

776) Furkan 25/21.
777) Zuhruf 43/31.
778) En'âm 6/8.
779) Furkan 25/20.
780) Zuhruf 43/31, 32.
781) Ra'd 13/38.
782) Yûnus 10/2.

selerin haberi size gelmedi mi? Onlara can yakıcı azap vardır. Bu, kendilerine peygamberleri belgelerle geldiğinde, "Bizi doğru yola bir insan mı eriştirecek?" diyerek inkâr edip gerçeğe yüz çevirmelerinden ötürüdür...."[783]

Peygamberi reddeden kimselerin reddediş sebeplerinin gurur ve kibre dayandığını şu âyet daha açık ve net olarak göstermektedir: "*Doğrusu uyarıcı göndermiş olduğumuz her kasabanın varlıklı kimseleri, onlara, "Biz sizinle gönderilen şeyleri inkâr ediyoruz." diye gelmişlerdir. Malları ve çocukları en çok olan bizleriz. Azaba uğratılacak da değiliz." derlerdi.*"[784] Allah, böyle düşünen insanlara şöyle bir ikâzda bulunuyor: "*Ey insanlar, sizi bana yaklaştıracak olan ne mallarınız ve ne de çocuklarınızdır; yalnız inanıp yararlı iş işleyen kimselerin, işte onların yaptıklarına karşılık mükâfâtları kat kattır. İşte onlar, yüksek derecelerde, güven içindedirler.*"[785]

İslâm eğitim sisteminde bir *ölçü*, bir de *model* vardır. Ölçü *Kur'ân-ı Kerim*, model *Hz. Muhammed*'dir. Kur'ân'ın mücerred (soyut) ölçüleri, Hz. Muhammed tarafından Allah'ın rehberliğinde kusursuz olarak uygulanmış, bu ölçüler onun şahsında muşahhas (somut) hale gelmiştir. Kur'ân'ın mücerred ölçülerini anlayıp uygulama yeteneğinde olmayan kimseler Hz. Muhammed modelini esas alarak inanç ve amel problemlerini çözebilirler. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de, "*Ey inananlar, and olsun ki, sizin için, Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok anan kimseler için Rasûlullah en güzel örnektir.*"[786] buyurulmaktadır. Bir an için Hz. Muhammed yani peygam-

783) Teğâbün 64/5, 6.
784) Sebe 34/34, 35.
785) Sebe 34/37.
786) Ahzâb 33/21.

ber modelinin olmadığını düşünelim. O zaman göreceğiz ki, insanlık bir çâresizliğe mahkum olacaktır. Halbuki İslâm çâresizlik dini değildir.

Yukarıda da söylediğimiz gibi Allah bütün mazeret yollarını tıkamıştır. Şayed bir melek gönderse de Kur'ân'î değer ölçülerini ona uygulatsaydı o zaman insanlar kendilerine yapılan teklifleri "Biz melek değiliz ki bunları yerine getirelim. Bunlar bizim gücümüzün üstünde olan şeylerdir." demezler miydi? Sonra, insanları aydınlatmak için onlara kendi cinslerinden birini göndermekten daha tabiî ne olabilir? Kur'ân mantığı da bunu öngörmektedir. *"De ki: "Yeryüzünde yerleşip dolaşanlar melek olsalardı, biz de onlara gökten peygamber olarak bir melek gönderirdik."*[787] İlâhî adâletin gereği de budur.

Peygamber'in bir insan olarak gelmesi, insanların, kendilerine yapılan teklife itiraz etmelerini engeller, mazeretlerini bertaraf eder. "Biz zayıf yaratılmış insanlarız. Bu teklifler ağır tekliflerdir. Binâenaleyh yerine getirilmeleri imkânsızdır." şeklindeki mukadder bir itiraza karşı yüce Allah peygamberine şunu söyletiyor: *"De ki "Ben de ancak sizin gibi bir insanım..."*[788] İnsanlar, *"Evet, Hz. Muhammed insandır ama, olağanüstü bir insandır."* diyebilirlerdi. Allah " مثلكم = sizin gibi" sözünü kullanmak suretiyle bu yolu da kapatmıştır. Aksi halde Allah Hz. Muhammed'i, yaptıklarını yapmaları hususunda insanlara örnek göstermekle "teklîf-i mâlâyutak" da bulunmuş olacaktı. Allah için böyle bir şey düşünülemez.

Özet olarak şunları söyleyebiliriz ki, Hz. Muhammed, bir tarafıyla elçi, bir tarafıyla beşerdir. Kendisinin uyguladığı ve uygulanmasını teklif ettiği şeyler in-

787) İsrâ 17/95.
788) Kehf 18/110.

san gücünün yetmeyeceği şeyler değildir. O beşerî yönüyle ne yapmış ve yapabilmişse insanlar da isterlerse onu yapabilirler. Buna karşı ortaya koyacakları kabul edilebilir hiçbir mazeretleri yoktur.

3- Kavmin içinden seçilmiştir. Bu da gayet normaldir. Hatta gereklidir. İnsanın kişi veya toplum bazında eğiteceği kimseleri tanıması gerekir. O toplumun örfleri, âdetleri nedir? Yaşama biçimleri nasıldır? İnanç ve düşünceleri hangi merkezdedir? Neye karşı zaafları vardır? Hoşlandıkları ve hoşlanmadıkları şeyler nelerdir? Taassupları var mıdır, yok mudur? Eğitim - öğretim düzeyleri nedir? Hülâsâ bir toplumun sahip olduğu karekteristik özelliklerini bilmesi lazımdır. Bunu dışardan birinin bilmesi fevkalâde zordur.

Fiziksel organizmalarda olduğu gibi sosyal organizmalarda da bir yabancı varlığı kabul etmek zorluğu vardır. Bu ve diğer sebeplerden dolayı Allah, peygamberleri, dinin taban oluşturacağı kavmin içinden seçmiştir. Buyurulmaktadır ki: *"And olsun, size içinizden ve gayet izzetli bir rasul geldi..."*[789] Allah, Hz. Muhammed'i, kendi kavminin içinden seçmekle kalmamış, onu Kureyş ve Haşimoğulları gibi kavmin önde gelen ve arap âleminde hayli etkinliği olan popüler iki kabileden çıkarmıştır. Bunların hepsinin ayrı ayrı gerekçeleri vardır. Bu, bize toplumlara yön verecek olan öğretmenlerin nereden ve kimler arasından seçilmeleri hakkında ışık da tutmaktadır. "Kendilerinde erdem bulunmayan insanlar başkalarına erdem dağıtamazlar." Rasûlullah, o zamana göre kültür düzeyi hayli yüksek olan bir kavmin sinesinden çıkmıştır. Çıktığı yer *"ümmü'l-Kurâ"*, zamanın en büyük meskûn mahallerinden ve önemli ticaret, kültür merkezlerinden biridir. Mensub

789) Tevbe 9/128.

olduğu kabileler ise keza Mekkenin en ileri ve en köklü kabileleridir. Hem ana hem baba bakımından büyük adamlar çıkarmaya namzet kabilelere mensuptur. Biz biliyoruz ki, çocuğu doğuran ana, adamı doğuran toplumdur. Rasûlullah, lehçesi Kur'ân'a esas alınacak kadar ileri kültüre sahip bir ailenin içinden seçilmiştir. Bunlara Allah'ın özel eğitimini de ilâve edersek doyurucu bir fikre varırız sanırım.

Modern eğitimin ilkelerinden biri de somuttan soyuta ilkesidir. Somut olan bir şeyi öğrenmek daha kolaydır. Kur'ân öğretileri peygamberin şahsında somutlaşmış, onun bizzat yaparak talim ettiği konular daha rahat öğrenilebilmiştir.

Somut konuların öğrenilmesi kolay olduğu gibi reddedilmesi de zor, hatta imkânsızdır. Nitekim müşrikler Kur'ân-ı Kerim'i inatla reddetmelerine rağmen Rasûlullah'ı reddedememiş, Onun kişiliğini kabul etmeye mecbur kalmışlardır. Bu durum Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir: *"Ey Muhammed, onların söylediklerinin seni üzeceğini elbette biliyoruz; doğrusu onlar seni yalancı saymıyorlar; fakat zâlimler Allah'ın âyetlerini bile bile inkâr ediyorlar."*[(790)] Peygamberin insan olarak gelmesinin yararlarını bu açılardan da değerlendirebiliriz.

4- R a s û l u l l a h, i ç i n d e n ç ı k t ı ğ ı k a v m i n d i l i y l e g e l m i ş t i r . O dille yani Arapça ile eğitim-öğretim yapacaktır. Yukarda da belirttiğimiz gibi bunda hem sayılamayacak faydalar, hem de zorunluluk vardır.

"Dil, iletişim ve düşünme süreci için kararlaştırılmış kurallara göre kullanılan simgeler takımıdır."[(791)] İnsanlar, el ve yüz hareketleri gibi değişik simgeler

790) En'âm 6/33.
791) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 107.

kullanmışlardır. İletişimde kullanılan en yaygın semboller sistemi, "anlam iletmek için değişik birleşimlerle söylenen ve yazılan kelimelerden oluşan..." dildir. Bu semboller anlam ve ses bakımından ne kadar zenginse iletişim, dolayısiyle düşünce de o derecede zengin olacaktır. Kur'ân-ı Mübindeki engin mânâ yükünü o gün için en iyi ifade edebilecek dil Arapça olmalı ki Kur'ân o dille nâzil olmuştur. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kur'ân'ın kendisiyle temel oluşturmak istediği bir kavme diliyle hitabetmesi en gerçekçi yoldur.

Benjamin Le Whorf'a göre, "dil aklın bir organıdır."(792) Tekliflerinde asgarî şart olarak aklı kabul eden Kur'ân, Arapça olan, ama klasik Arapça'nın çok üzerinde bir şaheser ortaya çıkarmıştır. Dil, iletişim olayında o kadar önemlidir ki, Hz. Musa Allah'a yakarırken *"...dilimin düğümünü çöz ki sözümü iyi anlasınlar..."*(793) diye yalvarmıştır.

İbn Sina'ya göre, "insanların sanatlara sahip olmasından daha da önemli olan bir başka özelliği, aralarında belirledikleri, kendilerinden çeşitli bileşimlerin meydana geldiği, harflere bölünen seslerle anlaşabilme olanağına sahip olmalarıdır."(794)

Allah, peygamberlerine mûcizeler verirken o peygamberin içinde bulundukları toplumlarda en geçerli ve revaçta olan sahalarda mûcizeler vermiştir. *Hz. Musa* ile *Hz. İsa*'ya verilen mucizeler bunun en güzel örnekleridir. Rasûlullah'a ise toplumunun en ilerde olduğu belâgat ve beyan sahasında mûcizeler verilmiştir. Gerek Kur'ân, gerekse Rasûlullah'ın hadisleri Arapça'nın en güzel numûneleriyle doludur. Arap dili bütün varlığıyla Kur'ân'ın ifadesine hizmet etmiş, Kur'ân

792) Ornstein, a.g.e., s. 53.
793) Tâhâ 20/27, 28.
794) Mehmed Dağ, "İbn Sina'nın Psikolojisi"; Aydın Sayılı, İbn Sina Armağanı, s. 370.

sâyesinde de evrensel ve ebedî bir dil haline gelmiştir.

Dil konusunda Kur'ân'da şöyle buyurulmaktadır: *"Ve biz her gönderdiğimiz peygamberi, onlara apaçık anlatsın diye ancak bulunduğu kavmin diliyle gönderdik."*(795)

5- Hz. Muhammed'in peygamberliği evrenseldir. O, bütün âlemlere peygamber olarak gönderilmiştir. *"Ey Muhammed, biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."*(796) *"Furkânı, âlemlerin* (ilâhî azâp ile) *bir korkutucusu olsun diye kuluna indiren* (Allah'ın şanı) *ne yücedir!."*(797) İki âyette de *"âlemler"* kelimesi kullanılmaktadır. *Elmalılı,* âlem kelimesinin Allah'ın zât ve sıfatı dışında herşey için kullanıldığını, çoğul halinde ise bütün nevileri şumülüne aldığını belirtmektedir.(798) Merhum, bazı müfessirlerin " رحمة للعالمين "den hareketle peygamberin bütün yaratıklara gönderildiği kanaatine vardıklarını bildiriyor, kendisi ise buna katılmıyor. Ona göre, akıl sahibi olmayan varlıkları inzârın hikmet ve faydası yoktur. Burada *"âlemler"* sözünden akıl sahibi olan herşey anlaşılmalıdır. Çoğunluğun görüşü de bu merkezdedir. *Elmalılı*'ya göre akıl sahipleri, insanlar, cinler ve meleklerdir.(799)

Sebe sûresinin 28. âyetinde Hz. Muhammed'in bütün insanlara gönderildiği bildirilmektedir: *"Ey Muhammed, biz seni bütün insanlara ancak müjdeci ve uyarıcı olarak göndermişizdir; fakat insanların çoğu bilmez."*(800)

Yukarda geçen âyetten de anlaşılabileceği gibi Rasûlullah âlemlere zahmet olarak değil rahmet olarak gönderilmiştir. O Firavunlar gibi Nemrudlar gibi,

795) İbrâhim 14/4. 796) Furkan 25/1.
798) Elmalılı, a.g.e., c. V, s. 3566.
799) Elmalılı, a.g.e., c. V, s. 3566. 800) Sebe 34/28.

kavimlerin baş belası değil, kurtuluş sebebidir. O, rahmeti müjdelemek, insanları kötü akibetler ve oraya götüren fenalıklardan sakındırmakla görevlidir. Ümmetine son derece düşkün, son derece şefkatlidir. Onun stratejisinde kırmak, dökmek yok, yapmak ve ıslâh etmek vardır. Kısa zamanda büyük mesafeler katetmesinin sebebi biraz da bundandır. Onun bu yönüne işaretle şöyle buyuruluyor: *"Allah'ın rahmetinden dolayı, ey Muhammed, sen onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı kalbli olsaydın, şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onlara mağfiret dile. İş hakkında onlara danış* (onlarla müşavere et), *fakat karar verdin mi Allah'a güven; doğrusu Allah güvenenleri sever."*[801]

Tolstoy'a göre, "Öğrencilerini bir baba veya bir anne gibi seven bir öğretmen, bütün kitapları iyi bilen, fakat ne işini ne de öğrencilerini sevmeyen bir öğretmenden daha üstündür."[802] Ahir zaman ümmetinin şanlı muallimi Hz. Muhammed, bu konuda da bütün öğretmenlere örnek teşkil edecek meziyetlere sahiptir. *"And olsun sizi içinizden ve gayet izzetli bir rasûl geldi. Zorlanmanız ona ağır geliyor. O, müminlere gayet merhametli ve şefkatlidir."*[803] Yaşı, ırkı ve makamı ne olursa olsun herkesi şefkat ve muhabbetle kucaklayan Hz. Muhammed, hiç kimsenin gönlünü incitmemiş, çevresindeki herkesin gönlünü kazanmıştır.[804] Bu davranışı sadece kendisi sergilememiş, öğrencileri arasında bir sevgi ve şefkat hâlesinin oluşmasını sağlamıştır. Onun parolası şudur: *"İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de gerçekten iman*

801) Âl-i İmrân 3/159.
802) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 156.
803) Tevbe 9/128.
804) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 35; Abbas Mahmud Akkad, Hz. Muhammed'in Eşsiz Deha ve Şahsiyeti, s. 111'den.

etmiş sayılmazsınız."[805] *Kant*, "Eğer biz insanların eğitimi ile üstün yaratılışlı insanlar meşgul olsalardı, o zaman biz kim bilir nelere kādir olurduk?"[806] diyor. Üstün yaratılışlı bir insanın elinde insanların neler yapabileceğini, nereye yükseleceğini İslâm medeniyetini idrâk eden insaflı bütün dünya görmüştür.

Kur'ân en çok O'nun iki sıfatı üzerinde durmaktadır: *Müjdeci* ve *uyarıcı olmak. "Biz seni ancak bütün insanlara müjdeci ve uyarıcı gönderdik. Fakat insanların çoğu bilmezler."*[807] Şu âyette bu sıfatlara bir yenisi ekleniyor: Ş a h i d l i k *"Gerçekten biz seni* (Allah'ın birliğine) *bir şahid, bir müjdeci bir uyarıcı olarak gönderdik."*[808] Yazacağımız âyetlerde ise Rasûlullah'ın sıfatları hem çoğalmakta hem de bir dengeye kavuşmaktadır. *"Ey peygamber, biz seni bir şahid, bir müjdeci ve bir uyarıcı olarak gönderdik. Hem Allah'a, O'nun izniyle bir davetçi ve nur saçan bir kandil."*[809] Peygamber bu âyette *"şahid"*, *"müjdeci"*, *"uyarıcı"*, *"davetçi"* ve *"aydınlatıcı = kandil"* olarak tanıtılmaktadır. Burada şu veya bu oranda bir bilgi - duygu dengesinin de kurulduğunu görüyoruz. Duyguların eğitimi bahsinde bunu açıklamağa çalışacağız. Şu kadar söyleyelim: Rasûlullah müjdeci ve uyarıcı olmakla insanların duygu dünyalarına, nur saçan bir kandil yani aydınlatıcı olmakla da bilgi dünyalarına yönelmiş bulunmaktadır. Bu dengeyi sağlayamayan eğitim - öğretim faaliyetleri uzun vadede başarılı olamazlar.

Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerle ortak olan özellikleri de var: Bunlar, *Sıdk, emânet, tebliğ, fetânet* ve *ismet* sıfatlarıdır.[810] *Sıdk* onun doğruluğu-

806) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 78.
807) Sebe 34/28.
808) Fetih 48/8.
809) Ahzâb 33/45, 46.
810) Şerafeddin Gölcük Ve..., Kelâm, s. 283 v.d.

nu, *emânet* güvenilirliğini, *tebliğ* Allah'dan aldıklarını insanlara eksiksiz artıksız iletmesini, *fetânet* zekâsını, ismet de günahdan korunmuşluğunu anlatır. Onun en önemli özelliklerinden biri de yaptıklarını bir ücret karşılığı yapmamış olmasıdır.(811)

Böyle bir peygambere tavrımız ne olmalıdır? Bunun cevabını Kur'ân veriyor: *"Ey insanlar, muhakkak ki size Rabbinizden hak ile peygamber geldi. Hakkınızda hayır olması için hemen ona iman edin. Eğer inkâr ederseniz, şüphe yok ki, göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır. Allah alîmdir, hakîmdir."*(812) Tabiidir ki, Peygambere inanmadan, onun otoritesini kabul etmeden ondan bir şeyler öğrenmek mümkün değildir. O halde *"...Peygamber size her ne emir verirse tutun, men ettiğinden de sakının ve Allah'dan korkun. Şüphesiz Allah'ın azâbı şiddetlidir."*(813) Peygambere itâatle Allah'a itaat arasında kopmaz bir bağ vardır: *"Kim peygambere itaat ederse şüphesiz Allah'a itaat etmiş olur. Kim de yüz çevirirse ey habibim, biz seni onlara muhâfız olarak göndermedik."*(814) Burada ikinci otorite olarak karşımıza çıkan peygamberin, kaynağını Allah'dan alan bir otoriteye sahip olduğunu görüyoruz. Başka bir âyette şöyle buyurulmaktadır: *"Ey Muhammed, de ki: "Allah'ı seviyorsanız bana uyun. Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah affeder ve merhamet eder."*(815) Burada da peygamber Allah sevgisiyle takviye edilmektedir. Gerek bu âyetlerde ve gerekse Kur'ân'ın diğer birçok âyetlerinde dikkatimizi çeken bir ince nokta daha var: Allah kendisi dışında hiçbir varlığa onda olağanüstü bir güç vehmine sebep olabilecek bir sıfatı yüklememektedir. Yukardaki âyetlerde Peygamber insan ilişkileri, insan-Allah iliş-

811) Bk. Furkan 25/57.
812) Nisâ 4/170.
813) Haşr 59/7.
814) Nisâ 4/80.
815) Âl-i İmrân 3/31.

kilerine bağlanmaktadır. Daha önceki âyetlerde de ısrarla şu vurgulanmaktaydı: *"De ki: Ben de sizin gibi bir beşerim...."* Böylece insanlara peygamberin de kendileri gibi bir insan olduğu hissettiriliyordu. Bunun başka hikmetlerinin yanında bir hikmeti de Rasûlullahı sevelim, ona itaat edelim, diyen insanların itâat ve sevgilerinde aşırılığa düşüp onu tanrılaştırma ihtimalidir. Çünkü yalancı tanrılar icâd edenler bu tür aşırılıklar sonunda o duruma düşmüşlerdir. Şu âyette bu konu biraz daha netleşmektedir: *"Hiçbir beşer için o selâhiyet yoktur ki, Allah ona kitap versin, peygamberlik versin de o, insanlara dönüp, "Allah'ı bırakıp da gelin bana kul olun." desin..."*[816] Bir bağlantı daha: *"Muhakkak ki, sana bîat edenler ancak Allah'a bîat ederler..."*[817] Konuyu bir de menfûm-u muhâlifi açısından değerlendirelim. O zaman da şunu söyleriz: Kim peygambere itaat etmiyorsa Allah'a itaat etmiyor, Allah'ı sevmiyor demektir. *"Muhakkak ki, Allah ve melekleri peygambere salat ederler* (şeref ve şanını yüceltirler). *Ey iman edenler, siz de ona salât edin ve gönülden teslim olun. Muhakkak ki Allah ve Rasûlüne ezâ edenlere Allah, dünya ve âhirette lânet etmiş ve onlara pek horlayıcı bir azap hazırlamıştır."*[818] Bu olur mu? Sorusuna verilecek cevap: "Oldu bile"dir. *"Firavun da, ondan öncekiler de, altüst olmuş kasabalar da* (Lût kavmi) *hep o hatayı işleyegeldiler. Hep Rablerinin rasullerine âsî oldular. O da onları kahredici bir tutuş ile alıverdi."*[819] Elçi kabul etmeyenlerin geçmiş ve geleceği anlatılırken muhataba da gözdağı verilmektedir.

Allah'ın, insan zihnini eğitirken onu bilgi ile beslediğini bildirmiştik. Bu bilgilendirme özellikle bazı konularda yoğunluk kazanmaktaydı. İnsan, Allah, Kur'ân ve peygamber, haklarında bilgi edinilmesi gere-

816) Âl-i İmrân 3/79.
817) Enfâl 8/10.
818) Ahzâb 33/56, 57.
819) Hâkka 69/9, 10.

ken en önemli bilgi konularıydı. Çünkü insan hayatında herşey bu bilgiler üzerine bina edilecekti. Ayrıca eğitim bir iletişim olayı idi. Bu iletişim olayında bazı ögeler vardı. Bunlar iletişim sürecinin oluşması ve gelişmesinde yapıcı ve yaratıcı bir etkinliğe sahiptiler. İletişimin sağlıklı yürümesi açısından da bu ögelerin tanınması, bilinmesi gerekiyordu. Bir başka gerekçe ise bilginin insanın Allah'a karşı bir tutumunu ifade eden imanın da önemli bir ögesi olmasıydı. Bu sebeplerden dolayı yukarda bahse konu olan hususlarda bilgi vermeye çalıştık. Tabiatiyle onlarla ilgili malûmât bu kadar değildir. İnsan, Allah, Kur'ân ve Peygamber, haklarında nâmütenâhî eserler yazılmış isimlerdir. Bu kadar geniş bilgiyi buraya dercetmek haddimiz olmadığı gibi buna imkânımız da yoktur. Yaptığımız şey ilgili konularda genel bilgiler vererek dikkatleri o noktalarda yoğunlaştırmaktan ibarettir.

İnsan, Allah, Kur'ân ve peygamber isimleriyle iletişim zincirinin aslî halkalarını tamamlamış olduk. Bunlarla ilgili bilgi sahibi olmanın bize göre iki açıdan değerlendirilmesinde yarar vardır: Birincisi kulluk - öğrencilik açısından, ikincisi öğretmenlik açısından. Kulun, kendisini, herşeyi borçlu olduğu Allah'ını, yani mutlak muallimini, o muallimin gönderdiği kitabı yani programı ve nihâyet o muallimin yani mülkün ve devletin tek sahibinin görevlendirdiği peygamberi yani ikinci muallimi bilmesi, tanıması, başarısının temel şartlarıdır. Kul - Öğrenci bunları ne kadar tanıyorsa o kadar başarılıdır.

Öğretmen olarak da mutlak muallimin vazettiği yanılmaz, şaşmaz düsturları, ilke ve yöntemleri, O'nun yetiştirip görevlendirdiği ikinci muallimin uygulanmalarını ve nihayet kâmil insanı yetiştirecek olan programı tanımak hayatî önem taşır. Özellikle din eğitimcileri kendilerine emânet edilen eğitim sisteminin progra-

mını, o programın dayandığı temelleri, özellikleri, amaç, ilke ve yöntemleri ve programın uygulanma şartlarını bilmiyorlarsa başarılı olamazlar.

Ziya Dalat konumuza şöyle ışık tutuyor: "Eğitimde herkesçe kabul edilen bir hakikat var: Ders içinde öğretmen, ders dışında kitap, öğrencinin ilgisini çekmelidir. Bir ders ki, çocuğun dikkatini, çocuğun meylini, hevesini ve merâkını kendi üzerinde toplayamaz, o ders çocuğu okula bağlayamaz. Çünkü çocuk ona ancak sınıfı geçmek için zorla çalışır. Ve dersten istenen bilgi, rûhun gelişmesini temin etmez..."[(820)] Bu kural her yerde herkes için geçerlidir. Modern yayıncılıkta yayınevleri çeşitli etkinliklerle bir taraftan kitaplarını tanıtırken, bir taraftan da imza günleri tertipleyerek yazarlarını tanıtmaktadır. Başarı başarıyı getirir. Öğretmenindeki ve öğretmenin okuttuğu kitaptaki derinliği, yoğunluğu keşfeden öğrenci her an yeni bir merâkın peşine düşer. Eğitim faaliyetine katkıda bulunan ögeler ne kadar iyi tanınırsa o kadar ilgi çeker. Peki bunlar kalitesiz ise? O zaman da onları tanımakla boşuna zaman kaybedilmemiş olur.

Sadede gelerek diyelim ki: İnsanın, kendisini, öğretmenini ve okuyacağı programı tanıması lazımdır. Bunları tanımadan verimli ve kalıcı bir eğitim yapılamaz. Müslümanlar bugün bunun acı tecrübelerini yaşamaktadırlar. Yeryüzündeki perişanlıkları Hz. Muhammed'i, Kur'ân-ı Mübîni yeterince tanıyamamalarından kaynaklanmaktadır. Bunları tanıyamayan insanlar Allah'ı ve kendi nefislerini de tanıyamazlar. Çünkü Kur'ân ve sünnet herşeyin kaynağıdır. İslâm eğitimcilerinin yapacağı ilk ve en önemli iş eğittikleri kimselere Kur'ân'ı Kerîm'i ve Hz. Muhammed'i herkesin gücüne göre en iyi şekilde tanıtmak olmalıdır. Unu-

820) Ziya Dalat, Çocuk ve Genç Ruhu, s. 247.

tulmamalıdır ki, Anadolu'nun iman nokta-i nazarından ayakta kalmasını, günümüze ulaşabilmesini sağlayan en etkin faaliyetlerden biri de uzun kış gecelerinde tertiplenen *"Sîret-i Nebî"* meclisleridir.

Kur'ân'ın bilgi verdiği konular şüphesiz bunlar değildir. Bize bilgi verdiği ve haklarında bilgi sahibi olmamızı istediği daha birçok konu vardır. Fakat bunlar İslâm eğitiminin esasını teşkil etmeleri bakımından bizim için önem arzetmektedirler. Şunu hemen belirtelim; Kur'ân'î telâkkîye göre bütün bilgiler Allah'dan kaynaklanmaktadır ve bütün bilgiler Allah bilgisine yöneliktir.

Şimdi bilgi vermemiz gereken bir iki konuya da temas ederek bu bahsi bitirelim.

e - DÜNYA VE ÂHİRET:

Kur'ân-ı Kerim, insanları aydınlatmak üzere dünya ve âhiret hakkında da bilgi vermektedir. Onun bildirdiğine göre insanlar bu dünyaya bir imtihan sebebiyle getirilmişlerdir.[821] Bir süre yaşadıktan sonra öleceklerdir. [822] Doğumlarıyla ölümleri arasında yaşadıkları bu hayata *"dünya hayatı"* denmektedir. Kur'ân-ı Kerim bu hayatı bazı benzetmelerle anlatmaktadır. *"Dünya hayatı gökten indirdiğimiz su gibidir ki, onunla insan ve hayvanların yiyeceği bitkiler yetişip birbirine karışmıştır. Yeryüzünün süslenip bezendiği ve yerin sahiplerinin bütün bunlara mâlik olduklarını sandıkları sırada, gece veya gündüz buyruğumuz o yere gelmiş ve orayı hiçbir şey bitirmemişe çevirmişiz; bir gün önce birşey yokmuş gibi olmuştur. Düşünen millet için, âyetleri böyle uzun uzun açıklıyoruz.*[823] Dünya

821) Mülk 67/2. 822) Ankebut 29/57.

hayatı başka benzetmelerle şöyle anlatılmaktadır: *"Onlara, dünya hayatı misâlinin tıpkı şöyle olduğunu anlat: Gökten indirdiğimiz su ile yeryüzünde yetişen bitkiler birbirine karışır; ama sonunda rüzgârın savuracağı çerçöpe döner. Allah herşeyin üstünde bir kudrete sahip olandır."*[(824)] *"Bilin ki, dünya hayatı, oyun, oyalanma, süslenme, aranızda övünme ve daha çok mal ve çocuk sahibi olmaktan ibarettir. Bu, yağmurun bitirdiği, ekicilerin de hoşuna giden bir bitkiye benzer; sonra kurur, sapsarı olduğu görülür. Sonra çerçöp olur..."*[(825)] *"İnkâr edenlere dünya hayatı çekici kılındı* (süslendi)...[(826)] *"Mal ve oğullar dünya hayatının süsüdür.."*[(827)] Bununla beraber dünya hayatı aldatıcı bir geçinmeden ibarettir.[(828)] Ondaki nimetlere bakarak aldanmamalıdır. Onlar önemli şeyler değildir. *"Bu dünya hayatı sadece bir eğlence ve oyundan ibarettir. Asıl hayat âhiret yurdundaki hayattır. Keşke bilseler."*[(829)]

Kur'ân, dünya hayatına gereğinden fazla değer verilmesini istemiyor. Sadece dünyayı tercih ederek ahireti düşünmeyenleri anlamlı bir şekilde uyarıyor: *"...Rabbimiz, bize dünyada ver diyen insanlar vardır. Öylesine, âhirette bir pay yoktur."*[(830)] Yapılması gereken en güzel şey hem dünyayı hem âhireti istemektir: *"Rabbimiz, bize dünyada iyiyi, âhirette de iyiyi ver, bizi ateşin azabından koru." diyenler vardır. İşte onlara, kazançlarından ötürü karşılık vardır. Allah hesabı çabuk görür."*[(831)]

Kur'ân, dünyaya fazla değer vermemekle birlikte ondan elinizi eteğinizi çekin de demiyor. İnsanlardan ondan yeterince yararlanmalarını istiyor. *"Karun,*

823) Yûnus 10/24.
824) Kehf 18/45.
825) Hadîd 57/20.
826) Bakara 2/212.
827) Kehf 18/46.
828) Âl-i İmrân 3/185.
829) Ankebut 29/64.
830) Bakara 2/200.
831) Bakara 2/201.

Mûsâ'nın milletindendi; ama onlara karşı azdı. Biz ona, anahtarlarını güçlü bir topluluğun zor taşıdığı hazineler vermiştik. Milleti ona, "Böbürlenme, Allah şüphesiz ki, böbürlenenleri sevmez. Allah'ın sana verdiği şeylerde, âhiret yurdunu da gözet. Dünyadaki payını da unutma. Allah'ın sana yaptığı iyilik gibi, sen de iyilik yap. Yeryüzünde bozgunculuk isteme. Doğrusu, Allah bozguncuları sevmez." demişlerdi.[832] Görüldüğü gibi dünya temelden reddedilmiyor, herkesin ondan payını alması isteniyor. Kur'ân, Allah'ı ve O'nun gönderdiği gerçekleri unutturan bir dünya anlayışını reddediyor.

Dünya hayatı bir fırsattır. Bu fırsat ne kadar iyi değerlendirilirse o kadar mutlu sonuçlar doğurur. İslâm'da bu fırsat hayatın sadece belli kesitlerini içermez. Yani müslümanlar belirli işleri yerine getirmekle bu fırsatı değerlendirmiş olmazlar. İslâm, hayatın bütününü ifade eder. Hayat belirli ibadetlerin yerine getirilmesi için nasıl bir fırsatsa, İslâm adına fezâ yarışında ilk sırayı almak için de bir fırsattır. Hayatın bütünü içinde müslümanın başarısı, İslâm'ın, Kur'ân'ın başarısı olduğu gibi, başarısızlığı da onların başarısızlığı olarak görülmektedir. Yani hayatın bütünü içinde Allah adına kaybedilen herşey bir fırsatın kaybıdır. Hiçbir müslüman bunun sorumluluğundan kurtulamaz. Her nefesin iki hesabının bulunduğu bir hayatı ciddiye almak zorundayız. Bize verilen bütün fırsatlardan sorumluyuz, sorulacağız. *"Sonra o gün, size verilmiş olan her nimetten sorğuya çekileceksiniz."*[833] Rasûlullah, *"Dünya, âhiretin tarlasıdır."*[834] derken herhalde bu fırsata işaret ediyordu. Burada gözü kapalı dolaşan insanların orada da gözleri kapalıdır. *"Bu*

---

832) Kasas 28/76, 77.
833) Tekâsür 102/8.
834) Aclûnî, Keşfü'l-hafâ, c. I, s. 412.

dünyada kalbi kör olan âhirette de kör ve daha şaşkındır."[835]

Kur'ân, şu insanların dünya görüşünü reddetmektedir: *"Bizimle karşılaşmayı ummayan ve dünya hayatından hoşnud olup ona bağlananların ve âyetlerimizden habersiz bulunanların, işte bunların kazandıklarına karşılık varacakları yer cehennemdir."*[836]

İslâm'ın izzetinin ayağa kalkacağı veya çökeceği yer bu dünyadır. Bu itibarla bundan sorumlu olan bir müslüman için hayatın her saniyesi bir ömür kadar önemlidir. İslâm eğitimcisi eğittiği kimselere bu bilinci vermek zorundadır.

Hayat sadece müslümanlar için değil, inanan inanmayan herkes için bir fırsattır. Yarın pişmanlık doğuracak bir hayat akıllıca yaşanmış bir hayat değildir. Şair, "Ebedî olmayan dostu dost edinme. Çünkü bu vefasızlık dostluğa lâyık değildir." diyor[837] Dünya ebedî bir dost değildir. Ondan yararlanmak güzel şeydir; ona kul olmak ne korkunç...

Dünya hayatının bitmesiyle başlayan ikinci hayat "â h i r e t h a y a t ı" dır. Bu hayat ebedîdir. İnsanlar dünyada yaptıklarının veya yapmadıklarının nihâî karşılığını burada alacaklardır.

Sözlükte, sonrakiler, sonra olan, son, anlamlarına gelen *âhiret* kelimesi, *"İsrâfil* (a.s.)in sûra birinci üfürüşüyle başlayan ve cennetliklerin cennete, cehennemliklerin de cehenneme girmesine kadar bütün âhiret hallerini içine alan hayat" veya, "İkinci sûrun üfürülüşü ve insanların tekrar diriltilmelerinden sonra başlayan ve sonsuz olarak devam edecek olan hayat." olarak

835) İsrâ 17/72.
836) Yûnus 10/7, 8.
837) Sâdi-i Şîrâzî, Gülistân, Mısır 1266 h., s. 7.

tanımlanmıştır.[838] Bazı bilim adamları Rasûlullah'ın *"Berzah Âlemi"*'ni âhiretin ilk durağı olarak nitelendirmesi dolayısiyle âhireti ölümle birlikte başlatmışlar, ona göre de bir tanım yapmışlardır. Bu tanıma göre "Âhiret, ölümden sonra başlayan ve mahşerdeki dirilişten sonra ebediyyen devam edecek olan bir hayattır."[829] Bu tarife göre ölümle birlikte başlayan kabir ve berzah hayatı, İsrâfil'in sûra üfürmesi, kıyâmetin kopması, yeniden dirilme, mahşerde toplanma, amel defterinin verilmesi, hesap, mîzân, sırat, havz, şefaat, cennet ve cehennem âhirete dahildir."[840]

Âhiret gününe, *"kıyâmet günü"*, *"din günü"*, *"cezâ günü"*, *"Gerçek hayat"*, *"Ebedî âlem"*, *"bâkî âlem"*, *"kavuşma günü"*, *"toplanma günü"*, *"aldanma günü"*, *"çıkış günü"* ve *"hasret günü"* gibi isimler de verilmiştir.[841]

Kur'ân, insanlara öncelikle şu mesajı vermek istiyor: Hiç kimsenin yaptığı karşılıksız kalmayacaktır. İyilik yapanlar da kötülük yapanlar da yaptıklarının karşılığını mutlaka göreceklerdir. *"O gün insanlar işlerinin kendilerine gösterilmesi için bölük bölük dönerler. Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür; kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür.*[842] Bu karşılıklar bu dünyada da verilebileceği gibi âhirete de bırakılabilir. Ama âhirette mutlaka ve kesin olarak verilecektir.

Kur'ân, insanları şöyle uyarıyor: *"Ey insanlar, Rabbinizden sakının ve bir günden korkun ki, baba evlâdına bir şeyle fayda veremez; evlat da babasına bir şeyle fayda verecek değildir. Muhakkak Allah'ın va'di*

838) Şerafeddin Gölcük Ve..., Kelâm. s. 359.
839) Şerafeddin Gölcük Ve..., a.g.e., s. 359.
840) Şerafeddin Gölcük Ve..., a.g.e., s. 359.
841) Şerafeddin Gölcük Ve..., a.g.e., s. 359, 360.
842) Zelzele 99/6, 7, 8.

haktır. O halde, dünya hayatı sizi aldatmasın ve sakın çok aldatıcı (şeytan) *sizi Allah'ın affına güvendirmesin."*[843]

Kur'ân'ın, insanlara *"korkun"* dediği gün âhiret günüdür. O gün hesap günüdür; yargı günüdür. Herkesin tutanaklarının ortaya konduğu bir gündür.[844] Büyük mahkeme o gün kurulacak.[845] Allah'ın adâleti o gün tecellî edecektir. *"Her insan ölümü tadacaktır. Kıyâmet günü ecirleriniz size mutlaka ödenecektir."*[846] O gün ne malın, ne çocukların faydası vardır. *Fayda verecek olan şey temiz bir kalbdir.*[847] *O gün herkese kazandığının karşılığı verilir, kimseye zulmedilmez.*[848] *O gün, kişi kardeşinden, annesinden, babasından, karısından ve oğullarından kaçar. O gün herkesin kendine yeter derdi vardır. O gün bir takım yüzler aydınlıktır; gülmekte ve sevinmektedir. O gün bir takım yüzler de tozlanmış ve onları karanlık bürümüştür. İşte bunlar inkârcı olanlar, Allah'ın buyruğundan çıkanlardır.*[849] *"O gün insan niçin* (ne uğurda) *çalıştığını anlar."*[850] O gün iyiler cennette, Allah'ın buyruğundan çıkanlar cehennemdedirler.[851] *"O gün, kimsenin kimseye hiçbir fayda sağlamayacağı bir gündür. O gün buyruk yalnız Allah'ındır."*[852] *O gün bir kısım insanların pişmanlık günüdür. Onlar, "Yüzleri ateşte çevrildiği gün, "Keşke Allah'a itaat etseydik, keşke peygambere itaat etseydik." derler.*[853] *"Allah, o gün onlara seslenir: "Benim ortağım olduklarını iddia ettikleriniz neredediler?" der."*[854] *"O gün, zâlimlere, özür beyan etmeleri fayda vermez. Lânet onlaradır; yurdun*

843) Lokman 31/33.
844) Nebe 78/29; Âl-i İmrân 3/30.
845) Âl-i İmrân 3/9, 25; Nisâ 4/87; En'âm 6/12.
846) Âl-i İmrân 3/185.
847) Nahl 16/88, 89.
848) Mümin 40/17.
849) Abese 80/34-42.=
850) Naziât 79/35.
851) İnfitâr 82/13, 14.
852) İnfitâr 82/19.
853) Ahzâb 33/66.
854) Kasas 28/62.

kötüsü de onlaradır."[855] *"O gün, inanmış erkek ve kadınları, defterleri sağdan verilmiş ve ışıkları önlerinde olarak görürsün. Onlara şöyle denecektir: "Müjdeler olsun size, bugün içlerinden ırmaklar akan, içinde temelli kalacağınız cennetler sizindir." İşte bu büyük kurtuluştur."*[856]

Kur'ân, âhiret hayatını bütün boyutlarıyla tanıtırken insanların yapması gereken şeyi de hatırlatır: *"Allah katından, geri çevrilemeyecek günün gelmesinden önce Rabbinizin çağrısına cevap verin. O gün, hiçbirinize sığınacak yer bulunmaz. İnkâr da edemezsiniz."*[857] *"Allah'a döneceğiniz ve sonra haksızlığa uğramadan herkesin kazancının kendisine eksiksiz verileceği günden korkunuz."*[858]

Bütün bu izahlarıyla Kur'ân dünya ile âhiret arasında fikir ve davranışlarıyla dange kuran bir insan tipini yetiştirmek istemektedir. Zihinde kurulamayan denge seçeneklerde bunalıma yol açar. Seçeneklerdeki belirsizlik ve bunalım, hayatın dengesini bozar. *Dünya hayatı* insan için kısa vadeli projeleri, *âhiret hayatı* da uzun vadeli projeleri temsil eder. Dünya ötesine uzanamayan zihin, uzun vadeli düşünme alışkanlığını kazanamaz.

Kur'ân-ı Kerim, âhiret hayatını bütün detaylarıyla anlatır. Uzun uzun cennet, cehennem tasvirleri yapar. Buralara gidecek kimseleri tanıtır. Daha önceki kitapların hiçbirinde âhiret hayatı da bu kadar açık ve detaylı bir şekilde anlatılmamıştır.[859]

Âhiret hayatı ile ilgili itirazlar daha çok ikinci yaratılış konusunda olmuştur. İnkârcıların öldükten, bir avuç kemik olduktan sonra ikinci kez hayata döndürü-

855) Mümin 40/52.
856) Hadîd 57/12.
857) Şûrâ 42/47. 858) Bakara 2/281.
859) Süleyman Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, c. I, s. 102.

leceklerine akılları yatmamış, devamlı itiraz etmişlerdir. *"Diyorlar ki: "Biz gerçekten kabirde hayata döndürülecek miyiz? Ufalanmış kemikler olduğumuz zaman mı?" "O halde bu, çok ziyanlı bir dönüş" dediler."*(860) *"Ve diyorlar ki: "Öldüğümüz ve bir toprak, bir yığın kemik olduğumuz zaman mı, cidden biz mi tekrar diriltileceğiz? Önceki atalarımız da mı?"*(861) *"Kâfirler, asla diriltilmeyeceklerini iddia ettiler..."*(862) *"Doğrusu inkârcılar, "Ölüm bir defadır; tekrar diriltilmeyeceğiz... derler."*(863)

İnanmayanlar böyle söylüyorlar. Kur'ân ise onlara, "hayır, bu böyledir inanacaksınız!" demiyor, yine akıl ve mantık yolundan yürüyor, onlara akıl ve mantığa dayanan deliller getiriyor. İknâ edici izahlarda bulunuyor. Kur'ân'ın *âhireti inkâr eden kimselere* karşı getirdiği delilleri şöyle sıralayabiliriz:

1- *İlk defa yaratan ikinci defa da yaratır.* Bir mühendis bir milyon motor üretmiş ve bunların hepsi yok olmuşsa mühendisin "yine yaparız" demesi şaşılacak bir şey değildir. Şaşılacak şey bu kadar motoru yapan mühendise itiraz etmek, "Hayır, yeniden yapamazsın" demektir. Topraktan heykel yapan bir heykeltraş pekâlâ yaptığı bir heykeli bozup yeniden yapabilir.

Bize bir çoban gelse de dese ki "Ben uçak yaparım" Ona soracağımız ilk soru "Daha önce yaptın mı" şeklindedir. Eğer müsbet cevap almışsak "olabilir" deriz. Şayet yaptığı binlerce uçağı gözlerimizle görmüşsek ona ağzımızı bile açmayız. Neden? Çünkü yapılanlar yapılacak olanların kanıtıdır. Bütün bu olumlu verilere rağmen yapılacak şeyleri reddetmeye devam edersek sadece biz müşkil durumda kalırız.

860) Naziât 79/10, 11, 12.
861) Vâkıa 56/47, 48.
862) Teğâbûn 64/7.
863) Duhân 44/34, 35.

Bu, yetenekleri herşeye rağmen sınırlı bir mühendis veya çoban için böyledir. Güç ve kudretinin sınırı olmayan, birşeye "ol" dediği zaman oluveren Allah için herşey daha kolay; herşey daha mâkûldür.

Birgün putperestlerin ileri gelenlerinden *Ubey b. Halef,* elinde çürük bir kemikle Rasûlullah'a gelmiş, elindeki kemiği ufalayarak "Bu çürük kemikleri kim diriltecek?" demiş. Bunun üzerine Rasûlullah, Ona, *"Onu Allah diriltecek, seni de diriltecek ve cehenneme sokacak!"* cevabını vermiş.[864] Hâdise üzerine şu âyetler nâzil olmuştur: *"İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi ki hemen apaçık bir hasım kesilir ve kendi yaratılışını unutur da, "Çürümüş kemikleri kim yaratacak?" diyerek bize misâl vermeye kalkar. Ey Muhammed, de ki: "Onları ilk defa yaratan diriltecektir. O, her türlü yaratmayı bilendir."*[865] Âyette *"Bunları kim yaratacak?"* sorusuna karşı *"Allah"* denmiyor, *"Onları ilk defa yaratan diriltecektir"* deniyor. Bu manidâr bir ifadedir; insanın akıl ve mantığına yöneliktir. Burada insana susmaktan başka bir şey kalmıyor.

2- *Zor şeyleri yaratan onlara göre daha kolay olan şeyleri hayda hayda yaratır.* Uçak veya füze yapan bir mühendis bisiklet yapamaz mı? Böyle bir soruyu gülerek karşılayan bir insan, aynı mantığın geçerli olduğu ikinci yaratmaya itiraz ediyor. Allah buyuruyor ki: *"Gökleri ve yeri yaratan, kendilerinin benzerini yaratmaya kādir olmaz mı? Elbette olur. Çünkü o, yaratan ve bilendir."*[866] Bir Allah düşünün ki gökleri, yeri ve bunların arasındaki bütün varlıkları yaratmaya kādir olacak, ama insanı ikinci kez yaratamayacak. Bu mantık ancak sahibini mahcup eder.

864) H. Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, s. 80.
865) Yâsîn 36/77, 78, 79.
866) Yâsîn 36/81.

3- Kur'ân'ın getirdiği üçüncü delil, *zıdların yaratılmasıdır.* Bu mantığa göre "Bir şeyi zıddına çeviren, onu benzerine (de) çevirebilir."[867] Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır: "(O Allah) *yaş ağaçtan size ateş çıkarandır. Ondan eteş yakarsınız.*"[868] Buradaki ifade de mânîdârdır. Âyette sadece *"ağaç"* değil de *"yaş ağaç"* tabirinin kullanılmasıyla ağaçla yanma arasındaki zıddıyete, dolayısıyle imkânsızlığa işaret edilmektedir. Yaş ağaçtan ateş çıkarmakla âdeta imkânsızı imkân haline getiren Allah neden ikinci yaratışa kādir olmasın? Bu örnek, alışkanlıklarımız sebebiyle bize basit gibi gelebilir. Örneği, yaş ağacın yandığını ilk kez gören bir insana göre değerlendirmek lazım.

4- *Kur'ân-ı Kerim,* ikinci yaratmaya delil olarak *mevsimleri, özellikle ilkbahar mevsimini göstermektedir.* Her yıl sonbahar geldiği zaman yemyeşil, cıvıl cıvıl olan yeryüzünün âdeta ölüp yok olduğunu görür gibiyiz. Herşey kuruyup çerçöpe dönüşüveriyor. Bunu ilk defa gören bir insan kıyâmetin koptuğunu zanneder. Sonbaharla başlayan bu sükût kış boyu devam ediyor. İlkbahar mevsimi gelir gelmez herşeyin yeniden canlandığını, tabiata yeni bir neşe geldiğini hayranlıkla seyrediyoruz. Kur'ân'a göre bu, tabiatın yeniden dirilişidir ve Allah'ın yaratmasıyle ilgilidir. Kur'ân diyor ki: Sonbaharla birlikte binlerce, yüzbinlerce bitkinin kuruyup yok olmasını, ilkbahar gelir gelmez de hepsinin ter ü tâze ortaya çıkmasını sağlayan Allah (c.c.) insanları öldükten sonra diriltemez mi? Allahı dinleyelim: *"Ey insanlar, öldükten sonra tekrar dirilmekten şüphede iseniz bilin ki, ne olduğunuzu size açıklamak için, biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra pıhtılaşmış kandan; sonra da yapısı belli belirsiz bir çiğnem etten*

867) Atay, a.g.e., s. 81.
868) Yâsîn 36/80.

yaratmışızdır. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde tutarız; sonra sizi çocuk olarak çıkartırız. Böylece yetişip erginlik çağına varırsınız. Kiminiz öldürülür, kiminiz de ömrünün en fena zamanına ulaştırılır ki, bilirken bir şey bilmez olur. Yeryüzünü görürsün ki kupkurudur; fakat biz ona su indirdiğimiz zaman harekete geçer; kabarır, her güzel bitkiden çift çift yetiştirir. Bunlar, yalnız Allah'ın gerçek olduğunu, ölüleri dirilttiğini; gücünün herşeye yettiğini; şüphe götürmeyen kıyâmet saatinin geleceğini, Allah'ın kabirlerde olanı dirilteceğini gösterir."[869]

5- *Kur'ân-ı Kerim uyuyup uyanmayı da bir nevi "ba'sü ba'de'l-mevt" olarak görüyor. "Geceleyin sizi ölü gibi uyutan, gündüzün yaptıklarınızı bilen, mukadder olan hayat süreniz doluncaya kadar gündüzleri sizi tekrar kaldıran O'dur. Sonra dönüşünüz O'nadır. İşlediklerinizi size bildirecektir."*[870] *Allah, öleceklerin ölümleri anında, ölmeyeceklerin de uykuları esnasında ruhlarını alır. Ölmelerine hükmettiği kimselerinkini tutar, diğerlerini bir süreye kadar salıverir. Doğrusu bunda düşünen kimseler için dersler vardır."*[871]

Abdullah Draz, konumuzla ilgili şunları söylüyor: "Kur'ân, ikinci hayata inanmayanların dikkatlerini insanın ilk yaratılışına, mevsimlere çeker. Bitkiler için yeni bir hayatın imkânına inansalar bile his ve şuurun vücutla ilgisi kesildiği takdirde insanın yeni bir hayata başlayamayacağını ileri süren münkirlerin dikkatlerini uyku ve uyanıklık hallerine çekmektedir."[872]

6- *Kur'ân-ı Kerim, insanın parmak uçlarının yaratılmasını ikinci kez yaratılmasına delil olarak göstermektedir.* Ona göre Allah'ın gelmiş geçmiş bütün insanların kimliklerini parmak ucuna çizdiği farklı çiz-

869) Hac 22/5-7.
870) En'âm 6/60. 871) Zümer 39/42.
872) Abdullah Draz, a.g.e., s. 87.

gilerle göstermesi, insanı ikinci kez yaratabileceğinin de delilidir. Genişliği bir santim, belki o kadar bile olmayan bir yüzeye milyarlarca desen çizeceksiniz, bunların hiçbiri diğerine benzemeyecek. Bu aklın alacağı bir şey değildir, ama vâkıadır. Buna kudreti olan Allah, insanı ikinci kez de yaratabilir. Kur'ân'da şöyle buyuruluyor: *"İnsan sanır mı ki derleyemeyiz kemiklerini? Evet, onun parmak uçlarını bile düzeltmeğe kādir olarak derleriz.*[873]

Kur'ân-ı Kerim'in âhiret üzerinde bu kadar durması, onunla ilgili bütün teferruatı nakletmesi âhiret inancına verdiği önemi göstermektedir. Çünkü âhiret inancı, inanç esaslarının temellerinden birini oluşturmaktadır. Ahirete inanmayan bir kimse büyük mahkemeye inanmayan kimsedir. Bu mahkemeye inanmamak demek, dünyada kim ne yaparsa yapsın yanına kâr kalacağına inanmak demektir. Bu inanç insanları anarşi ve isyandan başka hiçbir yere götürmez. İnsanlar karşılığında bir bedel almayacakları veya ödemeyecekleri tutum ve davranışları umursamaz, ciddiye almazlar. Âhiret, neticede bu bedelin ödeneceği veya alınacağı yer olarak tanımlanmaktadır.

Kur'ân'a göre *âhireti önemli kılan* birçok hikmet ve sebep bulunabilir. Biz bunlardan birkaç tanesini şöyle sıralayabiliriz:

!- *Kur'ân, bize dünya ve âhiret hakkında bilgi vermekle bu iki hayatı oldukları gibi tanıtmaktadır.* Bu tanıtma, bizim onlar hakkında bir tutuma sahip olmamızı sağlayacaktır. Bu tutuma bize verilen bilgiler ışığında dünya ile âhiret arasında yapacağımız bir mukâyese ile ulaşacağız. Sahip olacağımız tutum, ya dünyayı, ya âhireti veya her ikisini tercih şeklinde olabileceği gibi dünyayı veya âhireti red şeklinde de olabi-

873) Kıyâmet 75/3, 4.

lir. Kur'ân, yapacağımız tercih konusunda da bizi yönlendirmektedir. Bu yönlendirme bir nevi yardımdır. Herhangi bir zorlamaya dayanmaz. O, dünyaya gereğince değer vermekle beraber âhirete daha çok ağırlık vermektedir. Buyuruluyor ki: *"...De ki: "Dünya geçimliği azdır. Âhiret, Allah'a karşı gelmekten sakınan için daha hayırlıdır..."*[(874)] *"Dünya hayatı sadece oyun ve oyalanmadır. Âhiret yurdu sakınanlar için daha hayırlıdır. Düşünmüyor musunuz?"*[(875)] Kur'ân-ı Kerim kendisine verilen bilgiler ışığında insanın birazcık düşünmekle doğruyu bulabileceğine işaret ediyor.

Allah, insanlar için âhiret yurdunun daha hayırlı olduğunu beyan buyurmakla beraber zorlayıcı bir tedbir de getirmemiştir. *"...Kim dünya nimetini isterse ona ondan veririz; ve kim âhiret nimetini isterse ona ondan veririz..."*[(876)] Bununla beraber sadece dünyayı isteyip âhireti reddeden kimseler için pek iyi şeyler söylemiyor: *"Onlar dünya hayatını âhirete tercih ederler. Allah'ın yolundan alıkoyup onun eğriliğini isterler. İşte onlar uzak bir sapıklık içindedirler."*[(877)]

Âhiret nimetleri dünya nimetlerinden daha hayırlı olduğu gibi, azabı da dünya azabından daha şiddetlidir. *"Onlara, dünya hayatında azap vardır. Âhiret azabı ise daha çetindir..."*[(878)]

Kur'ân'da yüzdeyüz olmasa bile belli oranda dünya - âhiret dengesi kurulmuştur. *"Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, hemen ölecekmiş gibi âhiret için çalışmak"*[(879)] bu dengenin ifadesidir.

2- *Âhiret hakkında sağlıklı bilgiler sayesinde dünya - âhiret dengesini kurmakla diğer inanç esaslarını*

874) Nisâ 4/77.
875) En'âm 6/32.
876) Âl-i İmrân 3/145.
877) İbrâhim 14/3.
878) Ra'd 13/34.
879) Abdurraûf el-Münâvî, Feyzü'l-kadir, Mısır 1938, c. II, s. 12 (Hadis no: 1201).

da kabul etmiş olacağız. Çünkü daha önce de söylediğimiz gibi İslâm inanç esasları bir bütündür. Bu bütün içerisinde âhiret inancı önemli bir yer tutar. Kur'ân, âhiret inancının Allah inancını etkilediğini şöyle ifade eder.: *"Böyle iken Allah bir olarak anıldığı vakit âhirete inanmayanların yürekleri burkulur da O'ndan başkaları anıldığı vakit derhal yüzleri güler."*[880] Kur'ân'dan yüz çevirenlerin yüz çevirme sebepleri yine âhiretle ilgilidir. Bunlardan bahisle şöyle buyurulmaktadır: *"Hayır, doğrusu onlar âhiretten korkmuyorlar."*[881]

3- *Dengeli bir dünya - âhiret inancına sahip olan bir kimse sağlıklı bir dünya görüşüne de sahip olacaktır.* Bu, onun dünya ve âhiretle ilgili değer yargılarına, değer ölçülerine ve bunların sonucunda elde edeceği bir takım ilkelere sahip olacağı anlamına gelir.

4- *Böyle bir dünya görüşü beraberinde sorumluluğu da getirir.* Bu inanca sahip olan bir insan, gerek kendi vicdanında, gerek kamu vicdanında ve gerekse Allah katında kendisini sorumlu hisseder.[882] Âhirete ve öldükten sonra dirilmeye inanmanın insanların dünya görüşünü etkilediğini ifade eden *Osman Zümrüt,* sorumlulukla ilgili olarak şunları kaydediyor: "...âhiret inancının getirdiği insan yaşamı için çok önemli bir gerçek vardır. Daha yaşarken etkin olan ve yaşam için çok yararlı sonuç veren âhiret inancının oluşturduğu bu gerçek, sorumluluk duygusudur.[883]

5- *Böyle bir sorumluluk duygusuna sahip olan insanlar, hayatlarını disiplin altına almış olan insanlardır.* Bunlar, nereden geldiklerini, nereye gideceklerini, ne için yaşadıklarını bilen kimselerdir. Umutları, kor-

880) Zümer 39/45.
881) Müddessir 74/53.
882) Mevdûdî, Tefhimu'l-Kur'ân, c. I, s. 51.
883) Osman Zümrüt, İslâmda Kamuoyu Oluşumu, s. 225.

kuları vardır. Hayvandan farklı olduklarının bilinci içindedirler. Yapacakları, yapmayacakları şeyleri çok iyi ayırırlar. Bunlar yaşamayı sanat haline getirmiş kimselerdir. Herkesle uyum içindedirler. Kendilerine verilen her nimetin bir gün hesabının sorulacağına şeksiz inanırlar. Bu tip insanların hayatına ilkeler yön verir. *Prof. Hüseyin Atay,* "İslâm dininde âhiret fikri yalnız âhiret günü için değildir. Âhiret dünya içindir. Başka bir deyişle, âhiretin varlığının gâyesi âhiret değil bu dünyadır."(884) derken büyük bir gerçeği ifade etmiş oluyor.

6- *Âhiret bilgisiyle beraber âhiret inancına sahip olan kimse mutlak adâlete de inanır.* Bu adâletle herkese hak ettiği verilir. İyiler ödüllerini, kötüler cezâlarını alırlar. Tevbe edenler bağışlanacak gibiyseler bağışlanırlar. Bu bağışlanmada bir haksızlık yapılmaz. Hakları gasbedilmiş zayıf insanlar bir gün haklarının kendilerine iâde edileceği inancıyla mutlu ve müsterih olurken, başkalarının hakkına el uzatmış kimseler bir gün kendilerinden bunun hesabının sorulacağını düşünerek yaptıkları hatayı tamir cihetine giderler. Hakkı gaspedilmiş olmasa bile bir lokma bir hırka yaşayan çaresiz ve zayıf insanlar âhirette Allah'ın nimetlerine garkolmanın ümidiyle yaşarlar. Zâlimlerin bu dünyada cezâlandırılmasalar bile öbür dünyada cezâlandırılacaklarına inanarak, Allâh'ın adâletinden şüpheye düşmezler. Hülâsâ âhiret inancı korku ile ümidi beraberinde getirir. Her ikisi de adâlete inanmaktan doğar.

7- *Âhiret bilgisine ve inancına sahip olan insan, kendi gerçeğinin dehşeti ile irkilir.* Bu ise olanlar ve olacak olanlar karşısındaki aczidir. Korkunun, yeri, göğü, hayvanı, insanı, küçüğü, büyüğü, cenneti, cehennemi hülâsâ herşeyi, herkesi sardığını gören insanoğlu,

884) Hüseyin Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, s. 78.

aczinin, çâresizliğinin acısiyle sığınacak bir yer arar. Bu da Allah'dan başka birisi değildir. Çünkü, "*O gün, kimsenin kimseye hiçbir fayda sağlamayacağı bir gündür. O gün buyruk, yalnız Allah'ındır.*"[885]

8- *Âhiret inancına ulaşmış bir insan gaybe iman ilkesine de ulaşmış demektir.* Âhiret, cennet, cehennem, melek, mîzan gibi kavramlar duyularımızla algılayabildiğimiz somut varlıkları ifadê etmezler. Bu itibarla onlara inanmak demek gaybe inanmak demektir ki bu, insanın inanç dünyası ile ilgili birçok problemi çözmesi anlamına gelir.

Âhiret inancının bu kadar önemine binâendir ki Kur'ân, onu temel inanç esaslarıyla, özellikle Allah'a imanla bir arada zikretmektedir. *M. Kutup*'un konuyla ilgili tesbitleri şöyle: "Kur'ân-ı Kerim'in birçok yerlerinde *Allah'a imanla âhirete iman,* peşi peşine geçiyor. Müminlerin vasıfları anlatılırken, "*Allah'a ve âhiret gününe inanırlar*" deniliyôr. Kâfirlerin nitelikleri belirtilirken de, "*Allah'a ve âhiret gününe inanmazlar*" buyuruluyor. Allah'a imanla âhirete iman arasındaki bu sarsılmaz bağ, bizlere, âhiret gününe imanın İslâm literatüründe gerçekten en büyük bir şey olduğunu gösterir."[886] Kur'ân'da şöyle buyuruluyor: "*Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Rasûlünün haram kıldığını haram saymayanlarla savaşın.*"[887] "*İnsanlardan öyleleri vardır ki, inanmadıkları halde "Allah'a ve âhiret gününe inandık" derler.*"[888] "*Mallarını, insanlara gösteriş için sarfeden Allah'a ve âhiret gününe inanmayanları da Allah sevmez. Şeytan kime arkadaş olursa o ne kötü bir arkadaştır.*"[889] Dedik ki: Kur'ân-ı Kerim'in âhiret konusunda verdiği bu kadar detaylı bilgiyi başka hiçbir kitap vermemiştir. Bunun

885) İnfitâr 82/19.
886) Muhammed Kutup, İslâmda Ferd ve Cemiyet, s. 305, 306.
887) Tevbe 9/29.
888) Bakara 2/8. 889) Nisâ 4/38.

herhalde bir hikmeti vardır. Çünkü Kur'ân, mâlâya'nî ile iştigâl etmez. Bize göre bu kadar detaylı bilgi vermenin en önemli sebebi, insanların sağlıklı bir dünya görüşüne ulaşmalarını sağlamaktır. O halde din eğitimcilerine düşen en önemli görevlerden biri de eğittikleri kimselere âhiretle ilgili detaylı bilgi vermektir. Kime, neyi, ne zaman ve ne kadar vereceğini ayarlamak kendi formasyonu ile ilgilidir.

f - MELEK - ŞEYTAN - CİN:

Kur'ân'a göre biri *şehâdet,* diğeri *gayb* olmak üzere *iki âlem* vardır.[890] *Şehâdet âlemi* duyu organlarımızla algılayabildiğimiz âlemdir. *Gayb âlemi* ise bunun tersine duyu organlarımız vasıtasiyle algılama imkânına sahip olamadığımız âlemdir. *Elmalılı Taberî*'den naklen şu bilgileri veriyor: "Gaybden murad halkın henüz vukûfu olmayan mümkinâttır ki, gerek hiç vücûda gelmemiş olsun, gerekse vücûd verilmiş de henüz kimse muttalî olmamış bulunsun."[891] Bilim adamları gaybi, gayb-i mutlak, gayb-i izâfî olmak üzere iki kısımda inceliyor. *Gayb-i mutlak,* hiçbir yaratığın ne ihsâsı ne de ilmi ile muttalî olamadığı gaybdir. *Gayb-i izâfî* ise muayyen bir yaratığın bilgisi dışında olan gaybdir ki, ona nisbeten gaybdir.[892]

Bir başka açıdan gayb iki kısma ayrılmaktadır: *1- Hiçbir delili olmayan gayb:* Bunu ancak Allah bilebilir. *"Gaybın anahtarları O'nun katındadır; onları ancak o bilir."*[893] âyet-i kerimesinde ifade edilen gayb bu tür bir gaybdır. *2- Delili bulunan gayb: "Onlar gaybe iman ederler."*[894] âyetinde bahsedilen gayb de bu tür

890) Haşr 59/22.
891) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. V, s. 3943.
892) Elmalılı, a.g.e., c. VI, s. 4869.
893) En'âm 6/59. 894) Bakara 2/3.

gaybdendir. Hak teâlâ ve sıfatı, âhiret ve ahvâli, melekler, enbiyanın nübüvveti, kitapların inzâli bu tür gayb içinde mütâlaa edilir.(895)

Melekler gayb âleminde yer alan rûhânî ve nûrânî varlıklardır. Mâhiyetlerini ancak Allah'ın bilebileceği bu güçlü ve latîf yaratıkları rûhânî halleriyle insan gözünün görmesi mümkün değildir. Güçlü kuvvetli olmaları sebebiyle çok ağır işleri bir anda yapabilirler. Ulaşım problemleri yoktur. Bir anda yeri ve gökleri dolaşabilirler. Yerde, gökte, istedikleri her yerde bulunabilirler.(896) Belli bir şekilleri yoktur; istedikleri şekle girebilirler.(897) Erkeklik ve dişilikleri yoktur. Allah'a isyan etmez, günah işlemezler. Allah'ın kendilerine verdiği görevleri hiç itiraz etmeden yerine getirir, yorulma usanma bilmezler.(898)

M e l e k kelimesi sözlük anlamı itibariyle kuvvetli yönetim sahibi ve elçi anlamlarına gelmektedir. Çoğulu *melâike*'dir.(899) *Elmalılı*'nın belirttiğine göre, "Melek, ism-i mekân olmak üzere *mevzı-ı risâlet* veya mef'ûl mânâsıyle *rasûl, mürsel, âmil-i risâlet, vesâit-i Rabbaniye* demektir."(900)

Mevdûdî, meleklerle ilgili şu bilgileri veriyor: ""*Melek*", sözlükte elçi, özellikle Allah'ın elçisi anlamlarına gelir. Melekler kişilikleri olmayan soyut güçlerden ibaret değildirler. Onlar kişilikleri olan varlıklardır ve Allah'ın mülkünü yönetmek üzere görevlendirdiği elçilerdir."(901)

895) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 176, 177.
896) Süleyman Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, c. I, s. 130, 131.
897) Ateş, a.g.e., c. I, s. 131; Cürcânî, Ta'rîfât, "melek" md.
898) Ateş, a.g.e., c. I, s. 131; Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, s. 65.
899) Melek kelimesinin menşei ve mânâsı ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. I, s. 3021 v.d.; C VII, s. 5320 v.d.; Ateş, a.g.e., c. I, s. 130 v.d.; Atay, a.g.e., s. 63 (dipnot).
900) Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 302, 303.
901) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. I, s. 61.

Meleklerin kendilerine göre vazifeleri vardır. *Fahreddin Râzî,* görevleri açısından melekleri şöyle tasnif etmiştir:

1- *Arşı taşıyan melekler: "Melekler de göğün kenarlarındadır. O gün Rabbinin arşını üstlerinde sekiz melek taşır."*[902]

2- *Arşın çevresinde bulunan melekler: "Meleklerin de arşın çevresinde dönerek Rablerini övgüyle andıklarını görürsün."*[903]

3- *Büyük melekler:* Bunlar *Cibrîl, Mîkâil, İsrâfil, Melekü'l-Mevt* (Azrâil)dir.

a) *Cibril*'in görevi peygambere vahiy getirmektir: *"Onu güvenilir Rûh indirdi."*[904] *"Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mîkâil'e düşman olan kimse inkâr etmiş olur. Allah, şüphesiz inkâr edenlerin düşmanıdır."*[905] âyet-i celîlesinde Cibrîl ve Mîkâil'in isimleri açıkça geçmektedir.

b) *Mîkâil*'in görevi ile ilgili Kur'ân'da bir sarahatın olmadığı belirtilmektedir. Hadislere göre rızık işleri ile görevlendirilmiştir.[906]

c) Kur'ân'da, *"Sûr'a üfleneceği gün, göklerde ve yerde olanlar* (korkudan) *düşüp bayılırlar. Ancak Allah'ın dilediği kalır"* meâlindeki âyette ve diğer benzer âyetlerde sûra üflenmek sûretiyle Yüksek Mahkemeye çağırılacağı beyan edilmekle beraber sûra kimin üfleyeceği ile ilgili herhangi bir açıklık yoktur. Bu hususta da aydınlatıcı bilgiyi Rasûlullah vermiş, borunun *İsrâfil* tarafından üfleneceğini bildirmiştir.[907] "Sûra üfürüldüğü gün hepiniz bölük bölük gelirsiniz."[908]

902) Hâkka 69/17.
903) Zümer 39/75.
904) Şuarâ 26/193.
905) Bakara 2/98.
906) Ateş, a.g.e., c. I, s. 134.
907) Ateş, a.g.e., c. I, s. 134.
908) Nebe 78/18.

d) *Ölüm meleği* (veya melekleri): *"De ki: "Üzerinize vekil edilen ölüm meleği canınızı alır; sonra Rabbinize döndürülürsünüz."*[909] *"O, kullarının üstünde tek hâkimdir. Size koruyucu melekler gönderir, nihâyet birinize ölüm gelince elçilerimiz onun canını alırlar; bu hususta hiç geri kalmazlar."*[910] Âyetlerde çoğul olarak *"elçilerimiz"* kelimesinin kullanılması can alma işinin birden fazla melek tarafından yerine getirildiğini *ölüm meleği*nin de bunların başkanı olduğunu göstermektedir.[911] *Azrâil* kelimesi de Kur'ân'da lafız olarak geçmemektedir. Ölüm meleğinin adının Azrâil olduğu hadislerden öğrenilmiştir.[912]

4- *Cennet melekleri: "Onlar Adn cennetlerine girerler. Babalarından, eşlerinden ve çocuklarından iyi olanlar da kendileri ile beraber olur. Melekler de her kapıdan yanlarına varırlar, "sabretmenize karşılık selâm size, yurdun sonu ne güzel!*(derler)."[913]

5- *Cehennem melekleri: "Ey inananlar, kendinizi ve ailenizi bir ateşten koruyun ki onun yakıtı insanlar ve taşlardır. Onun başında gayet katı, şiddetli, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildikleri şeyi yapan melekler vardır."*[914] Şu âyette cehennem muhâfızlarının başkanlarının *Mâlik* adında bir melek olduğu da ifade edilmektedir. "(Cehennemin muhâfız başkanına), *"Ey Mâlik, Rabbin bizim işimizi bitirsin* (bizi öldürsün. Böyle yaşamaktansa ölmek daha iyidir)" *diye seslendiler."*[915]

6- *İnsanı korumakla görevli melekler: "İnsanın önünden ve arkasından izleyen* (melek)ler *vardır. Onu Allah'ın emrinden* (kazalardan) *korurlar."*[916]

909) Secde 32/11.
910) En'âm 6/61.
911) Ateş, a.g.e., c. I, s. 135; Ö. N. Bilmen, Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlîsi ve Tefsiri, c. II, s. 897.
912) Ateş, a.g.e., c. I, s. 135.
913) Ra'd 13/23, 24.
914) Tahrîm 66/6.
915) Zuhruf 43/77.
916) Ra'd 13/11.

7- *Yazıcı melekler:* Bunlar insanın hertür iyi veya kötü hallerini yazarak tesbit eden meleklerdir. *"Sizin üzerinizde koruyucular vardır. Değerli yazıcılar, onlar yaptığınız herşeyi bilirler."*[917] *"Onun sağında ve solunda oturan iki alıcı* (melek onun söylediklerini ve yaptıklarını) *kaydetmektedir."*[918]

8- *Bu âlemi yönetmekle görevli olan melekler: "And olsun o sıra sıra dizilenlere, bağırıp sürenlere, zikir okuyanlara."*[919] *"Savurup kaldıranlara, ağır yüklerle yüklü olanlara, kolayca akıp gidenlere, işleri bölüştürenlere."*[920] *"And olsun söküp çıkaranlara, hemen çekip alanlara, yüzüp gidenlere, yarışıp geçenlere, derken işi düzenleyenlere."*[921]

Süleyman Ateş, Razî'nin *"yer melekleri"* adını verdiği bu melekler için "Tabiat kanunları olması çok muhtemeldir."[922] diyor.

Kur'ân-ı Kerim'in meleklerle ilgili bilgi vermesinin terbiyevî yönü nedir? Şüphesiz bunun birçok hikmetleri vardır. Konumuz açısından bizim dikkatimizi çekenleri şöylece sıralayabiliriz:

I- *Meleklere inanmanın ve onlarla ilgili bilgi sahibi olmanın insan davranışı üzerinde büyük etkisi vardır.* İnançsız insanların davranışlarını kontrol altına almanın bazı yolları vardır: Bunlar, birtakım yasa ve yönetmelikler çıkarmak, bu yasa ve yönetmelikleri uygulayacak görevliler bulmak, eğitim çalışmalarından yararlanmak şeklinde sıralanabilir. Bunlar geçersiz tedbirler olmamakla beraber bazan çaresiz kalmaya mahkum olacak tedbirlerdir. Yaptırım güçleri sınırlıdır. Yasadan, bekçiden, polisten korkarak görünürde kötü bir harekete tevessül etmeyen öyle insanlar var-

917) İnfitâr 82/10-12.
918) Kaf 50/17.
919) Sâffât 37/1-3.
920) Zâriyât 51/1-4.
921) Naziât 79/1-5.
922) Ateş, a.g.e., c. I, s. 136.

dır ki, yalnız kaldıkları zaman herşeyi yapabilirler. Bu durumda bunları engelleyecek hiçbir mânî yoktur.

İslâm eğitim sisteminde böyle bir çaresizlik söz konusu değildir. Kur'ân, insan davranışlarını muhtelif şekillerde kontrol eder. Nasıl? Şöyle:

A- O da yasalardan, polisten, bekçiden ve diğer kolluk güçlerinden yararlanır. Daha değişik bir ifadeyle insanın davranışlarını yine insan marifetiyle kontrol eder. Bu da iki şekilde olur:

1- *İnsanı diğer insanlar vasıtasiyle yönlendirip murâkebe ederek.* Bu konuda şöyle bir direktifle karşı karşıyayız: *"Sizden iyiye çağıran, doğruluğu emreden ve fenalıktan meneden bir cemaat olsun. İşte kurtuluşa erenler yalnız onlardır."*[923] *"Allah'a itâat edin, Rasûl'e ve sizden olan emir sahiplerine itâat edin."*[924] *"İnanan erkekler ve kadınlar birbirlerinin velîleridir. İyiliği emrederler, kötülükten menederler."*[925] "Bu âyetler, insanlardan bir kısmının yönetme, yönlendirme görevlerine, bir kısmının da onlara uymanın gerekliliğine işaret etmektedir.

2- *İnsanı kendi kendisiyle murâkebe ederek.* Daha önceki yönlendirme ve murâkabede motiv daha çok dışardan kaynaklanırken bu tür bir yönlendirmede insanın kendi içinden kaynaklanmaktadır. Böyle içerden kaynaklanan motivin diğerlerinden çok daha etkin olduğunu bir kez daha belirtmemizde fayda var. Kur'ân'da şöyle buyurulmaktadır: *"Ey inananlar, kendinizi ve çoluk çocuğunuzu cehennem ateşinden koruyun..."*[926] Bu âyet-i kerimede insanın hem kendisine, hem başkalarına karşı görevleri hatırlatılmaktadır. Bir toplumda herkesin böyle önemli iki görevinin şuu-

923) Âl-i İmrân 3/104.
924) Nisâ 4/59.
925) Tevbe 9/71.
926) Tahrîm 66/6.

runda olduğunu düşünelim. Böyle bir toplum kısa zamanda gül bahçesine döner. Saf, temiz, güzel, tâze ve günahsız... Rasûlullah'ın gül ile temsil edilmesi belki de böyle bir özlemin ifadesidir.

B- İnsanın tavır ve davranışları Allah'ın da kontrolü altındadır. İnsanın insandan, hatta insanın kendisinden kaçabileceğini farzedelim. Bu takdirde öyle bir gözetici karşımıza çıkar ki, bundan kaçmanın imkânı yoktur. Bu da Allah'dır. Onun murâkabesinden kurtulmanın hiçbir yolu yoktur. Çünkü o herşeyi görmekte, herşeyi duymakta ve herşeyi bilmektedir. Her yerde hâzır ve nâzırdır. Böyle bir güçten kim, nereye kaçabilir? Buyuruluyor ki: *"Allah herşeyi gözetleyicidir."*[927] *"Bilmiyorlar mı ki, Allah onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da biliyor."*[928] *"Artık kim zerre ağırlığınca hayır yapmışsa onu görür. Ve kim de zerre ağırlığınca şer yapmışsa onu görür."*[929] *"...Rabbin herşeyi gözetip koruyandır."*[930]

C- İnsan davranışlarını kontrol eden bir varlık da meleklerdir. İnsanın her halûkârda yanında bulunan, onun yaptıklarını ve yapmadıklarını tesbit ederek Allah'a sunan melekler vardır. İnsan, bunlardan herhangi bir şeyi saklamak iktidarına sahip değildir. Yaptığı herşey görülüp yazılmaktadır. Kur'ân'dan konuyla ilgili şu bilgileri alıyoruz: *"Oysa üzerinizde koruyucu* (yaptıklarınızı zaptedici melek)*ler vardır."*[931] (İnsanın) *sağında ve solunda, onunla beraber oturan iki alıcı melek, yanında hazır birer gözcü olarak söylediği her sözü zaptederler."*[932]

Bu bilgilerin ışığında görüyoruz ki, meleklere iman ve onlar hakkındaki bilgi, insan yaşayışında bir

927) Ahzâb 33/52.
928) Bakara 2/77.
929) Zelzele 99/7, 8.
930) Sebe 34/21.
931) İnfitâr 82/10.
932) Kaf 50/17, 18.

disiplin unsurudur.[933] Meleklere, körükörüne kuru bir iman, cahil insanlarda beklenen faydayı sağlamayabilir. Gerek Allah'ın, gerek meleklerin her an kendisini gördüğünü bilmeyen bir insan bazı yan yollara girebilir. Bu itibarla insanları bu konuda bilgilendirmek esastır. Bundan dolayı "meleklere iman ve onlar hakkında bilgi" ifadesini kullandık. Din eğitimcileri eğittikleri kimselere konuyla ilgili öyle doyurucu bilgiler vermeliler ki, onlarda, her hareket ve davranışlarının gözlenip tesbit edildiğine dair sağlıklı bir bilinç oluşabilsin. Çünkü Kur'ân böyle yapmaktadır.

Küçük yaşlarda oruç tutmaya heveslenmiştim. Sıcak bir yaz günüydü. Bahçemizde bir şeylerle meşguldüm. Öğle üzeri iyice susamıştım. Hemen arkadaşlarımın söyledikleri bir söz hatırıma geldi: "Oruçlu bir kimse şayet kimsenin görmediği bir yerde yer içerse orucu bozulmaz." demişlerdi. Gizlice bahçenin altında söğütlerle sarılmış olan pınarın başına vardım. Etrafıma şöyle bir baktım ve pınara daldım. İçebildiğim kadar içtim. Doğruldum, etrafıma yine baktım. İyi, kimseler görmemişti. Ağzımı kolumla sildim, akşama kadar oruca devam ettim. Orucum, bilgisizliğimin kurbanı olmuştu. Şayet Allah'ın ve meleklerin daima beni gözetlediklerini bilseydim şüphesiz, orucumu bozmazdım. Bu tür cehâletleri sebebiyle bütün oruçlarını bozan nice insanlar vardır. "Cehâlet bir marazdır kim ana asla ilâç olmaz."

II- *Meleklere inanmanın ve onlar hakkında bilgi sahibi olmanın bir başka yararı, insanın kendisini daima güven içinde hissetmesini, ümid dolu olmasını sağlamasıdır.* Bazı meleklerin en dar zamanda Allah'ın izniyle insana yardım edeceğine, onu tehlikelerden koruyacağına inanan bir kimse kendisini devamlı

933) Hüseyin Atay, Kur'ân'da İman Esasları, s. 64.

emniyette hisseder. Bir tehlike anında heran kurtulacağı ümidiyle yaşar. Şayet güven, emniyet ve ümid konusunda bazı aşırılıklara düşerse o da bilgisizliğinden kaynaklanır. Meselâ; hiçbir tedbir almadan, hiçbir mücâdeleye girmeden yan yatıp, meleklerin kendisine imdâda geleceğine inanan bir kimse câhildir, bilgisizdir. Yeterli bilgiyle mücehhez bir insan, Allah'ın ve meleklerin kime, ne zaman, hangi şartlarda yardım edeceğini bilir. Rasûlullah'ın, *"Dünyayı isteyen ilme sarılsın, âhireti isteyen ilme sarılsın; her ikisini isteyen yine ilme sarılsın"*[934] buyurması dinin bilgisiz olmayacağındandır.

Sözün özü şu ki: Meleklere inanan, onlar hakkında yeterli bilgiye sahip olan bir kimse "koruma"ları olan bir kimse gibidir. Kur'ân'da, şöyle buyurulmaktadır: *"Rabbinizin yardımına sığınıyordunuz. O, "Ben size birbiri peşinden bin melekle yardım ederim." diye cevap vermişti."*[935] Bir sonraki âyette insanlar bir yanlışa karşı uyarılmakta, yardımın ancak Allah katından olduğu vurgulanmaktadır. Bu itibarla meleklerden yardım beklerken onları tanrılaştırmanın âlemi yoktur. *"Allah bunu ancak bir müjde olması ve kalblerinizin yatışması için yapmıştı. Yardım ancak Allah katındandır. Doğrusu, Allah güçlüdür; hakîmdir."*[936]

III- *Meleklere inanmanın, onlar hakkında bilgi sahibi olmanın gaybe iman açısından da önemi vardır.* Meleklere inanan bir kimse, görünen âlemin, görünen varlıkların ötesinde, görünmeyen, idrâk edilemeyen bir dünyanın varlığını da kabul ediyor demektir.

IV- *Melek inancı, Allah'ın sonsuz güç ve kudretine olan inancı kuvvetlendirir.* Bu inanca sahib olan in-

934) Müslümanlar arasında hayli yaygın olmasına rağmen bu hadisi temel hadis kaynaklarında bulamadık.
935) Enfâl 8/9.
936) Enfâl 8/10.

san, Allah'ın insanlar, hayvanlar ve gözle görülen diğer olağan yaratıklar yanında, cinler, şeytanlar ve melekler gibi olağanüstü varlıkları da yarattığını düşenerek O'nun sonsuz güç ve kudretini idrâk eder. O bilir ki, Allah, yarattıklarını topraktan yaratabileceği gibi, nûrdan ve nârdan da yaratabilir. Erkekli dişili yaratabileceği gibi bunlarsız da yaratabilir. Allah'ın yaratma gücünün sınırı yoktur. Bu sonsuz güç karşısında insan kendi küçüklüğünü görür, aczini itirafa mecbur kalır. Tevhid inancı için bu psikoloji çok önemlidir. Kur'ân'ın bildirdiğine göre kendi güçsüzlüğünün, çaresizliğinin farkına varamayan insanlar kulluğu kabul etmezler. Kur'ân bu tür insanların, kendilerini zengin Allah'ı fakir gördüklerini haber veriyor. *"And olsun ki, Allah, "Allah fakir biz zenginiz." diyenlerin sözünü işitmiştir. Dediklerini ve haksız yere peygamberleri öldürdüklerini elbette yazacağız. "Yakıcı azâbı tadın" diyeceğiz."*[937] Kendilerini Allah'a vermiş kâmil müminler bunların söylediklerinin aksine Allah'ın zengin, kendilerinin fakir olduklarına inanırlar. Bundan dolayı onlara bir şeyler öğretmek mümkündür. *Adler*, üstünlük, büyüklük, eğilimleri fazla olan insanların başkalarının etkilerinden kaçtıklarını, eğitime elverişliliğin güçlülük eğilimi ile ters orantılı olduğunu söylüyor.[938] Ona göre, insan ihtiyaç duyduğu şeylerle ilgilenir.[939] Kendisini herşeyden müstağnî gören insanlara anlatacak bir şey yoktur. Bu gerçekten hareket eden bir eğitimci, "önce ihtiyaç kendini göstersin, sonra o işi öğret." diyor.[940] "Seçme işleminde ihtiyaç ve beklentilerimizin önemli etkileri vardır."[941] diyen *Ornstein*, konuyla ilgili bir deneyi naklediyor: "*Bruner* bir deneyinde zen-

937) Âl-i İmrân 3/181.
938) Alfred Adler, İnsanı Tanıma Sanatı, s. 56.
939) Adler, a.g.e., s. 43.
940) Ziya Dalât, Çocuk ve Genç Ruhu, s. 248, 249.
941) Ornstein, a.g.e., s. 39.

gin ve fakir çocuklarla çalıştı. İhtiyacın, bilincin özelliklerini değiştirebileceğine dikkat eden *Bruner*, fakir ailelerden gelen çocukların verilen bir bozuk parayı daha şanslı akranlarının sandığından daha büyük olduğunu sanma eğiliminde olduklarını saptadı. Ek olarak, fakir çocuklar, beş sent değerindeki bir gümüş paranın on sent değerindeki nikel paradan daha değerli olduğunu sandılar. Paranın değeri, fakir olup olmadığınıza bağlıdır."[942] Bir parça ekmeğin kadrini aç olandan daha iyi kim takdir edebilir?

Modern eğitimde olduğu gibi İslâm eğitiminde de ilgi ve ihtiyaç arasında çok yakın ve önemli bir bağ vardır. Bir insanın Allah'a ilgi duyması O'na ihtiyaç hissetmesine bağlıdır. *İbn Arabî, "Ey insanlar, siz hepiniz Allah'a muhtaçsınız..."*[943] âyetini yorumlarken şunları söylüyor: *"Fukarâ"*, şu kimselerdir ki, onlar her bir şeye, herşey Allah'ın müsemması olması bakımından muhtaçtırlar. Zira hakikat Allah'ın gayrine muhtâç olmayı reddeder."[944] Bunu takdir edebilmek için Allah'ı bilmek, O'nun sonsuz güç ve kudretini tanımak gerekir.[945]

İBLİS VE ŞEYTAN:

Şeytanlar da melekler gibi gayb âlemindendir. Rûhânî yaratıklar olmaları sebebiyle maddî bir yanları yoktur; duyu organlarıyle kendi hallerinde idrâk edilemezler. Melekler *nûrdan* yaratılmışken, bunlar *nâr* yani ateşten yaratılmışlardır. *Elmalılı,* şeytanla ilgili

942) Ornstein, a.g.e., s. 50.

943) Fâtır 35/15.

944) İbn Arabî, Nurlar Hazinesi, çev: Mahmut Kanık, İstanbul 1990, s. 34.

945) Meleklerle ilgili daha fazla bilgi için bk. Ali Erbaş, İlâhî Dinlerde Melek İnancı, İstanbul 1992. (Doktora tezi).

şu bilgileri vermektedir: "Şeytan herhangi bir mütemerrid, yani azgınlıkta, şerr ü habâsette fevkalâde bir temâyüzle sınıf ve eşbâhının hâricine çıkmış şerir, anûd mânâsına bir ism-i cinsdir ki gerek insandan, hayvandan, yılan gibi mahlûkât-ı zâhireden ve gerek sâir mahlûkât-ı hâfiyeden alâka-i rûhiyesi bulunan habislere itlak olunur."(946)

İblis de bu tâifedendir. Asıl adı *Azâzîl*'dir. Cumhûra göre kendisi de bir melek, hatta meleklerin eşrafından olmasına rağmen böbürlenerek *Hz. Âdem*'e secde etmemesi, Allah'ın emrine karşı gelmesi nedeniyle Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılmış, şeytanlar sınıfına dahil olmuştur.(947)

Allah, kendi adına hilâfette bulunacak insanı yaratmış, meleklerden bir saygı ifadesi olarak ona secde etmelerini istemiş, bütün melekler insana secde etmelerine rağmen *İblis* kibrine yediremeyerek ona secde etmemiştir. Bunun üzerine Allah'ın rahmetinden tardedilen İblis, Allah'a yakarmış kendisine mühlet vermesini dilemiştir. Allah onun bu dileğini yerine getirmiştir. Buna rağmen rahat durmayan İblis, insana düşmanlığını ilân etmiş, o gün bugün insanın Allah yolundan çıkması için mücadele vermiştir.(948)

Kur'ân-ı Kerim, şeytanla ilgili şu bilgileri vermektedir: *"Meleklere, "Âdem'e secde edin" demiştik. İblis müstesnâ hepsi secde ettiler, o ise kaçındı; büyüklük tasladı ve inkâr edenlerden oldu. Ey Âdem, eşin ve sen cennette kal, orada olandan istediğiniz yerde bol bol yiyin, yalnız şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zâlimlerden olursunuz" dedik. Şeytan oradan ikisinin de ayağını kaydırdı. Onları bulundukları yerden çıkardı. Onlara,*

946) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. I, s. 238.
947) Süleyman Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, c. I, s. 145.
948) Daha fazla bilgi için Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. I, s. 64, 65; Ateş, a.g.e., c. I, s. 145; Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 238, 239; C. III, s. 2029-2031.

"Birbirinize düşman olarak inin. Yeryüzünde bir müddet için yerleşip geçineceksiniz."[949] dedik. *"Rabbin meleklere, "Ben, balçıktan, işlenebilen kara topraktan bir insan yaratacağım. Onu yapıp rûhumdan üflediğimde ona secdeye kapanın." demişti. Bunun üzerine, İblis'in dışında bütün melekler hemen secde ettiler. O, secde edenlerle beraber olmaktan çekindi. Allah, "Ey İblis, secde edenlerle beraber olmaktan seni alıkoyan nedir?" dedi. O, "Balçıktan, işlenebilen kara topraktan yarattığın insana secde edemem." dedi. "Öyleyse defol oradan! Sen artık kovulmuş birisin. Doğrusu hesap gününe kadar lanet sanadır." dedi. "Rabbim, beni hiç olmazsa tekrar dirilecekleri güne kadar ertele." dedi. Allah, "sen bilinen gün gelene kadar bırakılanlardansın." dedi. "Rabbim, beni saptırdığın için, and olsun ki yeryüzünde fenalıkları onlara güzel göstereceğim; hâlis kıldığın kulların bir yana onların hepsini saptıracağım" dedi. Allah şöyle dedi: "Benim gerekli kıldığım dosdoğru yol budur. Kullarımın üzerinde senin bir nüfûzun olamaz. Ancak sana uyan sapıklar bunun dışındadır. Ve cehennem onların hepsinin toplanacağı yerdir."*[950] Olayın daha değişik açılardan bir başka ifadesi şöyle: *"And olsun ki, daha önce Âdem'e ahd vermiştik; fakat unuttu; onu azimli bulmadık: Meleklere, "Âdem'e secde edin." demiştik. İblis'ten başka hepsi secde etmiş, o çekinmişti. "Ey Âdem, doğrusu bu, senin ve eşinin düşmanıdır; sakın sizi cennetten çıkarmasın. Yoksa bedbaht olursun. Doğrusu cennette ne acıkırsın, ne de çıblak kalırsın; orada ne susarsın ne de güneşin sıcağında kalırsın." dedik. Ama şeytan ona vesvese verip, "Ey Âdem, sana sonsuzluk ağacını ve çökmesi olmayan bir saltanatı göstereyim mi?" dedi. Bunun üzerine ikisi de o ağacın meyvesinden yedi; ayıp yerleri görünüverdi. Cennet yapraklarıyla örtünmeye koyuldu-*

949) Bakara 2/34-36. 950) Hicr 15/28-43.

lar. Âdem, Rabbine baş kaldırdı ve yolunu şaşırdı. Rabbi yine de onu seçip tevbesini kabul etti; ona doğru yolu gösterdi. Onlara şöyle dedi: "Birbirinize düşman olarak hepiniz oradan inin. Elbet size benden bir yol gösteren gelir. Benim yoluma uyan ne sapar ve ne de bedbaht olur."(951)

Âdem kıssası, insanın ilk imtihanının hikâyesidir. İnsan, yaratılmış, Allah'ın rûhuyla şereflenmiş, bu şeref meleklerin kendisine secde etmeleriyle taçlanmıştır. Allah tarafından cennete yerleştirilen bu yaratığa orada ne yapıp ne yapmayacağı özellikle neyi yiyip neyi yemeyeceği öğretilmiştir. Fakat şeytanın üstünlük taslayarak kendisine secde etmediğini çabuk unutmuş, onun kendisini ebedî düşman ilân ettiğini düşünmemiş, gülen yüzünü ve ebedîlik vaadlerini gerçek sanarak kendisini yaratan Rabbine âsî olmuştur. Başka bir ifadeyle imtihanı kaybetmiştir.

Bu kıssadan öğrendiğimiz birçok şeyler vardır. Öncelikle insanın yaratılması ve çoğalması ile ilgili olarak en sağlam bir kaynaktan bilgi alıyoruz. Sonra insanın değerini ve bu değerin yanıbaşında zaaflarını öğreniyoruz. Meselâ onda yoğun bulunan ebedî olma eğilimi onun sınavı kaybetmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu kıssada, düşmanın güleryüzlüsünün daha aldatıcı, dolayısiyle daha tehlikeli olduğunu da gördük. Şeytan, sahte dostluk gösterileriyle, aslı astarı olmayan boş vaadlerle *Hz. Âdem*'i aldattı. Bu arada her va'de ölçüp biçmeden teslim olmanın insanın başına neler açabileceğini müşâhede ettik. Bu ilâhî kıssa bize tevbe etmeyi de ilk kez öğretti. İnsanın yaptığı bir hata sonunda içtenlikle tevbe etmesi halinde Allah tarafından bağışlanacağını gösterdi. Yani biz bu kıssadan, özür dilemeyi ve bağışlamayı da öğrenmiş olduk. Ya

951) Tâhâ 20/115-123.

hased... ya o kıskançlık... İnsanlık dramının ilk başlangıcı. Ve ebedî düşmanımız şeytan...

Âdem kıssası, insan kaderinin müşterek özetidir. Bu kıssa, *Hz. Âdem*'in şahsında bütün insanlığın kaderini yansıtmaktadır.

Öğrenme olayında müdâhale veya engel diye bir kavram vardır. Öğrenme eğrisinin düz gittiğini yansıtan platolar (yayla) bu müdâhalelerden kaynaklanır.(952) İnsanların hakikati öğrenmelerini engelleyen âmiller iki kaynaklıdır: 1- İçten kaynaklananlar, 2- Dıştan kaynaklananlar.

1- *İçten kaynaklanan âmiller,* çeşitli fizyolojik ve psikolojik rahatsızlıklar. Psikolojik rahatsızlıkların başında kibir gelmektedir. Öğrenme olayında en büyük engel kibirdir. Çünkü kibir istiğnâyı, istiğnâ ilgisizliği doğurur. Kibrin kaynağı ve hâmisi nefistir; nefs-i emmâredir. *"...her kim nefsinin hırsından korunursa işte onlar, kurtuluşa erenlerdir."*(953) Çünkü inkârcılar, *"sırf nefislerinin meyillerine uyarak yalanladılar..."*(954)

2- *Dıştan kaynaklanan âmiller,* mallar, çocuklar, insanlar, şeytanlar ve hayatın diğer meşgaleleridir. Kur'ân, bunlar içinde en tehlikelisinin şeytanlar olduğunu haber vermektedir: *"Sakın şeytan sizi saptırmasın. Çünkü o, sizin için apaçık bir düşmandır."*(955) *"Ki onun* (şeytanın) *aleyhine şu hüküm verilmiştir: Her kim buna dost olursa muhakkak o, onu saptırır ve cehennem azabına götürür."*(956) *Hilmi Ziya Ülken,* "İnsanın sapıklığına sebep olan, diğer mukaddes kitaplarda olduğu gibi Kur'ân'a göre de şeytandır."(957) diyor.

---

952) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 241.
953) Teğâbûn 64/16.
954) Kamer 54/3.
955) Zuhruf 43/62.
956) Hac 22/4.
957) Ülken, İslâm Düşüncesine Giriş, s. 54.

Kur'ân, şeytanın bir düşman, bir engel olduğuna işaretle kalmıyor, şeytanın kimleri etkileyeceğini de bildiriyor: *"Şeytanın kimin üzerine ineceğini size haber vereyim mi? Onlar günahtan korkmaz her sahtekârın üzerine inerler. Onlar* (şeytanlara) *kulak verirler ve çoğu yalan söylerler."*[958] *"Görmedin mi biz, şeytanları kâfirlerin üzerine salmışız ki, onları sapıklığa teşvik ediyorlar."*[959] *"Kim rahman olan Allah'ın zikrini körlük edip de görmemezlikten gelirse, biz ona bir şeytan musallat ederiz. Artık o, onun arkadaşı olur. Muhakkak ki şeytanlar onları yoldan çıkarırlar. Onlar ise hidâyette olduklarını sanırlar."*[960] Hz. Âdem kıssasında da gördüğümüz gibi şeytan sadece inkârcılara, sahtekârlara musallat olmuyor, peygamberlere bile yanaşmaya çalışıyorlar: "(Ey Rasûlüm), *hem biz senden evvel ne bir rasûl, ne de bir nebî göndermedik ki, o bir şeyi temennî ettiği zaman şeytan onu arzusunda şüpheye sevketmeye yeltenir olmasın. Bunun üzerine Allah, şeytanın ilkâ edeceği şeyi derhal giderir..."*[961] Bu âyetler bize, şeytanın herkese tasallut edebileceğini, bu itibarla ona karşı herkesin, her halûkârda uyanık olması gerektiğini anlatıyor.

Kur'ân'a göre sadece cinlerden değil insanlardan da şeytanlar vardır: *"De ki: "Sığınırım insanların rabbine. İnsanların melikine. İnsanların ilâhına. O sinsi vesvesecinin şerrinden. O, insanların göğüslerine vesvese verendir. Gerek cinden olsun, gerek insandan."*[962] *"Aldatmak için birbirlerine câzip sözler fısıldayan cin ve insan şeytanlarını her peygambere düşman yaptık..."*[963] Âyetteki izâfeti izâfet-i beyâniyye kabul eden müfessirlere göre, gerek insandan, gerek cinden olsun,

---

958) Şuarâ 26/221-223.
959) Meryem 19/83.
960) Zuhruf 43/36, 37.
961) Hac 22/52.
962) Nâs 114/1-6.
963) En'âm 6/112.

serkeş; mütekebbir, fitneci, inatçı, ele avuca sığmaz, kaypak, yola gelmez olanların hepsine şeytan denir. İzâfetin lâmiyye olduğunu savunanlar âyetten *cinlere musallat olan şeytan, insanlara musallat olan şeytan* şeklinde bir mânâ çıkarmışlardır.(964)

Birgün Rasûlullah (s.a.) *Ebûzer'e* (r.a.) *cin ve insan şeytanlarından Allah'a sığındın mı?* buyurmuş. Ebuzer de insin de şeytanları var mıdır? demiş. Peygamberimiz, *"Evet, onlar cin şeytanlarından daha şerirdir"* cevabını vermiş.(965)

İster mecâzî, ister hakikî mânâda olsun Kur'ân'ın bildirdiğine göre *insandan şeytanlar* da son derece tehlikelidir. Bunlar günlük hayatta insanlarla bir arada yaşayan kötü ruhlu kimselerdir. Çok defa onların karşısına dost ve arkadaş olarak çıkar, onlara yaptıklarını ve yapacaklarını güzel göstermeye çalışırlar, onları hakdan uzaklaştırmaya gayret ederler. Kur'ân'da bu kötü arkadaşlarla ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: *"Onların arkasına bir takım kötü arkadaşlar takdık da, onlara önlerindekini ve arkalarındakini süslü gösterdiler. Onlardan önce gelip geçmiş cin ve insan toplulukları için hak olan söz, onlar için de hak olmuştur. Çünkü hepsi kendilerine yazık etmişlerdir."*(966)

Kur'ân, gördüğümüz gibi arkadaşa ve arkadaşlığa dikkat çekmektedir. Bizi, arkadaşlarımıza karşı dikkatli olmaya çağırmaktadır. Özellikle her hareketimizi alkışlayan arkadaşların bizi yanıltabileceklerine işaret buyurulmaktadır. İyi arkadaşlar sadece bizi alkışlamazlar, yanlışlarımızı gördükleri zaman eleştirmesini ve uyarmasını da bilirler. Hz. Peygamberin konu ile ilgili çok güzel bir benzetmesi vardır. Ona göre

964) Elmalılı, a.g.e., c. III, s. 2029.
965) Ahmed b. Hanbel, Müsned, c. V, s. 178.
966) Fussilet 41/25.

"Mü'min mü'minin aynasıdır."[967] İnsanı dev gibi gösteren aynalar makbul değildir. Makbul olan ayna insanı olduğu gibi gösteren aynadır. Onda yüzünüzün güzelliğini görebileceğiniz gibi, sivilcelerinizi de görebilirsiniz. Aynanın bir özelliği de hangi yönünüzü gösterirse göstersin bunu sessizce yapmasıdır. İslâm eğitiminde iyi bir arkadaş ayna gibi olmalıdır. İnsanın iyi tarafını da kötü tarafını da göstermelidir. Sadece güzelliklerimizi gösteren ayna bizi yanılttığı gibi sadece çirkinliklerimizi gösteren ayna da bizi ruh hastası yapabilir. O halde arkadaşlarımızı seçerken çok dikkatli olmamız gerekir. Çünkü bir arkadaşa sahip olalım derken bir şeytana da sahip olabiliriz.

Kur'ân-ı Kerim, arkadaşları tarafından saptırılarak yanlış yollara sürüklenmiş kimselerden örnekler vermektedir: *"Allah buyurdu ki: "Sizden evvel gelmiş geçmiş insan ve cin topluluklarının içinde girin ateşe." Her ümmet ateşe girdiğinde* (kendilerini saptıran) *din kardeşlerine lânet eder. Sonra hepsi orada toplanınca sondakiler öndekileri göstererek, "Rabbimiz, bizi yoldan işte bunlar çıkardı. Onlara iki katlı ceza ver." derler. Allah da "Hepinizin cezası iki katlıdır. Ne var ki bunu bilemiyorsunuz" buyurur."*[968] Şu âyette, insanların aklını ve gönlünü çelerek sapıtmalarına sebep olan insanlar suçlarını itiraf ediyorlar: *"Aleyhlerine söz hak olanlar* (kıyâmet günü) *şöyle diyeceklerdir: "Ey Rabbimiz, işte bunlar bizim azdırdığımız kimselerdir. Biz bunları, kendi azdığımız gibi azdırdık.* (onlardan uzaklaşıp) *sana döndük. Aslında onlar bize tapmıyorlardı."*[969]

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, insanların, öğrenmelerini, düşünmelerini, gerçeğe ulaşmalarını

---

967) Abdurraûf el-Münâvî, a.g.e., c. VI, s. 252 (Hadis no: 9142).
968) A'raf 7/38. 969) Kasas 28/63.

engelleyen, onlara müdâhele eden birçok etkenler vardır. Bunlar, sosyal ve fiziksel çevre, biyolojik, fizyolojik ve psikolojik şartlar, mal, mülk, çoluk çocuk ve dünya meşgaleleri, nihâyet insanlar ve şeytan. Yukardaki âyetlerde de gördük ki Kur'ân, bunlar içinde en çok şeytana ve şeytan ruhlu insanlara dikkat çekmektedir.

Bu engel ve müdâhalelerden kurtulmanın yolu Kur'ân'a göre dâima uyanık ve dikkatli olmak ve onların şerrinden Allah'a sığınmaktır: *"Eğer şeytandan bir engel, vesvese gelirse hemen Allah'a sığın. Muhakkak Allah, hakkıyle işiten, kemâliyle bilendir."*[970] Bir sonraki âyette düşünerek basirete sahip olmak da tedbir sadedinde zikredilmektedir: *"Allah'dan korkanlar, kendilerine şeytandan bir vesvese iliştiği zaman, oturup düşünürler de derhal basiretlerine sahip olurlar* (şeytanın vesvesesine kanmazlar)."[971] *Sığınmak* ne demektir? Allah'a nasıl sığınılır? Kur'ân bunun cevabını şöyle veriyor: *"De ki: "Rabbim, şeytanların vesvesesinden sana sığınırım. Rabbim, onların huzurumda bulunmalarından da sana sığınırım."*[972] Bu sığınmanın sadece dille değil, insanın bütün hücreleriyle, bütün ruhuyla ve bütün samimiyetiyle olması önem taşır. Çünkü dil dile bağlanmadan boşa söyler.

Son âyet-i kerimede *"şeytanlar"* kelimesinin çoğul sîgasıyle kullanılmış olması bütün şeytanları ifade etmesi bakımından mânîdârdır.

Son olarak şunu söyleyelim: İnsan, amacına doğru yürürken karşısına çıkan engelleri aşabilmek için sağlam bilgi ve bilince muhtaçtır. Onun için İslâm insana gelen etkilerin yönünü, boyutunu, ağırlığını ve çeşidini öğretmeğe, onun basiret sahibi olmasını sağlamağa çalışmaktadır.

---

970) A'râf 7/200.
971) A'râf 7/201.
972) Mü'minun 23/97, 98.

CİN

Cinler de gayb âlemindendir. C i n kelimesinin lügat mânâsı gizlemek, gizlenmek demektir.[973] Istılahda ise ateşten yaratılmış, gözle görülmeyen akıllı varlıklar olarak tanınmaktadır.[974] Cinlerin bir tek ferdine *cinnî* denir.[975] *Cânn* kelimesi Kur'ân'da cin kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Cin konusunda birçok söz söylenmiştir. *Elmalılı*'nın naklettiğine göre Fîrûzâbâdî, *Besâir* adlı eserinde bunu iki maddede özetlemiştir. Onun bildirdiğine göre cin hakkında iki görüş vardır:

1- *Cin bütün duyulardan gizli olan rûhânî varlıklara denir* ki, mukâbili *"ins"*dir. Bu telakkiye göre melek ve şeytanlar cinne dahildir. Şu var ki, her melâike cin olmakla beraber her cin melâike değildir.

2- *Cin rûhânî varlıkların bir kısmına denir.* Çünkü rûhânî varlıklar üç kısımdır:

1- *Hayırlı olanlar:* Bu kısma *melekler* girmektedir.

2- *Şerîr olanlar*dır ki, bunlar *şeytanlar*dır.

3- *Hayra da şerre de müsâid olanlar*dır ki, bunlar da *cin tâifesi*dir.[976]

Cinler imana yönelebilecekleri gibi inkâra da yönelebilirler. Bunlardan iman eden. Allah'ın buyruklarına boyun eğenler cennete, affa mazhar olmayan diğer bir kısmı da günahları kadar ceza görmek

973) Lewis Ma'lûf, Müncid, "cinnî" md.
974) Elmalılı, a.g.e., c. III, s. 2030.
975) İslâm Ansiklopedisi, "Cin" md.
976) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. III, s. 2030.

üzere cehenneme gidecektir. Bu itibarla onlar da peygamberlerin tebliğ ettiği şeylerden sorumludurlar. Çünkü peygamberler hem insanlara hem onlara gelmiştir.

Cinler de melekler gibi muhtelif şekillere girebilir, yapılamayacak işleri yaparlar.[977]

Kur'ân, cinlerin varlığını kabul etmektedir. Hatta onların adıyla anılan bir sûre de vardır. Bu sûrede cinlerle ilgili şu bilgiler verilmektedir: *"Ey Muhammed, de ki: "Cinlerden bir topluluğun Kur'ân'ı dinlediği bana vahyolundu. Onlar şöyle demişlerdir: "Doğrusu biz, doğru yola götüren, hayrete düşüren bir Kur'ân dinledik de ona inandık. Biz Rabbimize hiçbir şeyi ortak koşmayacağız. Doğrusu Rabbimizin yüceliği her yücelikten üstündür. O, zevce ve çocuk edinmemiştir. Doğrusu, aramızdaki beyinsiz, Allah'a karşı yalanlar uyduruyordu. Doğrusu insanların ve cinlerin, Allah'a karşı yalan uydurabileceklerini sanmazdık. Gerçekten birtakım insanlar, cinlerin birtakımına sığınırlardı da onların azgınlıklarını artırırlardı. Doğrusu, onlar da sizin, Allah'ın kimseyi yeniden diriltmeyeceğini sandığınız gibi sanıda bulunmuşlardı. Doğrusu biz göğü yokladık. Onu sert bekçiler ve kayan ateşlerle doldurulmuş bulduk. Doğrusu biz göğün dinleyebileceğimiz bir yerinde otururduk. Ama şimdi kim dinleyecek olsa kendisini gözleyen bir ateş buluyor. Yeryüzünde onlara kötülük mü murad edildi yahut Rableri onlara bir iyilik mi dilemiştir doğrusu biz bilemeyiz. Doğrusu, aramızda iyiler de vardır, bundan aşağı bulunanlar da vardır. Biz türlü türlü yolda olan topluluklardık. Yeryüzünde kalsak da Allah'ı âciz bırakamayacağımız, başka yere kaçsak da O'nu âciz kılamayacağımız gerçeğini şüphesiz anladık. Şüphesiz doğru-*

977) Hicr 15/27.

luk rehberi olan Kur'ân'ı dinlediğimizde ona inandık. Kim Rabbine inanırsa o, ecrinin eksiltileceğinden ve kendisine haksızlık edileceğinden korkmaz. İçimizde kendini Allah'a vermiş olanlar da, yazık edenler de vardır. Kendini Allah'a veren kimseler, işte onlar, doğru yolu arayanlar, ona lâyık olanlardır. Kendilerine yazık edenlere gelince onlar cehennemin odunu oldular."[978]

Kur'ân-ı Kerim'de, içinde *"cânn"*, *"cin"* ve *"cinnet"* kelimelerinin geçtiği 39 civarında âyet-i kerime mevcuttur.[979] Bunların bu kadar çok zikredilişinin şüphesiz birçok hikmetleri vardır. Zihin eğitimi açısından bizim yakalayabildiğimiz en önemli sebep *gaybe iman* eğitimi ile ilgilidir. Çünkü *gaybe iman,* İslâm inanç sisteminin esasını teşkil etmektedir. İnsanlara bu eğitimi vermeden onları ne Allah'a, ne âhirete, ne meleklere, ne cennete, ne cehenneme inandırmak mümkün değildir. Bir insanın bunlara, özellikle Allah'a inanabilmesi için önce *"varlık âleminde duyularla idrâk edilemeyen varlıkların da mevcut olduğunu"* kabul etmesi gerekir. O halde yapılacak ilk iş, insanlara bu eğitimi vermektir. Bu da gaybî varlıklarla ilgili bilgiler vermek, onlardan sıkça bahsetmek suretiyle insan zihniyle onlar arasında bir ünsiyet, bir tanışıklık sağlamakla mümkündür. Aksine bir eğitim başarısız kalır. Bunun önemine binâendir ki Allah, müminleri överken *"onlar gaybe inanırlar"* buyuruyor. Henüz ikinci sûrede muttakîlerden bahseden Kur'ân-ı Kerim, onların ilk vasfı olarak gaybe iman etmelerini gösteriyor.[980] Dördüncü âyette de onların âhirete yakînen inandıklarından bahsediyor.

978) Cin 72/1-15.
979) Bk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, a.g.e. ilgili maddeler.
980) Bakara 2/3.

Görülene imanla görülmeyene iman arasında değer farkı da vardır. Bir insanın, gözünün önündeki maddî bir ağacın, bir taşın varlığını kabul etmesiyle görmediği bir varlığı kabul etmesi arasında fark vardır. Birinciyi herkes kabul eder ve etmeye de mecburdur. İkinciyi kabul ise ayrı bir zihnî yetenek ister. Kur'ân'a göre bu akıldır. Akıl, iyi kullanıldığı zaman bir dağın arkasından yükselen dumanı görmekle orada ateşin varlığını kestirir. Ayrıca ateşi de görmeye gerek duymaz. Durum gaybe iman için de aynıdır. Allah'ın yarattığı ve onun varlığına işaret eden o kadar eşya ve olay vardır ki, aklın onlarla tatmin olmaması mümkün değildir. Akıl, duyularla idrâk edemediği Allah'ı, o'nun varlığını gösteren âyetlerle kabul ettiği takdirde O'nun haber verdiği bütün gayb âlemine de inanmak zorundadır. Bu hem gereklidir, hem de zor değildir. Zira insan daha önce Allah'ın varlığını kabul etmekle gayb âleminin varlığını kabul etmiş demektir. Bu da diğer gaybî varlıklara inanmayı kolaylaştırır.

Gaybe iman, onunla ilgili habere sadâkat ve güveni de gösterir. Bir arkadaşımız bize şu dağın ardında düşman var dese ya ona inanır, "kabul ediyorum" deriz, ya da "görmem lazım, görmeden inanmam" deriz. Birinci tavır arkadaşımıza verdiğimiz değeri ve güveni yansıtırken ikinci tavır aksini gösterir. Kur'ân'ı okuyup inceledikten, onun olağanüstü bir kitap olduğuna karar verdikten sonra, verdiği haber ve bilgilere inanmak, hem ona güvenimizi hem de ona verdiğimiz değeri gösterir. Bu tavır aynı zamanda adâletin de gereğidir. Zira Kur'ân'ın değerini kabul edip, verdiği bilgiyi reddetmek adâlet değildir. O halde yapılacak öncelikli işlerden biri de Kur'ân'ı okumak, Kur'ân'ı tanımaktır. Öncelikle o tanınmalıdır ki, verdiği bilginin değeri kavranabilsin.

2- KUR'ÂNDA BİLGİ EDİNME YOLLARI

Kur'ân, insanlara sadece bilgi vermekle kalmıyor; aynı zamanda bilgi edinme yollarını da gösteriyor. Hatta önemli bilgi konularına da işaret ediyor.

Onun gösterdiği birçok bilgi edinme yolu vardır. Biz bu çalışmamızda bunların başlıcalarından bahsedeceğiz. Kur'ân'ın gösterdiği bilgi edinme yöntemlerini şöyle sıralayabiliriz:

A - OKUMA

Kur'ân'ın insanlara getirdiği ilk emir *"oku!"*dur. Hatta *Hüseyin Atay,* bunun ilk emir değil aynı zamanda ilk söz olduğunu ifade ediyor. Onun belirttiğine göre "Kur'ân'ın ve İslâm'ın ilk buyruğu *"oku"* değil, Kur'ân'ın ve İslâm'ın ilk sözü *"oku"* buyruğudur. Yani "oku" emrinden önce başka sözler söylenmiş ve ondan sonra münasebeti gelince "oku" emri verilmiş değildir. Daha ilk anda, ortada hiçbir şey yokken "oku" emri ile başlamıştır. Bunun için Hz. Muhammed, *"Neyi okuyacağım?"* sorusunu sormak mecburiyetinde kalmıştır. Eğer daha önce birşeyler indirilmiş ve vahyedilmiş olsaydı ve sonra "oku" emri gelseydi, o zaman daha önce vahyedilenin okunmasına emir verildiğini anlayacaktı ve *"Neyi okuyacağım?"* demeyecekti."[(981)]

Rasûlullah'ın, *"Neyi okuyacağım?"* sorusunun cevabı okuma kitabı olan *"Kur'ân'ı"*dır. Zira *"oku"* emrinin mef'ûlü bütün Kur'ân'dır.[(982)] Çünkü herşeyin anahtarı ondadır. İnsan, zihnî alt yapıyı onda oluşturur, diğer bütün ilimlere yönelirken ilk ivmeyi ondan

981) Hüseyin Atay, a.g.e., s. 15.
982) Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul 1983, s. 16.

alır. "O, insanın sağlam duyuları, selim aklı ve doğru haber ile gerçek bilgi elde edebileceğini belirtmiştir. Hatta Kur'ân, insanın, bilgisini artırması ve sağlam bir temele oturtması için bu araçları kullanmasını emretmiştir."[983]

Dedik ki: Kur'ân'ın insanlara yönelttiği ilk emir veya söz "oku!" emridir. Alâk sûresinde şöyle buyurulmaktadır: *"Ey Muhammed, yaratan, insanı pıhlıtaşmış kandan yaratan Rabbinin adıyle oku!. oku!. Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin, en büyük kerem sahibidir. Ama insanoğlu kendisini müstağnî sayarak azgınlık eder."*[984]

Elmalılı, okumayı tanımlarken şunları söylüyor: Kıraatin hakikati, sözü elelusul söylemekten daha güzel bir şekilde, muntazaman raptederek birbiri ardına ağızdan sesle çıkarmaktır. Bu, ezberden veya yüzünden olabileceği gibi, gizli veya açık da olabilir. Kitabın kitap olabilmesi için bilfiil yazılmış olması şart olmadığı gibi okumak için de yazı şart değildir.[985]

Türkçe'de, dâvet etmek, çağırmak anlamlarına gelen "o k u m a k" kelimesinin bir başka tanımı da şöyle: "Harfleri tanıyarak bunların bağlı bulunduğu dil birimlerini yazıda ayırdedebilmek."[986]

Şemseddin Sami, o k u m a k kelimesine, 1- Yazılmış bir şeyi gözden geçirip sesli veya sessiz kırâet etmek; mütâlaa, tilâvet eylemek; 2- Öğrenmek, tahsil etmek; 3- Şarkı ve türkü söylemek; 4- Dâvet etmek, çağırmak; 5- Duâ okumak anlamlarını vermektedir.[987] Okumanın deyim olarak başka mânâları da vardır: Canına okumak; meydan okumak gibi.

983) Y. Şevki Yavuz, a.g.e., s. 196.
984) Alâk 96/1-7.
985) Elmalılı, a.g.e., c. VIII, s. 5949.
986) Meydan Larousse, "okumak" md.
987) Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, "okumak" md.

Okumak kelimesi Arapça'da *"kırâet"*, *"tilâvet"* ve *"mütâlaa"* sözcükleriyle karşılanmaktadır.

Alâk sûresindeki ikinci "oku!" emrini, okumak melekesinin tekrarla elde edilebileceğini tenbih olmak üzere öncekini te'kîd sadedinde yorumlayan *Elmalılı*, bunun, başkalarına tebliğ ve imlâ için okumak üzere ikinci bir emir de olabileceğini söylüyor.[988]

Adı geçen sûrenin ilk yedi âyetinden konumuzla ilgili çıkarabildiğimiz sonuçlar şunlardır:

1- İnsan mutlak surette okumalıdır.

Okuma eyleminin Kur'ân'da ilk emir ve ilk söz olması, tekrarlanarak te'kid edilmesi onun önemini göstermektedir. İnsanın, yükselebilmesi, yaratılışının amacına ulaşabilmesi, ahsen-i takvim üzere kalabilmesi okuyup öğrenmesine bağlıdır. Cehâletten kurtulmak, bilgiyle donanmak, dünya ve âhireti mâmûr etmek için okumak lazımdır. Doğru düşünmek, doğru kararlar vermek ancak okumakla mümkündür. Ferdleri okuyan toplumlar kalkınmış toplumlardır. Ferdleri okumayan toplumlar ise bunun aksine, geri kalmış, ilkel hayata mahkûm olmuş daha çok başkalarının güdümünde yaşayan toplumlardır. Bu itibarla kalkınmak isteyen toplumların okuma konusunda seferberlik ilân etmeleri gerekir.

Kur'ân'a bakılırsa insanların okumuş olmaları kemâle ermelerine yetmemektedir. Doğrusu da budur. Şayed her okumuş insan adam olsaydı bugün yeryüzünün cennet olması gerekirdi. Ne acıdır ki, bugün yeryüzü beklenenin aksine cehenneme dönmüş ve ne acıdır ki, bu keşmekeş, bu çile, okumuş insanların oluşturduğu toplumlardan kaynaklanmıştır. Demek ki okumak bir silah gibidir; onu iyiye kullanmak da kötüye kullanmak da mümkündür.

---

988) Elmalılı, a.g.e., c. VIII, s. 5951.

Okumak bir araçtır. Amacı öğrenmektir. Öğrenmenin de amaçları olmalıdır. İnsanı kemâle ulaştırmayan öğrenmenin ne anlamı vardır? Kur'ân, ısrarla bunun üzerinde durmaktadır. O'na göre okumak, öğrenmek, insanın, insanlığın kurtuluşu için olmalıdır. "Sen kendini bilmezsin ya nice okumaktır" diyen *Yunus,* Kur'ân'ın bu idealine tercüman gibidir. Bakınız okuduğu halde okumanın gereğini yerine getirmeyen insanları Kur'ân nasıl eleştiriyor: *"Kitabı okuyup durduğunuz halde kendinizi unutur da başkalarına mı iyilikle emredersiniz? Düşünmez misiniz?"*(989) *"Yahûdiler, "Hıristiyanlığın bir temeli yoktur." dediler; Hıristiyanlar da "Yahûdiliğin bir temeli yoktur." dediler. Oysa onlar kitaplarını da okuyorlar. Bilgisizler de tıpkı onların söylediklerini söylemiştir..."*(990) Öyle ise bu okumanın cehâletten hiçbir farkı yoktur. Çünkü bir erdem ifade etmemektedir. Bunlar da, okunurken, okumanın gereğine uyulmadığını göstermektedir. Şayet gereğine uyulsaydı okuyan insanlar başkalarına iyiliği emredip kendi nefislerini unutmazlardı. Bilgi neyi emrediyorsa onu yaparlardı. Bugün bile dünyaya insan hakları dersleri verirken kendilerini unutan okumuşlar yok mudur? Kur'ân, okudukları halde gereğini yerine getirmeyen insanlar için şöyle bir teşbih yapıyor: *"Kendilerine Tevrat öğretildiği halde, onun gereğini yapmayanların durumu, sırtına kitap yüklenmiş merkebin durumu gibidir..."*(991) Kur'ân'a göre gereğine uyulmadan okumanın insana kazandıracağı fazla bir şey yoktur. Şöyle buyuruluyor. *"Kendilerine verdiğimiz Kitabı gereğince okuyanlar var ya, işte ona ancak onlar inanırlar..."*(992)

989) Bakara 2/44.
990) Bakara 2/113.
991) Cum'a 62/5.
992) Bakara 2/121.

2- Okuma-yazmaya önce Kur'ân'dan başlamalıdır.

Bunun sayısız faydaları vardır. Çünkü bütün adâlet ölçüleri ondadır. Ancak o ölçüleri öğrenerek Kur'ân kültürüyle yoğurulanlar okumanın gereğini yerine getirirler. "Oku" emrinin mef'ûlünün Kur'ân olması da bunu göstermektedir.[993]

Muhammed Kutup, Kur'ân'ı şuurlu olarak okumanın gereğine şu sözleriyle ışık tutuyor: "...İnsanın Kur'ân'a gözlerini açarak, onu kucaklayarak, azametini hissederek, büyük, küçük, söylediği herşeyde onu inceleyerek, her âyetin ötesindeki Kudret-i kâdireyi ve her tedbirin arkasındaki Yed-i mübdiâyı anlayarak yaşaması için Kur'ân, kâinatta ve insan nefsindeki âyetlerine karşı duyguları ikâz eder."[994] Kur'ân okumak insanı aydınlatır. Okunan âyetler üzerinde derin olarak tefekkür etmek ise, ilim sahibi bir insanı, duyguları, sağduyusu ve aklı vasıtasıyle Allah'a yöneltir."[995] Kur'ân, kendisini okuyan insanlara hayatları ile ilgili temel bilgileri verdiği gibi dışardan elde edecekleri bilgileri değerlendirmede kullanacakları ölçüleri de vermektedir. Kur'ân'ı gerektiği gibi okuyan insanlar edindikleri bilgileri değerlendirirken duygusal davranmazlar. Çünkü Kur'ân, insanlara sadece bilgi ve ölçü vermemekte, aynı zamanda onların duygularını da eğitmektedir. Kur'ân'ı hazmeden insanlar duygularının etkisiyle karaya ak, aka kara demezler; daima gerçekten yana olurlar. Bunu bir örnekle açıklamaya çalışalım: Buyuruluyor ki: *"Sana içki ve kumardan sorarlar; de ki "Kumar ve içkide hem büyük günah ve hem insanlara bazı faydalar vardır. Günahları faydasın-*

993) Beydâvî, Kâdî ebu'l-hayr Nâsiruddin Abdullah b. Ömer eş-Şirâzî, Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil, İstanbul 1314 h., c. II, s. 611; Bk. Elmalılı, a.g.e., c. VIII, s. 5949.

994) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde San'at, s. 47.

995) Fethullah Han, Kur'an ve Kâinat Âyetleri, c. I, s. 55.

dan daha büyüktür..."[996] İçki ve kumarın az da olsa insanlara bir faydası var mıdır? şeklindeki bir soruya duygusal davranan kim müsbet cevap verebilir? Ama Kur'ân veriyor. Kâzib, cüz'î ve gayr-ı meşrû da olsa bu iki olayda insanlar için bir faydanın varlığını inkâr etmeyen Kur'ân, başka bir ölçüyle insanların bu küçük ve geçici menfaata aldanmalarını önlüyor. O ölçüde şu: Kur'ân diyor ki: Eşya ve olayların bir kısmında fayda da zarar da görebilirsin. Sen bu fayda ve zararları mukâyese et; orada çokluğu, gerçekliği, meşrûluğu ve kalıcılığı tercih et. Görünürde hırsızlık da bile menfaatler var gibidir. Ama onun yapacağı tahribâtın tâmiri imkânsızdır. Bu nedenle de gayr-i meşrû ilân edilmiştir. Kur'ân'ın verdiği bu ölçüye uymayan insanlar teşebbüs ettikleri gayr-i meşrû her davranışın bir mazeretini bulabilirler. Bu da ferd ve toplumun çöküşü demektir.

Tâbir yerinde ise Kur'ân bir tâlimnâmedir. Bir yanlışa kurban gitmemek için insanlar onun koyduğu kurallardan yararlanmak zorundadır. Binâenaleyh her mü'min onu okumak ve anlamak durumundadır. *"Gerçekten Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açık verenler, kesinlikle batmak ihtimali olmayan bir ticareti umabilirler. Çünkü Allah, mükâfâtını kendilerine tamamen ödedikten başka, ayrıca lütfundan da onlara fazlasını verir. Muhakkak ki o, gafûrdur, lûtufkârdır."*[997]

Kur'ân, batmayan, Allah'ın garantisine mazhar olmuş bir ticaretten bahsederken, bu ticaretin ilk sermayesi olarak Allah'ın kitabını okumayı gösteriyor. Demek ki Kur'ân'ı okuyanlar için iflas korkusu yoktur. Aksine kazançlarının artması, artırılması söz konusu-

996) Bakara 2/219.
997) Fâtır 35/29, 30.

dur. Bu, diğer görevlerin ihmâlini gerektirmez. Bir daha söyleyelim ki, Kur'ân eğitimi bir bütündür. Bu bütünün bir cüz'ünü çıkarmak dengeyi bozar. Kur'ân'ı en iyi anlayanlar ondaki bu hassas dengeyi koruyanlardır.

Madem ki Kur'ân batmayan bir ticaretin sebebidir, o halde okunmalıdır. Allah (c.c.) Kur'ân'da, *"Sana kitaptan vahyolunanı oku ve namazı kıl...",*[998] *"...Bundan böyle Kur'ân'dan size ne kolay gelirse okuyun..."*[999] buyurmaktadır.

İnsanın, Kur'ân'ı kendi kendine okuması yanında başkalarına okuması da önem taşır. Çünkü hayat sürekli ve değişkendir. Kur'ân kültürünün nesilden nesile, toplumdan topluma intikal ederek sürekliliğini koruması bu faaliyete bağlıdır. Bu, Kur'ân kültürünün devamlılığı açısından önemli olduğu gibi yayılması açısından da önemlidir. Bu önemden dolayıdır ki, bu faaliyet, peygamberden bu yana tevârüs edip gelmiştir. Geçmişte de söylediğimiz gibi Anadolu insanının ilhâmını Kur'ân ve sünnetten alan İslâm - Türk kültürünü besleyip ayakta tutan en önemli faaliyetlerden biri *"Sîret-i Nebî"* meclisleridir. Bu meclislerin kültür tarihimizde önemli bir yeri olacaktır.[1000]

---

998) Ankebut 29/45.

999) Müzzemmil 73/20.

1000) Bu meclisler kısaca şöyle icrâ edilirdi: Uzun kış gecelerinde halk yatsı namazını kıldıktan sonra hali vakti yerinde musâid bir evde toplanırdı. Ocağın başına oturan okuyucu, o gün okunacak parçayı hazırlardı. Okunacak şeyler genellikle Ahmediye, Muhammediye, Ebâ Müslim Horasânî ve Battal Gâzî destanları, Hz. Ali Cenkleri gibi menkîbelerden oluşurdu. Okunacak konuya veya okuyacak adama göre gündüzden heyecan başlar, meclisi kaçırmaması için herkes birbirini uyarırdı.

Herkes toplanıp yerini aldıktan sonra okuyucu yüksek ses ve makamla okumaya başlardı. Her insan "sîret" okuyamazdı. Onun da kendine göre uzmanları vardı. Sîret okuyacak kimselerin okumalarının işlek, seslerinin güzel, yorumlarının heyecan verici olması ayrıca biraz da halk psikolojisinden anlamaları gerekirdi. Meselâ bugünki diziler ilgiyi sürdürebilmek için nasıl konunun en önemli yerinde kesiliyorsa sîret okuyucusu da okumayı

Kur'ân okumanın her halükârda feyzi vardır şüphesiz. Fakat Kur'ân okumada ideal olan onu anlayıp üzerinde düşünerek okumaktır. Merhum *M. Âkif*'in de belirttiği gibi Kur'ân ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için indirilmiştir. Kur'ân, okunmak, anlaşılmak ve mûcibince amel edilmek için indirilmiştir. Bu itibarla ona inanan her insanın ilk işi onu okumak ve anlamak olmalıdır. Herkesten müfessir olması beklenemez tabiî olarak. Ama herkes gücüne göre, anlayabildiği kadar Kur'ân'ı anlamaya çalışmalıdır. Zaten Kur'ân da insanlardan bunu istiyor. Buyuruluyor ki: *"Ey Muhammed, sana indirdiğimiz bu kitap mübarektir. Âyetlerini düşünsünler, aklı olanlar da öğüt alsınlar."*(1001) Hatta Allah, üzerinde düşünülüp öğüt alınsın diye Kur'ân'ı kolaylaştırdığını beyan ediyor: *"And olsun ki, Kur'ân'ı, öğüt olsun diye kolaylaştırdık. Öğüt alan yok mudur?"*(1002) Buna rağmen Kur'ân üzerinde düşünüp öğüt almayanlar şöyle eleştiriliyor: *"Bunlar Kur'ân'ı düşünmezler mi? Yoksa kalbleri kilitli midir?"*(1003)

---

konunun can alıcı noktasında keserdi. Diyelim ki, o gün "Hz. Ali Hayber Kalesinde" adlı bir destan veya menkîbe okunuyor. Burada Hz. Ali düşmanlarla boğuşacak, Hayber Kalesini fethedecektir. Söz öyle bir yere gelir ki, Hz. Ali kılıcını kaldırır, yaa Allah! der, ama indirmez. Çünkü okuyucu ya bitirmiş ya ara vermiştir. Millet meraktan çatlama noktasına gelmiştir. Herkes birbirine veya sîret okuyan hocaya "Ne oldu? Ne olacak?" diye hararetle sorar durur.

Her mecliste genellikle iki oturum olurdu. Birinci oturumdan sonra ara verilir. Kavurka kavrulur, kömmeler yapılır, dağ çayı demlenir misafirlere ikrâm edilir. Herkes kendine göre olayların yorumunu yapar. Olayların kahramanları değerlendirilir.

Bir süre yenip içildikten sonra ikinci oturum başlar. İkinci oturumun sonunda hoca efendi, fâilâtün fâilâtün fâilât - *Ver Muhammed Mustafa'ya salavât*" dedikten sonra herkes salavât getirir ve meclis biterdi. *"Sîret-i Nebî"* meclislerinde çoğunlukla mesnevî tarzında yazılmış manzum hikâyeler okunurdu.

1001) Sâd 38/29.

1002) Kamer 54/17. Bu âyet sûrede dört defa zikredilmektedir.

1003) Muhammed 47/24.

3- *Şimdiye kadar okumaktan özellikle Kur'ân'ı okumaktan bahsettik. Alâk sûresinden çıkardığımız diğer bir sonuç:* okumaya Allah'ın adıyle başlamaktır.

İlk âyette de gördüğümüz gibi Kur'ân, *Allah'ın adıyle okumayı* okumanın bir şartı olarak getirmektedir. Başka bir âyet-i celîlede şöyle buyuruluyor: *"Kur'ân okuyacağın zaman, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın. Doğrusu şeytanın inananlar ve yalnız Rablerine güvenenlere bir nüfûzu yoktur. Onun nüfûzu sadece onu dost edinenler ve Allah'a ortak koşanlar üzerindedir."*[1004] Bu âyetlerin ilkinde Kur'ân okuyacak zaman Allah'a sığınılması emredilirken, daha sonrakilerde bunun gerekçesine işâret edilmektedir. Her tür tasalluttan bâhusus şeytanın engel ve tasallutundan korunmanın yolu Kur'ân'a göre Allah'a sığınmaktır. Rasûlullah, *"faydasız ilimden Allah'a sığınırım."*[1005] buyurmuştur. O'nun, kendisinden Allah'a sığındığı faydasız ilim Allah'ın adıyle okunmayan ilimdir.

İslâm eğitiminde Allah'a sığınma, işe Allah'ın adıyle başlama sadece okumada değil bütün işlerde geçerlidir. Peygamber (s.a.) *"Besmele ile* (Allah'ın ismi ile) *başlamayan her iş sonuçsuzdur."*[1006] buyurmakla bu gerekliliği vurgulamıştır. Gerek okurken, gerek başka herhangi bir işi yaparken ondan beklenen faydaları temin, zararları def için Allah'a sığınmaktan, işe O'nun adıyle başlamaktan başka bir yol yoktur.[1007] Yalnız şunu söyleyelim ki, Allah'a sığınmak, işe O'nun adıyle başlamak, sadece dil ucuyla *"eûzû"* ve *"besmele"* çekmek değildir. O'na sığınmak, işe O'nun adıyla başlamak demek, O'nun yardımına, O'nun korumasına

1004) Nahl 16/98-100.
1005) Muslim, Zikir, 73.
1006) Aclûnî, Keşfü'l-hafâ, c. II, s. 119.
1007) Seyyid Kutup, Fî Zılâli'l-Kur'ân, c. XVI., s. 283.

ve O'nun hükümranlığına râm olmak demektir. Demektir ki: Bu işe başlarken ancak senden yardım diliyorum; önüme çıkacak engellerden ancak sana sığınıyorum; bundan elde edeceğim imkânları ancak senin koyduğun kurallara göre kullanacağımı taahhüd ediyorum. Böyle bir taahhüdün altına girmiş olan bir kimse okuyarak elde ettiği bilgiyi kötüye kullanmaz. Yalnız bilgiyi değil, sahip olduğu her imkânı hayırda ve hayra vesîle olan yollarda kullanır. Çünkü Allah öyle istemektedir. *"Kim bir kimseyi, bir kimseye veya yeryüzünde bozgunculuğa karşılık olmadan öldürürse, bütün insanları öldürmüş sayılır."*[1008] ilkesini içtenlikle kabul etmiş hangi bilim adamı insanları yok etmek için biyolojik silah yapmaya rıza gösterebilir? *"Acımayana acınmaz."*[1009] prensibine gönülden inanmış hangi âlim elindeki bilgiyle başkalarına zarar verebilir? Bu mümkün değildir. Bunları yüreğinde Allah korkusu olmayan insanlar yapabilir. Atalarımız bunlar için "Kork Allah'dan korkmayandan" demişlerdir. *Akif* merhum da

"Ne irfandır veren ahlâka yükseklik ne vicdandır;
Fazîlet hissi insanlarda Allah korkusundandır."[1010]

diyerek konumuza ışık tutuyor.

4- *Bu âyetlerde ilk defa* k a l e m *kelimesiyle karşılaşıyoruz.*

K a l e m, *bilginin yazıyle tesbit edilmesine yarayan bir âlettir.*

Bilgi edinmede önemli bir rolü vardır. Ve kalem medeniyetin simgesidir. Onun değerini kavrayan toplumlar gelişmiş medenî toplumlardır. Geri kalmış ilkel

1008) Mâide 5/32.
1009) Buhârî, Edeb, 18.
1010) M. Akif Ersoy, Safahat, İstanbul 1987, s. 271.

toplumlar kalemi kullanamamış olan toplumlardır. Şâyân-ı saadettir ki, kalem, Kur'ân'la birlikte fonksiyonunu tam olarak icrâ etmiştir. Rastgele şeyler üzerine yemin etmeyen Allah, kalem sûresinde kaleme ve onun yazdıklarına yemin etmektedir.[1011] Ayrıca bir sûreye *"kalem"* adının verilmesi Kur'ân eğitiminin kaleme verdiği önemi gösterir. Bu ne kutsal bir âlettir ki Allah'ın teveccühüne mazhar olmuştur? Birkaç sebep vardır ki, bu teveccüh için yeterlidir.

a) *Bilgi, ilim, marifet, adına ne dersek diyelim insanı insan yapan, insanı diğer hayvanlardan ayıran en önemli özellik onunla tesbit edilmiştir.* Bilgi, onunla muhâfaza altına alınmış, onun sayesinde nesilden nesile intikal imkânına kavuşmuştur.[1012] İnsanların, insanlığın bu kadar bilgi birikimine sahip olması kalem sayesinde olmuştur. Kalemle bilgisini kayıd altına alan insanlık aynı zamanda hayatını kayıt altına almış demektir. Çünkü bilgi dediğimiz şey hayatın kendisidir.

b) *Bilgi, kalem sayesinde yayılma ve bütün insanlara ulaşma imkanı bulmuştur.*[1013] Kalem olmasaydı dünyanın öteki ucunda yaşayan insanlar nasıl aydınlatılabilirdi? Yazının olmadığı bir dünyayı ne ile medenîleştirebilirdik? Bilgi, kalem sayesindedir ki herkesin malı oldu; kalem sayesindedir ki, bilginin yayılmasıyle evrensel adâlet de tahakkuk etti.

c) *Öğrenme olayında önemli bir ilke vardır:* Somuttan soyuta ilkesi. Öğretmen bir konuyu ne kadar somutlaştırabilirse o kadar kolay ve kalıcı öğretir.[1014] Yani bir konuyu muşahhas olarak gören bir öğrenci hem o konuyu kolay öğrenir, hem de öğrendiği o konu-

1011) Kalem 68/1, 2.
1012) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. VII, s. 180.
1013) Mevdûdî, a.g.e., c. VII, s. 180.
1014) İzzettin Alıcıgüzel, a.g.e., s. 22, 23.

yu geç unutur. Çünkü göz hâfızası en sağlam hâfızadır.(1015)

Kalemle yazılan yazı, mücerred bilginin müşahhas hale getirilmesidir. Bu itibarla öğrenilecek şey bu yolla hem daha kolay öğrenilir, hem daha geç unutulur. Yazmak, bilginin resmini yapmaktır. Bu da çağdaş eğitimin mühim ilkelerinden biridir.(1016)

Kalem madem ki bu kadar önemli ve faydalı bir araçtır, o halde eğitimciler ondan âzamî derecede yararlanmalıdır. Kalem sözüyle bilgiyi tesbit eden herşeyi kasdettiğimizi açıklamaya gerek yoktur.

5- *Alâk sûresinin ilk âyetlerinden çıkardığımız bir başka sonuç,* insanın önceden hiçbir şey bilmediği ve öğrendiği herşeyi Allah'dan öğrendiğidir.

Çünkü Kur'ân'a göre bilginin asıl kaynağı Allah'dır. Allah bilgi vermeden, Allah'ın izni olmadan hiç kimse bilgi sahibi olamaz.(1017)

"Onun ilminden ancak kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kazanamazlar."(1018) *"Mevdûdî,* "İnsanın ilmî gelişme zannettiği, aslında kendisinde ilim yokken Allah'ın, istediği zaman ve ona hissettirmeden ilim vermesidir.(1019) diyor. *Seyyid Kutup,* beşinci âyeti tefsir ederken şunları söylüyor: "...âyet-i kerime öğrenilecek kaynağı gösteriyor. Bilginin yegâne kaynağının Allah olduğunu, insanın her bildiği şeyi o kaynaktan aldığını, bu varlıklar âleminde önüne açılan her esrarın, kendi hayatında ve nefsinde tecellî eden

1015) Adler, a.g.e., s. 42; Morgan, a.g.e., s. 265; Garrett, a.g.e., s. 84.
1016) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 22.
1017) Mevdûdî, a.g.e., c. VII, s. 180.
1018) Bakara 2/255.
1019) Mevdûdî, a.g.e., c. VII, s. 181.

her sırrın O'nun eseri olduğunu eşi bulunmayan o kaynaktan sudûr ettiğini ifade ediyor."[1020]

6- *Altıncı ve yedinci âyetler insanın bir za'fına dikkat çekmekte, onu eğitecek olan kimse âdetâ* u y a r ı l m a k t a d ı r. "Hayır, insan azgınlık eder. Kendisini müstağnî gördüğü için." İnsanoğluna herşeyi veren Allah'dır. Buna rağmen bazı insanlar kendisine vereni unutur, verilenle şımarırlar. Kendisine bunca nimeti veren kaynağı tanımaz. Karun örneğinde gördüğümüz gibi sahip olduğu bütün nimetlerin kendi ilminden kaynaklandığı zehâbına kapılır. Bunları terbiye etmek zordur. İstiğnâ etmek demek ihtiyaç duymamak demektir. Böyle bir insana aczini bildirmedikçe dışardan bir şey kazandırmak fevkalâde zordur. Meselâ kendisini allâme zanneden, karşısındaki öğretmenin kendisine bir şey veremeyeceğini kabara kabara söyleyen bir öğrenciye eğitim - öğretimde bulunmak âdeta imkânsızdır.

Âyetler sanki bizim dikkatimizi çekerek şunları söylüyor: Her konuda olduğu gibi öğrenme konusunda da karşınıza böyle müstağnî tipler çıkabilir. Bunları herhangi bir öğretime tâbî tutmadan önce kendilerinin ne oldukları ve ne olmaları gerektiği ile ilgili bir eğitimden geçirmeniz gerekir.

İ s t i ğ n â, insanların kendilerinde var olan ufak tefek şeylerden kaynaklanabileceği gibi, bir kuruntudan veya hayatta kendisine nelerin lazım olacağını bilememekten de kaynaklanabilir.. Öğretmenin bunları öğrencisine açıklaması gerekir. Sınıflardan birinde, doğuda bir küçük kasabada öğretmenlik yapacağını düşünen, bu yüzden kendisini fazlaca derse vermeyen bir öğrencim vardı. Ona hesabının yanlış olduğunu bir türlü anlatamamıştım. Mezun olup öğretmenliğe başladı-

1020) S. Kutup, Fî Zilâli'l-Kur'ân, c. XVI, s. 283.

ğı ilk gün akşam koşa koşa bana geldi ve "Hocam boğuluyorum, bana bir şeyler söyle" diye sızlanmaya başladı. Ona yeniden öğretmenlik öğretmemi istiyordu. Çünkü Millî Eğitim Bakanlığının bilgisayarları onu anlayamamış, doğuda küçük bir kasabaya tayin edecekleri yerde İstanbul'un en kalabalık, en afacan çocukların okuduğu bir okuluna vermişlerdi. İster istemez ilk gün derslere girmiş işin hiç de sandığı kadar kolay olmadığını anlamıştı. Yapacağı bir şey vardı: Eski öğretmenine koşmak ve yeniden öğrenmek. Fakat vakit çok geç değil miydi?

Bir başka öğrenci grubuna, "okuyun, durmadan okuyun! Zira Allah affeder, öğrenci affetmez." demiştim de bir kısmına anlatamamıştım. Onlardan biri Ankara'nın çok önemli bir lisesine tayin edilmişti. Yaz tatilinde görüştüğümüzde, durumunu sormuş, "Gece gündüz demeden okuyorum. Çünkü öğrenciler öyle soru soruyorlar ki okumadan içinden çıkamıyorum" cevabını almıştım. Belli ki hayat denen büyük bir öğretmenle karşılaşmıştı. Onun söylediklerini kabul etmek zorundaydı.

Okuma eyleminin şüphesiz bir de *teknik yönü* vardır. Ne yapalım, hangi teknik ve metodu kullanalım ki, verimli bir okumayı elde edelim?

Okuma olayında daha çok iki organımız faaliyet halindedir: Gözümüz ve beynimiz. Verimli bir okuma bu iki organın koordineli bir şekilde çok iyi kullanılmasına bağlıdır. Gözümüzün ve beynimizin çok iyi kullanılması demek, 1- süratli okumak, 2- daha iyi anlamak demektir.[1021]

1- Süratli okumak: Gözümüz bir metni takip ederken aralıklı hareketlerle takip eder. Elimizdeki kitabın satırlarını, sabit bir hızla, duraklamaksızın,

1021) Ümid Şimşek, Araştırma Teknikleri, İstanbul 1985, s. 63.

âdeta bir yıldızın kayışı gibi okumalıyız. Aynen arûz vezniyle yazılmış bir şiiri taktı' üzere okuyuşumuz gibi belli kelime veya kelime gruplarında duraklar yaparak okumaya çalışırız. Okuma zamanımızın yüzde 90'ının bu duraklamalar sırasında, yüzde 10'unun da durakları arasındaki kaymalarda geçtiği söylenmektedir.[(1022)]

Okuma hızımız yukarda söylediğimiz durma ve kaymalarla ilgilidir. Başka bir ifadeyle "gözümüzün bir satırda yaptığı duraklama sayısı ve müddeti ile ilgilidir."[(1023)] Bazı okuyucular hecelerde, bazı okuyucular kelimelerde, bazı okuyucular ise kelime gruplarında duraklamalar yaparak okurlar. En verimli okuma sonuncu okumadır. Çünkü bu okumada zaman kaybı en aza indirilmiş, görme eyleminden âzamî derecede yararlanılmış demektir.

Hızlı okumanın gereklerinden biri de geriye dönüşler yapmamaktır. Bazı okuyucular, zihnî yetersizlik, egzersiz yetersizliği ve başka sebepler dolayısıyle sık sık geriye dönmek mecburiyeti hissederler. Bu da onların vakitlerini alır. O halde hızlı okumayı engelleyen sebeplerin ortadan kalkması gerekir. Bu da bir eğitim meselesidir. Kayıtsızlık, dikkatsizlik, alışkanlık, heceleyerek okuma, geriye dönüş, lüzumsuz meşgaleler, egzersiz yetersizlikleri, anormal duraklamalar ve buna benzer okuma süratini düşüren faktörler iyi bir okuma eğitimi ile giderilebilir. Burada en önemli husus, okuyucuya iyi ve verimli okuma bilincinin kazandırılmasıdır.

2- *Daha iyi anlamak: Dale Carnegie,* "Kitap okuduğunuz zaman bir tek kelimeyi anlamadan geçmeyiniz" diyor.[(1024)] Daha iyi anlamak demek, zihnî

1022) Şimşek, a.g.e., s. 64.
1023) Şimşek, a.g.e., s. 64.
1024) Dale Carnegie, Söz Söylemek ve İş Başarmak Sanatı, çev: Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1988, s. 334.

faaliyetimizden azamî verimin alınması demektir. Bunun da bazı şartları vardır. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

a- *Amaç:* Her okuyucu neden ve niçin okuduğunu bilmelidir. Niçin ve neden okuduğunu bilmeyen, okuduğu kitap veya makaleden bir beklentisi olmayan insan verimli bir okumayı gerçekleştiremez.[1025]

b- *Okuma zevki:* Her alışkanlık, başlangıçta bir engelle karşılaşabilir. Bu engelin azim, sabır ve gayretle aşılması halinde yapılan iş angarya olmaktan çıkar, zevk haline dönüşür. Sigarayı ilk kez içtiğinizde ağzınızın zehir gibi olduğunu göreceksiniz. Fakat bu acılık sizi yıldırmaz da içmeye devam ederseniz bir süre sonra zararlı da olsa bir zevke ulaşacaksınız. Okuma da böyledir. Okumaya ilk başladığımızda sıkılmış olabiliriz. Şayet bu sıkıntı engelini ciddiye almaz sabır ve gayretle okumaya devam edersek belli bir süre sonunda "zevkle okuyorum" diyebiliriz. Zamanla okuma alışkanlığı öyle bir iptilâ haline gelir ki okumamız yasaklansa bile bırakmaz, gizli okumaya başlarız.

Amerikan tarihinde hiçbir kimseye nasip olmayan görevler yüklenmiş, milletinin tarihini yapan olaylarda ünlü roller oynamış, La Haye Büyükelçisi, İngiltere Büyükelçisi, Prusya Büyükelçisi, Rusya Büyükelçisi, Harvard Üniversitesi Profesörü, Birleşik Devletler Senatörü, Massac husetts Eyalet Senatörü, İngilizlerle yapılan barış anlaşmasında Amerikan Delegasyon Başkanı, Hariciye Vekili, Temsilciler Meclisi Üyesi ve Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı olmuş, hatıra defterinde *Washington, Jefferson, Franklin, James Madison, John Marshall, Andrew Jackson, Andrew Johnson, Daniel Webster* ve *Lincoln* gibi birçok isimlerin eş, dost ve arkadaş olarak geçtiği ünlü bir is-

1025) Şimşek, a.g.e., s. 67.

min bir mektubunu buraya almayı konumuz açısından uygun buluyorum. Daha dokuz yaşındayken babaya yazılan bir mektup. Bu mektup, bir ülkenin kimler tarafından, hangi niteliklere sahip insanlar eliyle kalkınabileceğini ve nerelere gelebileceğini bizlere gösterir sanırım. Küçük *Adams* diyor ki:

Muhterem Efendim,

Bana mektup yazılmasını çok seviyorum; bu sevgi, bendeki mektup yazmak sevgisinden çok fazladır. Biliyorum, çok güzel yazı yazamıyorum. Kafamın içi sanki maymun iştahlı. Düşüncelerim kuş yumurtaları, oyunlar, küçük ve değersiz şeylerin ardında koşuyor; bu ise beni çok üzüyor. Annem beni kitaplarımın başında tutmak için ne çekiyor bilseniz. İtiraf ederim, bunun için kendi kendimden utanıyorum. *Rollin Tarihi*'nin üçüncü cildine henüz başladım, oysaki şimdiye kadar yarılamış olmalıydım. Kararıma sadık kalmayı başaracak olursam, hafta sonunda size daha sevinçli havadisler verebilirim. Bana lütfen zamanımı en faydalı şekilde nasıl kullanacağımı gösterecek bir yazı yazsanız. Vaktimin ne kadarını derslerime, ne kadarını oyunlara ayırmam gerektiğini öğrenirsem ve bu emirlerinizi daima yanımda taşırsam, onlara sadık kalmaya çalışırım.

Daha iyi bir insan olmaya çalışacağıma yeniden karar verdiğimi saygılarımla arzederim.

Oğlunuz

John Quincy Adams[1026]

Dokuz yaşındaki bu değerli çocuğun şu cümlelerini bir kez daha okuyalım: "Annem beni kitaplarımın başında tutmak için ne çekiyor bilseniz. İtiraf ederim, bunun için kendi kendimden utanıyorum. Rollin Tari-

1026) John F. Kennedy, Fazilet Mücâdelesi, çev: Arif H. Özbilen, İstanbul 1963, s. 49, 50.

hi'nin üçüncü cildine henüz başladım; oysaki şimdiye kadar yarılamış olmalıydım..."

Dokuz yaşındayken Rollin Tarihi'nin üçüncü cildini okuyan bir çocuk ondokuz, yirmidokuz, otuzdokuz yaşlarında neleri okur, kestirmek zor değildir.

Bu çocuğun içinde bulunduğu imkânlarla bu hale gelmesinin tabiî olduğunu söyleyenler çıkabilir. Bunun tersine bir örneğimiz daha vardır ki o da Amerikalı bir zencidir. Çocukluğu fakru zarûret içinde geçmiş, gençliğini sokak serserisi olarak yaşamış; sonunda soygunculuktan mahkûm olmuş. Bu mahkûmiyet onun okumasını sağlamış. Kısa zamanda o kadar çok okumuş ki, ünü Amerikaya yayılmış; peşinden kitleleri sürüklemiş. Onun bu hızlı yükselişi rakiplerini korkutmuş, hayatına son vermişler. Bu zat meşhur zenci lider *Malcolm X'* dir.

Verimli bir okumanın insanları nerelere yükselteceğini *Malcolm X'* de de görmek mümkündür.[1027]

c- *Yargılayarak okumak:* Okuduğumuz bir kitap veya makaledeki duygu ve düşünceleri gözü kapalı kabul etmek zorunda değiliz. Böyle bir duruma düşmemek için okurken aktif olmalıyız.[1028] Bu aktivite, bizim okuduğumuz kitap veya makaleyi değerlendirmemizi, yargılamamızı sağlar. Bu suretle kitabın bütün fikirlerine katıldığımızı, katılmıyorsak hangi fikir ve düşüncelere katılıp katılmadığımızı ortaya koyabiliriz. Kısacası, okuduğumuz şeyi ne bir peşin hükümle okumalı ve ne de kitaba mahkum olmalıyız.

d- *Dikkatli okumak:* Dikkatimizin dağınık veya zayıf olması, algılarımızın zayıf olması demektir. Algılarımızın zayıf olması ise bilgilerimizin zayıf olması

1027) Hayatını anlatan bir kitap "Malcolm X" adıyla Türkçe'de yayınlanmıştır.

1028) Şimşek, a.g.e., s. 68.

anlamına gelir. bu itibarla okuduğumuz konuya kendimizi vermemiz bütün varlığımızla konu üzerinde yoğunlaşmamız gerekir.[1029] Bu da okuyacağımız zaman ve mekânı iyi seçmemizi gerekli kılar. Ayrıca dikkati etkileyen diğer engelleri ortadan kaldırmamızı gerektirir.

e- *Sesli veya sessiz okumak:* Bazı kimseler sesli okuyunca daha iyi anladığı halde, bazıları sessiz okumayı tercih ederler. Sesli okumanın bazı faydaları olmakla beraber[1030] insanın sessiz okumaya alışmasında da fayda vardır. Okuyucu bu alışkanlığı kazanamadığı takdirde kütüphanelerde, başkalarının rahatsız edilmemesi gereken diğer yerlerde sıkıntıya düşer. Sesli okusa başkaları rahatsız olur; sessiz okusa okuduğunu anlamaz. Böyle bir duruma düşmeden önce okuyucunun eğitilmesi gerekir.

f- *Okuyup anlamanın bir başka yolu kolaydan zora doğru okumaktır.* Bu da okumada bir program gerektirir. Okumaya ilk defa felsefeden başlayan bir okuyucu okuduğu konuyu anlamakta zorluk çekebilir; bu yüzden bir okuma fobisi oluşabilir. Halbuki okuyup anlayabileceği bir seviyeden başlayıp zora doğru yükselse daha sağlıklı bir okumayı başlatmış olur. Bize göre okuma şöyle bir seyr takip etmelidir: Okumayı söken bir çocuk, işe önce masalla başlamalı, masaldan hikâyeye, hikâyeden edebî ama yalın romanlara geçmeli, sonra tarihi romanlar okumalı, daha sonra psikolojik romanlar okumalı, arkasından sosyoloji, mantık ve felsefeye geçmelidir. Bu çizgiyi takip eden bir okuyucu -uzmanlık isteyen konular dışında- okuduğu bir kitap veya makaleyi rahatlıkla anlayıp değerlendirebilir.

1029) Şimşek, a.g.e., s. 69.
1030) Seyit Kemal Karaalioğlu, Kompozisyon Sanatı, İstanbul 1974, s. 130.

g- *Özet çıkarmak:* Okunan şeyin özetini çıkarmak konuyu kavramayı kolaylaştıracaktır.

h- *Fişleyerek okumak:* Bu yöntem okuduğumuz konuyu kavramamıza yardımcı olacağı gibi bilgimizi tekrar tekrar kullanmamıza da yardımcı olur.

ı- *Soru sormak:* Okuduğumuz konu üzerinde kendi kendimize bazı sorular sormak o konuyu kavramamızı kolaylaştırır.

i- *Konuyu tartışmak:* Okunan bir kitap veya makaleyi bir yakınımıza anlatarak onun üzerinde tartışmak hem konuyu kavrayıp hazmetmemize, hem de o konuda başkalarının düşüncelerini almamıza yardımcı olur.[1031]

j- *Değişik konularda okumak da uzun vadede okuyup anlamayı geliştiren tedbirler arasında zikredilmiştir.*[1032]

k- *Konuşma, yazma, dinleme ve düşünme faaliyetlerinin okuma ve anlamayla ilgisi vardır.*

l- *Çok okumak:* Çok okumak, hem egzersiz olması, hem de bilgi birikimi bakımından önem taşımaktadır. Çünkü biz biliyoruz ki ön bilgilerimiz ne kadar zengin ve sağlıklı ise sonradan elde edeceğimiz bilgilerin öğrenilip anlaşılmaları o derecede kolay olur.[1033]

İnsanların okumaları önemli olmakla beraber, ne okudukları daha önemlidir. İnsanlara zihnî bir irtifa kazandırmayan okumalar ideal okumalar değildir. Günlük magazin haberlerini, resim altlarını, peryodik yayınlardaki dedikodu sütunlarını okumanın insanımıza vereceği pek bir şey yoktur. Duygu ve düşüncelere kuluçkalık yapacak fikir ve sanat yazıları okumak in-

1031) Şimşek, a.g.e., s. 70.
1032) Şimşek, a.g.e., s. 70.
1033) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 233; Morgan, a.g.e., s. 115.

sanların hedefi olmalıdır. Özel bir sohbette bir Amerikalı bilim adamı, Türk toplumunun gazete kültürüyle yaşadığını, kitap kültürüne geçmeden kalkınamayacağını söylemişti. Çok isabetle söylemiş bu sözü, okuyucunun, üzerinde imâl-i fikr etmesi düşüncesiyle kaydediyorum. Okuma - yazma seferberliğine girmiş olan Türkiye'nin okumada kaliteyi yakalaması en halis dileğimizdir.

Kur'ân'ı okumak başka bilimleri okumaya kesinlikle engel değildir. Aksine Kur'ân'ı daha iyi anlamak için diğer bilimleri okumak zorunludur.

B - DİNLEME

Kur'an'a göre bilgi edinmenin yollarından bir diğeri *dinlemek*tir.[1034] Bu itibarla insanın iyi bir dinleyici olmasında büyük faydalar vardır. Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır: *"Kur'ân okunduğu zaman ona kulak verin, dinleyin ki merhamet olunasınız."*[1035] Çünkü *"...Bu kitap, inanan millete Rabbinizden açık belgeler, yol gösterme ve rahmettir."*[1036] Ancak ona kulak verenler bu belgeleri idrâk ederek rahmete ulaşabilirler. Ona kulak vermeyen, onu dinlemeyenler kendilerini kurtuluşa götürecek doğru yolu bulamazlar.

Varlık âleminde insanı hakikate ulaştırmak için çırpınıp duran sayısız âyetler vardır. Şair *Sadi,*

"Bulut, rüzgâr, ay, güneş ve dünya sen eline bir ekmek geçiresin de onu gafletle yemeyesin, diye didinip durmaktadır." diyor.[1037] Bütün iş o âyetleri görmek, onların sesini duyabilmektir. Duyabilmek ise ku-

---

1034) Şimşek, a.g.e., s. 70, 71.
1035) A'râf 7/204.
1036) A'râf 7/203.
1037) Sadi-i Şirâzî, Gülistan, s. 3.

lak vermekle mümkündür. Şöyle buyuruluyor: *"Size geceyi dinlenesiniz diye karanlık ve gündüzü çalışasınız diye aydınlık olarak yaratan Allah'dır. Kulak veren millet için bunlarda âyetler vardır."*[1038] Şu iki satırlık âyete kulak verdiğimiz takdirde bakalım neler öğreniyoruz: 1- *Geceyi Allah yaratmıştır.* Yaratmasının amacı da insanlar dinlensinler diyedir. Ve insanların dinlenmesi için en uygun ortam karanlıktır. 2- *Gündüzü yaratan da Allah'dır.* Yaratma sebebi de insanların çalışıp kazanmalarına yöneliktir. Demek ki insanların çalışıp kazanmalarına en uygun zaman gündüzdür. Bunun önemi bugün elektriğin varlığı sebebiyle yeterince kavranmamış olabilir. İnsanlığın ilk anlarını düşünürsek onların maişeti için gün ışığının ne demek olduğunu daha iyi anlarız sanırım. İnsanlık, geldiği bugünki yerini gün ışığına borçlu değil midir?

Öğrendiğimiz bir başka şey, bunları sonsuz güç ve kudretiyle yaratan Allah, insana büyük değer vermekle, yarattığı şeyleri onun iyiliğine yaratmaktadır. Son olarak da âyetten, insanın eşya ve olaylara kulak vermesi gerektiğini öğreniyoruz. Bir âyetten, ilk bakışta bunları öğrendiğimizi düşünürsek beşikten mezara kadar bunca âyetten neler öğrenmeyiz.

Nahl sûresinde de şöyle buyuruluyor: *"Allah gökten su indirir ve ölümünden sonra yeryüzünü diriltir. Kulak veren kimseler için bunda ibret vardır."*[1039]

Allah, insanların duyu organlarını yaratırken hepsine ayrı ayrı görevler vermiştir. Bunların ortak tarafları hepsinin de bilgi vasıtası olmalarıdır. Duyular, kendilerine verilen bu görevlerden de sorumludurlar. *"Bilmediğin şeyin ardına düşme; doğrusu kulak, göz ve kalb, bunların hepsi o şeyden sorumlu olur."*[1040]

1038) Yûnus 10/67.
1039) Nahl 16/65. 1040) İsrâ 17/36.

Şu âyet, dinlemenin çok hassas ve önemli bir mesele olduğuna dikkatimizi çekmektedir: *"O, size Kitapda, "Allah'ın âyetlerinin inkâr edildiğini ve alaya alındığını işittiğinizde, başka bir söze geçmedikçe onlarla bir arada oturmayın. Yoksa siz de onlar gibi olursunuz."* diye indirdi..."[1041] Âyetten anladığımıza göre kulağa istenen şeyler girebileceği gibi istenmeyen, sonunda tehlike doğurabilecek şeyler de girmektedir. Bunu inkârcılar da farketmiş olmalılar ki yoldaşlarına Kur'ân'ı dinlememelerini öğütlemektedirler. *"İnkâr edenler, "Bu Kur'ân'ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın, belki bastırırsınız." dediler"*[1042]

Yukardaki âyetlerin ışığında şunu söyleyebiliriz: İnsanlar için dinlemeyi bilmek kadar neyi dinleyip, neyi dinlemeyeceklerini bilmek de önemlidir. Kur'ân, insanların, kendilerini hak ve hakikat yolundan saptıracak şeyleri dinlememelerini öğütlüyor.

Kur'ân'a göre organik olarak dinleyip duymak yetmemektedir. Bununla birlikte insanın, duyduklarını çok iyi ve sağlıklı bir şekilde değerlendirmesi, yorumlaması gerekmektedir. Kur'ân daha çok bunun üzerinde durmaktadır. Çünkü problem oradan kaynaklanmaktadır. İnsanların pek çoğunun organik olarak bir duyma problemi yoktur. İnsanların çoğunun problemi sağlıklı yorum yapamamaktır.

Kur'ân, duyma yetilerini sağlıklı kullanıp kullanmama bakımından insanları iki gruba ayırmaktadır. Bunlardan birincisi duyma yetilerini sağlıklı bir şekilde kullanamayanlar, ikincisi de kendilerine verilen bu nimeti sağlıklı bir biçimde kullananlar.

1- Duyma yetilerini sağlıklı bir şekilde kullanmayanlar:

1041) Nisâ 4/140.
1042) Fussilet 41/26.

Bunlar fizik olarak duymakla birlikte Kur'ân'ın ölçülerine göre doğru yorum yapamayan kimselerdir. Kur'ân, bunları fizik olarak duysalar bile duymaz kabul etmekte ve bunları sağır hatta ölüler olarak isimlendirmektedir. *"Yoksa çoklarının söz dinlediklerini veya aklettiklerini mi sanırsın? Onlar, şüphesiz davarlar gibidir, belki daha da sapık yolludurlar."*[1043] *"And olsun ki, cehennem için de birçok cin ve insan yarattık; onların kalbleri vardır ama anlamazlar; gözleri vardır ama görmezler; kulakları vardır ama işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da sapıktırlar. İşte bunlar gafillerdir."*[1044] *"Aralarında sana kulak veren vardır. Sen, sağırlara, üstelik akılları da almazsa işittirebilir misin?"*[1045] *"Sen, ölülere şüphesiz ki işittiremezsin; dönüp giden sağırlara da çağrıyı duyuramazsın."*[1046] *"Âyetlerimiz o sapık kimseye okunduğu zaman, sanki kulaklarında ağırlık var da işitmiyormuş gibi büyüklenerek sırt çevirir..."*[1047] Kur'ân, insanların, elde ettikleri bilgileri zihinlerinde örgütleyerek doğru bir yoruma varamamalarının sebebini onların çâresizliklerine değil, *kibir* ve *inatlarına bağlamak*tadır. Şöyle buyuruluyor: *"Size inanacaklarını umuyor musunuz? Oysa onlardan bir takımı Allah'ın sözünü işitiyor; ona akılları yattıktan sonra, bile bile onu tahrif ediyorlardı."*[1048]

Kur'ân, insanlara şu eğitimi vermek istiyor: Hak, nereden gelirse gelsin, kim tarafından söylenirse söylensin, hiçbir ard niyete baş vurmadan kabul edilmelidir. Bu davranışı göstermeyen inkârcılar kınanmakta, bunların birgün değişmez gerçeği anlayacakları vurgulanmaktadır: *"Ey Muhammed, putperestlerin içinde*

1043) Furkan 25/44.
1044) A'râf 7/179.
1045) Yûnus 10/42.
1046) Neml 27/80.
1047) Lokman 31/7.
1048) Bakara 2/75.

seni dinleyenler vardır; sonra senin yanından çıkınca, bilgili kimselere, "Az önce ne demişti?" diye sorarlar. İşte bunlar, Allah'ın kalblerini mühürlemiş olduğu, kendi heveslerine uyan kimselerdir."[1049] Onlar cezaya çarptırıldıkları zaman pişmanlıklarını şöyle dile getirirler: *"Eğer kulak vermiş veya akletmiş olsaydık, çılgın alevli cehennemlikler içinde olmazdık." derler."*[1050]

2-*Duyma yetilerini sağlıklı bir şekilde kullananlar:*

Kur'ân bunlardan övgüyle bahsetmektedir. Bunlar kendilerine söylenenleri can kulaklarıyla dinliyor; onları ölçüp tartıyor; uyulması gerekiyorsa uyuyor; değilse reddediyorlar. Bunlar hakkında şöyle buyuruluyor: *"Şeytana ve putlara kulluk etmekten kaçınıp, Allah'a yönelenlere, onlara müjde vardır. Ey Muhammed, dinleyip de sözün en güzeline uyan kullarımı müjdele. İşte Allah'ın doğru yola eriştirdiği onlardır. İşte onlar akıl sahipleridir."*[1051] Âyet-i kerimede, sözü dinleyip, onların en güzeline uyan kimselerin doğru yolda oldukları haber verilirken, aynı zamanda bunların akıllarını doğru kullandıklarına da işaret edilmektedir. Sözü dinleyip, eğrisiyle doğrusunu birbirinden ayırmak için aklı kullanmaktan başka bir yol da yoktur zaten. Yani akıllı olan kimsenin tabiî olarak böyle yapması gerekir. Böyle bir işlemi gerçekleştiremeyen bir insan aklını kullanmıyor demektir.

Şu âyette, dinleyen, duyan ve duyduklarının gereğini yerine getiren insanlar övülmektedir: *"Peygamber ve inananlar, ona Rabbinden indirilene inandı. Hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandı. "Peygamberleri arasından hiçbirini ayırdetme-*

1049) Muhammed 47/16.
1050) Mülk 67/10.
1051) Zümer 39/17, 18.

yiz; işittik, itaat ettik. Rabbimiz, affını dileriz; dönüş sanadır." dediler."(1052)

Kur'ân'a göre, gerçekten inanmış olan insanların, "Allah"ı ve O'nun sözlerini duydukları zaman kalbleri titrer, imanları artar. Onlar hak söz karşısında inkârcılar gibi yüzlerini buruşturmazlar. Enfâl sûresinde sözlerin en güzellerine uyan bu insanlar şöyle tavsif edilmektedir: *"İnananlar ancak o kimselerdir ki, Allah anıldığı zaman kalbleri titrer; âyetleri okunduğu zaman bu onların imanını artırır. Ve Rablerine güvenirler; namaz kılarlar; kendilerine verdiğimiz rızıktan yerli yerince sarfederler. İşte gerçekten inanmış olanlar bunlardır..."*(1053)

Kur'ân'da konumuz açısından *cinler*le ilgili örnekler de vardır. Bildirildiğine göre cinlerden bir topluluk Kur'ân'ı dinlemiş, ondan etkilenmişler, onun etkisiyle tevhid akidesini kabul etmişlerdir. Olay, Cin sûresinde şöyle anlatılmaktadır: *"Ey Muhammed, de ki: "Cinlerden bir topluluğun Kur'ân'ı dinlediği bana vahyolundu. Onlar şöyle demişlerdir: "Doğrusu biz, doğru yola götüren, hayrete düşüren bir Kur'ân dinledik de ona inandık. Biz, Rabbimize hiçbir şeyi ortak koşmayacağız."*(1054) *"Şüphesiz, doğruluk rehberi olan Kur'ân'ı dinlediğimizde ona inandık..."*(1055)

Kur'ân müslümanlardan bahisle şunları söylüyor: *"Onlar boş söz işittikleri vakit ondan yüz çevirirler. "Bizim işittiğimiz bize sizin işittiğiniz sizedir. Size selâm olsun, câhillerle ilgilenmeyiz." derler."*(1056)

Yukardan beri aldığımız bilgiler ışığında şu tesbitleri yapabiliriz: Kur'ân'a göre, bilgi edinmek, hakka va-

1052) Bakara 2/285.
1053) Enfâl 8/2-4.
1054) Cin 72/1, 3.
1055) Cin 72/13.
1056) Kasas 28/55.

sıl olmak için dinlemek esastır. Akıllı bir insan, kendisine anlatılan veya okunanları dinler, onları akıl süzgecinden geçirir; değerli bulduklarını alır, değersiz bulduklarını atar. Akıllı insan, cahillerin ağzından çıkan ve değersizlikleri kesin olan şeyleri dinlemez. Onların söylediklerini kendilerine bırakır. Değeri kesin olan şeyleri tereddütsüz kabul eder. Hiçbir önyargıya zebun olmaz.

Günümüzde de eğitimcilere düşen en önemli görev insanlara dinlemeyi öğretmektir. Unutulmamalıdır ki, bir insanın anlatılanları can kulağı ile dinlememesinin sebebi her zaman kendisi olmayabilir. Dersini iyi hazırlamamış, öğrencisinin ihtiyaç ve beklentilerine cevap veremeyen, dolayısıyle öğrencinin ilgisini çekemeyen eğitimci eksiği biraz da kendinde aramalıdır. Kezâ kürsüye çıktığı zaman halkın esnemesine veya uyumasına sebep olan vâiz kendisini eleştirmesini bilmelidir.

Kendisini ilgilendirmeyen, amaç ve ihtiyaçlarına cevap vermeyen konuşmaları kimse dinlemez. Yapılacak en güzel iş cemaat arasında vaaz konularıyle ilgili anketler yaparak halkın hangi konularda bilgiye ihtiyaç duyduğunu tesbit etmektir. Halkın ihtiyaç duyduğu bilgiler kendisine usulü dairesinde anlatılırsa hiç kimse esneyip uyumaz.

Halk veya öğrenci bazan muhtaç olduğu bilgilerin ne olduğunu kestirememiş de olabilir. Bu durumda öğretmen veya vâizin işlediği konuyla muhatapları arasında sağlam ve sağlıklı bir bağ kurması gerekir. İnsanlarda ilgi uyandırmanın bir başka tarafı eğitimcinin eğitim yaptığı dili çok iyi kullanmasıdır. "Kem âlât ile kemâlât olmaz." atasözü bu konuda da geçerlidir. Kur'ân'ın başarısında birçok sebep yanında onun dil bakımından da mûciz olmasının katkısı yok mudur?

C - GEZİ - GÖZLEM

Kur'ân'a göre önemli bilgi edinme yollarından biri de *gözlem*dir. Kur'ân, insanın sadece çevresini gözlemesini yeterli bulmuyor; onun gezerek, seyahat ederek gözlemler yapmasını da istiyor.

G ö z l e m, "Kâinat hakkında bilgi toplamanın ana yollarından biridir."[1057] *John J. Ryan*'a göre, "Gözlem, dikkatle belirginleşen algının sadece bir başka adıdır. Gözlemek dikkat etmektir ve bu türlü dikkat algıyı zenginleştirir."[1058] Çünkü gözlemde gözün yanında diğer duyular da aktif durumdadır. Gözlemin (observation), "olayların tabiî şartlar içinde incelenmesi"[1059] veya "Münasebetlere dikkat etmek."[1060] şeklinde tanımları da vardır. Gözlemin bir başka tanımı şöyledir: "Gözlem (observation), dış âlemde bulunan bir şeyi iyi anlamak için, onun kendi kendine çıkan çeşitli belirtilerini gözden geçirme işidir."[1061] Gözlemi, "Oluşum halinde bulunan bir olayı, bir katkıda bulunmadan izlemek."[1062] şeklinde tanımlayanlar da vardır. Öğretim açısından gözlemin tanımını şöyle yapabiliriz: "Gözlem, varlıkları ve kurumları, tabiî ve sosyal olayları, kendi tabiî şartları içinde incelemektir."[1063]

Psikolojide gözlem iki şekilde yapılmaktadır: 1- Tabiî halde; 2- Laboratuvarlarda kontrollü olarak.[1064]

Yukardaki bilgilerin ışığında anladığımıza göre bilgiyi elde etmenin ilmî metodu gözlem (müşahede) ve deneydir (Tecrübedir).[1065]

1057) Fethullah Han, a.g.e., s. 36.
1058) John J. Ryan, Eğitim Psikolojisi, s. 71.
1059) Sabri Özbaydar, a.g.e., s. 18.
1060) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 230.
1061) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 279.
1062) Lutfi Öztabağ, Psikolojide İlk Adım, s. 24.
1063) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 279.
1064) Öztabağ, a.g.e., s. 24.
1065) Fazlurrahman Ensarî, İlimden Felsefeden Dine, s. 16.

Bir gözlem olayı üç unsurdan oluşmaktadır: 1- Gözlemci; 2- Gözlenen şey; 3- Gözlemin yapıldığı şartlar.[1066]

Bilim adamları gözlem unsurlarının değişebilir olduğunu, bu nedenle onlara kesin gözüyle bakılamayacağını ileri sürmüşler; gözlemin her zaman hata ihtimalinin varlığını kabul etmişlerdir. Bununla beraber, "...yakın ve daha ziyade maddî meselelerimizde bize rehber ve bilgi kaynağı olabilir."[1067]

Zihin eğitiminde gözlemin büyük bir önemi vardır. Gezip görmekle insan, yeni bilgiler elde etmekle kalmaz, aynı zamanda zihin ufkunun genişlemesini de sağlamış olur.[1068] Gezi - gözlem eğitimi almayan bir kimse duyduğu herşeye inanma durumuna düşer, arayıp sorma ihtiyacı hissetmez.[1069] Diderot, tabiatı incelemeyi en az edebiyat kadar yetiştirici buluyor.[1070]

Batıda gözlemin önemi 17. yüzyılda anlaşılmıştır. Bu anlayış, *J. J. Rousseau* ve *Peztalozzi*'nin çabalarıyle 18. yüzyılda okullarda değerlendirilmeye başlamıştır.[1071]

Peztalozzi'ye göre, "...bütün zihin hayatımız, bütün düşüncelerimiz, gözlemler yoluyla nesnelerin üzerimizde bıraktığı izlenimlere göre teşekkül eder."[1072] *Peztalozzi,* gözlemi sıradan bir görme olarak algılamaz, eşya ve olayların derûnuna inmeyi amaçlar. İnsan, "günlük olayların gözleminden, maddenin, erimenin, billurlaşmanın, mayalanmanın ortaya çıkardığı

1066) Fazlurrahman Ensârî, a.g.e., s. 16.
1067) Fazlurrahman Ensârî, a.g.e., s. 18.
1068) Ziya Dalât, Çocuk ve Genç Ruhu, s. 249.
1069) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 280; Mansur Tekin, Pratik Öğretim ve Eğitim Bilgileri, s. 92, 93 den.
1070) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 73.
1071) Özbek, a.g.e., s. 279.
1072) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 253; Kuğu Şarkısı, s. 41-43 den.

çeşitli durumların kavranmasına"[1073] yükselmelidir.

Comenius, dikkatlerimizi ilk insanların tertemiz bakışlarına çekerek, "Onlar gibi, gözlerimizden, kulaklarımızdan ve burnumuzdan yararlanmamızı" ister; "Ölü, cansız kitapların yerine tabiatın canlı kitabını açalım."[1074] der. İnsan bu suretle yalnız bilgi edinmekle kalmaz, aynı zamanda nesnelerin oluş sebeplerini de kavrar.[1075]

Comenius'a göre öncelikle öğrenmemiz gereken bilim, dünyanın bilimidir. Bu bilimle aklın yönettiği kafalar oluşacak, bu bilimle insanlar eşyanın sonsuzluğu bilgisinden kendi kendilerini tanımaya, Tanrı'yı tanımaya yükseleceklerdir.[1076] O da Rabelais gibi, öğrencinin "...havadaki bütün kuşları, ormanlardaki bütün ağaçları, çalıları bilmesini.." ister.[1077] *Pestalozzi'de* bu çerçeve biraz daha dardır. O, "çocuğun birkaç memeli hayvanı, balıkları, harcıâlem böcekleri incelemesini, bunlar aracılığı ile hayvan türlerini tanımak için gerekli şeyleri öğrenmesini yeterli."[1078] bulur.

Froebel, yazmış olduğu Annelerin Kitabı yardımıyle çocuğun kendi vücudunu ve çevresini tanımasını amaçlamıştır.[1079] Ona göre, "Küre, yalnız ilk şekil değil, aynı zamanda "ilâhî vahdetin ve mükemmelliğin sembolüdür." O, evreni okumamız ve böylece Tanrı'yı tanımamız için bir anahtar gibidir. *Froebel,* bu görüşüyle *Schelling* ve *Goethe'nin* varlığın birliği teorilerinin etkisi altında kaldığı izlenimini veriyor.[1080]

1073) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 254.
1074) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 248.
1075) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 249.
1076) Leıf - Rustın, s. 63.
1077) Leıf - Rustın, s. 254.
1078) Leıf - Rustın, s. 254.
1079) Leıf - Rustın, s. 256.
1080) Leıf - Rustın, s. 25'.

Yukarda belirttiğimiz gibi *J. J. Rousseau* da gözlemin önemine inananlardandır. O da *Comenius*'un fikirlerine katılarak diyor ki: "İlk felsefe hocalarımız, ayaklarımız, ellerimiz ve gözlerimizdir. Bütün bunların yerine kitapları koymak... Çok şeye inanmayı, fakat hiçbir şeyi bilmemeyi öğrenmektir."[(1081)] "Zihnin ilk işlemlerinde, duyular daima zihnin kılavuzları olmalıdır; içinde yaşadığımız âlemden başka kitap yoktur."[(1082)] *Rousseau*, eğitimcilere şöyle seslenir: "Öğrencinizi, tabiat olaylarına karşı dikkatli hale getiriniz; böyle yaparsanız, kısa zamanda mütecessis olur. Kendi seviyesine uygun meselelerle karşı karşıya getiriniz ve bırakınız onları kendisi halletsin."[(1083)] Rousseau'nun *"Emile"* isimli meşhur kitabında gözlemle ilgili enteresan tesbitleri vardır. Bu tesbitlerden bir pasaj nakletmeyi örnek olması bakımından faydalı buluyoruz:

"Oğlum, daima düşün ki... bütün varlıkların cevheri tekdir ve heyeti mecmuası tek şuurun mevcûdiyetini bildiriyor. Çünkü, aynı sistem içinde tanzim edilmemiş ve aynı gâyenin tahakkukuna yardım etmeyen hiçbir şey görmüyorum.. Bu gâye, kurulmuş bir nizam içinde, küllün muhâfazasından ibarettir... Kâinatı hareket ettiren ve eşyayı tanzim eden şu kudret sahibine, Tanrı diyorum. Bu isme, varlıkları müşâhede ve tetkikin neticesinde toplamış olduğum şuur, kudret, irâde ve bu sıfatların zarûrî bir neticesi olan iyilik fikirlerini de ilâve ediyorum. Fakat bu sıfatları atfetmiş olduğum varlığı pek iyi tanımıyorum. O, hassalarımdan ve idrâkimden kaçıyor, ne kadar düşünürsem, o kadar gizleniyor ve beni şaşırtıyor. Buna rağmen var olduğunu ve varlığının kendiliğinden olduğunu (vâcibu'l-vücûd) muhakkak sûrette biliyorum. Kendi varlığımın ve tanıdığım bütün varlıkların, O'na tâbî bulunduklarından şüphem yoktur.

1081) Leif - Rustın, s. 251.
1082) J. J. Rousseau, Emil, III. Kitap, çev: H. Z. Ülken - Ali Rıza Ülgener - Salahattin Güzey, İstanbul 1956, s. 158.
1083) J. J. Rousseau, a.g.e., s. 158.

Tanrı'yı her tarafta eserleri içinde ve etrafında görüyorum. Fakat nerede olduğunu bilmiyorum ve cevherini düşünüp araştırınca benden kaçar gibi oluyor ve karışan idrâkim hiçbir şey anlamıyor. Artık kifâyetsizliğimi anladıktan sonra, benimle olan münasebetlerinden mütevellid hissin tesiriyle mecbur olmadıkça, Tanrı'nın mâhiyetini asla düşünmeyeceğim. Tanrı'nın mâhiyetini düşünmek, dâima cür'etkâr bir teşebbüstür; akıllı bir adam, böyle bir teşebbüsü ancak titreyerek ve başaramayacağından emin olarak yapmalıdır: Çünkü Tanrı için en büyük hakaret, O'nu hiç düşünmemekle değil, fakat fena düşünmekte mündemiçtir..."[1084]

Batıda gezi ve gözleme verilen önem dolayısıyledir ki, değişik araçlarla ders gezileri tertiplenmekte, gerçeklerin gözlenmesi ve incelenmesi sağlanmaktadır. *E. Blanguernon,* ders gezilerinin asıl amaçlarının pedagojik olduğunu, çocuğu tabiata ve gerçek hayata götürdüğünü." söylüyor ve şöyle devam ediyor: "...onun gözlerini açmak, dikkat ve düşüncesini celbetmek, nesneleri hayatın gerçek şartları içinde keşfettirmek, aynı zamanda onların adlarını öğretmek, en basit ilişkilerini kavratmak amacıyle, belli bir çevre içinde soru sormalarını ister."[1085] Bu sorular çocuğun hakikate ulaşmasını sağlar.

Ders gezileri gerçeklerin gözlenmesi ve incelenmesine dayanan metodlu bir araştırma ve uygulamadır. Olayları yerinde görme imkânı sağlar. İnsana inceleme ve isbatlama alışkanlığı kazandırır. Bunun ihtiyacını hissettirir. Bu alışkanlık ve ihtiyaç zihinden şuura geçer. Zihin disiplini bir davranış kuralı haline dönüşür.[1086] Bu yolla yapılan öğrenmeler zevkli, kolay ve kalıcı olurlar.

1084) J. J. Rousseau, Emil, IV. Kitap, s. 280-281.
1085) E. Blanguernon, "Ders Gezileri", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, içinde, s. 184.
1086) E. Blanguernon, a.g.e., s. 186.

İkbal, Peyâm-ı Meşrık'daki bir şiirinde şunları söylüyor: "Bir hücre köşesinde oturma; sahraya çık. Irmak kenarı hoştur. Otur; akan suyu gör. Nazlar yaratan nergis, mart ayının sevgili bir ciğerpâresidir. Onun alnından bir öp. Bir hücre köşesinde oturma; sahraya çık."(1087) Bakmak her zaman görmek anlamına gelmez. Bu sebepten dolayıdır ki, "Nesneler, daima nesneler..." diyen *J. J. Rousseau,* "...eşyaya iyi bakmak, onu iyi tanımak." şartını getiriyor. "Aksi halde bilinmeyen şeylerden bahsetmeyi öğretmekten başka bir şey yapmıyoruz."(1088) diyor.

Pedagoglar, insandaki zihin düzeyini *"sayma", "tasvir etme"* ve *"yorumlama"* kelimeleriyle ifade etmişler, bunların en ideal olanının "y o r u m l a m a" düzeyi olduğunu vurgulamışlardır.(1089) Kur'ân, insanın gözleminde eşya ve olayları yorumlamasını esas almıştır. Eşya ve olaylara bakmak onlar arasındaki ilişkileri kavramak, varlık sebeplerini keşfetmek Kur'ân'ın öngördüğü gözlem türüdür. Kur'ân, eşya ve olayları zahirî görünüşleriyle algılamayı yeterli bulmaz; onların künhüne vakıf olmayı ister. Herşeyi tıpkı hayvanlar gibi zahirî görünüşleriyle değerlendiren insanları şöyle eleştirir: *"Onlar, dünya hayatından görüneni bilirler. Âhiretten ise habersizdirler."*(1090) *Froebel*'e göre, evreni okumak Comenius'un da dediği gibi "onu gezip dolaşmak değil, onun değişmez kanununu bir anda kavramak, onun çokluğunu birliğe, ilk ilkesine çevirmek demektir."(1091) Kur'ân'ın, *"And olsun ki, cehennem için de birçok cin ve insan yarattık; onların kalbleri vardır ama anlamazlar; gözleri vardır ama görmezler; kulakları vardır ama işitmezler. İşte bunlar*

1087) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 374.
1088) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 267.
1089) Herbert Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 44, 45.
1090) Rum 30/7.
1091) Leıf - Rustın, Genel Pedagoji, s. 257.

hayvanlar gibi, hatta daha da sapıktırlar. İşte bunlar gâfillerdir."[1092] dediği kimseler, evrendeki eşya ve olayların varlık sebeplerini kavrayamayan ve neticede sebeplerin sebebi diyebileceğimiz yüce yaratıcıya ulaşamayan insanlardır. Kur'ân, *Hz. Musa* ile *Hızır* kıssasında bize gösteriyor ki: "Olayların gerisinde muhakkak bir hikmet vardır. Hiçbir olay başıboş, hedefsiz ve kontrolsüz meydana gelmez."[1093] Kur'ân, insanlara bu eğitimi verirken bazan hikmetleri -Hz. Musa ile Hızır olayında olduğu gibi- açıklıyor; bazan da insanın kendisinin bulmasını istiyor. Tıpkı modern eğitimde, problem çözme ve proje metodunda olduğu gibi.

Meselenin önemine binâendir ki, Rasûlullah: *"Allah'ım bana eşyanın hakikatini göster."*[1094] diye dua etmiştir.

İnsanın kâinata hikmetle bakması, onu sorgulaması Kur'ân için çok önemlidir. Bu kalitede bir bakıştır ki, insanı kâinattaki yapıcı elin varlığından haberli kılar. "İnsanın kâinata hikmetle bakması, ondaki yapıcı eli görmesi, ruh terbiyesi açısından da önem taşır. Bu düşünce insanı, kâinatla ve yaratıcısıyla uyumlu bir varlık haline getirir. Bu özelliği İslâm'ın dışındaki düşünce sistemlerinde açık bir şekilde görmek mümkün değildir. Hatta bazı sistemler, "madde - ruh çatışması" esası üzerine kurulmuştur."[1095]

Âdet ve alışkanlıklar sebebiyle kâinat karşısında ruhun durgunlaşacağına, insanın duyarlılığını kaybedeceğine dikkat çeken *Muhammed Kutup* şunları söylüyor: "Kur'ân, bir hayat nizâmı, bir eğitim ve din kitabı olarak ruhu bu katılığından uyarmak ve yeniden

---

1092) A'râf 7/179.
1093) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 222.
1094) Ahmet Avni Konuk, a.g.e., c. III, s. 98. Bu hadisi temel hadis kaynaklarında bulamadık.
1095) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 86, 87.

canlandırmak için kendini özel bir görevle görevli kabul eder."[1096] Yani Kur'ân eğitimi, varlık ve olayları değerlendirirken âdet ve alışkanlıklara bağlı kalmaz.

İnsanın sağlıklı bir müşahede için duygu ve düşünce bazında hazırlanmış olması da önemlidir. *İbn Rüşd,* "...sanatı bilmeyen, sanata konu olan eşyayı bilemez. Sanata konu olan şeyi bilmeyen de sanatkârı bilemez."[1097] diyor. Bu itibarla insanın çevresindeki varlık ve olaylara karşı duyarlı hale gelmesi gerekmektedir.

Gözlem yapan bir kimsenin önyargılardan uzak, objektif bir tutuma sahip olması lazımdır.[1098] Aksi halde olanı değil kendince olması lazım geleni arar ve görür. Bu ise onun kendi kendisini yanıltması anlamına gelir. Sağlıklı kafa yapısına sahip olan insanlar, kendi kendilerini yanıltmaz, gözlemledikleri eşya ve olaylar kendi dünya görüşlerine zıt bile olsa onu kabul ederler. *"Hikmet mü'minin yitiğidir; onu nerede bulursa alır."*[1099] zihniyetine sahip bir eğitim sisteminde duygusallığa yer yoktur.

Gözlemler denetlenmeye de muhtaçtır. Gözlem yoluyla elde edilen bulguların diğer metodlarla denetlenmesi, tamamlanması gerekir.[1100]

Gözlemde bulunacak kimselerin, neyi gözlemek istediklerini, bunların hangi şart ve durumlarda daha iyi gözlenebileceklerini önceden bilmeleri gerekir.[1101] Amaçsız ve bilinçsiz yapılan gözlemler beklenen faydayı sağlamazlar.

1096) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 190; İslâm Terbiye Metodu, s. 63.
1097) İbn Rüşd, Faslu'l-Makal, s. 105.
1098) N. Armaner, a.g.e., c. I, s. 58.
1099) Aclûnî, Küşfü'l-hafâ, c. I, s. 363.
1100) N. Armaner, a.g.e., c. I, s. 56.
1101) Mitat Enç, Ruh Sağlığı Bilgisi, s. 27.

Kur'ân eğitiminde, insanın nasıl bakacağı kadar neye bakacağı da önemlidir. İlerde de göreceğimiz gibi Kur'ân'ın dikkatimizi çektiği odak noktaları bunu göstermektedir.

Gözlem yaparken baş vurmak zorunda olduğumuz en önemli yardımcılarımız sorularımızdır. "Sualler vasıtasiyle biz etrafımızdaki eşya ve hadiselerle zihnimizdeki mesele arasındaki ilgiyi bulup çıkarmaya çalışırız. Suali ortadan kaldırdığınız zaman bu ilgiyi keşfedecek vasıta da kalmaz."[(1102)] Soru, insandaki merak hissinin vücud bularak belli bir noktaya teksifini sağlamakta, bu da müşahade için muharrik olmaktadır. Meraklarımız ivmelerini hislerimizden almaktadır. O halde hislerimizle gözlemlerimiz arasında yakın bir bağ vardır. Hislerin gözlemler üzerinde olumsuz etkileri yanında olumlu etkileri daha fazladır. Araştırmalar, insanın hisleriyle katıldığı bir olayı çok daha net ve berrak bir şekilde gözlemleyebildiğini göstermiştir.[(1103)] Atalarımız "Oduncunun gözü ormanda olur." derken bu hakikate işaret etmişlerdir. Duygularımızın katkıda bulunmadığı bir "bakma"yı nasıl "görme" haline getirebiliriz?

Gözlemde, bakış açısı ve teksıf noktası mühimdir. Bunlar gözlem sonuçlarını kolaylıkla etkilerler. Meselâ; bir mitingi kürsünün dibinden gözlemekle, arka tarafta, muhâlif bir grubun içinde izlemek arasında fark vardır. Mitingi aynı yerden takip eden, fakat dikkatini değişik noktalara teksif eden iki gözlemcinin müşahedeleri de farklı olacaktır.[(1104)]

Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da gözlemin, gözlenen faaliyetin seyrini değiştirebileceği gerçeğidir. Teftiş edilen bir sınıfın her zamanki tabiî halinde

1102) Ümit Şimşek, Araştırma Teknikleri, s. 77.
1103) Şimşek, a.g.e., s. 80.
1104) Şimşek, a.g.e., s. 81.

olamayacağı muhakkaktır. Gözlemcinin bunu bilmesinde fayda vardır. Gözlem mümkün mertebe tabiî halde yapılmalıdır.

Gözlem olayında yanıltıcı unsurların bilinmesi, yanılgıları en aza indirmesi bakımından önem taşır. Ama tek başına yeterli de değildir. Araştırmacıdaki gözlem kabiliyetinin devamlı geliştirilmesi, araştırmacının çevresini sorguladığı gibi kendisini, kendi bilgi ve değerlendirmelerini de sorgulaması gerekir. Çünkü gözlemlediğimiz eşya ve olayları olduklarından daha değişik şekillerde değerlendirmemiz her zaman mümkündür. Yapılan araştırmalar gözlenen bir olayın üç işlemden geçirildikten sonra hâfızaya aktarıldığını göstermiştir. Bunlardan birincisi *"tesviye"*, ikincisi *"sivriltme"*, üçüncüsü de *"eritme"*dir. T e s v i y e, aldığımız izlenimleri kısaltıp özetleyerek, her türlü fazlalıklardan arındırmak işlemidir. S i v r i l t m e, izlenimlerimizin hâfızamızda uzun süre saklanıp hatırlanmasını sağlayan sivri yönlerin oluşturulmasıdır. E r i t m e ise aldığımız herhangi bir izlenimi kendi kalıbımıza sokarak dünya görüşümüze, mentalitemize uygun bir hale getirmemizi ifade eder.[1105]

Gözlemde tekrarın önemi tartışılmaz. İnsanlar herhangi bir olayı gözlerlerken ilk bakışta pek iyi görememiş olabilirler. Bu durumda mümkünse gözlemi tekrar etmeleri, olaya daha iyi ve dikkatlice bakmaları gerekir.[1106]

Gözlemlerimizde aldığımız intibâları not etmemizin büyük yararları vardır. Bu, bize olayı daha uygun şartlarda daha sağlıklı bir şekilde değerlendirmemizi sağlayacaktır. Ayrıca izlenimlerimizi kaydetmemiz halinde hislerimizin kötü etkilerinden de kurtulmuş olu-

1105) Şimşek, a.g.e., s. 80.
1106) George Herbert Plont, "İman Mantığı"; Monsma, a.g.e., s. 166.

ruz.[1107] Bu suretle konuyu başkalariyle tartışma imkânı da bulabiliriz.

Kur'ân'da da gözlem modern psikolojide olduğu gibi iki kısımda incelenmektedir: 1- *İç gözlem;* 2- *Dış gözlem.* Şu farkla ki, Kur'ân'ın öngördüğü iç gözlem daha geniş bir çerçeveyi ifade etmektedir. Modern psikolojide iç gözlemin daha çok ruhsal bir hüviyet taşımasına rağmen, Kur'ân'ın öngördüğü iç gözlem bütün insan varlığını ifade etmektedir. Konuyla ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: *"O'nun hak olduğu meydana çıkıncaya kadar varlığımızın belgelerini onlara hem dış dünyada ve hem de kendi içlerinde göstereceğiz. Rabbinin herşeye şahid olması yetmez mi?"*[1108] *Seyyid Kutup,* âyetin yorumunda şunları söylemektedir: "Allahu teâlâ burada insanoğluna bu kâinâtın bazı gizliliklerini göstereceğini, kendi iç dünyasının kapalı noktalarını açıklayacağını va'detmektedir. Hem dış dünyada, hem de iç dünyada bu dinin, bu kitabın, bu nizamın, kendilerine seslenen bu sesin hak olduğunu gösterinceye kadar belirteceğini va'detmektedir... Allah va'dini doğru çıkarmış, insanlara bu va'din üzerinden ondört yüzyıl geçtikten sonra iç ve dış dünyadaki âyetlerini açıklamış ve her gün de açıklamaktadır. İnsanoğlu dikkatle baktığında o günden bu yana birçok şeyleri keşfetmiş olduğunu görür."[1109] Bu görüş belli bir zamanla sınırlı değildir; kıyamete kadar devam edecektir. Gerek insan ve gerekse kâinat henüz keşfedilmiş değildir. Her gün yeni bilgiler ve yeni buluşlar ortaya çıkmaktadır. Çıkmaya da devam edecektir.

Mevdûdî, konuyla ilgili olarak şu görüşleri serdediyor: *"Allah, insanların vücutlarında, yeryüzünde ve*

1107) Şimşek, a.g.e., s. 80.
1108) Fussilet 41/53.
1109) Seyyid Kutup, Fî Zılâli'l-Kur'ân, c. XIII, s. 65. Âyetten iç ve dış idrâk olmak üzere iki idrâk şeklini anlamak da mümkün.

gökyüzünde âyetlerini gösterecek ve böylece Kur'ân'ın mesajını kabul edeceklerdir."[1110]

Kur'ân, insanın bilgi edinmesine yönelik olarak iki âlem gösteriyor: Bunlardan biri insan, diğeri insanın dışındaki herşey. Bu iki âlemde insanın hayatına ışık tutacak nâmütenâhî bilgi mevcuttur. İnsan, kâbiliyeti ölçüsünde bu bilgileri tahsil etmek ve bu bilgiler ışığında yaratıcısını bulmak zorundadır.

Kur'ân, bu iki âlemde önemli bilgiler olduğuna işaretle kalmıyor, onlardaki odak noktalarını da zikrediyor. Bunları kısaca gözden geçirelim.

a - İ n s a n

Muhammed Kutup, "İslâm'ın nazarında insan gerçeği yalnızca maddî ve biyoloji realitesine sığdırılamayacak kadar geniş ve büyük olan bir alanı kaplar."[1111] diyor. *İkbal* de insana şöyle sesleniyor: "Göğsünün içinde yıldızları aşıp geçecek bir yol vardır. Lâkin sen kendini tanımıyorsun. Bir kere de tohum gibi gözünü kendi içine aç ki, yerin altından bir fidan olup yükselsin."[1112] "Göğsümüzde gizli bir âlem vardır. Toprağımızda bir gönül, gönlümüzde bir aşk âlemi vardır. Canımızı aydınlatan o aşk şarabından destimizde hâlâ birkaç katre durmakta.."[1113]

Fethullah Han'a göre "İnsanın incelenmesi ve üzerinde tefekkür edilmesi onun ne kadar mucizevî bir yaratık olduğunu ortaya koyar. Çünkü insan, kâinatın küçük bir modelidir."[1114] İnsan vücudunun 60-75 tril-

1110) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. V, s. 198.
1111) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 265.
1112) Muhammed Kutup, a.g.e., s. 366.
1113) M. Kutup, a.g.e., s. 367; Peyam-ı Meşrık, Tûr Lâleleri'nden.
1114) Fethullah Han, a.g.e., s. 79.

yon hücreden meydana geldiğini ve her bir hücrenin özelliklerinin öz madde DNA tarafından tesbit edildiğini[1115] söylersek insanla ilgili ilk ipucunu yakalamış oluruz. Onun beynindeki nötronların sayısı 25 milyardan fazladır. Dünyanın hiçbir kompüteri onun sayısız fonksiyonunu kopye edemez; eşini yapamaz. Bu sistem uyku halinde bile dünyanın bütün telefon trafiğinden daha hızlı bir şekilde çalışmaya devam eder.[1116]

İnsanın odak noktalarından biri de *böbreğidir*. Bir böbrekte milyondan fazla "nefron" adı verilen küçük süzme birimleri mevcuttur. Bu sistemle kan temizlenir, süzülür. Gereksiz ve zararlı artıklar atılır. Böbrekler alyuvarların yapımında yardımcıdır. Su dengesini kontrol eder. Kandaki asit oranını ayarlarken alkolik olmasını engeller. İnsan vücudundaki kan bu sistem sayesinde her bir saatte iki kez süzülerek tazelenir.[1117]

İnsanın *sinir sistemi* ayrı bir hârikadır. Kalbin ne zaman çarpacağını, ciğerlerin ne zaman hava pompalayacağını, dudakların ne zaman, dilin ne zaman hareket edeceğini onun aracılığı ile organize ederiz. Keza yemeğin lezzetini, bir müzik parçasının güzelliğini, bir manzaranın bize ilham verip vermediğini onun vasıtasıyle öğreniriz.[1118]

Bütün canlı türlerinin ortak bir özelliğine, *protoplazmaya* dikkat çeken *Russel Luille Mexter,* "Protoplazma öyle muntazam bir yaratılışa sahiptir ki açıkça bu ana maddeyi yaratan ve çeşitli türlere, cinslere, sınıflara ve bireylere ayırıcı yönetim gücüne sahip olan yaratıcının varlığına delâlet eder."[1119] diyor.

1115) Fethullah Han, a.g.e., s. 130.
1116) Fethullah Han, a.g.e., s. 145.
1117) Fethullah Han, a.g.e., s. 147.
1118) Fethullah Han, Kur'ân ve Kâinat Âyetleri, c. I, s. 145.
1119) Russel Luille Mexter, "Küçük Şaşkın Düşünürken"; Monsma, a.g.e., s. 125.

Evrendeki incelik ve dikkatten bahseden *M. Kutup* diyor ki: "Bu dikkat gözle görülemeyecek kadar küçük bir hücrede ortaya çıkmakta .... Varlığın tüm nedenlerini kendi içinde taşıyan, canlılık ve hareket dolu bir makine hücre... Taşıdığı kromozomların sayısı şaşmaz ve sağlam bir ölçü ile ölçülü... Anlatılması son derece güç ve çetrefil biyolojik ve jenetik özellikler taşıyan genlerin sayısı belli..."[1120]

Bir parça insan etini mikroskop altında inceleyen *Loius Pasteur,* gördüğü manzara karşısında hayrete düşerek şöyle bağırır: "Bir parçanın içinde bir bütünü görüyorum!."[1121] Evet, bir parçanın içinde bütün insan vücudunun özelliklerini görmenin mümkün olduğunu bugün daha iyi biliyoruz.

60.000 ile 100.000 mil uzunluğunda olduğu tahmin edilen bir dolaşım sistemi, ortalama bir ömür süresi boyunca 500 milyon defa hava pompalayan bir akciğer ve bu akciğer içinde Alveoli adı verilen 750 milyon civarındaki hava keseleri...[1122] Ya o karaciğer! Ortalama 1400 gr. ağırlığında bir organ... Ama yaptıkları?... Modern bilim adamlarını ve tıp uzmanlarını hayretler içinde bırakan bu kimya hârikasının şimdiye kadar 500 den fazla fonksiyonunu tesbit etmişler. Henüz yeni fonksiyonları keşfedilmeye devam edilmektedir.[1123]

Ortalama 330 gr. ağırlığında bir başka hârika: *Kalb.* Hergün devamlı olarak 60.000 mil uzunluğundaki kan damarlarından kan pompalayan mükemmel bir organ. Hayat boyunca ortalama 300.000 ton kan pompaladığı hesaplanan bu organ ayrıca kendi elektriğini (enerjisini) kendisi üretmektedir.[1124]

1120) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 187.
1121) Fethullah Han, a.g.e., c. I, s. 144.
1122) Fethullah Han, a.g.e., c. I, s. 146, 147.
1123) Fethullah Han, a.g.e., c. I, s. 146.
1124) Fethullah Han, a.g.e., c. I, s. 146.

Vitakir Chambers, küçük kızını severken gözü kulaklarına takılır. Kendi içinde ince kıvrımlarla dzayn edilmiş bu organın tesâdüfen olamayacağını düşünen yazar, "olmaz!" der; "Mutlaka sonsuz bir bilginin ve ince bir plânın mahsulüdür bu!."[1125]

Bir yaratık düşünelim ki, vücudunda 600 kas, 206 kemik, 60.000 mil uzunluğunda kan damarı, 60 ile 75 milyon hücre bulunsun ve dünya üzerinde bu yaratıktan milyarlarca olmasına rağmen hiçbiri diğerine benzemesin...[1126] Böyle bir yaratığın varlığını kör bir tesâdüfe bağlamak mümkün müdür? İyi bir görme olayını gerçekleştirebilmek için insan gözünün 130 milyar[1127] ışık alıcısı sinire muhtaç olduğunu kim, nasıl hesaplayabilir?

İnsanın bir de *ruh dünyası* vardır. Onu diğer bütün yaratıklardan ayıran bir aklı, bir zekâsı, bir hâfızası ve bir hayal gücü mevcuttur. *A. Cressy Morrison*, "Tanrı'nın lûtfu, insanoğlu yaratılıncaya kadar, onun gibi dinamik bir akla sahip olacak herhangi bir canlıyı varlık sahasına çıkarmamıştır." diyor ve ekliyor: "...biz, insanın, Evrensel Zekâ'dan bir kıvılcım kaptığını tasavvur edebiliriz. O, bu nur sayesinde yeryüzünün efendisi olmuştur..."[1128] İnsanda bu akıl ve zekâ gücü olmasaydı sıradan, basit bir yaratık olmaktan öteye ne değeri olabilirdi? Bugün yeryüzü medeniyetinin sahip olduğu bütün değerler insan aklının hediyesidir. "Güzellik tabiatın ayrılmaz bir vasfıdır." İnsan, bu güzelliği seyrederek duygulanır. Peki duygu, dediğimiz şey nedir? Sonuçlarına uzanmadan mahiyetini açıklamak mümkün müdür? Düşünebilir miyiz ki,

1125) Thma Davids Parks, "Sudan Dinle Sen Mâcerayı", Monsma, a.g.e., s. 101, 102.
1126) Fethullah Han, a.g.e., c. I, s. 144.
1127) Fethullah Han, a.g.e., c. I, s. 147.
1128) A. C. Morrison, İnsan Kâinat ve Ötesi, çev: Bekir Topaloğlu, İstanbul 1977, s. 79.

duygularımız olmasa hayatın ne anlamı olurdu? Nasıl sever, nasıl nefret eder, nasıl yaşar ve nasıl ölürdük? Yine A. *Cressy Morrison*'u dinliyoruz: "Çirkinleştirici ve bozucu bir el müdâhele etmezse, öyle görünüyor ki, tabiat en yüce duyguları gönüllerimizde canlandırmak ve bize güzellik nimetini lûtfeden yaratıcının sanatını takdir etmeyi öğretmek için hazırlanmıştır. O güzellik nimeti ki onu bütün derinliğiyle ancak insan hissedebilir. Güzellik faktörü yaratıklar içinde sadece insanı Allah'a en yakın olacağı bir dereceye yükseltir."[(1129)] Hangi duygusuz insan bunu yapabilir?

Bir de insanın hayal gücüne bakalım. Onunla ne kadar özgürdür insan. İnsanın en hayret verici kabiliyetlerinden biri de hayal gücüdür. İnsan, onunla istediği zaman, istediği yere seyahat edebilir. İstediği eşya ve olayları ayağına getirebilir. Bilinenleri onunla hatırlar, bilinmeyenlere onunla uzanır. İcadlarda, keşiflerde, kıymet biçilemeyen sanat eserlerinde hep onun imzası vardır. "Fikirler hayal gücünün çocuklarıdır." diyen *A. C. Morrison,* şöyle devam ediyor: "...binâenaleyh onlar dehânın temellerini teşkil ederler. Yeni icadlar, mekanik cihazlar ve yüksek matematik gibi insan aklının ortaya koyduğu en büyük ürünler hayal gücünden doğan fikirlerin son noktasına kadar gerçekleştirilmesinden başka bir şey değildir."[(1130)]

Hayal gücü (imajina syon) sayesindedir ki, geçmiş şuur hallerimizi canlandırmak ve yaşatmak, geçmişimize ait elemanlar yardımıyla yeni şuur halleri oluşturmak imkânına sahibiz.[(1131)] *Etienne Gilson, Ateizmin Çıkmazı* adlı kitabında, "İnsan imajsız (hayal) düşünmez; hatta mahiyeti (nature) tahayyülün (imagination) dışında kalan bir objeyi düşünse bile, o obje hak-

1129) Morrison, a.g.e., s. 82.
1130) A. C. Morrison, İnsan Kâinat ve Ötesi, s. 113.
1131) R. Adasal, Medikal Psikoloji, s. 749.

kında bir imaj (hayal) kuracaktır."[1132] diyor. Hulâsâ "hayal gücü ruh organının diğer yaratıcı bir eseridir."[1133] İnsanda böyle bir güç olmasaydı her yargı olayında algılarımızın tekrar tekrar yenilenmesi gerekecekti.[1134]

İnsan denen muammayı bu kadar kısa bilgilerle tanıtmak tabiatiyle mümkün değildir. Onun her yönü, her parçası ayrı bir araştırma ve inceleme konusudur. Bizim burada yapmak istediğimiz, Kur'an'ın direktiflerine tercüman olarak ona dikkat çekmekten ibarettir. Zira Kur'ân, bazan parmak ucundan, bazan renk ve dilinden, bazan sosyal yapı içindeki durumundan, bazan esrarengiz yaratılışından, bazan zaaflarından bahsederek ona daima dikkat çekmektedir. Kur'ân'a göre insanın, insandan öğreneceği çok şey vardır. Yeterki bu güzide yaratık kendine yönelebilsin; kendini keşfedebilsin. Yeterki, Kur'ân diliyle *"insan neden yaratıldığına bir baksın."*[1135] Eğitimcilerin önemli görevlerinden biri de bunu sağlamak olmalıdır. *S. A. Arvasî,* "İç gözlemi inkâr eden insan artık kendi gerçeğini kovalamaktan yorulmuş sayılmalıdır."[1136] diyor.

b-Dış Dünya

"Onlar yeryüzünde gezip dolaşmıyorlar mı ki, bu sebeple düşünecek kalblere, işitecek kulaklara mâlik olsunlar. Gerçek şu ki, gözler (görmemek suretiyle) *kör olmaz; fakat asıl sînelerin içindeki kalbler* (ibret gözleri) *kör olur."*[1137] *"Onlar görmediler mi ki, Allah,*

1132) E. Gilson, Ateizmin Çıkmazı, s. 38.
1133) Alfred Adler, İnsanı Tanıma Sanatı, s. 50.
1134) Necip Taylan, a.g.e., s. 71.
1135) Târık 86/5.
1136) S. Ahmed Arvasî, İnsan ve İnsan Ötesi, s. 13.
1137) Hac 22/46.

yaratmayı nasıl başlatıyor, sonra onu tekrar ediyor. Şüphesiz bu Allah'a göre kolaydır."[1138] *"De ki: "Yeryüzünde bir gezin de bakın, O, yaratılışı nasıl başlatmıştır..."*[1139] *"Biz, gökyüzünü, yeri ve ikisi arasındaki şeyleri boş bir eğlence için yaratmadık."*[1140] *"Şimdi bak Allah'ın rahmetinin eserlerine; yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor? Durum şu ki, şüphesiz O, ölüleri diriltıcidir. O, herşeye kādirdir."*[1141] *"Allah, yedi göğü tabaka tabaka nasıl yaratmış görmediniz mi?"*[1142]

Bütün bilimlerin nihâî hedefi, eşya ve olayların hakikatini anlamaktan ibarettir.[1143] Bu hakikatın zuhur ettiği sahne ise kâinattır. "*Kâinat* ... Allah'ın büyük mûcizesi ve akılları yerinden oynatan eşsiz kudret sergisi ... Allah'ın en büyük âyeti olan kâinat, akılları hayrete düşüren yenilmez kudretinin arz yeridir."[1144]

Tantavî Cevherî, Allah'ın iki kitabının bulunduğunu, bunlardan birincisinin Allah'ın kudret eliyle yapıp meydana getirdiği kâinat kitabı, ikincisinin ise semâvî kitap adı verilen kelâmî kitap olduğunu ifade etmektedir.[1145] Bu her iki kitapta da insanın hak ve hakikate ulaşmasına yardımcı olan alâmet, işaret, bilgi ve belgelere *"âyet"* adı verilmektedir.

Yukardaki âyetlerden de anlaşılacağı veçhile tabiat Kur'ân'da son derece geniş bir yer tutar. Yukarda kaydettiklerimiz dışında pek çok âyet-i kerime insan

1138) Ankebut 29/19.
1139) Ankebut 29/20.
1140) Enbiyâ 21/16.
1141) Rum 30/50.
1142) Nûh 71/15.
1143) Muhammed Sıddıkî, Bilimin İslâmî Temelleri, çev: Recep Şentürk, İstanbul 1984, s. 20.
1144) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 39.
1145) Celâl Kırca, "İslâma Göre Bilgi Vasıtaları ve Tefsire olan Etkisi", E. Ü. İlâh. Fak. Der. sy. 4, s. 107; Tantavî Cevherî, el-Cevâhir Fî Tefsîri'l-Kur'ân, Mâide 5/14'den.

dikkatini kâinata yöneltir, insandan kâinat âyetleri üzerinde kafa yormasını ister. Ondaki sayısız görüntülere ek olarak inceliğe, uyumluluğa, denge ve sisteme işaret eder. Bunu bazan açık ve net olarak anlatırken, bazan da objeyi gösterir, gerisini insana bırakır. İnsan bilecektir ki, onun dikkat çektiği eşya ve olaylar kendisi için son derece önemlidir; yol göstericidir. Bazan - 26/46'da olduğu gibi- âyetlere nasıl bakılması gerektiğini de vurgular. Bazan *"yer ve göktekiler."* gibi genel ifadeler kullandığı halde bazan isim isim odak noktalarını gösterir, bazan geleceğe uzanır. Meselâ, şu âyette genel bir ifadeyle dikkatler yere, göğe, gece ve gündüze çekilmekte, insanın o sahalara eğilmesi istenmektedir: *"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde akıl sahipleri için şüphesiz âyetler* (deliller) *vardır."*[1146] Şu âyette de gök ve yerle ilgili genel bir ifade kullanılmaktadır: *"Göklerin ve yerin yaratılışı ve bunların içine yaydığı canlılar O'nun âyetlerindendir..."*[1147] Şu âyette çerçeve biraz daha daralmakta, dikkatler sadece göğe çevrilmektedir: *"O ki, birbirleriyle uygun yedi gök yaratmıştır. O rahman olan Allah'ın yarattığında hiçbir nizamsızlık göremezsin. Haydi çevir gözünü bak, bir kusur görebilir misin? Sonra yine çevir gözünü tekrar tekrar bak; o göz sana yorulmuş, zelîl ve hakîr olarak döner."*[1148]

Âyetin direktifine uyarak göğe yönelen insan ilk etapta şunları öğrenecektir: *1- Göklerde olağanüstü bir düzen ve intizam vardır; 2- Bu düzen ve intizamın yaratıcısı herşeyi yaratıp düzene koyan Allah'dır; 3- Bu olağanüstülük karşısında insan acziyle başbaşadır.*

Konuyu olay bazında ele alan şu âyette genel bir ifade mevcuttur: *"Yeryüzünde gezip de bir bakmadılar mı kendilerinden evvelkilerin âkıbeti nasıl olmuş? Hal-*

1146) Âl-i İmrân 3/190.
1147) Şûrâ 42/29.
1148) Mülk.67/3, 4.

buki onlar kendilerinden çok kuvvetli idiler. Ne göklerde, ne yerde hiçbir şey Allah'ı âciz bırakamaz. Şüphesiz ki O, herşeyi bilendir; herşeye gücü yetendir."[1149] Şu âyette olay daha özel bir mahiyet kazanmıştır: *"Görmedin mi Rabbin, fil sahiplerine neler yaptı? Onların hilesini boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine sürü sürü kuşlar saldı. Kuşlar onlara pişmiş çamurdan sert taşlar atıyorlardı. Derken onları bir yenik ekin gibi yapıverdi."*[1150] Daha önceki âyette daha genel bir ifadeyle geçmiş kavimlere dikkat çekilmesine rağmen bu âyette özel bir olaya ışık tutuluyor; olayla ilgili bilgi veriliyor. Başka bir örnek de *Âd, Semûd kavmi* ve *Firavun*la ilgili. Buyuruluyor ki: *"Görmedin mi Rabbin nasıl yaptı. Âd kavmine? Sütunlar sahibi İrem şehrine? Ki onun şehirler içinde benzeri yaratılmamıştı. Ve vâdîlerde* (ev yapmak için) *kayaları kesen Semûd kavmine? O ehramların sahibi Firavun'a? Onlar ki o memleketlerde azgınlık etmişlerdi. Oralarda bozgunculuğu çoğaltmışlardı. Onun için Rabbin de üzerlerine bir azap kamçısı yağdırıverdi."*[1151] İnsanın gezip görmesi istenen olaylar sebepleriyle birlikte zikrediliyor ki, insanlar bunlar üzerinde düşünüp ibret alsınlar.

Eşya ve olaylara açık veya kapalı bir şekilde dikkat çeken birçok âyet-i kerime mevcuttur. Bunların hepsini burada saymak imkânsızdır. Bununla birlikte bize fikir vermesi düşüncesiyle birkaç tanesini zikretmekte yarar görüyoruz:

1. Gölge: *"Bakmaz mısın Rabbinin eserlerine? Gölgeyi nasıl uzatmakta? Dilese idi elbet onu hareketsiz de kılardı. Sonra biz nasıl güneş* (ışığını) *ona* (gölgeye) *kılavuz yapmışızdır. Sonra nasıl onu* (gölgeyi) *azar azar kendimize almaktayız."*[1152]

1149) Fâtır 35/44.
1150) Fîl 105/1-5.
1151) Fecr 89/6-13.
1152) Hac 25/45, 46.

2. G e c e - G ü n d ü z : *"Görmediler mi biz, onda istirahat etsinler diye geceyi, görmeleri için de gündüzü yarattık. Elbette bunda iman edecek bir kavim için şüphe götürmez ibretler vardır."*(1152a)

3. Y e r v e g ö k : *"Artık üstlerindeki göğe bir baksalar ya. Biz onu nasıl bina etmişiz ve süslemişiz? Hiçbir çatlak yok. Yeri de sermişiz. Ona da ağır baskılar oturtmuşuz. Orada görünüşü güzel her çeşit bitkidençiftler bitirmişizdir.* (Bütün bunlar) *Rabbine gönül verecek her kulun, gözüne göstermek ve öğüt vermek içindir."*(1153)

4. A y v e g ü n e ş : *"Güneş ve ayın hareketleri bir hesaba göredir."*(1154)

5. Ç i f t l e r : *"İbret alasınız diye herşeyi çift çift yaratmışızdır."*(1155)

M. Kutup, konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: "Çiftler... Erkek ve dişi... Yalnızca beşerî bir "gerçek" değil, aynı zamanda bitki ve hayvanlar dünyasında da mevcut olan bir gerçektir. Hatta çağdaş ilmin dediğine bakarsak çift yaratılış, maddî dünyanın temelinde mevcuttur. Atomun yapısı, birbirini çeken karşılıklı iki kutupla yüklü bulunan "proton" ve "elektron"lardan meydana gelmiştir. Artı ve eksi yüklü bu zerrecikler, katı ve donuk hücrenin yapısını ve dengesini korumaktadır. Tıpkı bitki hayvan ve insan dünyasında çiftlerin hayattaki dengeyi korudukları gibi."(1156)

6. K u ş l a r : *"Gökyüzünde Allah'a boyun eğerek uçan kuşları görmediler mi? Onları ancak Allah tutuyor. İman edecek bir kavim için bunda elbette birçok deliller vardır."*(1157) *M. Bucaille,* "Kuşun hareketinin

1152a) Neml, 27/86.
1153) Kaf 50/6-8.
1154) Rahmân 55/5. 1155) Zâriyât 51/49.
1156) M. Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 148.
1157) Nahl 16/79.

tamamen Allah'ın emrine bağlı olduğunu belirten bu âyetlerle çağdaş bilimsel veriler arasında pekâlâ münâsebet kurulabilir." diyor. Çünkü "Çağdaş bilgiler, uçuşlarını programlamak konusunda, bazı kuş cinslerinin ne derece mükemmel bir noktaya ulaştıklarını göstermiştir."[1158]

7. Denizler ve gemiler: *"Görmedin mi muhakkak Allah, yeryüzünde bulunan şeyleri ve emriyle denizde akan gemileri hep sizin hizmetinize vermiştir. Ve gökyüzünü izni olmadıkça arzın üzerine düşmekten o tutuyor. Doğrusu Allah, insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir."*[1159]

8. Örümcek: *"Allah'dan başka dostlar edinenlerin durumu, kendine yuva yapan örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksızı ise şüphesiz örümceğin yuvasıdır. Keşke bilseler."*[1160] Örümcek ağı, hayvanın vücudunda bulunan bezler tarafından salgılanan çok ince ipliklerle yapılmaktadır. Bu ipek iplikler o kadar incedir ki benzerlerinin insanlar tarafından yapılması mümkün görülmemektedir.[1161] *M. Bucaille*, "Tabiat bilimi uzmanları, bu hayvanın sinir hücrelerinin dikte ettirdiği ve kendisine, geometrisi mükemmel olan bir ağ kurmasını sağlayan bu harika çalışma planı üzerinde düşünüp dururlar; fakat Kur'ân bundan bahsetmez."[1162] diyor.

9. Bal arısı: *"Rabbin bal arısına, "Dağlarda, ağaçlarda ve hazırlanmış kovanlarda yuva edin; sonra her çeşit üründen ye; sonra da Rabbinin işlemen için gösterdiği yollardan yürü." diye öğretti. Karınlarından insanlara şifa olan çeşitli renklerde bal çıkar. Düşünen bir millet için bunda ibret vardır."*[1163]

1158) Bucaille, a.g.e., s. 289.
1159) Hac 22/65.
1160) Ankebut 29/41.
1161) Bucaille, a.g.e., s. 287.
1162) Bucaille, a.g.e., s. 287.
1163) Nahl 16/68, 69.

"Sinir sistemi uzmanları, canlıların davranışlarını yöneten hârika organizasyonun çarpıcı örneklerini vermek istediklerinde, herhalde en çok anılan hayvanlar bal arıları, örümcekler ve (özellikle göçmen olan) kuşlar olmaktadır."[1164] diyen *M. Bucaille*, yukardaki âyeti yorumlarken şu bilgileri veriyor: "Arıların rakslarıyla, kendi aralarında bir haberleşme aracına sahip oldukları bilinmektedir; onlar, böylece kendi soydaşlarına, çiçek özü toplanacak çiçeğin hangi yönde ve ne kadarlık bir mesafede bulunduğunu bildirmek kabiliyetine sahiptirler."[1165]

10. S u : Allah'ın, Kur'ân vasıtasıyle dikkatimizi çektiği evrendeki odak noktalarından her birini ayrı ayrı, derinlemesine incelemek burada mümkün değildir. Bu nedenle yukarda işaret ettiğimiz odak noktalariyle ilgili fazla bilgi vermedik. *Su* konusunda biraz daha derinleşmeye çalışacağız. Yüce Allah buyuruyor ki: *"Allah, her canlıyı bir sudan yarattı. Onlardan kimi karnı üzerinde sürünerek yürür; kimi iki ayağı üstünde. Kimi de dört ayak üstünde yürür. Allah dilediğini yaratır. Çünkü Allah herşeye kâdirdir."*[1166] *"Bir de aşılayıcı rüzgârlar gönderip, gökten de bir su indirdik. Ve sizi onunla suladık. O suyu hazinelerde tutan da siz değilsiniz."*[1167] *"O kâfirler görmediler mi ki, göklerle yerler bitişik idiler de biz onları birbirinden ayırdık ve canlı olan herşeyi sudan yarattık. Hâlâ inanmıyorlar mı?"*[1168] *"Allah, gökten bir su indirdi de onunla yeryüzüne, ölümünden sonra hayat verdi. Dinleyecek bir kavim için bunda bir ibret vardır."*[1169] *"Allah, gökten bir su indirince yeryüzünün yemyeşil olduğunu görmez misin? Hakikat Allah, çok lûtufkâr ve herşeyden haberdârdır."*[1170] Y e r y ü z ü , y e ş i l l i k ve

1164) Bucaille, a.g.e., s. 286.
1165) Bucaille, a.g.e., s. 287.
1166) Nûr 24/45.
1167) Hicr 15/22.
1168) Enbiyâ 21/30.
1169) Nahl 16/65.
1170) Hac 22/63.

s u . Kur'ân'ın dikkat çektiği bu unsurlara eğilen insan, mutlaka *fotosentez* olayı ile karşılaşacak, oradan Allah'a yükselecektir. Nitekim bir sonraki âyette bu hedef işaretlenmiştir: *"Göklerde olanlar, yerde olanlar O'nundur. Doğrusu Allah müstağnîdir; övülmeye layık olandır."*[1171] Hedef iki soruyla daha da pekiştirilmektedir: *"Şimdi gördünüz mü o içtiğiniz suyu? Siz mi indiriyorsunuz onu yoksa biz miyiz indiren?"*[1172] suyu bu âyette içecek olarak gördük. Bu açıdan su bizim için hayatî bir önem taşımaktadır. Bunu bir çöl ortasında düşünürsek insan için, hatta bütün canlılar için suyun ne demek olduğunu daha iyi anlarız. Su, sadece insan ve hayvan için değil, çevremizdeki bütün canlılar için bir hayat kaynağıdır; yaşama sebebidir. Şöyle buyuruluyor: *"Ya hiç görmediler mi? Biz kuru yere suyu salıveriyoruz da onunla bir ekin çıkarıyoruz. Ondan hayvanlar da yiyor, kendileri de. Hâlâ gözlerini açmayacaklar mı?."*[1173] İnsanlar gözlerini açmazlarsa bu olayları doğru dürüst değerlendiremezler. Aşağıdaki âyetlerde su ile doğanın nasıl canlanıp renklendiği safha safha anlatılmaktadır: *"Görmedin mi Allah, gökten bir su indirdi de onunla renkleri başka başka meyveler çıkardık. Dağlardan da beyazlı kırmızılı, muhtelif renkli ve kapkara tabakalar yaptık."*[1174] *"Allah'ın gökten bir su indirip de onu yeryüzündeki kaynaklara koyduğunu görmedin mi? Sonra onunla türlü renklerde bir ekin çıkarır. Sonra onun olgunlaşıp sarardığını görürsün. Sonra da onu bir çöpe çevirir. Elbette bunda akıl sahipleri için bir ibret vardır."*[1175] Kur'ân'a göre doğanın hayatı ile insan hayatı arasında önemli bir benzerlik vardır. Doğada bir mevsimin başlayıp bir mevsimin kapanması insan hayatının merhalelerini

---

1171) Hac 22/61.
1172) Vâkıa 56/68, 69.
1173) Secde 32/27.
1174) Fâtır 35/27.
1175) Zümer 39/21.

simgeler gibidir. *Yeşermek, boy salmak, sararmak ve yok olmak.* İlkbahar, yaz, sonbahar, kış. İnsan hayatında da bu mevsimler yok mudur? Enteresandır ki, bu iki olayda da ortak ve hayatî unsur aynıdır; yani su. Âyetlerde varlığına işaret edilen renkler ayrı bir kudret alâmetidir. Yanyana iki fidanı dikiyorsunuz; aynı topraktan beslenen, aynı su ile sulanan bu bitkiler ayrı ayrı renklerde çiçek açıyor, ayrı ayrı renklerde meyve veriyor. Tatları da birbirinden çok farklı. Bunların görünen sebeplerini anlatmak belki mümkündür. Kur'ân için bu yeterli değildir; Kur'ân için bununla birlikte daha önemli olan, sistemdeki hikmeti kavramaktır. *Bunlar, neden, nasıl ve hangi irâdenin tezâhürü olarak ortaya çıkıyor?* Kur'ân'a göre insanın esas bu problemi çözmesi gerekir. Yine Kur'ân'ın ifadesine göre bu problemi çözecek olanlar akıl sahipleridir; yani aklını sağlam bilgiler ışığında kötü duyguların esiri olmadan sağlıklı bir şekilde kullanabilecek olanlar.

Yukardaki âyetlerde suyun gökten yere indirilişi anlatılmıştı. Şu âyette ise *yağmur olayı*nda rol alan ana unsurlara dikkat çekilmektedir: *"O, rahmetinin önünden rüzgârı müjdeci gönderendir. Nihayet bu rüzgâr su ile yüklü ağır ağır bulutları kaldırıp yüklendiği zaman, görürsün ki biz onları ölü bir memlekete sevketmişizdir. Derken, ona su indirmişiz de, orada her türlüsünden meyveler ve mahsuller çıkarmışızdır. İşte ölüleri de diriltip kabirlerinden böyle çıkaracağız. Gerek ki, bunları iyi düşünüp ibret alasınız."*(1176) Âyette gördük ki, su ile yüklü bulutlar, rüzgâr vasıtasıyle Allah'ın murad ettiği ölü bir memlekete gitmekte oraya yağmur olarak inmektedir. Bu olay hiçbir insan aklının başlangıçta düşünemeyeceği, hiçbir insan gücünün yetemeyeceği hârika bir olaydır. İstediğiniz zaman, istediğiniz yere, istediğiniz kadar su taşıyacaksı-

1176) A'râf 7/57.

nız. Ve bunu bulutlar ve rüzgâr vasıtasiyle havada icra edeceksiniz. Alışkanlıklardan kurtulan bir insanın bu olay karşısında *"inandım"* demekten başka yapacağı hiçbir şey yoktur. Kur'ân'ın insanı getirmek istediği yer de burasıdır.

Allah (c.c.), bir taraftan suya dikkat çekerken bir taraftan da onunla yetişen *nebatlara* işaret etmekte ve bunların hepsinini insan için, insana rızık olarak yaratıldığını haber vermektedir. *"Bir de gökten bereketli bir su indirip de, onunla bağlar, bahçeler ve biçilecek taneler bitirmekteyiz. Tomurcukları birbiri üzerine dizilmiş boylu hurma ağaçları* (yetiştirdik). (Bunları) *kullara rızık olsun diye* (yetiştirmekteyiz) *o su ile ölü bir beldeye hayat vermekteyiz. İşte* (kabirden) *çıkış da böyledir."*[1177] Doğanın ve doğada cereyan eden bütün olayların kendi iyiliği için yaratıldığını öğrenen insan, kendisine bu kadar nimeti bahşeden yaratıcıya karşı minnet hisleriyle dolmak durumundadır. Kur'ân bir taraftan bilgi verirken bir taraftan da hislere yönelmektedir. Çünkü ona göre sağlıklı insan, bilgi - duygu dengesine sahip olan insandır. Kur'ân'daki hareket noktası bu dengedir. Son âyette hem bilgi verilmekte, hem insanın minnet duyguları uyandırılmaktadır. Şu âyet ise bir başka duyguya yönelmiş gibidir: *"Gökten de takdir edilmiş miktarda su indirdik de onu yerde iskân ettik. Şüphe yok ki, biz onu gidermeye de kadiriz."*[1178] Âyette kendisine verilen nimetlere karşı nankörlük eden insan kapalı bir ifadeyle tehdit edilmekte, bu kadar önemli bir nimetin kendisinden geri alınabileceği korkusuyla korkutulmaktadır. Çünkü Kur'ân'a göre bir kısım insanlar için korku da yaptırım gücü hayli yüksek olan önemli bir motivdir.

1177) Kaf 50/9-11.
1178) Mü'minun 23/18.

"Bilim adamları insan protoplazmasının su yoğunluğunun % 85 ile % 90 arasında olduğunu tesbit etmişlerdir." diyen *Fethullah Han,* şöyle devam ediyor: "Bütün protoplazmaların sıvı maddesi sudur. Protoplazma canlıdır ve canlı dokuların temelidir. Onun içinde en önemli rolü oynayan madde ise sudur. Biyolojik açıdan ise, canlı dokuyu ağırlıklı olarak su meydana getirir. Bu biyolojik gerçek Kur'ân'daki bilgilere aynen uymaktadır."(1179)

M. Bucaille, 21/30'dan bahisle şunları söylüyor: "Burada menşe kavramına yer verildiğinde şüphe yoktur. Bu cümleden, her canlı varlığın, temel maddesi itibariyle, su ile yapıldığı mânâsı çıktığı kadar, en canlı varlığın kaynağında suyun bulunduğu mânâsı da çıkabilir. Mümkün olan her iki anlam da, bilimsel verilere tam tamına uygundur. Hayat sudan kaynaklandığı gibi, canlı her hücrenin temel unsuru da sudur. Susuz hiçbir hayat mümkün değildir."(1180) *Bucaille,* "Çağdaş hidrolojinin suyun deveranı ile ilgili verdiği bilgiler Kur'ân âyetleriyle karşılaştırıldığı zaman tam bir uyumun sözkonusu olduğu görülür." diyor.(1181)

Lestergon Simurden, hayatın var olabilmesi için suya ihtiyaç olduğunu, *Bergson'*un dediği gibi suyun hayatın kanı durumunda bulunduğunu, hayat ve gelişme için gerekli olan kimyevî reaksiyonların ya doğrudan suya muhtaç olduğunu veyahut da neticede suyun oluşumu ile elde edilebileceğini söylüyor. Ona göre su pek çok maddeyi eritir. Bu özelliği sebebiyle de bitkilerin iç dünyasında zarûrî olarak cereyan eden kimyevî reaksiyonların meydana gelmesini sağlar.(1182)

1179) Fethullah Han, a.g.e., c. I, s. 59.
1180) Bucaille, a.g.e., s. 276.
1181) Bucaille, a.g.e., s. 264.
1182) Lestergon Simurden, "Toprak ve Bitkiler"; Monsma, a.g.e., s. 233, 234.

Güneş sistemindeki diğer gezegenlerin aksine dünyanın yüzeyi ıslaktır. Hayatın varlığına ve devamına sebep olan da budur. *Fethullah Han,* "Su, her türlü canlının özelliği olan süreçlerin içinde vukûbulduğu hayatî bir araçtır."[1183] diyor. *Bucaille*'nin su konusundaki görüşleri şöyle: "Şüphe yok ki su, çöl ülkelerinde, insanın yeryüzündeki hayatı için şart olan bir numaralı elemandır. Fakat Kur'ân'ın anlatışı, bu coğrafî özelliği aşar. Çağdaş bilimin en iyi isbatlanmış verilerine göre, su yönünden zengin olmak bakamından, güneş sisteminde biricik gezegenin (dünyanın) bu niteliği sık sık vurgulanır. Susuz bir dünya, ay gibi ölü bir yıldız olurdu. Kur'ân, yerin tabiî olaylarını anlatırken, birinci sırayı suya verir. Suyun deveranı onda, dikkati çekecek bir doğrulukla tasvir olunur."[1184] Yukarda da belirttiğimiz gibi Kur'ân'ın bilgi edinmeleri için insanların dikkatini çektiği pekçok eşya ve olay vardır. Bunların hepsini burada sayıp dökmek mümkün değildir. Önemli olan Kur'ân'ın bu konudaki mesajını kavrayabilmektir. Denebilir ki: Kur'ân-ı Kerim'in, üzerinde durduğu en önemli konulardan biri bu gözlem konusudur. Çünkü onunla elde edebileceğimiz bilgiler bütün duyularımızla elde edebileceğimiz bilgilerdir. Gözlem olayında göz aktif olmakla birlikte diğer duyularımız da hareket halindedir. Bu nedenle de aldığımız bilgiler Kur'ân'ın şâyân-ı tercih bulduğu sağlıklı ve yakînî bilgilerdir. Hâfızamızda derin izler bırakması bakımından en geç unutacağımız bilgiler de bu bilgilerdir.

Gözlemin bu önemini görmüş olan *Rousseau,* "öğrencinizi, tabiat olaylarına karşı dikkatli hale getiriniz; böyle yaparsanız, kısa zamanda mütecessis olur. Kendi seviyesine uygun meselelerle karşı karşıya getiriniz ve bırakınız onları kendisi halletsin."[1185] diyor. Ona göre

1183) Fethullah Han, a.g.e., c. I, s. 120.
1184) Bucaille, a.g.e., s. 257.
1185) J. J. Rousseau, Emil, s. 158.

Emil 12 yaşından itibaren tabiat olaylarına karşı dikkatli olacak, onun zihinsel bir irtifa kazanması için olayları ve nesneleri tanıma konusunda tecessüsü uyandırılacak ve yönetilecektir.(1186) Gözleme gereken değeri veren *Rousseau,* "Aklı başında bir adamın çıkıp da çocukları gözlemleme sanatı üzerine bilimsel bir eser yazıp bize vermesini dilerim."(1187) diyor. Bu dileğe biz de katılalım.

Kur'ân'ın gözlemle insana kazandırmak istediği yan ve yakın pek çok amaç olmakla beraber, bu amaçların da yönlendiği nihâî amaç mârifetullah'dır. Bu terkip sadece bilmeyi, tanımayı değil, Allah'a kulluk boyutunda bütün hayatı ifade eder. *S. Ramazan el-Bûtî* diyor ki: "Kur'ân, kâinat hakkında çeşitli yönleriyle uzun uzun bahsetmektedir. Herşeyden önce bize kâinatı, yaratıcısının varlığını ve bir olduğunun delillerini, âlim, câhil, okur, yazar ve okuma bilmeyenlerin seçebileceği şekilde üzerine nakşedildiği bir sayfa olarak öğretiyor."(1188) Yazar, Kur'ân'ın bize kâinatı tanıtırken bizi onu kullanmaya ve ondan faydalanmaya da teşvik ettiğini söylüyor.(1189)

Şu âyet verimli bir gözlemin önemli bir şartını ortaya koymaktadır: *"Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün peşpeşe gelmesinde, insanlara yararlı yüklerle dolu gemilerin denizde seyretmesinde, Allah'ın semâdan indirdiği suda ve onunla ölü toprağa hayat vermesinde, her çeşit hayvan nevinden dünyaya yaymasında, rüzgârları semâ ile arz arasında emre âmâde kılmasında, bulutları ölçülü ve düzenli bir şekilde sevketmesinde, düşünen bir kavim için elbette pek çok ibretler vardır."*(1190) Olay ve nesnelere

1186) Leif - Rustın, Genel Pedagoji, s. 251.
1187) Leif - Rustın, a.g.e., s. 280.
1188) S. Ramazan el-Bûtî, Kur'ân'da İnsan ve Medeniyet, s. 91.
1189) S. Ramazan el-Bûtî, a.g.e., s. 91.
1190) Bakara 2/164

dikkat çekilen bu âyette ibret almak amaçlanmakta, bunun için de düşünmenin gerekliliğine işaret edilmektedir. Düşünce konusunu ayrıca işleyeceğimiz için burda detaya girmiyoruz.

Gözlemin nihâî amacının ma'rifetullah olduğunu söylemiştik. *Ebû Hanife*'nin *Ebû Yusuf*'dan naklen gelen şöyle bir sözü vardır: "Yer ve göğün, kendi nefsinin ve başkalarının yaratılışında gördüğü hikmet ile kendisini yaratan hakkında (bilmesi gerekeni) bilmeyenin mazereti olamaz." İzutsu'nun ifadesine göre bu ifade Buhara ve Semerkant okullarında değişik şekillerde yorumlanmıştır. *Buhara okulu,* bunun ancak bir rasûlün gelmesiyle yürürlüğe girebileceğini söylerken, *Semerkant okulu* daha değişik bir yorum getirmiştir. Semerkant okuluna göre *Ebû Hanife*'nin sözünü şöyle anlamak lâzımdır: "Yerin ve göğün, kendi nefsinin ve başkalarının yaratılışını gözlemlediğinde aklı olan herkes, bir akıl yürütme sürecinden geçtikten sonra, muhakkak surette yaratıcının mevcûdiyetinden haberdâr olmak zorundadır."[1191] Akıl yürütme süreci Fâtır sûresinde şöyle ifade edilmektedir: *"Biz size düşünebilenlerin düşünmesine yetecek kadar uzun bir ömür bahşetmedik mi?"*[1192].

Toshihiko İzutsu, Beyazî'den naklen şunları söylüyor: *"Ebû Hanife*'nin görüşüne göre, bütün dinî görevler, birincil görev olan akıl yolu ile Allah'ı bilmeye istinâd eder. *Ebû Hanife,* ilk ve mutlak görevin, yaratılmış şeyler üzerinde düşünmek ve onlardan yaratıcıyı anlamak olduğu tavrını gütmektedir."[1193]

İbn Rüşd'e göre dinin âlem hakkında bilgi edinilmesinden maksadı, âlemin mubârek ve müteâl Allah tarafından yaratıldığının, bir tesadüf eseri ve kendi

1191) İzutsu, İslâm Düşüncesinde İman Kavramı, s. 145.
1192) Fâtır 35/37.
1193) İzutsu, a.g.e., s. 146.

kendine mevcut olmadığının bilinmesidir.[1194] Düşünür, Allah'ın varlığını bilmenin iki yolu bulunduğunu, bunlardan birinin *"inâyet delili"*, diğerinin de *"ihtirâ delili"* olduğunu savunmaktadır.[1195] Onun ileri sürdüğü i n â y e t d e l i l i nin *birinci esası* şudur: Kâinatta var olan herşey insanın varlığına uygundur. Yani insan ve kâinat birbiriyle uyum içindedir.

İkinci esas: Bu uyumluluk, "bunu kasd ve irâde eden bir fâil yönünden zarûrîdir." Başka bir ifadeyle bu uyum kasd ve irâde sahibi bir fâilin varlığının sonucudur. Çünkü bu uyum ve ahenk bir tesâdüfün sonucu değildir.[1196] *İbn Rüşd, "Biz ışık saçan bir meşa'le yaptık."*[1197] âyet-i celîlesini inâyet deliline örnek olarak göstermekte, güneşe *"sirâc"* yani meşa'le denmesini şu şekilde yorumlamaktadır: "Aslolan karanlıktır. Işık ve aydınlık, gecenin karanlığı üzerinde ârızî olarak mevcuttur. Meşa'le olmasa insan görme duyusundan gece faydalanamazdı. Aynı şekilde güneş olmasaydı canlılar hiçbir şekilde görme duyularından istifade edemezlerdi. Güneşe ait diğer menfaatların bahiskonusu edilmeyip sadece yukardaki faydasına dikkat çekilmiş olması, ondaki en şerefli ve en açık faydanın bu olması sebebiyledir."[1198]

İnâyet delili, insana verilen değeri ve herşeyin bu değeri yansıtacak biçimde yaratıldığını esas alan bir delildir. Bu delile, *gâye delili, itkan delili, hikmet delili ve nizam delili* gibi başka isimlerin de verildiğini ifade eden *S. Uludağ,* bu delilin esasını sebep ve illet fikrinin oluşturduğunu zikretmektedir.[1199]

1194) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 282.
1195) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 216.
1196) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 217. İlgili âyetlerden bazıları: Nebe 78/6-16; Furkan 25/61; Abese 80/28.
1197) Nebe 78/13.
1198) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 289.
1199) Süleyman Uludağ, Felsefe Din İlişkileri, s. 216, 217.

İbn Rüşd'ün Allah'ın varlığını bilmenin ikinci yolu olarak ileri sürdüğü delil "i h t i r â d e l i l i"dir. "İhtirâ delili *hilkat delili* demektir. Yalnız hudûs delili gibi hilkatin nazarî ve mücerred yönünü değil, herkes tarafından görülen ve kolaylıkla anlaşılan amelî ve muşahhas yönünü konu almaktadır."[1200]

İhtirâ delilinin *birinci esası* şudur: Evrendeki bütün varlıklar ihtirâ olunmuş; yani yaratılmışlardır. *İkinci esas:* İhtirâ olunan yani yaratılan her varlığın mutlaka bir yaratanı vardır."[1201]

İbn Rüşd'e göre Allah'ı hakkıyle bilmek isteyen bir kimsenin varlıklardaki gerçek ihtirâa vâkıf olabilmesi için eşyanın hakikatini bilmesi gerekir. Zira eşyanın hakikatini bilmeyen bir insan ihtirâın hakikatini bilemez.[1202] Bundan dolayı Kur'ân eğitimi, insanın, eşya ve olayların hakikatini keşfetme sadedinde evreni gözlemeyi, inceleyip araştırmayı, buldukları üzerinde düşünmeyi öngörmektedir.

İbn Rüşd, inâyet ve ihtirâ delilinin kimlere açık olduğu hususunda şu görüşleri ileri sürüyor: "Yine açıkça belli ki, bu iki yol aynen hem havâssın, yani ulemânın, hem de halkın yoludur. İki zümrenin bilgisi arasındaki fark, sadece tafsilât ve teferruattadır. Yani halk, inâyeti ve ihtirâı bilme hususunda, his ile elde edilen bilgilere dayanan ilk marifetle idrâk olunan ma'lûmâtla iktifâ eder. Halbuki âlimler, his ile idrâk olunan bu gibi şeylere burhanla idrâk olunan yani inâyet ve ihtirâ delilleriyle ilgili olmak üzere delille idrâk olunan bilgiyi de ilâve ederler."[1203] *İbn Rüşd*'e göre halk, gözlediği şeylerin durumundan, onların ya-

1200) Uludağ, a.g.e., s. 217.
1201) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 218-219. İlgili âyetlerden bazıları: Târık 86/5, 6; Gâşiye 88/17; Hac 22/73; En'âm 6/79.
1202) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 219.
1203) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 222.

ratılmış olduğunu ve onları yaratan bir yaratıcının bulunduğunu bilir. Bu bilgi sathî bir bilgidir. Âlimler ise, sanat eserleri hakkında bilgisi olan ve baktığı eserlerin ne gibi hikmetler ihtiva ettiğini kestirebilecek bir uzman gibi bakar eserlere. Tabiatiyle sanatı daha iyi kavrayabilme yeteneğine sahip olan bir kimse diğer insanlara nisbetle sanatkârı daha iyi tanıyabilir.[1204] Bilginin ve bilgilenmenin önemi burada da kendini göstermektedir. Kur'ân'ın, bilgiye bu kadar büyük değer vermesinin hikmeti bir daha görülüyor.

Gazzalî, Allah'ın bilme ve tanıma konusunda Kitabı esas almakla beraber, "varlık âlemindeki düzen, gâye, mükemmellik v.b. den sonsuz ve yüce bir kudretin kabul edilebileceğini vurgulamakta, kozmolojik delile büyük güven beslemektedir.[1205]

M. H. ez-Zehebî'ye göre Kur'ân'daki kevnî âyetlerin gâyesi, insanları yer, gökler ve kendileri hakkında düşünmeye davet ederek, yaratıcının sonsuz güç ve kudretini gösteren, birliğine delâlet eden âyetlerini görmelerini ve bunlardan ibret almalarını sağlamaktır.[1206]

Newyork İlimler Akademisi eski başkanı A. C. Morrison, *"İnsan Kâinatta Yalnız Değildir"* isimli kitabında, kâinatta mevcud bulunan sistemlerin bir yaratıcının varlığına delâlet ettiğini, böyle bir yaratıcı olmadan hayatın imkânsız olduğunu savunmaktadır.[1207]

Dinî telakkînin bütün hadiselere bir tek ve aynı kudretin ifadesi olarak baktığını söyleyen *M. Şekip Tunç,* şunları ekliyor: "Kâinatın bütün varlıklarının,

1204) İbn Rüşd, a.g.e., s. 222, 223.
1205) Necip Taylan, a.g.e., s. 157.
1206) Salih Akdemir, "İlmî Tefsir Hareketinin Değerlendirilmesi ve Ondokuz Rakkamı Üzerine"; Abdullah Draz, Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru, çev: S. Akdemir, İstanbul 1983, içinde, s. XXIV.
1207) M. Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 213.

dinî şuurun inandığı gibi, bir merkezde toplanıp toplanmayacağını ilmî olarak bilmiyoruz; fakat inkâr etmeğe de hakkımız yoktur. Dinî şuurun bu mahiyette bir merkeze inanması ve bunu muhâfaza etmesi ilmin gelişmesi için hayırlı olacağı şüphesizdir."[(1208)]

İslâm eğitimcisi *Said Ramazan el-Bûtî*'nin konu ile ilgili görüşleri ise şöyle: "Kur'ân'ın bizi çevreleyen kâinat hakkında dikkatlerimizi çektiği en önemli şey, akıl ve fikir sahibi herkesin anlayacağı şekilde bu kâinatın bir yaratıcının eseri olduğunu haykıran bir lisan ve kesin bir beyan olduğudur. Kâinat bu yaratıcının varlığı ve birliğinin, bütün kemal sıfatlarıyla muttasıf olup noksan sıfatlardan münezzeh olduğunun açık ve net bilgisidir."[(1209)]

"Kâinatta bulunan herşey Allah'ın varlığına şehâdet ediyor; kudret ve azametine delâlet ediyor." diyen *Mariette Stanley*'e göre "Allah'a maddî vasıtalarla ve bugünkü ilmin kullandığı metodlarla ulaşmak mümkün değildir. Fakat O'nun varlığının delillerini kendi iç dünyamızda ve varlıklar âleminin her zerresinde müşahede etmekteyiz."[(1210)]

Varlığın tesadüfen kendi kendisini yaratabileceğini reddeden *Cotheran* diyor ki: "Akıllı birisi düşünebilir mi, inanabilir mi veya kafasından geçirebilir mi ki, düşünce ve planlama gücünden yoksun olan madde, tesadüfen kendi kendisini yaratabilsin?... Veya bu nizamı, o kanunları kendi kendine var etsin; sonra da kendisini onun mahkûmu kılsın? Elbette ki bu soruya verilecek cevap menfî olacaktır."[(1211)] Bu sorunun cevabı

1208) Mustafa Şekip Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, İstanbul 1957, s. 27.

1209) S. R. el-Bûtî, İnsan ve Medeniyet, s. 92.

1210) Mariette Stanley Congden, "Bir Gül Fidanının Verdiği Ders", Derl: Monsma, Niçin Allah'a İnanıyoruz?, s. 63, 64.

1211) Johne Cliwland Cotheran, "Kesin Sonuç", Monsma, a.g.e., s. 72, 73.

menfî olduğuna yani maddî âlemin kendi kendisini yaratması mümkün olmayacağına göre, yaratılış ameliyesinin maddî olmayan bir başka güç tarafından gerçekleştirilmiş olması gerekir ki bu da Allah'dan başkası değildir.

Tabiat üzerinde uzun araştırmalar yapan *Edward Luther Kıssel,* araştırmalarının gelişmesi, bilgisinin artmasıyla imanının daha da arttığını ve kuvvetlendiğini; ilimlerin incelediklerı fenomenlerin hepsinin bu kâinatı yaratan sonsuz bir gücün varlığına işaret ettiğini belirttikten sonra şöyle devam ediyor: "Fakat şunu açık yüreklilikle söyleyebilirim ki, haşerelerin embriyonu ve evrimi üzerinde yaptığım sınırlı araştırmalarım esnasında Allah'ın varlığını ifade eden pek çok delillerle karşılaştım."(1212)

Olaylar, gerek insanın ve gerekse kâinatın mutlak mânâda yokluktan ve kendiliğinden var olmadığını, onları yaratan bir yaratıcının varlığını göstermektedir. Zira içinde yaşadığımız evren o kadar büyük bir itina ile yaratılmış ki, bunca düzenin kendiliğinden, tesadüfen meydana gelmiş olması imkânsızdır. Kâinat, mutlak bir yaratıcının varlığını gerekli kılan, kör bir tesadüfle izahı mümkün olmayan esrarengiz bir yapıya sahiptir.

Elektronik ve röntgen ışınları üzerinde uzman olan kimyacı *Thma Davids Parks,* "Doğrusu ben çevremi saran inorganik âlemde öyle bir nizam ve plan görüyor ve seyrediyorum ki..." diyor, "...katiyyen bunların kör bir tesadüfün eseri olarak birleşeceğini, bu zerreciklerden şaşırtıcı şekilde kâinâtın meydana gelmiş olabileceğini kabullenemiyorum."(1213)

1212) Edward Luther Kıssel, "Hiç Bir Yana Sapmadan ve Kaçmadan Gerçekleri Görelim", Monsma, a.g.e., s. 83.

1213) Thma Davids Parks, "Sudan Dinle Sen Macerayı", Monsma, a.g.e., s. 102.

Ünlü botanikçi *Asa Giray* verdiği konferanslardan birinde şunları söylüyor: "İlimlerin bilinmezlikler dünyasından tabiat âlemine aktardığı şeyler imanı zedeleyici veya onunla çelişecek hiçbir şey getirmemektedir. Şu halde ilimlerin görevi, kâinatta cereyan eden hâdiseleri ve onların ilk doğuşunu yüce Allah'ın azamet ve kudretinin delili olarak kabul etmektir."(1214)

"Tabiat kendi açık kitabını birlikte taşımaktadır." diyen *İsaak Watson,* devam ediyor: "Tabiat Allah'a hamd ile tesbih etmektedir."(1215)

İrwing William, daha başka bir açıdan yaklaşıyor konuya. İlmin duyulara inanmak, vasıtaları doğru kabul etmek esasına dayandığını belirten yazar, onun tesadüfler ve ihtimaller üzerine bina edilemeyeceğini, bu durumda ilimle dinin bir ortak noktada buluştuğunu, bunun da "inanmak" olduğunu ifade etmektedir."(1216)

Russel Luille Mexter de *İrwing William*'a katılmakta, kutsal kitaplarda geçen, Tanrı'ya ait delillerin dağlarda, göklerde, denizlerde, yeşil bitkilerde, gökyüzünde uçuşan kuşlarda ve diğer canlılarda tecellî ettiğini dile getirmektedir. Diyor ki: "Ben, hiç şüphesiz inanıyor ve kesinlikle kabul ediyorum ki, insanoğlunun düşünerek ve kâinatı etüd ederek ulaştığı Allah, gökten inen kutsal kitapların sözünü ettiği Tanrı'dan başkası olamaz."(1217)

Kur'ân, insanın ve kâinatın enine boyuna incelenip etüd edilmesini teklif etmektedir. İnsan ve kâinât dediğimiz bu iki âlemde kafamızı ve gönlümüzü aydınlatacak sayısız eşya ve olay mevcuttur. Kur'ân'da bun-

1214) Lavrance Colton Woker, "Ormanların Sicil Defterindeki Gerçekler", Monsma, a.g.e., s. 136.

1215) Woker, a.g.e., s. 136.

1216) İrwing William, "Tek Başına Materyalizm Yeterli Değildir", Monsma, a.g.e., s. 117.

1217) Russel Luille Mexter, "Küçük Şaşkın Düşünürken", Monsma, a.g.e., s. 126.

lara verilen genel ad "â y e t"tir. Kur'ân sürekli olarak bu âyetlere dikkatimizi çekmekte, bunlardan bilgi edinmemizi istemektedir. Bu bilgi, bizi dünyevî açıdan aydınlatıp yükseltmek, ileri medeniyetler kurmamızı temin etmekle beraber, nihaî planda yüce yaratıcının varlığını, birliğini ve kendi sıfatlarıyle muttasıf olduğunu öğrenmeye ve ona kulluğa götürecektir. Kur'ân'a göre insanın bu sonuca ulaşması hayatî önem taşımaktadır. Bu sonuca ulaşamayan insanlar, sıfatları ve makamları ne olursa olsun kâinatın yaratılış sırrını çözememiş demektir.

Kur'ân, bütün varlıklarıyle bu âyetleri algıladıkları halde onlardaki sırrı çözemeyen kimseleri eleştirmekte, sonunda başlarına gelebilecek kötü şeylere karşı uyarmaktadır. *"Bununla beraber göklerde ve yerde ne kadar delil var ki, üzerine uğrarlar da yüz çevirip geçerler."*[1218] *"O gün* (kıyamet günü), *her ümmetten âyetlerimizi yalanlayanlardan bir bölük toplayacağız da onlar tevkif olunacaklar. Nihâyet geldikleri vakit Allah buyurur ki: "Siz benim âyetlerimi ilmen onları ihâta edeceğiniz halde yalanladınız mı? Yoksa ne yapıyordunuz? Haksızlık ettikleri cihetle aleyhlerinde söz hak olur* (söylenen başlarına gelir). *Artık onlar konuşamazlar da."*[1219] *"Allah size âyetlerini gösteriyor. Şimdi Allah'ın âyetlerinin hangisini inkâr edersiniz?"*[1220]

"Şimdi Allah'ın âyetlerinin hangisini inkâr edersiniz?" İnsanların bu soruya verecekleri makûl ve mantıklı bir cevap veya mazeretleri yoktur. Zira evrende insanın dikkatini çeken o kadar çok âyet vardır ki, onlardan habersiz olması mümkün değildir. Gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesi, Allah'ın gökten su indirip onunla yeri ölümünden sonra diriltmesi, rüzgârları

1218) Yûsuf 12/105.
1219) Neml 27/83-85. 1220) Mümin 40/81.

istediği gibi yönetmesi,[1221] bal arısına bazı şöyleri öğretmesi,[1222] gökleri ve yeri hak ile yaratması,[1223] gemilerin denizlerde akıp gitmesi,[1224] insanın ve diğer canlıların yaratılıp yayılması,[1225] güneş ile ay,[1226] şimşek,[1227] insanları zevc ve zevce olarak yaratması, onlar arasında bir sevgi ve merhamet bağı kurması,[1228] dillerin ve renklerin çeşitli oluşu,[1229] uyumak için gecenin, rızık ve maîşet için gündüzün yaratılmış olması,[1230] geçmiş kavimlerin âkibetleri[1231] ve burada saymamız imkânsız olan birçok eşya ve olay ders almak üzere Allah'ın dikkatimizi çektiği âyetlerdir. Bunların her birini bir delil kabul eden teolojik felsefe bu delilleri değişik kategorilerde gruplara ayırmıştır. Bunların en meşhuru üç noktada mütâlaa edilmiştir:

1- Y a r a t m a d e l i l i (Burhan-ı kevnî = Cosmological Argument),

2- N i z â m d e l i l i (Gâye burhanı = Theological Argument),

3- Y ü k s e l m e d e l i l i (İstikmâl burhanı = Ontological Argument).[1232]

Kur'ân-ı Kerim, bir bilginin, bir âyetin veya bir delilin kimler için ibret teşkil edeceğine de işaret etmiştir.[1233] Bunları şöyle sıralayabiliriz:

a- *Aklını kullananlar;* akl-ı selîm sahibi olanlar,[1234]

1221) Câsiye 45/5.
1222) Nahl 16/68, 69.
1223) Ankebut 29/44.
1224) Lokman 31/31.
1225) Câsiye 45/4.
1226) Fussilet 41/37.
1227) Rum 30/24.
1228) Rum 30/21.
1229) Rum 30/22.
1230) Rum 30/23.
1231) Tâhâ 20/128.
1232) Akkad, a.g.e., s. 71.

1233) İbret veya itibar, "bilinenden bilinmeyeni çıkarmak, malûm olan şeyden meçhul olan bir şey ortaya koymak"tır. İbn Rüşd, Faslu'l-Makal, s. 97, 98.

1234) Câsiye 45/5; Rum 30/24; Tâhâ 20/128.

b- *İşitenler,*(1235)

c- *Görüp anlayanlar,*(1236)

d- *Bilenler,*(1237)

e- *Düşünenler,*(1238)

f- *İnanacak olanlar,*(1239)

g- *İnananlar,*(1240)

h- *Sabırlı ve şükredici olanlar,*(1241)

i- *Allah'a gönül verenler,*(1242)

j- *Takvâ sahibi olanlar.*(1243)

Tabiat âlemindeki her âyeti bir mânânın bir simgesi olan kelimelere benzeten *Attas,* şunları söylüyor: "Tabiat âlemi Kur'ân'da da tasvir edildiği gibi büyük bir kitaptır ve hem âfâkî ve hem de enfüsî her ayrıntısı bu büyük kitabın yazarından bahseden bir kelime gibidir. Hakikaten kelime, bir işaret, bir sembol gibidir ve onu hakikî vechesiyle bilmek demek, onun ne için olduğunu, neyi sembolize ettiğini ve ne anlama geldiğini bilmek demektir. Kelimeyi bir kelime olarak, sanki kendi bağımsız bir gerçekliği varmışcasına ele alıp incelemek demek onun hakikî anlamını gözden kaçırmak demektir ve böyle ele alınan bir kelime bir simge, bir işaret değildir artık.."(1244)

"Gazzalî, Tanrı bilgisinin imkânı hakkında, Kur'ân'ın verdiği âlem bilgisine, dolayısıyle kozmolojik delile de büyük önem atfeder.." diyen *N. Taylan* şöyle devam ediyor: "Kur'ân semalardan ve arzdan bahsederken, bunların insan için hazırlanmış muhkem bir

1235) Rum 30/23.
1236) Nûr 24/44.
1237) Rum 30/22.
1238) Rum 30/21; Nahl 16/68, 69.
1239) Câsiye 45/4.
1240) Ankebut 29/44.
1241) Lokman 31/31.
1242) Sebe 34/9.
1243) Yûnus 10/6.
1244) Attas, a.g.e., s. 181.

bina, semanın tavan, arzın yaygı, yıldızların birer kandil ve madenlerin depo edilmiş hazineler olarak insan için yaratıldığını, kısaca, evrendeki gâye ve nizamın alîm ve hakîm bir yaratıcısının bulunduğunu belirten *Gazzalî*'nin, bütün bunları kozmolojik delilin çeşitli ifadeleri olarak ele aldığını ve âlem (kosmos) dan Allah'a giden bir yol olarak sunduğunu açıkça görürüz."[1245]

Çıplak gözle görülemeyen tek hücreli organizmalardan 150 tonluk dev balinalara kadar 1,5 milyon türde canlı organizmayı önümüzde teşhir eden, bunu her yıl 10.000 yeni keşfedilmiş hayvan ve 5000 bitki türüyle zenginleştiren[1246] bir âlemi kör bir tesadüfe mahkûm etmek en azından onu anlamamak değil midir? Neresinden bakılırsa bakılsın varlık âlemiyle kurulacak her ilişki Allah'ın varlığını gösterecektir.[1247] "Hiçbir yaratığın, yaratıcı bir güç olmadan, ne yoktan var olması, ne kendi kendini var etmesi ve ne de yerde ve gökte herhangi bir şeyin, hatta küçücük bir sineğin bile -Allah'dan başka bütün güçlerin bir araya geldiği düşünülse de- var edilmesi mümkün değildir."[1248]

M. Kutup, atmosfer, ay ve güneşteki ince hesaba dikkatimizi çekerek şunları söylüyor: "Havadaki oksijen oranı biraz artsa tüm canlılar yanacak, biraz azalsa bütün canlı varlıklar yok olacak veya yaşayamayacaktır. Dünyamızın yüzeyindeki su ile kaplı alanlar biraz artsa veya eksilse... Ay, dünyamıza biraz daha yaklaşmış olsa, uygulayacağı çekim gücünün etkisiyle dünyamızın yüzeyini sular kaplayacak veya her taraf susuz kalacaktır. Şayet dünyamız, güneşe biraz daha yaklaşsa alevle dolacak ve yüzeyinde yaşayan tüm canlıları yakacaktır..."[1249]

1245) Necip Taylan, a.g.e., s. 156.
1246) Fethullah Han, a.g.e., c. I, s. 122.
1247) Tabatabaî, a.g.e., s. 69.
1248) Abdullah Draz, a.g.e., s. 80.
1249) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 214.

M. Bucaille, "Allah, kimi doğru yola iletmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse onun göğsünü (o kimse) *göğe çıkıyormuş gibi dar ve tıkanık yapar."*(1250) âyetinden bahisle diyor ki: "Doğrusunu söylemek gerekirse, yükseğe çıkıldığı nisbette gittikçe artan bir sıkıntı duyulması, artık iyice bilinen sıradan bir bilgidir."(1251)

Kitabî bilgileri tabiat bilgileriyle teyid eden Kur'ân-ı Kerim kâinatı âdeta bir laboratuvar gibi kullanmış, insanı evrendeki delillerle karşı karşıya getirmiş, insandan bu delilleri değerlendirmesini istemiştir. *İbn Rüşd*'e göre din, "varlıkları akılla tetkik etmeye ve bunlar hakkında akılla bilgi sahibi olma arzusunda bulunmayan insanları davet etmiştir."(1252) Kur'ân'a göre bu delillerin tamamı Allah'ın varlığının bir işaretidir.(1253) Kur'ân, bunu muhtelif âyetlerinde değişik biçimlerde anlatmaktadır. Şu iki örnek bize ışık tutar sanırım: *"O Allah ki, yedi gök yaratmış yerden de bir o kadarını. Aralarında emir inip duruyor. Bu, şunu bilesiniz diyedir: Allah herşeye kādirdir ve Allah herşeyi ilmi ile kuşatmıştır."*(1254) Bir başka örnekte Allah, gökten, yerden ve çift yaratılıştan bahsettikten sonra şöyle buyuruyor: "(Habibim, de ki:) *O halde hemen Allah'a sığının. Şüphesiz ben, size O'nun tarafından apaçık bir uyarıcıyım. Allah ile beraber başka bir tanrı uydurmayın. Şüphesiz ben, O'nun tarafından size apaçık bir uyarıcıyım."*(1255) Bu âyetlerde de görüldüğü gibi Kur'ân, işlediği her konuyu bir gerçeğe bağlıyor ki, bu da tek ve bir olan Allah'a kulluktur.

1250) En'âm 6/125.

1251) Bucaille, a.g.e., s. 271. Bu kitapta ve Fethullah Han'ın, Kur'ân ve Kâinât Âyetleri, I. adlı kitabında kâinât âyetleri ile ilgili geniş bilgi mevcuttur.

1252) İbn Rüşd, Faslu'l-Makal, s. 96.

1253) Akkad, a.g.e., s. 72.

1254) Talâk 65/12.

1255) Zâriyât 51/50, 51.

Peki bu kadar delile rağmen Kur'ân'ın haber verdiği gerçeklere inanmayanlar çıkabilir mi? Bu soruya "evet çıkabilir" şeklinde cevap vermek durumundayız. *"Neden?"* sorusu ise bizi zihnî bir hazır oluşa götürür ki, bunun şartlarını yukarda maddeler halinde sıraladık: Akl-ı Selim sahibi olmak; aklı kullanmak, söylenenleri işitmek, görüp anlamak; bilmek; bildikleri üzerinde düşünmek, inanmak veya inanacak durumda olmak; sabırlı ve şükredici olmak; Allah'a gönül vermek ve takva sahibi olmak... Bütün bunlar insanda zihnî bir "hazır oluş"u hatıra getirmektedir. Böyle bir "hazır oluş" durumunda olmayanlar kendilerine neyi teklif etseniz reddedebilirler. O halde eğitimcinin yapacağı ilk işlerden biri eğitip - öğreteceği kimselerde önce bu "hazır oluş" halini sağlamaktır.

Kur'ân'da geçen *gezi ve gözlemle ilgili âyetler*den birçok ipuçları yakalamak mümkündür. Bunlardan bugün yerine getirilmesi gereken birkaç tanesi vardır ki İslâm kültürü adına hayatî önem taşımaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1- Seyahat: Kur'an, insanlardan gerek yakın ve gerekse uzak çevrelerini gezmelerini, görmelerini istemektedir. Bu gezip görmenin kutsal bir amacı vardır. O da gezip gördüklerinden insanların ders ve ibret almalarıdır. Bu amaca yönelmeyen, sadece gezip dolaşmaktan ibaret olan seyahatlerin Kur'ân nazarında pek değeri yoktur. Bu tür bir seyahate karşı Kur'ân'ın yaklaşımı şöyledir: *"İnkâr edenlerin diyar diyar gezip refah içinde dolaşması sakın seni aldatmasın; az bir faydalanmadan sonra onların varacakları yer cehennemdir. O ne kötü duraktır."*[1256] Kur'ân'ın bugün bizden istediği seyahat, çantamızda fotoğraf makinamız, kameramız, kitaplarımız, elimizde haritamızla gücümüzün yettiği ölçüde diyar diyar gezmek, oralarda görüp

1256) Âl-i İmrân 3/196, 197.

duyduğumuz önemli şeyleri kaydetmek, bunlar üzerinde kafa yormak, aydınlanmak, başkalarını da aydınlatmak üzere yapacağımız seyahattir. Bugünki teknolojinin bütün imkânlarından yararlanarak Kur'ân'ın öngördüğü amaçlar doğrultusunda seyahatlere çıkmak, imkânı olan bir müslümanın görevidir.

2- Arkeolojik çalışma: Bu konu Kur'ân'da açık - seçik belirtilmiş olmamakla beraber; Kur'ân'ın ruhuna uygun olan en önemli konulardan biridir. Madem ki eşya ve olaylar bizim hakikati bulmamızda önemli görevler görmektedir ve madem ki Kur'ân birçok âyetinde geçmiş kavimlerin hal ve ahvaline, onların yaşayışlarına, onlardan bize ulaşan kalıntılara dikkat çekmektedir; o halde arkeolojik çalışmalar yapmak bizim için yerine getirilmesi gereken önemli bir vecibedir.

3- Müzecilik: Kur'ân'ın öngördüğü faaliyetlerden biri de müzeciliktir. İnsanların her zaman nesnelerin bulunduğu, olayların cereyan ettiği yerlere gitmeleri mümkün olmayabilir. Hatta bu nesnelerin kalıntıları, olayların izleri kendi tabiî yerlerinde zamanla iklim şartları ve başka sebeplerle yıpranır veya yok olabilirler. Bunlardan yerinde kalması gerekenleri yerlerinde, emniyet altına alınması gerekenleri özel mekânlarda muhâfaza altına almak en akılcı yoldur. Bugün ileri, gelişmiş ve kültür düzeyi yüksek olan toplumların yaptıkları da bundan başka birşey değildir.

Kur'ân'da konu ile ilgili çarpıcı bir örnek vardır. Şöyle buyurulmaktadır: *"İsrailoğullarını denizden geçirdik. Firavun ve askerleri haksızlık ve düşmanlıkla ardlarına düştüler. Firavun boğulacağı anda, "İsrailoğullarının inandığından başka Tanrı olmadığına inandım; artık ben O'na teslim olanlardanım." dedi. Ona "şimdi mi inandın? Daha önce başkaldırmış ve bozgunculuk etmiştin." dendi. "Senden sonrakilere bir*

ibret teşkil etmesi için bugün sadece senin cesedini çıkarıp (sâhile) *atacağız." dedik. doğrusu insanların çoğu âyetlerimizden habersizdir.*"(1257)

Allah, Firavunun cesedini bir âyet olarak ibret-i âlem için yüzyıllarca muhâfaza etmiştir. Yüzyıllar sonra secde vaziyetinde bozulmadan kalan cesed bulunmuş, Biritish Museum'da koruma altına alınarak insanların ziyaretine sunulmuştur.

Sünnetullah diyebileceğimiz bir konuda böyle özel bir örnek de bulunmasına rağmen nedendir bilinmez İslâm dünyasında bu üç konunun da gereken ilgiye mazhar olmadığını üzülerek görmekteyiz. Firavun cesedinin bugün bir İslâm ülkesinde sergilenmesi gerekmez miydi? İslâm ülkeleri için bu bir ayıp değil midir? Ayıptan öte maddî manevî kayıptır da. Kâinatı bir açık hava müzesi olarak teşhir eden Cenab-ı Zülcelâl'in sünnetine kimlerin uyması gerekirdi, kimler uydu? Müslümanlar bu soruların cevaplarını bulmakta güçlük çekeceklerdir. Aşırı hürmet korkusu bir mazeret olmaktan çok uzaktır. Zira bu mantıkla yürüdüğümüz zaman Kâbetullah'ı da yok etmemiz gerekecekti. İyi ki o kaldı. Bize göre bütün mesele eğitim meselesi. İslâm eğitimcileri konuya yeniden eğilmek mecburiyetindedirler. Şayet Kur'ân'ın ve Sünnetin ruhuna uygun bir eğitim verilirse *seyahat, arkeolojik çalışmalar ve müzecilik* meseleleri çözümlendiği gibi birçok mesele de kendiliğinden çözümlenecektir. Ve o zaman hiç kimse de kendi uydurduğu şeylere tapmayacaktır; tapmasından korkulmayacaktır.

Konuyu daha fazla uzatmadan birkaç âyet meâli ile bitirelim: "*Yeryüzünde kesinlikle inananlar için deliller vardır. Nefislerinizde de öyle... Hâlâ görmez misiniz?*"(1258) "*Kendi nefisleri konusunda düşünmüyorlar*

1257) Yûnus 10/90-92.
1258) Zâriyât 51/20, 21.

mı? Allah, gökleri, yeri ve bu ikisi arasında olanları ancak hak ile ve belirlenmiş bir süre (ecel) *olarak yaratmıştır. Gerçekten, insanların çoğu Rablerine kavuşmayı inkâr etmektedirler."*[1259] *"Görmedin mi Allah, geceyi gündüze, gündüzü geceye katıyor. Güneşi ve ayı emri altına almıştır. Her biri muayyen bir vakte kadar akıp giderler. Doğrusu Allah, yaptıklarınızdan haberdardır. Bu şundandır: Çünkü Allah, O, hakkın kendisidir. O'ndan başka taptıklarınız hep bâtıldır. Gerçekten Allah, çok yücedir, herşeyden büyüktür."*[1260] *"Gerçeği anlamalarına kadar varlığımızın belgelerini onlara hem dış dünyada hem de kendi içlerinde göstereceğiz. Rabbinin herşeye kādir olması yetmez mi?"*[1261]

Bu konunun eğitimi ilgilendiren en önemli yönü yakından uzağa, uzaktan yakına metod veya prensibini kullanmamızı teşvik etmesidir. İnsanı öncelikle yakın çevreye, yani kendi iç âlemine, sonra da uzak çevreye yönlendirmesi modern eğitim metodolojisinin yeni farkettiği bir ilkedir.

D - DÜŞÜNME

Bilgi sahibi olmanın diğer bir yolu da *düşünmedir.*[1262] Nedir düşünme? Zihnî bir olay olan düşünmenin değişik tanımları yapılmıştır. Felsefe Terimleri Sözlüğünde düşünme şöyle tarif edilmektedir: "Duyum ve izlenimlerden tasarımlardan ayrı olarak usun bağımsız ve kendine özgü eylemi; karşılaştırmalar yapma, ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama yetisi."[1263]

1259) Rum 30/8.
1260) Lokman 31/29, 30.
1261) Fussilet 41/53.
1262) Toshihiko İzutsu, İslâm Düşüncesinde İman Kavramı, s. 149.
1263) Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri sözlüğü, "düşünme" md.

D ü ş ü n m e : "objeler yerine onların sembolik mümessilleriyle problem çözme" şeklinde de tanımlanmıştır.[1264] *John B. Watson,* davranışçılıkla ilgili ilk kitabında, "Düşünme, büyük ölçüde sessiz konuşmadır." demektedir.[1265] *Locke* ise düşünmeyi "ruhun kendi olaylarından edindiği bilgi" şeklinde tarif ediyor.[1266] *Kerim Yavuz,* düşünmeyi, "kavramaya, sanmaya, hüküm yürütmeye ve sonuç çıkarmaya yönelik, daha doğrusu bilinçli, bazan bilinçsiz olabilen ruhsal bir faaliyetin algılanması.." veya "herhangi bir objeye, olaya, görüşe, kanaate, inanca v.b. derinliğine zihinsel yönden yapılan bir yaklaşım" olarak açıklamaktadır.[1267] *Robert Horton Kameron'*a göre düşünme, "mantığı ve muhâkeme gücünü kullanmak" demek olduğu gibi "estetik duyguları, san'at ve güzellik zevkini değerlendirmeyi de ifade eder."[1268] *Morgan,* "Düşünme, simgesel aracılık (Symbolic mediation) işlemidir." dedikten sonra şu açıklamayı getiriyor: "Aracılık" düşünmenin, uyarıcı durum ile bireyin bu duruma gösterdiği davranım arasındaki boşluğu doldurması demektir. Başka bir deyişle düşünme, çevremize ilişkin bilginin işlenmesinden ibarettir."[1269]

Tefekkürü Rabbânî öğrenme yollarından biri olarak kabul eden *Gazzalî, düşünmeyi,* "Nefsin küllî nefsden istifade etmesi" şeklinde tarif eder ve şu görüşleri ileri sürer: "Çünki küllî nefs, bütün âlim ve düşünürlerden daha çok tesir eder ve daha çabuk öğretir. Düşünce kapısı nefse açılınca, nefis düşünmenin ve sezgi ile istenene ulaşmanın keyfiyetini bilir."[1270]

1264) Sabri Özbaydar, a.g.e., s. 87.
1265) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 147.
1266) Nureddin Topçu, Felsefe, s. 47.
1267) Kerim Yavuz, a.g.e., s. 194.
1268) Robert Horton Kameron, "İnsan Bizzat Allah'ın Varlığına Delildir", Monsma, a.g.e., s. 243.
1269) Morgan, a.g.e., s. 144.
1270) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 202.

Gazzalî'ye göre "nefs veya kalb, ma'kulleri elde etmek için fikir gücüne başvurmakdır."[1271]

İnsan denen yaratık çevresiyle devamlı ilişki halindedir. Bu ilişki çoğunlukla bir öğrenmeyle sonuçlanır. Bu öğrenmelerden artakalan anı ve izlenimler hâfıza dediğimiz depoda arşivlenir. Öğrenilen ve muhâfaza altına alınan anı ve izler olayların bizzat kendileri değil, onların yerini tutan sembollerdir. Gerektiği zaman bu semboller harekete geçerek hatırlanır. Bu hareketi sağlayan beyindir. İşte beynimizin sembollerle olan bu ilişkisine düşünme denmektedir.[1272] Şu halde *öğrenme, hatırlama* ve *düşünme* birbirlerini takip eden zincirleme veya entegre olaylardır. Bu olayların tamamı beyine aittirler; beynin bir tepkisi sayılırlar. "Beynin bu tepkisi, özel bir merkeze değil, bütün bir beyne hatta sinir sistemine aittir. O bakıma düşünmede de bellemede olduğu gibi bir merkez sözkonusu değildir.[1273] Buradan şu anlaşılmaktadır ki insan, duyu organları vasıtasiyle çevresinden edindiği bilgileri soyutlamak suretiyle düşünceler haline getirebilir.[1274]

Bir düşünme sürecinde "algılar, hükümler, olaylar, soyutlamalar, sonuç çıkarmalar, tasavvurlar, hatırlamalar v.b." bulunur.[1275] *Gazzalî,* "yeni bir düşüncenin meydana gelebilmesi için farklı düşüncelerin bir araya getirilerek eşleştirilmesi gereğine işaret eder."[1276] "Kavramlar, hüküm yürütmeler ve sonuç çıkarmalar düşünmenin temelini oluştururlar." diyen *Kerim Yavuz,* düşüncenin, "kendini ortaya koyacak

1271) Bolay, a.g.e., s. 202.
1272) Lutfi Öztabağ, a.g.e., s. 153.
1273) Öztabağ, a.g.e., s. 153, 154.
1274) Sabri Özbaydar, a.g.e., s. 27.
1275) Kerim Yavuz, a.g.e., s. 195.
1276) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 268.

düşünme bağları, yani kavramlar içinde" oluştuğunu bildirmektedir.(1277)

Pek çok durumlarda düşünmenin problem çözmeye yönelik olduğunu söyleyen *Morgan,* şöyle devam ediyor: "Problem, temelde, bireyin bir hedefe ulaşmada engellenme (frustration) ile karşılaştığı bir çatışma (conflict) durumudur. Bu engellenme hedefe ulaşmayı güçleştirebilir. Böyle bir durumda problem, engeli aşmanın en iyi yolunu bulmaktır."(1278) Bu da ancak düşünme ile mümkündür. Fakat bir problemin düşünmeyi sağlayabilmesi için, kişinin bizzat kendisi tarafından problem olarak algılanması gerekir. Bu, bireyin ulaşmak istediği bir hedefinin varlığını ve bu hedefe ulaşmak için göstereceği çabayı gerekli kılar.(1279)

En çok düşünme gerektiren problem türü muhâkeme yöntemlerini gerektiren problem türüdür. Günlük hayatımızda çoğumuzun sandığı ve yaptığı gibi *"muhâkeme"* ve *"düşünme"* aynı anlama gelen iki ayrı kelime değildir.(1280) Muhâkemeyi içermeyen pek çok düşünme örneği mevcuttur. Meselâ, bir tür düşünme kabul edebileceğimiz rüyalarımız bunun bir örneğidir. Halbuki rüyalarımız hiçbir mantıksal kurallara dayanmazlar. Bir düşünme olayına belirli kurallar uygulandığı zaman muhâkeme diyebiliriz.(1281) Demek oluyor ki muhâkemenin düşünme olayında özel ve önemli bir yeri vardır.

"Şahsın, etrafında ve kendisinde cereyan eden hâdiseleri akl-ı selimin süzgecinden geçirerek onlardan doğru neticeler çıkarmak melekesi..."(1282) olarak tanım-

1277) Yavuz, a.g.e., s. 195.
1278) Morgan, a.g.e., s. 149.
1279) Morgan, a.g.e., s. 149.
1280) Rasim Adasal, Medikal Psikoloji, s. 773.
1281) Morgan, a.g.e., s. 154.
1282) Kriton Dinçmen, a.g.e., s. 7.

lanan muhâkemenin, mantıklı bir seçme ve ayırmaya realitelere ve objektif delillere ve hükümlere dayanması gerekir. Aksi halde "anormal hükümler vermenin ve yanlış düşünmenin en bariz bozuklukları olan deliller nevinden semptomlar belirir."[1283]

Muhâkeme, "bir meselenin halli için mukeddema edinilmiş bilgilerin yeni bir tarzda reorganize veya rekombine edilmesi.." şeklinde de tanımlanmıştır.[1284] Bu telakkîye göre muhâkeme bir meselenin halli için bir vasıta ve bir öğrenme formudur. Bu öğrenme formu üç ana eylemi ihtivâ eder.

1- *Önceden edinilmiş bilgiler arasında bir seçme veya amaca uygun olan bilgilerin sistematik olarak araştırılması;* 2- *Münâsebetlerin idrâki;* 3- *Vasıtaların gâyelere kasdî olarak intibak ettirilmesi.*[1285]

Dedik ki: Düşünme veya muhâkeme bir problem çözmedir. Bir problemin halli için neler yaprak gerekir? Bilim adamları bunları şöylece sıralamışlardır: 1- *Problemin iyice tayin ve tahdidi;* 2- *Problemin çözümüne katkıda bulunması muhtemel eski bilgilerin tedâîsi;* 3- *Bunlar muvâcehesinde muhtemel çözüm yolunun veya formülünün çizilmesi ve bu formüle göre harekete geçilmesi.* Bu formül bir netice vermiyorsa diğer bir formüle başvurulması; 4- *Sonucun test edilmesi yani* vâkıalara uygun olup olmadığının kontrol edilmesi.[1286]

Problem çözmedeki bu aşamaları *Morgan,* özet olarak şu şekilde açıklamaktadır: 1- *Hazırlık* (preparation) *aşaması;* 2- *Kuluçka* (incubation) *aşaması;* 3- *Kavrayış* ya da *aydınlanma* (insight or illumination) *aşaması;* 4- *Değerlendirme ve düzeltme* (evaluation

1283) Rasim Adasal, Medikal Psikoloji, s. 776.
1284) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 231.
1285) Mart, a.g.e., s. 231.
1286) Mart, a.g.e., s. 232.

and revision) *aşaması.*[1287] Bu aşamalar başka kitaplarda daha değişik fakat aynı anlamda kelimelerle ifade edilmiştir.[1288]

Bir kimsenin problem çözmedeki başarısı problemin nitelikleriyle ilgili olduğu gibi problemi çözecek olan kimsenin nitelikleriyle de ilgilidir. Zekâ (İntelligence) problem çözmede etkin olan önemli yetilerden biridir. Bireyin zekâsı ne kadar ileri ise problemi çözme şansı o kadar fazladır.

Problem çözmede rolü olan diğer etkenler "güdülenme (motivation), kurulum (set) ve işleve takılma (functional fixedness)"dır.[1289]

Düşünme aktif olabileceği gibi pasif de olabilir. Aktif düşünme irâdeli bir düşünmedir. Bu tür bir düşünme, insanın pratik bir amaca doğru gidişinde ve kendini yönetmesinde yardımcı olan bir âlet (instrument) durumundadır.[1290] Şu var ki, düşünmenin hedeflenen amaca ulaşabilmesi için yaşanması da önemlidir. Bu gerçekten hareket eden Jung, fikirlere, düşünceler ve duygular gözüyle bakmaktadır.[1291]

Bilim adamları d ü ş ü n m e y i genel olarak iki kısımda ele almışlardır:

1- *Yönlü veya yöneltilmiş* (directed thinking) *düşünme:*

Bu tür bir düşünmede, "bir sonuca ulaşma, doğruyu yanlıştan ayırma, yeni ilişki şekilleri keşfetme, yeni bir alternatif bulma gibi yaratıcı bir özellik vardır."[1292] Yönlü düşünme ile bir problemi çözmek veya hedefledi-

1287) C. Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 150.
1288) L. Öztabağ, a.g.e., s. 155.
1289) Morgan, a.g.e., s. 151.
1290) Kerim Yavuz, a.g.e., s. 194.
1291) Yavuz, a.g.e., s. 194.
1292) Öztabağ, a.g.e., s. 154.

ğimiz bir amaca ulaşmak için yeni ilişkiler keşfeder, yeni cevaplar bulmaya çalışırız.[1293]

Yönlü düşünme kendi içinde iki kısımda incelenmektedir: *a- Tenkitçi düşünme, b- Yaratıcı düşünme.*

Tenkitçi düşünme ile bir şeyin doğru olup olmadığına, bir şeyin şunun veya bunun sebebi olup olmadığına, bunun veya öbürünün daha muhtemel olup olmadığına hükümler teşkil ederiz.[1294] Tenkitçi düşünmenin kurallarını formel mantık vaz eder. Düşünmenin doğru veya yanlışlığını onun koyduğu bu kurallarla anlarız.

Yaratıcı düşünme, icâd ve keşifler doğuran bir düşünme şeklidir. Radyo, telefon, televizyon v.b. bu tür bir düşünmenin ürünüdürler.[1295] İnsanoğlu yaratıcı düşünme sayesinde büyük başarılar sağlamış büyük medeniyetler kurmuştur.

2- *Çağrışımlı* (associative) *düşünme:*

Bu tür düşünmede bağımsız bir çağrışım (free associate) esastır. Rüya ve hayallerimiz bu tür düşünmenin örnekleridir.[1296]

Psikoloji, düşünmeyi genel olarak ele alır ve bunu beynin bir tepkisi olarak kabul eder. İster doğru ister yanlış olsun beynin gösterdiği bu tepkiye yani sonuca *"hüküm"* adı verilir.[1297] *H. Ziya Ülken,* hükmün kavramlar arasında bir bağlantı olduğu gibi; kendisinin de yeni kavramlar doğuracağını, başka bir ifade ile kavramlardan hükme ulaşılabildiği gibi hükümden de kavramlar çıkarılabileceğini söylemektedir.[1298]

Düşünme esnasında zihnimizin yaptığı en mühim iki işlem tahlil ve terkiptir. "Her soyutlamaya karşılık

1293) Özbaydar, a.g.e., s. 83.
1294) Özbaydar, a.g.e., s. 84.
1295) Özbaydar, a.g.e., s. 84.
1296) Öztabağ, a.g.e., s. 154; Özbaydar, a.g.e., s. 83, 84.
1297) Öztabağ, a.g.e., s. 154.
1298) H. Ziya Ülken, Eğitim Felsefesi, s. 272.

bir tahlil, her genellemeye karşılık bir terkip işlemi yaparız" diyen *Hilmi Ziya,* sınıflama ve tanımlamayı da birbiriyle bağlantılı iki zihin işlemi olarak kabul etmektedir.[1299]

Bir başka açıdan bakıldığında düşünmenin ilmî ve metafizik düşünme olmak üzere iki kısımda incelendiği görülür. İlmî düşünme dedüksiyon (tümdengelim) ve indüksiyon (tümevarım) şeklinde teşkil edilir. Klâsik mantık kitaplarında tümdengelim, tümelden tikele doğru bir akıl yürütmeyi, tümevarım ise tikelden tümele veya genele doğru akıl yürütmeyi ifade eder.[1300]

İlmî düşünme sadece sebep-sonuç ilişkilerini incelediği halde, metafizik düşünme, herşeyi açıklayan ve hiçbir şeyin onu açıklayamayacağı bir noktaya varmadıkça tatmin olmaz.[1301]

Düşünmek, muhâkeme etmek ne kadar önemliyse doğru düşünmek de o kadar önemlidir. Filozoflar ve matematikçiler insanların doğru düşünmelerini sağlamak için yüzyıllar boyu çalışmış belli standartlar ortaya koymuşlardır. Bu standartlara mantık kuralları denmektedir.[1302] "Düşünme yasaları", "fikir kanunları" adını da alan bu kurallara mantıkta "doğru düşünme ilkeleri" denmektedir. Bunları şöylece sıralayabiliriz: 1- *Özdeşlik ilkesi:* Her kavram kendi kendisiyle özdeştir. 2- *Çelişmezlik ilkesi:* Birbiri karşısına konmuş iki çelişik yargı aynı zamanda doğru olmaz. 3- *Üçüncü şıkkın olmazlığı ilkesi:* Birbiri karşısına konmuş iki çelişik yargı aynı zamanda yanlış olamaz. 4- *Yeterli neden* (sebeplilik) *ilkesi:* Her yargının yeterli bir nedeninin olması zorunludur.[1303]

1299) Ülken, a.g.e., s. 272, 273.
1300) Ülken, a.g.e., s. 268.
1301) Abdullah Draz, a.g.e., s. 82.
1302) Morgan, a.g.e., s. 154.
1303) Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüğü, "düşünme yasaları" md.

Bu önemli mantık ilkeleri yanında düşünmeyi etkileyen başka faktörler de vardır. Bunların en önemlisi insanın düşünmeyi öğrenmesi, düşünmeyle ilgili bir eğitimden geçmesidir. *Dewey,* en iyi öğrenmenin düşünmeyi öğrenmek olduğunu, insanın kafa ve zihin bakımından eğitilmesinde "dikkatli ve eksiksiz düşünme alışkanlıkları" kazanmasının önemini vurgulamaktadır.[1304] Düşünme eyleminin bir beceri bir hüner olduğunu düşünürsek onun öğrenmeyle, öğrenme yoluyla kazanılmış ustalaşmayla ne kadar yakından ilgili olduğunu da görürüz.[1305]

İyi düşünmek, sağlıklı kararlar verebilmek için düşünmeyi öğrenmekle birlikte çok iyi şeyler öğrenmek de önemlidir.[1306] Kalitesiz, âmiyane bilgiler seviyeli bir düşünmeyi sağlamazlar.

Sembollerle düşündüğümüzü kabul edersek, dilin düşünme üzerindeki etkinliğini derhal görürüz. "İnsan bilgisiz, bilgi düşüncesiz, düşünce dilsiz tecellî etmez." diyen *İsmet Özel,* şöyle devam ediyor: "Dilden düşünceye, düşünceden bilgiye, bilgiden insana gideriz."[1307]

İyi düşünmede sağlam ve sağlıklı olmanın da önemi vardır. İnsanın çok iyi düşünebilmesi, düşünmenin en üstün ve olgun derecesi kabul edebileceğimiz yargı gücüne kavuşabilmesi için kompleks bir sinir sistemi anatomi, fizyoloji ve biyolojisine sahip olması gerekir. Bu da sağlam ve sağlıklı insanlarda bulunabilir.[1308]

Adasal'ın belirttiğine göre, "Uzun itiyatlara ve tecrübelere dayanmayan ulu orta akıl yürütmeler tehlikelidir."[1309]

1304) J. J. Ryan, a.g.e., s. 74; M. Faruk Bayraktar, a.g.m., s. 18.
1305) Öztabağ, a.g.e., s. 119.
1306) Adasal, a.g.e., s. 775.
1307) İsmet Özel, "Bilimin Dünyasından Bilginin Dünyasına", İsav, Bilgi, Bilim ve İslâm, s. 8.
1308) Adasal, a.g.e., s. 775. 1309) Adasal, a.g.e., s. 775.

E. Durkheim'e göre insan düşüncesi, insanın ona kendini kaptırması, dikkatini dış etkenlerden çevirerek kendi içine kapanması sûretiyle olgunlaşabilir. *Durkheim,* "Hepimiz düşünmek, düşünce adamı olmak için yaratılmış insanlar değiliz.." derken insan fıtratına ondaki kâbiliyet ve istidada da dikkat çekmektedir.(1310)

Muhâkemenin bozulması da şüphesiz düşünmeyi etkiler. Bu durumlarda bir takım iflas ve hatalar ortaya çıkar; halk arasında avanaklık, bönlük, saçmalama gibi kelimelerle ifade edilen düşünme bozuklukları belirir.(1311) İnsan muhâkemesinin bozulması halinde "bezeyan = delire" denen ârazlar kendini gösterir.(1312)

İnsana aklı ve değişik duyu organlarını bahşeden Allah, bunların karşılığında ondan bir şeyi istemektedir: Bunları yerinde ve doğru olarak kullanmak. Duyularıyla değişik kanallardan bilgi yüklenen insan, aklıyla bu bilgileri işlemek durumundadır. Kur'ân'a göre bu hayatî görevi yerine getirmeyen insan insan değildir. Hatta hayvandan bile aşağıdadır. Allah şöyle buyuruyor: *"And olsun ki, cehennem için de birçok cin ve insan yarattık; onların kalbleri vardır ama anlamazlar; gözleri vardır ama görmezler; kulakları vardır ama işitmezler. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da sapıktırlar. İşte bunlar gâfillerdir."*(1313) Bu âyette insanın aşağılanmasının sebebi kendisine verilmiş çok ulvî yetenekleri hiçbir mazereti olmadığı halde kullanmamasıdır. Elinde lambası olduğu halde karanlıkta bu lambayı yakmayarak çukura düşen bir insan için başka ne söylenebilir? Karanlıkta kalıp yolunu kaybetmemesi için her türlü olağanüstü imkânlarla donatılmış,

1310) E. Durkheim, "Diğer Bazı Eğitim Anlayışlarının Tenkidi", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, derl: C. Savard, içinde, s. 15.
1311) Adasal, a.g.e., s. 776.
1312) Kriton Dinçmen, a.g.e., s. 7.
1313) A'râf 7/179.

bununla yetinilmeyerek yüzlerce binlerce defa uyarılmış fakat bütün bu imkân ve uyarılara rağmen elindeki âletleri kullanmayarak yolunu sapıtmış, uçuruma yuvarlanmış bir kimseye söylenecek başka bir şey var mıdır? Kur'ân'a göre bütün iyilik ve güzelliklerin sebebi bilgi ve bilginin işlenmesi olduğu gibi bütün felâket ve çirkinliklerin sebebi de bilgisizlik veya bilgiyi sağlıklı bir şekilde işleyememektir. Bundan dolayı Kur'ân, kendine muhatap olan herkese her fırsatta bilgi edinmeyi, bilgisi üzerinde düşünmeyi emretmektedir. Bu direktiflere uyanları övmekte, uymayanları yermektedir. Bakara sûresinde inkârcıların inkâr sebepleri şöyle dile getirilmektedir: *"İnkâr edenlerin durumu, çağırma ve bağırmadan başkasını duymayarak haykıran gibidir. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bu yüzden akledemezler."*[1314] Âyet, akıl yürütmede dil ve duyuların önemine işaret etmektedir.

Düşünmek, akıl marifetiyle bilgiyi işlemektir. Şu âyette bir kötülüğe ve kötülüğün sebebine işaret edilmektedir: *"Namaza çağırdığınızda onu alay ve eğlenceye alırlar. Bu, onların akletmeyen bir topluluk olmasındandır."*[1315] Yukarda söylediğimiz, burada da gördüğümüz gibi bütün kötülüklerin ana sebebi aklı kullanmamak ve düşünmemekten kaynaklanmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim düşünüp aklını kullanmayan insanları yerdiği gibi aklını kullananları da övmektedir. Buyuruluyor ki: *"Onlar ki, ayakta iken, otururken, yanları üzerinde yatarken Allah'ı zikrederler. Göklerin ve yerin yaratılış hikmetleri üzerinde tefekkür ederler. Ve şöyle derler: "Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın. Sen hertürlü noksanlıktan münezzehsin. O halde sen bizi o ateş azabından koru."*[1316] Âyetin devamında Rablerinin bunların duâlarını kabul ettiği,

1314) Bakara 2/171.
1315) Mâide 5/58.
1316) Âl-i İmrân 3/191.

kendilerini cennetle ödüllendireceği haber verilmektedir. Yukarda meâli verilen âyet ile önceki yani 3/190. âyette zihin eğitiminin safhaları özetlenmektedir. 3/190. âyette yer ve göklerin yaratılmasına, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesine akıl sahiplerinin dikkati çekilmekle, 3/191. âyette ise dikkat çekilen kâinât âyetleri üzerinde tefekkür edilmekte, bu tefekkür sonucunda nihâî amaç olan Allah'ın sonsuz hükümranlığına intikal edilmektedir.

Kur'ân, gerek kendi âyetleri ve gerekse kâinât âyetleriyle insanları böyle olumlu bir sürece hazırlamaktadır. Yukarda da belirttiğimiz gibi bu süreç genel bir tasnifle üç aşamada cereyan etmektedir. 1- *Bilgilenme aşaması.* Bu bilgilenme değişik yol ve kaynaklardan temin edilebilir. 2- *Tefekkür* (düşünme) *aşaması.* Bu da edinilen her tür bilginin işlenmesi ve değerlendirilmesi ameliyesidir. 3- *Sonuç yani nihâî bilginin idrâk edilmesi* ki, Kur'ân'a göre bu *marifetullah*'dır. Kur'ân, sağlıklı düşünen insaflı bir kimsenin bu sonuca ulaşmasını kaçınılmaz buluyor. Bunun için insanları daima bilgilenmeye ve bilgileri üzerinde düşünmeye davet ediyor. "...*Ey akıl sahipleri ibret alın* (varlıklardan dikkat ve akıl yürütme ile sonuçlar çıkarın)",[1317] "*Yerde gökte var olan hükümranlığa, Allah'ın yarattığı herşeye dikkatle bakıp düşünmüyorlar mı?*"[1318] Bunları ve düşünme ile ilgili diğer âyetleri yorumlayan *İbn Rüşd,* tefekkürle varılmak istenen amacın bilinenden bilinmeyeni çıkarmak olduğunu, bunun da ancak felsefî kıyasla yapılabileceğini belirtmiş, bu itibarla kur'ân'ın düşünme ile ilgili âyetlerini iyi anlayabilmek için kıyasın en mükemmel şekli olan bürhan (dedüksiyon) ile cedel, hatabe ve mugâlata yöntemlerinin bilinmesinin gereğine dikkat çekmiştir.[1319]

1317) Haşr 59/2. 1318) A'râf 7/185.
1319) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 135.

Fethullah Han, bir bilim adamının gözlem ve araştırmaları boyunca incelediği nesnelerin yaratılması üzerinde de düşünmeleri halinde onların gerisinde mutlaka bir yaratıcıyı da göreceklerini söylüyor.[1320] *George Herbert* te aynı görüşü paylaşarak şunları söylüyor: "Akıl, kâinatta hâkim olan bu düzenin, kendiliğinden yahut yokluktan veya başıboş bir tesadüften meydana gelmiş olabileceğini kabul etmez. Buna göre düşünen insanın düşüncesinin neticesinde mutlaka bu kâinatı düzenleyen bir Tanrı'nın varlığını kabul edip O'na inanması gerekir.[1321] Yazar, ateistlerin de bir mantık muhâkemelerinin bulunduğunu fakat bunun sübjektif bir mantık olduğunu söylüyor. Ona göre müminlerin Allah'ın varlığı ile ilgili gösterdikleri delillerle ateistlerin inkâr delilleri arasında bir karşılaştırma yapıldığı takdirde ateistlerin delillerinin şâyân-ı kabul bir yönü bulunmadığı, görülür. Bir başka ifadeyle müminler imanlarını basiretleriyle yürütürken mülhidler inkârlarını körükörüne yürütmektedirler.[1322]

Görülüyor ki insanın gerçeği yakalaması için bazan bilgili olması, hatta düşünmesi de yetmiyor. Bütün peşin hükümlerden sıyrılmış, vicdanî duyguların himâyesi altında objektif ve sağlıklı bir düşünme gerekiyor. bütün bilgi ve ilim dallarının üzerine kâim olduğu bir kâideden bahseden *S. Ramazan el-Bûtî,* bu kaideyi şöyle açıklıyor: "Bu kâinat yapısının bir yapıcı ve yaratıcının varlığına istinad etmeksizin kendi kendine ayakta durabilmesinin mümkün olamayacağı noktasını etraflıca düşünmek." Yazar, bu sözleriyle araştırmacıyı daha baştan inanmaya ve teslim olmaya davet etmediğini söyleyerek şöyle devam ediyor: "Ben ilmî bir şekilde inceleme ve bu kâinatın yaratıcı olmadan ayakta durabilmesinin mümkün olup olmayacağını düşün-

1320) Fethullah Han, a.g.e., s. 44.
1321) George Herbert Plont, "İman Mantığı", Monsma, a.g.e., s. 164.
1322) Plont, a.g.m., a.g.e., s. 164, 165.

meye ve itikādî kararını ancak bu ince ve etraflı incelemesinin esası üzerine kāim kılmaya davet ediyorum."[1323]

İnsanın bir canlı olması hasebiyle diğer canlılarla bazı ortak özellikleri vardır. İnsanda olduğu gibi onların da bir canı vardır; onlar da bir aktiviteye bir aksiyona sahiptirler. Onlar da birtakım algılarda bulunur, bu algılara içgüdüsel cevaplar verirler. İnsanın bazı özellikleri vardır ki, bunlar hayvanlarda bulunmazlar. Bunlar da düşünme, yorumlayabilme yeteneği ile mesûliyetini ve "ilâhî olanla karşı karşıya bulunduğunu" müdrik olmasıdır.[1324] Ona "düşünen hayvan" denmesi bu ayırıcı vasfına işaret eder.

Kur'ân, her vesilede insanı düşünmeye yöneltir. Ona göre insanın tabiatına uygun olan onun düşünmesidir. Tıpkı bir otomobilin kendi kendine hareket etmesi, bir kuşun uçması gibi. Uçmayan bir yaratığa kuş, yürümeyen bir demir yığınına otomobil demek mümkün müdür? O halde insana yakışan kendi güç ve kudretine göre düşünmektir. Hakikati bulmasının, insan gibi yaşamasının başka bir yolu yoktur.

Her kelimesi insan zihnine yönelik olan Kur'ân'da özellikle gözlem ve tefekküre işaret eden beşyüzden fazla âyet tesbit edilmiştir.[1325] Bu, onun tefekküre verdiği önemi göstermektedir. Çünkü insanın gelişmesi düşünmesine bağlıdır. Buradan hareket eden İslâm, düşünmeyi bir ibâdet saymış, düşünceyi bilgiden üstün tutmuştur.[1326] Beşikten mezara kadar ilmin talep edilmesini, ilim Çin'de bile olsa aranıp öğrenilmesini isteyen Rasûlullah, tefekküre denk bir ibâdetin olamaya-

---

1323) S. R. el-Bûtî, a.g.e., s. 150.
1324) Necip Taylan, a.g.e., s. 60.
1325) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 88. Fethullah Han bunu 750 olarak zikretmektedir. bk. a.g.e., s. 63.
1326) Ali Medar, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 102.

cağını, bir saatlik Hakkı tefekkürün yetmiş yıllık nafile ibadetten hayırlı olduğunu haber vermiştir.(1327) İlmin kapısı kabul edilen *Hz. Ali* (k.v.), "Her ilmin temelinin tefekkür (düşünmek) olduğunu" vurgulamıştır.(1328)

Kur'ân, sadece gözlemi değil, düşünmeye vesile olacak herşeyi esas kabul eder. Zümer sûresinde insanın dinleyip duyduklarıyle ilgili bir yaklaşım vardır. Şöyle buyurulur: *"Şeytana ve putlaka kulluk etmekten kaçınıp Allah'a yönelenlere, onlara müjde vardır. Ey Muhammed, dinleyip de en güzel söze uyan kullarımı müjdele. İşte Allah'ın doğru yola eriştirdiği onlardır. İşte onlar akıl sahipleridir."*(1329) *İmam Fahreddin Râzî,* bu âyetleri tefsir ederken şunları söylüyor: "Biliniz ki bu âyet birçok önemli konuya parmak basmaktadır. Düşünme ve delil çıkartma (istidlâl) bunlardan biridir. Çünkü Allah Teâlâ, doğru yolda olma ve kurtuluşa ermenin neye bağlı olduğunu şöylece açıklamaktadır: İnsanoğlu birçok şey işittiğinde, içlerinden en güzel ve en doğru olanını seçer ve ma'lûmdur ki, en güzelini ve en doğrusunu, diğerlerinin arasından seçip ayırabilmek, yalnızca dinlemekle olmaz. Çünkü dinlemek hepsinde ortak olan taraftır. Zira Allah u Teâlânın *"sözü dinleyip de"* demesi, dinleme işinin ortak taraf olduğunu ifade etmektedir. O bakımdan en güzelinin, aralarından seçilişi sadece dinlemekle olmaz. O iş ancak aklî delillerle halledilir. İşte bunlar, övülmeyi ve takdir edilmeyi sağlayan şeyin aklî delilleri peşpeşe sıralamak olduğunu göstermektedir. Bu da düşünme ve delil getirme üzerine bina edilmiştir."(1330)

Kur'ân, her tür âyetin iyi niyetle ve düşünmeyle anlaşılabileceğine işaret ediyor: *"Allah odur ki, size âyetlerini gösteriyor ve sizin için gökten bir rızık da in-*

1327) Aclûnî, a.g.e., c. I, s. 310.
1328) Ali Medar, a.g.e., s. 79.
1329) Zümer 39/17, 18.
1330) Elmaî, a.g.e., s. 66.

diriyor. O âyetleri ancak gönül verip düşünenler anlar."[1331]

Kur'ân, düşünmeyi belli bir noktada dondurmaz. O fizik dünyayı incelemeye teşvik ettiği gibi metafizik âlemi de düşünmeye çağırır.[1332] Hem dünyayı, hem âhireti düşünmeyi teklif eder. Bakara sûresinde şöyle buyurulmaktadır: "....*Sana ne sarfedeceklerini sorarlar. De ki: "Artanı."* Böylece Allah, dünya ve âhiret hususunda düşünesiniz diye size âyetleri açıklar."[1333]

Kur'ân, sadece bir kavmi veya sadece bir elit tabakayı değil, bütün insanları akıl yürütme yöntemiyle kendi yoluna davet eder.[1334]

Kur'ân'da vahdetle kesret iç içedir. O insanlara kazandırmak istediği vahdet şuurunu çokluk ve çeşitlilik içinde verir. Gerçeklere bir kapıdan değil, değişik birçok kapılardan girilebileceğini telkin eder. Bu yaklaşım bireysel farklılıklara sahip olan insanlar için bir imkândır. Herkes kendi niteliklerine uygun, kendi şartlarına elverişli kapılar bulabilir Kur'ân'da. Düşünürlerin bir kısmı gerçeğe rasyonalist açıdan yaklaşırken, bir kısmı realist, bir kısmı amprist açıdan yaklaşırlar. Bir kısmı rölativist davranırken, bir kısmı kritisist, bir kısmı pragmatist ve bir kısmı da spiritüalist davranabilmektedir. Bu tek açı onları yanıltmış, baktıkları açıya göre görmüş ve hüküm vermişler, bakmadıkları veya bakamadıkları açıları görememiş, inkâr etmişlerdir.

Kur'ân, düşünme sisteminde bütün bu yaklaşımları birleştirmiş, gerçeğin bulunmasında hepsinin rolü olduğunu kabul eden çok yönlü bir anlayış sergilemiştir.[1335] Bundan dolayı dedik ki, Kur'ân'da metod yok metodlar vardır.

1331) Mümin 40/13.
1332) Akkad, a.g.e., s. 25.
1333) Bakara 2/219.
1334) Tabatabaî, a.g.e., s. 23.
1335) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 104.

Her ne kadar kolaylaştırılsa bile düşünmek, özellikle mücerred konularda akıl yürütmek zor bir iştir. En zor doğum, fikir ve düşüncelerin doğumudur. Bu itibarla Kur'ân, düşünmeyi zorlaştırıcı soyut aklî deliller yerine somut deliller kullanmıştır.[1336]

Kur'ân da düşünme ilkeleri olarak aklın dayanağı diyebileceğimiz mantık ilkelerini esas alır.[1337] Bu ilkeler ışığında akıl yürütürken mantıkta olduğu gibi açık açık mukaddimeler tertib etmez. Çünkü insan zihninin küçük önerme, büyük önerme ve sonuç gibi bir tertibe gitmeden de sonuca ulaşabileceğine inanır.[1338]

Doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayırma gücü diyebileceğimiz düşünme yetisi insanda doğuştan mevcuttur.[1339] İnsan dünyaya gelirken bu donanımla gelmiştir. Bu itibarla Kur'ân insandan yapamayacağı bir şeyi istememektedir. Onun istediği, insanın, kendisine verilen bu yetiyi doğru ve tam kapasiteyle kullanmasıdır.

Atâ anlatıyor:

"Bir gün ben ve *Ubeyd b. Umeyr, Hz. Âişe*'yi (r.a.) ziyarete gittik. O da perde arkasından bizimle konuşuyordu. Bir ara Ubeyd'e, "Niçin bizi ziyarete gelmiyorsun?" diye sordu. *Ubeyd* de Rasûl-i Ekrem'in *"Arasıra ziyaret et ki muhabbetin artsın."* buyurduğunu okudu ve devamla "Rasûl-i Ekrem'den gördüğün şâyân-ı hayret bir şeyden haber ver." dedi. *Hz. Âişe* ağlayarak söze başladı ve "Zaten O'nun her hâli şâyân-ı hayret idi." dedikten sonra şöyle devam etti: "Sıra bende olduğu bir gece Rasûl-i Ekrem yatağa girdi. Vücudu vücuduma temas ettikten sonra, *"Müsâade et de Rabbime ibâdet*

1336) Yavuz, a.g.e., s. 197.
1337) Yavuz, a.g.e., s. 79, 197.
1338) Yavuz, a.g.e., s. 97.
1339) M. Faruk Bayraktar, "Eğitimin En Önemli Hedefi Düşünmek ve Düşünmeyi Öğretmek", Din Öğretimi Dergisi, sy. 28, s. 16.

edeyim." buyurdu ve suyun başına giderek abdestini aldı; göz yaşları içinde namaza başladı. Göz yaşları sakalını ve secde yerini ıslatmıştı. Sonra yan üstü yaslandı. Bilâl, sabah ezânı için gelinceye kadar öyle kaldı. *Hz. Bilâl* gelip O'nun bu ağlar halini görünce, "Allah Teâlâ senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlamış değil mi?" diye sordu. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem, *"Yazıklar olsun sana ey Bilâl, nasıl ağlamayayım ki, Allah u Teâlâ, "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde akıl sahiplerine şüphesiz deliller vardır." âyet-i celilesini bana indirdi. Veyl o kimseye ki, bu âyeti okur da onun üzerinde düşünmez" buyurdu, dedi."*[1340]

Beyazî'ye göre, "Geniş temelli ve genel bir düşünüşe dayanan, düşünen ve akleden kişiyi körükörüne bir otoriteye itaatin üstüne çıkaran Allah bilgisi, her bir müslümana farz olan bir görevdir. Yani bu, farz-ı ayndır, farz-ı kifâye değildir."[1341]

Mâturîdîliğe göre de en önemli görev Allah bilgisi elde etmek için tefekkür ve akletmedir.[1342] *Gazzalî,* semaya bakıp üzerinde düşünmenin en az on faydasından bahseder. Ona göre semaya bakarak üzerinde düşünmek, üzüntüyü giderir, vesveseyi yok eder, korku ve vehmi kaldırır, Allah'ı anmaya vesile olur; kalbte Allah'a karşı bağlılığı yerleştirir, red ve inkâr düşüncesini bertaraf eder, bazı hastalıkların iyileşmesini sağlar, hasretli bir kimseyi tesellî eder, sevenlerin birbirlerine olan ünsiyetlerini artırır.[1343]

Modern eğitim için de düşünmenin önemi büyüktür. *J. J. Rousseau* diyor ki: "Bizim öğrenciden istediğimiz şey bilgi kazanmasından çok muhâkemesini iş-

1340) Gazzalî, İhyâ, c. IV, s. 763.
1341) İzutsu, İslâm Düşüncesinde İman Kavramı, s. 147.
1342) İzutsu, a.g.e., s. 146.
1343) Gazzalî, İhyâ, c. IV, s. 762-798.

letmesidir..."[1344] *Montaigne,* "çok bilgili bir kafadan ziyade, sağlam muhâkemeli bir kafa... Bilgili bir insandan çok iyi düşünebilen becerikli bir insan" istiyor.[1345] *Spinoza,* insanın bir şeyin fenalığını düşünmek suretiyle kötülükten sakınabileceği gibi iyi bir şeyi düşünerek de sakınabileceğini söylüyor.[1346] *R. H. Kameron,* düşüncenin bir başka önemine dikkat çekerek diyor ki: "Mantık kuralları herhangi bir delilin doğruluğunu veya yanlışlığını tesbit edebilirler. Ama düşünce, doğrudan doğruya da delilleri münakaşa ile işe başlar ve ona yön verir."[1347] *T. H. Huxley, Modern İlimde İnsan* adlı eserinde, "insanın eşsiz özelliklerinden ilki ve vuzuh bakımından en mükemmeli tasavvurî düşünmeye olan kudretidir."[1348] derken insandaki erdemin kaynağına dikkat çekiyor.

Bu açıklamalar aynı zamanda eğitimcilerin görevlerini de ortaya çıkarıyor: "Öğretmen, öğrencilerini sebepler, etmenler, belli bir yöne zorlayan kuvvetler üzerinde düşünmeye sevketmelidir."[1349] "Şu halde, herşeyin üstünde önemli olan düşünceyi tahrik edici metodları kullanmaktır. Bu hem gerekli, hem de amaca ulaşma için kâfidir."[1350]

Birkaç âyet meâli ile konuyu bitirelim: *"Ey Muhammed, doğrusu senden önce de kendilerine kitaplar ve belgelerle vahyettiğimiz birtakım adamlar gönderdik. Bilmiyorsanız kitaplılara sorun. Sana da, insanlara gönderileni açıklayasın diye Kur'ân'ı indirdik. Belki düşünürler."*[1351] *"Göklerde olanları yerde olan-*

1344) Leıf - Rustın, a.g.e., s. 278.
1345) Leıf - Rustın, a.g.e., s. 278.
1346) M. Şekip Tunç, a.g.e., s. 112.
1347) R. Horton Kameron, "İnsan Bizzat Allahın Varlığına Delildir", Monsma, a.g.e., s. 243.
1348) M. Kutup, İslâm Terbiye Metodu, 213.
1349) Herbert Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 45.
1350) Leıf - Rustın, a.g.e., s. 274. 1351) Nahl 16/43, 44.

ları, hepsini sizin buyruğunuz altına vermiştir. Doğrusu bunlarda, düşünen kimseler için dersler vardır."[1352] *"Dünya hayatı gökten indirdiğimiz su gibidir ki, onunla insan ve hayvanların yiyeceği bitkiler yetişip birbirine karışmıştır. Yeryüzünün süslenip bezendiği ve yerin sahiplerinin bütün bunlara mâlik olduklarını sandıkları sırada, gece veya gündüz buyruğumuz o yere gelmiş ve orayı hiçbir şey bitirmemişe çevirmişiz; bir gün önce bir şey yokmuş gibi olmuştur. Düşünen millet için âyetleri böylece uzun uzun açıklıyoruz."*[1353] *"Yeri düzleyen, orada dağlar, nehirler var eden, her türlü üründen çift çift yetiştiren, gündüzü geceyle bürüyen de O'dur. Doğrusu bunlarda, düşünen kimseler için ibretler vardır."*[1354]

E - TARTIŞMA

Bilgi üretmenin yollarından biri de tartışmadır. Zira "Bârika-i hakikat müsâdeme-i efkârdan doğar." İnsanlar herhangi bir konuda ya kendi kafalarındaki bilgi ve tecrübeleri karşılaştırarak veya kendi bilgi ve tecrübeleriyle başkalarının bilgi ve tecrübelerini karşılaştırmak suretiyle bir hükme ulaşırlar. Birinci işlemin adına *"düşünme"*, ikinci işlemin adına ise "tar*tışma"* denmektedir. Buradan hareketle tartışmayı, birden fazla insanın karşılıklı fikirler ileri sürmek suretiyle yaptıkları sesli bir düşünme olarak tanımlayabiliriz.

Günlük hayatta tartışma, -yüzdeyüz aynı anlama gelmeseler bile- *münâzara, muhâvere, münâkaşa, muhâsebe* kelimeleriyle ifade edilmektedir.[1355] İlmî ıstılahta ise daha çok *diyalektik, münâzara* ve *cedel* ke-

---

1352) Câsiye 45/13.
1353) Yûnus 10/24.
1354) Ra'd 13/3.
1355) Elmaî, a.g.e., s. 32.

limeleri kullanılmaktadır. Bunları özet olarak açıklamakta fayda vardır.

A. Diyalektik:

"Dia" ve *"legein"* kelimelerinden oluşan dialectica, dil, nutuk, iki kişi arasında karşılıklı konuşma anlamlarına geldiği gibi, istidlâl yani akıl yürütme anlamına da gelmektedir.[1356]

Diyalektik, iki kişi arasında cereyan eder. Konuşmacılardan biri soran, diğeri cevaplayan durumundadır. Soru soran kimse muhatabını değişik sorularla zor duruma düşürerek kendi fikirlerini kabul ettirmeye çalışır.[1357]

Diyalektiği kıyas ve burhandan ayıran *Aristo* onun ihtimal ifade eden akıl yürütmelerde kullanılabileceğine dikkat çekmiştir.[1358]

"*İbn Sina* da diyalektiğin faydalarına inanmış, kullanılmasının yararlı hatta gerekli olduğunu savunmuştur."[1359]

Diyalektik, hakikatin ortaya çıkmasında yardımcı olduğu gibi, eğitim ve öğretimi desteklemesi, insanın tartışma yetenek ve olgunluğunu elde etmesi, ilmî gelişmeye katkıda bulunması, akıl yürütmeyi teşvik ve tahrik etmesi açısından da faydalıdır.[1360]

1356) İsmail Fennî, Lügatçe-i Felsefe, İstanbul 1341 h., s. 184, 185; Mustafa Namık Çankı, Büyük Felsefe Lugati, İstanbul 1954, c. I, s. 584, 585; Y. Şevki Yavuz, a.g.e., s. 3; Nihat Keklik, Felsefe, İstanbul 1978, s. 69.

1357) Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Metodoloji Nazariyeleri, İstanbul 1946, s. 29, 30.

1358) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 6.

1359) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 15.

1360) Yavuz, a.g.e., s. 15.

B. Münâzara:

Münâzara, na-za-ra kelimesinden türemiş Arapça bir kelimedir. "Nazar" kelimesinin görüş ve düşünce anlamında kullanıldığını düşünürsek, münâzaranın karşılıklı, birlikte düşünme anlamına geldiğini söyleyebiliriz.(1361)

Münâzara ilminin bir tanımı şöyledir: Münâzara, "Karşılıklı olarak konuşan iki kişinin, gerçeği ortaya koymak amacı ile iki düşünce arasındaki nisbet hükmünün doğruluk veya yanlışlığını anlamak için düşünme güçlerini istenen konulara yöneltmelerinden bahseden bir ilimdir."(1362)

Münâzarayı, *"tereddüdü'l-kelâm"* yani sözün iki kişi arasında dolaştırılması olarak tavsif eden *Elmaî,* tartışmayı yapan her iki tarafın da kendi savundukları fikri ortaya çıkarmak, müârızının fikrini çürütmek için çaba gösterdiğini, bununla beraber her iki tarafın da hakkın ortaya çıkmasını istediğini söylemektedir.(1363)

C. Cedel:

Arapça ce-de-le kökünden türemiş olan bu kelimenin sözlük anlamı, "kişinin, arkadaşını sert bir yere yıkması, amansız düşmanlık, ipin bükülmesi, evirilip çevirilmesi, binanın sağlam yapılması, bölünmek ve cephe almak, delile delille karşılık vermek, bir fikri aşırı ölçüde ve kavga yaparcasına savunmak."(1364) demektir.

1361) İbn Manzur, Lisanu'l-Arap, "münâzara" md.; Cürcânî, Târîfât, "Münâzara" md.; Yavuz, a.g.e., s. 5.

1362) Ali Rıza Ardahânî, Mi'yârü'l-münâzara, İstanbul 1307 h., s. 9.

1363) Elmaî, a.g.e., s. 32.

1364) Fîrûzâbâdî, Kâmûs Tercümesi, "cedel" md.; İbn Manzûr, Lisanü'l-arap, "cedel" md.; Râgıb el-Isfahânî, el-Müfredât, "cedel" md.; Yavuz, a.g.e., s. 3.

C e d e l kelimesinin neticesiz münâkaşa, gruplaşma, ayrılma gibi mânâları da vardır.[1365]

"Adâb ilmi" veya *"ilmu'l-hilâf"* adları da verilen cedel ilminin tanımı şöyledir: "Cedel, verilen bir çaba veya kabul edilen bir düşünceye zıd olan başka bir düşünceyi benimsememeye gayret gösterme sanatıdır."[1366] *İbn Sinâ,* cedeli, "Bir düşünceyi meşhur veya genellikle herkes tarafından kabul edilmiş öncüllerle isbat etme ve cevap verme esnasında iddia edilen fikre zıd olan düşünceye düşmeme sanatı."[1367] olarak tarif etmiştir.

İslâm ulemâsından bir kısmı amaç ve yöntemlerine bakarak cedel ilmine karşı soğuk davranmıştır. Bunlara göre cedel, iyi niyetle hakka davetten ziyade "Muhatabın gayesini hedefinden saptırmak, iddia etmediği bir hususu iddia ediyormuş gibi gösterip mağlup etmek, muârızın kişiliğini küçük düşürücü tavırlar takınmak, kesin delile dayanmadan bilgisizce tartışmak, gerçek ortaya çıktıktan sonra münakaşaya devam etmek, hakkı bâtıl, bâtılı hak göstermeye çalışmak..." gibi amaçlara yöneliktir.[1368] *Fahreddin Râzî* ve *Şevkânî*'ye göre cedel davete değil, savunmaya yöneliktir.[1369]

Taberî ve *Suyûtî,* tefsirlerinde insanların çok cedelci olduklarını ifade eden âyet-i kerîmedeki "cedel" kelimesine peygamberlerin getirdikleri emir ve yasakları reddetme anlamı verildiğini zikretmişlerdir.[1370]

1365) Hüseyin Atay, Kur'ân'da İman Esasları, s. 111.

1366) Yavuz, a.g.e., s. 4.

1367) Yavuz, a.g.e., s. 4.

1368) Gazalî, İhyâ, c. I, s. 115-122; Yavuz, a.g.e., s. 113.

1369) Râzî, Mefâtih, c. V, s. 528; Şevkânî, Fethu'l-kadîr, c. III, s. 198; Y. Ş. Yavuz, a.g.e., s. 114.

1370) Suyûtî, ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr, Mısır 1314 h., c. IV, s. 228; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, Câmiu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân, Mısır 1321 h., c. XXV, s. 160.

İbn Sina, Kitabu'l-Cedel'de, cedelin peşin hükme dayandığını, savunulan konunun belli olduğunu, hakkın ortaya çıkması amacına değil, kazanmak amacına yönelik olduğu için cedelcide büyük bir hırsın bulunduğunu bildirmektedir. Cedelci, yanlış olsun doğru olsun mutlaka kendi görüşünün gâlip gelmesini istediği için şeklî mantığa sıkı sıkıya bağlanarak kelime oyunlarına başvurabilir; gerekli gördüğü zaman konuyu anlaşılmaz hale getirebilir; yapılan itirazları ciddiye almaz; daha olmazsa kaba-kuvvete bile yeltenebilir.[1371]

Mantığı, *bürhan mantığı, cedel mantığı* olmak üzere ikiye ayrılan *İbn Sina,* aklî ve tabiî ilimlerde bürhan mantığının, dinî, siyasî, ahlâkî ve sosyal sahalarda cedel mantığının kullanılması gereğine işaret eder.[1372]

Tartışmanın gerekliliğine inananlar olduğu gibi, onun haram olduğunu savunanlar da olmuştur. Aslında bu iki tarafın delilleri birbirleriyle çelişmemektedir. *Elmaî*'nin belirttiğine göre, "Tartışmayı kınayıp haram görenlerin delilleri, bâtıla ve nefsin hevasına hizmet eden tartışmalara.." yöneliktir; tartışmanın gerekliliğini savunanların delilleri de "Allah'ın dâvetini ulaştırmak ve hakka hizmet etmek." amacına yöneliktir.[1373] Bütün mesele tartışmanın amacı, niyeti ve yöntemidir. Hiç kimse hakka hizmet amacına yönelik, iyi niyete dayalı, âdâbına uygun bir tartışmayı reddetmez. Çünkü tartışma insanın yapısında, yaratılışında vardır. Bu, Kur'ân ile de sünnet ile de sabittir. Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır: *"O gün, herkes kendi nefsi adına mücadele eder ve herkese yaptığının karşılığı eksiksiz ödenir. Onlar zulme uğratılmazlar."*[1374] *"And olsun ki, biz bu Kur'ân'da insanlara türlü türlü misâli gösterip açıkladık. İnsanın en çok yaptığı iş tar-*

1371) Yavuz, a.g.e., s. 13.
1372) Yavuz, a.g.e., s. 10.
1373) Elmaî, a.g.e., s. 63, 66.
1374) En'âm 16/111.

tışma (cedel)*dir."*[1375] Rasûlullah da bir hadîs-i şeriflerinde, *"En çok tartışmayı insanoğlu yapar."*[1376] buyurmuştur.

Kur'ân, insandaki bu eğilimi bâtıla karşı hakkın savunulmasında kullanılır.[1377] Başka bir ifadeyle Kur'ân, cedeli bütünüyle reddetmez, onun bazı kayıt ve şartlara bağlı olarak İslâm'ın hizmetinde kullanılmasını ister.[1378] Allah (c.c.) şöyle buyuruyor: *"Ey Muhammed, Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış; doğrusu Rabbin, kendi yolundan sapanları daha iyi bilir. O, doğru yolda olanları da en iyi bilir."*[1379] İslâm bilim adamlarından bir kısmı, felsefe geleneğine uyarak ayetteki hikmeti *mantıkî burhan,* güzel öğüdü *hitabet,* cedeli de meşhur veya müsellem kaziyyelerden oluşan *mantıkî cedel* ile açıklamıştır.[1380]

Mevdûdî, âyetteki *hikmet* kelimesini, kişinin tebliğde bulunurken dikkatli ve basiretli olması, yaptığı işi körükörüne değil bilerek yapması, hitap edilen kimsenin zihin, yetenek ve şartlarının göz önünde bulundurulması, mesajın bunlara uygun bir şekilde iletilmesi, bunlar yapılırken ferdî farklılıkların esas alınması şeklinde açıklamaktadır. *"Güzel öğüt"* sözünden ise iki hususu anlamaktadır: *1- Muhatap sadece mantıkî metodlarla iknâ edilmeye çalışılmamalı, aynı zamanda onun duyguları da dikkate alınmalıdır; 2- Muhatap iknâ edilirken onun mutluluk ve refahının düşünüldüğü kendisine hissettirilmeli, kendisine tepeden bakıldığı izlenimi uyandırılmamalıdır.* Muhatap,

1375) Kehf 18/54.
1376) Ahmed b. Hanbel, Müsned, Mısır 1313, c. I, s. 112.
1377) Tartışma örnekleri için bk. Nihat Keklik, Felsefe, s. 70-78.
1378) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 14, 15.
1379) Nahl 16/125.
1380) Yavuz, a.g.e., s. 115; İsmail Hakkı İzmirli, Muhassalu'l-kelâm ve'l-hikme, İstanbul 1336 h., s. 39.

kendisine öğüt veren kimsenin samimiyetinden emin olmalıdır.

Yazara göre *"En güzel şekilde mücâdele et"* emrinde yapılacak iş, "kişinin tatlı bir dile sahip olması, soylu bir davranış göstermesi, aklî ve cezbedici fikirler öne sürmesi ve polemik, tartışma ve karşıtlıklar içine düşmemesi"dir. Bu mücadeleye soyunan bir kimse, gereksiz suçlamalara, çarpık fikir ve iğneli sözlere tenezzül etmemelidir. Karşısındakini matetmek, muhatabı küçük düşürmek için onunla alay etmek hiçbir fayda sağlamaz; muhatapda inat ve dikbaşlılığa sebep olur.[1381] Hülâsâ bu emir bize iyi bir üslûbu ve iyi bir davranışı telkin etmektedir. Atalarımızın da belirttikleri gibi "Tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır." Yılanı deliğinden çıkaran tatlı söz insan için ne yapmaz? Rasûlullah'ın en önemli başarı sebeplerinden biri bu değil midir?

Makul bir cedeli emir ve teşvik eden diğer bir âyet şöyledir: *"Kitap ehlinden zulmedenler bir yana, onlarla en güzel şekilde mücâdele edin. Şöyle deyin: "Bize indirilene de, size indirilene de inandık; bizim Tanrımız da sizin Tanrınız'da birdir. Biz O'na teslim olmuşuzdur.*[1382]

İbn Sina, *Şifa* adlı eserinin tartışma ile ilgili bölümünde tartışmayı, "...âlimlerin çoğunca övülen ve kabul gören yollardan biriyle hasmı ilzâm etmek için yapılan karşı çıkış (muhâlefet)"[1383] olarak tanımlamıştır ki, Kur'ân'ın ruhuna uygun olan tartışma budur.

Şevkânî diyor ki: "...gerçeği ortaya çıkarıp şüpheleri kaldırmak arzusuyla yapılan tartışma veya tercihe şayan olanı ve olmayanı, muhkem (açık) ve müteşâbih (belirsiz) olanı araştırmak ve bâtılla uğraşanların sarıldıkları şeyleri defetmek için yapılan tartışma Allah'a

1381) Mevdûdî, tefhimu'l-Kur'ân, c. III, s. 70, 71.
1382) Ankebut 29/46.
1383) Elmaî, Kur'ân'da Tartışma Metodları, s. 26.

yaklaşmış olanların, kendisiyle yüceldikleri en fazileti amellerden biridir."(1384) *Süleyman Uludağ,* İslâmın esaslarını serbest bir tartışma neticesinde kabul etmenin dinin en önemli esaslarından biri olduğunu söylemektedir.(1385) *İbn Haldun'*a göre de ilimlerde meleke sahibi olmanın en kolay yolu, müzâkereler ve ilmî tartışmalardır.(1386)

Müfessir *İbn Cerîr et-Taberî,* dine yapılan bir saldırı karşısında tartışmayı terketmenin câiz olmadığını söylemiş, *Fahreddin Razî* ise cedelin bir peygamber mesleği "hirfetü'l-enbiya" olduğunu savunmuştur. Osmanlı ulemâsından *Taşköprîzâde* de İslâm dinini savunmaya yönelik bir tartışmanın farz-ı kifâye olduğuna kânidir.(1387) *Ebû Hanife'*nin derslerini sadece takrir usûlü ile değil, zaman zaman öğrencileriyle tartışarak yaptığı söylenir.(1388) Bütün bu zevâtın savunduğu cedel veya tartışma, üstün olanın ortaya çıkması için delilleri karşılaştırmak anlamındadır.(1389)

Tartışmanın bilginin hazmedilmesi açısından da önemi vardır. Tartışmak için iki tarafın birbiriyle muârız olması da şart değildir. İki veya daha fazla sayıda bir arkadaş ve dost grubu bir araya gelerek, bir olay üzerinde aydınlanmak, bir fikri olgunlaştırmak, bir varlığı daha iyi tanımak için de tartışabilirler. Bu tür tartışmaların insanlar için büyük faydaları vardır. Okunan bir kitap veya makâle, seyredilen bir oyun, gözlenen bir olay v.s. üzerinde uygarca, tatlı tatlı tartışmanın ne zararı olabilir? Hatta diyebiliriz ki: Bu tür tartışmalar toplumun fikrî ve ilmî gelişmişliğinin de bir göstergesidir. Eğitimcilerin görevi, tartışan ama

1384) Elmaî, a.g.e., s. 71.
1385) Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 89.
1386) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 446.
1387) Y. Şevki Yavuz, a.g.e., s. 111.
1388) M. Faruk Bayraktar, a.g.m., s. 19.
1389) Elmaî, a.g.e., s. 26.

adam gibi tartışan nesiller yetiştirmek olmalıdır. O zaman, konuşmasını bilen, kendine güvenen, insan ilişkilerinde başarılı, fikre saygılı, şahsiyet sahibi insanlar ortaya çıkacaktır. Bunun tersi kör ve sağırlar diyaloğudur.

Tartışmasız bilginin hazmedilemeyeceğini söyleyen *Ali Medâr,* "Bilginin hazmedilebilmesi için ezber yerine tartışmaya açılması, üzerinde düşünülmesi." gereğine işaret ediyor; Kur'ân'ın bunu yaptığını bildiriyor.[1390]

Kur'ân, insanları hakka çağırırken ilk etapta tartışmaya başvurmaz. Yani Kur'ân, davetine tartışma ile başlamaz. Kendi irşad anlayışına göre yapılması gerekenleri yapar. Meselâ; öğüt verir; irşad ve vaadlerde bulunur. Bu durum hasmın tavrına göre değişir. Burada tekliften tehdide kadar giden bir çizgi vardır.[1391] Kur'ân, ileri sürdüğü fikirlere karşı bir itirazla karşılaştığı, bu durumda münâkaşanın bir fayda sağlayacağına inandığı takdirde kesin yoldan bir sonuca ulaşmak üzere tartışmayı başlatır.[1392] Fikri donuk, kābil-i hitap olmayan, cahil kimselerle tartışmaya girmez.

Kur'ân'ı tartışmanın hem akla, hem vicdana etki ettiğini ifade eden *Elmaî,* Kur'ân'ın insan aklının ulaştığı en son bilgi düzeyinde onunla tartıştığını ve kendisine düşünme ve münâkaşa etme imkânı verdiğini bildirmektedir.[1393]

Kur'ân'ın, tartışma yaparken klasik mantığın kıyas şekillerine uygun bir metod kullandığını söyleyenler olduğu gibi, onun kendine has, kendi düşünme sistemine dayanan orijinal, gerçekçi, herkese hitabeden, inatçıları susturucu, en kısa yoldan sonuca götürücü

1390) Ali Medar, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 80.
1391) Elmaî, a.g.e., s. 19.
1392) Hüseyin Atay, Kur'âna Göre İman Esasları, s. 113.
1393) Elmaî, Kur'ân'da Tartışma Metodları, s. 15, 487.

bir tartışma anlayışının varlığını benimseyenler de mevcuttur. *Taberî, Hatip el-Bağdâdî, İbnu'l-Cevzî, İbn Teymiye, İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, İbn Kesîr, Şâtıbî, İbnu'l-Vezîr, Suyûtî, Şevkânî, Muhammed Reşid Rıdâ, Merâğî* gibi ilim adamları bu düşüncededirler.[1394]

Kur'ân'ı tartışma metodları açısından en çok inceleyen bilim adamlarından biri olan *Süleyman b. Abdülkavî b. Abdilkerim et-Tûfî,* "Kur'ân'daki tartışma kurallarının engelleme, delil bozma ve iddiaya karşı koyma esaslarına göre" şekillendiğini kabul etmiş veya klasik münâzara kurallarını Kur'ân'a uygulamaya çalışmıştır.[1395] Aslında klasik münâzara ilmi de Aristo mantığına dayanmaktadır. Bu mantık yapısına göre düşünce, *hükümler* ve *kavramlar* olmak üzere iki kısımda incelenir. Hükümlerle ilgili kurallar, *"engelleme", "delil bozma"* ve *"iddiaya karşı koyma"* şeklindedir. Kavramlarla ilgili kurallar ise *"tanım"* ve *"bölme"*yi ihtiva eder.[1396]

a- Kur'ân'da Tartışma Metodları

Kur'ân-ı Kerim'in tartışma metodlarını genel anlamda iki kısımda incelemek mümkündür: 1- İsbat metodları; 2- İptal Metodları.[1397] Gazzalî'nin belirttiğine göre her iki metodda da mantıkî kıyas şekilleri kullanılmıştır.[1398]

1- İsbat Metodları:

İsbat, bir fikrin, bir inancın, bir düşüncenin kalbde şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde delillendirilmesi, doğruluğunun delillerle gösterilmesi demektir.

1394) Yavuz, a.g.e., s. 143.
1395) Yavuz, a.g.e., s. 136, 137.
1396) Yavuz, a.g.e., s. 20 v.d.
1397) Yavuz, a.g.e., s. 148.
1398) Yavuz, a.g.e., s. 134.
1399) Yavuz, a.g.e., s. 148.

Kur'ân, isbatı bu anlamda değerlendirmiştir.[1399] Kur'ân'daki isbat metodlarını kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1- Kıyas:

Bu metod Kur'ân'da iki şekilde uygulanmıştır:

a- Kolayı zora kıyas;

b- Benzeri benzere kıyas.

a- *Kolayı zora kıyas,* Kur'ân'da en çok kullanılan kıyaslardandır. Kolay olan bir şey kendisinden daha zor olan bir şeye kıyaslanır (bk. Rum 30/27).

b- *Benzeri benzere kıyas,* benzer iki şeyin aynı vasfı taşımaları sebebiyle aynı hükmü almaları gereğine dayanan kıyastır (bk. A'râf 7/57).

Kur'ân, iddialarını isbatlama sadedinde aklî kıyastan büyük çapta yararlanmıştır. Bütün İslâm bilginleri Kur'ân'da aklî bir kıyasın varlığını kabul etmişler, onu değişik isimler altında değerlendirmişlerdir.[1400] Şu var ki geçmişte de değindiğimiz gibi Kur'ân'daki kıyaslar klâsik mantık kitaplarında olduğu gibi şeklî kalıp ve önermelere dayanmamaktadır. Onun kendine has orijinal bir kıyas tarzı vardır. Yasin sûresinde şöyle buyurulmaktadır: *"İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi ki hemen apaçık bir hasım kesilir ve kendi yaratılışını unutur da, "Çürümüş kemikleri kim yaratacak?" diyerek bize misâl vermeye kalkar."*[1401] *İbn Rüşd,* bu âyetleri örnek göstererek şöyle diyor: "Bu ve benzeri âyetlerin delil oluşu avdetin bidâyet, dönüşün başlangıç üzerine kıyas edilmesi nevindendir ki, bu iki husus da yekdiğerine eşit ve denk olan şeylerden ibarettir."[1402] Şu âyette de *avdetle bidâyet arasında fark* vardır: *"De ki: "Yeşil ağaçtan*

1400) Yavuz, a.g.e., s. 150, 152, 153.
1401) Yâsin 36/77, 78.
1402) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 353.

sizin için ateş çıkaran, çürümüş kemiklere hayat verecektir."[1403] *İbn Rüşd,* bu âyette, "...avdetin imkânını isbat eden kıyasla beraber avdetle bidâyet arasında *avdet lehine"* bir farkın bulunduğunu söylemektedir. Bidâyette ısı ve rutubet mevcutken, avdette soğuk ve kuruluk sözkonusudur.[1404]

Kur'ân, âhiret hallerinde, özellikle öldükten sonra yeniden dirilme hususunda kıyas metodunu kullanmaktadır. *İbn Rüşd'*e göre, Kur'ân'da, âhiret hallerinin imkânı hususunda herkesin müştereken tasdik edebileceği deliller vardır. Yine ona göre akıl, bu konuda herkes için idrâk edilmesi müşterek olan imkândan daha fazlasını idrâk edemez. Bu itibarla temsille kıyas yoluna gidilmiştir. Bu da "...birbirine eşit ve denk olan iki şeyden birinin varlığının imkânının öbürüne kıyas edilmesi, yani varlık sahasına çıkışına" benzetilmesidir.[1405]

Kur'ân, müşriklerin, fâizi ticaretin benzeri kabul etmelerinde olduğu gibi, muârızlarının yaptığı yanlış kıyaslara da dikkat çekmektedir. Bu tür kıyaslar asıl ile fer' arasında illet bakımından bir benzerlik bulunmayan kıyaslardır. Kur'ân'daki *Bünyamin - Yusuf kıyası*nda da böyle bir mantıksızlık mevcuttur. Bünyamin'in hırsızlık yapıp yapmadığı tartışılırken kardeşleri; *"Şayet Bünyamin çalmışsa daha önce kardeşi Yusuf da çalmıştı"* diyerek Yusuf'a iftira ettiler. Buradan hareketle kardeşlerinin *Yusuf* ve *Bünyamin*'le ilgili olarak *"Bünyamin'in kardeşi Yusuf daha önce çalmıştı. Bünyamin'de Yusuf'un kardeşidir. O halde o da çalar"* şeklindeki kıyasları temelden yanlış ve mantıksızdır.[1406]

1403) Yâsin 36/80.
1404) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 354.
1405) İbn Rüşd, a.g.e., s. 353. Örnek âyet Yâsin 36/78.
1406) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 155. Âyet için bk. Yûsuf 12/77.

2- Gözlem ve deney:

Bu metod Kur'ân'da hem bilgi edinme, hem de isbatlama yolu olarak kullanılmaktadır. *Hz. İbrahim*'in, putların aczini isbatlamak için yaptığı iş bunun en güzel örneğidir.(1407)

3- Mukâyese:

Kur'ân'ın isbat yollarından biri de budur. Aynı zamanda bir bilgi edinme yoludur. Kıyasta birbirine benzeyen iki şeyin aynı hükmü alma zorunluğuna rağmen, mukâyesede birbirine zıt olan iki şeyin karşılaştırılması ve bu iki zıt şeyin aynı hükmü almalarının mümkün olmadığı gösterilmek istenir. Kur'ân'da karşılaştırma sorular şeklinde yapılmakta, bu suretle zihnin konu üzerinde yoğunlaşması sağlanmakta, böylece muhâkemeye geçen zihin başka bir yolun olmadığını görerek hakkı ikrara mecbur kalmaktadır. Bu metod bilim adamları tarafından, *"tebkid", "ilzâm", "istifham tarîki", "talattuf"* ve *"tahakküm"* gibi değişik isimlerle anılmıştır. Bu ifadeler diğer tartışmalar için de kullanılmış, bunlardan *"tebkîd"* ve *"ilzâm"* daha çok kullanılarak şöhret kazanmışlardır.(1408)

Mukâyese veya karşılaştırmanın Kur'ân'da birçok örnekleri vardır. Bu örnekleri vermeden önce şunu belirtelim: Kur'ân'ın *mukâyese = karşılaştırma metodu*nda üç unsur mevcuttur: *1- Bilgi, 2- İşlem, 3- Sonuç.* Kur'ân karşılaştıracağı varlık ve olaylar hakkında önceden *bilgi* verir; onları tanıtır. Çünkü hakkında bilgi sahibi olmadığımız şeyleri karşılaştırmak ya imkânsız veya yanıltıcıdır. Tek taraflı bilgi de insanı yanılgıdan kurtarmaz. Bu itibarla karşılaştırılacak olan her iki taraf hakkında da sağlıklı bilgiye ihtiyaç vardır. bu bilgi ne kadar fazlaysa mukâyese o kadar kolay ve sağlıklı olur.

1407) Enbiyâ 21/58-67.

1408) Yavuz, a.g.e., s. 158.

İşlem, haklarında bilgi sahibi olduğumuz varlık veya olayların sahip olduğu özelliklerin değerlendirilmesi ve karşılaştırılması ameliyesidir. Şayet elimizdeki mevcut bilgileri doğru dürüst değerlendirebilir, bunları sağlıklı bir karşılaştırmaya tâbî tutabilirsek vardığımız *sonuç* da sağlıklı olacaktır. Bu karşılaştırmayı yaparken bilgilerimiz kadar, duygularımızın da önemi vardır. Olaya peşin hükümle yaklaşır, duygusal davranırsak yani objektif olamazsak çıkaracağımız sonuç daima tartışılabilir.

Kur'ân, insanlardan eşya ve olayları mukâyese etmelerini isterken onları önceden bilgilendiriyor; onlardan kendi verdiği bilgilere ek olarak bilgi edinmelerini istiyor. Çünkü onun en önemli tesbitlerinden biri, bilgiyle bilgisizliğin denk olamayacağıdır. Bu tesbit Kur'ân'da şöyle ifade ediliyor: *"Yoksa o gece saatlerinde kalkan, secdeye kapanıp kıyama durarak daima vazifesini yapan, âhiretini hesaba katan ve Rabbinin rahmetini dileyen o kimse gibi mi olacaktı? De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar."*(1409)

Kur'ân-ı Kerim'de, birbirleriyle mukâyesesi yapılan varlık ve olaylarla ilgili bilgiler bazan bir veya birkaç âyette yoğunlaşırken bazan Kur'ân'ın tamamına serpiştirilmiş de olabiliyor. Allah'la diğer yalancı tanrılar arasında yapılan şu karşılaştırmalara bakalım: *"Sizi sallayıp çalkalar diye yeryüzünde sabit ve muhkem dağlar ve doğru gidesiniz diye de nehirler ve yollar koydu. Hem de birçok işaretler var. Yıldızla da onlar* (insanlar) *yol bulurlar. Yaratan, yaratmayan kimse gibi midir? Artık iyice düşünmez misiniz? Halbuki Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız sayamazsınız. Muhakkak Allah, çok bağışlayıcı, çok merhametlidir. Hem Allah, neyi gizler, neyi açıklarsanız bilir. Al-*

1409) Zümer 39/9.

lah'dan başka yalvardıkları ise hiçbir şey yaratamazlar. Kendileri yaratılıp duruyorlar. Onlar diri değil, ölülerdir. Ne zaman diriltileceklerini de bilmezler."[1410] Bunlar aynı surede arka arkaya gelen âyetler. Bu âyetlerde Allah ve yalancı tanrılar hakkında bilgi veriliyor, arkasından bir soru ile insan, bunların aynı olup olmadıkları hakkında düşünmeye ve bir sonuca ulaşmaya çağrılıyor. Bazan sadece bilgi verilmekle yetiniliyor, mukâyese insana bırakılıyor. Fâtır sûresinin 13, 14 ve 40. âyetlerinde böyle bir durum vardır.

Şu âyetlerde de insanlarla ilgili mukâyese örnekleri vardır: "*Allah'ın rızasına tâbi olan kimse, Allah'ın hışmına uğrayan ve durağı cehennem olan kimse gibi mi olacaktı? O, ne kötü dönüş yeridir. O Allah'ın rızasına tâbi olanlar ise Allah katında derece derecedir. Allah, ne yaparlarsa hakkıyla görendir.*"[1411] Karşılaştırmanın sonucu bazan sorunun şeklinden bazan da buradaki gibi açık ifadelerden anlaşılmaktadır. "*Mümin olan fasık olan gibi olur mu? Onlar eşit olmazlar.*"[1412] "*Şimdi yüz üstü sürünen mi daha doğru, yoksa dosdoğru bir yol üzerinde düpedüz giden mi?*"[1413] Kur'ân-ı Kerim'de klişeleşmiş tek bir mukâyese şekli yoktur. Bu konuda da çeşitlilik esastır. Ferdî farklılıklar düşünüldüğünde bu da olumlu bir yaklaşımdır. Bazan karşılaştırma soruları bir yerde sorulmakta, cevapları ise bir başka âyet veya sûrede verilmektedir. Meselâ; Ra'd 13/16; En'âm 6/50; Hûd 11/24. âyetlerde görenle görmeyenin bir olup olmayacağı sorulmaktadır. Gerçi soru şeklinden görenle görmeyenin bir olmayacağı anlaşılıyor ama bunu anlayamayacak insanlar için bir başka âyette mânâya vuzuh kazandırılıyor: "*Körle gören bir olmaz; iman edip iyi ameller yapanlarla, kötülük yapan da bir olmaz. Ne-*

1410) Nahl 16/15-21.
1411) Âl-i İmrân 3/162, 163.
1412) Secde 32/18.
1413) Mülk 67/22.

kadar az düşünüyorsunuz."[1414] Bu cevap veya bu sonuç, özellikle yukardaki âyetlerin cevabı olmayabilir ama o sorunun sonucu veya cevabıdır. Ayrıca bu âyette düşünmenin önemi vurgulanmaktadır. Şu âyette ise akıl ve duygulara dikkat çekilmektedir: *"De ki: "Murdarla temiz bir olmaz. Murdarın çokluğu hoşuna gitse bile. O halde ey akıl sahipleri Allah'dan sakının ki kurtuluşa eresiniz."*[1415] Şu âyette akıl ve vicdanî duyguların önemi daha da açıktır: *"Şimdi Rabbinden sana indirilenin, hakikaten gerçek olduğunu bilen kimse kör olan gibi olur mu? Fakat onu ancak akıllı ve vicdanı temiz olanlar idrâk ederler."*[1416]

Kur'ân'da bu mukâyeseler buraya kaydedilemeyecek kadar çoktur. Bazan dünya ile âhiret, bazan cennetle cehennem, bazan müminle kâfir, bazan görenle görmeyen, bazan bilenle bilmeyen karşı karşıya getirilerek yargılanır. Şu âyet-i kerimede müminler mukâyese edilmektedir: *"Müminlerden özür sahibi olmaksızın evlerinde oturanlarla Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler eşit olamazlar..."*[1417]

İster inanç, ister fikir, ister davranış planında olsun insanların eğilimleri tercihlerini yansıtır. Bu tercihler ise şuurlu veya şuursuz karşılaştırmaların ürünüdür. Kur'ân, insanların gerek eşya ve olaylar arasında ve gerekse davranışları arasında bir tercih yaparken güzel ile çirkini, doğru ile yanlışı çok iyi ayırdetmelerini istiyor, bu konuda onları bilinçlendirmeye çalışıyor.

2- İ p t a l m e t o d l a r ı :

Kur'ân'ın tartışırken kullandığı metodlardan biri de iptal metodlarıdır. Bu metodla muârızın görüşleri

1414) Mümin 40/58.
1415) Mâide 5/100.
1416) Ra'd 13/19.
1417) Nisâ 4/95.

red ve iptal edilir. Bu red ve iptalin de haklı bir sebebe, geçerli bir delile dayanması gerekir. Kur'ân'daki red ve iptal yollarını maddeler halinde şöylece sıralayibiliriz:

1- *İddiaya delil isteme* (Sâffât 37/149, 150; En'âm 6/114; Bakara 2/111; Tevbe 9/30; Yûnus 10/68; Âl-i İmrân 3/93; Enbiyâ 21/24);

2- *İddianın gereğini isteme* (Bakara 2/94; Cum'a 62/6, 7);

3- *İddianın realite ile çeliştiğini gösterme* (Bakara 2/91, 93);

4- *İddianın gereğinin realite ile çeliştiğini gösterme* (Enbiyâ 21/22);

5- *İhtimalleri tartışma* (En'âm 6/143, 144);

6- *Muârızı şüpheye düşürme* (Bakara 2/170; Mâide 5/104);

7- *İddia edilmeyen isnadı reddetme* (İsrâ 17/90);

8- *Öne sürülen iddiayı yalanlama* (Bakara 2/11-14; Mâide 5/64, 72-73);

9- *Muârızı tehdit etme* (Âl-i İmrân 3/181);

10- *Soru - cevap yoluyla reddetme* (En'âm 6/12, 81-82, 91; Yûnus 10/31-32);

11- *Diyaloğ* (Şûarâ 26/69-82);

12- *Kesin bir ifade kullanma* (Sebe 34/3; Teğâbûn 64/7; Yûnus 10/53; Secde 32/10, 11);

13- *Bilginin izâfiliğine dayanarak reddetme* (Bakara 2/30-33; Hûd 11/28);

14- *Lânetleşmeye çağırma* (Âl-i İmrân 3/61);

15- *Darb-ı mesel getirme* (Hac 22/73);

16- *Muârızı karşı tarafa almadan reddetme* (İbrâhim 14/10, 11);

17- *Muârızı kıssalarla karşı karşıya getirme.*(1418)

1418) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 159-181.

b. Kur'ânî Tartışmanın Kuralları:

1. Delil

Kur'ân'ın en önemli ilkelerinden biri delile dayanarak tartışmaktır. O, tartışırken kendisi delil getirdiği gibi muârızından da delil getirmesini ister. Bunun örneklerini vermeden önce delil hakkında birazcık bilgi vermede fayda var sanırım. Delil nedir?

"*Delâlet,* bir şeyin, kendisi bilindiği takdirde, diğer bir şeyin de bilinmesine yol açacak bir durumda olmasıdır." Delâletin ilk unsuruna *"dâll"* yani "delâlet eden", ikinci unsuruna *"medlûl"* yani "delâlet edilen" adı verilir. Meseleyi (kaziyye) desdeklemek amacıyla delil getirmeye de *"istidlâl"* denir. Delâlet işinin fâili durumunda olan unsur ise *"delil"*dir.[1419] Başka bir ifadeyle delil, herhangi bir meselede bizi olumlu veya olumsuz bir karara zorlayan şeydir.[1420]

Delil, kat'î ve zannî delil olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. *Kat'î delil,* "Hükmün bildirdiği şeyden muhâlif, yani aykırı görünen, münâkaşa götürür bütün ihtimalleri kaldıran, şeksiz ve tereddütsüz kabul edilen deliller"dir. *Zannî delil* ise bunun aksine "Hükmün bildirdiği şeyden akla gelen her türlü ihtimali ortadan kaldırmayan, ancak kat'î bir esasa dayanırsa o takdirde belki kabul edilebilen delillerdir."[1421]

Kur'ân terminolojisinde *ilim, sultan, bürhan, âyet, beyyine* ve *huccet* gibi değişik terimlerle ifade edilen *delil,* herhangi bir hükmün isbat veya reddinde Kur'ân'ın şart koştuğu en önemli unsurlardan biridir.

1419) Elmaî, a.g.e., s. 75.
1420) Cihad Tunç, "İslâm Dininde Kalb ve Aklın Önemi", E.Ü. İlâh. Fak. Der. sy. 7, s. 24.
1421) Cihad Tunç, "İslâm Dininde Kalb ve Aklın Önemi", E.Ü. İlâh. Fak. Der. sy. 7, s. 24.

O, tartışma konusu olan bir meselede kendisi kesin delillere başvurduğu gibi muârızından da kesin deliller istemektedir.[1422] Suyûtî, *Kitabu'l-İtkan*'da konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: "Kur'ân, her çeşit delili ve belgeyi içerisinde bulundurmaktadır. Aklî ve naklî genel bilgilerden kurulu olan hiçbir delil, belge, sakındırma ve taksim yoktur ki Kur'ân onu dile getirmiş olmasın."[1423] *Elmaî*'ye göre de Kur'ân, insanın dikkatini doğadaki olaylara çeviriyor; bu da onu çürütecek bir şeyin ortaya çıkma ihtimalini ortadan kaldırıyor; onu nakzedici herhangi bir şeyin varlığına imkan vermiyor.[1424]

"Allah'ın beyanından öte bir beyan yoktur. İnsanın yaratılışına uygun olarak Kur'ân'da zikredilen deliller, başka bürhan getirmeye ihtiyaç hissettirmezler."[1425] diyen *Gazzalî,* Kur'ân delillerini bir gıdaya benzeterek şöyle değerlendirmektedir: "Kur'ân'ın delilleri gıdaya benzer. Herkes ondan faydalanır. Kelâmcıların delilleri ise ilâç gibidir. Sayılı kimseler yararlanıp çoğu zarar görür. Hatta Kur'ân'ın delilleri su gibidir. Hem emzikteki çocuk, hem de yetişkin bir insan faydalanır. Diğer deliller ise yemeklere benzer. Yetişkinler onlardan kimi zaman faydalanırlar, kimi zaman da midelerine oturur. Küçük çocuklar ise asla istifade edemezler."[1426]

İbn Teymiye Kur'ân delillerini bırakarak kelâm ve felsefecilerin delillerine yönelen kimselere saldırmış, onlara karşı şiddetli hücumlarda bulunmuştur. O, böyle bir telakkînin insanlar üzerinde, İslâmî ilimlerin anlaşılabilmesi için *Aristo* mantığına ihtiyaç olduğu şeklinde yanlış bir kanaatin oluşması sonucunu doğuracağını söylemiştir.[1427] *Muhammed Reşid Rıdâ, Mu-*

1422) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 146.
1423) Elmaî, a.g.e., s. 38.
1424) Elmaî, a.g.e., s. 118.
1425) Yavuz, a.g.e., s. 189.
1426) Elmaî, a.g.e., s. 116.
1427) Elmaî, a.g.e., s. 135.

hammed Hamdi Yazır, Abbas Mahmud el-Akkad, Seyyid Kutup ve *Ebu'l-Hasan Ali en-Nedvî* gibi İslâm âlimleri, Kur'ân delillerinin zannî olduğunu kabul etmenin İslâm'a aykırı bir düşünce tarzı olduğunu, Kur'ân delillerinin tamamının aklî zarûretlere dayandıklarını, bu itibarla hiçbir akıllının şüphe edemeyeceği, hiçbir inkârcının defedemeyeceği cevaplarla müeyyed olduklarını savunmuşlardır.[1428]

Dedik ki: Kur'ân herhangi bir konuda tartışma yaparken kendisi delil getirdiği gibi muârızından da delil ister. Şimdi bunun örneklerine geçebiliriz. Önce birinci şıkla yani Kur'ân'ın kendi delilleriyle ilgili örnekler üzerinde duralım. Buyuruluyor ki: *"And olsun ki biz, senden önce birçok peygamberleri kavimlerine gönderdik de onlara açık deliller getirdiler..."*[1429] "(Habibim) *de ki: "Ben, sizin Allah'dan başka yalvardıklarınıza ibâdet etmekten kesinlikle menolundum. Bana Rabbimden kesin deliller geldi ve ben, âlemlerin Rabbine teslim olmakla emrolundum.."*[1430] *"And olsun, Musa'yı da âyetlerimizle ve açık bir delil ile gönderdik."*[1431] *"Musa dedi: "Sana* (peygamberliğimi) *apaçık isbat edecek bir şey getirmiş olsam da mı?"*[1432] *"De ki "Üstün delil Allah'ın delilidir. O dileseydi hepinizi doğru yola eriştirirdi."*[1433] *"De ki: "Ben Rabbimden açık bir delil üzereyim. Siz ise O'nu yalanladınız..."*[1434] Kur'ân, kendilerine delil getirildiği halde hâlâ muhâlefet eden kimseleri eleştiriyor hatta büyük bir azapla tehdid ediyor: *"Ve şunlar, şu kendilerine apaçık deliller geldikten sonra ayrılıp ihtilaf edenler gibi olmayın. İşte böyle yapanlar için büyük bir azap vardır."*[1435] Bir başka âyette böyle insanların zâlim ol-

1428) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 190.
1429) Rum 30/47.
1430) Mümin 40/66.
1431) Mümin 40/23.
1432) Şuarâ 26/30.
1433) En'âm 6/149.
1434) En'âm 6/57.
1435) Âl-i İmrân 3/105.

dukları, Allah'ın bunlara hidâyet etmeyeceği bildirilmektedir. Hele bunlar daha önceden gerçeği kabullenmişlerse... *"İnandıktan, peygamberin hak olduğuna şehâdet ettikten, kendilerine belgeler geldikten sonra inkâr eden bir milleti Allah nasıl doğru yola eriştirir. Allah zâlimleri doğru yola eriştirmez."*(1436) Allah, insanlara soruyor: *"Allah'ın âyetleri, size okunur, aranızda da peygamber bulunurken nasıl inkâr edersiniz?.."*(1437) Ve müminler uyarılıyor: *"Kendilerine belgeler geldikten sonra ayrılan ve ayrılığa düşenler gibi olmayın..."*(1438)

Bütün uyarılara, bütün bilgi ve belgelere rağmen sapıklıkta inad ve ısrar eden kimselere Kur'ân şöyle sesleniyor: *"Yoksa biz onlara bir delil indirdik de O'na ortak koşmalarını o mu söylüyor?*(1439) *"...De ki: "Eğer sözünüzde doğru iseniz delillerinizi getiriniz."*(1440) *"Yahudi veya hıristiyan olmayan kimse elbette cennete girmeyecek" dediler. Bu onların kuruntularıdır. Ey Muhammed, de ki: "Sözünüz doğru ise delillerinizi getirin."*(1441) *"Yoksa O'ndan başka ilâhlar mı edindiler? Deki: "Haydi delillerinizi getirin. İşte benimle beraber onların kitabı ve benden evvelkilerin kitabı..." Fakat onların çoğu hakkı bilmezler de onun için yüz çevirirler."*(1442) Kur'ân'ın, delil getirmeleri için meydan okuduğu kimselerin cehâletin kurbanı olduklarını yine Kur'ân'dan öğreniyoruz. *"Cehâlet bir marazdır kim ona asla ilâç olmaz."* Şu âyette delilin sıhhatine, kabul edilebilir olmasına dikkat çekilmektedir: *"Onun dinine uyduktan sonra Allah hakkında* (veya O'nun dini hakkında) *münâkaşaya kalkışacak olanların delilleri Rab-*

1436) Âl-i İmrân 3/86.
1437) Âl-i İmrân 3/101.
1438) Âl-i İmrân 3/105. İnatçı münkirlerin deliller karşısındaki tutumları için bk. Hicr 15/14, 15; En'âm 6/7, 111.
1439) Rum 30/35.
1440) Neml 27/64.
1441) Bakara 2/111.
1442) Enbiyâ 21/24.

leri katında bâtıldır. Hem aleyhlerinde bir gazap, hem de şiddetli bir azap vardır."(1443)

Delil, olağan olabileceği gibi olağanüstü de olabilir. Peygamberlerin gösterdiği mûcizeler olağanüstü delillerdendir. *"O şundan idi ki, onlara peygamberleri açık mûcizelerle geliyorlardı; ama onlar inkâr ettiler. Allah da tuttu kendilerini alıverdi. Çünkü Allah, güçlü ve azabı şiddetlidir."*(1444)

Kur'ân-ı Kerim, hiçbir bilgi ve belgeye dayanmadan tartışmaya kalkan ehl-i kitaba şöyle sesleniyor: *"Siz, hadi bilginiz olan şey üzerinde tartışanlarsınız. Ama bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışırsınız. Oysa Allah bilir, sizler bilmezsiniz."*(1445)

İslâm bilginleri arasında münâzara ilmiyle ilgili olarak şöhret yapmış iki metod vardır: *"Bezdevî metodu", "Âmîdî metodu"*. Birinci metodda tartışma yapılırken sadece *nass, icmâ* ve *kıyas*tan ibaret olan deliller kullanılırken ikinci metodda hangi ilim dalına ait olursa olsun, delil olabilecek bütün deliller kullanılabilir. Bu netiliği dolayısıyle ikinci metod daha çok revaç bulmuştur. Şu var ki, bu metod demogojiye, muârızı yanıltmaya daha müsaittir.(1446)

2- Kur'ân'a göre tartışma kurallarının bir diğeri amaçtır.

Kur'ân, tartışmayı bir amaca yani hakikatin bulunmasına bir vasıta olarak kabul eder. Başka faydaları da olmakla beraber tartışmanın en büyük yararı gerçeğin bulunmasında yardımcı olmasıdır. Kendisi bir amaç değildir. Binâenaleyh bu vasıtanın kullanılması sonucunda hakkın ortaya çıkmasına rağmen inkârda direnen kimselerle tartışmaya devam etmenin bir an-

1443) Şûrâ 42/16.
1444) Mümin 40/22. 1445) Âl-i İmrân 3/66.
1446) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 12.

lamı yoktur. Amaca vâsıl olunması, hakkın ortaya çıkması halinde her iki tarafın da susması gerekir. Kur'ân'da inatçılarla ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: *"Her ümmete, yerine getirmeleri gerekli ibâdetler koyduk. Öyleyse ey Muhammed, bu konuda seninle çekişmelerine fırsat verme. Rabbine davet et. Sen, şüphesiz doğru yol üzerindesin. Seninle tartışırlarsa, "Allah, yaptıklarınızı çok iyi bilir; ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında, kıyâmet günü aranızda Allah hükmedecektir" de."*[1447] *"Âyetlerimizi çekişmeye dalanları görünce, başka bir bahse geçmelerine kadar onlardan yüz çevir. Şeytan sana unutturursa hatırladıktan sonra artık zulmedenlerle beraber oturma."*[1448] Âyetlerde de görüldüğü gibi Kur'ân, amacı hakkın zuhûru olmayan, aksine hakkın gölgelenmesine yönelik inatçı tartışmalara iltifat etmiyor. Çünkü taassubun bulunduğu yerde tartışmanın faydası yoktur.[1449]

3- Üzerinde tartışılacak konunun tartışmayı gerektiren bir konu olması lâzımdır.

Başka bir ifadeyle her konu tartışılmaz. Gereksiz, faydasız, mâlâyânî denebilecek konular üzerinde tartışmanın bir anlamı olmadığı gibi, tartışmayı gerektirmeyecek kadar net ve açık olan konular üzerinde de tartışmanın bir anlamı yoktur. Güneş altında cayır cayır yanan insanların güneşin varlığını tartışmaları abesle iştigalden başka bir şey değildir. Kur'ân'da, Allah'ın varlığı ile ilgili bir tartışma açılmamıştır.

Elmaî, Kur'ân'da geçen ifadelerin, hiçbir zaman Allah'ın varlığını isbatlamayı hedeflemediklerini, çünkü Allah'ın varlığına inanmanın açık ve kesin bir zorunluluktan kaynaklandığını söylemektedir.[1450]

1447) Hac 22/67-69.
1448) En'âm 6/68.
1449) Elmaî, a.g.e., s. 500.
1450) Elmaî, a.g.e., s. 141.

Kur'ân, kendisiyle Allah'ın varlığını tartışmak isteyen mukadder bir arzuya, *"Allah hakkında şüphe mi var?"*(1451) cevabını veriyor. Âl-i İmrân sûresinin 65. âyetinde kitap ehlinin *Hz. İbrâhim*'le ilgili yersiz ve temelsiz tartışması kınanmaktadır.

4- Kur'ân'ın öngördüğü tartışmada kesin bilgi esastır:

Kulaktan dolma, aslı astarı olmayan haber veya bilgilerle tartışmanın zararından başka bir şeyi yoktur. Kur'ân, yalan ve asılsız bilgiler bir tarafa özellikle imanla ilgili konularda zannı bile reddetmiştir.(1452) O, tartışma yapmak isteyen herkesin bilgi sahibi olmasını şart koşar. Allah, bilgi sahibi olmadığı halde tartışan kimseleri şu ifadelerle kınamaktadır: *"Allah hakkında bilmeden tartışan ve her azılı şeytana uyan insanlar vardır."*(1453) Şu âyette *"Sen af yolunu tut; bağışla; uygun olanı emret; bilgisizlere aldırış etme."*(1454) buyurulmaktadır. *Mevdûdî,* son tâlîmâtla ilgili olarak şunları söylemektedir: "İslâm'ın neşri konusunda verilmiş olan üçüncü tâlîmât da, cahil kimselerle faydasız tartışmalara girmekten kaçınmak hakkındadır. Hakka davet eden kişinin, art niyetli ve bozguncu insanlarla yapacağı konuşmaların faydasız münakaşa ve tartışmaları içermemesine çok dikkat etmesi gerekir..."(1455) *İbn Teymiye,* "Hikmet nasıl ilimle olursa aynı şekilde tartışma da ilimle olur."(1456) diyerek bilgisiz tartışmanın olamayacağına dikkat çekiyor. Daha önce naklettiğimiz bir âyet meâlini burada da verelim: *"Siz, hadi bilginiz olan şey üzerinde tartışanlarsınız. Ama bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışırsınız? Oysa Allah bilir; sizler bilmezsiniz."*(1457)

1451) İbrâhim 14/10.
1452) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 188.
1453) Hac 22/3. 1454) A'râf 7/199.
1455) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. II, s. 130.
1456) Elmaî, a.g.e., s. 56. 1457) Âl-i İmrân 3/66.

5- Kur'ân'a göre tartışmada kullanılan dil ve üslûbun çok büyük önemi vardır.

Tartışma, hikmetle, iyi niyetle, tatlı dil ve güler yüzle yapılmalıdır. Atalarımız, "Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır" derken bu gerçeğe tercüman olmuşlardır. "İnsanlar konuşa konuşa, hayvanlar koklaşa koklaşa anlaşırlar" atasözü bunun başka bir ifadesidir. Kur'ân tartışmada doğru yolu bulabilmek için iyi niyet ve anlaşmayı önermiş, insanları tartışırlarken duygusal, niza ve çekişmeye dayalı bir tavırdan uzak durmaya çağırmıştır.[(1458)]

Tartışma yaparken her iki taraf da *terbiye kurallarına uygun olarak konuşmalı,* ayıplama, yaralama, alay etme, küçük görme gibi davranışlardan uzak durmalıdır. Allah Kur'ân'da şöyle buyuruyor: *"Ey Muhammed, Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış. Doğrusu Rabbin, kendi yolundan sapanları daha iyi bilir. O doğru yolda olanları da en iyi bilir."*[(1459)] Kelâmcıların büyük bir çoğunluğu bu âyette geçen üç yolun mantık kurallarına uygun olduğunu söylemişler, bu üç yoldan kastedilen şeyin *delil, hitabet* ve *tartışma* olduğunu savunmuşlardır. *İbn Teymiye* ise *davet*in sadece *hikmet* ve *güzel* öğütle yapılabileceğini ileri sürmektedir.[(1460)]

Kur'ân, tartışırken şahsiyet yapmaktan, tahkir etmekten uzak durmuştur. Ona göre münâzara karşılıklı bir düello veya sövüşme değildir. Allah, en büyük düşmanlarından Firavun'a bile *Hz. Musa* ve kardeşi *Harun*'u gönderirken onlardan Firavun'a yumuşak konuşmalarını istemiştir. Şöyle buyuruluyor: *"Firavun'a gidin; doğrusu o azmıştır. Ona yumuşak söz söyleyin;*

1458) Osman Zümrüt, a.g.e., s. 268.
1459) Nahl 16/125. 1460) Elmaî, a.g.e., s. 55.

belki öğüt dinler veya korkar."[1461] Demek ki, insanların öğüt dinlemeleri için onlara yumuşak söz söylemek en akılcı yoldur. Evet, Kur'ân şeksiz ve şüphesiz olarak biliyor ki, insan ilişkilerinde esas olan etki - tepki kanunudur. İnsanlar, tepkilerini, aldıkları etkinin tür ve şiddetine göre ayarlarlar. Makul bir etkiye karşı genelde verilecek cevap makûldür. Kötü ve şiddetli bir etki, karşısında kötü ve şiddetli bir tepki bulur. Bu cümleden olarak Kur'ân'da Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"Onların Allah'dan başka yalvarıp yakardıklarına* (taptıklarına) *sövmeyin; sonra onlar da haddi aşarak bilmeksizin Allah'a söverler..."*[1462] Bu âyet-i kerimeyle "Hz. Peygamberin ashabı, gayrimüslimlerin tapındıkları şeylere, liderlerine ve akîdelerine karşı kötü dil kullanmaktan kaçınmaları için uyarılmaktadır. Onlarla tartışmaya girdiklerinde uygun sınırlar içinde kalmaları ve müslim olmayanların gerçekten daha çok uzaklaşmamaları için kutsal nesne ve kişilerini kötülememeleri tavsiye olunmaktadır."[1463] Bu tavsiye aynı zamanda bütün müminleredir. *Elmaî*, bazan gerçeklerin silinip gitmesine sebep olan sözlü çekişmelerin Kur'ân tarafından hafifletildiğini, Kur'ân'ın bütün delil getirişlerinde, yumuşaklık ve tatlılıkla insanlara yol gösterme, onları hak yola davet etme ve yönlendirme bulunduğunu ifade etmektedir.[1464]

Yine *Elmaî*'nin ifadesine göre, "Kur'ân, tartışırken hasma karşı sert davranıp, ağır ifadeler kullanmışsa, bu onun mücadelede izlediği genel metoduyla ve davet üslûbuyla ilgili bir şey değildir. Sadece tartışan kişinin zatıyla ilgili bir meseledir."[1465]

Tartışırken Kur'ân'ın dayandığı genel üslûp, "de-

1461) Tâhâ 20/43, 44. 1462) En'âm 6/108.
1463) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. I, s. 583.
1464) Elmaî, a.g.e., s. 111. 1465) Elmaî, a.g.e., s. 483.

ğişik hitap türleri, çeşit çeşit olaylar, değişik tarihi haberler, kişiler ve düşünen uyanık zekâların anlayacağı, ümitvâr olan ve korkan kalblerin idrâk edeceği bilgilerdir."[1466] Kur'ân, sadece geçmişe uzanarak tarihî haberler vermez; zaman zaman geleceğe de uzanır. Kur'ân'ın genel karekterinde olduğu gibi bu konuda da çeşitlilik egemendir. Muârızını uyarıp ikaz eden Kur'ân, birden korkutmaya başlar; bunun arkasından teşvik edici ifadeler gelebilir. Güzel bir va'din arkasından birden bir tehdit sağanağı altında kalabilirsiniz.[1467]

Kur'ân; tartışırken kelîme oyunlarına, lâf ebeliğine, demagojiye tenezzül etmez. Edenleri de kınar. Şöyle buyuruluyor: *"Allah, kendisine mülk verdi, diye Rabbi konusunda İbrâhim'le tartışmaya gireni görmedin mi? Hani İbrâhim, "Benim Rabbim diriltir ve öldürür." demişti; o da, "Ben de öldürür ve diriltirim." demişti..."*[1468] *Mevdûdî,* bu zâtın *İbrâhim*'in doğduğu ülke olan Irak'ın kralı *Nemrud* olduğunu söylemektedir.[1469]

Kur'ân-ı Kerim'in diğer bir üslûp özelliği tartışmada kısa ve net cevapları esas almasıdır.[1470] Ölümden sonra dirilmeyi kabul etmeyen müşriklere verdiği cevap çok kesin ve kısa; *"...Sizi yarattığı gibi yine O'na döneceksiniz."*[1471]

6- Kur'ân, iyi niyete dayanmayan tartışmalara katılmaz.

Rasûlullahı âciz bırakmak, susturmak ve zora sokmak için istenen delillere cevap verilmemiştir.[1472]

1466) Elmaî, a.g.e., s. 482.
1467) Elmaî, a.g.e., s. 482. 1468) Bakara 2/258.
1469) Mevdûdî, a.g.e., c. I, s. 203.
1470) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 144.
1471) A'râf 7/29. 1472) Yavuz, a.g.e., s. 120, 121.

7- Tartışmaya giren kimsenin samimi olması, yani isbatlamaya çalıştığı iddiaya zıt bir şeyi benimsememesi gerekir.[1473]

Aksi halde çelişkiye düşer. tutarlı insanlar savundukları fikre ihânet etmezler. Hayatları pahasına da olsa inandıkları ve benimsedikleri şeyleri savunurlar. Hz. Muhammed, bunun en güzel örneklerini vermiştir. Bir eline ay, bir eline güneş konsa bile inanç ve düşüncelerinden asla vazgeçmeyeceğini söylemiştir.

8- Kur'ân, tartışırken muhatabın durumunu da dikkate alır; onun durumuna uygun olan bir tartışmayı esas alır.[1474]

9- Kur'ân'ın tartışmada esas aldığı kurallardan biri de yeri geldikçe Allah'ı anmaktır.

Allah, Firavunla tartışmaya giden *Hz. Musa* ve kardeşi *Harun*'a bu kuralı hatırlatmış, *"Sen ve kardeşin, âyetlerimle gidin, beni anmakta gevşek davranmayın."*[1475] buyurmuştur. Bu kuralın önemli faydalarından biri, amacın sapmamasını temin etmek, nefsin devreye girmesini engellemektir. Zira tartışma her an sen - ben kavgasına dönüşebilir; tartışmadan beklenen amaç da kaybolabilir. Tartışmada delilin önemini biliyoruz. Bu delillerin, kaynaklarından sağlıklı bir şekilde elde edilebilmesi uyanık bir kalbe, selim bir akla ihtiyaç gösterir. Uyanık bir kalbi ve selim bir aklı besleyen en önemli kaynak ise Allah'ı her fırsatta anmaktır. Çünkü kalbler ancak Allah'ı anmakla itmînân bulabilir.[1476]

1473) Elmaî, a.g.e., s. 502.
1474) Elmaî, a.g.e., s. 480.
1475) Tâhâ 20/42. 1476) Ra'd 13/28.

Münâzara kurallarından diğerlerini satırbaşları halinde şöylece sıralamak mümkündür.

— *Tartışmada muhatabın aklına hitabedilmesi kadar duygularına hitabedilmesi de önem taşır.*

— *Sözü gereğinden fazla veya az söylememek lâzımdır.*

— *Tartışmada konunun sınırları iyi tesbit edilmeli, onun dışına çıkılmamalıdır.*

— *Tartışma esnasında, gülme, kızma ve benzeri beğenilmeyen tavırlar sergilenmemelidir.*

— *Tartışmada muârızı dinlemek, onun sözünü kesmemek ona ve düşünceye saygının gereğidir. Eğitilmiş insan dinlemesini de bilen insandır.*

— *İyi bir tartışma için onun kurallarını bilmek gerekir.* "Münâzara kural ve âdâbını bilmeyen veya uygulamayan kimselerle tartışma yapılmamalıdır."[1477]

F - KIYAS VE MUKÂYESE

Kıyas da mukâyese de Kur'ân'a göre bilgi edinme yol ve metodlarındandır. Her ikisine de *"Tartışma"* konusunda temas etmemiz dolayısiyle burada detaya girmeyecek, kısa bir açıklamayla yetineceğiz.

Kıyas, lügatta bir şeyi diğer bir şeyle değerlendirmek; eşitlik anlamlarına gelmektedir.[1478] Hukukî bir terim olarak kıyas, herhangi bir konuda açık ve kesin hüküm bildiren âyet ve hadis bulunmaması halinde, hakkında âyet ve hadis bulunan benzeri konulardan hüküm çıkarma işlemidir.[1479]

1477) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 32.

1478) Bk. Zekiyüddin Şaban, İslâm Hukuk İlminin Esasları, çev: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1990, s. 110.

1479) Zekiyüddin Şaban, a.g.e., s. 110.

Kıyasın mantıktaki anlamı ise iki doğru hükümden üçüncü bir hüküm çıkarmak olarak açıklanabilir.(1480)

Muhammed Hamdi Yazır, i b r e t, kelimesini açıklarken onu, "müşâhede edileni marifetten, henüz müşâhede edilmeyeni marifete vesîle tutulan halet.." olarak açıklamaktadır. Onun verdiği bilgiye göre *"ibret"* kelimesinin aslı olan *"abr"* kelimesi bir halden bir hale geçmek anlamındadır. *Ubur,* gerek yüzerek gerek diğer vasıtalarla suyu ve dereyi geçmek demektir. Söyleyenden dinleyene geçen söze *ibâre* dendiği gibi, rüyanın zâhirinden batınına geçmeye de *tabir* denmektedir. Yani kelimenin bütün kullanılışlarında "geçmek, intikal" ağırlık taşımaktadır. Yazar, buradan kıyasa intikal ederek şunları söylüyor: "Binâenaleyh ibret almak diye hülâsâ ettiğimiz i'tibâr, meşhûd olan bir ma'lûma dikkat edip ondan bir meçhûlü bilmeğe intikal eylemek demek olur. Bu da usûl-i fıkıhta kıyas denilen istinbat usûlünün ta kendisidir."(1481) Bu bilgiler ışığında kıyas için bilinenden bilinmeyeni çıkarma işlemidir, diyebiliriz.

Kur'ân, kıyası birçok konularda, özellikle öldükten sonra dirilme konusunda kendine has şekiller içinde kullanmıştır. Meselâ şöyle buyurulmaktadır: *"ey insanlar, eğer öldükten sonra dirilme hususunda şüphede iseniz şu muhakkak ki, size* (kudret ve hikmetimizi) *beyan edelim diye sizi* (önce) *bir topraktan, sonra insan tohumundan, sonra pıhtılaşmış bir kan ve sonra da yaratılışı belli belirsiz bir et parçasından yarattık. Hem* (sizi) *dilediğimiz bir vakte kadar rahimlerde durduruyoruz. Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyoruz. Ve daha sonra da olgunluk çağınıza erdiriyoruz. Bununla beraber içinizden kiminiz öldürülüyor ve kimi-*

1480) Meydan Larousse, "kıyas" md.
1481) M. H. Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili, c. VI. s. 4815, 4816.

niz de (önceki) *bilgisinden sonra hiçbir şey bilmemek üzere ömrünün pek kötürüm ve yaşlı devresine itiliyor. Yeryüzünü de kurumuş ve ölmüş görürsün fakat biz ona suyu indirdiğimizde harekete geçer, kabarır da her güzel çiftten nice nebat bitirir."*[1482] Buradaki problem öldükten sonra yeniden dirilmeyle ilgili. İnsanlardan bir kısmı inanıp kabul ederken, bir kısmı tereddüt veya reddetmek durumunda. Kur'ân, problemi çözmek üzere insanın dikkatini önce kesin olarak bildiği bir konuya yani Allah tarafından ilk yaratılışına çekiyor. Ve diyor ki: Seni böylece yoktan var eden Allah, neden ikinci kez var edemesin? İkinci, yeryüzü örneğiyle bunu daha tartışmasız biçimde isbat ediyor. Hâlâ tereddüt içinde bulunan insana doğayı gösteriyor, *"Bak, bunu ölümünden sonra Allah yeniden diriltiyor; seni neden diriltmesin veya diriltemesin?"* diyor. Bir başka âyette inkârcılar, *"...Bir yığın kemik olduğumuz ve ufalanıp toz haline geldiğimiz vakit mi, gerçekten biz mi yeni bir yaratılışla diriltileceğiz"* diyorlar. Allah bunlara şu cevabı veriyor: *"Gökleri ve yeri yaratmış olan Allah'ın, kendilerinin aynını yaratmaya kâdir olduğunu da görmediler mi?..."*[1483] Bu âyette, insana göre yaratılması daha zor gibi görünen göklere ve yere dikkat çekiliyor.

Şu örnek, dünya hayatının sınırlılığı ile ilgili: *"Bir de biz senden evvel hiçbir insana ebedîlik vermedik. Şimdi sen ölürsen onlar ebedî mi kalacaklar?"*[1484] Bütün insanlar ölümlüyse, onlar da insansa, onlar da ölecekler demektir.

Mukâyese de bir karşılaştırmadır. Kıyasta birbirlerine benzer şeyler karşılaştırılırken mukâyesede daha çok birbirlerine zıt olan şeyler karşılaştırılmaktadır. Kur'ân'da bunun da çok örneği vardır. Şöyle buyu-

---

1482) Hac 22/5.
1483) İsrâ 17/98, 99.
1484) Enbiyâ 21/34.

ruluyor: *"Muttakîlere va'dolunan cennetin durumu şudur: Orada bozulmayan sudan ırmaklar, tadı değişmeyen sütten ırmaklar, içenlere lezzet veren şaraptan ırmaklar, saf baldan ırmaklar vardır. Ve orada onlar için her çeşit meyve ve Rablerinden bir mağfiret vardır. Hiç bunlar, ateşte ebedî kalan ve kaynar bir sıvıdan sulanıp da bağırsaklarını parçalamakta bulunan kimselere benzerler mi?"*[1485] sorunun cevabı içindedir: Hayır, benzemezler. Böylece kıyasla ilk kez insanı yaratan Allah'ın ikinci kez de yaratabileceğini, mukâyese ile de kötünün iyi, çirkinin güzel, şerrin hayır, bâtılın hak gibi olamayacağını, ilmin cehâletle denk tutulamayacağını öğrenmiş bulunuyoruz.

Kur'ân'da mukâyese her zaman bir soru ve teşbih edatıyle yapılmaz. Daha doğrusu klişeleşmiş belli bir kalıbı yoktur. Kur'ân, değişik yerlerde değişik konularda bilgi vermek suretiyle insandan o bilgiler ışığında mukâyeseler yapmasını istediği gibi bazan da iki zıt olay veya varlığı bir arada yanyana tanıtarak karşılaştırılmasını insana bırakır. Şu âyetlerde azgınların atılacağı cehennemle muttakîlerin kendisiyle ödüllendirileceği cennet aynı surede yanyana tanıtılmakta, gerisi insana bırakılmaktadır: *"Şüphesiz ki cehennem gözetleme yeri olmuştur. Azgınlar için son varılacak yer olmuştur. Devirlerce ebedî kalacaklardır. Ne bir serinlik tadacaklar; ne de içecek bir şey. Ancak bir kaynar su ve irin. Bir ceza ki yaptıklarına uygun. Çünkü onlar hiçbir hesap ummuyorlardı. Âyetlerimizi yalanlaya yalanlaya yalancı kesilmişlerdir..."*[1486] *"Şüphesiz ki muttakîler için bir kurtuluş var. Bahçeler var, bağlar var. Tomurcuklaşmış göğüslü bir yaşıt kızlar var. Dopdolu kadehler var. Orada ne boş bir laf işitirler, ne de bir yalan. Bütün bunlar Rabbinden yeter bir bağış-*

1485) Muhammed 47/15.
1486) Nebe 78/21-28.

tır..."[1487] Bu cümleleri okuyan veya dinleyen selim bir akıl, hemen kendiliğinden düşünmeye, tasvir edilen iki sonuç arasında karşılaştırmalar yapmaya başlar, sonunda da bir tercihte bulunur. Bu zihinsel işlemin tam olarak yürümesi için sonuçların kimler için olduğu hangi gerekçelere dayandığı da belirtilmiştir. Azgınlar, azgınlıkları sebebiyle cehenneme, muttakîler takvâları sebebiyle cennete gideceklerdir. Görüyoruz ki bu bir karşılaştırma, bize birçok şeyi aynı zamanda öğretmektedir. Herşeye rağmen yanlış bir tercih yapmak mümkün müdür? Mümkündür ki Kur'ân bu yanlışı yapanları uyarmaktadır: *"Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Halbuki âhiret daha hayırlı ve daha devamlıdır."*[1488] Şu âyette yanlış tercihlerin aklı kullanmamaktan kaynaklandığını görüyoruz: *"Hem size verilen her şey, dünya hayatının geçici nimeti ve zinetidir. Allah katındaki ise hem daha hayırlıdır; hem de ebedidir. Hâlâ akıllanmayacak mısınız?"*[1489] Kur'ân, tıpkı bir muallim gibi muhatabını aydınlatmakta, tercihi hususunda onu yönlendirmektedir. Ama zora başvurmadan...

G - SORU - CEVAP

S o r u , hem bir tartışma metodu, hem de bilgi edinme yoludur.[1490] İnsanlar bilmek istedikleri şeyleri sorarak öğrenirler. İnsan bilgisinin büyük bir kısmını sorarak öğrendikleri teşkil eder. Hz. Muhammed, güzel soru sormayı ilmin yarısı olarak kabul etmiştir.[1491]

Soru, sözlükte, "1- Bütün ögeleri tam olarak verilmeyen bir düşünceyi tamamlatmağa ve eksiksiz bir

1487) Nebe 78/31-36.
1488) A'lâ 87/16, 17. 1489) Kasas 28/60.
1490) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 176.
1491) Aclûnî, Keşfü'l-hafâ, c. I, s. 158, 359.

ifade halinde belirtmeğe yardım eden söz; 2- Bir arada verilen birkaç fikirden en doğru olanını seçmek için insanı zihin etkinliğine yönelten araç" olarak tanıtılmaktadır.[1492]

Tanımda da ifade edildiği gibi soru insan zihnini etkinliğe yöneltmekte, konu üzerinde düşünmesini sağlamaktadır. *Herbert Sorenson,* soru sormanın öğrencide öğrenmeye matuf bir ruh halini hazırlayacağını söylemektedir.[1493] Herhangi bir konuda kendisine soru yöneltilen zihin derhal faaliyete geçer, hâfızanın derinliklerinde bulunan anılar uyandırılır, dikkatin soru sorulan konu üzerinde yoğunlaştığı görülür.

Soru sorma, insan zihnini çalışmaya zorlaması, onu anlaşılmış bilgilere götüren bir yol olması dolayısiyle sürekli kullanılmıştır.[1494]

Soru - cevap metodu insanlık tarihi kadar eskidir. Çünkü insanın bir özelliği de mütecessis olması, çevresinde olup bitenleri devamlı öğrenmek istemesidir. İnsan yavrusunun konuşmaya başlaması anlarındaki en belirgin özelliği durmadan sormasıdır. Her anne baba veya çocuğu gözleyen herkes, çocuğun biteviye "Bu ne? Bu ne? Bu ne? Bu ne?" diye mantıklı mantıksız herşeyi sorduğunu görmüş olmalıdır. O halde sormak, öğrenmek istemek insanın tabiatında vardır. Aksi halde kocaman bir hayatı kısacık bir ömre nasıl sığdıracaktır? Onun hayattan öğreneceği veya öğrenmesi gereken o kadar çok şey vardır ki insan sormadan edemez.

İnsanın soru sorması, neyi öğrenmek istediğini, probleminin neler olduğunu göstermesi bakımından da önem taşır. Çünkü herkese herşeyi öğretmek hem imkânsız, hem de gereksizdir. İnsan, sormak suretiyle

1492) Rûşen Alaylıoğlu - A. Ferhan Oğuzkan, Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü, İstanbul 1976, s. 286.
1493) Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 353, 354.
1494) Leif - Rustin, a.g.e., s. 235.

bilgi bakımından nelere muhtaç olduğunu bir ölçüde göstermiş olur. Bu da kuşkusuz, eğitimcinin işini kolaylaştırır. Programını ona göre hazırlayan eğitimci, eğittiği kimselerin kafalarını lüzumsuz bilgilerle doldurma yanlışlığından kurtulmuş olur.

*Soru - cevap metodu*nun bir başka yararı, yaratıcı düşünmeye, ferdî teşebbüs kabiliyetini geliştirmeye, serbest konuşma ve tartışmaya imkân ve fırsat hazırlamasıdır.[1495] Bu suretle insan, kendine güven de kazanır.

"Bilim sorarak başlar"[1496] diyen *M. Hans Aiberg*'e, *Wayne Old* şunları ekliyor: "Şurası muhakkak ki, bilgi basamaklarında ilerlemek, eşyanın meydana geliş keyfiyetini ve sebeplerini araştırıp soruşturmak, beşer zekâsını diğer varlıklardan ayıran en büyük ve en önemli niteliklerden birisidir.[1497]

Rasûlullah, sorma ve soruşturma olmasa ilmin yok olmaya yüz tutacağını vurgulamıştır.[1498] Bir hadis-i şeriflerinde *"İlim definelerdir ve o definelerin anahtarı da sualdir."* buyurmaktadır.[1499] *Hz. Ali*, utanma ve çekinme dolayısıyle soru sormaktan uzak duran kimseleri, *"Çekingenlik, ümitsizlik ve utangaçlık ilimden mahrumiyetle sonuçlanır."* diyerek uyarıyor.[1500]

Sorular öğretmek amacıyle de sorulabilir. Eğitimciler, en iyi öğretmenin, en parlak hatip değil, en usta soru soran kimse olduğunu, aktif metodun herşeyden

---

1495) A. Özbek, a.g.e., s. 172.

1496) Aiberg, Arzdan Arşa Sonsuzluk Kulesi, c. I, b. 1, s. 32.

1497) Wayne Old, "İlimler Arası Ahenk", Monsma, Niçin Allah'a İnanıyoruz?, s. 254.

1498) Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl es-Semerkandî, Sünen-i Dârimî (el-Câmiu's-sahih), İstanbul 1981, Mukaddime, B. 18.

1499) Aclûnî, a.g.e., c. II, s. 65.

1500) M. Faruk Bayraktar, a.g.m., s. 19.

önce soru sormaya dayandığını ifade etmişlerdir.[1501]

Soru - cevap metodu Kur'ân-ı Kerimin de bolca kullandığı bir metoddur. Şöyle buyurulmaktadır: "*Biz ancak senden önce de kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başkasını* (peygamber) *göndermedik. Eğer bilmiyorsanız haydin ehl-i kitabın âlimlerine sorun.*"[1502] Kur'ân'da bu mealde bir âyet daha vardır. Bu âyette, "*Biz senden evvel kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başka* (peygamberler), *göndermedik. Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun.*"[1503] buyurulmaktadır. Her iki âyette de insanlar öğrenmeye teşvik edilmekte, bunun için de bilen kimselerden sormaları istenmektedir. *Mevdûdî, "zikir ehli"*ni "Ehl-i kitabın âlimleri, tamamen olmasa da diğer semâvî kitaplara vâkıf olanlar ve daha önceki peygamberlerin kıssalarını bilenler" olarak açıklamaktadır.[1504] Kur'ân ehline, yani bilenlere sorun demekle uzmanlığa verdiği önemi de göstermektedir. Ona göre sormak kadar, *ehline sormak* da önemlidir. Âyette geçen *"zikir ehli"* ifadesiyle kimlerin kastedildiği hususunda başka görüşler de vardır. Bazılarına göre *"zikir ehli"* Allah'ın kitabının mânâlarını bilen kitap ehlidir. Bazıları, bunların geçmişin haberlerini bilen ilim erbabı olduğunu söylemiştir. *Râzî,* "zikir ehli"yle kastedilen kimselerin yahudî ve hıristiyanlar olduğunu, zira müşriklerin yahudî ve hıristiyanların bilgi ve kitap sahibi olduklarını kabul ettiklerini söylemektedir. *Süleyman Ateş,* âyetin genel hükmünün, her konuyu bilenlerden, mütehassıslarından sorup öğrenmek olduğunu zikretmektedir.[1505]

Kur'ân'da Allah tarafından sorulan hiçbir soru öğrenmeye yönelik değildir. Bunlardan büyük bir kısmı

1501) Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, s. 177.
1502) Enbiyâ 21/7.
1503) Nahl 16/43.
1504) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. III, s. 29.
1505) Süleyman Ateş, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, c. V, s. 108.

öğretmeye, bir kısmı *tebkit, teskit, tevbih, tariz* v.s. gibi hususlara yöneliktir.[1506]

Her ne amaçla olursa olsun Kur'ân'da belli bir kalıba sıkıştırılmış monoton soru şekilleri yoktur. Muhtelif soru şekilleri vardır.[1507] Bazan verilmek istenen bilgi bir soruyla başlar. Bu soruda bir soru edatı kullanılabileceği gibi, soru ifade eden bir fiil de olabilir. Meselâ Saff sûresinde şöyle buyurulmaktadır: *"Ey inananlar, sizi can yakıcı bir azaptan kurtaracak kazançlı bir yolu size göstereyim mi? Allah'a ve peygamberine inanırsınız; Allah yolunda canlarınızla, mallarınızla cihad edersiniz; bilseniz bu sizin için en iyi yoldur."*[1508] Burada ilk cümle insanı zihnen hazırlayan bir soru cümlesidir; soru " هل " edatıyla sorulmuştur. Şu âyette durum farklıdır: *"Sana içki ve kumarı sorarlar; de ki: "İkisinde hem büyük günah ve hem insanlara bazı faydalar vardır. Günahları faydasından daha büyüktür..."*[1509] Görüldüğü gibi âyette bir soru edatı yoktur; fakat muhatap kumar ve içki hakkında bilgilendirilmeden önce *"sana içki ve kumardan sorarlar"* ifadesiyle zihnen hazırlanmaktadır. Bu ifadeyle dikkat, kumar ve içki üzerinde yoğunlaşmış, arkasından verilecek bilgi için hazır hale gelmiştir. Şu âyette bir soru bir başka soruyla tekîd edilmektedir: *"Gerçekleşecek olan! Nedir o gerçekleşecek olan gün? Gerçekleşecek olanın ne olduğunu sana ne bildirir?..."*[1510] Şu soru, muhatabın beğenilmeyen bir hareketine *tevbihi* ifade etmektedir: *"Ey inananlar, yapmadığınız şeyi niçin yaptığınızı söylersiniz?"*[1511] Yu-

1506) Bunlarla ilgili daha geniş bilgi için "Eğitim Açısından Kur'ân'da Soru - Cevap Metodu" isimli master tezimize bakılabilir.
1507) Hüseyin Atay, Kur'ân'da İman Esasları, s. 100.
1508) Saf 61/10.
1509) Bakara 2/219.
1510) Hâkka 69/1, 2, 3. 1511) Saf 61/2.

karda da belirttiğimiz gibi Kur'ân'da, *takrir, inkâr, emir, nehiy, ta'zîm* ifade eden birçok soru şekilleri vardır. Bunların detayına inmiyoruz.

Kur'ân'da sorulan sorular sadece zihne yönelik, onu harekete geçiren sorular değildir; insan duygusuna hitabeden sorular da vardır. Allah Teâlâ peygamberine hitaben şöyle buyuruyor: *"Kuşluk vaktine and olsun; sükûna erdiği zaman geceye and olsun ki, ey Muhammed, Rabbin seni ne bıraktı ve ne de sana darıldı. Doğrusu âhiret senin için dünyadan daha hayırlıdır. Rabbin şüphesiz sana verecek ve sen de hoşnud olacaksın. Seni öksüz bulup da barındırmadı mı? Seni şaşırmış bulup doğru yola eriştirmedi mi? Seni fakir bulup zenginleştirmedi mi?"*[1512]

Rasûlullah'a gelen vahyin bir süre kesilmesiyle düşmanları sevinmiş, onunla alay etmişlerdi. Tabiatiyle *Hz. Muhammed* bu duruma çok üzülmüştü. Çevresindeki müşrikler, *"Rabbi ona darılmış ve onu terk etmiştir"* derken o da bir kusuru nedeniyle Allah'ın darıldığını, bu yüzden hak - bâtıl mücadelesinde kendisini yalnız bıraktığını tahmin ediyor; üzülüyordu. Bu durumda ona tesellî vermek için bu sûre nâzil oldu.[1513] Şu âyetler de *Rasûlullah'ı tesellî* amacına yöneliktir: *"Biz senin göğsünü yarıp genişletmedik mi? Ve yükünü indirip atmadık mı? ki o, senin belini bükmüştü. Senin zikrini* (şanını) *yüceltmedik mi?"*[1514] İslâm davetinin ilk anlarında Rasûlullah, içinde bulunduğu şartlar sebebiyle sıkılmış, perişan hale gelmişti. Bu nedenle Rasûlullah'a tesellî vermek için önce Duha sûresi, sonra da bu sûre nazil olmuştur.[1515] İnsanın duygularına yönelik başka örnekler de vardır.[1516]

1512) Duhâ 93/1-8.
1513) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. VII, s. 154.
1514) İnşirâh 94/1-4.
1515) Mevdûdî, a.g.e., c. VII, s. 159. 1516) Şuarâ 26/18-19.

Kur'ân'da geçen soru - cevap cümlelerinde yer alan unsurlar da farklılık arzeder. Şöyle ki: Bazan soruyu başkaları sorar cevabı Kur'ân verir.[(1517)] Bazan Kur'ân soru sorar; başkalarından cevap ister;[(1518)] bazan da Kur'ân kendisi sorar ve kendisi cevaplandırır.[(1519)] Bazan sorular da cevaplar da peygambere havale edilmektedir.[(1520)] Sadece cevabın peygambere bırakıldığı yerler de vardır.[(1521)]

Zihin eğitiminde soru - cevap metoduna geniş çapta yer veren *Kur'ân-ı Kerîm bu konuda bazı kurallar da koymuştur.* Bunları şöylece sıralayabiliriz:

1- Herkes herşeyi sormamalıdır:

"Ey iman edenler, öyle şeylerden suâl etmeyin ki, size açıklanırsa fenanıza gidecektir. Halbuki Kur'ân indirilirken sorarsanız onlar size açıklanır. Allah onlardan (şimdiye kadar olanları) *affetti. Allah gafûr ve halîmdir. Sizden önceki bir topluluk onu sormuştu da sonra kâfirler olmuşlardı."*[(1522)] Rasûlullah zamanında bazı kimseler yerli yersiz sorular sormayı sanki âdet haline getirmişlerdi. Bir defasında biri gelerek peygambere gerçek babasının kim olduğunu sormuştu. Bazıları, halkın iyiliği düşünülerek kasden açıklanmayan, açıklanmaması gereken şeyleri soruyordu. Bir defasında bir adam gelerek peygambere "Her yıl haccetmek zorunlu mudur?" diye sormuştu. O sırada hac zorunlu kılınmış, fakat her yıl yapılıp yapılmayacağı açıklanmamıştı. Rasûlullah, adamın sorusuna cevap vermedi. Adam, soruyu üçüncü kez tekrarladı. Bunun

1517) Bakara 2/219.
1518) Enbiyâ 21/24; Neml 27/64; Necm 53/32'den itibaren bir soru yağmuru ile karşılaşırız.
1519) Sebe 34/24; Kâri'a 101/1-5.
1520) Sebe 34/24.
1521) bk. Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 665. 1522) Mâide 5/101, 102.

üzerine Rasûlullah, *"Yazıklar olsun sana! Eğer "evet" deseydim hac her yıl farz olacak ve senin gibileri, buna güç yetiremeyenler itâatsizlik suçu işlemiş olacaklardı"*[(1523)] buyurdu. Âyet bu tür yersiz ve faydasız soruları yasaklamaktadır.

Soru sormanın doğru olmadığı husus herhangi bir konu olabileceği gibi herhangi bir iş de olabilir. *Hz. Musa* ile *Hızır* (a.s.)ın seyahatleri önemli bir sabır ve soru eğitimi vermektedir.[(1524)] Orada da *Hz. Musa* yerli yersiz sorular sormuş, sonunda *Hızır*'dan çok güzel şeyler öğrenmişti. Şu âyette, yahûdilerin yönlendirilmesiyle Peygamberden gereksiz sorular soran insanlar eleştirilmektedir: *"Yoksa daha önce Musa'nın sorguya çekildiği gibi, siz de peygamberinizi sorguya mı çekmek istiyorsunuz? Kim imanı küfre değişirse artık o, dosdoğru yolu sapıtmış olur."*[(1525)]

2- Sormada zamanlama çok önemlidir.

Mâide 5/101'de *"Kur'ân indirilirken sorarsanız onlar size açıklanır"* ifadesi zamanlamanın önemine dikkat çekmektedir. Rasûlullah, ne zaman soru sorulacağını bilmeden rastgele soru soran kimselerin sorularını anında cevaplamamıştır. Bir defasında etrafındakilere birşeyler anlatırken bir bedevî ondan kıyameti sordu. Peygamber ona cevap vermeden sözüne devam etti. Ne zaman sözünü bitirdi o zaman bedevînin sorusunu cevaplandırdı.[(1526)] *Hz. Hızır* da *Hz. Musa*'nın zamansız sorularına anında değil yeri geldiği zaman cevap vermişti. Buradan, zamansız sorulara anında cevap vermek zorunda olmadığımız sonucunu da çıkartabiliriz.

1523) Mevdûdî, a.g.e., c. I, s. 516.
1524) Kehf 18/76 v.d.
1525) Bakara 2/108.
1526) Sahih Buharî, Kitabu'l-İlm, B. 2.

3- Kur'ân'a göre soru, ehlinden, yani konunun mutahassısından sorulmalıdır.

Bununla ilgili iki âyet konunun başında verilmiştir. Şair "Etme âr, öğren, oku ehlinden - Herşeyin ilmi güzeldir cehlinden" derken bu gerçeği dile getirmiştir. Bir şeyi uzmanından sorup öğrenmek aynı zamanda bilgiye ve bilgine gösterilen bir saygının gereğidir.

4- Kur'ân'a göre insan öğrenebileceği, aklî yetileriyle üstesinden gelebileceği şeyleri sormalıdır.

Kur'ân, insan aklının alamayacağı konularda sorulan sorulara cevap vermez. Ruh konusu bunun tipik misâlidir. Buyuruluyor ki: *"Ey Muhammed, sana rûhun ne olduğunu soruyorlar; de ki: "Ruh Rabbimin emrinden ibarettir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir."*[1527] Bugünkü psikoloji bile rûhun mâhiyetini değil, tezâhürlerini incelemektedir.

Kur'ân'da Allah, meleklerin, insanın yaratılacağı haberi üzerine sordukları soruya da cevap vermemiştir. Şöyle buyurulmaktadır: *"Hani Rabbin meleklere, "Muhakkak ben, yeryüzünde bir halife var edeceğim." demişti. Onlar da "Biz seni övüp yüceltir ve* (sürekli) *takdis edip dururken, orada fesad çıkaracak ve orada kanlar akıtacak birini mi var edeceksin?" dediler. Allah, "şüphesiz sizin bilmediğinizi ben bilirim" dedi."*[1528] *Mevdûdî,* Allah'ın meleklere cevap vermeyip sadece *"sizin bilmediğinizi ben bilirim"* buyurmasını *"siz bir halife tayin edilmesinin hikmetini anlayamazsınız"* gerekçesine dayandırmaktadır.[1529]

1527) İsrâ 17/85.
1528) Bakara 2/30.
1529) Mevdûdî, a.g.e., c. I, s. 62.

5- Soru iyi niyete dayalı içten ve samimî olmalıdır.

Kur'ân bu şartlara uymayan sorulara da cevap vermemiştir. Şöyle buyurulmaktadır: *"Sana o kıyâmet saatinden soruyorlar; ne zaman gelip çatacak diye. Onun zamanını bildirmek sana gerekmez. Onun nihâî ilmi Rabbine aittir."*[1530] Kıyametin ne zaman kopacağını sık sık soran müşrikler samimi değillerdi. Asıl maksatları kıyamet tarihini tayin ve tesbit değil, peygamberle alay etmekti.[1531] Günümüzde de buna benzer sorularla karşılaşmak mümkündür. Bu itibarla eğitimci kendisine sorulan sorunun amacını çok iyi tesbit etmeli, içten, samimî ve öğrenmeye yönelik olmayan sorulara cevap vermemelidir.

6- Kur'ân'ın ortaya koyduğu kurallara uygun olan sorulara cevap vermek zorunludur.

Çünkü Kur'ân, makul olan soruların hiçbirini geri çevirmemiştir. Peygambere verilen tâlimat da bu yöndedir. Bakara sûresinde bunun değişik örnekleri vardır. Buyuruluyor ki: *"Ey Muhammed, sana ne infâk edeceklerini sorarlar; de ki: "İnfâk edeceğiniz mal, ana baba, yakınlar, yetimler, düşkünler, yolcular" içindir. Yaptığınız her iyiliği Allah şüphesiz bilir."*[1532] Âyetin devamında hürmet edilen aydan ve bu ayda yapılacak savaştan, daha sonra içki ve kumardan, infâk edilecek şeylerden, yetimlerden, kadınların hallerinden suâl edildiği haber verilmekte, peygambere "kul = söyle" emriyle vereceği cevaplar sıralanmaktadır.[1533] Bunlara ve bunlara benzer bütün sorulara gereken cevap verilmiştir. Aynı sûredeki bir âyette *"Allah tarafından*

1530) Naziât 79/42-44.
1531) Mevdûdî, a.g.e., c. VII, s. 34.
1532) Bakara 2/215.
1533) Bakara 2/217, 219, 220, 222.

kendisine bildirilen bir gerçeği gizleyenden daha zalim kim vardır?..."[1534] buyurulmaktadır. Kur'ân için aslolan hakkın gizlenmemesi, lâyık-ı vechile açıklanmasıdır. *"Allah, kitap verilenlerden, onu insanlara açıklayacaksınız ve gizlemeyeceksiniz, diye ahid almıştı. Onlar ise, onu arkalarına atıp az bir değere değiştiler. Alış verişleri ne kötüdür."*[1535] Allah, bunlara şöyle buyuruyor: *"Ey kitap ehli, niçin hakkı bâtıla karıştırıyor ve bile bile hakkı gizliyorsunuz?"*[1536] Şu âyette ifadenin daha da sertleştiğini görüyoruz: *"Gerçekten indirdiğimiz belgeleri ve doğru yolu kitapta insanlara açıkladıktan sonra, gizleyen kimseler var ya, onlara hem Allah lanet eder; hem lânetçiler lânet eder."*[1537] Rasûlullah da kendisine bir şey sorulduğu halde cevap vermeyip hakkı gizleyen kimselerin kıyamet gününde ağızlarına ateşten gem vurulacağını haber vermiştir.[1538] Bu konuyu şu âyetle bitirelim: *"Gerçekten, Allah'ın indirdiği Kitaptan bir şeyi gizlemede bulunup onu az bir değere değişenler var ya, onların karınlarına tıkındıkları ancak ateştir. Allah, kıyâmet günü onlarla konuşmaz ve onları günahlardan arıtmaz. Onlara elem verici azap vardır."*[1539] O halde bilgili insana yakışan şey, kendisine içtenlikle sorulan soruları mümkün mertebe cevaplandırmaktır.

7- Kur'ân'ın, insan zihnini eğitirken ortaya koyduğu kurallardan biri de insanın, cevabını kesin olarak bilmediği sorular karşısında *"bilmiyorum"* diyebilmesidir.

Buna, *"bilmediğini bilmek"* de diyebiliriz. İyi eğitilmiş kimseler, bilmedikleri herhangi bir konuda bir soru ile karşılaştıkları zaman hiçbir komplekse kapıl-

1534) Bakara 2/140.
1535) Âl-i İmrân 3/187.
1536) Âl-i İmrân 3/71.
1537) Bakara 2/159.
1538) Aclûnî, Keşfü'l-hafâ, c. II, s. 254.
1539) Bakara 2/174.

madan *"bilmiyorum"* diyebilirler. Aksine bir davranış muhataba saygısızlık olacağı gibi, cevap yetiştirmeye çalışan kimse için de çileden başka bir şey olmaz. Boşuboşuna çırpınır durur.

Kur'ân, insanlara *"bilmiyorum"* demeyi de öğretiyor. Bunun ilk örneğini meleklerden verelim: *"ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra eşyayı meleklere gösterdi; "Eğer sözünüzde samimî iseniz bunların isimlerini bana söyleyin" dedi. Cevap verdiler: "Sen münezzehsin; öğrettiğinden başka bizim bir bilgimiz yoktur. Şüphesiz sen hem bilensin; hem hakîmsin."*[1540] Bir örnek de peygamberlerden: *"Allah, peygamberleri topladığı gün, "size ne cevap verildi?" der. Onlar, "Bizim bir bilgimiz yoktur; doğrusu görülmeyenleri bilen ancak sensin." derler."*[1541] Günümüz insanlarının en azından bir kısmı kendilerine yöneltilen bir soru karşısında *"bilmiyorum"* demeyi sanki küçültücü bir cevapmış gibi kabul ediyor; cevabını bilmediği bir soruya karşı ıkıla sıkıla birşeyler yetiştirmeye çalışıyor. Bunlara anlatmalıyız ki, insanın bilmediği bir konuyu "bilmiyorum" demesi aynı zamanda bir erdemdir. Bu eğitimin verilmediği toplumlarda hemen herkes herşeyi bilmekte, yalnız bir şeyi bilmemektedir: *Haddini.*

Soru - cevap metodu modern eğitimin de üzerinde durduğu önemli bir konudur. O da Kur'ân gibi körükörüne ezber ve bellemeye dayanan soru - cevap teşkilini ideal bulmaz. Soruları, *1- Bellek düzeyindeki sorular; 2- Anlama - kavrama düzeyindeki sorular; 3- Yorumlama düzeyindeki sorular; 4- Uygulama düzeyindeki sorular* şeklinde birtakım kategorilere ayıran modern eğitim, hedeflenen amaca ulaşmak için sorunun belleme dışındaki düzeylere yönelik olmasını öngörmektedir.[1542] Unutulmamalıdır ki, anlaşılıp yorumlanama-

1540) Bakara 2/31, 32. 1541) Mâide 5/109.
1542) N. Kemal Önder, Öğretimde Program, İlke ve Yöntemler, s. 115.

yan bilgi, sahibine ait değildir. İnsan beyninin en büyük vasıflarından biri edindiği bilgileri, eşya ve olayları yorumlayabilmesidir.

Kurallarına uyularak icrâ edilmeyen soru - cevap yönteminin eğitilen kimseleri ezbere ve bellemeye yöneltmesi, otomatlığa, kitapçılığa ve hazırcılığa alıştırması ve buna benzer terbiyevî olmayan yollara sevketmesi gibi sakıncaları olmakla beraber kurallarına uyulduğu zaman büyük faydaları da vardır. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

1- Dikkati daima uyanık tutar;

2- Öğrencinin öğrenme etkinliğine katılmasını yani aktivitesini sağlar;

3- İçine kapalı öğrencinin sosyalleşmesine katkıda bulunur;

4- Yardımlaşarak, birlikte öğrenmeyi, birlikte kazanmayı öğretir.

5- Dilini kullanmasına yardımcı olur.

6- Sorması gerekirken sormayan öğrencinin problemini yansıtır.(1543)

7- Soru sorabilen veya kendisine sorulan sorulara cevap verebilen öğrencide kendine güven duygusunu geliştirir.(1544)

8- Sorarak, sorgulayarak bilgi toplayan insanlar bilgi ve bilginin de değerini daha çok takdir ederler.

Bundan dolayı bu yolda çaba harcayan kimselere ellerinden geldiğince yardım ederler.

Soru sorarken nelere dikkat edilmelidir?

1- Modern eğitim de soru sorarken Kur'ân'ın öngördüğü kurallara uyulması gerektiğini kabul eder.

1543) Önder, a.g.e., s. 114, 115.
1544) M. Faruk Bayraktar, a.g.e., s. 205.

Onları birkaç madde halinde izah etmeye çalışmıştır. Onlara ek olarak şunları söyleyebiliriz:

2- Sorular öğrenme amacına yönelik olmalı;

3- Soru insanın kendi aklî düzeyine uygun olmalı;

4- Soru net ve açık olmalı; birçok cevabı içerebilecek nitelikte olmamalı.

5- Sorular ezberciliğe teşvik etmemeli; incelemeye, araştırmaya, düşünmeye zorlamalıdır.(1545)

6- Sorarak öğrenmek istediğimiz şeyin bir ihtiyaca cevap vermesi bir ihtiyaçtan kaynaklanması gerekir.(1546)

7- Soru sormada aceleye gerek yoktur. İnsan herşeyi bir anda öğrenemez. Onun aceleci bir yaratık olduğunu çok iyi bilen Allah onu uyarıyor: *"İnsan aceleci olarak yaratılmıştır. Size âyetlerimi göstereceğim; bunu benden acele istemeyin."*(1547) Tabiî acele etmemek sözünden vakti gereksiz yere zâyi etmek anlaşılmamalıdır. Her konuda olduğu gibi burada da ifrat ve tefritten sakınmak gerekir. Bir soru sormak için tam iki yıl bekleyen *İbn Abbas'ı, Hz. Ömer* (r.a.) şu sözlerle uyarmıştır: "Öyle yapma, sormak istediğin zaman hemen sor, şayet biliyorsam cevap veririm."(1548)

8- Sıkılmak, utanmak gibi sebeplerle soru sormaktan vazgeçmemeli, edebe uygun bir ifadeyle soru sormalıdır. *Hz. Ali* (k.v.) "Kişi bilmediğini sorarak öğrenmekten haya etmesin" buyurmuştur.(1549) *Hz. Aişe* de konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Ensar hanımları ne iyi hanımlardır. Hayâ, onları dinî meseleleri

1545) Önder, a.g.e., s. 117.
1546) M. Faruk Bayraktar, a.g.e., s. 341.
1547) Enbiyâ 21/37.
1548) Ebû Ömer Yusuf b. Abdü'l-berr en-Nemerî el-Kurtubî, Câmiu Beyani'l-İlm ve fadlihi, Kahire 1982, s. 180.
1549) İbn Abdi'l-Berr, a.g.e., s. 148.

öğrenmelerine ve dinde bilgin olmalarına engel olmadı."[1550]

9- Soru soran kimse önyargılı olmamalı, ilmin kendisine gösterdiği hakikati, kibrin ve gururun sultasına boyun eğmeden kabullenmelidir.

10- Birtakım sorular zihni kurcalamıyor, bazı problemlere zihinde de bir cevap bulma mecburiyeti doğurmuyorsa zihin gücü zayıf kalır.[1551]

11- Soru metodunun beklenen faydayı sağlayabilmesi için sezgi ve gözlem metoduyla birleşmesinin gereğini savunanlar da vardır.[1552]

12- İnsanın öğrenmek istediği bir şeyi sorabilmesi için iyi bir sosyal ortama da sahip olması gerekir. Bu nedenle İslâm eğitiminde âlimlerle düşüp kalkmak, bilge kişilerle arkadaşlık kurmak tavsiye edilmektedir.[1553]

Konuya, Allah'ın *"Bilmiyorsanız bilenlerden sorunuz"* emriyle başlamıştık. O'nun peygamberinin şu sözüyle bitirelim: *"Cehâletin şifâsı sormaktır."*[1554]

H - ÖRNEK ALMA

Kur'ân-ı Kerim'in gösterdiği bilgi edinme yöntemlerinden biri de *örnekleme yöntemi*dir. Bu yöntem, öğretme usûlü olarak kullanıldığı zaman "örnekleme", *"örnek olma"* olarak tanımlanırken, öğrenme usûlü olarak kullanıldığı zaman ise "ö r n e k a l m a" şeklinde tanımlanmaktadır. Biz, daha çok *"örnek alma"* üzerinde duracağız.

1550) İbn Abdi'l-Berr, a.g.e., s. 143.
1551) Leif - Rustin, Genel Pedagoji, s. 269.
1552) Leif - Rustin, a.g.e., s. 245.
1553) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 175.
1554) Mâverdî, a.g.e., s. 48.

Öğrenmek durumunda olan bir kimse için öğretilecek veya öğrenilecek bir konunun örneğini görmek son derece önemlidir. Konu, onunla ayrı bir vuzuh kazanacak, öğrenme onunla kolaylaşacak, problem onunla çözüme kavuşacaktır. Bilim adamları örneksiz eğitimin tam olamayacağını söyleyerek konuya dikkat çekmişlerdir.[1555] *Muhammed Kutup,* "Terbiyede örnek bütün vasıtaların en tesirlisi, başarıya en yakınıdır"[1556] diyor. *Morgan*'a göre, insanlar, kazandıkları davranış özelliklerini sadece "klâsik ve edimsel koşullama" yollarıyla değil, aynı zamanda *"örnek alma"* veya *"gözleme"* yollarıyla da öğrenebilmektedirler.[1557]

Daha önce de söylediğimiz gibi insanın hayattan öğreneceği pek çok şey vardır. Bunları daha kolay, daha çok ve daha kalıcı olarak öğrenebilmesi için herşeyin kendine özgü numûnelerini, çözüm örneklerini görmesi gerekir. Bir güzel davranışı, bir sanat eserini, bir problemin çözümünü öğrenmenin en çıkar yolu onlarla ilgili örnekleri görmektir. Okuması yazması olmayan bir köylü kızından bir nakış çalışması istediğimizde, onun da bizden isteyeceği ilk şey örnek olacaktır. O halde örnekler insanların en iyi öğretmenleridir. Bütün ders kitaplarında ilk olarak öğreneceğimiz konuların çözüm örnekleriyle karşılaşmamız örneğin öğrenmedeki önemini gösterir.

İslâm eğitim sisteminde de *örnek alma*nın önemli bir yeri vardır. Bir müslümanın eğitilmesinde *örnek alma* ve *örnek olma usulleri* zorunlu bir yol olarak gözükmektedir.[1558] Hem teorik hem pratik bir yapıya sahip olan Kur'ân eğitimi örneklemeyi zorunlu kılmaktadır. Bu sebepledir ki Kur'ân-ı Kerim'de çok çeşitli örnekler bulunmaktadır. Zira Kur'ân, tanıtmak istediği

1555) Bayraktar Bayraklı, İslâmda Eğitim, s. 159.
1556) Bayraklı, a.g.e., s. 159.
1557) C. Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 322.
1558) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 261.

bir zihniyeti, bir kavramı, bir olayı örnekler vererek tanıtmaktadır.

Şahıs olarak Kur'ân'ın verdiği en önemli örnekler peygamberlerdir. Bunlar içinde en çok dikkatimizi çeken iki örnek vardır: Bunlardan birincisi Rasûlullah (s.a.), diğeri de *Hz. İbrâhim'*dir.

Kur'ân bu iki insanı örnek göstermekle insanlığın, bunlardan öğreneceği çok şeyin bulunduğunu göstermek istemiştir. Meselâ *Hz. Muhammed,* "beşerî bakımdan bir insan, bir baba, bir koca, bir dost, bir hâmî, bir aile reisi, iş güç sahibi bir tüccar, ordu komutanı bir subay, bir vâli, bir hâkim, kumanda sahibi bir mareşal, ülke idare eden bir padişah, üniversite rektörü, bir profesör, bir vâiz, bir âbid..."[1559] ve bütün bunların üstünde bir peygamber olarak karşımıza çıkmakta, bize bunlar ve bunların ötesinde birçok konularda örnek teşkil etmektedir. O halde insanların onu örnek alması, şuurlu olarak onu taklid etmesi gerekir. Onun, peygamberliğin dışında diğer insanlar gibi bir insan olması taklid edilmesini kolaylaştırmaktadır.[1560] İslâm eğitimi onun şahsında pratiğe kavuştuğuna, hayatın büyük bir kısmı onun örnek kişiliğinde en güzel şekilde yerini bulduğuna göre insanlığın ondan öğreneceği pek çok şey var demektir. Kur'ân'da şöyle buyurulmaktadır: *"Ey inananlar, and olsun ki, sizin için Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok anan kimseler için Rasûlullah en güzel örnektir."*[1561] Bu ne demektir? Bunu da Kur'ân'dan öğrenelim: *"...Peygamber size ne verirse onu alın; sizi neden menederse ondan geri durun. Allah'dan sakının. Doğrusu Allah'ın cezalandırması çetindir."*[1562] Kur'ân, inananlardan, öğretmenlerinin direktiflerine uymalarını istemektedir. Âyet, Beni Nadir'in mallarının taksimi ile ilgilidir.

1559) A. Özbek, a.g.e., s. 266.
1560) Özbek, a.g.e., s. 261.
1561) Ahzâb 33/21.
1562) Haşr 59/7.

Bununla birlikte hükmü umûmîdir; sadece Fey'in taksimâtı ile ilgili değildir.[1563] Nitekim Peygamber'in kendisi de *Ebû Hüreyre*'nin rivâyet ettiği bir hadîsinde *"Size emrettiğim bir şeyi mümkün olduğunca uygulamaya çalışın, yasakladığım bir şeyden de kaçının"*[1564] buyurmuştur.

İkinci örneğimiz *Hz. İbrâhim*'dir. Hz. İbrâhim değişik yönlerden örnek olarak gösterilmektedir. Biz, konumuzu da düşünerek onun düşünme yönünü örneklemek istedik. Böylece hem bir örnek insanı, hem de örnek düşünceyi tanıtmış olacağız. Kur'ân'da onunla ilgili şöyle buyurulmaktadır. *"İbrâhim ve beraberindekilerde sizin için güzel bir örnek vardır. Vaktiyle onlar kavimlerine şöyle dediler: "Biz sizlerden ve Allah'dan başka taptıklarınızdan uzağız ve sizi tanımıyoruz. Taki siz, Allah'ın birliğine iman edinceye kadar sizinle aramızda ebedî bir buğz ve düşmanlık başladı. Ancak İbrâhim'in babasına, "Elbette senin için istiğfar edeceğim; bununla beraber senin için Allah'dan hiçbir şeye gücüm yetmez" demesi müstesnadır."*[1565] Onun akıl yürütmesi ile ilgili ilginç bir örnek de Kur'ân'da şöyle anlatılmaktadır: *"Gece basınca bir yıldız gördü. "İşte bu benim rabbim" dedi. Yıldız batınca "Batanları sevmem" dedi. Ay'ı doğarken görünce "İşte bu benim rabbim" dedi. Batınca "Rabbim beni doğruya eriştirmeseydi and olsun ki, sapıklardan olurdum." dedi. Güneş'i doğarken görünce "İşte bu benim rabbim, bu daha büyük" dedi. Batınca "Ey milletim, doğrusu ben, ortak kaştuklarınızdan uzağım" dedi. Doğrusu ben, yüzümü, gökleri ve yeri yaratana, doğruya yönelerek çevirdim; ben puta tapanlardan değilim."*[1566] Bu örnekte aklın basamak basamak nasıl yükseldiğini görüyoruz. Bura-

1563) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. VI, s. 209.
1564) Müslim, Fedâil, B. 37; Ahmed b. Hanbel, Müsned, Mısır 1313 h., c. II, s. 355, 482.
1565) Mümtehine 60/4.
1566) En'âm 6/76-79.

dan insanlara şu mesaj verilmektedir: Olayları ve varlıkları aklınla değerlendir; aslı esası olmayan şeylerde kilitlenme. *Hz. İbrâhim*'in yaptığı gibi yap; düşün, ama sağlıklı düşün. Hz. İbrâhim, yıldızlarda kilitlenebilirdi kilitlenmedi, ay'a takılabilirdi takılmadı, güneşte kalabilirdi kalmadı. Olayları çok iyi değerlendirdi, akl-ı selimi ile yargıladı. Bu yargı ve değerlendirme çok yönlü ve çok açılıdır. *Hz. İbrâhim* yıldız, ay ve güneşe bakarken sadece pozitif, teslimiyetçi bir açıdan bakmamış; onlara tenkidçi bir düşünceyle de yaklaşmıştır. Onun bir başka açısı da batan yani fâni bir varlığın onun rabbi olamayacağıdır. Allah'dan başka varlıklara tapan kimseler şayet taptıkları varlıkları bu kriterlerle değerlendirselerdi öyle bir çıkmaza düşmezlerdi. Bu tür bir akıl yürütme sadece tapınmada değil bütün olaylarda aydınlatıcı, yol göstericidir.

Kur'ân hep olumlu örnekler vermiyor; olumsuz örnekler de gösteriyor. Düşünce şekliyle beraber böyle bir örnek şöyle tanıtılıyor: *"Ey Muhammed, tek olarak yaratıp, kendisine bol bol mal, çevresinde bulunan oğullar verdiğim ve nimetleri yaydıkça yaydığım* o *kimseyi bana bırak! Bir de verdiğim nimetten artırmamı umar. Hayır, hayır... Çünkü o, bizim âyetlerimize karşı son derece inatçıdır. Onu sarp bir yokuşa sardıracağım. Çünkü o, düşündü; ölçtü biçti. Canı çıkası; sonra yine ne biçim ölçüp biçti. Sonra baktı; sonra kaşlarını çattı; suratını astı sonra da sırt çevirip büyüklük tasladı. "Bu sadece öğretilegelen bir sihirdir. Bu Kur'ân yalnızca bir insan sözüdür" dedi. İşte bu adamı yakıcı bir ateşe yaslayacağım."*[1567]

Olay ve varlıkları doğru dürüst değerlendiremeyen, sağlıklı düşünemeyen, büyüklük psikozu içinde bocalayan bir insan tipiyle karşı karşıyayız. Bu tip, zihinsel açıdan başarısız olduğu gibi duygusal açıdan da

1567) Müddessir 74/11-26.

yetersizdir. Kendisine verilen bütün nimetlere karşı nankör, aç gözlü ve inatçıdır. Böyle bir kimsenin hakikate ulaşması tabiatiyle çok zordur. *Mevdûdî,* bu zâtın *Velid bin Muğire* olduğunu, bildirmektedir. Onun verdiği bilgiye göre *Velid bin Muğire* Kur'ân'ın ilâhî bir kelâm olduğuna kalben kânî olmasına rağmen toplum içindeki itibarını kaybetmemek için iman etmemişti. İmansızlığı ile de yetinmeyen bu adam, peygamberin aleyhinde propaganda yapmış, Mekkeye gelen hacılara Rasûlullah'ı büyücü olarak tanıtmıştı.(1568) Kur'ân'ın çizdiği bu portreden de öğrenebileceğimiz çok şeyler vardır. O halde bu inkârcı tipi tanıtmaya devam edelim: *"Âyetlerimiz kendilerine karşı apaçık okunduğu zaman o kâfirlerin yüzlerinden inkârlarını anlarsın. Karşılarında âyetlerimizi okuyanlara neredeyse saldıracak gibi olurlar..."*(1569) *"Onlar âyetlerimiz okunduğu zaman, "işittik; dilersek bunun gibisini biz de söyleriz. Bu, eskilerin efsanelerinden başka bir şey değildir." diyorlardı."*(1570) *"Kâfirler dediler ki: "Şu Kur'ân'ı dinlemeyin ve onun hakkında gürültü yapın; belki gâlip gelirsiniz."*(1571) *"Onlar yeryüzünde kibirlenmek ve kötü düzen kurmak istiyorlar. Halbuki kötü düzen ancak sahibinin başına geçer..."*(1572) *"Karşılarında açık açık âyetlerimiz okunduğu vakit şöyle söylemekten başka delilleri yoktur: "Doğru söylemekte iseniz haydi atalarımızı getirin."*(1573) *"Karşılarında âyetlerimiz açık açık okunurken inkâr edenler, hak kendilerine gelince derler ki: "Bu apaçık bir sihirdir" yahut "Onu kendisi uydurdu" diyorlar..."*(1574) *"O Kur'ân aramızdan ona mı indirilmiş?"* (dediler ve çekip gittiler.) *Doğrusu onlar benim Kur'ân'ımdan bir kuşku içindeler..."*(1575) Şu ifa-

1568) Mevdûdî a.g.e., c. VI, s. 515, 517.
1569) Hac 22/72.
1570) Enfâl 8/31.
1571) Fussilet 41/26.
1572) Fâtır 35/43.
1573) Câsiye 45/25.
1574) Ahkaf 46/7, 8.
1575) Sâd 38/8.

deler gösteriyor ki, inkârcı zihniyet Kur'ân'a kapalı ve ondan bir şey öğrenmeye hazır değildir. Kur'ân, bu kapalılığın temel sebebini kibre bağlamaktadır. *"Allah'ın âyetleri, karşısında okunurken işitir de sonra kibrinden hiç işitmemiş gibi* küfürde) *ısrar eder..."*(1576) Kendi gerçeğini yeterince idrâk edemeyen, kendini olduğundan, olması lazım gelenden çok yukarlarda gören insan, kendi gururunun kurbanı durumundadır. Kendi hevâ ve heveslerinin kulu durumundadır. Kur'ân bunları şöyle tanıtıyor: *"Gördün mü o kimseyi ki, hevâ ve hevesini ilâh edinmiş. Allah da bir ilim üzerine* (ilmi olmakla beraber) *onu şaşırtmış, kulağını ve kalbini mühürleyip gözüne de bir perde çekmiştir. Artık ona Allah'dan başka kim hidâyet edebilir? Hâlâ düşünmeyecek misiniz?"*(1577) Görüyoruz ki, insan bilgili dahi olsa kibir engeline takıldığı zaman hakikate ulaşamıyor.

İnkârcı tipin peygambere karşı da tavrı müsbet değildir. Kur'ân'da şöyle buyuruluyor: *"Biz herhangi bir memlekete uyarıcı gönderdikse muhakkak oranın refahı ile şımartılmış olanları, "Biz sizinle gönderilen şeyleri tanımayız." dediler"*(1578) *"Bir de "Bu peygambere ne oluyor? Yemek yiyor; çarşılarda yürüyor. Ona bir melek indirilse de beraberinde bir korkutucu olsa ya." dediler. "Yahut ona bir hazine bırakılıverse veya güzel bir bahçesi olsa da ondan yese ya." Hem o zâlimler, "siz sadece büyülenmiş bir adama tâbi oluyorsunuz." dediler."*(1579) *"Seni dinlerken nasıl dinlediklerini ve fısıldaştıklarını ve zâlimlerin "siz ancak büyülenmiş bir adama tâbi oluyorsunuz." dediklerini de biz pekâlâ biliyoruz."*(1580) *"Ey Muhammed, çok yemin eden, alçak, çok kınayan, daima koğuculuk eden, hayrı durmadan engelleyen, saldırgan, çok günahkâr, pek katı kalbli, bunlarla birlikte soysuz olan hiçbir kimseye mal ve ço-*

1576) Câsiye 45/8.
1577) Câsiye 45/23.
1578) Sebe 34/34.
1579) Furkan 25/7, 8.
1580) İsrâ 17/47.

cukları var diye sakın itâat etme. Karşısında âyetlerimiz okunurken "eskilerin masalları" demiştir."[1581] *"Gördün mü o nefis ve arzusunu ilâh edinen kimseyi? Artık ona sen mi vekil olacaksın."*[1582] *"Çünkü onlara "Allah'dan başka hiçbir ilâh yoktur" denildiği zaman büyüklük taslarlardı."*[1583] *"Dediler ki: "Kalblerimiz senin bizi çağırdığın şeye karşı kapalıdır. Kulaklarımızda da bir ağırlık vardır. Seninle bizim aramızda bir perde çekilmiştir. Haydi yap yapacağını. Şüphesiz biz de yapacağımızı yapıcılarız."*[1584] Meseleyi eğitim kuralları açısından değerlendirdiğimizde varacağımız sonuç şu olacaktır: Bu tavrı sergileyen kimseler peygamberden birşey öğrenmeye hazır olmadıklarını göstermektedirler. Hazır olmayan insanlara ise ne yapılırsa yapılsın bir şey öğretmenin imkânı yoktur. Nitekim Kur'ânda buna işaret etmektedir: *"Eğer sana kağıt üzerine yazılmış olarak bir kitap indirseydik de onu elleriyle tutmuş bulunsalardı, o inkâr edenler muhakkak yine şöyle diyeceklerdi: "Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değildir."*[1585] Bunu söylerken dayandıkları bir şey var mıdır? Hayır. Kanıtlayıcı hiçbir bilgi ve belgeleri yoktur. Sadece kuruntu, zan ve heveslerine bağımlıdırlar. Kur'ân, bunların ne bir ilme, ne bir rehbere ve ne de aydınlatıcı bir kitaba dayanmadıklarını haber veriyor.[1586] O halde böyleleri için söylenecek birşey vardır: *"Onları ha uyarmışsın, ha uyarmamışsın kendilerince eşittir."*[1587] Bunlar, Kur'ân'a göre mûcizeler karşısında bile duyarsızdırlar.[1588] *"Onlara her ne mûcize gösteriyorsak mutlaka birbirinden daha büyüktü. Belki* (gerçeğe) *dönerler diye onları azaba da çektik. Bu durumda dediler ki: "Ey sihirbaz, sende olan ahdi hürmetine, bizim için Rabbine duâ et! Çün-*

1581) Kalem 68/10-15.
1582) Furkan 25/43.
1583) Sâffât 37/35.
1584) Fussilet 41/5.
1585) En'âm 6/7.
1586) Hac 22/8.
1587) Yâsîn 36/10.
1588) Kamer 54/2.

kü biz artık yola geleceğiz." Kendilerinden azabı kaldırdığımız vakit de derhal (sözlerinden) *caydılar.*[1589] Verilecek ceza karşısında acziyle başbaşa kalan insan, yola geleceğini söyleyerek aman ve af diliyor; kurtulunca da verdiği sözü unutarak hemen eski haline dönüveriyor. Kur'ân'da bulun hayli örnekleri vardır.

Kur'ân, birçok konuda olduğu gibi insan ve insanlık konusunda da değişik zihniyet örnekleri çizerek insanı insana öğretiyor. Bunlardan iki peygamber ve bir inkârcı insan tipi çizerek buraya kadar geldik.[1590] Şimdi de Kur'ân'a göre bir olumlu insan tipini genel çizgileriyle görmeye çalışalım. Kur'ân'a göre bu insanlar akl-ı selimi olan, eşya ve olayları kalb gözüyle seyreden basiretli, öğrenmeye hazır insanlardır. Peşin hükümleri yoktur; herhangi bir konuda şartlanmış değillerdir. Kur'ân, bunlarla ilgili olarak şu tesbitleri yapıyor: *"Onlar ki, Rablerinin âyetleri kendilerine okunduğu zaman onlara karşı kör ve sağır davranmazlar."*[1591] *"Peygambere indirileni dinledikleri zaman da hakkı anladıklarından ötürü gözlerinin yaşla dolduğunu görürsün. Onlar, "Ey Rabbimiz, iman ettik. Şimdi sen bizi şehâdet getirenlerle birlikte yaz." derler."*[1592] Geçmişte bir âyeti incelerken, görmek, gördükleri üzerinde tefekkür etmek ve sonunda hakka teslim olmak şeklinde üç merhaleden bahsetmiştik. Burda da bunun başka bir örneğini görüyoruz: Dinlemek, dinlediklerini anlamak ve iman etmek. Şu âyet bunun bir başka örneği: *"Onlar ki, sözü dinlerler sonra da en güzeline uyarlar. İşte onlar, Allah'ın kendilerine hidâyet verdiği kimselerdir. Akıl sahibi olanlar da işte onlardır."*[1593] Kur'ân'ın, akıl sahibi olarak tanıttığı bu

1589) Zuhruf 43/48-50.
1590) Bu tipi daha iyi tanımak için Tevbe sûresi 38. âyet ve devamına bakabiliriz.
1591) Furkan 25/73.
1592) Mâide 5/85.
1593) Zümer 39/18.

insan tipinin zihnî faaliyeti de üç merhaleden oluşmaktadır: *1- Dinlemek; 2- Dinlediği sözleri birbirleriyle karşılaştırmak; 3- Sözün en güzeline* (hidâyet sebebi olanına) *uymak.* Âyette sağlıklı bir akıl yürütme örneği de verilmektedir.

Kur'ân müsbet zihniyet örneklerini tanıtmaya devam ediyor: *"Onlar ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler. "Rabbimiz, sen bunu boşuna yaratmadın; sen münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru" derler."*(1594) *"Onlar* (geceleyin) *yataklarından kalkarlar, korku ve ümit içinde Rablerine duâ ederler ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan hayra harcarlar."*(1595) *"İçlerinde kin ve haset cinsinden her ne varsa çıkarıp atmışızdır. Altlarından ırmaklar akar. Derler ki: "Hamdolsun Allah'a ki, bizi hidâyetiyle buna muvaffak kıldı. Eğer o bize hidâyet etmeseydi, kendiliğimizden O'nun yolunu bulmamıza imkân yoktu. Gerçekten Rabbimizin peygamberleri doğru olanı getirmişler."* Ve onlara şöyle seslenilir: *"İşte bu gördüğünüz, amellerinizle vâris kılındığınız cennettir."*(1596) Kötü duygulardan uzak, iddiasız, hidâyeti Allah'dan bilen, mutevâzî bir zihniyet. Bunlardan bahisle Allah şöyle buyuruyor: *"Bizim âyetlerimize öyle kimseler iman ederler ki, onlarla kendilerine nasihat verildiği zaman secdelere kapanırlar ve Rablerini hamd ile tesbih ederler de kibirlenmezler."*(1597) İnkârcı insan tipi *"Rabbiniz ne indirdi?" sözüne karşı "Eskilerin masallarını"*(1598) *dedikleri halde "Allah'dan korkup korunanlar ise "Rabbiniz ne indirdi?" sorusuna karşı "Hayır indirdi."*(1599) derler. Bunların bu tavırlarında öğrenmeye karşı bir hazır oluş hali görülmektedir. Bunlar mütekebbir olmadıkları gibi

1594) Âl-i İmrân 3/191.
1595) Secde 32/16.
1596) A'râf 7/43.
1597) Secde 32/15.
1598) Nahl 16/24.
1599) Nahl 16/30.

şahsiyetsiz de değillerdir. Kendilerinden emin, kişilik sahibi kimselerdir. İnanç ve düşüncelerini başkalarının baskısiyle yönlendirmezler. Medenî cesaretleri vardır. Yerenin yermesinden korkmazlar. İnananlara karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı izzetlidirler. Allah yolunda cihad ederler. Allah onları, onlar da Allah'ı severler.[1600]

Bu örneklerin tamamını, tanıttıklarımızın da bütün vasıflarını saymak mümkün değildir. Bunların her biri ayrı bir çalışma konusudur. bu itibarla örneklerle ilgili sözü burada bitiriyoruz. Fakat şunu hemen belirtelim ki, örnek almadan bahsederken taklidden bahsetmemek konuyu eksik bırakmak olur. Öyle ise biraz da taklid konusunda bilgi vermeye çalışalım.

Taklid:

Taklid, "Hareketlerin, konuşma üslûbunun, tavırların, gâyelerin bilinçli veya bilinçsiz olarak başka bir örneğe göre şekil alması."[1601] veya "İnançlar, hareketler, duygular ve hatta istekler ve ihtiyaçların, bir kişiden diğer kişiye sirâyet yolu ile geçmesi" şeklinde tanımlanmaktadır."[1602]

Taklid, gerek örgün eğitimde, gerekse yaygın eğitimde bütün hayat boyunca önemli bir ahlâk, fikir ve toplum aracıdır.[1603] Özellikle çocuklarda toplumsal ve ruhsal gelişmeyi sağlar.

Taklid olayında, bir tarafta taklid edilen kişi veya olay, diğer tarafta örnek kişi veya olayı taklid edecek olan kişi veya kişiler bulunmaktadır. Kesin bir kural olmamakla beraber küçükler büyükleri, câhiller bilgin-

1600) Mâide 5/54.
1601) Ruşen Alaylıoğlu - A. Ferihan Oğuzkan, Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü, "Taklid" md.
1602) Mustafa Öcal, Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar, s. 231; Osman Pazarlı, Din Eğitimi ve Öğretiminde Genel Metodlar, s. 4.
1603) J. J. Ryan, a.g.e., s. 72.

leri, zayıflar güçlüleri taklid ederler. Ayrıca öğrenmede taklid edilecek veya örnek alınacak varlıklar sadece kişiler değil, konuyla ilgili olan her şeydir. Bununla birlikte en çok taklidi yapılan varlıklar insanlardır.

T a k l i d ' i, *1- bilinçsizce, körükörüne yapılan taklid; 2- Bilgili ve bilinçli olarak yapılan taklid* olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür.

*1- Bilinçsizce yapılan taklid*in iki ana sebebi vardır:

a- *Zihnî yetersizlik.* Öyle insanlar vardır ki zihnî düzeyi itibariyle teklif sınırının içinde olmakla beraber tahkîka yetecek güçleri yoktur. Ne yapılırsa yapılsın bunları taklidin üzerine çıkarmak mümkün değildir. İslâm eğitimine göre bunlardan daha fazlasını istemek de doğru değildir. Çünkü eskilerin *"teklif-i mâlâ-yutak"* dedikleri, gücün üzerinde bir teklifte bulunmayı Kur'ân da reddetmektedir. *"Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yüklenir..."*[1604]

b- *Öyle insanlar da vardır ki, öğrenmeleri önce bilinçsiz ve bilgisiz bir taklide dayanmakla beraber sonradan şuurlu bir öğrenmeye dönüşebilir.* Bunun sebebi de zihnî yetersizlik veya bilgisizlik olabilir. Her ne olursa olsun birincideki yetersizliğin sürekli olmasına rağmen buradaki yetersizlik geçicidir. Önceden şuursuzca, körükörüne yapılan öyle taklidler vardır ki, sonradan şuurlu hale gelmişlerdir.[1605] Meselâ çocuklar birçok davranışlarını bu şekilde kazanırlar. Önceleri bilinçsiz ve akıl yürütmeye dayanmayan bu davranışlar sonradan zihnî düzeyin yükselmesi, eğitim ve öğretimin gelişmesiyle şuurlu davranışlar haline gelirler. Kezâ yerine getireceği herhangi bir davranış hakkında hiç bilgisi olmayan kimseler de o konuyla ilgili bilgi edininceye kadar taklidle yetinebilirler.

1604) Bakara 2/286. 1605) Öcal, a.g.e., s. 231.

2- Bilgili ve bilinçli olarak yapılan taklidler. "Şuurlu taklid, bir model veya örnek - insanın taklidi, irâde fiilini hazırlar."[1606] Şuurlu olarak yapılan taklidlerde insanın kendi iradî etkinliği ve yorumu vardır. Başka bir ifadeyle bilinçli taklidler daha özgün bir nitelik arzederler. "Taklidin tıpatıp benzer ya da kopya olması gerekmez." diyen *Ryan,* şuurlu taklidin özgünlüğüne işaret etmektedir.[1607]

İslâm zarûrî hallerde bilinçsizce taklidi kabul etmekle birlikte idealize etmez. "İslâm'da örnek almak demek, körükörüne taklid etmek demek değildir."[1608] Kur'ân'ın idealize ettiği taklid, şuurlu ve iradî olarak yapılan taklidtir. O, kişilere veya olaylara şartlanmayı kabul etmez. Atalarını şuursuzca taklid ederek onların inanç ve hareketlerinde kördüğüm olan kimseleri eleştirir, zemmeder. Allah şöyle buyurur: *"Onlara, "Gelin, Allah'ın indirdiği kitaba ve peygambere uyun" dendiğinde "Atalarımızı üzerinde bulduğumuz yol bize yeter." derler. Ya Ataları birşey bilmeyen ve doğru yolda olmayan kimseler idiyseler?"*[1609] Şu âyette de, insanların kötü şeyleri körükörüne taklid ettiklerini görüyoruz. Kur'ân bunları da eleştirmektedir: *"Onlar bir fenalık yaptıkları zaman "Babalarımızı bu yolda bulduk; Allah da bize bunu emretti." derler. De ki: "Allah fenalığı emretmez. Bilmediğiniz şeyi Allah'a karşı mı söylüyorsunuz?"*[1610] Ülemadan *A. Hamdi Akseki*'ye göre "İslâm taklitçiliğe şiddetle hücum etmiştir. Zira taklitçilik, Allah'ın insana en büyük nimeti olan aklı kullanmamak, körükörüne başkalarına uymaktır. Taklid dünyada da âhirette de zararlıdır. Allah iyiyi kötüden temyiz ve tefrik edecek akıl vermişken, bu kıymetli ölçüyü kullanmayarak körükörüne başkalarının pe-

1606) Hilmi Ziya Ülken, Eğitim Felsefesi, s. 55.
1607) J. J. Ryan, a.g.e., s. 72.
1608) Bayraktar Bayraklı, İslâmda Eğitim, s. 162.
1609) Mâide 5/104. 1610) A'râf 7/28.

şinden yürümek şüphe yok ki, bir sapıklıktır..."[1611] Sözü şöyle bitirelim: Din kültürünün ma'kes bulduğu yer bireyin duyguları, düşünceleri ve irâdesidir; din, körükörüne bir taklidle yaşandığı ve öyle algılandığı zaman etkinliğini kaybeder veya zayıflar.[1612] Eğitimcinin görevi, insanlara bu bilinci kazandırmak olmalıdır. Böyle bir rehberlikten mahrum olan insanlar, kimi, neyi, nasıl taklid edeceklerini bilemezler.[1613]

I - TEKRAR

Hayatımızda öğrenmemiz gereken herşey, herkesin bir bakışta, bir deneyişte öğrenebileceği kadar kolay değildir. Kezâ insanların tamamının zihnî seviyeleri de herşeyi bir deneyişte öğrenecek güçte değildir. Yani öğrenme konularının hepsi aynı kolaylıkta olmadığı gibi, öğrenecek kimselerin yetenekleri de aynı değildir. Bir kısım insanlar öğrenme konularını bir deneyişte öğrenirken diğer bir kısmı bunu başaramamaktadır. Bu durumda tekrar ve egzersiz gündeme gelmektedir. Bazı öğrenme durumlarını tekrar tekrar deneyerek öğrenebilmekteyiz.

T e k r a r, "ilk defa yapılan bir işin veya söylenen bir fikrin ikinci defa yapılması..." olarak tanımlanmaktadır.[1614] Belâgatçılar, tekrarı, "lafzın mânâ üzerine defalarca delâlet etmesi" şeklinde tarif etmişlerdir.[1615] Tekrar edilen şeye önem vererek onu dikkatle yerine getirmeye delâlet eden hususa da *"tekrir"* denmektedir.[1616] Tekrarın bir başka tanımı ise şöyledir: "Tek-

1611) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 91.
1612) N. Armaner, a.g.e., c. I, s. 78.
1613) Daha fazla bilgi için bk. Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 585 v.d.; Bayraktar Bayraklı, a.g.e., s. 276 v.d.
1614) Hüseyin Atay, Kur'ân'da İman Esasları, s. 109.
1615) Ali Erbaş, Kur'ân'daki Tekrarlar ve Sırları, İstanbul 1987, s. 10 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
1616) Mehmed Sofuoğlu, Tefsire Giriş, s. 100.

rar, Anlamı kuvvetlendirmek veya pekiştirmek, anlatılmak istenen şeyi etkili, sürekli ve değişik, ilgi çekici bir biçimde kılmak için, seslerin, bir takım hecelerin, kelimelerin aynen veya değişiklikler içinde sıralanması"dır.[1617]

Anlamı etkilemeyen tekrarlara *"tekerrür"* veya *"kesret-i tekrar"* dendiği gibi, anlamın etkisini artıran, kulağı tırmalamayan tekrarlara da *"hüsn-i tekrar"* denmektedir."[1618]

Tekrar, hem öğrenme, hem pekiştirme, hem saklama ve hem de hatırlamada etkisi olan önemli bir yöntemdir. Konunun önemini vurgulaması, dikkati yoğunlaştırması, anlama ve kavramayı sağlaması bakımından da ehemmiyet taşır. Aynı işin tekrarı ve devamı, bir taraftan öğrenmeyi kolaylaştırırken diğer taraftan öğrenilecek konuya yatkınlık da sağlamaktadır. Öğrenmeye yönelik tekrarlar, beyinde birbirlerinden ayrı, fakat aynı değerde izlenimler bırakmaktadır. Yani öğrenmede mükemmelleşme tekrarlar yoluyla elde edilmektedir.[1619] Unutmanın önemli bir sebebi, materyalin kullanılmamasıdır.[1620]

Morgan, tekrarın sağladığı iki avantajdan bahsetmektedir. Ona göre "Tekrar edilen bir uyarıcı, dikkatinizin başka bir tarafta olmadığı anlardan birinde sizi yakalama şansına sahiptir. Ayrıca, dikkatinizin sınır alanına giren ilk uyarıcı, sizin bu uyarıcının sonraki tekrarlarına daha duyarlı (sensitive) olmanızı ve bu tekrarlar açısından tetikte (alert) bulunmanızı sağlar."[1621] Bir uyarıcının tekrarlanmasının (repetition) fark edilme şansını artıracağını bildiren *Morgan*, kişileri sükûnete davet eden başkanın elindeki tokmağı

1617) M. E. B. Türk Ansiklopedisi, XXXI, "Tekrar" md.
1618) Ali Erbaş, a.g.e., s. 11.
1619) L. Öztabağ, a.g.e., s. 138, 139.
1620) Öztabağ a.g.e., s. 150.
1621) Morgan, Psikolojiye Giriş, s. 275.

birkaç defa vurmasını, çocuğunu yemeğe çağıran annenin ona ismiyle birkaç kere seslenmesini buna örnek olarak göstermektedir. Yine onun bildirdiğine göre bir dergide iki defa basılan bir reklamın bir kere basılmış olana göre dikkati çekme ihtimali daha fazladır.[1622]

Unutma ve hatırlama açısından da tekrarın büyük ehemmiyeti vardır.[1623] Eğitim psikolojisinin üzerinde önemle durduğu bir kaide vardır ki, "üzerinde temrin yapılmayan bilgiler zamanla unutulur."[1624] Öğrenilen şeylerin tekrar edilmemesi veya kullanılmaması halinde bellenen şeylerin zihindeki izlerinin silineceğini, genel olarak kullanmama ne kadar uzun sürerse unutmanın da o nisbette çok olacağını[1625] ileri süren *Sorenson*, öğretmen ve öğrencilerin unutmayı önlemek için mümkün olduğu kadar tekrarlar yapmalarını tavsiye etmektedir.[1626] İnsan rûhu kendisine söylenenlerden etkilenecek hassasiyette yaratılmıştır. Şu var ki, bu etki süreli ve geçici bir nitelik arzetmektedir. Bu itibarla ruha söylenen şeylerin tekrarı gerekir.[1627]

Tekrarlama ve kullanmanın önemli bir öğrenme yolu olduğunu[1628] söyleyen *Sorenson*, istidatca daha geri olan çocukların öğretmenin yardımına daha çok muhtaç olduklarını, üstün çocuklar için bıktırıcı, usanç verici olmakla beraber onlar için bu tekrarların sık sık yapılmasının yararlı olacağına işaret eder.[1629]

P. Bernard, her dersin, kendine has bir vahdeti bulunduğunu, öğrencilerin zihinlerinin bu çember içinde kapalı kaldığını, zaman zaman bu çemberin kırıla-

---

1622) Morgan, a.g.e., s. 275.
1623) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 257.
1624) Mart, a.g.e., s. 12.
1625) Herbert Sorenson, Eğitim Psikolojisi, s. 350.
1626) Sorenson, a.g.e., s. 406.
1627) Muhammed Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 261.
1628) Sorenson, a.g.e., s. 350.
1629) Sorenson, a.g.e., s. 273.

rak tekrarlar vasıtasiyle, fikirlerle olaylar arasındaki ilişkileri göstermek gerektiğine işaret etmekte, bu tür tekrarların fikir ve olayları deşerek gruplandırdığını, geniş ve insicamlı sistemler halinde düzene koyduğunu ifade etmektedir.[1630]

Kur'ân'da Tekrar

Kur'ân'ın en çok kullandığı metodlardan biri de tekrar metodudur. Bu, onun anlatmak, öğretmek istediği şeyin önemini gösterir. Kur'ân'da, özellikle inançla ilgili konularda tekrarın değişik şekilleriyle karşılaşırız.

Kur'ân'da lafız olarak *"tekrâr"* kelimesi bulunmamaktadır.

Bu kökten " كَرَّه " kelimesi kullanılmaktadır. Bunun dışında *"tekrar"* mânâsı ifade eden bazı kelimeler de kullanılmıştır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür.

1- Tasrîf,[1631] *2- Tezkîr,*[1632] *3- Îâde,*[1633] *4- Terdîd,*[1634] *5- Rucû.*[1635]

*Kur'ân'ın tekrar metodu*nu kullanmasının şüphesiz birçok hikmetleri vardır. Kur'ân abesle iştigal etmeyeceğine göre ondaki tekrarların birtakım amaçları olmalıdır. Bunlardan tesbit edebildiklerimizi şöylece sıralayabiliriz: *1- Te'kid,*[1636] *2- Takrîr,*[1637] *3- Korkutma,*[1638] *4- Sakındırma,*[1639] *5- Müjdeleme,*[1640] *6-*

1630) Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, s. 182.
1631) Tâhâ 20/113; A'râf 7/58.
1632) Zâriyât 51/54, 55.
1633) İsrâ 17/69.
1634) Cum'a 62/8.
1635) Bakara 2/156.
1636) Nebe 78/4, 5.
1637) Kamer 54/17, 22, 32, 40; Şuarâ 26/108, 109, 110.
1638) Tâhâ 20/113; Şûrâ 42/21, 26, 45; Mürselât 77/15, 19, 24, 28, 34, 37, 40, 45, 47, 49.
1639) Bakara 2/134, 141; İsrâ 17/13; Bakara 2/286.
1640) Bûrûc 85/11; Bakara 2/38, 62, 112, 262, 274, 277.

Teşvîk,[1641] *7- Tenbîh,*[1642] *8- Unutmayı Engelleme,*[1643] *9- Öğüt,*[1644] *10- Yüceltme,*[1645] *11- Övme ve Ödüllendirme,*[1646] *12- Kâfirden öç almakla mümini sevindirme,*[1647] *13- Eğitim-öğretim,*[1648] *14- Şüpheleri yok etme,*[1649] *15- Nimetleri hatırlatma,*[1650] *16- Faydayı çoğaltma,*[1651] *17- İhtiyaçların tekrarı sebebiyle o ihtiyaçlara cevap verme,*[1652] *18- Duâ,*[1653] *19- Telâffuzda kolaylık sağlama,*[1654] *20- Kırâatte kolaylık sağlama,*[1655] *21- Fasılalarda uygunluk sağlama,*[1656] *22- İrşâd ve ikna etme.*[1657]

Kur'ân'daki tekrarlar, *harfin tekrarı,*[1658] *zamirlerin tekrarı,*[1659] *kelimelerin tekrarı,*[1660] *cümlenin*[1661] *ve mânâların tekrarı*[1662] şeklinde tecellî et-

1641) En'âm 6/46, 65.
1642) Bakara 2/198, 54. 1643) Kehf 18/114.
1644) Kamer 54/16, 21, 30, 39; 17, 22, 31, 40.
1645) Hâkka 69/1, 2, 3; Kâria 101/1, 2, 3; Kadir 97/1, 2, 3.
1646) Hadîd 57/1, 2, 3; Saf 61/1; Haşr 59/1; En'âm 6/83, 84; Yûsuf 12/22.
1647) Sâffât 37/174, 175, 178, 179.
1648) Burhaneddin ez-Zernûcî, Talîmü'l-müteallim, İstanbul 1980, s. 22.
1649) Nebe 27/60-64. 1651) Mâide 5/44, 45, 47.
1650) Rahmân 55/13. Bu âyet aynı surede 31 kez tekrar edilmiştir.
1652) Ali Erbaş, Kur'ân'daki Tekrarlar ve Sırları, s. 82.
1653) Furkan 25/77; A'râf 7/55; Âl-i İmrân 3/191, 192, 193, 194. Kur'ân'da " رب " ve " ربنا " kelimeleri duâ sadedinde 83 defa tekrar edilmiştir.
1654) Târık 86/17; Kehf 18/71, 74. Detay için bk. Erbaş, a.g.e., s. 86.
1655) Erbaş, a.g.e., s. 87, 88.
1656) Âyet sonlarındaki ses uyumları.
1657) Şuarâ 26/9, 68, 104, 122, 140, 159, 175, 191; Bakara 2/144, 149, 150.
1658) Cum'a 62/1; Kasas 28/19.
1659) Hucurât 49/15; Âl-i İmrân 3/62; Mümin 40/21; Şuarâ 26/78; Necm 53/43, 44, 48, 49.
1660) Kamer 54/9; Fatiha 1/4; Kâri'a 101/1, 2, 3; Fecr 89/21, 22; Mü'minun 23/36; Târık 86/17; Ra'd 13/5.
1661) Enfâl 8/7, 8; En'âm 6/21, 93, 144, 157; A'râf 7/37; Yûnus 10/17; Hûd 11/18; Rahmân 55/13 (31 defa); Kamer 54/17 (4 defa); Mürselât 77/15 (10 defa); Şuarâ 26/109 (5 defa) tekrarlanmaktadır.

mektedir. Mânânın tekrarı da *lafzı tekrarlamadan yapılan tekrar, kıssa şeklindeki tekrar* olmak üzere iki şekilde yapılmaktadır.[1663]

Kur'ân'da yapılan tekrarların konuları daha çok itikadî, amelî, ahlâkî sahalarda yoğunlaşmaktadır.[1664]

Kur'ân'daki tekrarların uygulanış biçimi bir soruya cevap, *yemin, atıf, ibrâd, itnâb, temsil* gibi birçok şekillerde gerçekleşmektedir.[1665] Biz bunlara girmiyoruz.

Kur'ân'da yapılan tekrarlar, pratik bir eğitim metodu,[1666] anlaşılmayı kolaylaştırıcı,[1667] mânânın zihinde daha çok kalmasını sağlayan[1668] bir yöntem olarak dikkatimizi çekmektedir. Bu tekrarlar hiçbir zaman sıkıcı ve usandırıcı değildir; daima taze ve canlıdır. Sözün sanat haline gelmesinde büyük katkısı vardır. Öneminden olsa gerek daha çok itikâdî konularda kendini göstermektedir.[1669]

Muhammed Kutup, Kur'ân'daki tekrarların motamot tekrarlar olmadığını, bunların, tesirin yenilenmesine yönelik ifade yenilenmesi olduğunu zikretmektedir.[1670] Kıssa tekrarlarına dikkat çeken *Suat Yıldırım* da yapılan tekrarların kelimesi kelimesine tekrarlar olmadığını, "sûrenin genel havası ve siyak münasebetiyle aynı kıssa..."nın değişik ayrıntılar eklenerek, farklı üsluplarla tekrarlandığını bildirmektedir.[1671] Ona göre mânâların ekseriya bazı kıssalarda tekrarlanmaları şu şekilde açıklanabilir: "Birincisi, dinin ga-

1662) Teğâbûn 64/14. âyette değişik kelimeler aynı mânâyı tekrarlamaktadır. Peygamber kıssaları da mânâyı tekrarın bir başka yoludur.
1663) Ali Erbaş, a.g.e., s. 92 v.d.
1664) Erbaş, a.g.e., s. 136 v.d.
1665) Erbaş, a.g.e., s. 112 v.d.
1666) Erbaş, a.g.e., s. 128.
1667) İsrâ 17/41; Kasas 28/51.
1668) Suat Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim, s. 156.
1669) Erbaş, a.g.e., s. 133.
1670) M. Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 77.
1671) Suat Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim, s. 110.

yelerini ruhlara, alışkın oldukları bir tarzda yerleştirmektir. İnsan, birtakım meselelerin muhtelif şekillerde ve değişik üslûp ve ifadelerle tekrarlanmasıyle onları kendisine mal eder. Bu hikmete işaret ederek Cenâb-ı Allah şöyle buyurur: *"Biz sana, onu böyle Arapça bir Kur'ân olarak indirdik ve onda tehditleri tasrif ettik* (inkârdan ve günahlardan), *korunsunlar"* (Tâhâ 13). *S. Yıldırım*'ın bildirdiğine göre *Zerkeşî,* âyetteki *"tasrîf"* kelimesinden bahisle şunları söylemiştir: "Tasrif, zamanın geçmesiyle, birincisinin unutulması endişesiyle, bir mânâyı zihinlere iyice yerleştirmek için, o lafzı veya müterâdifini tekrar etmek demektir."[1672] Mânâların tekrarındaki ikinci maksad, yine *S. Yıldırım* tarafından, "...aynı mânâyı değişik ifade kalıplarıyle ve çeşitli üslûplarla ortaya çıkarmak.." şeklinde açıklanmaktadır. "Böylece, Kur'ân'ı Allah'ın indirdiği ve insanların onun benzerini yapamayacakları bu sûretle de isbatlanmış olur"[1673]

Yukardan beri söylediğimiz gibi Kur'ân'da "aynı üslûp ve aynı ifade kalıbı ile" yapılan bir tekrar yoktur. Tekrar gibi görünen yerlerde, dikkat edildiği takdirde daima bir farklılık görülecektir.[1674] bu da aklımıza yine bireysel farklılıkları getirmektedir. Kur'ân'ın değişik seviyelerde değişik zihniyetlere hitap ettiğini biliyoruz. Bir kısım insanlar özet bilgilerle yetinirken bir kısım insanlar tavzih ve tafsilata ihtiyaç duyabilirler. Yani insanlar farklı şekillerde algılama yeteneğine sahiptirler. O halde farklı şekillerde algılayan insanlara, farklı ifadelerle hitap etmek en gerçekçi yoldur. Önemli olan, tekrarların sıkıcı ve bunaltıcı olmamasıdır. Kur'ân böyle bir zaaftan korunmuştur. Onda gönüllerde nefret uyandırmayan tekrarlar yapılmakta, bu tekrarlar sıkıcı olmaktan ziyade birbirlerini tamamlamak-

1672) Yıldırım, a.g.e., s. 155.
1673) Suat Yıldırım, a.g.e., s. 155. 1674) Yıldırım, a.g.e., s. 155, 156.

tadır.[1675] Hazreti Peygamber de bu usûle uymuş, her vahiy gelişinde aldığı âyetleri kelime kelime tekrarlamıştır. Bunu, Allah'ın, âyetlerini kendisine öğretip açıklayacağına dair teminâtına kadar sürdürmüştür.[1676] Bu garanti Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir: *"Ey Muhammed, Cebrâil sana Kur'ân okurken, unutmamak için acele edip onunla beraber söyleme; yalnız dinle. Doğrusu o vahyolunanı kalbine yerleştirmek ve onu sana okutturmak bize düşer. Biz onu Cebrâil'e okuttuğumuz zaman onun okumasını dinle. Sonra onu sana açıklamak bize düşer."*[1677]

Kur'ân'daki tekrarlar, Medenî sûrelerden daha çok Mekkî sûrelerde yoğunlaşmıştır. Bu, Medenî sûrelerde tekrar yok anlamına gelmemelidir.[1678]

Tekrar metodunun eğitim - öğretimde beklenen faydayı sağlayabilmesi için bazı kurallara dikkat edilmesi gerekir. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

1- Tekrarın, öğrenmede beklenen faydayı sağlayabilmesi için bir ilgiye dayanması gerekir.[1679] İlgiye dayanmayan mihanikî tekrarların pedagojik değeri pek azdır. Bu tür tekrarlar ölü egzersizlerdir. İnsana bıkkınlık verirler. "Bir hareketin tesbiti (fixation) hususunda canlı ve kuvvetli birkaç tekrar" dikkatsizce yapılan birçok tekrardan daha verimlidir.[1680]

2- Tekrarların belli amaçlara yönlendirilmiş olması önemlidir. Amacı olmayan, kuru ve yalnız başına tekrara "kör tekrar" adı verilmektedir. Bu itibarla öğrenilmiş bilgilerin pekiştirilmesinde tekrarların anlamlı hedeflere yöneltilmeleri gerekir.[1681]

1675) İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, c. I, s. 14; Mehmed Tütüncü, "Kur'ân ve Hadislerde Eğitim Esasları", D. E. Ü. İlâh. Fak. Der., II, s. 241.

1676) Abdullah Draz, a.g.e., s. 182. 1677) Kıyâmet 75/16-19.

1678) Muhammed Kutup, Kur'ân Araştırmaları, c. I, s. 461.

1679) L. Öztabağ, a.g.e., s. 142.

1680) Henry E. Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 106, 107.

1681) Öztabağ, a.g.e., s. 139, 142.

3- Tekrarlar hangi aralıklarla yapılmalıdır? Tekrar fasılaları Jost kanunu ile tesbit edilmiştir. Buna göre tekrar aralıkları uzatılırsa araya unutmalar, alâka gevşemeleri girebilir. Çok kısa aralıklarla yapılırsa bu sefer de umumî yorgunluk belirtileri görülebilir.[1682] O halde tekrarlar öğrenmeden elde edilen neticelerin kaybına sebep olmayacak bir süre içinde yapılmalıdır.[1683] *Garrett,* aralıklı tekrarların, aralıksız yapılan tekrarlara oranla daha etkili olduğunu belirtiyor, öğrenenin yeni bir kuvvetle işe dönmesine, rekâbet ve tâciz edici elemanlardan kurtulmasına hizmet ediyorsa o zaman bir dinlenmenin daha büyük yarar sağlayacağını söylüyor.[1684] Bu aralık biraz da bireyin kendi özellikleriyle ilgilidir. Şayet öğrenmede verilecek fasıla öğrenecek kimseye kendi özelliklerine göre bir kuvvet sağlıyor, unutmaya da yol açmıyorsa verimli bir tekrardan bahsedebiliriz. O halde bu fasılanın, bireyin bedenî ve zihnî özelliklerine göre ayarlanması, yani azaltılıp çoğaltılması gerekir.[1685]

4- Öğrenilecek şeylerin parça parça mı, yoksa bir bütün halinde mi tekrar edilmesi daha faydalıdır? Bu da öğrenecek kimsenin kavrama gücüne, öğrenmedeki alışkanlıklarına, materyalin güç veya kolay oluşuna, uzun veya kısalığına ve bunlara benzer birçok faktöre bağlıdır. Şu var ki, tekrar, ilişki kurmak kayıt ve şartıyle parça parça öğrenmelerde, ilişki kurmadan, körükörüne yapılan bütün halindeki öğrenmelerden daha verimlidir.[1686]

5- Kur'ân, öğretmek istediği herhangi bir konuyu tekrar ederken ilgi uyandırmayı, usanç ve bıkkınlık vermemeyi esas almıştır. Onun diğer bütün eğitim ilkelerinde olduğu gibi tekrar konusunda da en çok dik-

1682) Tunç, a.g.e., s. 84.
1683) Tunç, a.g.e., s. 84.
1684) Garrett, a.g.e., s. 107.
1685) Öztabağ, a.g.e., s. 139.
1686) Öztabağ, a.g.e., s. 140.

kat çeken özelliği bunu değişik üslûp ve ifadelerle yapmış olmasıdır.[1687] Yani Kur'ân'da çok yönlülük ve çeşitlilik esastır. O sadece üslûp ve ifadede değişiklik yapmakla kalmamış "Bir mânâyı her yönden ele alarak her kullanışta dikkati bu yönlerden birine çekmiştir."[1688]

Kur'ân, tekrarı öyle bir olağanüstülükle kullanmıştır ki, *"Tekrâru'l-Kur'ân"*, *"İ'câzü'l-Kur'ân"*ın kısımlarından biri olarak kabul edilmiştir.[1689]

Eğitimci, eğittiği kimselere bıkmadan usanmadan tekrarlar yapmasını öğretmeli, uygar dünyanın geldiği yere bu tekrarlarla geldiğini bildirmelidir.

İ - PROBLEM ÇÖZME

İnsan hayatı çok yönlü ve karmaşıktır. Bu karmaşıklık ve çok yönlülük içinde birçok problemlerle karşılaşır, onları çözmeye çalışırız. Bu problemler, bazan karşımıza yolumuzdaki bir engel, bazan gidermemiz gereken bir ihtiyaç, bazan da merak ettiğimiz bir konu olarak çıkarlar. Bunları çözdüğümüz takdirde ilerler, ihtiyaçlarımızı giderir, merâkımızı doyurur ve mutlu oluruz. Aksi halde toplum olarak da birey olarak da geri kalır ve mutsuz oluruz. Bu ise kendimize güvenimizi kaybetmemiz, başkalarına el açmamız sonucunu doğurur. Bu itibarla eğitimcilere çok büyük görevler düşmektedir. Onların yetiştirdikleri insanlar problemlerden korkmak bir yana yeni ve yararlı problemler üretmek durumunda olmalıdırlar. Gelişmiş, ileri toplum olmanın yolu budur.

1687) Hüseyin Atay, Kur'ân'da İman Esasları, s. 110; Osman Zümrüt, a.g.e., s. 267.
1688) Atay, a.g.e., s. 110.
1689) Ali Erbaş, a.g.e., s. 24.

Problem, "birey ya da toplumların karşılaştığı, başarıya ulaşmaları için çözümlenmesi zorunlu güçlükler." olarak tanımlanmıştır.(1690) Bir başka tanımı ise şöyledir: "Problem, temelde, bireyin bir hedefe ulaşmadan engellenme (frustration) ile karşılaştığı bir çatışma (conflict) durumudur.(1691)

Düşünmelerimizin pek çoğu p r o b l e m ç ö z m e-ye yöneliktir.(1692) Peki problem çözme nedir? P r o b l e m ç ö z m e, "Gözlenen veya duyulan olaylar veya durumlar karşısında belli olgunluk seviyesine erişmiş kimselerin yeni ilişkiler kurmak veya var olan ilişkileri ortaya çıkarmak amacıyla giriştiği iş,"(1693) veya "Öğrencilerin o güne kadar öğrenemedikleri, bilemedikleri birtakım konuları kendi kendilerine araştırarak öğrenme" faaliyetidir.(1694) Bu tanımıyle problem çözme bir öğrenme yoludur.(1695)

Problem çözmenin ön şartı, çözülmesi gereken problemle ilgili doğru bilgilere sahip olmaktır. "Doğru bilgi" ifadesi aklımıza bilginin kaynağını getirmektedir. Problem çözerken hangi kaynaklardan bilgi derleyelim ki, bizi sağlıklı sonuçlara ulaştırsın. Bunun en pratik yolu şudur: Problem çözerken insanın yararlanacağı bilgi kaynakları: *1- Gelenekler, 2- Otoriteler, 3- Kişisel tecrübeler ve 4- Bilim* olarak sıralanabilir.(1696) Problem çözmede özellikle sistematik bilgi birikimi diyebileceğimiz bilimin ve bu bilimin bilgi elde etme yön-

1687) Hüseyin Atay, Kur'ân'da İman Esasları, s. 110; Osman Zümrüt, a.g.e., s. 267.
1688) Atay, a.g.e., s. 110. 1689) Ali Erbaş, a.g.e., s. 24
1690) İzzettin Alıcıgüzel, İlk ve Orta Dereceli Okullarda Öğretim, s. 250.
1691) Morgan, a.g.e., s. 149. 1692) Morgan, a.g.e., s. 149.
1693) Rüşen Alaylıoğlu - A. Ferhan Oğuzkan, Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü, s. 258.
1694) Mustafa Öcal, Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar, s. 268.
1695) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 251. 1696) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 95.

temlerinin tartışılmaz etkisi vardır. Çünkü diğer kaynaklar içinde en güvenilir olanı budur.

Problemin sağlıklı bir çözüme kavuşması için öncelikle kişinin kendisi tarafından problem olarak algılanması ve bireyin ulaşmak istediği bir hedefinin bulunması gerekir.[1697] Bunlara *zekâ* (intelligence), *güdülenme* (motivation), *kurulum* (set) ve *işleve takılma* (functional fixedness) gibi bireysel etkenleri de eklemeliyiz.[1698] Hemen ekleyelim ki, problem çözmede bizzat problemden kaynaklanan etkenler de başarıyı etkileyebilir.*Morgan,* güdülenmenin bir türünün, problemin kendisinden, bilmecelerde olduğu gibi problemde saklı bulunan ilgi çekicilikten doğabileceğini söylemektedir.[1699]

Bilim adamları problem çözmeyle ilgili aşamalar hakkında değişik rakamlar vermişlerdir. *Morgan* bu aşamaları, 1- Hazırlık, 2- Kuluçka, 3- Aydınlanma veya kavrayış, 4- Değerlendirme ve düzeltme olmak üzere dört maddede değerlendirmektedir.[1700] Bunu, 1- Güçlükle karşılaşma; 2- Problemin tanımlanması; 3- Amacın belirlenmesi; 4- Hipotezler ileri sürme; 5- Hipotezleri sınama; 6- Verilerin işlenmesi, çözümlenmesi ve yorumlanması; 7- Verilerden bulgulara ve sonuçlara ulaşma; 8- Elde edilen sonuçların kontrolü; 9- Varılan sonuçlardan bir genellemeye ulaşma şeklinde maddeleştirenler olduğu gibi[1701] başka rakamlar veren bilim adamları da vardır.[1702]

Bilim adamları problem çözme yollarını beş başlık altında toplamışlardır:

1697) Morgan, a.g.e., s. 149.
1698) Morgan, a.g.e., s. 151.
1699) Morgan, a.g.e., s. 151.
1700) Morgan, a.g.e., s. 150, 151.
1701) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 96, 97.
1702) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 251.

1- Tümevarım (endüksiyon) metodu

Tümevarım, gözlem ve deney yoluyla özel olay ve durumlardan genel kanun ve kâidelere ulaşma yolu olarak tanımlanmaktadır.[1703] Bu yol örneklerden ilkelere yükselme şeklinde kendini gösterir. "Tekil olandan, özel olandan genel olana giden, tek tek olgulardan genel önermelere varan yöntem" olarak tanımlayanlar da vardır.[1704]

Ansiklopedik Eğitim sözlüğünde tümevarım metodu, "Örneklerden, sorunlardan, olaylardan, özel durumlardan başlayarak genel sonuçlara, kurallara veya kanılara varma metodu" olarak tarif edilmektedir.[1705]

Tümevarım metodunun önemli bir özelliği kulaktan dolma bilginin ve ezberciliğin yerini gözlem ve deneyin alması, hem öğretmenin, hem öğrencinin zihnen aktif olmasıdır.[1706] Bu itibarla eğitim ve öğretimde kullanılmasında büyük yarar vardır. Yalnız, bu metodu kullanırken eğittiğimiz kimselerin düşünme düzeylerini çok iyi bilmemiz gerekir.

2- Tümdengelim (dedüksiyon) metodu

"Tümel olandan tikelin, genel olandan özelin çıkarılması"[1707] diyebileceğimiz bu metod, "Tümevarımın aksine, genel ilkelerden, özel durumlara, vak'alara inen bir akıl yürütme şekli"[1708] olarak karşımıza çıkmaktadır. Tümdengelim, "Zihnimizin genellerden özellere, kanunlardan olaylara, kâidelerden ör-

1703) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 254.
1704) Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüğü, s. 181.
1705) Alaylıoğlu ve arkadaşı, a.g.e., s. 316.
1706) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 254; Öcal, a.g.e., s. 270.
1707) Bedia Akarsu, a.g.e., s. 180.
1708) Mustafa Öcal, a.g.e., s. 270.

neklere geçmek için başvurduğu bir akıl yürütme yolu."[1709] olarak da tanımlanmaktadır. Bu metodun bir başka tanımı ise şöyledir: "Tümdengelim, genel ilkelerden özel olay veya olgulara inen bir mantıklı akıl yürütme biçimi; kanıtlardan, doğru ve kaçınılmaz hükümler çıkarma yolu; yasalardan olaylara, nedenlerden sonuçlara, kurallardan örneklere, etkileyenden etkilenene giderek sonuç çıkarma; biçimsel (formel) isbatlama yolu."[1710]

Tümdengelim metodunda önce kanunlar belirtilir, sonra gözlem, deney ve inceleme yoluyla bu kanunların gerçeğe uygunlukları tesbit edilir. Bu metodda da zihin uyanık ve aktiftir.

3- Çözümleme (analiz) metodu

Çözümleme, "...bir bütünü oluşturan parçaları bilimsel bir amaçla birbirinden ayırma işi. Öğretimde, bir konunun ya da birimin (ünite) bölümleri üzerinde ayrı ayrı durarak çalışma" olarak tanımlanmaktadır.[1711] Çözümleme, "Bilimsel maksatlara bağlı olarak, bir bütünü ögelerine ayırma, tahlil, analiz" şeklinde de tanımlanmıştır.[1712] Bu metod, bir araştırma metodu olarak bütün bilimlerin zorunlu olarak kullandığı bir yöntemdir.[1713]

Her bütünü parçalara ayırma bir analiz değildir. Bir ekmeği dörde bölmek veya onu dilim dilim ayırmak analiz sayılmamaktadır. Ekmeği analiz etmek demek, ekmeğin yapısını oluşturan tuz, su, nişasta, protein v.s. elemanlarına ayırmak demektir.[1714]

1709) Alıcıgüzel a.g.e., s. 254.
1710) Alaylıoğlu ve arkadaşı, a.g.e., s. 315.
1711) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 104, 105.
1712) Alaylıoğlu ve arkadaşı, a.g.e., s. 54, 55.
1713) Alaylıoğlu ve Arkadaşı, a.g.e., s. 55.
1714) Önder, a.g.e., s. 105; Öcal, a.g.e., s. 271.

Analiz ve sentez birbirini takip eden iki işlemdir. Ayrıca analizin tümevarım (induction) ve tümdengelim (deduction)e de yararı vardır.[1715]

4- Bireşim (sentez) metodu

Çözümleme yoluyla ayırdığımız bir olay ya da varlığın yeniden meydana getirilmesine "b i r e ş i m" denmektedir.[1716] Bireşim metodunda analizin tersine bir istikamet izlenmektedir. Bu şekilde analizin doğru yapılıp yapılmadığı denetlenmiş olmaktadır. Çözümlemenin sonunda çok defa bireşime başvurulur. Çünkü iyi bir öğrenme buna bağlıdır. Biz biliyoruz ki insan beyninin doğal algılama işlemi bütünü tanımakla vücut bulmaktadır.[1717]

5- Andırış (analoji) metodu

A n a l o j i, "iki şey arasında kimi yönlerden uygunluk durumu", "Bir ya da birkaç bakımdan uygunluk gösteren şeylerin başka bakımlardan da benzerlik göstereceğini ileri süren bir tür çıkarsama", "Benzerliklerin yardımıyle bilinmeyeni elde etme yolu"[1718] olarak açıklandığı gibi "Benzerliği bilgi ilkesi ve kaynağı olarak kullanma"[1719] şeklinde de açıklanmıştır. Analoji, eski adıyle kıyas, zihnimizin benzerlere dayanarak yaptığı bir akıl yürütme işlemidir. Kıyas bahsinde konuyla ilgili bilgi verdiğimiz için burada detaya girmiyoruz.

1715) Öcal, a.g.e., s. 271.
1716) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 253.
1717) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 106.
1718) Önder, a.g.e., s. 103. 1719) Akarsu, a.g.e., s. 33.

b- Kur'ân'da Problem Çözme

Kur'ân eğitiminde her hadise, her varlık insana bir düşünme vesilesi teşkil etmektedir. Bu ise bir *problemin çözümü*nü beraberinde getirmektedir. Hayat sürekli ve değişkendir. Bütün bu değişikliklerin her biri ayrı bir problemdir. İnsan devamlı zihnî bir faaliyet içinde olmalıdır ki bu problemleri çözebilsin, hayatın hızlı akışına ayak uydurabilsin. Bu ve diğer sebeplerden dolayıdır ki, Kur'ân, insanda zihin faaliyetinin sürekliliği esasını getirmiştir. Ona göre insan şuuru, insan zihni her an uyanık ve hareket halinde olmalıdır. Zira Allah, zaman ve mekanda değişmeyen kanunlar koyduğu gibi, değişen kanunlar da koymuştur. Bu değişen şartlara değişik çözümler getirmek için açık kapılar da bırakmıştır. Değişen hayatın İslâm'a intibakını sağlamanın en akılcı yolu bu kapıların nasıl açılacağı ile ilgili gerçek çözümü bulabilmektir. Bu da insan zihninin sürekli hareketini gerekli kılar.

Her çözümün bir keşif olduğunu düşünürsek insanın keşfine mecbur olduğu birçok şeyin varlığı ortaya çıkar. İnsan henüz kendini keşfetmiş değildir. Bu keşfi yapmadan da nihâî çözüme, yani kendisiyle, kendisini yaratan varlık arasındaki sağlıklı inanç probleminin çözümüne ulaşması mümkün değildir. Kendi nefislerini tanrılaştırmış insanlar, Allah'la kendileri arasındaki inanç problemini nasıl çözebilirler? Öyle ise insan için çözülmesi gereken ilk problem insan problemidir. Nedir o? Nereden gelmiş, neden yaratılmıştır? Kendi kendini mi yaratmış, yoksa başka biri tarafından mı yaratılmıştır? Ne olacak, hayatının sonunda nereye gidecektir? Onun ölümü bir bitiş, bir yok oluş mudur, yoksa yeni ve devamlı bir hayata yöneliş midir? Bu soruları istediğimiz kadar çoğaltabiliriz. Bunların her biri çözümü gereken ayrı bir problemdir. Kur'ân, insan-

dan bunların çözümünü istemektedir. Kur'ân'a göre kendi hakikatinin sırrını çözen insan bu dünyada da, öbür dünyada da mutlu olacaktır. Allah'la ilişkileri buna bağlıdır; Allah'ın yarattıklarıyle ilişkileri buna bağlıdır.

Diyoruz ki: İnsan, önce kendini keşfetmelidir. Kur'ân, buna şöyle işaret etmektedir: *"Öyleyse insan neden yaratıldığına bir baksın."*(1720) *"İnsan yiyeceğine bir baksın."*(1721) Allah, elçisine sorduruyor: *"Ey Muhammed, de ki: "Gökten ve yerden size rızık veren kimdir? Kulak ve gözlerin sahibi kimdir? Diriyi ölüden, ölüyü diriden çıkaran kimdir? Her işi düzenleyen kimdir?..."*(1722) *"Ey Muhammed, de ki: "Söyler misiniz? Eğer Allah, geceyi üzerinize kıyamete kadar uzatsa, Allah'dan başka hangi tanrı size bir ışık getirebilir?..."*(1723) Bu soruların hepsi de çözümü istenen problem sorularıdır. Kur'ân'da bunların sayısı sayılamayacak kadar çoktur. Bakınız insanla ilgili bir soru daha: *"İnsanlar, inandık" deyince denenmeden bırakılacaklarını mı sanarlar?"*(1724)

Kur'ân'da çözümü istenen problemler sadece insanın kendisi ile ilgili değildir. Onda fizik - metafizik sahada birçok soruyla karşılaşmak mümkündür. Bunların bir kısmı sorular şeklinde insana ulaştırıldığı gibi, bir kısmı da bahse konu edilerek gündeme getirilmektedir. Meselâ, bir yerde *"Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?"*(1725) şeklinde bir soru yöneltilirken, bir başka yerde, *"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde akıl sahiplerine şüphesiz*

1720) Târık 86/5.
1721) Abese 30/24.
1722) Yûnus 10/31.
1723) Kasas 28/71.
1724) Ankebut 29/2.
1725) Gâşiye 88/17-20.

deliller vardır."[1726] şeklinde ifadelere yer verilmektedir. Bunun her ikisi de insanın çözmesi gereken problemlere işaret etmektedir. Kur'ân, abesle iştigâl etmeyeceğine göre, onun programında ifadesini bulan herşey sağlıklı olarak çözümlenmesi gereken önemli bir problemdir.

Kur'ân'ın insandan çözmesini istediği her konu onun için bir problem teşkil ettiği gibi, onun üslûp ve ifade biçimi de zihnî egzersiz gerektiren bir problem niteliğindedir. Biz biliyor ve inanıyoruz ki Allah, Kur'ân-ı Kerim'i bir alfabe kolaylığında indirebilirdi. O zaman herkes onu çok daha kolay bir şekilde, hiçbir zihnî mümâreseye gerek kalmadan okur ve anlayabilirdi. Allah böyle yapmadı. Kur'ân'ı kolaydan zora belli kategorilerde indirdi. Şayet böyle yapmasa da Kur'ân'ı bir alfabe kolaylığında indirseydi o zaman insan zihni semizleyen bir tavuk gibi yerinde oturup kalacaktı. Bu, insan zihninin gelişmemesi, dolayısiyle hayatın durması demekti. Bir günü diğer gününe eşit olan bir kimseyi zararda kabul eden bir dinin böyle bir çıkmaza mahkum olması düşünülemezdi. Zihnî atalete sürüklenmiş hangi insan kendisine teklif edilen devâsâ problemleri çözebilirdi? Bunlardan ve bizim kavrayamadığımız daha birçok hikmetlerden dolayı Kur'ân'da sıradan insanların anlayabileceği ifadeler olduğu gibi, ancak mütehassısların anlayabileceği ifadeler ve bugün için hiç kimsenin kesin olarak anlayamayacağı ifadeler de vardır. *Muhkem* ve *müteşabih* âyetlerle *"hurûf-ı mukattaa"* denilen harfler bunun belirgin örnekleridir. Kur'ân'ın böyle bir ifade özelliğine sahip olması ona inanan, onu inceleyenler için bir zorluk değil, bir şanstır. Çünkü insan zihni ancak bu şartlarda irtifa kazanabilir. Onun irtifa kazanması ise insanın her bakımdan irtifa kazanması demektir.

1726) Âl-i İmrân 3/190.

Eğitiminde insan fıtratını esas alan Kur'ân-ı Kerim, insanı, çözmesini istediği problemlerle başbaşa bırakarak çaresizliğe mahkum etmez. Problem çözerken bir öğretmen gibi ona bizzat kendisi yardım ettiği gibi, bazı hallerde, önlerine çıkan problemi ortaklaşa çözmelerini de emreder. Kur'ân terminolojisinde bu tür ortaklaşa problem çözmeye "ş û r â" denmektedir. İnanan insanlardan övgüyle bahsedilen Kur'ân'da şöyle buyurulmaktadır: *"Onlar, büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınırlar. Kızdıkları zaman da onlar affederler. Rablerinin çağrısına gelirler; namazı kılarlar. İşleri, aralarında danışma* (şûrâ) *iledir..."*[1727]

"Müşâvere, şivar, meşvûre, meşvere, meşûre, danışıp işaret almak, yani rey almak..." anlamına gelmektedir. *Meşveret* için toplanan topluluğa da *"şûrâ"* adı verilmektedir.[1728] Bir insanın yalnız başına her işin üstesinden gelmesi, her problemi çözmesi mümkün değildir. Zaman zaman başkalarının yardımlarına ihtiyacı vardır. Bu gerçekten hareket eden Kur'ân-ı Kerim, insanlara, gerektiğinde ortaklaşa çalışmayı, problemlerini ortaklaşa çözmeyi emretmektedir. Bugün bu veya buna benzer bir metod *"grup* (küme) *çalışması"* adı altında uygulanmaktadır.[1729] Bu yöntemin bilgi edinme yanında, bireysel farklılıklara cevap verme, gruba giren herkesin etkin olması, sosyalleşme, paylaşma, gibi birçok faydaları vardır.[1730] Öğrenciler birtakım hak ve hürriyetlere riâyet etme anlayışını bu yolla kazanırlar.[1731]

Kur'ân'ın işaret ettiği bilgi edinme yol ve yöntemlerini burada bitiriyoruz. Bu yöntemler aynı zamanda öğretme yöntemi olarak da kullanılmaktadır.

1727) Şûrâ 42/37, 38.
1728) Elmalılı, a.g.e., c. II, s. 1213.
1729) Mustafa Öcal, a.g.e., s. 261 v.d.; Alıcıgüzel, a.g.e., s. 255 v.d.
1730) Alıcıgüzel, a.g.e., s. 256, 257.
1731) Öcal, a.g.e., s. 266.

J - BİLGİ EDİNME İLE İLİŞKİLİ DİĞER ÖGELER

a- Duygu ve Duygu Eğitimi

Duygu eğitiminin zihin eğitimiyle doğrudan ilgisi olmamakla beraber ondan tamamen ayrı düşünülmesi de mümkün değildir. Neden?

Her tutum ve tavırda olduğu gibi insanın din ile ilişkisinde de egemen olan unsurlar *bilgi, duygu* ve *davranış* (icra, amel)dir. Bunları daha önce *bilişsel* (zihinsel - cognitive) *öge, duygusal* (emational) *öge, davranışsal* (behavioral) *öge* olarak sıralamıştık. Buradan hareketle diyebiliriz ki: İnsan, iki yönü olan bir varlıktır. Bunlardan birincisi, *sevgi, korku, heyecan, aşk, cezbe, vicdan, vecd, nefret ve benzerlerini ihtiva eden his ve duygularımız*dır. Hislerimizin merkezi olarak kalb kabul edilmektedir. İnanmanın bir kalb işi olduğu düşünülürse dinî akidelerimizin duygu dünyamızla ne kadar ilgili olduğu söylenebilir.

İnsanın ikinci yönü ise *fikir, tefekkür, nazar, istidlâl, kıyas, mantık, zihin ve zekâ kavramlarını içine alan akıl ve düşünce*dir. Düşünmenin merkezi olarak da *beyin* (dimağ) kabul edilmektedir.[(1732)] İnsan davranışı bu iki yönün sağlıklı bir izdivacının ürünüdür. Başka bir ifade ile bizi bir eyleme, bir harekete bir davranışa iten motivler bu iki yönümüzden kaynaklanmaktadır. Bu itibarla bu iki yönümüzün âhenkli biçimde dengelenmesi gerekir. Bu dengeyi sağlayamayan bir eğitim, amacına ulaşamaz. "Sadece hisseden ve duyan fakat düşünmeyen veya sadece düşünen fakat hissi ve duygusu olmayan veyahut da çok az olan." bir insan

1732) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 177.

İslâm eğitiminin hedeflediği bir insan değildir. *Robert E. Ornstein*'in *Yeni Bir Psikoloji* isimli eserinin Türkçe çevirisinin önsözünde *Erol Göka* şunları söylüyor: "Batı kültürü ise insanın otomatlaştığı, kendisine ve doğaya yabancılaştığı bir bunalımı yaşamaktadır. Batı bu noktaya, *Descartes*'den itibaren insanın düşüncesi ile duygusunun arasını açmasıyla, duygusal yaşantıların akıldışı kabul edilerek reddedilmesiyle gelmiştir. Batılı insan maddî alanda birçok başarılar kazanmış, fakat bunlar kendi iç dünyasının anlamını kaybetmek pahasına olmuştur."(1733) İkbal, *Peyam-ı Meşrık*'ın 139. rubâîsinde şöyle diyor: "Mecliste sarhoş şarkılar söyledim. Çamura hayat kıvılcımları çaldım. Gönlü akıl nûruyla aydınlattım. Aklı da gönül ayarına vurdum."(1734) "Şüphesiz herhangi bir faaliyette yahut ıslah ameliyesinde bulunmak için hem akla hem vicdana ihtiyaç vardır..." diyen *Said Ramazan el-Bûtî* şöyle devam ediyor: "...Çünkü birisi *-akıl-* plan, program yapar, taslak hazırlar; İkincisi *-vicdan-* ise kişiyi uygulama ve tatbike sevkeder."(1735) Görüldüğü gibi akıl ve his birbirini tamamlayan iki unsurdur. Bunların yekdiğeriyle ahenk içinde çalışması mutlu sonuçlar doğuracağı gibi, birbiriyle zıtlaşmaları da çöküntü ve yıkımlara sebep olacaktır. Bunların birbirlerine muhtaç olmaması gibi bir durum asla sözkonusu değildir.(1736)

Akıl ve his veya bilgi - duygu dengesi davranışlarını etkilemesi açısından kişinin kendisi için önemli olduğu gibi, başkalarını etkilemek, onları bir hareket ve eyleme sevketmek açısından da önemlidir. Kişi veya grupları harekete sevketmek isteyen insanlar bir taraf-

1733) Ornstein, a.g.e., s. 8.

1734) İkbal, Peyam-ı Meşrık, Tûr Lâleleri'nden; M. Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 368.

1735) Bûtî, Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu, s. 79.

1736) Ahmed Emin, Zuhru'l-İslâm, II, s. 59'dan; S. Uludağ, a.g.e., s. 178.

tan mantıklı izah yollarına başvururlarken, bir taraftan da onların duygularına seslenirler. Çünkü duygular başlıca itici ve harekete geçirici kuvvetlerdir.[1737] Fikirler, kinine benzerler. Onları hasta çocuklara yutturmak kolay olmaz. Fakat yüzeyini şekerlendirdiğimiz veya tatlı bir şerbetle içirdiğimiz takdirde işimiz daha da kolaylaşır. Duygular hapları tatlandıran şeker veya şerbet gibi fikirleri tatlandırır, kabul edilir hale getirirler. O halde insanları etkilemek, onları bir harekete yönlendirmek için fikri, duygu içinde eriterek sunmak esastır.[1738] *Şiir, kıssa, mîzah* gibi söz sanatları bunun en güzel örnekleridir. Burada bir önemli nokta vardır ki, o da kime, neyi, ne oranda sunmayı bilmektir. Çünkü bazı insanlarda duygusal yoğunluk hâkim olduğu halde bazılarında zihnî boyut daha zengin olabilir.

Kur'ân'da insanın eğitiminde iki yönünü esas alır. O, insanı eğitirken hem *aklını*, hem *duygularını* tatmin etmeye çalışır.[1739] O sadece insan aklına yönelmez. Akla yer vermekle beraber, duygulara da yönelen edebî bir karakter arzeder.[1740] "Şer'î yol yalnız akla ve yalnız hisse hitap etmez..." diyen *İsmail Hakkı İzmirli,* İslâm eğitim sisteminin hem aklı, hem hissi tatmin ettiğini, kafayı okşadığı gibi kalbi de okşadığını zikretmektedir. Ona göre bu eğitim anlayışı kalbe kafadan daha ziyade ağırlık vermiştir.[1741]

Kur'ân'ın amacı insanlara sadece zihnî kavramlara dayanan fikir ve inançlar aşılamak değildir. Bu zaten insan tabiatına da aykırıdır. Kur'ân, "Anlaşılması, kavranılması, muârızlarına karşı koyabilmesi ve hük-

1737) Osman Zümrüt, a.g.e., s. 65.
1738) Suat Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim, s. 106.
1739) Suat Yıldırım, a.g.e., s. 159; Uludağ, a.g.e., s. 178.
1740) Y. Şevki Yavuz, a.g.e., s. 104.
1741) İsmail Hakkı İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, I, s. 47'den; Uludağ, a.g.e., s. 180.

medebilmesi için akla dayandığı gibi, insanın içinde yaşayabilmesi için de vicdana dayanmıştır."[1742] O, insanlara deliller getirip onları ikna etmeye çalışırken onların önüne hikmet kapıları açmakta, kalplere binbir çeşit vicdanî duygular yerleştirmektedir. Sevgiler, gönül okşamalar, teşvik ve takdirler, ümitler, korkular ilâh.... onun insan gönlüne serpiştirdiği tohumlardır.[1743] *Kur'ân'ın dünya görüşü* iki pencereden aydınlanmaktadır: *Akıl ve gönül penceresi*nden. Yukarda da söylediğimiz gibi İslâm eğitimi duygu yoğun bir eğitimdir.[1744] Bu, onun aklı ihmâl ettiği anlamına gelmemelidir.

Kur'ân, inkârcı muârızlarıyle tartışırken mücerred zihnî mantık kurallarıyle tartışmamış, onların duygu dünyalarına da yönelmiştir. Rahman sûresinde *"Artık Rabbinizin hangi nimetini yalanlayabilirsiniz?"* meâlindeki bir âyetin 31 defa tekrar edilmesi, insandaki vicdanî duyguların, özellikle minnet duygusunun hedef alındığını göstermektedir. Mücerret mantık kuralları insanın yolunu aydınlatmakla beraber onları katı tutumlarından uzaklaştırmaya yetmez.[1745] Tarihte bunun birçok örnekleri vardır. *Ebû Talip,* yeğeni Muhammed'in (s.a.) hak peygamber olduğunu bilmesine rağmen sadece hissî sebeplerle o'na imanını ikrâr ve ilândan çekinmiştir. Sadece *Ebû Talib*'in değil pek çok insanın inkâr sebebi bilgisizlikten değil, duygusal çıkmazlardan kaynaklanmıştır. Rasûlullah'dan Kur'ân'ı dinledikten sonra "Allah'a yemin ederim ki, daha önce böyle bir söz işitmiş değilim. Vallâhi bu şiir değil, sihir değil ve kehânet değildir..."[1746] diyen *Utbe b. Rebia*'nın iman etmesini hangi sebep engellemiş olabilir?

1742) Hüseyin Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, s. 104.
1743) Elmaî, a.g.e., s. 112.
1744) Atay, a.g.e., s. 103.
1745) Muhammed Kutup, Kur'ân Araştırmaları, s. 104.
1746) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. V, s. 172.

Ebû Cehil'in imansızlığı bilgisizliğinden mi kaynaklanmaktaydı? Kur'ân, İsrailoğullarının şahsında, bu gerçeğe şöyle işaret ediyor: *"Onlara bu emirden* (dinden) *deliller vermiştik. Böyle iken ihtilâfa düşmeleri, sırf kendilerine ilim geldikten sonra birbirlerini çekememelerindendir..."*[1747] Âyette de çok açık olarak görülüyor ki, hislerine esir düşmüş insanlara bilgi ve belge fayda vermemektedir. Bir başka örneğe bakalım: *"İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcı-korkutucular olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere hak kitaplar indirdi. Oysa kendilerine apaçık âyetler geldikten sonra, birbirlerine karşı olan azgınlık ve kıskançlıkları yüzünden anlaşmazlığa düşenler, o* (kitap), *verilenlerden başkası değildir..."*[1748]

Aşağıdaki âyette hem aklın, hem duyguların nasıl kamçılandığını görüyoruz: *"İnsanoğlu yiyeceğine bir baksın. Gerçekten suyu bol bol indirmekteyiz. Sonra yeryüzünü yarık yarık yarmakta ve orada tahıllar, üzümler, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, koca koca ağaçlı bahçeler, meyveler ve otlar bitirmekteyiz.* (Bunlar) *hem sizin, hem de hayvanlarınız için yaşama vasıtalarıdır. O kulakları patlatıcı, gürültülü kıyamet kopup geldiğinde, işte o gün kişi kardeşinden, ana babasından, hanımından, oğullarından köşe bucak kaçar. O gün herkesin kendine yeter derdi vardır. O gün sevinçten parlayan, gülen, neşelenen birtakım yüzler olacaktır. O gün bazı yüzler ise solgun olacaktır; o yüzleri karanlık basacaktır. İşte bunlardır kâfirler, Allah'ın buyruğundan çıkanlar."*[1749] *S. Ramazan el-Bûtî,* bu âyetlerin ilk kısmında akla, yaratıcının varlığının delillerinin gösterildiğini, aklın bu deliller yoluyla imana

---

1747) Câsiye 45/17.
1748) Bakara 2/213.
1749) Abese 80/24-42.

çağırıldığını, ikinci pasajda ise korku ve ümid duygularına hitap etmek suretiyle nefsin, aklın anlayışından ve gerçeği hükümden etkilenmesini sağlayıp, dolayısıyle akıldan ayrılmaması ve ona karşı direnmemesi için etkin bir rol oynadığını söylüyor.[1750]

Kur'ân, *Hz. Muhammed*'in (s.a.) misyonundan bahsederken de bilişsel ögeyle duygusal ögeye dikkat çekmektedir. Ahzab sûresinde şöyle buyurulmaktadır: *"Ey peygamber, biz seni şâhid, müjdeci, uyarıcı; Allah'ın izniyle O'na çağıran, nurlandıran* (aydınlatan) *bir ışık olarak göndermişizdir."*[1751] Bu âyet-i kerimelerde peygamberin müjdeci ve uyarıcı (kötü sondan korkutucu) olması onun eğittiği kimselerin duygularına hitap edeceğini, aydınlatıcı bir ışık olması ise insan aklına hitap edeceğini göstermektedir. Bu da bir dengedir. Bunun yüzdeyüzlük bir denge olması önemli değildir. Bu bir oranda olabilir.

Buraya kadar başarılı bir eğitimin bilgisiz ve duygusuz olamayacağını eğitimden beklenen verimin sağlanabilmesi için bunların her ikisinin de ahenkli bir şekilde, bir arada eğitilmesi gerektiğini anlatmaya çalıştık. Daha önce zihin eğitiminden bahsettiğimize göre şimdi kısaca duygudan bahsedebiliriz.

Duygu nedir?

H i s (feeling), "birşey"e karşı içte oluşan bir duygusal ve heyecansal tepkinin farkında oluş.." şeklinde tarif edilmektedir.[1752] "Çeşitli heyecanların meydana getirdikleri yaşayış şekillerine "d u y g u" dendiğini biliyoruz.[1753] *B. Ewert,* duyguyu, "...içerde cereyan

1750) Bûtî, Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu, s. 66.
1751) Ahzâb 33/45, 46.
1752) Morgan, a.g.e., s. 225. 1753) Öztabağ, a.g.e., s. 163.

eden, belli bir süre içinde karekteristik bir gelişme gösteren (entfaltung) ve yaşanmakta olan çevreye ya da çevrede yaşanılan türlü durumlara karşı yönelmeyi (zuwendung) ve sakınmayı (abwendung) gerektiren olumlu ya da olumsuz özel iç yaşayışlar..." olarak tanımlamaktadır.[(1754)] *Rohracher,* "...duygular şuurun etkisi olmadan iç ve dış olaylara bir reaksiyon olarak beliren ve ekseriya dil ile anlatılması güç olan hoş ya da hoş olmayan ruhsal olgulardır."[(1755)] diyor.

Duygularımız birbirlerinden farklı olmakla beraber hepsinin ortak olduğu iki temel esas *haz ve elemdir.*[(1756)]

Duygularımız bir heyecan hali yani heyecanlardan meydana geldiğine göre heyecanı tanımamızda da yarar vardır.

Heyecan, organizmanın hoş olan veya olmayan bir durumu karşısında duygusal anlamda bir cevabıdır.[(1757)] Heyecan, "Bir uyarıcıya karşı gösterilen ve yüksek derecede duygulanmadan ötürü fizyolojik değişikliklerle sonuçlanan uyarım (tepki)", "Organizmanın, sessiz ve olağan durumundan herhangi bir biçimde uzaklaşması" şeklinde tanımlanmıştır.[(1758)]

Morgan'ın ifade ettiğine göre, "Fizyolojik olarak duygu ve heyecanların merkezî boyutu (dimension) uyku - genel uyarılmışlık halidir. En şiddetli heyecanlarımız ancak çok yüksek bir genel uyarılmışlık düzeyinde (level) meydana gelir."[(1759)]

Korku, öfke, sevinç, acı ve tiksinti gibi, bir eğilim faaliyetini kapsayan, oldukça basit bazı heyecanlarımız vardır ki bunlar *"ilkel heyecanlar"*dır. Kin ve tik-

1754) Kerim Yavuz, a.g.e., s. 30.
1755) Yavuz, a.g.e., s. 29.
1756) Öztabağ, a.g.e., s. 163. 1757) Adasal, a.g.e., s. 851.
1758) Alaylıoğlu ve arkadaşı, Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü, s. 128.
1759) Morgan, a.g.e., s. 213.

sinti, hayranlık, estetik seyretme zevki, hor görme, öç alma duygusu, saygı v.b. *"kompleks heyecanlar"*ımız da vardır. Bunlar ruh dünyamızda birçok eğilimlerle birleşerek *"heyecan sistemleri"* teşkil ederler.(1760)

Heyecan hallerimizin bir kısmı çok şiddetli bir sarsıntı şeklinde gelebilir. Bunlar uzun ömürlü değillerdir: Acı, sevinç, kızgınlık ve korku şokları gibi. Bunlardan daha da şiddetli bir şekilde ortaya çıkan öyle heyecan halleri vardır ki, bunlar daha kalıcı ve süreklidir. Elem, tiksinti, öç alma duygusu v.s... Bunlardan birinci gruptakilere *"heyecan şokları"*, ikinci gruptakilere de *"heyecan duyguları"* veya sadece *"duygular"* adı verilmektedir.(1761)

Duygu ve heyecanlarımızın öğrenme üzerinde şöyle veya böyle etkileri vardır. Şayet korku, sevinç, öfke, kaygı ve benzeri duygular olmaları gerekenden, başka bir ifade ile kendilerini uyandıran uyarmalarla mütenâsib olmayacak bir şekilde şiddetli ve sürekli iseler anormalleşirler.(1762)

Psikolojik bakımdan heyecanlar, vücudun bir çalkantı halidir.(1763) Bu nedenle öğrenmeyi etkilemesi doğaldır. İster hareketlerle ilgili, ister zihinle ilgili olsun şiddetli heyecanlar öğrenimin gidişini engeller.(1764) *Morgan,* yüksek derecede uyarılmışlık hallerinin, aşırı kaygı (anxiety) ve şiddetli heyecan haline geldiğinde öğrenmeyi ileri derecede engelleyeceğini ifade etmektedir.(1765) Çünkü şiddetli heyecanlar organizma için bir kasırga gibidirler; fizyolojik ve psikolojik birtakım değişikliklere sebep olurlar.(1766)

1760) Adasal, a.g.e., s. 851. 1761) Adasal, a.g.e., s. 851.
1762) Mitat Enç, Ruh Sağlığı Bilgisi, s. 77.
1763) Garrett, a.g.e., s. 50.
1764) Rudolf Pintner, "Davranış Oluşumları", R. Pintner ve ark., Eğitim Psikolojisi, çev: S. Akdeniz, İstanbul 1987, içinde s. 62.
1765) Morgan, a.g.e., s. 78. 1766) Adasal, a.g.e., s. 851.

Heyecanların faydalı yanları da vardır. Onlar bizim için bir güç ve enerji kaynağıdır. Organizmayı güçlü ve mücâdeleci yapan onlardır.[1767] *Robert H. Kameron*, "Heyecanlar olmadan insan hayatı olmaz" diyor.[1768] Heyecan diye nitelediğimiz öyle tepkilerimiz vardır ki, biz olaylara, varlıklara ve hayata daha çok onlarla bağlanırız.

W. James, dinî yaşayışın duygu cephesi üzerinde hassasiyetle durmuştur. Onu böyle bir hassasiyete iten sebep, duygunun, dinin ilk ve derin kaynağı olmasıdır.[1769] Allah korkusu, Allah aşkı, Allah'a saygı ve bağlılık tamamen insana has psikolojik hallerdir.[1770]

Ribot, düşünce ve davranışlarda duygusal mantığın kurallarına göre hareket eden birtakım bağlantıların varlığını ileri sürmüştür. Ona göre aynı duygulara sahip olan insanlar sempati yoluyla anlaşabilirler. Duygu birliğinden mahrum olan kimseler ise dinî bir inancın veya dinî bir törenin kabulünde, kavram ve uygulamada değişik tutumlar sergilerler.[1771] Bu durumda yapılacak iş duyguda birliği sağlamaktır ki, bu da eğitimle mümkündür.

Bergson, Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı adlı eserinde, "Bir din ne kadar incelmiş ve ulvîleşmiş ise, bir toplumun ve bir insanın hayatında da o derece yükseltici bir yer tutar." demektedir.[1772]

Duygu ve heyecanların nelere erişip, nelerden uzaklaşacağımıza dair yönlendirici ve güdüleyici (motivating) özellikleri de vardır.[1773]

1767) Öztabağ, a.g.e., s. 163.
1768) Kameron, "İnsan Bizzat Allah'ın Varlığına Delildir", Monsma, a.g.e., s. 244.
1769) Bedi Ziya Egemen, Din Psikolojisi, Ankara 1952, s. 11.
1770) N. Armaner, a.g.e., c. I, s. 115.
1771) Armaner, a.g.e., c. I, s. 115. 1772) Armaner, a.g.e., c. I, s. 124.
1773) Morgan, a.g.e., s. 213.

Heyecanların kaynağında haz ve elem diye iki temel tepkinin varlığından bahsetmiştik. Bu tepkilerin her ikisi de insan davranışını etkileyen önemli etmendirler. Bunlar davranışlarımızın en güçlü motividirler.[1774] Bu etmenler bizi bir davranışa itmekle kalmaz, onu yaparken mutlu ve istekli, sonunda da başarılı olmamızı sağlarlar. Sevmeden, haz duymadan yapılan bir iş angaryadır. Böyle bir hâlet-i rûhiye ile yapılan iş cehennem azabından farksızdır. Baskıcı motivlerle böyle bir angaryaya zorlanan kişiler ilk fırsatta o işi bırakırlar. Böyle durumlarda isteksizlik, yorgunluk, verimsizlik ve uzaklaşma isteği bir arada bulunur. Doksan dakika top koşturan bir futbolcu halinden gayet memnun ve mutlu iken, başka bir işte onun harcadığı enerjinin yarısını bile harcamayan bir insan isteksiz verimsiz ve mutsuzdur. Çünkü biri, yaptığı işten haz duymakta, diğeri ise yaptığı işi zorla ve angarya olarak yapmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de münafıklardan bahisle şöyle buyurulmaktadır: *"Doğrusu münafıklar Allah'ı aldatmağa çalışırlar. Oysa o, onlara aldatmanın ne olduğunu gösterecektir. Onlar namaza tembel tembel* (üşenerek) *kalkarlar; insanlara gösteriş yaparlar, ne onlarla, ne de bunlarla olur, ikisi arasında, bocalayarak Allah'ı pek az anarlar. Allah'ın saptırdığı kimseye yol bulamayacaksın."*[1775] Burada tanıtılan insan tipi konumuzun çarpıcı örneğidir. Namaza üşenerek kalkması onun yaptığı işten haz duymadığını göstermektedir. Kur'ân, münafıkların şahsında böyle bir gerçeğe işaret etmektedir. Öyleyse İslâm eğitimcilerinin görevi, ibâdet eğitiminde, duygusal yönü ihmal etmemek. Allah'la insan arasındaki kulluk ilişkisinde sevgi motifini zenginleştirmek olmalıdır. Eğittiğimiz kimseleri duygudan yoksun olarak kuru ve monoton bilgilerle ibâdete yönlendirirsek böyle bir ibâdetten veya baş-

1774) Öztabağ, a.g.e., s. 162. 1775) Nisâ 46142, 143.

ka herhangi bir davranıştan ideal sonucu almamız mümkün değildir. Bu şartlarda namaz kılan bir insanın gözü kapıda olacak, bir an önce içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulmak isteyecektir. Halbuki hayatında en çok sevdiği, sevgililer sevgilisi yüce bir varlığın huzurunda olmanın zevk ve hazzını duyan bir kimsenin namazdan ayrılması düşünülebilir mi? Eğitimcilerimiz bu konu üzerinde hassasiyetle durmalıdırlar. Kimi ne tür bir yönlendirmeye tâbi tutarlarsa tutsunlar, bunun sağlıklı bir şekilde yürümesini temin için mutlaka şu iki esasın her ikisine de birden riâyet etmeleri gerekir: Haz ve elem.[1776]

Hislerimiz bir iç hali olarak kalmaz, durum ve davranışlarımızı da değiştirirler. Sevdiğimiz şeylere yaklaşır, nefret ettiğimiz şeylerden uzaklaşmak isteriz. Bütün varlığımızı sarsacak, düşüncemizi karartacak kadar şiddetli duygularımız da vardır.[1777]

Vücudumuzun dinamizmi hislerimizin ihtiyaçlarının giderilmesinden doğar. *Ali Medar,* insanlık tarihine bakıldığında tarihleri akıldan ziyade hislerin yazdığının görüleceğini, bu itibarla öğretmenlerin gerçek görevlerinin bireylere bu hisleri kontrol etme kâbiliyetini öğretmek ve kazandırmak olduğunu ifade etmektedir.[1778]

Kişinin bütün etkinliklerinde duyguların izleri vardır. Davranışlarımızın, hayattaki uyum ve uyumsuzluklarımızın en önemli etmenleri duygularımızdır.[1779]

Duygularımız, sanatı, dolayısıyle de sanatkârı takdir etmemizi sağlarlar. Gördüğü güzellikler karşı-

1776) Bûtî, a.g.e., s. 85.
1777) M. Şekip Tunç, a.g.e., s. 58.
1778) Ali Medar, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 48.
1779) Mualla Selçuk, Çocuk Eğitiminde Dini Motifler, Ankara 1990, s. 54.

sında ürpermeyen insanlar, bu güzellikleri yaratan varlık huzurunda nasıl ürperebilirler?

Kur'ân, hakikat yolunda aklı engelleyebilecek faktörleri ortadan kaldırmak için vicdanî duyguları harekete geçirmektedir. *S. Ramazan el-Bûtî,* Kur'ân'ın vicdanî duyguları harekete getirmek için şu metodları kullandığını zikrediyor:

"1- Vicdan duygusu, aklın hareket ve hükmünün yerini alamaz; onun hareket ve zindeliğine yardımcı olur. Sonra da nefsin, aklın hükmüne baş eğmesine yardım eder.

2- Mümkün olduğunca, vicdan duygusunu etkileme yolu olarak tasvir ve hayalde canlandırma yolu tercih edilir. Bu hususta aklî muhâkeme ve mantıkî minval üzere hareket edilmez. Zira vakit, vicdanın işlekleği, zihnî düşünce ve aklî muhâkeme bataklığında kaybolur gider.

3- Eğitimci, tek bir unsur üzerinde durmaktansa etkili, pek çok vicdanî unsurdan teşekkül eden dengeli terkibî bir eğitim uygulamalıdır."[(1780)]

İslâm kültür çevresinde d u y g u l a r genel olarak iki bölümde incelenmektedir: *1- Dış* (haricî, açık, zahirî) *duygular; 2- İç* (dahili, gizli batınî) *duygular.*[(1781)] Birinci bölümdeki duygular dış uyarıcılarla, ikinci bölümdekiler ise dış uyarıcılardan çok iç dünyamızla ilgilidir. Bunlara *maddî duygular, manevî duygular* da denmektedir. Bir yemeği tatmakla aldığımız haz maddî olduğu gibi âdilâne verdiğimiz bir karardan aldığımız haz da manevîdir.[(1782)] Rasûlullah'ın, *"Kim bir iyilik yaptığı zaman haz, kötülük yaptığı zaman*

1780) Bûtî, Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu, s. 63, 64.
1781) Kerim Yavuz, a.g.e., s. 33, 34.
1782) Öztabağ, a.g.e., s. 163, 164.

elem duyuyorsa o gerçek mü'mindir."[1783] sözü konumuz açısından ilginçtir.

Yukardaki sınıflamanın dışında duygular, dinî, ahlâkî, utanma, öfke, kin, kıskançlık, sevgi, korku, güvenme, dayanma, boyun eğme, sığınma, teslim olma, haz, elem v.b. gibi tek tek de ele alınmaktadır.[1784]

Wundt, duyguları haz - elem, heyecan - sükûnet ve gerilme - gevşeme şeklinde üç zıt (kontrast) kavramlar altında toplayarak açıklamıştır.[1785]

Heyecan hallerini korku, öfke, sevinç ve saadet, üzüntü gibi dört ana grupta toplayanlar da olmuştur.[1786]

Günzel - Haubold, duyguları, a- Bedenî duygular, b- Ruhî duygular, c- Manevî duygular olmak üzere üç grupta inceler.[1787]

Duygular, olumlu ve olumsuz duygular olarak da sınıflandırılmıştır.[1788] Duyguları özelliklerine göre daha başka sınıflandırmaya tabi tutmak da mümkündür.

Duygu eğitiminin programını umûmî mânâda dört maddede açıklayabiliriz:

1- İyi duyguların uyandırılması, geliştirilmesi ve yaşatılması;

2- Kötü duyguların ıslâhı;

3- Duyguların yönlendirilmesi;

4- Duyguların dengelenmesi.[1789]

1783) Hâkim Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Muhammed en-Nîsâbûrî, el-Müstedrek ale's-sahîhayn, Beyrut, ts., c. I, s. 114, 115.

1784) Kerim Yavuz, a.g.e., s. 33, 34.

1785) Yavuz, a.g.e., s. 32, 33.

1786) Öztabağ, a.g.e., s. 166.

1787) Kerim Yavuz, a.g.e., s. 31.

1788) Mualla Selçuk, a.g.e., s. 54.

1789) Muhammed Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 170, 171.

1- İyi duyguların uyandırılması

Kur'ân'ın uyandırmak ve geliştirmek istediği önemli duyguların başında *adalet duygusu* gelmektedir. Genel mânâsı "Eşyayı kendilerine mahsus olan yerlerine koymak..."(1790) demek olan adâlet kâinattaki düzenin temel kanunudur. Birşeyi lâyık olduğu yere koymak bütün kötülüklerin düzelmesi, bütün güzelliklerin tesisi demektir. Kur'ân, birçok âyette adâlet konusuna dikkat çekmekte, onun önemine işaret etmektedir. Çünkü bu duygudan mahrum olanlar hakikatle ilgili yeterli bilgiye sahip olmalarına rağmen hakkı kabul etmeyebilirler. Bu duyguya sahip olanlar ise birşeyi lâyık olduğu yere koymadıkları yani haklının hakkını vermedikleri zaman rahatsız olur, vicdan azabı çekerler. Allahu Teâlâ şöyle buyuruyor: *"Allah, size mutlak olarak şunları emrediyor: Emâneti ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi..."*(1791) *"Haberiniz olsun ki, Allah, size adâleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi emrediyor..."*(1792) *"Ey inananlar, Allah için adâletle şahitlik edenler olun. Bir topluluğa karşı duyduğunuz kin, sizi adâletten saptırmasın. Âdil davranın; takvâya yakışan budur..."*(1793) Son âyette kötü duygulardan biri olan kin'in adâlet duygusunu gölgeleyebileceğine dikkat çekiliyor; inananlar buna karşı uyarılıyor.

Kur'ân'ın insanlarda uyandırmak istediği duygulardan biri de *minnet ve şükran duygusu*dur. Zira bu duygulardan mahrum olan insanlar, inkârcı ve nankör olmak durumuyla karşı karşıya bulunmaktadırlar.

1790) H. Mahmud Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Gazalî, s. 176.
1791) Nisâ 4/58. 1792) Nahl 16/90.
1793) Mâide 5/8; ilgili âyetler, En'âm 6/152; A'râf 7/29; Nahl 16/90; Secde 32/26; Zelzele 99/7, 8; Şûrâ 42/15; A'râf 7/159; A'râf 7/181; Enbiyâ 21/47; Âl-i İmrân 3/18.

Kendisine bir gül verdiğiniz zaman teşekkür etmesini bilmeyen insanlar, Allah'a nasıl şükrederler? "Tavuk suyu içer. Allah'a bakar" diye bir atasözümüz vardır. Kur'ân ister ki kendilerine iyilik yapılan insanlar bunu karşılıksız bırakmasınlar. Bundan dolayı Allah'ın insanlara verdiği nimetlerden bahseder. Onlardan bu nimetlerin karşılıksız bırakılmamasını ister. Allah şöyle buyurur: *"Kendisinden isteyebileceğiniz herşeyi size vermiştir. Allah'ın nimetini sayacak olsanız bitiremezsiniz. Doğrusu insan pek zâlim ve çok nankördür."*[1794] *"Sizde nimet nâmına ne varsa hep Allah'dandır. Sonra sıkıntı dokununca Allah'a feryad edersiniz. Sonra da sizden o sıkıntıyı kaldırdığı zaman içinizden bir kısmı Rablerine hemen ortak koşarlar."*[1795] *"O sizin için gökten bir su indirdi, size ondan bir içecek var. Yine ondan bir ağaç ve otluk* (yarattı) *ki onda hayvan otlatırsınız. O su ile size, ekin, zeytin, hurmalıklar, üzümler ve her türlüsünden meyveler bitirir. Düşünecek bir kavim için bunda elbette bir ibret vardır."*[1796] *"Geceyi, gündüzü, güneşi, ayı sizin hizmetinize o bağladı. Bütün yıldızlar da o'nun emrine boyun eğmişlerdir. Aklını kullanacak bir kavim için bunda elbette ibretler vardır. Sizin için yeryüzünde muhtelif renklerde yarattığı neler var. Düşünecek bir kavim için bunda elbette bir ibret vardır. Taze bir et yiyesiniz ve içinden giyeceğiniz bir süs çıkarasınız diye denizi hizmetinize veren yine O'dur. Gemilerin, denizde yara yara akıp gittiklerini görürsün. Bu da Allah'ın lütfundan nasip aramanız içindir. Umulurki şükredersiniz."*[1797] *"O Allah'dır ki, içinde rahat edesiniz diye geceyi, aydınlık olarak da gündüzü sizin için yarattı. Elbette bunda,*

1794) İbrâhim 14/34.
1795) Nahl 16/53, 54. 1796) Nahl 16/10, 11.
1797) Nahl 16/12, 13, 14. İbrahim sûresinin 7. âyetinde "Şükrederseniz size daha fazla veririm. Şayet nankörlük ederseniz haberiniz olsun ki azabım çok şiddetlidir." buyurulmaktadır.

kulak verecek bir kavim için ibretler vardır."[1798] Allah'ın insanlara verdiklerini anlatan o kadar çok âyet-i kerime vardır ki, bunların hepsini buraya kaydetmek imkânsızdır. Hele bir tanesi vardır ki, onun karşısında düşünebilen insanın secdeye kapanmaktan, düşünmeyen, aklını kullanmayan nankör insanın da susmaktan başka yapacağı bir şeyi yoktur; *"Ey insanlar ve cinler, öyleyken, Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız?"*[1799] Bir sûrede 31 kez tekrarlanan bu soru karşısında insanın teslim olmak, minnet duygularını ifade etmekten başka yapacağı bir iş var mıdır? Yoktur. Yoktur ama *"söze kulak veren", "aklını kullanan", "düşünen"* insanlar için yoktur. Ama insanın bunlardan başka sıfatları da vardır: O *"pek zâlim"* ve *"çok nankör"* dür.

Kur'ân, -âyetlerde de dikkatimizi çektiği gibi- Allah'ın insanlara lütfettiği sayısız nimet hakkında bilgi vermekte, o arada Allah'ın sonsuz güç ve hükümranlığına dikkat çekmekte, insandan, aklını kullanıp düşünerek bunca nimete karşı büyük ve engin bir minnet duygusu içinde Allah'ına şükretmesini istemektedir. Kur'ân'ın istediği bu şükür *"sana şükürler olsun"* şeklinde üç kelimelik bir anlamı ifade etmez. Onun istediği şükür, bununla beraber bütün hayatı içine alan şuurlu bir kulluğu ifade eder.

2- Kötü duyguların yok edilmesi

Kur'ân, bir taraftan insanlarda iyi duygular oluştururken diğer taraftan, bu iyi duygulara engel teşkil eden kötü duyguları ıslah etmeye, yok etmeye çalışmaktadır. Çünkü birbirine zıt duyguların birbirini en-

1798) Yûnus 10/67.
1799) Rahmân 55/13.

gellemeden bir arada bulunmaları mümkün değildir. Adâletle zulmün bir arada bulunması imkânsızdır. Bu itibarla Kur'ân her hâlükârda zulmü ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Çünkü *zulüm,* karanlıktır; çünkü zulüm, hakkın, haklının feda edilmesidir. Adâlet, herşeyin lâyık olduğu yere konması ise zulüm, herşeyin lâyık olduğu yere konmasıdır. Zulüm, hakikatin inkârıdır, haksızlıktır. Allah, Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyurmaktadır: *"Gönülleri kesin olarak inandığı halde sadece zulüm ve kibirden dolayı onları inkâr ettiler."*(1800) Bu âyet-i kerimede *Hz. Musa*'nın mûcizelerine karşı inkârcıların ruh halleri tanıtılmaktadır. Şu âyet-i kerimede zulmün ne demek olduğu daha bir açıktır. Buyuruluyor ki: *"Yetimlerin mallarını haksız yere* (zulmen) *yiyenler karınlarına ancak ateş tıkınmış olurlar. Zaten onlar çılgın aleve atılacaklardır.*(1801) Âyet, Uhud savaşında şehit olan *Sa'd b. Rubaî*'nin dul karısının iki kızı ile birlikte Rasûlullah'a gelerek, "Ey Allah'ın rasûlü, işte bunlar Uhud'da şehit olan Sa'd'ın kızları, Amcaları onların mirasının hepsini aldılar ve bunlara bir dirhem bile kalmadı. Bundan sonra bunlarla kim evlenir?" demesi üzerine nâzil olmuştur.(1802) Gösterilen tepkinin şiddeti, Kur'ân'ın zulüm karşısındaki tavrını yansıtmaktadır. Zâlimin kim olduğunu açıklayan bir başka âyet de şöyle: *"Rabbinin âyetleriyle nasihat edildiği halde, onlardan yüz çevirenlerden ve kendi ellerinin takdim ettiği şeyleri unutmuş olandan daha zâlim kim olabilir?..."*(1803) Kur'ân'da sadece " ظلم " kökünden 315 civarında kelimenin bulunması onun zulüm konusundaki hassasiyetini gösterir.

1800) Neml 27/14. 1801) Nisâ 4/10.
1802) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. I, s. 333.
1803) Kehf 18/57.

Kur'ân'ın yok etmek istediği ikinci bir duygu *gurur*dur. Gurur aldanmak demektir. "İnsanın pek hoş bir şey buldum zanniyle keyflenip sonra onun pek fena bir şey olduğunu anlayarak müteellim olması; önceden yalan yere sevinip sonradan cidden yerinmesi yani aldanması.."(1804) anlamında kullanılmaktadır. Kur'ân'da bu anlamda şöyle buyurulmaktadır: *"Ey insanoğlu, seni yaratıp sonra şekil veren, düzenleyen, mütenâsip kılan, istediği şekilde seni terkip eden, çok cömert olan Rabbine karşı seni aldatan nedir?"*(1805) Boş şeylere güvenerek aldanma, boş şeylerle böbürlenme, kendini yüksek ve değerli tutma duygusu(1806) anlamında kullanılan gurur, bu mânâda kibir kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. *Kibir* de büyüklük taslama, birisine yukardan bakma anlamındadır.(1807) Her iki kelimenin temelinde de aldanma vardır. Zira İslâm inancına göre büyük, Allah'dır. Kur'ân'a göre insan haysiyetinin sıfıra münçer olmasiyle sonuçlanan zillet ne kadar istenmeyen bir hal ise gurur ve kibir de istenmeyen bir duygudur. Kur'ân eğitiminden geçen bir mü'min ne zelil ve ne de mağrur veya mütekebbirdir. O, orta yolda yürüyen şahsiyet ve vekar sahibi bir kimsedir.

Büyüklük taslayan ilk yaratık şeytandır. O, bu kuruntusundan dolayı insana secde etmemiştir. Buradan anlıyoruz ki, *kibir* veya *gurur,* sahibinin bir şey öğrenmesini engellediği gibi, görevini yerine getirmesini de engellemektedir. Mağrur ve mütekebbir olan bir insan, kendisini daima müstağni kabul eder. Halbuki Kur'ân'a göre müstağnî olan, sadece Allah'dır. İnsan daima ihtiyaç halindedir.(1808) İnsanın bu gerçeği kabul

1804) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. II, s. 1474.
1805) İnfitâr 82/6-8.
1806) Ferit Devellioğlu, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat, "gurur" md.
1807) Devellioğlu, a.g.e., "kibr" md. 1808) Muhammed 47/38.

etmesi her bakımdan önem taşır. Kur'ân, kibrin, insanın birçok iyi işler yapmasını, özellikle inanmasını engellediği hususunda bilgiler vererek insanı uyarmakta, onun böyle kötü duygulardan uzaklaşmasını istemektedir. Şöyle buyuruluyor: *"Âyetlerimiz o sapık kimseye okunduğu zaman sanki kulaklarınızda ağırlık var da işitmiyormuş gibi büyüklenerek sırt çevirir. İşte ona can yakıcı azabı müjdele."*(1809) *"Sonra Musa ve kardeşi Harun'u Firavun ve erkânına mûcizelerimiz ve apaçık delille gönderdik. Büyüklük tasladılar. Zaten mağrur bir topluluktular. Bu yüzden "Milletleri bize kul iken, bizim gibi iki insana mı inanacağız?" deyip onları yalancı saydılar. Bu yüzden yok edildiler."*(1810) *"...O* (Allah), *büyüklük taslayanları sevmez."*(1811) *"...Böbürlenenler için cehennemde bir durak olmaz olur mu?"*(1812)

3- Duyguların yönlendirilmesi

Kur'ân, insan duygularını eğitirken o duyguların iyi yönlendirilmesini ister. İnsan ne kadar iyi duygularla mücehhez olursa olsun onları amacına yönelik olarak kullanamıyorsa bir mânâ ifade etmez. Düşmanlarını seven, sevdiklerine söven bir insan normal değildir. Kur'ân'da müminin duygularının yönlendirilmesiyle ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: *"Muhammed Allah'ın elçisidir. Onun beraberinde bulunanlar, inkârcılara karşı sert, birbirlerine karşı merhametlidirler..."*(1813) O halde bir müminin diğer bir mümine sert bakması Kur'ân'ın ruhuna aykırıdır. Başka bir âyette şöyle buyuruluyor: *"Ey inananlar, müminleri bırakıp kâfirleri dost edinmeyin. Allah'ın aley-*

1809) Lokman 31/7.
1810) Mü'minun 23/45-48.
1811) Nahl 16/23.
1812) Zümer 39/60.
1813) Fetih 48/29.

hinize apaçık bir ferman vermesini mi istersiniz?"[1814] Şu âyetlerde, karşımızdaki insanın bir yakınımız bile olsa küfrü imana tercih etmesi halinde dost tutulamayacağı haber verilmekte, tutanlar uyarılmaktadır: *"Ey inananlar, babalarınızı, kardeşlerinizi -küfrü imana tercih ediyorlarsa- dost edinmeyin. Sizden onları kim dost edinirse doğrusu kendine yazık etmiş olurlar. De ki: "Babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, akrabanız, elde ettiğiniz mallar, durgun gitmesinden korktuğunuz ticaret, hoşunuza giden evler, size Allah'dan peygamberinden ve Allah yolunda savaşmaktan daha sevgili ise, Allah'ın buyruğu gelene kadar bekleyin. Allah, fâsık kimseleri doğru yola eriştirmez."*[1815] Kur'ân'a göre dostlarını şaşıranlar yollarını da şaşırırlar. Allah'ı ve O'na inanan müminleri bırakarak şeytanı dost edinenler için şöyle buyurulmaktadır: *"Allah, insanlardan birtakımını doğru yola eriştirdi, fakat birtakımı da sapıklığı haketti; çünkü bunlar Allah'ı bırakıp şeytanları dost edinmiş ve kendilerini doğru yolda sanmışlardı."*[1816] Bu örneklerin sayısını daha da artırmak mümkündür. Biz son bir örnekle yetineceğiz: *"Ey inananlar, benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin. Onlar, size gelen gerçeği inkâr etmişken, onlara sevgi gösteriyorsunuz; oysa onlar, Rabbiniz olan Allah'a inandığınızdan ötürü sizi ve peygamberi yurdumuzdan çıkarıyorlar. Eğer sizler benim yolumda savaşmak ve rızamı kazanmak için çıkmışsanız onlara nasıl sevgi gösterirsiniz?..."*[1817] Dedik ki: Kur'ân'a göre dostlarını şaşıranlar, yollarını da şaşırırlar. Bu itibarla insan için tek çıkış yolu evvel emirde Allah'ı dost edinmektir. Çünkü aydınlığa çıkmanın başka bir yolu yoktur. Çünkü *"Allah, inananların dostudur; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır.*

1814) Nisâ 4/144.
1815) Tevbe 9/23, 24.
1816) A'râf 7/30.
1817) Mümtehine 60/1.

İnkâr edenlerin ise dostları azgın putlardır. Onları aydınlıktan karanlıklara sürüklerler..."[1818] *"Kitap ehlinden ve Allah'a eş koşanlardan inkâr edenler, Rabbinizden size bir iyilik gelmesini istemezler..."*[1819]

Toparlayacak olursak şunları söyleyebiliriz: İnsan sevmesini bildiği gibi, nefret etmesini de bilmelidir. Acımasını bildiği gibi buğzetmesini de bilmelidir. Bunlar kadar önemli bir husus daha vardır ki, o da bu duyguları nerede, kime karşı, ne şekilde ve hangi dozda kullanacağıdır. Duyguların yönlendirilmesi ile ilgili eğitim bunları içermek durumundadır. Böyle bir eğitimden geçmeyen insanlar her zaman bir duygu sapması ile karşılaşabilirler.

4- Duyguların dengelenmesi

Duyguların dengelenmesi, onların her tür aşırılıktan uzak bir itidâl haliyle, duygular arasındaki ilişkileri ve aynı zamanda duygularla akıl arasındaki ilişkileri ifade eder.

Rasûlullah, *"sevdiğinizi aşırı sevmeyiniz, kötülediğiniz kimseleri fazla kötülemeyiniz..."* buyururken duygulardaki itidâl haline işaret etmiştir.[1820]

Kur'ân'da *inzâr ve tebşir, va'd ve vaîd* gibi insan duygusunu etkileyen hususlar vardır. Bunlar bazan açık, bazan kapalı bir şekilde ifade edilirler. Genel olarak her tehdidin arkasından bir müjde veya her müjdenin arkasından bir tehdidin geldiği görülür.[1821] Bu ise bir dengeyi gösterir. *Muhammed Kutup,* duyguların dengelenmesi ile ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

1818) Bakara 2/257. 1819) Bakara 2/105.
1820) Tirmizî, Sünen, Birr, Sıla. B. 60 (Hadis no: 1997).
1821) İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, c. I, s. 14.

"...milimi milimine, her noktası birbiriyle uyuşan, sağlıklı ruh yapısına sahip bulunan kimselerde bir "duygu"nun diğerini ortadan kaldırması veya yenmesi sözkonusu olmaz. Sosyal hedefler ekonomik hedeflerden, fikrî hedefler psikolojik hedeflerden ve manevî hayat ruhî hayattan ayrılmaz.."(1822) Sevinç, emel, istek, korku, endişe, esirgeme, beğenme, hayranlık ve kutsama gibi, içgüdülerimizi harekete geçiren vicdanî unsurlardan biri veya birkaç tanesi ağırlık kazanır da denge bozulursa *"kötülük kaynağı, helâk sebebi"* olabilir.(1823) Kur'ân'ın bütün âyetlerinde bu denge hassasiyetle korunmuştur. Hiçbir sûrenin hiçbir âyetinde yalnız korkuyu veya her tür korkudan uzak yalnız ümidi esas alan bir ifadeye rastlamak mümkün değildir. Enbiyâ sûresinde *Zekeriya* ve hanımından bahisle şöyle buyurulmaktadır: *"Zekeriya da, "Rabbim, beni tek başıma bırakma, sen vârislerin en hayırlısın." diye nidâ etmişti. Biz de ona icâbet ederek, Yahyâ'yı bahşetmiş, eşini de doğum yapacak hale getirmiştik. Doğrusu onlar iyi işlerde yarışıyorlar, korkarak ve umarak bize yalvarıyorlardı. Bize karşı gönülden saygı duyuyorlardı."*(1824) Âyette de görüldüğü gibi insan bir sarkaç gibi ümidle korku arasında gidip gelmektedir. Yukardaki âyete ışık tutan bir başka âyet ise şöyle: *"Ey Muhammed, kullarıma benim bağışlayan, merhamet eden olduğumu, azabımın can yakıcı bir azap olduğunu haber ver."*(1825) Burada da ümidle korkuyu dengeleyen bir ifade görüyoruz. Bunu Kur'ân'ın her tarafında görmek mümkündür. İyi ile kötü, müminle kâfir, cennetle cehennem yanyana anlatılır. Böylece insan, tek yönlü bir duygunun zebunu olmaktan kurtulmuş olur. *S. Ramazan,* cennetliklerle cehennemliklerin amellerinden ay-

1822) M. Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 151.
1823) S. Ramazan el-Bûtî, Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu, s. 81.
1824) Enbiyâ 21/89, 90.
1825) Hicr 15/49, 50.

nı anda bahsedilmesini şöyle açıklıyor: "Müminlerin sıfatlarını düşünüp, onları kendi durumunla karşılaştırdığında, kendini bu seviyeden aşağıda görürsün. Çünkü söylediğimiz gibi onlar, en büyük sıfatlarla ve en yüce sahip amellerle bezenmişlerdir. Böylece onlardan biri olma ümidin gitgide azalmaya başlar. Cehennemliklerin özelliklerini düşünüp, onların halini kendi halinle karşılaştırdığında da kendini onlardan üstün görürsün. Zira dedik ya, onlar, en kötü amellerle batmışlardır. Bundan dolayı onlardan biri olmamayı ümid edersin. Artık kendi ölçülerinde bu iki grup arasında orta bir hal üzere kalırsın. Haz duygusu seni kamçılar, destek olur; elem duygusu ise korkutur. Çalışıp gayret ederek kâfirlerin durumundan üstün olmaya, müminlerin haline ulaşmaya bakarsınız."(1826)

Yukardaki kurallar günümüz eğitiminde de geçerlidir. Bir dersten çalışsın çalışmasın daima en üstün puanı alan ve sınıf geçmeyi garantilemiş olan bir öğrenci nasıl çalışmazsa, ne yaparsa yapsın daima sıfır alan ve sınıf geçme ümidini yitirmiş olan bir öğrenci de çalışmaz. Bu, davranışlar açısından da böyledir.

Denge sadece haz ile elem, ümidle korku arasında düşünülmemelidir. Sevgi ile nefret, vekarla zillet ve benzerleri arasında da bu denge kuralı geçerlidir. Sevgi ile nefret arasında bir denge kuramayan insan kutsal kabul ettiği değerleri düşmanlarına karşı savunamaz. Veya sadece nefret yüklenerek herkesi düşman ilân etmek gibi bir çıkmaza düşebilir. Kendi kişiliğine saygı duyan insan dengeyi sağlamadığı takdirde nefsini putlaştırabilir. Kur'ân, bu tip insanlara şöyle işaret etmektedir: *"Ey Muhammed, heva ve hevesini tanrı edinen, bilgisi olduğu halde Allah'ın şaşırttığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünü perdelediği kimseyi*

1826) S. Ramazan el-Bûtî, Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu, s. 85, 86.

gördün mü?"[1827] Âyetteki *"bilgisi olduğu halde"* ifadesinden duyguların bilgiye egemen olduğunu anlıyoruz.

Davranışlarımızın önemli muharrik güçleri olan duygularımız aynı zamanda hayatımızın tuzu biberidir. Hayatı bilgilerimizle tanır, duygularımızla tadarız. Bizi hayata bağlayan, hayatımıza değer ve mânâ katan duygularımızdır. Onlar olmasaydı ne yapardık bilemeyiz.

C. Schwarz, insan ruhunda ilk olarak duyguların belirdiğini ve bunların hayat boyunca o ruhun temeli olarak kalacağını ifade etmektedir.[1828]

Sevgi insan ruhunda ilk olarak beliren duygular arasında yer alır.[1829] İnsanın ileriki hayatı için çok önemlidir. Sevgi de para gibi bir birikim ister. Para biriktirmemiş olan bir insan nasıl başkalarına para dağıtamazsa, dünyaya geldiği günden itibaren sevgi biriktirememiş insanlar da başkalarına sevgi dağıtamazlar. Bu itibarla çocuğun dünyaya gelmesinden itibaren çevresinden, özellikle annesinden sevgi görmesi gerekir. Böyle bir birikimden mahrum olan insanlar genellikle, vurdumduymaz, acımasız ve hoşgörüden mahrum olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Yapılan araştırmalar göstermiştir ki, bütün duyguların normal olarak gelişmesi için uygun uyarmalara ve dürtülere ihtiyaç vardır. Hayatlarının başından itibaren bu olağan ve gerekli kamçılanmalardan mahrum kalan veya yeterince faydalanamayan kimseler bir uyarma karşısında normal algı gelişme ve gerçekleşmesinde zorlukla karşılaşırlar.[1830]

1827) Câsiye 45/23.

1828) Kerim Yavuz, Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 29.

1829) Halis Ayhan, Eğitime Giriş ve İslâmiyetin Eğitime Getirdiği Değerler, s. 227.

1830) Rasim Adasal, a.g.e., s. 729.

Bir insanda his ve heyecanların yeterince uyanması için bir şeyin sadece idrâk edilmesi yetmemektedir. Aynı zamanda o şeyle insan arasındaki ilişkilerin de kavranmış olması gerekir. Ormanda duyduğumuz bir ses bir tehlikeye işaret etmedikçe bizde his ve heyecan doğurmaz.[1831]

"Heyecanların nasıl ifade edileceği öğrenmeye bağlıdır. Bunların, içinde yaşadığımız kültür çevresinin şemalarına uymaları gerekir."[1832]

Kur'ân eğitiminden geçen bir insan, ince ve nazik bir insandır. O, kaş atarken göz çıkarmaz; iltifat edeyim derken hakaret etmez; el öpeyim derken ısırmaz. O, balarısına benzer; başkalarını incittiği zaman önce kendisi ölür. Ehl-i dildir. Onun gönlü sevgi diyarıdır. Bütün yaratıkları mutlak Sevgilinin hatıraları olarak kabul eder. Onun bu meziyetleri vekârını gölgelemez. O, kendi iç ve dış dünyasındaki değerlere karşı son derece hassastır. Onlara dil uzatılmasına müsade etmez.

b- Uygulama (İcra, amel)

İmanın başka bir ifade ile kulluğun Allah'a karşı bir tavır ve tutumu ifade ettiğini, tutumun da *"bilişsel"*, *"duygusal"* ve *"davranışsal"* olmak üzere üç ögeye sahip olduğunu daha önce ifade etmiştik. Buraya kadar ilk iki ögeden bahsettik. Şimdi de kısaca *uygulama* (icra, amel, davranış)dan bahsedeceğiz. Duyguların eğitimi bahsinde de belirttiğimiz gibi duygu ve davranışın zihin eğitimiyle doğrudan ilişkisi olmamakla birlikte özellikle İslâm eğitiminde bunları birbirinden ayırmak da mümkün değildir. Bu sebeple kısa da olsa duygu ve davranıştan bahsetmeyi uygun ve faydalı bulduk.

1831) M. Şekip Tunç, a.g.e., s. 58. 1832) Sabri Özbaydar, a.g.e., s. 51.

İslâm eğitim sisteminde *teori - pratik* (nazariye - ameliye) gibi birbirinden ayrı, ikili ahlâk anlayışı yoktur. İslâm eğitiminde teoriyle pratik iç içe iki kavramdır. Sonucunda bir eylem (amel) bulunmayan bilgi makbul ve faydalı bir bilgi olmadığı gibi, bilgisiz bir eylemin de fazla bir değeri yoktur.[1833] Aslında bütün insanlarda, inançla aksiyonu âhenkli bir şekilde birleştirme eğilimi vardır. *Gaston,* inanç ve aksiyon arasındaki bu uyuşmanın temin edilememesi halinde, insanda bu yanlışın, hatanın, saçmalığın farkedilmesinden doğan bir huzursuzluğun, bir tatminsizliğin ağır basacağını söylemektedir.[1834] Bu ifade bize Rasûlullah'ın, *gerçek müminin bir iyi iş yaptığında mutluluk, kötü bir iş yaptığında ise huzursuzluk* duyacağı ile ilgili bir hadisini hatırlatmaktadır.[1835]

Okullar için "İnsanlığın imâlâthâneleri" deyimini kullanan *Cominius,* konuya daha bir açıklık getirmektedir. Ona göre ana rahminde teşekkül ederek hayata hazırlanmak ne kadar önemli ise öbür dünyadaki ebedî hayata hazırlanmak da o kadar önemlidir.[1836] Kaldı ki davranışlarımızın tek ve mutlak sebebi sadece âhiretle değil, yaşadığımız hayatla, dünya ile de ilgilidir. Çünkü dünya âhiretin tarlasıdır. Şu da bir gerçektir ki, yüce Allah'ın her emir ve yasağı her zaman ve mekanda, her hal ve şartta aynı değer ve geçerliktedir.

İbn Miskeveyh, devamlı bir yükselmenin yolunu bilgi ile eylemi birleştirmek olarak göstermektedir.[1837] Bir insanın gerçek bir mümin olabilmesi için Kur'ân hakikatlerine sağlam bir şekilde inanması yeterli değildir. İnsanın gerçek bir mümin olabilmesi için inancı-

1833) Nâkib Attas, a.g.e., s. 172.
1834) Gaston Bouthoul, Zihniyetler, s. 9.
1835) Hâkim, Müstedrek, c. I, s. 114, 115.
1836) Leif - Rustin, Genel Pedagoji, s. 62.
1837) Hilmi Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, s. 84.

nın gereklerini de yerine getirmesi gerekir.[1838] *Hilmi Ziya Ülken, "Ey inananlar, yapmayacağınız şeyleri niçin söylersiniz?"* Âyetinden bahisle, "Fiillerin sözlere, başka tabirle pratiğin teoriye uyması, verilen emirlerin mutlaka icrâ edilmesi, verilen sözlerin mutlaka tutulması, prensiplerin ulaştığı neticelere kadar gidilmesi, kendi sözünün kendi hareketi ile bozulmaması..."na işaret etmektedir.[1839]

Kur'ân-ı Kerim'de, *"İnsanlar "inandık" demekle bırakılacaklarını ve imtihan olunmayacaklarını mı sandılar? Andolsun ki biz, onlardan evvelkileri de imtihan ettik. Allah, elbette sadık olanları da bilir, yalancı olanları da... Kötülükleri yapanlar, yoksa bizden kurtulacaklarını mı sanıyorlar? Ne fena hükmediyorlar"*[1840] buyurularak insanın dikkati davranışlarına çekilmektedir. Âyetlerden anlaşıldığına göre imtihan inançla birlikte amel ve davranışları da ihtiva etmektedir. Nitekim Zilzâl sûresinde de *"O gün insanlar işlerinin kendilerine gösterilmesi için bölük bölük dönerler. Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür."*[1841] buyurulmaktadır: bu âyetlerden inanan insanların bunu davranışlarıyla da isbatlamaları gerektiğini öğreniyoruz.

Kur'ân-ı Kerim'i inceleyen kimseler hemen göreceklerdir ki, Kur'ân'ın pek çok yerinde *iman*la *amel* yanyana zikredilmektedir. Bu, Kur'ân'ın amele ne denli önem verdiğini gösterir. Yukarda kaydettiğimiz imtihanla ilgili âyetlerin akabinde bu gerçek şöyle dile getirilmektedir.: *"İnanıp yararlı iş işleyenlerin kötülüklerini andolsun ki örteriz. Onları yaptıklarından daha güzeli ile mukâfâtlandırırız."*[1842] İmanla amelin bir

1838) A. Draz, a.g.e., s. 90.
1839) Hilmi Ziya Ülken, İslâm Düşüncesine Giriş, s. 88.
1840) Ankebut 29/2-4.
1841) Zelzele 99/6, 7, 8. 1842) Ankebut 29/7.

arada kullanıldığı bir başka âyette şöyle buyurulmaktadır: *"Biz insanı en güzel şekilde yarattık. Sonra onu aşağıların en aşağısı kıldık. Yalnız, inanıp yararlı iş işleyenler bunun dışındadır. Onlara kesintisiz ecir vardır."*(1843) Görüyoruz ki, insanların aşağıların aşağısı olmaktan kurtulmalarının iki önemli şartı inanmak ve onunla beraber güzel davranışda bulunmaktır.

İman ve güzel davranışlar, Allah'la kul arasındaki ilişkileri sağlıklı ve sağlam tutacağı gibi, insanlar arasındaki ilişkileri de etkilemektedir. Şöyle buyuruluyor: *"Hakikat şu ki, iman eden ve amel-i sâlih işleyenlere Rahman bir sevgi verecek ve onları gönüllere sevdirecektir."*(1844) Âyetten, iman ve güzel davranışların, sosyal barışın, insanlar arasındaki sevgi bağlarının tesisinin iki önemli âmili olduklarını öğreniyoruz.

Kur'ân'a göre güzel davranışlar sergilemek insanın kendisi için de hayatî önem taşımaktadır. Çünkü *"Kim yararlı iş işlerse kendi lehinedir; kim de kötülük işlerse kendi aleyhinedir. Rabbin, kullara karşı zâlim değildir."*(1845) Allah, *"İnananlara ve yararlı iş işleyenlere ecirlerini ödeyecek, onlara olan bol nimetini daha da artıracaktır. Kulluk etmekten çekinenleri ve büyüklük taslayanları elem verici bir azaba uğratacaktır..."*(1846)

İyi olsun kötü olsun Kur'ân'a göre insan davranışlarının sonuçları sadece âhirete müteallik değildir. İnsan burada da onların karşılığını görecektir. Meselâ iman ederek güzel davranışlarda bulunan kimselerin dünya hayatlarıyle ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: *"Kadın, erkek, inanmış olarak kim iyi iş işlerse, ona hoş bir hayat yaşatacağız. Ecirlerini yaptıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz."*(1847) İman ederek güzel

1843) Tîn 95/4, 5, 6.
1844) Meryem 19/96.
1845) Fussilet 41/46.
1846) Nisâ 4/173.
1847) Nahl 16/97.

davranışlarda bulunmayan insanlarla ilgili olarak da şöyle buyurulmaktadır: *"Benim kitabımdan yüz çeviren bilsin ki, onun dar bir geçimi olur ve kıyamet günü de onu kör olarak haşrederiz."*[(1848)]

Güzel davranışların bir başka önemi insandaki kötülükleri giderici olmalarıdır. Konu ile ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: *"Gündüzün iki ucunda ve gecenin gündüze yakın zamanlarında namaz kıl. Doğrusu iyilikler kötülükleri giderir..."*[(1849)] *"Ancak tevbe eden, inanıp yararlı iş işleyenlerin, işte Allah, onların kötülüklerini iyiliklere çevirir..."*[(1850)]

İnsan tabiatını eksiksiz olarak bilen Allah, insanın bilerek, bilmeyerek, isteyerek veya istemeyerek yaptığı kötü davranışların bağışlanması için açık kapı bırakmakta, telâfî yolu göstermektedir. Bu kapının veya telâfî yolunun adı *"tevbe"*dir. Kur'ân'da şöyle buyuruluyor: *"Fakat, tevbe eden, inanıp yararlı iş işleyen kimsenin, kurtuluşa erenler arasında bulunması umulur."*[(1851)] *"Doğrusu ben, tevbe edeni, inanıp yararlı iş işleyerek doğru yola gireni bağışlarım."*[(1852)]

"Ey inananlar, yapmayacağınız şeyi neden söylersiniz? Yapmayacağınız şeyi söylememiz, Allah katında bir gazap (konusu olması) *bakımından* (büyüdükçe) *büyüdü* (büyük bir suç teşkil etti)."[(1853)] buyurarak söylediklerini yapmayan müminleri ikâz eden Allah, bildikleriyle amel etmeyen Yahudî âlimleri için şöyle buyurmaktadır: *"Kendilerine Tevrat öğretildiği halde, onun gereğini yapmayanların durumu, sırtına kitap yüklenmiş merkebin durumu gibidir..."*[(1854)]

İslâm inanç sistemi, Allah adıyle yapılan meşrû her işi, Allah yoluna vesîle teşkil eden her hareketi in-

1848) Tâhâ 20/124.
1849) Hûd 11/114.
1850) Furkan 25/70.
1851) Kasas 28/67.
1852) Tâhâ 20/82.
1853) Saf 61/2, 3.
1854) Cum'a 62/5.

sanı Hakka yönelttiği sürece ibâdet kabul etmiştir.[1855] Bu itibarla amel-i salihi zorunlu ibadetlerle sınırlı tutmak doğru değildir.

Bilgilerin uygulanması hususunda Rasûlullah'ın da önemli direktifleri vardır.[1856] Rasûlullah konuyla ilgili olarak şöyle buyurmaktadır: *"Kim bildikleriyle amel ederse Allah o kimseyi bilmediklerine de sahip kılar."*[1857]

İslâm eğitiminde gösterilen iyi davranışların sürekli ve benimsenmiş olarak yapılması da önemlidir. Geçici olarak veya baskı altında yapılan iyi davranışlar insanı mutlu etmezler.[1858] Modern eğitimde de en ideal yol *"benimseme"* yoludur.[1859]

Konumuzu şu âyetlerle bitirelim: *"Yeryüzünde olan şeyleri oraya süs yaptık ki, insanların hangisinin daha güzel amel edeceğini deneyelim."*[1860] *"Mal ve oğullar dünya hayatının süsleridirler. Bâkî kalacak salih ameller ise Rabbinin katında sevapça da hayırlıdır; amelcede hayırlıdır."*[1861] *"Hükümranlık elinde olan Allah yücedir ve o her şeye kâdirdir. Hanginizin daha iyi iş işlediğini belirtmek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur..."*[1862] *"De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım; ancak bana Tanrınızın tek bir Tanrı olduğu vahyolunuyor. Rabbine kavuşmayı uman kimse yararlı iş işlesin ve Rabbine kullukta hiç ortak koşmasın."*[1863]

1855) Muhammed Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 35.
1856) Bk. Abdullah Özbek, a.g.e., s. 42.
1857) Aclûnî, a.g.e., c. II, s. 265 (Hadis no: 2542).
1858) Hilmi Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, s. 63.
1859) N. K. Önder, a.g.e., s. 23.
1860) Kehf 18/7.
1861) Kehf 18/46.
1862) Mülk 67/1, 2.
1863) Kehf 18/110.

Üçüncü Bölüm

KUR'ÂN'DA ZİHİN EĞİTİMİNİN İLKELERİ

Buraya kadar Kur'ân eğitimini bilgi, duygu ve davranış planında tanıtmaya çalıştık. Bu bahiste Kur'ân'ın zihin eğitimi ile ilgili ilkelerini kısaca açıklamaya çalışacağız.

Her eğitim sisteminin kendine özgü birtakım ilkeleri olduğu gibi Kur'ân eğitiminin de kendine has bazı ilkeleri vardır. Bu ilkelerden bir kısmı günümüz eğitim sistemlerinin de kabul ettiği ortak ilkeler olduğu gibi bir kısmı da Kur'ân'a özgü ilkelerdir. Bu ilkelerin izahına geçmeden önce "ilke"yi açıklamakta yarar var sanırım.

İlke (principle), "Sonuca veya amaca ulaşmak üzere bir etkinliğe başlarken, etkinliğin hareket noktasını teşkil eden ve etkinlik süresince de ona kılavuzluk ederek yönlendiren öncü fikirler"[1] olarak veya "Temel düşünce, temel görüş; mantıkta tartışılması gerekmeyen öncül; bireysel karar ve durumların tutarlı ve eleştirici bir biçimde değerlendirilmesini mümkün kılan

---

1) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 45.

davranış kuralı; prensip"[2] olarak açıklanmaktadır. Felsefede ise *ilke* "Başlangıç; ilk olan; kendisinden başka bir şeyin çıktığı temel, köken; dayanak; temel neden; ilk neden"[3] anlamlarında kullanılmaktadır.

İlkeler, amaçlı bir etkinliğin düzenleyip yürütülmesine ve yöntemin seçilmesine ışık tutarlar. İlkelerin rehberlik edici bir nitelikleri vardır.[4]

Bu kısa tanıtmadan sonra Kur'ân'da bulunan başlıca ilkelere geçebiliriz:

1 - FERDÎ FARKLILIKLAR İLKESİ

Ferdî farklılıklar (individual differences),

"1- Bireyler arasında yetenek, ilgi, erek ve ihtiyaçlar bakımından var olan ayrılıklar;

2- Bütünü ile bir kimseyi başkasından ayıran ayrılıklar;

3- Tek bir özelik veya birçok özellikler bakımından ayrımlar arasındaki değişiklikler veya sapmalar"[5] olarak tarif edilmektedir.

Allah herkesi aynı güç ve kabiliyette yaratmamıştır. Bazı insanlar duyma ve sezme açısından, bazıları düşünme ve akıl yürütme açısından, bazıları ise belleme ve ezberleme açısından daha yetenekli olabilir. Bu farklılıkları daha da çoğaltmak mümkündür.

Ferdî farklılıkların verâset ve çevre olmak üzere iki önemli sebebi vardır.[6] Bu ve diğer sebeplerle her

2) Alaylıoğlu ve arkadaşı, Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü, "ilke" md.
3) Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüğü, "ilke" md.
4) Önder, a.g.e., s. 45.
5) Alaylıoğlu ve arkadaşı, a.g.s., "Bireysel Ayrılıklar" md.
6) Ömer Mart, Eğitim Psikolojisi, s. 155; Ziya Dalât, Çocuk ve Genç Ruhu, s. 438, 439.

insan belli bir aile tarihi, eğitimi, mesleği ve ilgileriyle benzersiz bir birey olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da onun bilincindeki farklılıkları derinden etkilemektedir.(7)

İnsanların birçok yönlerden farklılık göstermeleri, eğitim yöntemlerinin belli kurallar içinde uygulanmasını gerekli kılmaktadır. Bu da aklımıza insana göre eğitim ilkesini getirmektedir. *Comenius,* bu ilkeyi "Herşeyi herkese öğretme" ifadesiyle formüle etmiştir.(8)

Ferdî farklılıklar insanın çok iyi tanınmasını gerekli kılar. İnsanların bilgi ve idrâk seviyeleri ancak bu yolla kavranabilir. Aksi halde herkese aynı metodu uygulamak, herkesten aynı şeyleri beklemek durumuna düşülür ki, bu, gerçekleri hiçe saymak demek olur.(9)

Ferdî farklılıkların bütün unsurlarına dikkat çeken *İbn Haldun* özellikle çevre faktörü üzerinde durmaktadır.(10)

Kur'ân, *"De ki: "Herkes kendi yaratılış kabiliyetine göre hareket ediyor. O halde yolca en doğru olanın kim olduğunu ancak Rabbiniz bilir."*(11) *"...Dilediğimizi derecelerle yükseltiriz. Her ilim sahibinden üstün bir bilen bulunur."*(12) âyetlerinde de ifade edildiği gibi ferdî farklılıkların bir realite olduğunu kabul etmektedir. Ondaki bütün değişiklikler ferdî farklılıkları hatırlatır. O, farklı insanlar gerçeğinden hareketle farklı metodlar, farklı ilkeler sistemini esas almıştır. Maddî - manevî, dünyevî - uhrevî v.b. değişik korku şekilleri,

7) Ornstein, a.g.e., s. 51.

8) J. Leif - G. Rustin, Genel Pedagoji, s. 43; ayrıca bk. Ömer Mart, a.g.e., s. 158.

9) Beyza Düşüngen, İslâmda Eğitimin Temeli Olarak Sevgi (Doktora Tezi), Ankara, ts., s. 31'den Abdullah Özbek, a.g.e., s. 97.

10) İbn Haldun, Mukaddime, çev: Zâkir Kadirî Ugan, İstanbul 1986, c. II, s. 449,452.

11) İsrâ 17/84. 12) Yûsuf 12/76.

sevgi ve nefrette dikkatimizi çeken değişiklikler hep bu gerçeğe yöneliktir.[13]

Kur'ân'ın varlıkla ilgili bilgi verirken belli bir gruba hitap etmediğini ifade eden *S. Ramazan Bûtî,* "Tebliğ ve öğretim üslûbu, herkese değil de, sadece bir grup insana yarayışlı olduğu müddetçe insanları istenilen prensibe bağlama yolları tıkanmış demektir."[14] diyor. Ona göre şayet tebliğciler amaçlarına ulaşamıyorlarsa bu, onların üslûp ve metod açısından bütün dinleyici veya öğrencilerin anlayışlarına göre söz söyleyememelerinden kaynaklanmaktadır.[15]

Rasûlullah'ın da ferdî farklılıklara işaret eden sözleri vardır. Buyuruyor ki: *"Allah'ın benimle gönderdiği hidâyet ve ilim, bol yağmura benzer. Bu yağmur bir toprağa düşer ki, onun bir kısmı suyu kabul eder de çayır ve bol ot yetiştirir. Bir kısmı da kurak olur. Suyu tutar da Allah, halkı onunla faydalandırır. Ondan içerler, hayvanlarını sularlar, ekin ekerler. Bu yağmur başka bir toprağa düşer ki, o düz ve kaypaktır. Ne suyu tutar, ne de çayır bitirir. Allah'ın dinini anlayıp da Allah'ın benimle gönderdiği hidâyet ve ilimden faydalanan ve bunu bilip başkasına bildiren kimse ile* (bunu duyduğu vakit kibrinden) *başını bile kaldırmayan ve Allah'ın benimle gönderilen hidâyetini kabul etmeyen kimse işte böyledir."*[16] Görüldüğü gibi Rasûlullah, bir toprak benzetmesiyle insanlardaki bireysel farklılıklara işaret etmektedir. Bir eğitimcinin öncelikle bu gerçeği kabul etmesi eğitim ve öğretimde başarılı olması bakımından çok önemlidir.

Kur'ân'ın istişâreyi emretmesi, atalarımızın "Akıl akıldan üstündür" sözü ferdî farklılıklara verilen önemi göstermektedir.

---

13) M. Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 190 v.d.
14) Bûtî, Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu, s. 32.
15) Bûtî, a.g.e., s. 25, 26. 16) Müslim, Fedâil, 15.

2 - İNSANA GÖRE ÖĞRETİM İLKESİ

Bu ilke eğitim-öğretim etkinliklerinin insanın özel durumuna göre ayarlanmasını öngörür. Özel durumlar, kişinin fizyolojik ve psikolojik yeteneklerini, fizik ve sosyal çevre şartlarını, ilgi ve amaçlarını ifade eder. Bu şartları ciddiye almayan bir eğitim sistemi başarılı olamaz.

Her insanın bilgi ve idrâk seviyesi aynı olmadığı gibi ilgi ve amaçları da aynı değildir. Birine iyi tesir eden bir söz bir başkasına etmeyebilir. Bir insan şu kadar şeyi şu kadar zamanda anlarken, diğer bir insan ondan daha tez veya daha geç anlamakta veya hiç anlamamaktadır. Bu itibarla insanlara bir şeyi öğretirken, onlardan bir şey isterken daha dikkatli olmak zorundayız.(17) Bu aynı zamanda adâletin de gereğidir. *E. Boutroux,* "İnsan, kendisine verilen imkânlara göre değil de, kafa ve ruh yapısına göre öğrenim yapmak ister."(18) derken ferdî farklılıklara ve onun gereklerine işaret etmiştir.

İslâm eğitim sisteminde insan kendi kudreti nisbetinde dinî tekliflerden sorumludur.(19) Kur'ân insanları bilgilendirirken sadece belli bir kesimi değil, avam havas herkesi hedef alır.(20) Bu itibarla da muhatapların özel durumlarına itina gösterir. *İbn Rüşd,* Kur'ân'da fennî ve teknik esaslara dayanan uzun ve mürekkep mikyaslardan meydana gelen beyanların halka ta'lîm ve teblîğ vasıtası olarak kullanılmadığını söylemiştir.(21) Ona göre zekât ve hac gibi bazı ameller

17) H. Ziya Ülken, İslâm Düşüncesine Giriş, s. 69.
18) Boutroux, "Çocuğu Okumaya Sevkeden sebepler", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, içinde, s. 173.
19) Akkad, a.g.e., s. 64.
20) Suad Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim, s. 204.
21) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 283.

nasıl herkese farz değilse şer'î bilgiye vakıf olmak da herkese farz değildir.[22] Talim ve terbiye hususunda bütün insanları tek bir yol ve usul üzerinde saymak, amel hususunda onları bir tek şerîat (yol)te saymak gibidir.[23] *İbn Rüşd,* hayal edemedikleri bir şeyin varlığını kabul ve tasdik etmelerinin imkânsızlığını düşünerek, şeriatın halka rûyet konusunu anlatmaktan vazgeçtiğini, fakat Allah'ı halkın muhayyile ve tasavvur gücüne uygun gelecek şekilde vasfettiğini anlatmaktadır. Bununla birlikte Allah'ın tahayyül ve tasavvur edilen varlıklardan hiçbirine benzemediği, onlarla hiçbir cins iştiraki bulunmadığı da halka anlatılmıştır.[24] Halka amelî ve muşahhas meselelerin bahsedilmesinden hareket eden *İbn Rüşd,* te'vili halka açıklamalarından, onlara anlamayacakları bir dille hitap etmelerinden dolayı Kelâmcıları suçlamaktadır.[25]

Allah, beşer tabiatının hakikatlerini eksiksiz bildiği için insanları muayyen kalıplar içinde sıkıştırmamış, onlardan güçlerinin yettiği kadar kemâle ulaşmalarını istemiştir.[26] Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de *"Allah her nefse ancak taşıyabileceği yükü yükler."*[27] buyurmuştur.

Kur'ân'ın öyle bir üslûp özelliği vardır ki, değişik zaman ve mekânlarda yaşayan ve ilmî seviyeleri çok farklı olan bütün insanlar ondan lâyıkı ile yararlanabilirler. Kur'ân'ın her seviyeden herkese seslenmesi onda çelişkili anlamların bulunduğunu göstermez. Bu durumda mânâ aynı kalmakta, âyetlerin sathı, derinliği ve kökleri bulunabilmektedir. Âyetin üslûp özelliği bu üç unsuru da ihtivâ etmektedir. Avam dediğimiz *halk,*

22) İbn Rüşd, a.g.e., s. 281.
23) İbn Rüşd, a.g.e., s. 280.
24) İbn Rüşd, a.g.e., s. 279.
25) Süleyman Uludağ, Felsefe Din İlişkileri, s. 34.
26) M. Kutup, İslâm Terbiye Metodu, s. 316.
27) Bakara 2/286.

zahirî görünüşteki sathî mânâyı, *aydın,* muayyen derinlikteki bir mânâyı anlamakta, *ihtisas ehli* ise daha derinliklere inebilmektedir.[28]

Kur'ân bir okyanus gibidir. Yüzme bilmeyenler sâhilden ona bakarak, elleriyle ondan su alarak, yüzme bilenler dalgaları arasında kulaç atarak, dalgıç olanlar ise derinliklerine dalarak ondan yararlanmaya çalışırlar. Bu kategorileri insan kabiliyet ve yetenekleri oranında çoğaltmak mümkündür.

Gazzalî, öğrenciye kābiliyeti ölçüsünde hitap etmesi, aklının kavrayamayacağı ve nihâyet nefret edeceği incelikleri aşmaması hususunda eğiticiye görev yüklemektedir.[29] Buna rağmen "sadece ilim ve fikir adamlarının bilmeleri gereken konuları, herkes tarafından üzerinde fikir yürütülen ve yorum yapılan meseleler haline getirdiği için *"İbn Rüşd* tarafından tenkid edilmiş, hatalı bulunmuştur.[30] Yukarda da belirttiğimiz gibi *İbn Rüşd,* ilmî, nazarî ve mücerred meseleleri sadece zekî, kābiliyetli, istidatlı ve dürüst kimselerin bilmelerini istemekte, aksi bir davranışın sakıncalarına işaret etmektedir. Bu görüşünde de ısrarlıdır.[31]

İbn Sina da yeteneği dikkate alan bilim adamı ve düşünürler arasındadır. Öğrencilerin yeteneklerine dikkat edilmesini, herkesin yeteneği doğrultusunda yönlendirilmesini ister.[32]

Ali Medar, İslâm eğitiminin inkılâpçı yönünü açıklama sadedinde, "Gerçek bir inkılâb, fıtrî olmalıdır; fert ve toplum fıtratına ters düşmemelidir."[33] derken Kur'ân'a tercüman olmaktadır. Çünkü Kur'ân ütopya

28) Suad Yıldırım, a.g.e., s. 142.
29) Gazalî, İhya, c. I, s. 144.
30) Süleyman Uludağ, Felsefe Din İlişkileri, s. 145.
31) Uludağ, a.g.e., s. 148.
32) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 96.
33) Ali Medar, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 72.

peşinde bir kitap değildir. Onun insan telakkisi realisttir.[34] Bundan dolayı insanlara anlamayacakları bir şeyi söylemeyeceği gibi, onlardan güçlerinin yetmeyeceği bir şeyi de istemez. Allah şöyle buyurur: *"Biz hiçbir kimseye gücünün yeteceğinden başkasını teklif etmeyiz. Yanımızda da hakkı söyleyen bir kitap vardır. Onlar zulme uğratılmazlar."*[35] *"İman edip de iyi işler yapanlara gelince -ki biz, bir nefsi ancak gücünün yettiğinden sorumlu tutarız- onlar cennetliktirler. Ve orada ebedî olarak kalıcıdırlar."*[36] *"...Allah, bir nefse tarafından verdiğinden başkasını teklif etmez."*[37] Allah, insanlara adâleti emrettiği gibi onlara yaptığı tekliflerde kendisi de adâleti gözetmektedir. Yukardaki âyetler bunu isbatlamaktadır. Şu âyet de yukardakileri teyid ve te'kid ediyor: *"...Herkese ancak gücü nisbetinde teklifte bulunulur..."*[38] Bakara sûresinin 286. âyetinde hiç kimseye gücünün üzerinde bir yük yüklenmeyeceği teminatı verilmekte *"Ey Rabbimiz, hem bize gücümüzün yetmeyeceği yükü yükleme..."* şeklinde de bir duâ örneği gösterilmektedir.

Rasûlullah da eğitim çalışmalarında insan yeteneklerini esas almıştır. Bir hadîs-i şeriflerinde şöyle buyurmaktadır: *"Biz peygamber zümresi, halkı kendi* (esas) *menzil ve mevkilerine indirmekle memur olmuşuzdur* (Kimseye seviyesinin üstünde söz söylemeyiz.) *Onlara akıllarının erdiği kadar hitabetmek emrini almışızdır* (Kimseye aklının almayacağı bir şeyi söylemeyiz)."[39] Buharî de *Hz. Ali'*den şöyle bir rivâyette bulunmuştur: *"Halka anladıkları* (ve akılları erdiği *şekilde konuşunuz* (Anlayamayacakları şekilde ve seviyelerinin üstünde hitabetmek sûretiyle) *onların Al-*

34) H. Ziya Ülken, İslâm Düşüncesine Giriş, s. 70.
35) Mü'minun 23/62.
36) A'râf 7/42.
37) Talâk 65/7.
38) Bakara 2/233.
39) Müslim, Mukaddime, c. I, s. 6; Aclûnî., c. I, s. 196 (Hadis no: 592) Ebû Davud, Sünen, Edeb, 23.

lah'ı ve Rasûlünü tekzib etmelerini arzu eder misiniz?"[40] Hz. Peygamberin bu minval üzere pek çok hadisi vardır.[41] Onun, kendisine sorulan bir soruya farklı cevaplar vermesinin hikmetlerinden biri de konumuzla yani ferdî farklılıklar ve bunların esas alınmasıyle ilgilidir. "Amellerin hangisi daha faziletlidir?" sorusuna farklı cevaplar vermiştir.[42] Sırdaşı *Huzeyfe*'ye (r.a.) özel mâhiyette bazı sırlar açıklamış, fakat bu bilgileri başkalarından saklamış olması da bu gerekçeye bağlanmaktadır.[43]

Yukardaki hadis, *Mesnevî*'de *"Halka, kendi aklınız mikdarınca değil, onların akılları mikdarınca söz söyleyin ki, Allah'a ve peygamberine yalan demesinler"* şeklinde ifade edilmiştir.[44]

Şîrazlı Hâfız konumuzla ilgili olarak şöyle sesleniyor:

Kıymet-i dürr-i girânmâye çi dâned avâm
Hafızâ, gevher-i yekdâne medih cüz be- havâs

"Değeri yüksek olan incinin kıymetini halk nereden bilsin?

Ey Hâfiz, kıymeti ağır ve yüksek olan cevherleri aydınlardan başkasına anlatma."[45]

Konuyu *Garrett*'in ifadesiyle şöyle toparlayabiliriz: "Öğrenilecek şeyin, öğrenenin yaşına, yetenekleri-

40) Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Musa el-Kırnâtî eş-Şâtıbî, el-Muvâfakât fî usûli'l-ahkâm, tahkîk: Abdullah Draz, Kahire, ts., c. I, s. 87.
41) Daha fazla bilgi için bk. Abdullah Özbek, a.g.e.
42) Özbek, a.g.e., s. 152.
43) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 30.
44) Mevlânâ, Mesnevî, İstanbul 1957, c. IV, s. 208; Ali Yardım, Mesnevî Hadisleri, Kayseri 1970, s. 112 (Doktora Tezi).
45) Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 29.

ne ve ilgilerine göre değişmesi, ayarlanması önemlidir."[46]

3 - SOMUTTAN-SOYUTA (müşahhastan-mücerrede) İLKESİ

İnsanlar, özellikle çocuklarla zihnî düzeyleri çocuklara yakın olan halk (avam) öğrenme faaliyetinde daha çok duyularına dayanırlar. *Mücerred* (soyut) konu ve kavramları anlamakta ya güçlük çekerler veya anlayamazlar. Öğrenmek istedikleri şeyleri gözleriyle görmek, kulaklarıyla duymak, hülâsâ bütün duyularıyla algılamak isterler. Eğitimci herhangi bir konuyu öğrencilerine öğretirken bu yöntemi kullanmak zorundadır.

Somuttan soyuta ilkesi, öğretimde "Somut olan eşya, olay ve varlıklardan giderek soyut olan kavramlara..." oluşma şeklinde anlaşılmalıdır.[47] *J. J. Ryan* "Öğrenime remizlerden (symbols) çok nesnelerle veya nesnelerin yerini tutan resim v.b. ile başlanmalıdır." derken somuttan soyuta ilkesine işaret etmektedir.[48]

Kur'ân, insan gerçeğinden hareket ederek insanları *muşahhastan mücerrede yöntemi*yle eğitme yolunu tercih ve tatbik etmiştir.[49] Bunu yaparken evrende var olan herşeyden ve iletişim araçlarının her imkânından yararlanmıştır. Gözlem ve deney bahsinde anlattığımız gibi insanları evrende bulunan herşeyi duyu ve deneyle incelemeye, oradan mücerred bir kavram olan Allah kavramına ulaşmaya çağırmıştır. Allah'ı doğrudan anlatmak yerine O'nun sıfatlarını ve o

46) Henry E. Garrett, Psikolojiye Giriş, s. 125.
47) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 52.
48) John J. Ryan, Eğitim Psikolojisi, s. 71.
49) Hüseyin Atay, Kur'ân'a Göre İman Esasları, s. 88.

sıfatların eşya ve olaylar üzerindeki tezahürünü göstermeyi uygun bulmuştur. Bütün eşya ve olaylar O'nun yüce sıfatlarının müşahhas tezâhürü olarak gösterilmiştir. Dağlar, denizler, gökler ve yer ve bu ikisi arasındaki herşey insanın dikkatine sunulmuş, yaratılanlardan yaratıcıya kapılar aralanmıştır. Daha önce bunların örneklerini verdiğimiz için burada tekrarlamıyor, bir fikir vermesi açısından şu âyetlerle yetiniyoruz. Allah şöyle buyuruyor: *"Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?"*[50] Kur'ân'ın burada yapmak istediği şey, işaret ettiği bu somut varlıklar hakkında bilgi tahsil eden insanın oradan Allah'a yükselmesini sağlamaktır.

Kur'ân'da şüphesiz, hakkında bilgi verilen tek konu Allah konusu değildir. Hepsi Allah konusunda düğümlenmekle birlikte başka konular da vardır. Meselâ *cennet ve cehennem konusu.* Kur'ân, dilde tasvir sanatına başvurmak suretiyle bu iki mücerred konuyu âdeta bir tablo gibi muşahhas hale getiriyor. Şu âyetlere bakalım: *"Cennettekiler, cehennemliklere, "Biz Rabbimizin bize vadettiğini gerçek bulduk; Rabbinizin size de vadettiğini gerçek buldunuz mu?" diye seslenirler. Onlar, "evet" derler. Aralarında bir münâdî, "Allah'ın laneti Allah yolunda alıkoyan, o yolun eğriliğini isteyen ve âhireti inkâr eden zalimleredir." diye seslenir. İki taraf arasında bir perde ve burçlar üzerinde her iki tarafı da sîmalarından tanıyan adamlar vardır; cennetliklere, "Size selam olsun" derler. Bunlar henüz girmeyen fakat cenneti uman kimselerdir. Gözleri cehennemlikler yönüne çevrilince, "Rabbimiz, bizi zalimlerle beraber bulundurma." derler. Burçlarda olanlar, sîmalarından tanıdıkları adamlara, "Topluluğunuz, topladığınız mal ve büyüklük taslamalarınız size*

50) Gâşiye 88/17-20.

fayda vermedi. Allah'ın rahmetine erdirmeyeceğine yemin ettikleriniz bunlar mıydı? diye seslenirler. Oysa Allah onlara şöyle der: "Cennete girin. Size korku yoktur. Sizler mahzun da olmayacaksınız." Cehennemlikler, cennetliklere, "Bize biraz su veya Allah'ın size verdiği rızıktan gönderin." diye seslenirler. Onlar da, "Doğrusu Allah, dinlerini alay ve eğlenceye alan, dünya hayatına aldanan inkârcılara ikisini de haram etmiştir." derler..."[51] Bu ifadeleri okurken bir tiyatro sahnesini seyreder gibiyiz.

Şu kısa cümlelerde mücerred bir konunun nasıl müşahhas bir hale geldiğini görebiliriz: *"Onlara cehennem ateşinden bir döşek, üstlerinde de bu ateşten bir örtü vardır. Biz zâlimleri işte böyle cezalandırırız."*[52] Burada ateşten bir yatakta yatan çaresiz insanlar görüyoruz. Mücerred olan cehennem ve ceza kavramları döşek ve örtü kavramlarıyle bir anda somut hale gelivermişler. Kur'ân sadece *tasvirle* değil, çeşitli *tavzih, teşbih, temsil* ve *diğer sanat yollarını* kullanarak bu ilkeye işlerlik kazandırmış, insanların daha rahat, daha kolay ve daha kalıcı bir şekilde öğrenmelerini sağlamıştır.

Bazan bahse konu olan eşya ve olayın aslını inceletmek imkânı bulunmayabilir. Bu takdirde yapılacak şey ya o eşya ve olayın modelinden veya resminden bu da mümkün değilse benzerinden yararlanmaktır.[53] Kur'ân diğer yöntemlere ilâve olarak bu yöntemi de kullanmıştır. *Teşbih* ve *temsil* bir şeyi benzeriyle veya bir şeye benzeterek anlatmaktır. *Darb-ı mesel,* "kapalı anlamları açıklamak için o kavramın duyular dünyasından bir benzerini dile getirmek demektir."[54] Bu da

51) A'râf 7/44-51. 52) A'râf 7/41.
53) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 52.
54) Ahmed Mustafa el-Merâğî, Tefsiru'l-Merâğî, Mısır 1963, c. XIV, s. 113; Y. Ş. Yavuz, a.g.e., s. 98.

bir konunun somutlaşması anlamına gelir.[55] Kur'ân'da şöyle buyurulmaktadır: *"Andolsun ki, bu Kur'ân'da insanlar için her türlüsünden temsil getirdik; gerek ki iyi düşünsünler."*[56] Bir darb-ı mesel örneği: *"Biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirseydik, her halde sen onu Allah korkusundan başını eğmiş, çatlamış görürdün. Bu temsiller yok mu, işte biz onları insanlar için veriyoruz; gerek ki düşünürler."*[57] Burada Kur'ân'ın önemi, bir darb-ı meselle anlatılmakta, insandan düşünmesi istenmektedir.

İbn Rüşd'e göre halk, "var olan herşeyi duyularla idrâk edilen varlıklar şeklinde tasavvur ve tahayyül eder. Onun için, maddî olmayan varlıkların, halka mesel getirerek ve temsilî surette anlatılması zarûrîdir. Naslar, yani âyet ve hadisler manevî ve uhrevî hakikatleri temsilî surette anlatmışlardır."[58] O, *el-Keşf* isimli eserinde şunları yazıyor: "...Şerîatın halka tâlim ve tebliğ için tutmuş olduğu yolun, hudûs-i âlemin herkes tarafından itiraf ve kabul edilen basit yolları olması icabeder. Ayrıca eğer âlemin hudûsünün şahidde bir misâli yoksa, bu hususun temsilinde, şerîatın müşâhede olunan şeylerin hudûsünü kullanması lazım gelir."[59]

Birkaç *temsil* ve *teşbih* örneği vererek konuyu bitirelim: *"Görmedin mi Allah nasıl bir misâl verdi? Hoş bir kelimeyi, kökü sabit, dalları ise yukarıda olan bir ağaca benzetti. O ağaç, yemişlerini her zaman Rabbinin izniyle vermektedir. Daha iyi kavrayıp düşünsünler diye Allah, insanlara böyle misaller verir. Kötü bir kelimenin misâli de bir ağaç gibidir ki, toprağın üstünden koparılıvermiştir; bir kararı yoktur."*[60] *"Onla-*

55) Bk. Seyyid Kutup, Kur'ân'da Edebî Tasvir, çev: Süleyman Ateş, İstanbul, ts., s. 77 v.d.; Y. Şevki Şavuz, a.g.e., s. 98.
56) Yâsîn 36/27. 57) Haşr 59/21.
58) Süleyman Uludağ, Felsefe Din İlişkileri, s. 35.
59) İbn Rüşd, el-Keşf, s. 283. 60) İbrâhim 14/24-26.

ra, dünya hayatı misâlinin tıpkı şöyle olduğunu anlat: Gökten indirdiğimiz su ile yeryüzünde yetişen bitkiler birbirine karışır. Ama sonunda rüzgârın savuracağı çerçöpe döner. Allah herşeyin üstünde bir kudrete sahip olandır."[61]

"Allah'dan başka veliler edinip onlara bağlananlar kendisine bir ev edinen örümceğe benzerler. Evlerin en çürüğü örümcek evidir. Keşke bilselerdi."[62] *"Gözleri baygın baygın kabirlerden çıkarlar. Tıpkı etrafa yayılan şaşkın çekirgeler gibidirler."*[63] *"Şimdi o Kur'ân'dan yüz çevirirlerken ne mazeretleri var? Sanki ürkmüş yaban eşekleri, arslandan kaçmaktalar."*[64] Şu âyet cehennemin dehşetini anlatıyor: *"Çünkü* o (cehennem) *öyle kıvılcımlar atar ki, her biri bir saray gibidir. Sanki kıvılcımlar sarı sarı develer gibidir."*[65] *"Çünkü biz üzerlerine tek bir sayha salıverdik. Ağılcı çırpısı gibi dökülüverdiler."*[66] Şu âyette kudret kavramı *"el"* kelimesiyle nasıl da muşahhaslaşıyor: *"Allah'ın eli* (kudreti) *onların ellerinin üzerindedir."*[67]

Allah kelâmı olan Kur'ân biliyor ve bildiriyor ki, insanlar arasında öyle inatçı kimseler vardır ki, onlara ne yapılsa boştur. Onlarla ilgili şöyle buyuruluyor: *"Andolsun ki biz, insanlar için bu Kur'ân'da her türlü misâlden örnek getirdik. Yemin ederim ki, sen onlara başka bir âyet de getirsen o kâfirler, siz yalancılardan başkası değilsiniz."* diyeceklerdir."[68] Gerçekten de Kur'ân her türlü misâli getirmiştir. İnsanların bireysel özelliklerini dikkate alan bu kitap, böylece onların "Biz bu misâli anlamadık" şeklinde getirebilecekleri bir mazeret kapısını da önceden kapatmıştır. Zira o kadar temsilden hiçbirini anlamamak mümkün değildir.

---

61) Kehf 18/45.
62) Ankebut 29/41.
63) Kamer 54/7.
64) Müddessir 74/49-51.
65) Mürselât 77/32, 33.
66) Kamer 54/31.
67) Fetih 48/10.
68) Rum 30/58.

4 - BİLİNENDEN BİLİNMEYENE İLKESİ

Bu ilke, "Öğretimde açık ve kesin sonuçlara varabilmek için bilinen gerçekleri, yargıları veya yasaları başlangıç olarak almayı ve bunların yardımı ile bilinmeyeni bulmaya çalışmayı"[(69)] ifade eder. Buna göre öğrenme durumunda olan kimselerin daha önce öğrenmiş oldukları "eski bilgileri" hatırlamaları ve onlardan yararlanma yollarını araştırmaları gerekir.[(70)] İnsan, bir konuyu işlerken, önce konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgisi bulunan bilgilerden işe başlamalı, daha sonra bilinmeyene doğru yürümelidir. Eski bilgiler üzerine bina edilecek yeni bilgiler böylece sağlam bir temele de oturmuş olur. Bu yolla konu daha çabuk ve kolay öğrenileceği gibi öğrencide kendine güven ve haz duygusunun oluşması, dolayısıyle öğrencinin, öğrenmeye daha çok güdülenmesi sağlanmış olur.[(71)]

Bilinenden bilinmeyene ilkesi ile somuttan soyuta ilkesini birbirine karıştırmamak gerekir. Bir şey somut olmakla beraber bilinmeyebilir. Kesme şekeri gördüğü halde onun küp veya dikdörtgenler prizması olduğunu bilmeyen birçok insan vardır.[(72)]

Kur'ân'ın eğitim - öğretim ilkelerinden biri de *bilinenden bilinmeyene ilkesi*dir. Bizâtihi onun kendisi bir bilgi hazinesidir. Gerek kendisinde mevcut olan, gerekse dışardan edinmemizi istediği bilgilerin nihâî amacı bilinmeyeni keşfetmek içindir. Kur'ân'ın "bilim bilim içindir" şeklinde bir ilkesi yoktur. Ona göre bilim yeni hakikatlerin, sonunda da mutlak hakikatin keşfine medar olmalıdır. Kur'ân'da şöyle buyurulmaktadır:

---

69) Alaylıoğlu ve arkadaşı, a.g.e., s. 33.
70) Alaylıoğlu ve arkadaşı, a.g.e., s. 33.
71) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 53.
72) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 53.

"Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olması O'nun varlığının belgelerindendir. Doğrusu bunlarda, bilenler için dersler vardır."[73] Bilinenden bilinmeyene ilkesinde eski bilgiler yeni bilgilerin sebebi, yeni bilgiler de eski bilgilerin sonucu durumundadır. Âyet-i kerimede göklerin ve yerin yaratılmasında, dil ve renklerin farklı olmasında Allah'ın varlığı ile ilgili derslerin bulunduğu ifade edilmekte, bunun için de bilgili olmak öngörülmektedir. Yani onlardan temin ve tahsil edilecek yeni bilgiler için eski bilgilere ihtiyaç gösterilmektedir.

Dedik ki: Kur'ân'ın kendisi bir bilgi hazinesidir. İnsanın bu bilgilerle yeni hakikatler, yeni bilgiler keşfetmesi mümkündür. Çünkü *"Doğrusu bu Kur'ân, en doğru yola götürür."*[74] İnsan, onun rehberliğinde, onun bilgisi ışığında yeni bilgilere yeni hakikatlere açılır. Derken mutlak hakikati keşfeder. Başka bir âyette şöyle buyurulmaktadır: *"Bu Kur'ân, onunla uyarılsınlar ve tek bir Allah bulunduğunu bilsinler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye insanlara tebliğ edilmiştir."*[75] Burada nihâî hedef açıklanmaktadır. Bu hedef "tek bir Allah" bilgisidir. İşte bu bilgiye Kur'ân'ın bilgileri ışığında ulaşılmaktadır.

Kur'ân, insanları yeni bilgilere ve mutlak hakikate ulaştırmak için sadece kendi âyetlerini kullanmıyor, kâinât âyetlerini de devreye sokuyor. İnsanı onlara yöneltmek suretiyle onlardan bilgi edinmesini, bu bilgilerle de yeni bilgilere ulaşmasını planlıyor. Bu nedenle insandan, göklere, yere, dağlara, denizlere, kuşlara, böceklere, dillere, renklere ve benzeri sayısız eşya ve olaylara dikkat etmesini, onları inceleyerek bilgi toplamasını istiyor; oradan *"Allah bilgisi"*ne ulaşmasını emrediyor. Bunları gezi - gözlem bahsinde açıkladık.

73) Rum 30/22.
74) İsrâ 17/9.
75) İbrâhim 14/52.

Kur'ân, bilgisiyle yeni bilgiler üretmek varken onları kullanamayan veya kötüye kullanan insanları eleştiriyor: *"Ey kitap ehli, niçin hakkı bâtıla karıştırıyor ve bile bile hakkı gizliyorsunuz?"*[76] *"Hakkı bâtıla karıştırmayın ve bile bile hakkı gizlemeyin."*[77] Sözü şöyle bitirelim: Dumanı gören, ateşi, ışığı gören, güneşi bulur.

5 - YAKINDAN UZAĞA İLKESİ

Öğrenme - öğretme ilkelerinin en önemlilerinden biri de y a k ı n d a n u z a ğ a i l k e s i dir. Çünkü insanın yakın çevresinde bulunan eşya ve olaylar, bilinen, somut, hayatî ve aktüeldirler.[78]

İnsan, evinden, ailesinden başlayan, mahalle, kasaba, şehir, ülke ve ülkeler içinde devam eden bir çevresel halkalar içinde hayatını sürdürür. İnsanın içinde yaşadığı bu çevreler fiziksel ve sosyal bir görünüm arzederler. İnsanlar bunlarla sürekli iletişim içindedirler. Özellikle yakın çevre, insanın bütün hayatının içinde geçmesi dolayısıyle devamlı bir etkileşim unsurudur. Bu yüzden orada yaşanan olayları daha iyi kavrar, oradaki varlıkları daha iyi tanır.

Öğretmen, öğreteceği konuları mümkün mertebe öğrencinin yaşadığı yakın çevreden seçmeli, bundan sonra gittikçe genişleyen bir öğretim etkinliğiyle uzak çevrelere ulaşmalıdır.

Kur'ân'da dikkatimizi çeken pek çok âyet Kur'ân'ın bu ilkeyi benimseyip uyguladığını göstermektedir. Şu âyetlere bir bakalım: *"Âyetlerimizi yalanlayanlara ve onları kabul etmeyi kibirlerine yediremeyenlere, göklerin kapıları elbette açılmaz. Ve deve*

76) Âl-i İmrân 3/71. 77) Bakara 2/42.
78) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 53.

iğnenin deliğinden geçinceye kadar onlar cennete giremezler. Biz, suçluları işte böyle cezalandırırız."[79] "*Çünkü o* (cehennem) *öyle kıvılcımlar atar ki, her biri bir saray gibidir. Sanki kıvılcımlar sarı sarı develer gibidir.*"[80] "*Huyam illetine tutulmuş kanmak bilmez develer gibi içerler.*[81] "*Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına bir bakmazlar mı?*"[82] Buraya kadar kaydettiğimiz bütün âyetlerde "*deve*" kelimesi dikkatimizi çekiyor. Devenin araba yakınlığını ve onun hayatındaki fonksiyonunu düşünürsek Kur'ân'ın, *yakından uzağa ilkesine* ne derece yer verdiğini görürüz. Şu âyette yakın çevreden bir başka obje dikkatimizi çekiyor: Su. "*O Allah ki, gökten bir elçi ile ölü bir beldeye yeniden hayat veririz. Sizler de işte böyle çıkarılacaksınız.*"[83] Ölü bir beldenin su ile yeniden dirilişini, en iyi çölde yaşayan insanlar bilir. Şu âyette âyın safhalarından biri hurma dalı örneği ile anlatılmaktadır: "*Ay'da konaklar* (safhalar) *tayin ettik. Nihayet o, kuru bir hurma dalı gibi olur.*"[84] Ay'ın hilâl şeklindeki durumu, kurumuş hurma dalından başka ne ile anlatılabilir?

Öğretimde *yakından uzağa ilkesi* uygulanırken sadece yakın çevre değil, *yakın zaman ilkesi* de dikkate alınmalıdır.

Yakından uzağa ilkesi, öğretim konularının kesin olarak yalnız ve yalnız yakın çevreden alınmalı anlamına gelmemelidir. Bu bir önceliği ifade eder.

6 - KOLAYDAN ZORA İLKESİ

Kur'ân'ın ilkelerinden biri de kolaydan zora ilkesidir. *Said Ramazan,* Kur'ân'dan bahisle "Sonra bu şumullü Kur'ânî marifetin şaşılacak tarafların-

79) A'râf 7/40.
80) Mürselât 77/32, 33.
81) Vâkıa 56/55.
82) Gâşiye 88/17.
83) Zuhruf 43/11.
84) Yâsîn 36/39.

dan biri de sahibini yorucu ilmî çalışmalara muhtaç bırakmamasıdır.." diyor ve ekliyor: "Tek bir şeye muhtaç bırakır; o da nereden başlayacağını ve nereden yürüyeceğini çok iyi bilmesidir."[85]

Kur'ân ilke olarak *kolay*dan ve *kolaylık*tan yanadır. Onun bu ilkesi öğretme etkinliklerinde geçerli olduğu gibi davranış ve uygulama planında da geçerlidir. Allah (c.c.) şöyle buyuruyor: *"Ey Muhammed, biz Kur'ân'ı Allah'a karşı gelmekten sakınanları müjdelemen ve inatçı milleti uyarman için senin dilinde indirerek kolaylaştırdık."*[86] *"Andolsun ki Kur'ân'ı, öğüt olsun diye kolaylaştırdık; öğüt alan yok mudur?"*[87] *"Ey Muhammed, şüphesiz Rabbin, senin ve beraberinde bulunanlardan bir topluluğun gecenin üçte ikisinden biraz az, yarısı ve üçte biri kadar vakit içinde kalktığını bilir. Gece ve gündüzü Allah ölçer; sizin bu vakitleri takdir edemeyeceğinizi bildiğinden tevbenizi kabul etmiştir. Artık, Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun..."*[88] Ramazan ve oruçla ilgili bir âyet-i kerimede ise şöyle buyurulmaktadır: *"...Sizden bu ayı idrâk eden, onda oruç tutsun; hasta veya yolculukta olan, tutamadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutsun. Allah size kolaylık ister; zorluk istemez..."*[89]

Kur'ân'ın inzâli sürecinde de genelde bu ilkenin hâkim olduğu görülmektedir. Mekkî ve Medenî sûreler arasında bir karşılaştırma yapan *M. Kutup*, Mekkî sûrelerin genellikle âyetlerinin kısa, hızlı, hareket ve çırpınış halinde olmasına rağmen, Medenî âyetlerin çoğunlukla uzun, yavaş olduğunu, vicdanları tahrik etmekten çok tefekkür ve teemmüle teşvik ettiğini belirtmektedir.[90] *Kutup* şöyle devam ediyor: "Daha sonra

85) Said Ramazan el-Bûtî, Kur'ân'da İnsan ve Medeniyet, s. 155.
86) Meryem 19/97.
87) Kamer 54/17.
88) Müzzemmil 73/20.
89) Bakara 2/185.
90) Muhammed Kutup, Kur'ân Araştırmaları, c. I. s. 8.

sözünü edeceğimiz gibi ayrıntılarıyle birlikte akîde konusu Mekkî sûrelerin bellibaşlı konusunu teşkil ettiğinden konuya uygun olan ifade; hareketli, hızlı, çarpıntılı, vicdanlara seslenici ve akideyi yerleştirici şekildedir. Ama Medenî sûrelerde bellibaşlı konuyu teşrîî düzenlemeler teşkil ettiğinden; İslâm toplumunun yapısı, İslâm devletinin yerleştirilmesi, temellerinin atılması ve düşmanlarının oynadıkları oyunlara karşı güçlendirilmesi hedef olduğundan buna uygun düşen üslûp da, yavaş hareket ve tefekküre yer veren, akla hitap etme şeklinde olmaktadır."[91] Mekkî olan âyetler daha çok duygu yoğun olduğu halde Medenî âyetler büyük bir zihnî efor gerektirmektedir.

Getirilen tekliflerde de kolaydan zora bir çizginin izlendiği görülmektedir. Beş vakit namazın iki vakitle başlaması, kumar ve içkinin birden değil de tedrîcen yasaklanması kolaylık olarak düşünebileceğimiz şeylerdir.

Hülâsâ olarak şunu söyleyebiliriz ki Kur'ân, insan zihnini yormayan, onu karmaşık yollara sokmayan tabii bir anlayış yolunu tercih etmiştir. Basit kıyaslara dayanan akıl yürütmelere, kolaylıkla kavranabilen karşılaştırmalara ağırlık vermiş,[92] insanı kaldıramayacağı yükün altına sokmamıştır.

Gösterdiği bütün kolaylıklara rağmen Kur'ân, herşeyin kolayına kaçan, kolaycılığı kendine meslek haline getirmiş bir kitap değildir. Gereğinde insan beynine onu bir mikser gibi sıkacak görevler de verir. Birçok âyetinde kolaylıkla zorluğu bir arada zikreder. *"Elbette güçlükle beraber şüphesiz bir kolaylık vardır. Gerçekten, güçlükle beraber bir kolaylık vardır."*[93] *"Varlıklı olan kimse, nafakayı varlığına göre versin;*

---

91) M. Kutup, a.g.e., c. I. s. 9.
92) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 103.
93) İnşirâh 94/5, 6.

rızkı ancak kendisine yetecek kadar verilmiş olan kimse, Allah'ın kendisine verdiğinden versin. Allah, kimseye verdiği rızkı aşan bir yük yüklemez. Allah, güçlükten sonra kolaylık verir."[94]

7 - KESİN BİLGİ İLKESİ

K e s i n   b i l g i , "ileri sürülen nedenler geçerli olduğu için yanlışlığa düşme korkusu olmaksızın doğruluğu kesinlikle kabul edilen bilgi"dir.[95]

Kur'ân, bilgiye önem verdiği kadar bilginin kalitesine de önem verir. Bu itibarla eğitim çalışmalarında, hakikate ulaşmada kesin bilgiyi esas almıştır. O, asılsız bilgiyi reddetmiş, zannı istisnâî ve zarûrî hallerde kabul etmiş, kesin bilgiyi ise hakikatin şaşmaz ölçüsü olarak benimsemiştir.

Kur'ân, kâinatın sırlarını çözmek, hakikate ulaşmak için iyi düşünmeyi, aklı iyi kullanmayı emrederken kesin delillere dayanmayı da şart koşar.[96] İlme, delile, mantığa uygun bilgilere dayanmanın gereğini vurgular.[97] *Hüseyin Atay,* Kur'ân'ın kendisini okuyan insanlara, onları hayatları boyunca yönetecek iki ilke verdiğini, bunlardan birinin, yapacakları şeyi çok iyi bilmeleri, delile dayanarak onun nereye götüreceğini öğrenmeleri; diğerinin ise yapacakları şeyin gâyesini tesbit olduğunu söylemiştir.[98]

Gazzalî, kesin bilgiyi, "içinde şüphenin asla bulunmadığı bilgi" diye nitelemiş, onu, hem ruhî ve zihnî çıkmazların çözümü, hem de kurduğu sistemin bir anahtarı olarak kabul etmiştir.[99]

94) Talâk 65/7.
95) Alaylıoğlu ve arkadaşı, a.g.e., s. 273.
96) Suad Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim, s. 191.
97) Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, s. 19.
98) Atay, a.g.e., s. 17.
99) Necip Taylan, Gazalî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri, s. 21.

Kur'ân'a göre kesin bilgi gerçeğin bilgisidir; bizi gerçeğe taşıyan bilgidir. Hakikate ulaşmanın en emin yolu onun yoludur.[100]

Kur'ân'da "ilim" kelimesiyle "vâkıaya uygun olan" kesin bilgi kasdedilmiştir.[101]

K e s i n b i l g i i l k e s i ni hayat ve hareket düsturu olarak kabul eden bu kitap, yukarda da işaret ettiğimiz gibi asılsız bilgiyi reddetmiş, zan ifade eden bilgilere karşı inananları dikkatli olmaya çağırmıştır. Şöyle buyurulmaktadır: *"Ey inananlar, zannın çoğundan sakının; zira zannın bir kısmı günahtır..."*[102] Âyeti "zannın çoğundan" yerine "zandan çok kaçının" şeklinde anlayan *Mevdûdî,* insanın "mutlaka zannetmekten değil, fazlaca zannetmekten ve her zannettiğine tabi olmaktan" menedildiğini söylemektedir. Ona göre dört çeşit z a n vardır:

1- *Beğenilen, dince makbul sayılan zan.* Allah, peygamber ve müminler hakkında hüsn-i zanda bulunmak gibi. sû-i zanna götürecek bir haklı sebep olmadıkça insanlar hakkında iyi zanda bulunmak da bu kategoriye girmektedir.

2- *Fiilen başka çare kalmaması halinde başvurulan gâlip zan.* Bir mahkemede şahitler hakkında gerekli incelemeler yapıldıktan sonra gâlip zanna göre hüküm verilir. Zira gerçeğe ulaşmanın başka bir yolu bulunamamış, ortaya bir zorunluluk çıkmıştır.

3- *Bu zan sû-i zan olmakla beraber günah sayılmaz; câiz olma özelliği taşır.* Meselâ bir insanın yaşayışında, insanlarla olan ilişkilerinde iyi zanna lâyık olmayan görüntüler varsa ve buna sû-i zannı gerektirecek makul sebepler mevcutsa o zaman bu zan günah değildir. Şeriat böyle bir durumda insandan, ahmaklık göstererek mutlaka öyle bir kimseye karşı hüsn-i zan-

100) Hüseyin Atay, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, s. 39.
101) Y. Şevki Yavuz, a.g.e., s. 62. 102) Hucurât 49/12.

da bulunmasını istemez. Câiz görülen böyle bir sû-i zannın sınırı da vardır. Bu da sû-i zanna konu olan kişinin mümkün ve muhtemel kötülüklerinden emin olmak için ihtiyatla hareket etmektir. Fakat bu ihtiyatla yetinilmelidir. Daha ileri gitmek doğru değildir.

4- *Günah olan zan.* Bir insanın bir başkasına sebepsiz yere kötü zan beslemesi, başkalarıyle ilgili görüş ve davranışlarında daima sû-i zannı esas alması veya iyiliğini ve temizliğini gösteren birtakım emârelere rağmen bir insan hakkında kötü zanda bulunması günahtır. Hatta bir insanda iyi ve kötü görüntülerin eşit halinde bile o kimseye sû-i zanda bulunmak günahtır.(103)

Şu âyetler, zannı esas almanın insanları ne vahim çıkmazlara götüreceğini anlatıyor: *"Sözleşmelerini bozmaları, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, peygamberleri haksız yere öldürmeleri, "kalblerimiz perdelidir." demelerinden ötürü Allah, evet, inkârlarına karşılık onların kalblerini mühürledi. Onun için bunların ancak pek azı inanır. Bu, bir de inkârlarından, Meryeme büyük bir iftirada bulunmalarından ve "Meryem oğlu, İsâ Mesîhi -Allah'ın elçisi- öldürdük" demelerinden ötürüdür. Oysa onu öldürmediler ve asmadılar; fakat onlara öyle göründü. Ayrılığa düştükleri şeyde doğrusu şüphededirler; bu husustaki bilgileri ancak zanna uymaktan ibarettir; kesin olarak onu öldürmediler; bilâkis Allah onu kendi katına yükseltti. Allah güçlüdür, hakîmdir."*(104) Hz. İsâ'yı öldürmek isteyenlerin ona benzeyen birini, sadece zanna dayanarak öldürmeleri bu tür bir bilginin insana neler yaptırabileceğini vahim bir şekilde göstermektedir.

Başka bir âyette zannı esas alan kâfirler için şöyle buyuruluyor: *"Doğrusu âhirete inanmayanlar, melekle-*

103) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. V. s. 450, 451.
104) Nisâ 4/155-158.

re "dişi" adını takarlar. Oysa onların bu hususta bir bilgileri yoktur; sadece zanna uyarlar. Zan ise şüphesiz gerçeği ifade etmez."[105]

Allah, Kur'ân-ı Kerim'de sevilmeyen, istenmeyen şeylerden bahsederken onlar arasında şunu da zikrediyor: *"Bir de hiç bilmediğin bir şeyin ardınca gitme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların her biri ondan sorumludur."*[106] Böyle bir sorumluluğa rağmen ilmî hiçbir dayanağı olmadığı halde Allah hakkında mücâdele eden kimseler için şöyle buyuruluyor. *"...İnsanlar içinde öyleleri vardır ki, ilmî hiçbir rehberi ve aydınlatıcı hiçbir kitabı olmadan Allah hakkında mücadele eder durur."*[107]

Hal ve hareketlerinde zannı esas almanın insanları hangi çıkmazlara götüreceğini uzun uzun anlatan Kur'ân, müminlere yapacakları, yapmaları gereken şeyi açıklıyor: *"Ey inananlar, eğer yoldan çıkmışın* (fasık) *biri size haber getirirse, onun iç yüzünü araştırın. Yoksa bilmeden bir millete fenalık edersiniz de sonra ettiğinize pişman olursunuz."*[108] Bu âyette bilginin sıhhatine işaret edilmekte, müminler, ulu orta, kulaktan dolma bilgilere karşı uyarılmakta, kendilerinden edindikleri bilginin sağlam olup olmadığının tahkiki istenmektedir. Kur'ân'da buna benzer başka uyarılar da vardır.[109]

Kur'ân, sağlıklı ve sağlam bilgilere ulaşmak için bir taraftan insanları tahkîke, inceleme ve araştırmaya çağırırken diğer taraftan onlara konu ile ilgili güzel örnekler de göstermektedir. Şu âyette *Hz. İbrâhim* de, gerçeği bilmesine rağmen bilgisini en üst düzeye, hakka'l-yakîn bilgi haline getirmeye çalışan örnek bir davranış görülmektedir: *"Bir vakit de İbrâhim. "Ey Rabbim, bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster." demişti. Al-*

105) Necm 53/28.
106) İsrâ 16/36.
107) Lokman 31/20.
108) Hucurât 49/6.
109) Nisâ 4/83, 94.

lah, "Buna inanmadın mı yoksa?" demiş, o da "İnandım, fakat kalbimin iyice yatışması için" dedi. Allah dedi: "Kuşlardan dördünü tut da, bunları kendine alıştır. Sonra (kesip) *her dağ başına onlardan birer parça dağıt; sonra da çağır onları; sana koşa koşa gelirler. Bil ki Allah azizdir; hakîmdir."*[110] Başka âyetlerde düşünen adam örneği olarak sunulan *Hz. İbrâhim,* burada araştıran, tahkîk eden, bilgide itminanı hedef alan bir peygamber olarak karşımıza çıkmaktadır. Ve insanların, bu örneklerden öğreneceği pek çok şey vardır. *"Kalbinde şüphe ve tereddüt uyandıran şeyi terket."*[111] diyen ve Allah'a yalvarırken *"Allahım, bana eşyanın hakikatini göster"*[112] diyerek yakaran Rasûlullah'ın davranışları başka nasıl değerlendirilebilir?

8 - GAYBE İMAN İLKESİ

Kur'ân'a göre birisi *şehâdet,* diğeri *gayb âlemi* olmak üzere iki âlem vardır. Bu gerçek Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir: *"O, görüleni de görülmeyeni de bilen, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'dır..."*[113] *"De ki: "Ey göklerin, yerin yaratanı, görülmeyeni* (gayb) *ve görüleni* (şehâdet) *bilen Allah..."*[114] *"De ki: "Doğrusu kendisinden kaçtığınız ölüm mutlaka karşınıza çıkacaktır. Sonra, görüleni* (şehâdet) *de görülmeyeni* (gayb) *de bilen Allah'a döndürüleceksiniz..."*[115]

Kur'ân'ın bu ifadelerinden de anladığımız gibi varlık âlemi sadece maddenin, maddî olanın mevcud olduğu âlem değildir. Varlık âleminde gözle görülmeyen, el-

110) Bakara 2/260.
111) Aclûnî, Keşfü'l-hafâ, c. I, s. 406.
112) A. Avni Konuk, Fusûsul,Hikem Tercüme ve Şerhi, c. III, s. 98. Hadisle ilgili daha fazla bilgi için bk. Ali Yardım, Mesnevî Hadisleri, s. 119.
113) Haşr 59/22. 114) Zümer 39/46.
115) Cum'a 62/8.

le tutulamayan yani duyularımızla idrâk edemediğimiz ve hiçbir zaman da edemeyeceğimiz sayısız olay ve varlıklar vardır. Akıl, "fizik" ve "metafizik" âlem de denilen bu âlemleri tanımak ve bilmek zorundadır. Çünkü Kur'ân'ın insan zihnini eğitirken dayandığı en önemli temellerden biri budur. Ve çünkü iman esaslarının önemli bir kısmı bu temel üzerinde yükselecektir.

Bu gerçeği veciz bir şekilde ifade eden Kur'ân-ı Kerim, insandan bu gerçeği kabul etmesini ister.[116] Çünkü sadece gördüklerine inanan ve sadece duyularıyle yetinen, görmediklerini yok sayan bir kimseye Allah'ın, âhiretin, cennetin, cehennemin, cin ve şeytanın, meleğin varlığını kabul ettirmek imkânsızdır. Allah'a bağlı iyi bir insanın ilk vasfının *gaybe iman* olduğunu beyan eden *M. Kutup,* Allah'a ve âhiret gününe imana giden tek yolun bu olduğunu söylemektedir.[117] *"...Kur'ân, insan aklının kapasitesinin ötesindeki gaybe ve gözle görülmeyene iman etmeyi bildirir ve öğretir."*[118] diyerek *M. Kutub'*a katılan *Fethullah Han,* Kur'ân'ın duyular ötesi dünyadan değişik bilgiler verdiğini, bununla gaybe inanmayı, *Hz. Muhammed'*e gelen vahye inanmayı ve âhiretten emin olmayı öğrettiğini zikretmektedir.[119]

"Hamd ile o'nu tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihlerini anlamazsınız."[120] âyetini yorumlayan *M. Kutup,* şunları söylüyor: "Siz duyularla kavranılan biçimde eşyanın dış görünüşüne göre hüküm verdiğiniz zaman onların tesbihini farketmezsiniz."[121] Ama biliniz ki sizin duyularınızla idrâk edemediğiniz gerçekler vardır; bunları kabul etmelisi-

116) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 66.
117) M. Kutup, İslâmda Ferd ve Cemiyet, s. 308.
118) Fethullah Han, Kur'ân ve Kâinat Âyetleri, s. 11.
119) Fethullah Han, a.g.e., s. 111, 156.
120) İsrâ 17/44.
121) M. Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 236.

niz. İlmin, artık madde diye bir şey tanımadığını, çünkü maddeyi atom çekirdeğinin patlamasıyle enerji haline dönüştürdüğünü kaybeden *Kutup*, duyularla algılanan şeyler dışında hiçbir gerçek yoktur anlayışının yanlışlığına işaret etmektedir.[122]

"Varlık birdir; fakat biri gizli, biri görünen iki manzarası vardır." diyen *İbn Arabî,* varlığı, yalnız madde halinde görmenin yanlışlığına işaret ediyor.[123]

Batılı bilim adamlarının çoğu, varlık âleminde gözle görülmeyen, duyularımızla idrâk edemediğimiz birçok şeyin varlığına inanmaktadır. Resmî bilimin gözleme sıkı sıkıya bağlı olmasını bir bağnazlık olarak niteleyen ve "gördüklerine fizik, görmediklerine metafizik" diyen bilim adamlarını eleştiren *M. Hans Aiberg,* şunları söylüyor: "Röntgen ışınları da "Gözün gördüğü herşey vardır; kalanı yoktur." safsatasını yıktı. X ışınları, Gamma ışınları ve benzeri evren ışınları gözle görülmez ama dolaylı olarak aygıtlarla görülür."[124]

Allah'ın varlığını fizikî bilgi vasıtalarını kullanarak isbatlamaya çalışmanın boşuna bir çaba olduğunu söyleyen *Robert Morris,* "Çünkü O'nun işgal ettiği saha fizik ilminin dar sınırlarının dışında kalan geniş bir sahadır."[125] diyor. Biz, "kalan" yerine "taşan" tabirini daha uygun buluyoruz.

Pasteur, eşyaya bakış tarzını şu şekilde açıklıyor: "Bana birisi elde ettiğim neticelerle duyulabilen gerçeklerin ötesine gittiğimi söyleyecek olursa derim ki: "Evet ben kendimi öyle düşünceler okyanusu içinde buldum ki, onları her zaman için kesin olarak isbat et-

---

122) M. Kutup, a.g.e., s. 238.
123) H. Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, s. 248.
124) M. Hans Aiberg, Arzdan Arşa Sonsuzluk Kulesi, c. I, B. I, s. 29.
125) Robert Morris, "Geniş Kapsamlı Bir Tecrübe", Monsma, a.g.e., s. 54.

mek mümkün olmaz. Benim eşyaya bakış tarzım işte budur."(126)

Claude M. Hatavai'nin konuyla ilgili görüşlerinden bir pasajı aynen naklediyoruz: "Bu kâinatı planlayan, onu nizam ve intizama sokan maddî bir varlık olamaz. Ben inanıyorum ki, Allah madde dışı bir varlıktır. Kezâ kâinatımızda maddî olmayan varlıkların bulunduğunu da kabul ediyorum. Çünkü benim çalışma dalım olan fizik, bana zorla maddî olmayan bir ilk sebebin varlığını iş'âr ediyor. Benim felsefemde maddî olmayan varlıkların da yeri vardır. Çünkü maddî olmayan varlıkları, tabiî duyularla idrâk etmek mümkün olmaz. Ancak tanımı yapılabilir. Öyleyse elimde bir âlet durumunda olan ilim, kendi aczi yönünden bir gerçeğe ulaşamıyor. Onun bu aczinden dolayı benim var olan gerçeği inkâr etmem kadar budalalık olamaz. Kaldı ki modern fizik açıkça kâinatın kendisini tanzim etmekten veya kendi kendisini tanzim etmekten veya kendi kendisini yönetmekten âciz olduğunu öğretmektedir bana."(127)

Kur'ân-ı Kerim, henüz ikinci sûresinde muttakîleri tarif ve tavsif ederken *"Onlar gaybe iman ederler"* buyurmaktadır. Bu, onun gaybe iman konusuna verdiği önemi gösterir. Çünkü yukarda da belirttiğimiz gibi bütün iman esasları bu ilkenin temelleri üzerinde yükselmektedir. Sonra duyular dünyasında kalarak öbür tarafa kulak tıkamak ilme sınır getirmek değil midir? Bilmediğimiz herşey bizim için gaybdir. Bu gerçeği kabul etmeyen hangi bilim adamı hakikatin ortaya çıkması, gizli mânâların keşfedilmesi için kendisini hummalı bir faaliyetin içine atabilir? Bütün çabalarımız, bilinmeyenin ortaya çıkması, başka bir ifade ile gaybın keşfi için değil midir?

126) Andro Cinovayivi, "Allah'ın Varlığı Mutlak Bir Gerçektir", Monsma, a.g.e., s. 299.

127) Claude M. Hatavai, "En Büyük Yaratıcı", Monsma, a.g.e., s. 178.

Kur'ân-ı Kerim, insan zihnini gaybe iman ilkesiyle eğitirken bir taraftan gaybe iman edenleri methetmekte, etmeyenleri zemmetmekte; diğer taraftan okuyucuyla gaybî olay ve varlıklar arasında ünsiyet peydâ etmek için sık sık onlardan bahsetmektedir.

Şu âyetlerde gaybe iman eden kimseler övülmektedir: *"O Rablerinden görmeden sakınanlar yok mu, muhakkak ki mağfiret ve büyük ecir onlar içindir."*[128] *"Görmediği hâlde rahman olan Allah'dan korkmuş olan ve Allah'a yönelmiş bir kalb ile gelen kimselere* (dir bu vaad). *Haydi selâm ve selâmetle girin ona* (denilecek). *İşte bu ebedîlik günüdür. Onlara orada ne isterlerse vardır. Nezdimizde de ziyadesi vardır."*[129] *"O muttakîler ki, gıyabında Rablerinden korkarlar ve kıyâmetten de titrer dururlar."*[130]

Şu âyetlerde ise gaybe iman etmeyen kimselerin zemmedildiğini ve onları bekleyen kötü sonu görüyoruz: *"Onları can, baş kaygısına düştükleri zaman görsen. Artık kaçacak yerleri yoktur. Ve yakın bir yerden yakalanmışlardır. Ve "ona iman ettik" demektedirler. Fakat onlar, âhiret gibi uzak bir yerden imâna nasıl ulaşırlar. Halbuki daha evvel* (dünyada) *onu inkâr etmişlerdi. Uzak yerden gaybe dil uzatıyorlardı."*[131] Münkir kötü sonla korkutularak gaybe imana zorlanmaktadır. Madem ki, âhirette kötü sonu görünce *"ona iman ettik"* diyeceklerdir; o halde o gerçeği buradan görüp kabullenmelidirler. Âyette korku motifi ağır basmaktadır.

G a y b e i m a n , insanın davranışlarını disipline eden son derece önemli bir faktördür. Gaybe imandan yoksun olan bir kimsenin kontrolü zordur. Meselâ her hal ve şartta kendisini izleyen, davranışlarını tesbit eden ve gözle görülmeyen birilerinin varlığını kabul

128) Mülk 67/12.
129) Kaf 50/33-35.
130) Enbiyâ 21/49.
131) Sebe 34/51-53.

eden bir kimsenin kötü davranışlara tevessül etmesi zor olduğu gibi, böyle bir inanç ve tutumdan yoksun olan, kuytu yerlerde yapacağı her kötülüğün yanına kalacağına inanan bir kimsenin kontrolü ise âdeta imkânsızdır. Bunları çeşitli şekillerde uyarmanın da bir faydası yoktur. Şöyle buyuruluyor: *"Sen ancak Kur'ân'a tâbi olanı ve Rahman'a gâibte saygı besleyeni uyarırsın..."*(132) Demek ki Kur'ân bir uyarıdır; bu uyarı ona tâbi olana ve gaybe iman edene tesir eder. Başka bir âyette *"...Ancak Rablerinin korkusunu, o'nu görmeden duyanları, namazı doğru dürüst kılanları sakındırabilirsin..."*(133) buyurulmaktadır.

Dedik ki: Kur'ân, okuyucusunda gaybe imana karşı bir yakınlık ve âşinalık oluşturmaya yönelik olarak sık sık gaybî varlık ve olaylardan bahsetmekte, çeşitli gayb haberleri vermektedir. Yerine göre cennet ve cehennemden, yerine göre cin ve şeytandan, yerine göre meleklerden ve daha sık olarak da Allah'dan bahsetmektedir. Bazan âhiret, mahşer, mizân, ârâf, sırat, kıyamet gibi gaybî kavramlarla tanışırken, bazan da geçmişten, halden ve gelecekten bilgi veren gaybî haberlerle karşılaşmaktayız. Bunların hepsini buraya kaydetmemiz mümkün değil. Bunlardan bir iki örnek vererek konumuzu bitireceğiz. Bize göre önemli gelecek haberlerinden biri İslâmın gelecekteki zaferini müjdeleyen haberle, Firavun'un cesedinin ibret-i âlem için saklanacağı haberidir. Nûr sûresinin 55. âyetinde şöyle buyurulmaktadır: *"Allah, içinizden inanıp yararlı iş işleyenlere, onlardan öncekileri halef kıldığı gibi, onları da yeryüzüne halef kılacağına, onlar için beğendiği dini temelli yerleştireceğine, korkularını güvene çevireceğine dair söz vermiştir..."*(134) Firavun haberi ise şöyle: *"Senden sonrakilere bir ibret teşkil etmesi için bu-*

132) Yâsîn 36/11.
133) Fâtır 35/18.
134) Nûr 24/55.

gün sadece senin cesedini çıkarıp (sahile) *atacağız." dedik. Doğrusu insanların çoğu âyetlerimizden habersizdir."*[135] Kur'ân'ın bu haberi onun inişinden ondört asır sonra gerçekleşmiştir.[136]

9 - VAHYE İTTİBA İLKESİ

Modern bilimin bilgi vasıtalarının *duyular* ve *akıl* olduğunu biliyoruz. Kur'ân da bunları bilgi vasıtası kabul etmekle birlikte yeterli bulmaz; bunlara tasavvufî anlamda *sezgiyi, rüyâyı* ve *vahyi* ilâve eder. Sezgi ve rüyânın, sahiplerini bağlayan istisnaî bilgi vasıtaları veya kaynakları olduklarını düşünürsek geriye *duyular, akıl* ve *vahy*in kaldığını görürüz.

Duyular ve akıl vasıtasıyle üretilen bilgiler öteden beri bilim adamlarınca tartışma konusu yapılmıştır. Duyularımızla aklımızın bize kazandırdığı bilgiler genel geçer, sınırsız, mutlak hakikatin bilgileri midir, yoksa sınırlı, yetersiz ve sıhhatleri tartışılır bilgiler midir? Bilim adamları arasında bu soruya olumlu cevap verenler olduğu gibi olumsuz cevap verenler de olmuştur.

Akıl ve duyularımızla elde ettiğimiz bilgilerin tartışılır olduğunu, mutlak geçerliliğe sahip olmadığını savunanlara göre insanın görmesi, işitmesi ve gücü bir noktada bitmektedir. Bu bir noktadan sonra insan aklının kavramadığı bir âlem başlamaktadır ki insanın bu âlemi tanımlaması için ya felsefe yapması veya bir dine başvurması gerekmektedir.[137] Duyu organları ve araçlar farkına varmayı artırdıkları gibi kısıtlayıcı özelliklere de sahiptirler. *Abraham Maslow,* katı dav-

135) Yûnus 10/92.

136) Maurice Bucaille, Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim, s. 350 v.d.; Suad Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim, s. 199. Diğer gaybî olay ve varlıklar için bk. Muhammed Fuad, el-Mu'cem lielfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim, ilgili maddeler.

137) Ziya Dalât, Çocuk ve Genç Ruhu, s. 364.

ranışçılık doktrininin psikoloji üzerindeki etkilerini tanımlarken şunları söylemiştir: "Eğer elinizdeki tek araç çekiç ise, karşınıza çıkan herşeyi çivi olarak görürsünüz."[138] Yine bunlara göre "...Kişisel bilincimiz dış dünyayı ve hatta kendi iç dünyamızı" tümüyle temsil edecek durumda değildir. Bütün gerçeklik içinde çok küçük bir bölümden meydana gelmektedir. Bu demektir ki duyu sistemlerimiz doğada var olan enerji biçimlerinin çoğunu algılayacak güç ve kuvvette değildir.[139] Kendi algı alanlarına giren konularda bile bizi her zaman yanıltabilirler.[140] *Fethullah Han,* bilimin bilgisinin, insanın gözlem gücünün kâinatın görünen yönüyle sınırlı olduğunu, hiçbir zaman metafizik konulara ulaşamayacağını, metafizik konularla ahireti açıklayabilecek yegâne kaynağın Kur'ân olduğunu söylemektedir.[141]

İnsan zihni hernekadar duyularına ulaşan dış hareketleri inceleyip takip edebilirse de onlardaki sırrın derinlik ve özüne ulaşacak güçte değildir.[142] Bu itibarla "gerçek yalnız ilmin gösterdiğidir" demek yanlış olur. Çünkü ilim, "Bu nedir? Hangi âmillerle meydana gelmiştir?" sorularına cevap arar; "Bu ne için böyledir? Bunun mânâ ve gâyesi nedir?" soruları ise ilmin sahasına girmez.[143]

İnsan zihninden istenilmemesi gereken bir şey varsa o da "mutlak"tır. Bu onun mutlaktan hiç haberi olmadığı anlamına gelmez. İnsan, mutlakı kısmen bilebilir; fakat onu isbat edecek vasıtalardan mahrumdur. Onun bir şeyi öğrenmek için kullandığı metodların hepsi az çok şüphelidir. Bu nedenle işin sonunda, kesin

138) Ornstein, a.g.e., s. 21.
139) Ornstein, a.g.e., s. 31.
140) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 21.
141) Fethullah Han, a.g.e., s. 20.
142) M. Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 182.
143) Arthur Thomson, "İlimlerin İlerlemesi Karşısında Tanrı Fikri", Monsma, a.g.e., s. 314.

bilgi ile "işte mutlak!" diyemeyeceğini itiraf etmek zorundadır.(144)

Günümüzde yapılan ilmî araştırma ve icâdlar da göstermiştir ki, herhangi bir konuda akla dayanarak kesin hükümler vermek ilim zihniyetiyle bağdaşmamaktadır.(145) Dünya fikir ve bilim tarihine bakıldığı zaman görülecektir ki, birbiriyle çelişir halde bir yığın doktrin vardır. Enteresandır ki, bu doktrinlerden her biri bir mantık süzgecinden geçmiş, mantık prensipleriyle isbatlanmaya çalışılmıştır. Hakikat bir ve değişmez olduğuna göre bu çeşitli doktrinlerin varlığı ne ile izah edilebilir? Evet, bunlar gösteriyor ki, mantıkî görünen herşey gerçek değildir.(146)

Akla verdiği bütün değere rağmen *Gazzalî* de aklın bütün meseleleri kavrayamayacağı, insanı aldatıp yanıltabileceği kanaatine varmıştır.(147) Bu itibarla o, felsefecilerin yaptığı gibi aklı, bilgiye konu olabilecek sahanın her yerine yaymamıştır. Çünkü aklı, varlığın her tarafına, bilginin her çeşidine yaymak vahyin ve nübüvvetin yolunu kesmekten başka bir şey değildir. Ona göre akıl, matematik, astronomi ve mantık sahalarında güvenilir olduğu halde metafizik konularda güvenilir değildir.(148) O, *el-Münkız*'da şunları söylemektedir: "Aklî bilgilere olan itimadının, mahsûsâta olan itimadına benzemeyeceğine nasıl emin olabilirsin? Bana güvenin vardı; akıl hâkimi geldi beni tekzib etti. O olmasaydı beni tasdike devam edecektin. İhtimal ki, akıl anlayışının ötesinde diğer bir hâkim vardır. Ortaya çıktığı vakit aklı, verdiği hükümden dolayı tekzib

144) A. Vehbi Ecer, İmanın Akıl ile Münasebeti, s. 12; Andre Cresson, Felsefe Meselelerinin Bugünkü Durumu, s. 102'den.

145) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 68; M. Şekip Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, s. 31 v.d.

146) A. Vehbi Ecer, a.g.e., s. 11.

147) Gazalî, Münkız, s. 77.

148) Necip Taylan, a.g.e., s. 175.

eder. Nasıl ki, akıl hâkimi ortaya çıktığında, hissi, verdiği hükümden dolayı yalanladı... Aklın ötesinde diğer bir idrâkin ortaya çıkmaması, onun muhal olmasına delâlet etmez."[149]

İbn Sina da duyuların yanılabileceğini, meselâ parlak bir ışığa bakan bir kimsenin bunun hemen ardından sönük bir ışığı algılayamayacağını söylemiş,[150] inancın aklı tamamlaması gereğine işaret etmiştir.[151]

Birçok insanın mantıkın işleme tarzının standart ölçülere dayandığını düşünerek mantıkî, öncelikle riyâzî muhâkemeyi kaçınılmaz bir doğru olarak kabul ettiklerini söyleyen *Fazlurrahman Ensârî,* şu ifadelere yer veriyor: "Tabiatı tanımak ve tarif etmek için hasselerimizden ve muhâkeme kâbiliyetimizden yani -beyin hücrelerimizden- başka bir şeye mâlik olmadığımız için son derece ihtiyatlı olmamız lazımdır ve yaptığımız tariflerin tesbit eden vasıtaya yani insana nisbetle izâfî olduğunu asla unutmamalıyız."[152]

Matematik ve fizik bilgini *İrrel Chister Rex,* pozitif bilimi devamlı olarak yukarıya tırmanmak isteyen bir asmaya benzetiyor. Bu asmanın ise ancak bir şeye tutunarak yükseleceğini vurguluyor.[153] Kur'ân'a göre bu ağaç veya eşya *vahiy*dir.

Amerikalı mütefekkir ilâhiyatçı *R. Niebhur İnsanın Tabiatı ve Kaderi* isimli kitabında şunları yazmış: "Bütün beşerî bilgilerimiz ideolojik bir leke ile lekelenmiştir. Bilgimiz, olduğundan daha fazla birşey olma iddiasındadır. O, belli bir görüş açısından kazanılmış sı-

149) Gazalî, Münkız, s. 16.
150) Mehmed Dağ, "İbn Sinanın Psikolojisi", Aydın Sayılı, a.g.e., s. 389.
151) H. Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, s. 104.
152) Le Comte du Nouy, Human Destiny, s. 5, 6'dan; Fazlurrahman Ensarî, a.g.e., s. 23, 24, 25.
153) İrrel Chister Rex, "Kâinat Merkezi Bir Gücün Etkisi Altındadır", Monsma, a.g.e., s. 211.

nırlı bir bilgidir. Gel gör ki nihâî ve mutlak olma havasına bürünmüştür."[154]

Buraya kadar yapılan eleştiriler aklı inkâra ve kötülemeye değil, aklın geçerlik sahasını tesbit etmeye ve onun ötesinde *"basiret"* denen ve sahası aklın sahasından daha geniş olan bir kuvvetin varlığına ulaşmaya yöneliktir.[155] Bu da vahyin gölgesinde gerçekleşebilir.

Biz biliyoruz ki ilim zihniyetinde bulunması gereken özelliklerden biri de "...bildiklerimizin ve bilme güçlerimizin sınırlı olduğunu, bu yüzden birçok hatalar yapabileceğimizi, bizden öncekilerin de yapmış olabileceklerini, dolayısıyle mevcut bilgi birikimi yapısında birçok yanlışlıkların bulunabileceğini kabul etmek ve inceleme, araştırma ve soruşturmalarımızı buna göre yapmaktır."[156]

Aklın, duyuların ve onların ürettiği bilgilerin her zaman için eleştiriye açık olduğunu düşünerek, "Peki bu durumda mutlak hakikate ulaşmanın yolu nedir?" şeklinde bir soru sorabiliriz.

Kur'ân'a göre sınırsız ve yanılmaz bilgi *Allah'ın bilgisi*dir. İnsan bilgisi sınırlı ve yetersizdir. Bundan dolayı Kur'ân eğitiminden geçen İslâm ulemâsı herhangi bir konuda fikir beyan ederken *"Allahu a'lem bi's-savab" yani "Doğruyu en iyi Allah bilir"* demeyi unutmaz. *Mehmed Aydın* cümlede tafdil sigasının kullanılmasının, bir taraftan insan için bilgi imkânını dile getirdiğini, diğer yandan da mutlak bilginin insanın kendisine değil Allah'a ait olduğunu ifade ettiğini söylüyor.[157]

İslâm dînî, insanın duygu ve muhâkeme kudretinin mâhiyetleri itibariyle nihaî vâkıalar konusundaki

154) The Nature and destiny of Man, New York 1941, s. 194'den; Mehmed Aydın, "İlim - İslâm Münasebeti", İsav, Bilgi, Bilim ve İslâm, s. 75.
155) A. Vehbi Ecer, a.g.e., s. 10.
156) Mehmed Aydın, a.g.e., s. 72.
157) Mehmed Aydın, a.g.e., s. 73.

aczini kabul eder.[158] Tekliflerinde aklı asgarî ve temel şart olarak kabul eden Kur'ân, büyük bir gerçekçilikle onun yanılabilirliğini, bundan dolayı da gerçeğe ulaşmakta bağımsız olamayacağını savunmaktadır.[159] Hakikatin araştırılıp ortaya konmasında yeterli bulunmayan akıl, vahiy gibi sağlam ve yanılmaz bir kaynakla takviye edilmiştir.[160]

Kur'ân'ın eğittiği bir zihne göre vahiy, başka bir ifadeyle din, akıl için en güvenilir bilgi kaynağıdır. Çünkü onun sayesinde sapmalardan korunur. Aklın zaman zaman kötü yollara da meyledeceğini düşünürsek onun dine, ilâhî vahye ne kadar muhtaç olduğunu daha rahat söyleyebiliriz.[161] İnsan için büyük bir güç olan akıl, vahiy tarafından aydınlatılmakta, kontrol edilmektedir. Akla rehberlik eden ve onun kötüye kullanılmasını engelleyen en büyük disiplin vahiydir. O halde Kur'ân'ın zihin eğitiminde vahye ittibâ esastır.

Saf aklın din konusunda âciz olduğunu savunan *Gazzalî,* akıl ile şeriatı birleştirmeyenin sapıklığa düşeceğini söylemiştir. Ona göre akıl, ilâç ve hastalıklardan uzak bir göze, Kur'ân ise ışık saçan güneşe benzer. Kur'ân nûruyla yetinerek akıldan yüz çeviren kimseler, gözlerini kapatarak ışığa bakan insan durumundadırlar. "Şeriatle birlik olan akıl, nûr üzerine nûrdur."[162] *Gazzalî,* aklın fonksiyonunu bir başka benzetmeyle şöyle açıklar: Akıl, sadece kör bir insanı, kendisinin elinden tutacak bir kimseye veya şaşkın bir hastayı şefkatli bir tabibe emanet etmek gibi, insanları nübüvvete teslim eder. Akıl, bize nübüvvetin gerekliliğini bildirebildiği halde onun verdiğini veremez. Nü-

158) Fazlurrahman Ensarî, İlimden Felsefeden Dine, s. 27.
159) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 68.
160) İ. Hakkı İzmirli, Y. İlm-i Kelâm, c. I, s. 50'den; Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 71.
161) Ali Medâr, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 58.
162) Necip Taylan, a.g.e., s. 155.

büvvet akla göre sınırsız bir bilgi kaynağıdır. Akla kapalı olan birçok şey vardır ki, nübüvvete açıktır.(163) *Gazzalî*'nin konuyla ilgili görüşünü şöyle özetlemek mümkündür: "Akıl ancak din (şeriat) ile doğru yolu bulabilir; din de ancak akıl ile açıklık kazanır."(164) Şu âyetler insan bilgisinin yetersizliğine, izafîliğine, yanlı olabileceğine işaret etmektedir. *Ashâbu'l-kehf*'den bahisle şöyle buyuruluyor: *"Birbirlerine sorsunlar diye onları yine böyle uyandırdık. İçlerinden biri, "Ne kadar kaldınız?" dedi. "Bir gün veya bir günden az." dediler. Bir kısmı da, "Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir. Şimdi siz, birinizi şu gümüş paranızla şehre gönderin de baksın. Yiyeceklerden hangisi daha temiz ise size ondan bir rızık getirsin. Hem de çok kurnaz davransın da sizi hiç kimseye sezdirmesin." dediler."*(165) "(Allah şöyle) *buyuracak. "Dünyada kaç yıl kaldınız?" "Bir gün veya bir günün bir kısmı kadar kaldık." diyecekler. "İstersen sayanlara* (meleklere) *sor."* (Allah şöyle) *buyuracak: "Ancak pek az kaldığınızı cidden bilmiş olsaydınız."*(166)

Şu âyet, insanın kendi davranışlarını hangi şartlarda değerlendirdiğini, amellerine hangi gözle baktığını göstermektedir: *"Şeytan onlara amellerini güzel gösterdiği zaman şöyle demişti: "Bugün size insanlardan gâlip gelecek yok. Ben de size yardımcıyım." Fakat iki taraf karşı karşıya görününce arkasını dönüp kaçarak şöyle dedi: Ben sizden kesin olarak uzağım. Ben sizin göremeyeceğiniz şeyler görüyorum..."*(167)

Şu âyete bakalım: *"Ve o vakit karşılaştığınız sırada onları sizin gözlerinize az gösteriyor, sizi de onların gözlerinde azaltıyordu..."*(168)

---

163) Taylan, a.g.e., s. 153.
164) S. Hayri Bolay, a.g.e., s. 192.
165) Kehf 18/19.
166) Mü'minun 23/112,114.
167) Enfâl 8/48.
168) Enfâl 8/44.

Bu yetersiz, bu rölatif, bu güvenilmez bilgiler karşısında insanın, Allah'a, Allah'ın bilgisine sığınmaktan başka yapacağı bir iş yoktur. Bu gerçek şöyle dile getiriliyor: *"Sana vahyolunana tâbî ol ve sabret. Taki Allah, hükmünü versin. Çünkü o, hüküm verenlerin en hayırlısıdır."*[169] *"Rabbinden sana ne vahyolunuyorsa ona tâbî ol..."*[170] *"De ki: "Eğer ben haktan saparsam kendi aleyhime sapmış olurum. Eğer hidâyeti bulmuşsam bu da Rabbimin bana vahyi vermesi sayesindedir..."*[171]

Birisi, hidâyeti vahiy sayesinde bulabilmişse akl-ı selimin yapacağı iş o yola kulak asmak, o yolda seyru sülûk etmekten başka ne olabilir?

10 - HÜRRİYET İLKESİ

"Andolsun, biz kendilerinden öncekileri de denemişken, insanlar, "inandık" deyince, denenmeden bırakılacaklarını mı sanarlar? Allah elbette doğruları ortaya koyacak ve elbette yalancıları da ortaya çıkaracaktır. Yoksa, kötülük yapanlar bizden kaçabileceklerini mi sanarlar? Ne kötü hüküm veriyorlar!"[172] *"Sonra o gün, size verilmiş olan her nimetten sorguya çekileceksiniz."*[173]

Bu ve ilgili diğer âyetlerden anlıyoruz ki, insan denen yaratık bir gün hayatının hesabını verecek'ir. Bu dünya bir imtihan dünyası, bu hayat bir imtihan hayatıdır. Kur'ân'ın kesin hükmü budur. Yani insanlar yaşadıkları hayattan sorumludurlar.

Bu tesbit, aklımıza hür irâdeyi, özgürlüğü getirmektedir. Çünkü adâlet, sorumlu tutulacak insanların

169) Yûnus 10/109.
170) En'âm 6/106.
171) Sebe 34/50.
172) Ankebut 29/2-4.
173) Tekâsür 102/8.

özgür olmalarını gerektirir. Özgür olmayan insanlar sorumlu tutulamazlar.

İslâm inanç sisteminde bu iki kelime yani *sorumlulukla özgürlük* kelimeleri arasında sebep - sonuç ilişkisi vardır. Bazan özgürlük sorumluluğun, bazan da sorumluluk özgürlüğün sebebidir. İslâm, bu gerçekten hareket ederek insanı özgür tanımış, bunun karşılığı olarak da ona sorumluluk yüklemiştir.[174] Kur'ân, insanı, kaba kuvvetle, kendi irâde ve isteği olmadan yaptığı işlerden sorumlu tutmaz.[175]

İslâm, insan zihnini eğitirken özgürlüğü esas almıştır.[176] Özellikle hür düşünce onun üzerinde hassasiyetle durduğu önemli bir konudur. Zaten ondaki dinamizm, içinde yaşadığı bu hür düşünceden kaynaklanmaktadır.[177] O kendi içinde böyle özgür bir ortama sahip olduğu gibi, başka din ve düşüncelere de bu ortamı sağlamaktan imtina etmemiştir. Bizim için en çarpıcı örnek olan asr-ı saadette, sadr-ı İslâmda ehl-i kitabın hiçbir inanç ve düşüncesine müdahele edildiği görülmemiştir.[178] İslâm tarihinde hiçbir münkir zorla müslüman yapılmamıştır.[179]

Kur'ân'ın özgürlük anlayışının üç boyutu vardır:

1- İnsanın Allah karşısındaki özgürlüğü; 2- Çevresi karşısındaki özgürlüğü; 3- Kendi kendisine karşı özgürlüğü.

1- İnsanın Allah karşısındaki özgürlüğü:

Bu özgürlük insana yine Allah tarafından bahşedilmiştir. Allah, gönderdiği dinler ve o dinlerin içerik-

174) Ali Medâr, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 95.
175) Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 51.
176) Fazlurrahman Ensarî, a.g.e., s. 51.
177) Ali Medâr, a.g.e., s. 56.
178) Süleyman Uludağ, İslâm Düşüncesinin Yapısı, s. 274.
179) Abdullah Özbek, a.g.e., s. 232.

leri konusunda insanları zorlamamış, kabul veya reddi onların hür irâdelerine bırakmıştır. Şayet onlara bu hürriyeti tanımayarak zorla kabul ettirme yoluna gitseydi dünyanın kuruluşundan bugüne kadar hiçbir kimse O'nu inkâra cüret edemezdi. Çünkü O'nun sonsuz gücüne karşı koyacak kimse yoktu.

Kur'ân'da bu tesbiti teyid ve tekid eden birçok âyet-i celile mevcuttur. Ezcümle şöyle buyurulmaktadır: *"Dinde hiçbir zorlama yoktur. İman ile sapıklık tamamen birbirinden ayrılmıştır. Her kim tâğûtu reddedip Allah'a iman ederse, o, muhakkak kopması mümkün olmayan en sağlam kulpa yapışmıştır. Allah, hakkıyle işitici, kemâliyle bilicidir."*[180] *"Eğer Rabbin dilese idi, yeryüzünde kim varsa hepsi toptan iman ederlerdi. O halde insanları, hep mümin olsunlar diye sen mi zorlayacaksın?"*[181] (Habibim), *onlar mümin olmayacaklar diye nerdeyse kendine kıyacaksın. Dilersek üzerlerine gökten bir âyet indiriveririz de ona boyunları eğile kalır."*[182] *"De ki: "O hak* (Kur'ân) *Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin. Çünkü biz, zâlimler için öyle bir ateş hazırlamışızdır ki, onun kalın duvarları kendilerini kuşatmaktadır..."*[183] Âyette özgürlükle sorumluluğu yan yana görmekteyiz.

2- İnsanın çevresine karşı özgürlüğü:

Woltaire Oscar Linderberg, bilimsel verilerin kendilerini Allah'ın varlığını isbata götürmesine rağmen ters yönde hareket edenlerin bu hareketlerini iki önemli sebebe bağlamaktadır:

a- Mensup oldukları toplum veya devletin, imansızlığı ve ateizmi teşvik etmesi...

180) Bakara 2/256.
181) Yûnus 10/99.
182) Şuarâ 26/3, 4.
183) Kehf 18/29.

b- Bu baskıdan kurtulsalar bile taassuptan zor kurtulmaları...[184]

İnsanın, çevresi tarafından da esir alınabileceğini söyl'eyen sadece *Lindenberg* değildir. Birçok bilim adamı gibi *Andro Cinovayivi* de bu görüşe katılarak şunları söylüyor: "Şüphesiz ki, Allah'ın insana verdiği hakları başka hiçbir kimse onun elinden alamaz. Ama insanın, kardeşi olan insana verdiği yahut insanların kurdukları müesseselerin onlara tanıdıkları hakları yine insanların veya müesseselerin onun elinden alması ve reddetmesi hiç de zor değildir."[185] Şu âyet-i kerime kimsenin kimseye inanç ve düşüncelerini zorla kabul ettiremeyeceğine işaret etmektedir: *"Eğer seni yalanlamakta ısrar ederlerse, de ki: "Benim amelim bana, sizin ameliniz size aittir. Siz benim yapacağımdan uzaksınız; ben de sizin yapacağınızdan uzağım."*[186] Şu âyet ise kafalarını başkalarına ipotek eden şahsiyetsiz münafıkları levmetmektedir: *"İnananlara rastladıkları zaman, "inandık" derler, elebaşılarıyle* (şeytanlarıyle) *başbaşa kaldıklarında, "Biz şüphesiz sizinleyiz; onlarla sadece alay etmekteyiz." derler."*[187] Âl-i İmrân sûresinde müminler şöyle uyarılıyor: *"İşte o şeytan ancak kendi dostlarını korkutur. İnanmışsanız onlardan korkmayın; benden korkun.."*[188] Bir başka uyarı da şöyle: *"Ey inananlar, aranızda dininden kim dönerse bilsin ki Allah, sevdiği ve onların O'nu sevdiği, inananlara karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı güçlü, Allah yolunda cihad eden, yerenin yermesinden korkmayan bir millet getirir..."*[189] Burada altı çizilecek ifade *"yerenin yermesinden korkmayan."* ifadesidir. Kur'ân'ın ör-

184) Linderberg, "Bilimsel Metodun Kullanılması", Monsma, a.g.e., s. 86.
185) Andro Cinovayivi, "Allah'ın Varlığı Mutlak Bir Gerçektir", Monsma, a.g.e., s. 293.
186) Yûnus 10/41.
187) Bakara 2/14.
188) Âl-i İmrân 3/157.
189) Mâide 5/54.

nek gösterdiği bu millet vicdanı hür bir millettir. Müslümanların da öyle olmaları gerekir.

3- İnsanın kendi kendine karşı özgürlüğü:

İnsan kendi nefsine de esir düşebilir. Bugün yeryüzünde kendi taassubunun mahkûmu olmuş yığınlarca insan vardır. Hatta bu insanların çoğu bir takım heves, istek ve eğilimlerine teslim olmayı hürriyet kabul etmektedir. İnsanın arzu ve isteklerine teslim olması hürriyet değil köleliktir.(190) Kişinin kendi arzularına tapmasıyle başkalarının isteklerine tapması arasında bir fark yoktur.(191) Hatta kişinin kendi arzularına tapması daha da tehlikelidir. Çünkü bir insan, başkalarının tasallutundan daha kolay kurtulabilir. Kendi heveslerini tanrılaştırmış bir insanın kendisinden kurtulması zordur. Putunu kendi yapıp kendi tapan insanlar kölelikten kolay kurtulamazlar. Bunlar için Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: *"Ey Muhammed, hevesini kendine tanrı edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın?"*(192) *"Ey Muhammed, heva ve hevesini tanrı edinen, bilgisi olduğu halde Allah'ın şaşırttığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünü perdelediği kimseyi gördün mü? Onu Allah'dan başka kim doğru yola eriştirebilir? Ey insanlar, anlamaz mısınız?"*(193)

Eğitimcilerin, eğitim kitaplarının insanlara şunu öğretmeleri gerekir: İnsanın zaaflarına esir olması kahramanlık değildir. Gerçek kahramanlık, insanın sürekli olarak zaaflarının ve zorunlulukların baskısından sıyrılabilmesidir.(194)

---

190) Ali Medâr, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 87, 88.
191) Tabatabaî, a.g.e., s. 29.
192) Furkân 25/43. 193) Câsiye 45/23.
194) M. Kutup, İslâm Düşüncesinde Sanat, s. 339.

Toparlayacak olursak şunları söyleyebiliriz: İslâm, insan özgürlüğüne son derece önem verir. Bulûğa eren herkes İslâmın nazarında özgürdür.[195] İslâm, "İnsanı her türlü dünyevî değerlerin kulluğundan kurtarıp yalnız ve yalnız Allah'a kul eden ve insan olma değerini ayaklar altına alarak vicdanının herhangi bir maddî veya manevî yük altında ezilmekten kurtulmasını sağlayan..." evrensel hürriyete kavuşturmuştur.[196]

Kur'ân'ın büyük meziyetlerinden biri de insan aklına hür düşünceyi getirmiş olması, insanları akıl ve fikir hürriyetine kavuşturmasıdır.[197] Onun ilkeleri arasında zorlama ve işkence yoktur.[198]

İslâm eğitiminin akla getirdiği bir tek sınırlama vardır ki makul ve mantıklıdır. O da Rasûlullah'ın şu hadisine dayanmaktadır: *"Mahlûkâtı tefekkür ediniz. Allah'ın zâtı hakkında tefekkür etmeyiniz. Çünkü siz O'nun kadrini takdir edemezsiniz."*[199] Bu sınırlama için makul dedik, çünkü "tecrübeler yalnız mümkün şeylerde işe yarar. Zarûrî ve imkânsız şeylerde düşünce ve tecrübe kullanılmaz."[200] Aksi halde insanın bir "antropomorfizm" tehlikesiyle karşılaşması mümkündür.[201] Tarihte bu açmaza düşmüş birçok insan ve topluluk vardır.[202]

---

195) Ali Medâr, İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu, s. 94.
196) M. Kutup, a.g.e., s. 133.
197) İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, c. I, s. 12.
198) Suad Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim, s. 193; Fethullah Han, a.g.e., s. 43.
199) Aclûnî, Keşfü'l-hafâ, c. I, s. 311.
200) H. Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, s. 67.
201) Fazlurrahman Ensarî, a.g.e., s. 48.
202) Bk. H. Ziya Ülken, İslâm Düşüncesine Giriş, s. 43; Fazlurrahman Ensarî, a.g.e., s. 48.

11 - DENGE İLKESİ

Allah'ın hayata koyduğu kanunlardan biri de d e n g e kanunudur. Bu dengenin korunduğu yerlerde sağlık ve düzenin yaşadığını, korunmadığı yerlerde ise çöktüğünü görürüz. Bugün dünyamızda ekolojik dengenin bozulması ile ne hale geldiğimizi görüyoruz. Tedbir almadığımız takdirde daha kötüsünü de göreceğiz.

Hayat bir bütündür. Bu bütünü oluşturan cüzler de kendi içlerinde bir bütünlük arzederler. Meselâ dünya bir bütündür. Bu bütünü oluşturan unsurlar arasındaki dengeyi meselâ atmosferdeki oksijen dengesini bozduğumuz zaman karşılaşacağımız sonu düşünmek bile istemeyiz. Meselâ doğal bitki örtüsündeki dengeyi bozduğumuzda dünyamızı ciğerleri sökülmüş bir adama döndürebiliriz.

İnsan vücudu da bir bütünü ifade eder. bu, değişik unsurlardan oluşmuş bir bütündür. Bu unsurlardan birini meselâ kanı veya suyu vücutta olması gerekenden fazla veya eksik bıraktığımız zaman bünye sağlığını ve düzenini kaybeder. Kan da kendi içinde bir bütündür. O bütünü oluşturan elemanlar arasındaki dengenin bozulması kanın bozulması sonucunu, onun bozulması ise vücudun bozulması sonucunu doğurur. Demir, şeker v.d. de böyledir.

Konuya sosyal açıdan baktığımız zaman da durum aynıdır. Kadın - erkek dengesi bozulmuş bir toplum sağlıklı bir toplum değildir. Kezâ ekonomik dengelerin alt - üst olduğu, fakirle zengin arasında uçurumların oluştuğu, orta sınıfın kaybolduğu bir toplum problemli bir toplumdur.

Durum eğitimde de başka türlü değildir. Çünkü insan dediğimiz yaratık da bir dengeler manzûmesidir. Bir maddî, bir manevî yönü vardır. Bir zihin dünyası-

nın yanında bir duygu dünyası ve onun ötesinde bir davranış dünyası mevcuttur. Geniş bir duygu ve heyecan örgüsü ile çevrilidir. Sever, nefret eder; gazaba gelir, affeder. Bazan vekârı üzerinde heykelleşirken bazan tevâzû elbisesiyle topraklaşır. Bazan korkar, bazan ümid eder. Hülasa insan, dengelerin oluşturduğu bir muammadır.

İnsanın bu niteliklerini ciddiye almayan bir eğitimci veya eğitim sistemi başarılı olamaz. Beden eğitimine ağırlık verdiği halde zihin eğitimini ihmal eden veya zihin eğitimine ağırlık verdiği halde insandaki duygu dünyasını unutan bir eğitimcinin başarılı olduğunu söyleyemeyiz. Çok bilen fakat ısırgan otu gibi önüne geleni ısıran bir bilim adamı düşünebilir miyiz? Bütün iyi niyetine rağmen elifi görse elektrik direği zanneden bir cahili eğitilmiş sayabilir miyiz? Bunların hiçbirisi bizim için ideal bir insanı temsil etmez. Bizim ortaya çıkmasını istediğimiz insan tipi kendi bütünlüğü içinde eğitilmiş, her yönüyle dengeli insan tipidir. O, sağlıklı bir bünyeye, zengin bir bilgi birikimine, düşünebilen, üretebilen bir kafa yapısına, zengin ve dengeli bir duygu dünyasına ve nihâyet tutarlı ve ilkeli bir davranışlar örgüsüne sahip olgun insandır.

"Biz kendimizdeki bazı fizyolojik, zihnî ve ruhî temel faaliyetlerin nâbedit olmasına göz yummak ile kendimizi büyük tehlikeye atmış oluyoruz..." diyen *Alexis Carrel,* sözlerini şöyle sürdürüyor: "...Zihnen çalışanların adale ve iskeletlerini çalıştırmamaları ve ruhları için rasyonel bir faaliyet temin etmemeleri ne kadar fena ise bazı atletlerin zekâ ve ahlâk gelişmelerini ihmal etmeleri de o kadar fenadır.[203] Ona göre başarının sırrı, fizyoloji, fikir, duygu ve iman kuvvetlerimizin tam ve dengeli faaliyetlerindedir.[204]

203) M. Rahmi Balaban, İlim - Ahlâk - İman, s. 63.
204) M. Rahmi Balaban, İlim - Ahlâk - İman, Ankara 1950, s. 52.

Kur'ân, insanı eğitirken dengeli biçimde eğitmektedir. Bunun örneklerini daha önce verdik. Burada bir iki örnekle yetineceğiz. Meselâ dünya ve âhiret dengesi ile ilgili olarak şöyle buyuruluyor: *"Rabbimiz, bize dünyada iyiyi, âhirette de iyiyi ver; bizi ateşin azabından koru." diyenler vardır. İşte onlara, kazançlarından ötürü karşılık vardır..."*[205] Bir önceki âyette dengeyi bozarak sadece dünyayı isteyen kimseler için şu ifadeyi görüyoruz: *"İnsanlardan öyleleri vardır ki, "Rabbimiz, bize dünyada ver." derler. Öylesine âhirette bir pay yoktur."*[206] *"Bu dünya hayatı sadece bir eğlence ve oyundan ibarettir. Asıl hayat âhiret yurdundaki hayattır..."*[207] ifadesiyle âhiret hayatına ağırlık verilirken, *"...Dünyadaki nasibini de unutma..."*[208] âyetiyle tutum dengelenmektedir. Bu denge yüzde yüzlük bir eşitliği ifade etmeyebilir. Yüzde yüzlük eşitlikleri ifade eden dengeler olduğu gibi, eşitsizliklerden doğan ve bir oranı yansıtan dengeler de vardır. Erkeklerin kadınlar kadar duygu yoğun olduğunu söylemek zordur. Çünkü onlar annedir. Bunu tesbit eden bir eğitimcinin yüzde yüzlük bir eşitliği düşünerek kadının bu meziyetini budaması eşyanın tabîatına aykırıdır.

Bazı hallerde insanların nitelikleri toplum bazında dengelenir. Toplumu oluşturan insanlar içinde öyle insanlar vardır ki entellektüelizmi temsil ederler. Bunlar fikir ve bilim adamlarıdır. Onların yanıbaşında kendi misyonlarını yerine getirmeye çalışan san'at adamlarını görürüz ki bunlar estetik dünyayı temsil ederler. Fert bazında, değilse toplum bazında bu dengeyi kurup geliştiremeyen milletler büyük medeniyetler kuramazlar. Gelişmiş toplumlar gelişmenin bütün unsurlarını dengelemiş toplumlardır. Onlar, bütün sanat dallarında, teknolojinin her kolunda, felsefede, bilimde, ilâhiyatta büyük adamlar yetiştirmiş ileri toplumlardır.

205) Bakara 2/201, 202.
206) Bakara 2/200.
207) Ankebut 29/64.
208) Kasas 28/77.

Kur'ân'dan bir başka örnek *bilgi - duygu dengesiyle* ilgilidir. Yüce Allah peygamberin misyonundan bahisle şöyle buyuruyor: "*Ey peygamber, biz seni şâhid, müjdeci, uyarıcı; Allah'ın izniyle O'na çağıran, nurlandıran* (aydınlatıcı) *bir ışık olarak göndermişizdir.*"[209] Rasûlullah burada bir müjdeci ve uyarıcı olarak insanların duygularına, aydınlatıcı bir ışık olarak da akıllarına hitabetmektedir. Işığın bilgiyi temsil ettiğini düşünürsek bir bilgi - duygu dengesinden söz edebiliriz.

Kur'ân incelendiği zaman görülecektir ki daima *akılla his yanyana bulunmaktadır.* İster bir kıssa, ister bir akıl yürütmesi, isterse ahlâkî bir kâideyle ilgili olsun Kur'ân'ın işlediği bütün konularda öğretici, iknâ edici bir unsurla heyacanlandırıcı bir unsuru bir arada görmek daima mümkündür. Yani Kur'ân hem akla, hem de kalbe seslenir.[210]

Kur'ân'da her konuda olduğu gibi şekil ve muhtevada da bir denge mevcuttur. Onu okuyanlar hem lafız, hem mânâ bakımından büyük bir mûcize ile karşı karşıya kalırlar.[211]

S. Ramazan, akıl - vicdan dengesi içinde Kur'ân eğitiminden geçen bir kimsenin dünya nimetlerinden neyi, ne kadar tadarsa tatsın, dünya ona ne kadar büyük görünürse görünsün onun his ve düşüncelerinin, varlığından şüphe olmayan en büyük nimetlere yönelmiş olarak kalacağını, bunun, "İşte bugün size va'dedilen günümüzdür.", "O yüksek cennetlerde hoşnut bir hayat içindedir. Geçmiş günlerde yaptıklarınıza karşılık afiyetle yiyiniz ve içiniz." müjdesine kadar sabırla devam edeceğini söylemektedir.[212]

---

209) Ahzâb 33/45, 46.
210) Abdullah Draz, a.g.e., s. 117.
211) Abdullah Draz, a.g.e., s. 115.
212) S. Ramazan el-Bûtî, Kur'ân'da İnsan ve Medeniyet, s. 117.

12 - TEDRÎC İLKESİ

İnsanın diğer yetenekleri gibi aklî yetenekleri de sınırlıdır. O, herşeyi algılama gücüne sahip değildir. Algılayabileceği bazı şeyleri de bir zaman içinde algılamak durumundadır. Ondan herşeyi birden algılayıp öğrenmesini istemek onu tanımamak demektir. Bir zaman içinde algılayabileceği şeylerde bile onun zorluk çekebileceğini, zaman zaman sıkılıp, bunalabileceğini düşünmek gerekir. Bu itibarla gerek öğrenme, gerek öğretme süresinde onun bu gerçeğini, yani gücünün sınırsız olmadığını düşünmek lazımdır. Bu da eğitimde tedric ilkesini gündeme getirir.

T e d r î c , bir insanı bir nesneye derece derece, teennî ile vardırmak, yakınlaştırmak anlamında kullanılmaktadır.[213] Eğitimde ise kime, neyi, ne kadar zamanda vermeyi ifade eder. Modern eğitimde bu gerekçe ile çocukların zihinsel gelişmelerine göre sınıflar teşkil edilmiş, her sınıfın bünyesine uygun programlar oluşturulmuştur. Her eğitim kurumunda, aynı yaş grubunda bulunan, genellikle aynı zihinsel, duygusal ve fiziksel özellikler gösteren insanlar, belli sayıda, özellikle 30-40 kişilik gruplar halinde bir araya getirilerek eğitime tâbi tutulurlar.[214]

Bir programın başarılı olmasının en önemli şartı, onun psikolojik temellere dayanmasıdır. Bu psikolojik temellerden biri de eğitim programındaki konuların, eğitime tâbi tutulacak kimselerin gelişim özelliklerine uygun olmasıdır. Memleketimizde ilkokul programı 7-12, ortaokul programı 12-15, lise programları ise 15-18 yaş gruplarına göre hazırlanmıştır. Bu, onların fiziksel,

213) Firûzâbâdî, Kâmus Tercümesi, çev: Müt. Asım Efendi, İstanbul 1305 h., c. I, s. 307, "Tedric" md.
214) İzzettin Alıcıgüzel, a.g.e., s. 188.

psikomotor, duygusal, sosyal, cinsel ve zihinsel gelişimleri dikkate alınarak hazırlanmıştır.[215]

İnsan gerçeğinden hareket eden Kur'ân-ı Kerim *tedrîc ilkesi*ni esas almıştır. Bunu, onun 23 yıllık bir süreç içinde insanlara ulaşması olayında gördüğümüz gibi, kendi ifadelerinde ve uygulamalarında da görmekteyiz.[216]

Bilim adamları Kur'ân'ın tedricen inmesine delil olarak şu âyetleri göstermektedirler:[217] *"Kur'ân'ı, insanlara ağır ağır okumak için, bölüm bölüm indirdik ve onu gerektikçe indirdik."*[218] *"İnkâr edenler, "Kur'ân ona bir defada indirilmeliydi" derler. Oysa biz onu böylece senin kalbine yerleştirmek için azar azar indirir ve onu ağır ağır okuruz."*[219]

Kur'ân'ın indirilmesini ifade etmek için " انزال " yerine " تنزيل " kelimesinin kullanılması da onun tedricen indiğine işaret etmektedir. Çünkü lügat âlimleri *tenzil* kelimesini tedrîcen inmeler için kullanmaktadırlar.[220] *İnzâl* ise daha genel bir mânâ ifade etmektedir. *Elmalılı,* bu kelimeleri izah ederken şunları zikrediyor: "*Tenzil* ve *inzâl* indirmek demek ise de *tenzîl* teksir ifade eder. Onun için birden indirmeğe *inzâl,* ceste ceste birçok defalarda indirmeğe tenzil denilir."[221]

Kur'ân'ın tedrîcen inmesinin şüphesiz birçok hikmeti vardır. Bunların başta gelenlerini şöylece toparlamak mümkündür:

---

215) N. Kemal Önder, a.g.e., s. 68.

216) M. F. Bayraktar, a.g.e., s. 33; Mennau'l'l-Kattân, Mebâhis fî u'lûmi'l-Kur'ân, s. 101.

217) Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, Menâhilü'l-irfan fî ulûmi'l-Kur'ân Mısır 1943, s. 45.

218) İsrâ 17/106. 219) Furkan 25/32.

220) Mennâu'l-Kattan, a.g.e., s. 101.

221) Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili, c. V, s. 3561.

1- **Rasûlullah'ın kalbinin tesbit ve takviyesi.** Rasûlullah, peygamberlik görevini yerine getirmek için insanları hakka davet ediyor; onun daveti hüsn-i kabulle karşılandığı gibi büyük, şiddetli ve sarsıcı tepkilerle de karşılanıyordu. Peygamberin bu tepkiler karşısında kalbinin tesbit ve takviyesi gerekiyordu. İşte bundan dolayı belli zaman aralıklariyle vahiy geliyor, peygamberden sabretmesini istiyor, Allah'ın kendisine kefil olduğunu bildirerek tesellî ediyor, bir gün zafere ulaşacağını müjdeliyordu.[222]

2- **Kur'ân'ın hıfzedilmesini ve anlaşılmasını kolaylaştırmak.** Kur'ân, ümmî bir peygambere ve ümmî bir ümmete gelmiştir. Bu itibarla okumasını yazmasını bilmeyen bir ümmet için Kur'ân'ın bir defada ezberlenmesi, anlaşılması, âyetlerinin üzerinde düşünülmesi kolay bir iş değildir. Bu sebeple onun parça parça idrâk edilmesi eğitim-öğretim açısından önemlidir. Kur'ân da öyle indirilmiştir.[223]

3- **Kur'ân'ın tedrîcen indirilmesi onun kabulünü kolaylaştırmaya ve çabuklaştırmaya matufdur.** Şayet toplu olarak indirilmiş olsaydı içinde taşıdığı birçok emir ve yasaklardan dolayı anormal bir tepkiyle karşılaşabilir, insanlardan birçoğunun onu reddetmesine sebep olabilirdi. Buharî, *Hz. Âişe*'den şöyle bir söz nakletmiştir: "Kur'ân'dan ilk inen, cennet ve cehennemden bahseden mufassal sûrelerden biridir. Nihayet insanlar, İslâm'a dönüp (ona ısınınca) helal ve haramla ilgili âyetler inmeye başladı. Şayet ilk olarak "içki içmeyin" emri indirilmiş olsaydı, "içkiyi asla terketmeyiz", şayet "zina etmeyin" emri indirilmiş olsaydı "zinayı asla terketmeyiz"

222) İlgili âyetler için bk. En'âm 6/33, 34; Âl-i İmrân 3/184; Ahkaf 46/35; Müzzemmil 73/10, 11; Hûd 11/120, Yâsîn 36/76; Yûnus 10/65; Mâide 5/67; Fetih 48/3; Mücâdele 58/21.

223) Suphi Salih, Mebahis fî u'lûmi'l-Kur'ân, s. 46; Mennâu'l-Kattan, a.g.e., s. 105.

diyeceklerdi.[224] *Suphi Salih,* zina yasağının tedricle ilgisi olmadığını belirterek şunları söylüyor: "İslâmın her ne kadar teşrîde tedrîce ve Kur'ân âyetlerinin taksit taksit inmesine önem verdiği açık ise de ihtiyaç anında açıklamayı tehir etmekle teşrîin tedricini birbirine karıştırmaya müsâmaha etmez. Allah, helâl ve haram ile emir ve nehîy ile ilgili pek çok hükmü geciktirmiştir. Lâkin onu açıklamaya dilediği zaman hükmünü bir defada açıklamış ve onda tedrîce yer vermemiştir."[225] *Suphi Salih*'in ifadelerinden anlaşılan tedricin her konuda yürürlükte olmadığıdır.

Namazın sabah akşam iki vakitle başlaması, bugünki şekliyle hicretten bir sene önce farz kılınması, müslümanların ilk zamanlarda sadaka ve orucun çeşitli şekilleriyle karşılaşmaları, günümüzdeki zekât ve orucun nihâî şekilleriyle ancak hicretten bir sene sonra farz kılınması ve nihayet içki ve kumarın üç defada yasaklanması Kur'ân'daki tedrice işaret olarak kabul edilebilir. *Suphi Salih* bunları daha değişik bir değerlendirmeyle "ihtiyac zamanına kadar açıklamayı erteleme" şeklinde yorumluyor, tedricin içki, kumar gibi geleneklerle ruhî hastalıklarda ve esirleri köle edinme gibi içtimaî ve devletler hukuku alanlarında söz konusu olduğunu savunuyor.[226]

Kumar ve içkinin yasaklanması *tedrîc ilkesi*nin uygulandığı çarpıcı bir örnektir. Birinci âyette şöyle buyurulmuştur: *"Sana içki ve kumarı sorarlar. De ki: "Onlarda hem büyük günah, hem insanlar için faydalar vardır. Günahları ise faydalarından büyüktür."*[227] Bu âyetle konu gündeme getirilmiş, müslümanların dikkatinin kumar ve içki üzerinde yoğunlaşması sağlanmış, yasağa doğru ilk adım atılmıştır. İkinci adımda şöyle bir ifadeyle karşılaşıyoruz: *"Ey iman edenler, siz*

224) Buharî, Fedâilü'l-Kur'ân, 6.
225) Suphi Salih, a.g.e., s. 47-49.
226) Suphi Salih, a.g.e., s. 49. 227) Bakara 2/219.

sarhoşken, ne söyleyeceğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın."[228] Bu âyetle çember daraltılmış, kısmî yasak başlamıştır. Beş vakit namazdaki zaman aralıklarını düşünürsek bu illete mübtela olanların alkol kullanma imkânları hayli daraltılmış demektir. Yavaş yavaş içkiyi terke bir hazırlık başlamıştır. Üçüncü safhada ise yüce Allah kesin bir ifadeyle içkiyi ve kumarı yasaklamıştır: *"Ey iman edenler, içki, kumar* (tapmaya mahsus), *dikili taşlar, fal okları ancak şeytanın amelinden birer murdardır. Onun için bun*(lar)*dan kaçının ki kurtuluşa eresiniz."*[229] Bu âyetle içki ve kumar kesin olarak yasaklanmış, bir sonraki âyette de gerekçe zikredilmiştir. Kur'ân'ın önemli bir özelliği verdiği her emrin, koyduğu her yasağın gerekçesini anlatmak, muhatabının konu ile ilgili itmînân bulmasını sağlamaktır.

4- Kur'ân'ın tedrîcen indirilmesinin bir başka hikmeti, onun Allah katından geldiğini, Allah kelâmı olduğunu göstermektir.[230]

Kur'ân, yirmi seneden fazla bir zaman içinde, muhtelif zaman aralıklarıyle âyet veya âyetler halinde Rasûlullah'a tedrici bir yolla ulaşmış, içinde hiçbir çelişki bulunmayan, gerek üslûp ve mânâ bakımından, gerek düzen ve tertip bakımından insanları âciz bırakan bir tenâsübe sahip ilâhi bir kitaptır. Onun, bu özellikleriyle Hz. Muhammed'in veya bir başkasının kelâmı olması mümkün değildir.[231]

Bu kadar süre içinde parça parça gelen bir kitabın olağanüstü bir düzen ve tertibe sahip olması onun Allah katından geldiğini göstermektedir. Aksi halde içinde bir çelişkinin bulunması gerekirdi. Allah, buna işa-

228) Nisâ 4/43. 229) Mâide 5/90.
230) Mennâu'l-Kattan, a.g.e., s. 110; Zerkânî, a.g.e., s. 53; Suphi Salih, a.g.e., s. 51.
231) Zerkânî, a.g.e., s. 53.

retle şöyle buyurmaktadır: *"Kur'ân'ı, durup düşünmüyorlar mı? Eğer o, Allah'dan başkasından gelseydi onda çok aykırılıklar* (çelişkiler) *bulurlardı."*[232] Çünkü harflerinde, kelimelerinde, cümlelerinde, sûrelerinde hülâsâ onun bütün cüzlerinde i'câzına delâlet eden olağanüstü bir uyum sözkonusudur.[233]

Tedrîcin bu saydıklarımızdan başka, zaman içinde ortaya çıkan sorulara cevap verme, muannidlere meydan okuyarak icâzını gösterme ve başka birçok hikmetleri vardır. Bizim için bu kadar yeterlidir.[234]

Eğitim - öğretim etkinliklerinin dayandığı iki esas vardır ki bunlardan birincisi talebenin zihnî seviyesine riâyet etmek, ikincisi de onların aklî, ruhî ve bedenî güçlerini doğruya yöneltmektir.[235] Kur'ân tedrîc ilkesiyle bu iki esasa uyduğunu göstermiştir. O, irşad faaliyetinde kolaydan zora, tatlıdan serte, hoşgörü ve aftan tecziyeye doğru tedrîcî bir yol takip etmeyi ilke ittihaz etmiştir.[236] O, çok yönlü bir *tedrîc ilkesi*ne sahiptir.

13 - ORTA YOL İLKESİ

Kur'ân, *ifrat ve tefrit* dediğimiz iki türlü aşırılığı da kabul etmez. O, insan fıtratını esas almış, dengeyi kendisine ilke edinmiş bir kitap olarak orta yolu tercih eder. Çünkü *"ifrat ve tefrit"* adını alan aşırı tutum ve davranışlar insan psikolojisini önemli ölçüde etkilemektedir.[237] Tutum ve davranışlardaki itidâl fazileti, aşırı-

232) Nisâ 4/82.

233) Zerkânî, a.g.e., s. 53; Mennâu'l-Kattan, a.g.e., s. 110.

234) Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Zerkânî, Menâhil, Mennâu'l-Kattan, Mebâhis, Suphi Salih, Mebâhis.

235) Mennâu'l-Kattan, a.g.e., s. 111.

236) İbrahim Canan, Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye, İstanbul 1989, s. 275.

237) Nihat Keklik, "İbn Sînâya Göre Çocukta ve Gençlerde Mutedil Mizacın Şartları", Aydın Sayılı, İbn Sina Armağanı içinde, s. 250.

lıklar ise rezileti doğurur. Meselâ, tevâzû ve vekâr bir fazilet olduğu halde bunların iki ucundaki zillet ve kibir rezîlettir. Bu itibarla Kur'ân, zihni eğitirken insandaki temel güçlerin ifrat ve tefrit hallerini reddetmiş, insanlar için orta yolu tercih etmiştir.[238]

Bir âyet-i kerimede şöyle buyurulmaktadır: *"Böylece sizi insanlara şâhid ve örnek olmanız için tam ortada bulunan* (vasat) *bir ümmet kıldık..."*[239] *Ö. Nasûhî Bilmen, "ortada bulunan bir ümmet"* sözünü, "Âdil, mûtedil, ifrat ve tefritten berî (uzak), güzîde bir ümmet" olarak açıklamaktadır.[240] Gerçekten bu ümmet, bütün mânâlariyle vasat bir ümmettir..." diyen *Seyyid Kutup* merhum şöyle devam ediyor: "Vasat bir ümmettir..." tasavvur ve itikadda. Ne sırf maddeye dalar, ne de tamamen âhirete gömülür. Cesede bürünmüş bir ruh veya ruha sarılmış bir cesed gibidir. Güç ve kuvvetleri birbiriyle kaynaşmış bünyeye, her gıdadan hakkını tam olarak verir. Hayatın imtidâdı için çalıştığı kadar, mânen terakkî edip yükselmesi için de çalışır. İfrat ve tefrite dalmadan şevk ve arzûlarını serbest bırakır...

"Vasat bir ümmettir..." düşünce ve şuurda. Tecrübe ve mârifet kapılarını kapamadığı gibi, bildiği ile de donup kalmaz. Her sese koşmadığı gibi, gülünç maymun taklidi de yapmaz. Önce beraberindeki mefkûre ve usûle sarılır, sonra fikir ve tecrübelerin neticelerine göz atar...

"Vasat bir ümmettir..." intizam ve insicamda... Hayatı tamamen hislerin ve vicdanın emrine terk etmediği gibi, büsbütün tecziye usullerine de bırakmaz... Cemiyet nizâmını teşrî ve tedip usulleriyle teminat altına alır...

---

238) Suad Yıldırım, Kur'ân-ı Kerim, s. 193.

239) Bakara 2/143.

240) Ömer Nasûhî Bilmen, Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri, c. I, s. 137.

"Vasat bir ümmettir..." alâka ve irtibatlarda... Ne ferdin şahsiyyetini ve temel dayanaklarını hiçe sayar, ne de onun şahsiyyetini cemiyet ve devletin şahsiyyeti içerisinde eritir. Aynı zamanda, ferdi, kendi menfaatını düşünen, hodbîn ve tamahkâr biri olarak terk etmez... Ferdi cemiyete yardımcı kılan, cemiyete de ferdi himâye eden vazife ve mükellefiyetler takrir eder.

"Vasat bir ümmettir..." mekânda... Yerin göbeğinde, Yeryüzünün orta bölgelerinde... Ve halen şu durumuyla bütün insanlığı gözetleyerek şahâdet vazifesini deruhte etmektedir. Sahip olduğu değerleri yeryüzü sakinlerinden esirgememekte, ruh ve fikir meyvelerini cihana neşretmektedir. Bu hareketi icrâ ederken de maddesi ve mânâsı ortaklaşa çalışmaktadır.

"Vasat bir ümmettir..." zamanda... Kendisinden önceki beşeriyetin çocukluk merhalesini nihayete erdirip, kendisinden sonra da, beşeriyetin aklı rüşd çağını muhâfaza eder. Tam orta noktada durup, beşeriyetin çocukluk çağlarından kalma evham ve hurâfeleri silkip atar. Akıl ve beşerî duygulara meftûn olmasını engelleyip, peygamberler devrinden kalma ruhî miraslarıyle, devamlı gelişen aklî hazînelerini birleştirerek, ikisinin ortasında, doğru yolda yürütür."[241]

Has kullarının meziyetlerinden bahseden yüce Allah, onların özelliklerinden birini şöyle açıklamaktadır: *"Onlar, sarfettikleri zaman ne israf ederler ne de cimrilik; ikisi arasında orta bir yol tutarlar."*[242]

Şu âyet-i kerimede aşırılara karşı Rasûlullah uyarılmaktadır: *"Sen de sabah akşam O'nun rızasını isteyerek Rablerine duâ edenlerle birlikte sabret. Dünya hayatının* (aldatıcı) *süsünü isteyerek gözlerini onlardan kaydırma. Kalbini bizi zikretmekten gaflete düşür-*

241) Seyyid Kutup, fî Zılâli'l-Kur'ân, c. I, s. 274, 275.
242) Furkan 25/67.

düğümüz, kendi istek ve tutkularına (hevasına) *uyan ve işinde aşırılığa gidene itâat etme.*"[243]

Zaman zaman iyi niyetle de olsa müminlerin aşırılığa düşmesi, sınırı aşması mümkün mü? Onlar da beşer olduğuna, onların da yanılmaları mümkün olduğuna göre aşırılık seline kapılmaları her zaman için mümkün ve muhtemeldir. Şu âyet de bunu isbatlamaktadır: "*Ey iman edenler, Allah'ın sizin için helâl kıldığı güzel şeyleri haram kılmayın ve haddi aşmayın. Şüphesiz Allah, haddi aşanları sevmez.*"[244]

Öyle dindar ve iyi niyetli insanlar vardır ki, bunlar, bedenî arzularının normal bir şekilde doyurulmasını bile ruhî gelişmeye aykırı bulurlar. Bunlar, "...nefse eziyet etmeyi, benliği inkârı ve sürekli perhizi kendi başlarına fazilet kabul edip, bu türlü zühd yolları olmadan Allah'a yaklaşılamayacağını sanırlar."[245] Hz. Peygamberin ashabı arasında da bu tür kimseler çıkmıştır. Bunlar, gündüzleri daima oruç tutup, geceleri hiç uyumadan ibâdet eder; et ve yağ yemez, kadınlara da yaklaşmazlarmış. Rasûlullah bunu öğrenmiş ve onları bu tür uygulamalardan menetmiş. Onun konuyla ilgili bir hutbesi şöyle: "*Bana böyle şeyler emredilmiş değildir. Nefsinizin de üzerinizde hakkı vardır. Bu yüzden oruç da tutun, yiyin de. Geceleri ibâdet ettiğiniz gibi uyuyun da. Ben bazı günler oruç tutarım; bazı günler tutmam. Et de yerim, yağ da* (Benim sünnetim budur). *Benim sünnetimi beğenmeyen benden değildir.*"[246]

Rasûlullah bir başka hadislerinde şöyle buyurmaktadır: "*Bazı insanlara ne oluyor da kadınları, güzel yiyecekleri, uykuyu ve dünyanın daha başka güzel şeylerini kendilerine haram ediyorlar? Ben size rahipler olmayı öğretmedim. Benim öğrettiğim yaşama şekli ne*

---

243) Kehf 18/28. 244) Mâide 5/87.
245) Mevdûdî, Tefhîmu'l-Kur'ân, c. I, s. 507.
246) Müslim, Nikah, 1; Ahmed b. Hanbel, Müsned, c. III, s. 241.

kadınlardan uzaklaşmaya, ne et yememeye izin verir; ne de dünyadan el etek çekmeye. Kanun, nefsinizi disiplin altına almak için orucu ve zühdden elde edilecek yararlar için de cihadı öngörmüştür. Allah'a ibadet edin ve o'na hiçbir şeyi ortak tutmayın. Haccınızı ve umrenizi yapın; zekâtı verin ve ramazan ayında da oruç tutun. Sizden önce helâk olan insanlar kendilerine göre bir zühd yolu tuttukları için helâk oldular. Böyle yaptıkları için de Allah aynı şeyi kendilerine emretti. Şu anda manastırlarda gördükleriniz aynı türdendirler."[247]

Rasûlullah bir defasında bütün vaktini ibadetle geçirerek uzun süre karısıyle cinsel ilişkiden vazgeçen bir sahabenin durumunu öğrenince onu çağırmış ve *"Şimdi doğru karına git"* diye emretmiş; sahabenin "oruçluyum" demesi üzerine yine *"Orucu boz ve karına git"* diye emrini tekrarlamıştır.[248]

Bu ilkenin ışığında söylenecek şey şu: İslâm eğitimcisi eğittiği kimseleri duygu, düşünce ve davranış planında itidâl üzere eğitmeli, onların aşırılıklara saplanmasına fırsat vermemelidir.

Buraya kadar kaydedilmesini önemli bulduğumuz başlıca ilkeleri kaydettik. Şüphesiz, Kur'ân-ı Kerim'de başka ilkeler tesbit etmek de mümkündür. Fakat biz bunlarla yetiniyor, daha derinlere inmek istemiyoruz. Zaten bu çalışmamızda Kur'ân'a bir çerçeve çizmek gibi niyetimiz de yoktur. Bu çerçeveyi çizmek hem bizim boyumuzu aşar; hem de Kur'ân'ın i'câzı buna imkân tanımaz. Zira her zaman söylediğimiz gibi Kur'ân, sahili olmayan bir okyanus gibidir. Bütün mekân ve zamanlara hitap etmesinin sebebi de budur.

---

247) Suyutî, ed-Dürrü'l-mensûr, c. II, s. 308.
248) Suyutî, ed-Dürrü'l-mensûr, c. II, s. 308.

SONUÇ

Kur'ân'a göre insan bu hayata boşuna getirilmemiştir. Onun dünya sahnesine çıkarılışının bir amacı, bir hedefi vardır. bu amaç kısaca *"Allah'a kulluk"*tur. İnsanın kendi hayatında ulaşmak istediği bütün yan ve yakın amaçların hedefi de budur: *Allah'a kulluk.*

Bir hayat kitabı olarak gönderilen Kur'ân-ı Kerim, insana öncelikle bu hakikati bildirmektedir; *Allah'a kulluk hakikatini.*

"Kulluk" kavramı tek başına mücerred (soyut) bir kavramdır; izâhı gerektirir. Nedir bu kulluk? Mâhiyet ve muhtevası nedir? Ona hangi yoldan, ne ile nasıl gidilir? Kur'ân'ın yaptığı bir başka önemli iş de budur: Kulluğun mâhiyetini, ona kâmil mânâda ulaşabilmenin yol ve yöntemini insanlara öğretmek. O halde Kur'ân, hem bir muhtevayı, hem de o muhtevayı algılayıp uygulamanın yol ve yöntemini ifade eder.

Bu nasıl olur? Başka bir ifade ile iyi bir kul olmanın yolları nedir? Kur'ân bunu üç boyutta ele almaktadır: *1- Bilgi boyutu* ki bu boyut bizim çalışmamızın ağırlık noktasını teşkil etmektedir. *2- Duygu boyutu; 3- Davranış boyutu.* Bir insanın beğenilen bir kul olabilmesi için bu üç boyutta eğitilmesi şarttır.

Kur'ân-ı Kerimin bilgi boyutunda yaptıklarını iki bölümde özetlemek mümkündür: *1- Doğrudan bilgilendirme; 2- İnsanlardan, bilgi edinmelerini isteme ve bunun yollarını gösterme.*

Doğrudan bilgilendirmede Kur'ân, insana birçok konuda, özellikle de insan, Allah, ilâhî kitaplar (ağırlıklı olarak Kur'ân), peygamberler (ağırlıklı olarak Hz.

Peygamber), Melekler, dünya ve âhiret v.s. konularında bilgi vermektedir.

Kendi verdiği bilgilerle yetinmeyen Kur'ân-ı Kerim, *insanlardan*, başka yerlerden de *bilgi edinmelerini* istemektedir. Bu amaçla da onların dikkatini göklere, yere, dağ ve denizlere, insanlara, hayvanlara, tabiattaki olaylara hülâsâ evrende bilgi kaynağı olabilecek herşeye çekmektedir. Buralardan bilgi tahsil ederken kullanacakları vasıtaları da unutmamaktadır. *Duygular* ve *akıl insanların bilgi edinmede kullanacakları iki önemli bilgi vasıtasıdır.* Ve insanlar bunları nasıl kullandıklarından sorumludurlar. Bunlarla da yetinmeyen Kur'ân, tasavvufta *"Keşif ve ilham"* adı verilen sezgi ile *"rûyâ-i sâdıka"*yı da istisnâî bir bilgi vasıtası veya kaynağı olarak kabul etmektedir ve nihayet onun kabul ettiği bir başka bilgi kaynağı ise var olan bütün bilgilerin de tek ve biricik kaynağı olan Allah'dır; dolayısıyle vahiydir.

İnsanlar, kendilerine bağışlanmış olan bilgi vasıtalarını ne kadar iyi kullanır ve bu bilgi kaynaklarından ne kadar sağlıklı bilgi elde edebilirlerse kulluk yolunda o kadar başarılı olacaklardır.

Kur'ân'ın öngördüğü bilgi edinme yöntemleri de vardır. Ona göre insan, okuyarak, dinleyerek, gözlemleyerek, sorgulayarak, düşünüp akıl yürüterek, karşılıklı tartışarak, problem çözerek bilgi sahibi olabilir. Bu yöntemlerin sağlıklı bir şekilde kullanılması önemlidir. Zira Kur'ân, bilginin niteliği üzerinde de hassasiyetle durmaktadır. O, hikmete ulaşamayan, marifete dönüşemeyen bilgiyi gerçek bilgi kabul etmemektedir. Çünkü eşya ve olayların hakikatine nüfuz etmenin yolu budur. Bu da eşya ve olaylara basiretle yani kalb gözüyle bakmakla mümkündür.

Kur'ân'a göre bilgi önemli bir başarı sebebi olmakla beraber yeterli değildir. İnsanın tutum ve davranışlarına yine o bilginin ışığında ivme ve yön kazandıra-

cak başka motivler de vardır. Bunlar bizim duygu ve heyecan dünyamızı oluşturur. Kur'ân, bilgisiz bir insanı kabul etmediği gibi duygusuz bir insanı da kabul etmemektedir.

Kur'ân, *bilgi - duygu boyutu*na bir üçüncü boyutu daha ekler ki bu da *davranış boyutu*dur. Davranışa dönüşmeyen bir bilginin Kur'ân'a göre fazla değeri yoktur. Onun anlayışına göre davranış bütün hayatı içine alır. Sadece özel olarak emredilen ibâdetlerden ibaret değildir. O, Allah rızasına yönelik en küçük bir yönelişi bile ibâdet kabul eder.

Kur'ân, insanı eğitirken bazı ilkeleri esas kabul eder. Bunlar, *ferdî farklılıklar ilkesi, insana göre eğitim - öğretim ilkesi, somuttan soyuta, bilinenden bilinmeyene, yakından uzağa, kolaydan zora ilkeleri*dir. Kur'ân'ın koyduğu ilkelere göre kesin bilgi, gaybe iman, vahye ittiba esastır. *Özgürlük ilkesi, denge ilkesi, tedricilik ilkesi, orta yol ilkesi* ile onun kabul ettiği ilkeler arasındadır.

Bütün bu bilgilerin ışığı altında şöyle bir soru sorabiliriz: Kur'ân eğitiminden geçen bir insanın genel nitelikleri nelerdir? Bunları umûmî vasıflarıyle nasıl tanıtabiliriz?

Kur'ân eğitiminden geçen bir insanı bütün yönleriyle burada tanıtmak mümkün değildir. O ayrı bir çalışma konusudur. Böyle bir çalışmaya ihtiyaç da vardır. Bizim burada yapabileceğimiz şey, Kur'ân eğitiminden geçen ve *"insan-ı kâmil"* adıyle şöhret bulan insan tipinin önde gelen vasıflarını saymak olabilir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

O, Kur'ân ve sünnetin değer ölçüleri muvâcehesinde büyük bir intibak (uyum) kabiliyetine sahiptir. Bu itibarla Allah'la, insanlarla, hayvanlarla ve bütün varlıkla uyum içindedir. Onun uyumu daima bilinçlidir; gözü kapalı ve kişiliğine gölge düşürecek bir uyum değildir.

O, okuyan, dinleyen, gözlemler yapan, eşya ve olayları sorgulayabilen, düşünen, tartışan, bilgilerinden yeni bilgiler üretebilen ve bu bilgileri ifade gücüne sahip olan aydın bir kimsedir. Sağlam bir imana sahiptir. Her türlü gösterişten uzak, ihlaslı ve muntazam bir ibâdet hayatı vardır. Davranışları ahlâk kurallarına uygundur. Bedenle ruh, dünya ile âhiret arasında sağlıklı bir denge kurmuştur. Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, hemen ölecekmiş gibi âhiret için çalışır. Kendisi için istediğini mümin kardeşi için de ister; kendisi için istemediğini onlar için de istemez. Elinden ve dilinden hiç kimseye zarar gelmez. Bencillikten uzak, özgeci bir ruha sahiptir. Komşusu açken tok yatmaz. Mutluluğun paylaşıldığı zaman güzel olduğuna inanır. İnsanlık hayrına -özellikle milleti için- her tür çalışmadan zevk duyar. Bir gününün diğer gününe eşit olmasını ziyan kabul eder. Makul olan her tür yeniliğe kucak açar; bununla birlikte geçmişini inkâr etmez. Her zaman haktan ve haklıdan yanadır. Allah'ı ve O'nun yarattıklarını gönülden sever. Çevresi, yuvası, eli, yüzü, özü ve sözü hülâsâ herşeyi temiz ve muntazamdır. Kötü duygulardan uzak, kafası ve gönlü aydınlıktır. Estetik değer taşıyan herşeye hayranlık duyar; oradan Allah'a yükselmesini bilir. İnsanlarla birlikte olmaktan, onlarla beraber çalışmaktan mutlu olur. Engin bir hoşgörüye sahiptir. Hikmet onun yitiğidir; nerede bulursa alır. Eşya ve olaylara Allah'ın nûruyla bakar; eşya ve olayların hakikatini görmekte güçlük çekmez. Musîbetlere karşı sabırlıdır; asla şikayet etmez. Ehl-i dildir; incittiği zaman incinir. İyiliği Allah'dan, kötülükleri ise kendi nefsinden bilir. Ye'si şirke denk tutar; korkuyla ümit arasında yaşar. Hemen her konuda ifrat ve tefritten uzak durur; aşırı hareketlere tevessül etmez.

Son söz: Hidâyet Allah'dandır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1982.

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*, Kahire 1352 h.

ADASAL, Rasim, *Medikal Psikoloji*, İstanbul 1977.

ADLER, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev: Şelale Başar, İstanbul 1985.

Ahmed b. Hanbel, Ebu 'Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş,Şeybânî el,Mervezî, Müsned, Mısır 1313.

AİBERG, M. Hans, *Arzdan Arşa Sonsuzluk Kulesi*, İstanbul 1987.

AKARSU, Bedîa, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1988.

AKDEMİR, Salih, *"İlmî Tefsir Hareketinin Değerlendirilmesi ve Ondokuz Rakkamı Üzerine"*; Abdullah Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, çev: S. Akdemir, İstanbul 1983.

AKKAD, Abbas Mahmud, *Kur'ân Felsefesi*, çev: Ahmed Demirci, Ankara, ts.

ALAYLIOĞLU, Ruşen - OĞUZKAN, A. Ferhan *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü, İstanbul 1976.*

ALECK, Adolph W., "Ruh Sağlığı ve Karakter Eğitimi", Rudolf Pintner, ve ark., *Eğitim Psikolojisi*, içinde, çev: Sabri Akdeniz, İstanbul 1987.

ALICIGÜZEL, İzzettin, *İlk ve Orta Dereceli Okullarda Öğretim*, İstanbul 1979.

ARDAHÂNÎ, Ali Rıza, *Mi'yârü'l-münâzara*, İstanbul 1307 h.

ARMANER, Nedâ, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara 1980.

ARVASİ, S. Ahmed, *İnsan ve İnsan Ötesi*, İstanbul 1988.

ASKALÂNÎ, İbn Hacer Ahmed b. Ali, *el-Metâlibu'l-âliye bi zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye*, Kuveyt 1973, c. III.

ATAY, Hüseyin, *Kur'ân'a Göre İman Esasları*, Ankara, ts.

ATAY, Hüseyin, *Kur'ân'da Bilgi Teorisi*, İstanbul 1982.

ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'ânın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1988.

ATTAS, Nâkib, *Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri*, çev: Mahmud Erol Kılıç, İstanbul 1989.

AYASBEYOGLU, Nevzat, *İslâmiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler,* İstanbul 1991.
AYDIN, Ali Arslan, *İslâm İnançları ve Felsefesi,* Ankara 1964.
AYDIN, Mehmed, *Din Felsefesi,* İzmir 1990.
AYDIN, Mehmed, *"İlim - İslâm Münâsebeti",* İsav, Bilgi, Bilim ve İslâm, İstanbul 1987.
AYHAN, Halis, *Eğitime Giriş ve İslâmiyetin Eğitime Getirdiği Değerler,* İstanbul 1982.
BALABAN, M. Rahmi, *İlim - Ahlâk - İman,* Ankara 1950.
BAYRAKLI, Bayraktar, *İslâmda Eğitim,* İstanbul 1983.
BAYRAKTAR, M. Faruk, *"Eğitimin En Önemli Hedefi Düşünmek ve Düşünmeyi Öğretmek",* Din Öğretimi Dergisi, sy. 28, Ankara 1991.
BAYRAKTAR, M. Faruk, *İslâm Eğitiminde Öğretmen - Öğrenci Münâsebetleri, İstanbul 1984.*
BEYDÂVÎ, Kâdî ebu'l-hayr Nâsiruddin Abdullah b. Ömer eş,Şirâzî, Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl, İstanbul 1314 h..
BİLGE, Muammer, *Metabiyoloji,* İstanbul 1960.
BİLGİSEVEN, Âmiran Kurtkan, *Sosyal İlimler Metodolojisi,* İstanbul 1978.
BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri,* İstanbul 1974.
BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm,* İstanbul 1955.
BİLSEL, H. Hilmi, *Allah Vardır,* İstanbul 1976.
BLANGUERNON, E., "Ders Gezileri", *Çağdaş Pedagojiden Seçmeler,* derl: C. Savard, çev., Nejat Yüzbaşıoğulları, Ankara 1969.
BOLAY, S. Hayri, *"Akıl",* DİA.
BOLAY, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazalî Metafiziğinin Karşılaştırılması,* Ankara 1976.
BOUTHOUL, Gaston, *Zihniyetler,* çev: Selmin Evrim, İstanbul 1975.
BOUTROUX, Emile, *"Çocuğu Okumaya Sevkeden Sebepler", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler,* derl: C. Savard, çev., Nejat Yüzbaşıoğulları, İstanbul 1969.
BRAS, M. Le, *"Ruh",* Meydan Larousse.
BUCAİLLE, M., *Kitab-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim,* çev. Suad Yıldırım, İzmir 1981.
BUHARÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîra b. Berdizbe el-Cu'fî, *Câmiu's-Sahîh,* İstanbul 1401/1981.
BÛTÎ, S. Ramazan, *Kur'ân Eğitiminin Eşsiz Metodu,* çev: Şükrü Özen, İstanbul 1987.
BÛTÎ, S. Ramazan, *Kur'ân'da İnsan ve Medeniyet,* çev: Resul Tosun, İstanbul 1987.

BUYUKÇINAR, A. Muhtar, *"Tasavvuf ve Tarikat Hakkında Birkaç Söz"*, Mahir İz, Tasavvuf, İstanbul 1981.

CALVERLEY, E.E., *"Nefis"*, İslâm Ansiklopedisi.

CANAN, İbrahim, *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, İstanbul 1984.

CARNEGİE, Dale, *Söz Söylemek ve İş Başarmak Sanatı*, çev: Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1988.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1989.

CİNOVAYİVİ, Andro, *"Ahlakî Determinizme İlâve Olarak İrâde Hürriyeti"; "Niçin Allah'a İnanıyoruz?*, derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

CİNOVAYİVİ, Andro, *"Allah'ın Varlığı Mutlak Bir Gerçektir", Niçin Allah'a İnanıyoruz?*, derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

CONGDEN, Mariette Stanley, *"Bir Gül Fidanının Verdiği Ders", Niçin Allah'a İnanıyoruz?*, derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

COR, Donald Robert, *"Jeolojik Metodlar", Niçin Allah'a İnanıyoruz?*, derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

COTHERAN, Johne Cliwlend, *"Kesin Sonuç", Niçin Allah'a İnanıyoruz?*, derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfât*, İstanbul 1308 h.

ÇAMDİBİ, Hasan Mahmud, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzalî*, İstanbul 1983.

ÇANKI, Mustafa Namık, *Büyük Felsefe Lugati*, İstanbul 1954-1955.

ÇIĞMAN, M. Kenan, *Allah'ın Varlığının Delilleri*, İstanbul 1988.

DAĞ, Mehmed, *"İbn Sina'nın Psikolojisi", İbn Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, derl: Aydın Sayılı, Ankara 1984.

DALÂT, Ziya, *Çocuk ve Genç Ruhu*, Ankara 1956.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl es-Semerkandî, *Sünen-i Dârimî* (el-Câmiu's-sahih), İstanbul 1981.

DAVUDOĞLU, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 1980.

DAVİTS, George İrril, *"İlmî Keşifler Allah'ın Varlığını İsbat Ediyor"; Niçin Allah'a İnanıyoruz?*, derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

DEVELLİOĞLU, Ferid, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1962.

DEWEY, J., "*Tabiî İlgi ve Sun'î Uyarıcılar*", *Çağdaş Pedagojiden Seçmeler, derl. C. Savard, çev., Nejat Yüzbaşıoğulları, Ankara 1969.*

DİA, Diyanet İslâm Ansiklopedisi.

DİNÇMEN, Kriton, *Psikiyatri El Kitabı*, İstanbul 1967.

DURKHEİM, E., "*Diğer Bazı Eğitim Anlayışlarının Tenkidi*", *Çağdaş Pedagojiden Seçmeler*, derl: C. Savard, çev.: Nejat Yüzbaşıoğulları, Ankara 1969.

DÜŞÜNGEN, Beyza, *İslâmda Eğitimin Temeli Olarak Sevgi*, Ankara, ts, (Doktora Tezi).

Ebu'l-Hüseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî, *Sahîh-i Müslim* (el-Câmiu's-Sahîh), İstanbul 1981.

Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, İstanbul 1981.

ECER, A. Vehbi, *İmanın Akıl ve İlimle Münasebeti*, Ankara 1963.

EGEMEN, Bedi Ziya, *Din Psikolojisi*, Ankara 1952.

ELMAÎ, Zâhir b. Avvad, *Kur'ân'da Tartışma Metodları*, çev: Ercan Elbinsoy, İstanbul 1984.

ENÇ, Mitat, *Ruh Sağlığı Bilgisi*, İstanbul 1964.

ENSÂRÎ, Fazlurrahman, *İlimden Felsefeden Dine*, çev. Kemâl Kuşçu, Ankara, ts.

ERBAŞ, Ali, *Kur'ân'daki Tekrarlar ve Sırları*, İstanbul 1987, (Yüksek Lisans Tezi)

ERBAŞ, Ali, *İlâhî Dinlerde Melek İnancı*, İstanbul 1992. (Doktora tezi).

ERSOY, Mehmed Akif, *Safahat*, İstanbul 1987.

EVRİN, m. Sâdettin, *Müsbet Mâneviyât Etüdleri*, Ankara 1955.

Fethullah Han, *Kur'ân ve Kâinat Âyetleri I*, çev: Safiye Gülen, İstanbul 1988.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, *Metodoloji Nazariyeleri*, İstanbul 1946.

FİRÛZÂBÂDÎ, *Kamus Tercümesi*, çev: Müt. Asım Efendi, İstanbul 1305 h.

GARRETT, E. Henry, *Psikolojiye Giriş*, çev: Fevzi Ertem - Remzi Öncül, İstanbul 1954.

GAZZALÎ, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, İstanbul 1970.

GAZZALÎ, *İhyâu 'ulûmi'd-din*, çev: Ahmed Serdaroğlu, İstanbul 1975.

GİLSON, Etienne, *Ateizmin Çıkmazı*, çev: Veysel Uysal, İstanbul 1991.

GÖLCÜK, Şerafeddin - TOPRAK, Süleyman, *Kelâm*, Konya 1988.

GUİLLAUME, Paul, *Psikoloji*, çev: Refia Şemin, İstanbul 1970.

Hafız Hulûsî, *Mîzânu'n-Nüfus*, İstanbul 1305 h.

HAMIDULLAH, M., *İslâm'a Giriş,* çev: Kemâl Kuşçu, Istanbul 1976.

HATAVİ, Claude M., *"En Büyük Yaratıcı", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

ISFEHÂNÎ, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Fadl er, Râgıb, *el-müfredât fî garîbi'l-Kur'ân,* Mısır 1324 h.

İbn Arabî, *Nurlar Hazinesi,* çev: Mahmut Kanık, İstanbul 1990.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-Mesîr fî 'ilmi't-tefsir,* Beyrut 1984.

İbn Haldun, *Mukaddime,* çev: Zâkir Kadirî Ugan, İstanbul 1986.

İbn Mâce Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünen-i İbn Mâce,* İstanbul 1981.

İbn Rüşd, *el-Keşf,* S. Uludağ, *Felsefe-Din İlişkileri,* içinde, İstanbul 1985.

İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl,* S. Uludağ, *Felsefe-Din İlişkileri,* içinde, İstanbul 1985.

İsmail Fennî, *Lügatçe-i Felsefe,* İstanbul 1341 h.

İZ, Mahir, *Tasavvuf,* İstanbul 1981.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Muhassalu'l-kelâm ve'l-hikme,* İstanbul 1336 h.

İZUTSU, Toshihiko, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı,* çev: Selahaddin Ayaz, İstanbul 1984.

KAMERON, Robert Horton, *"İnsan Bizzat Allah'ın Varlığına Delildir", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

KARAALİOĞLU, Seyit Kemâl, *Kompozisyon Sanatı,* İstanbul 1974.

KARAÇAM, İsmail, *Sonsuz Mucize Kur'ân,* İstanbul 1987.

KARAY, Refik Halid, *Bir Avuç Saçma,* İstanbul 1939.

KARLIĞA, Bekir, *"İnanmanın Dinamiği", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev.: İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

KEKLİK, Nihat, *Felsefe,* İstanbul 1978.

KEKLİK, Nihat, *"İbn Sînâ'ya Göre Çocukta ve Gençlerde Mutedil Mizacın Şartları", İbn Sînâ Doğumunun Birinci Yılı Armağanı,* derl: Aydın Sayılı, Ankara 1984.

KELÂBÂZÎ, Ebu Bekr Muhammed, *et-ta'arruf li-mezheb-i ehli't-tasavvuf,* Şam 1986.

KENNEDY, John F., *Fazilet Mücâdelesi,* çev: Arif H. Özbilen, İstanbul 1963.

KIRCA, Celal, *"İslâm'a Göre Bilgi Vasıtaları ve Tefsire Olan Etkisi",* E.Ü. İlâh.Fak.Der., sy. 4, Kayseri 1987.

KISSEL, Edward Luther, *"Hiç Bir Yana Sapmadan ve Kaçmadan Gerçekleri Görelim", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.
KOCATÜRK, Vasfi Mahir, *Tekke Şiiri Antolojisi,* Ankara 1968.
KONUK, A. Avni, *Fusûsu'l-Hikem* Tercüme ve Şerhi, I, haz: Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İstanbul 1987.
KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Ankara 1976.
KURTÛBÎ, Ebû Ömer Yusuf b. Abdü'l-berr en-Nemerî, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve fadlihî,* Kahire 1982.
KUTUP, M., *Kur'ân Araştırmaları,* çev: Akif Nuri, İstanbul 1981.
KUTUP, M., *İslâm Terbiye Metodu,* çev: Ali Özek, İstanbul 1975.
KUTUP, Muhammed, *İslâm Düşüncesinde Sanat,* çev: Akif Nuri, İstanbul 1979.
KUTUP, Muhammed, *İslâmda Fert ve Cemiyet,* çev: Mehmet Süslü, İstanbul 1985.
KUTUP, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'ân,* çev: İ. Hakkı Şengüler - M. Emin Saraç - Bekir Karlığa, İstanbul, ts.
KUTUP, Seyyid, *Kur'ân'da Edebî Tasvir,* çev: Süleyman Ateş, İstanbul, ts.
LAPİC, P., *"Direkt Metot ve Aktif Metod", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler,* derl. C. Savard, çev., Nejat Yüzbaşıoğulları, Ankara 1969.
LEİF, J. - RUSTİN, G., *Genel Pedagoji,* çev: Nejat Yüzbaşıoğulları, Ankara 1974.
LİNDERBERG, Woltaire Oscar, *"Bilimsel Metodun Kullanılması", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.
MART, Ömer, *Eğitim Psikolojisi,* İstanbul 1960.
MAVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Edebü'd-dünya ve'd-din,* İstanbul 1299 h.
MA'LÛF, Lewis, *Müncid,* Beyrut 1937.
M.E.B. *İslâm Ansiklopedisi* (İA).
M.E.B. *Türk Ansiklopedisi.*
MEDAR, Ali, *İnsan Eğitiminin Kur'ânî Metodu,* çev: Ali Yüksel, İstanbul 1987.
MENGÜŞOĞLU, T., *Felsefeye Giriş,* İstanbul 1983.
Mennau'l-Kattân, *Mebâhis fî u'lûmi'l-Kur'ân,* İstanbul, ts.
MERAĞÎ, Ahmed Mustafa, *Tefsiru'l-Merâğî,* Mısır 1963.
MEVDÛDÎ, Ebu'l Alâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân,* çev: Muhammed Han Kâyânî ve ark., İstanbul 1991.
MEVLÂNÂ, *Mesnevî,* İstanbul 1957.

MEXTER, Russel Luille, *"Küçük Şaşkın Düşünürken", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

Meydan *Larousse Ansiklopedisi.*

MORGAN, Clifford T., *Psikolojiye Giriş,* çev: Hüsnü Arıcı ve ark. Ankara 1991.

MORRİS, Robert, *"Geniş Kapsamlı Bir Tecrübe", Niçin Allah'a İnanıyoruz?* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

MORRİSON, A. C., *İnsan Kâinat ve Ötesi,* çev: Bekir Topaloğlu, İstanbul 1977.

MÜNÂVÎ, M. Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmii's-Sağîr,* Mısır 1938.

NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Muhammed, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn,* Beyrut, ts.

OLD, Wayne, *"İlimler Arası Âhenk", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

ORNSTEİN, Robert E., *Yeni Bir Psikoloji,* çev: Erol Göka - Feray Işık, İstanbul 1990.

ÖCAL, *Mustafa, Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar,* Ankara 1990.

ÖNDER, N. Kemal, *Öğretimde Program, İlke ve Yöntemler,* İstanbul 1992.

ÖZBAYDAR, Sabri, *Psikoloji Ders Kitabı,* İstanbul 1970.

ÖZBEK, Abdullah, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed,* Konya 1988.

ÖZCAN, Mehmed Tevfik, *Sıkıntı,* Ankara 1966.

ÖZEL, İsmet, *"Bilimin Dünyasından Bilginin Dünyasına",* İsav, *Bilgi, Bilim ve İslâm,* İstanbul 1987.

ÖZTABAĞ, Lûtfi, *Psikolojide İlk Adım,* İstanbul 1970.

PARKS, Thma Davids, *"Sudan Dinle Sen Macerayı", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

PAYOT, J., *"Zihin Eğitimi", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler,* derl: C. Savard, çev: Nejat Yüzbaşıoğulları, Ankara 1969.

PAZARLI, Osman, *Din Eğitim ve Öğretiminde Genel Metodlar,* İstanbul 1967.

PAZARLI, Osman, *Din Psikolojisi,* İstanbul 1968.

PİNTNER, Rudolf, *"Davranış Oluşumları", Eğitim Psikolojisi,* çev: S. Akdeniz, İstanbul 1987.

PLONT, George Herbert, *"İman Mantığı", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

RASMUSSEN, V., *"Dikkat ve Hâfıza", Çağdaş Pedagojiden Seçmeler,* derl: C. Savard, çev. Nejat Yüzbaşıoğulları, Ankara 1969.
RÂZÎ, Fahreddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb,* İstanbul 1308 h.
REX, İrrel Chister, *"Kâinat Merkezi Bir Gücün Etkisi Altındadır", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.
RIZA, M. R., *Tefsîru'l-Menâr,* Beyrut, ts.
ROUSSEAU, J. J., Emil, *III. Kitap,* çev: H. Z. Ülken - Ali Rıza Ülgener - Salahattin Güzey, İstanbul 1956.
RYAN, J. J., *"Eğitimin Aktarılması: Öğrenilecek Konu", Eğitim Psikolojisi,* çev: Sabri Akdeniz, İstanbul 1987.
SÂBÛNÎ, Nureddin, *Mâtürîdiyye Akâidi,* Çev: Bekir Topaloğlu, Ankara 1979.
SÂDİ-i ŞÎRÂZÎ, *Gülistân,* Mısır 1266 h.
SALİH, Suphi, *Mebâhis fî u'lûmi'l-Kur'ân,* İstanbul ts.
SELÇUK, Hayri, *Yunus Divanı,* İstanbul 1979.
SELÇUK, Mualla, *Çocuk Eğitiminde Dini Motifler,* Ankara 1990.
ŞEZEN, Yümni, *Tarihi Maddeciliğin Tahlil ve Tenkidi,* İstanbul 1984.
SHAFFER, *Bilinç, Ruh ve Ötesi,* çev: Turan Koç, İstanbul 1991.
SIDDIKÎ, Muhammed, *Bilimin İslâmî Temelleri,* çev: Recep Şentürk, İstanbul 1984.
SİMURDEN, Lestergon, *"Toprak ve Bitkiler", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.
SOBOTTA, *Atlas of Anatomy,* Münich 1989.
SOFUOĞLU, Mehmed, *Tefsîre Giriş,* İstanbul 1981.
SORENSON, Herbert, *Eğitim Psikolojisi,* çev: Gültekin Yazgan, İstanbul 1964.
STAFFER, P., *"Emile Boutroux'un İman Felsefesinde İlim ve Din", İlim - Ahlak - İman,* derl: R. Balaban, Ankara, ts.
SUYÛTÎ, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr,* Mısır 1314 h.
ŞABAN, Zekiyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları,* çev: İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1990.
ŞÂTIBÎ, Ebû İshak İbrahim b. Musa b. Musa el-Kırnâtî, *el-Muvâfakât fî usûli'l-ahkâm,* tahkîk: Abdullah Draz, Kahire, ts.
ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî,* İstanbul 1317 h.
ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr el-Câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr,* Mısır 1964.
ŞİMŞEK, Ümid, *Araştırma Teknikleri,* İstanbul 1985.
TABATABÂÎ, S. Muhammed Hüseyin, *İslâmda Kur'ân,* çev: Ahmed Erdinç, İstanbul 1988.

TABERI, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân,* Mısır 1321 h.

TAHİR, s. Abdülzâde Muhammed-URPİLYAN, Serkiz, *Mahzenü'l-'Ulûm,* İstanbul 1308 h.

TATÇI, Mustafa, *Yunus Emre Divanı,* Ankara 1990.

TAYLAN, Necip, *Gazzalî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri,* İstanbul 1989.

TEHÂNEVÎ, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu Istılâhâti'l-fünûn,* Kalküta 1862.

The New WEBSTER *Encyclopedia Dictionary of the English Lanquage,* New York 1968.

THOMSON, Arthur, *"İlimlerin İlerlemesi Karşısında Tanrı Fikri", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

TOPÇU, Nureddin, *Bergson,* İstanbul 1968.

TOPÇU, Nureddin, *Felsefe,* İstanbul 1984.

TUNÇ, Cihad, *"İslâm Dininde Kalb ve Aklın Önemi",* E. Ü. İlâh. Fak. Der. sy. 7, Kayseri 1990.

TUNÇ, M. Şekip, *Terbiye Bakımından Psikoloji Dersleri,* İstanbul 1947.

TUNÇ, Mustafa Şekip, *Bir Din Felsefesine Doğru,* İstanbul 1957.

TİMURTAŞ, F. Kadri, *Yunus Emre Divanı,* İstanbul, ts.

TİRMİZÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Ali el-hakîm, *Beyânu'l-fakr beyne's-sudûri ve'l-kalbi ve'l-fuâdi ve'l-lübb,* Kahire 1958.

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünen* (el-Câmiu's-sahîh), İstanbul 1981.

Türk Ansiklopedisi, Ankara 1980.

TÜTÜNCÜ, Mehmed, *"Kur'ân ve Hadislerde Eğitim Esasları",* D.E.Ü. İlâh. Fak. Der., İzmir 1985, sy. II.

ULUDAĞ, S., *Felsefe Din İlişkileri,* İstanbul 1985.

ULUDAĞ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı,* İstanbul 1985.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Eğitim Felsefesi,* İstanbul 1967.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* İstanbul 1966.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *İslâm Düşüncesine Giriş,* İstanbul 1953.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi,* Ankara 1967.

ÜNEYS, İbrâhim ve ark., *el-Mu'cemu'l-vasît,* İstanbul ts.

WİLLİAM, İrwing, *"Tek Başına Materyalizm Yeterli Değildir", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

WİNSTHİS, Albert Macomp, "İlimler Allah'a İmanımı Daha Çok Kuvvetlendiriyor", *Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.

WOKER, Lavrance Colton, *"Ormanların Sicil Defterindeki Gerçekler", Niçin Allah'a İnanıyoruz?,* derl: J. Clover Monsma, çev., İ. Sıtkı Eröz, İstanbul 1976.
YARDIM, Ali, *Mesnevî Hadisleri,* Kayseri 1970, (Doktora Tezi).
YAVUZ, Kerim, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişimi,* Ankara 1983.
YAVUZ, Yusuf Şevki, *Kur'ân-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu,* Bursa 1983.
YAZIR, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili,* İstanbul 1935.
YEPREM, M. Saim, *İrâde Hürriyeti ve İmam Matûrîdî,* İstanbul 1984.
YILDIRIM, Suat, *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş,* İstanbul 1985.
ZEBÎDÎ, Zeynu'd-din Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi,* çev: Kâmil Mîras, Ankara 1981.
ZERKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfan fî ulûmi'l-Kur'ân,* Mısır 1943.
ZERNÛCÎ, Burhaneddin, *Talîmü'l-müteallim,* İstanbul 1980.
ZÜMRÜT, Osman, *İslâmda Kamuoyu Oluşumu,* Ankara 1977.

İNDEX
(İsimler)